Beste [redacted]

Afgelopen vrijdag ontvingen we van jullie een projectvoorstel met een aantal onderwerpen die voortborduren op nader onderzoek naar de wolf die in maart in Drenthe en Groningen rondtrok. Ik had op 31 maart een vraag uitgezet bij [redacted] en [redacted] over het natrekken/valideren van waarnemingen om dubbel werk te voorkomen.

Het projectvoorstel gaat veel verder dan die vraag en valt uiteen in 3 onderdelen:

1) reconstructie van de looproute en analyse van alternatieve routes, obstakels enz.
2) communicatie, inventarisatie/rubriceren van aan WIN gestelde vragen
3) interviews bij veehouders

Hoewel verschillende onderdelen best interessant zijn om te weten, zijn ze voor de provincies beleidsmatig niet relevant. Het nalopen/GIS analyse van een route en alternatieven om de "beslissingen/keuzes" van deze wolf te interpreteren heeft bijvoorbeeld een enorm speculatief gehalte. Je mist gewoonweg de realtime effecten (kwamen er toevallig op moment x auto's/mensen aan waardoor de wolf gemakkelijker in richting y kon lopen) en bovendien voorspelt het gedrag van *deze* wolf niet hoe een andere wolf in een exact vergelijkbare situatie zou kiezen. Jonge wolven uit een en dezelfde roedel trekken ook in heel verschillende richtingen en vestigen zich in soms totaal verschillende landschappen.

Dat er tijdens de trektocht van onze wolf veel meer vragen bij Wolven in Nederland terecht zijn gekomen dan gemiddeld viel te verwachten. We zijn ook blij dat daarmee een stuk kennisoverdracht over wolven naar het Nederlandse publiek is gerealiseerd die inhoudelijk in elk geval beter was dan het commentaar van een aantal "zelfbenoemde deskundigen" die zich ook links en rechts in de media hebben laten horen. Communicatie over de wolf vormt een onderdeel van het operationele draaiboek dat de provincies in IPO verband opstellen. Een nadere analyse van de in maart ontvangen reacties vinden wij daarvoor niet nodig.

De kennis(behoefte) over de wolf bij veehouders is in dit stadium, van rondzwervende wolven, nauwelijks relevant. Geen enkele veehouder kan/zal zich nu al voorbereiden op het risico dat schapen door een wolf worden gegrepen. Er zal eerst in IPO verband nadere besluitvorming moeten plaatsvinden over aspecten van tegemoetkoming bij schade/preventie voordat het zinvol is om hierover met veehouders om tafel te gaan. Voorlichting richting veehouders beschouwen wij bovendien als een kerntaak van het Faunafonds en de landbouwsector zelf.

Al met al is onze conclusie dat het projectvoorstel veel te ambitieus is voor de provincies Drenthe en Groningen om mee verder te willen gaan.

Met dank voor de genomen moeite, vriendelijke groet,

Van:
Aan:
CC:
Datum 12-12-2012 14:42
Onderwerp: Betr.: Interview De wolf terug in Nederland.docx

Hallo

Bedankt voor je reactie. Ik ga e.e.a. verwerken. en ik vinden jouw suggestie om eens met een kleine groep over de grens te gaan kijken uitstekend. Ik weet dat er op de Lünburger Heide al voortplanting plaatsvindt. Dat is het dichtstbijzijnde gebied waar dat gebeurd. Misschien moeten we maar eens contact met onze collega's ter plaatse opnemen!

Groeten,

>>> Op 12-12-2012 om 14:37 is in bericht <50C88885.656 : 214 : 23673> door geschreven:

Dag

Ik heb het eventjes vluchtig bekeken. Het viel mij op dat in vraag 10/14/15 wordt gesproken van herintroductie. Dat klopt niet. Bij herintroductie wordt een soort actief uitgezet in potentieel leefgebied. Hier gaat het om een spontane (her)kolonisatie. Ik zou dat verschil in termen wel even benoemen. Heeft ook veel juridische implicatie want bij herintroductie heb je een herleidbare verantwoordelijke (instantie), bij spontane kolonisatie doet de natuur haar eigen ding, kies je hooguit voor niet ingrijpen.

Los van dit, ik weet niet zo wat de Europese bandbreedte is m.b.t. wel/niet ingrijpen in populaties wolven. Als er strenge Europese bescherming ligt kan je als land of provincie wel wat vinden, maar evengoed niets doen.

Goed dat je communicatie noemt als belangrijk punt voor ons. Misschien een idee om binnen niet te lange tijd een werk-excursie te organiseren met vertegenwoordigers van politiek, recreatie, landbouw, terreinbeheerders naar een gebied in Duitsland waar de wolf (min of meer recent) opnieuw terug is? Dan kunnen alle betrokkenen uit ervaringen in Duitsland leren wat zich eventueel aan problemen voordoet en hoe dat daar is opgelost (of niet).

>>> 12-12-2012 13:52 >>>
Hallo

Heb jij tijd om bijgaand interview over de komst van de wolf na te lopen. Ik heb de vragen heel in het kort en soms ook door de bocht beantwoord. De oorspronkelijke mail staat hieronder.

Groeten,

L.S.,

Mijn naam is . 5.1.2.e .

5.1.2.e ben ik bezig met een onderzoek naar de mogelijke terugkeer van de Wolf naar Nederland. Mijn onderzoek bestaat uit een ecologisch profiel van de Wolf en de koppeling aan leefgebieden in Nederland, een studie van soortgelijke Europese projecten, een enquête onder inwoners uit de twaalf provincies en een gedragsonderzoek in samenwerking met dierentuinen in Nederland met roedels wolven.

Eerder heeft de Staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie de Kamer geïnformeerd over diverse aspecten en verwezen naar een studie van Alterra en een appreciatie onderzoek van Buro Intomart. In een studie van de VU van mei 2012 wordt onder andere een inschatting gemaakt van mogelijke leefgebieden van de wolf in Nederland. De provincie Drenthe speelt daarin een centrale rol.

Op basis van diverse vooronderzoek, ook naar soortgelijke problematiek in Duitsland, Italië, Zwitserland en de VS heb ik een kort aantal vragen samengesteld en in bijlage gevoegd.

Ik heb deze vragen ook voorgelegd aan uw collega’s van de Provincies Limburg, Overijssel, Gelderland, Groningen en Friesland.

Ik stel het bijzonder op prijs als u deze vragen door kunt geleiden voor beantwoording.

Met vriendelijke groet,

[redacted]
Middelburg

Bijdrage 25 november - wolf

Zo'n 40 jaar geleden woedde er in Nederland een discussie over plannen om wolven en wisenten uit te gaan zetten op de Veluwe. Terwijl voor- en tegenstanders van die plannen elkaar enige decennia lang aan het werk hielden om elkaar en de politiek te overtuigen, trok de wolf ondertussen haar eigen plan.

In het kielzog van de overal in Europa sterk toegenomen populaties van reeën, herten en wilde zwijnen en met ondersteuning van een strenge wettelijke Europese bescherming zag de wolf kans om zich op eigen kracht te herstellen. Gebieden waar de wolf pakweg 1 of 2 eeuwen geleden was uitgeroeid werden opnieuw gekoloniseerd.

De ontwikkelingen in Duitsland en West-Polen verliepen sinds 2000 zo snel dat het Ministerie van economische zaken, IPO en het Faunafonds in 2012 de kans reëel achtten dat de wolf op termijn ook in Nederland kon opduiken. Om daarop voorbereid te zijn kreeg Alterra, in nauwe samenwerking met Wolven in Nederland, de opdracht om een wolvenplan op te stellen. In dat wolvenplan is de kennis en ervaring vanuit Duitsland en alle denkbare Nederlandse stakeholders gebundeld. Eind 2014 was het wolvenplan klaar.

De provincies, door decentralisatie inmiddels vol verantwoordelijk geworden voor het wolvenbeleid, concludeerden dat het wolvenplan goede handvatten bood, maar nog onvoldoende bruikbaar was voor concrete gevallen. Daarop kreeg een ambtelijke werkgroep, samengesteld uit vertegenwoordigers van de provincies, faunafonds en ministerie van EZ de opdracht om een operationeel draaiboek op te stellen op basis van het wolvenplan. Met het opstellen van dit draaiboek is in 2014 gestart.

En opnieuw trok de wolf haar eigen plan.

Begin 2015 besloot een jonge wolf uit Munster (*let op: <u>niet</u> Münster, dat is een andere plaats*) dat het tijd was om de wereld buiten het territorium van de roedel te gaan verkennen. Voor een jonge wolf is dat normaal gedrag. Maar dit dier had toch een bijzonderheid. In plaats van een zwerftocht in het nachtelijke duister te maken, maakte deze wolf ook overdag zijn kilometers. En dat valt natuurlijk op.

Op verschillende plaatsen in Duitsland, en vaak meerdere keren op een dag, werd deze wolf door mensen gezien, op de foto gezet en gefilmd. Er zijn zelfs 'selfies' met deze wolf gemaakt. Hoe gek kan je het verzinnen. Het beeld van een mensenschuw nachtdier werd door deze wolf helemaal door elkaar geschud.

In Niedersachsen kreeg deze wolf als snel de bijnaam *wanderwolf* en via de media kon de zwerftocht van het dier van dag tot dag worden gevolgd. Die zwerftocht ging steeds verder in de richting van de Nederlandse grens. Op 1 maart liep deze wolf op 96 kilometer van Drenthe, op 3 maart 68 kilometer, op 5 maart 42 kilometer en op 6 maart op 18 kilometer van onze grens.

Het was daarom geen verrassing toen vanuit het Ministerie in Niedersachsen op vrijdag 6 maart contact met ons werd gezocht met de mededeling "er is een wolf naar jullie onderweg". Dat wisten we al.

Maar in één moeite door verzochten onze Duitse buren óók om hun beleidsinsteek voor deze wolf over te willen nemen: namelijk te proberen om dit dier met een satellietzender uit te rusten zodat het nóg beter gevolgd kon worden. Er woedde in Duitsland namelijk een discussie of het niet-schuwe gedrag van dit dier ook betekende dat deze wolf voor mensen gevaarlijk kon zijn.

Met een satellietzender om zou de wolf gemakkelijk traceerbaar blijven en kon altijd worden ingegrepen als het gedrag uiteindelijk toch als te gevaarlijk voor mensen zou worden beoordeeld.

Na overleg met diverse betrokkenen is op die vrijdagmiddag het provinciale draaiboek een operationele testfase ingegaan. Voorbereidingen werden getroffen om de wolf te kunnen verdoven, vangen en zenderen en ambtelijk en bestuurlijk werd iedereen in de startblokken gezet.

Toen was het verder een kwestie van afwachten tot de eerste melding op zaterdag in Drenthe gedaan zou worden.

De rest van het verhaal is bekend. Net als in Duitsland is deze wolf ook in Drenthe, en later in Groningen op tal van plaatsen gezien, gefotografeerd en gefilmd. Het verdoven en zenderen is niet gelukt. De wolf was ons telkens nèt een stap voor. En op 11 maart liep het dier weer terug naar Niedersachsen waar deze uiteindelijk op 15 april 2015 is doodgereden.

Voor de provincie Drenthe, later samen met Groningen, was deze wolf een bijzondere leerervaring. Het wolvendraaiboek, dat in concept al een heel eind klaar was toen deze wolf de grens overstak, kon in de praktijk worden getest en verbeterd. Er zijn tal van waardevolle contacten gelegd, bijvoorbeeld met de Duitse overheid en Duitse wolvenexperts, maar ook dichter bij huis, zoals met de politie. We hebben gezien hoe belangrijk burgers zijn in hun onbedoelde rol om via de sociale media waarnemingen van zo'n dier te melden waardoor *wij* behoorlijk goed wisten waar het dier verbleef. We hebben samen met het faunafonds goed kunnen reageren op boeren die door deze wolf enkele schapen verloren.

Dat deze eerste wolf niet onze laatste zal zijn staat wel vast. Afgelopen september dook er al een wolf op in Overijssel. Hoe ver het zal komen, of er ooit sprake zal zijn van een roedel met jongen in Drenthe, valt niet te voorspellen maar ook niet uit te sluiten. Leren leven met wolven is voor de provincie een gegeven. We zijn als provincie wettelijk verantwoordelijk voor het beschermen van dit dier, maar we staan ook voor onze schapenhouders die er niet op zitten te wachten en uiteraard is de veiligheid van mensen geen punt van discussie. Roodkapje en haar oma zullen veilig door Drentse bossen kunnen wandelen.

De provincies gaan ondertussen door met de voorbereiding. Het wolvendraaiboek, nu geschreven op een situatie van rondzwervende wolven, wordt verder uitgebreid voor het geval er territoria of roedels in ons land komen. De provincie Drenthe heeft afgelopen voorjaar door twee stagiaires een enquête laten houden onder schapen- en geitenhouders. Daarmee kunnen deze zich beter voorbereiden op de komst van de wolf. Door het faunafonds wordt gewerkt aan een pilot om ervaring op te doen met kuddewaakhonden bij schapenhouders.

En de onfortuinlijke *wanderwolf* zelf kan toch na zijn dood nog een steentje bijdragen door in dit Duurzaamheidscentrum de Drentse jeugd en andere belangstellenden te voorzien van meer inzicht en kennis over zijn soortgenoten.

Het is fijn dat vanuit Wolven in Nederland de moeite is genomen om dit dier in Duitsland op te sporen en naar Nederland te brengen, dat Naturalis heeft zorggedragen voor het prepareren en dat er vanuit het Duurzaamheidscentrum met zoveel enthousiasme is gewerkt aan het organiseren van een expositie rondom dit bijzondere dier.

Aan:
geadresseerde

Assen, 14 maart 2016
Ons kenmerk 10/NW/2016001125
Behandeld door [redacted] (0592)[redacted]
Onderwerp: Enquête

Geachte schapen- en/of geitenhouder,

In 2014 is het Flora- en faunabeleidsplan van de provincie Drenthe vastgesteld. In dit plan werkt provincie Drenthe, samen met vele partners, aan het beschermen, beleven en benutten van de natuur.
In dat plan staat ook dat de provincie zich wil voorbereiden op de komst van de wolf. Om u te betrekken bij deze voorbereiding willen wij u vragen mee te werken aan enquête.

De wolf is in een groot deel van Europa terug van (lang) weggeweest en herovert in een snel tempo nieuwe gebieden. De jonge wolf die in maart 2015 door Drenthe en Groningen trok moeten we beschouwen als een voorbode. Wij gaan ervan uit dat meerdere wolven gaan volgen. Daar willen wij samen met u ons zo goed mogelijk op voorbereiden. Uw ervaring met schapen, geiten, honden of vossen kan ons daarbij helpen.

Twee studenten van de Agrarische Hogeschool in Dronten zijn door de provincie Drenthe gevraagd om als afstudeerstage deze enquête onder de Drentse schapen- en geitenhouders te willen uitvoeren. Het doel is drieledig:
1) in beeld brengen waar in Drenthe op welke wijze schapen en geiten worden gehouden;
2) in beeld brengen welke ervaring u heeft met aanvallen door honden of vossen en welke vormen van bescherming/preventie u gebruikt;
3) in beeld brengen wat uw opvattingen zijn over wolven, bescherming van uw dieren en informatievoorziening.

Door het combineren van uw ervaringen en expertise met kennis vanuit het buitenland willen we komen tot aanbevelingen om schapen en geiten in de toekomst zo goed mogelijk te kunnen beschermen tegen honden, vossen of wolven.

Aangezien het aflammerseizoen volop aan de gang is, snappen wij dat u als schapen- en geitenhouder wellicht niet al te veel tijd heeft voor het invullen van de enquête.
Er is hier dan ook rekening mee gehouden door de enquête zo kort en krachtig mogelijk te houden.
Het invullen van de enquête zal hooguit 10 minuten van uw tijd in beslag nemen.
De enquête is op papier bijgevoegd en kunt u ingevuld kosteloos retour sturen in de antwoordenvelop.

Bij vragen kunt u contact opnemen met provincie Drenthe (0592) 36 55 55 of een bericht te sturen naar post@drenthe.nl.
Graag ontvangen wij uw reactie vóór 31 maart 2016. Reacties na deze datum worden niet meer verwerkt in dit onderzoek.

Privacy:
Het resultaat van deze enquête wordt vastgelegd in een openbaar beschikbaar rapport. De reacties van de deelnemers zullen daarin niet tot op persoon/bedrijf te herleiden zijn. Resultaten worden samengevat op de schaal van gemeentes of de hele provincie.
Ten behoeve van dit onderzoek heeft de provincie Drenthe in samenwerking met de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland uw adresgegevens verkregen voor een éénmalige benadering. Deze gegevens worden uitsluitend gebruikt voor het uitzetten van deze enquête en zijn na verzending van deze uitnodiging direct vernietigd.

Namens de provincie Drenthe en [redacted] en [redacted] van de Agrarische Hogeschool Dronten alvast dank voor uw medewerking.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

ing. C. Hussels,
teamleider Natuur en Water

Bijlage(n):

Enquête

De enquête is verdeeld in drie onderdelen;

- Algemene vragen over de bedrijfsvoering
- Ervaring met schade bij schapen of geiten en de huidige preventieve maatregelen
- Enkele vragen over de expertise over de wolf en toekomstige preventieve maatregelen.

De enquête bestaat uit 24 vragen en is verdeeld in open- en meerkeuzevragen. Bij de meerkeuzevragen is het aankruisen van één antwoord mogelijk, tenzij anders is aangegeven.

We starten met enkele vragen over de schapen- of geitenhouder en de bedrijfsvoering.

Vraag 1:

Wat voor dieren houdt u?

- ☐ Schapen
- ☐ Geiten
- ☐ Schapen en geiten

Indien u zowel schapen als geiten houdt vragen wij u deze enquête alleen in te vullen voor het diersoort waarvan u er het meest bezit. Dit zijn in uw geval schapen / geiten (*doorhalen wat niet van toepassing is)*
Wanneer u deze enquête verder invult als geitenhouder kunt u bij de volgende vragen ‘schapen’ lezen als ‘geiten’

Vraag 2:

Sinds wanneer bent u schapenhouder?
Vult u een jaartal in.

……..

Vraag 3:

Met wat voor wat voor doel houdt u uw schapen?

- ☐ Commercieel (fokkerij, vlees, melk en wol)
- ☐ Hobby
- ☐ Begrazing (natuurbeheer)

Vraag 4:

Van welke rassen zijn uw schapen?
Het invullen van meerdere rassen is mogelijk.

……
……
……

Vraag 5:

Hoeveel schapen had u in 2015?

Aantal volwassen schapen ……
Aantal lammeren geboren in 2015 …….

Vraag 6:

Hoe waren uw schapen in 2015 gehuisvest?
Graag per seizoen invullen.

Gedurende het aflammerseizoen:

- ☐ Binnen (*in een stal)*
- ☐ Buiten *(in een weiland)*
- ☐ Anders, namelijk ……..

Buiten het aflammerseizoen:

- ☐ Binnen *(in een stal)*
- ☐ Buiten *(in een weiland)*
- ☐ Anders, namelijk ……..

Vraag 7:

In welke gemeente verblijven uw schapen in hoofdzaak?
Indien in meerdere gemeentes vragen wij u alleen de 2 belangrijkste noteren.

- ☐ Noordenveld
- ☐ Tynaarlo
- ☐ Assen
- ☐ Aa en Hunze
- ☐ Midden Drenthe
- ☐ Borger-Odoorn
- ☐ Westerveld
- ☐ De Wolden
- ☐ Meppel
- ☐ Hoogeveen
- ☐ Coevorden
- ☐ Emmen

Vanaf hier gaan we verder met vragen over uw ervaringen met schade aan uw schapen en de huidige preventieve maatregelen.

Vraag 8:

Heeft u afgelopen drie jaar (2013 tot en met 2015) schade gehad aan uw schapen door toedoen van een hond, vos of ander dier?
Betreft dood vee, gewond vee of ernstig verstoord vee [stress, paniek].

- ☐ Ja
- ☐ Nee (gaat u door naar vraag 12)

Vraag 9:

Hoeveel schapen zijn er de afgelopen 3 jaar verwond en gedood door een hond, vos en/of ander dier?
Graag invullen hoeveel schapen er zijn verwond en gedood en aangeven wel diersoort de schade heeft veroorzaakt. Dit kan door het diersoort dat niet van toepassing is door te halen.

In 2015:
Aantal ooien verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal rammen verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……
Aantal levende lammeren verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……

Aantal ooien gedood: …… door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal rammen gedood: …….. door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal levende lammeren gedood: …….. door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal ongeboren lammeren gedood *(vroegtijdig verwerpen van de vrucht/ dood geboren lammeren door stress/sterfte moederdier)*…….. door hond / vos / anders namelijk ……

In 2014:
Aantal ooien verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal rammen verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……
Aantal levende lammeren verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……

Aantal ooien gedood: …… door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal rammen gedood: …….. door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal levende lammeren gedood: …….. door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal ongeboren lammeren gedood *(vroegtijdig verwerpen van de vrucht/ dood geboren lammeren door stress/sterfte moederdier)*…….. door hond / vos / anders namelijk ……

In 2013:
Aantal ooien verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal rammen verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……
Aantal levende lammeren verwond: …… door hond / vos / anders namelijk ……

Aantal ooien gedood: …… door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal rammen gedood: …….. door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal levende lammeren gedood: …….. door hond / vos / anders namelijk ……..
Aantal ongeboren lammeren gedood *(vroegtijdig verwerpen van de vrucht/ dood geboren lammeren door stress/sterfte moederdier)*…….. door hond / vos / anders namelijk ……

Vraag 10:

In welk(e) seizoen(en) is de schade toegebracht?
Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk.

- ☐ Lente
- ☐ Zomer
- ☐ Herfst
- ☐ Winter

Vraag 11:

Wie heeft in de voorkomende gevallen de oorzaak van de verwonding of de dood vastgesteld?
Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk. Indien er meerdere gevallen hebben plaatsgevonden vragen wij u alle vaststellingen aan te kruisen.

- ☐ U zelf op basis van directe waarneming van de veroorzaker
- ☐ U zelf op basis van het schadebeeld
- ☐ De veearts/dierenarts
- ☐ De taxateur van het Faunafonds
- ☐ Het kadaver is opgestuurd voor onderzoek door ……
- ☐ Anders, namelijk……

Vraag 12:

Van welke omrastering of bescherming maakt u gebruik?
Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk. Wanneer u gebruik maakt van een combinatie van de genoemde omrasteringen vragen wij u deze allemaal aan te kruisen.

- ☐ Schapenraster / gaas / hek
- ☐ Prikkeldraad
- ☐ Elektrisch schapengaas
- ☐ Elektrisch raster (1 of 2 draden van maximaal 50cm hoog)
- ☐ Elektrisch raster (3 of meer draden tot 100 cm hoog)
- ☐ Een sloot
- ☐ Gescheperde begrazing
- ☐ Anders, namelijk……

Vraag 13:

Gebruikt u de omrastering om uw schapen te beschermen tegen honden, vossen en andere dieren of om de schapen bij elkaar te houden?

- ☐ Om de schapen bij elkaar te houden
- ☐ Om de schapen te beschermen tegen honden, vossen en andere dieren
- ☐ Beide. Zowel om de schapen bij elkaar te houden als te beschermen tegen honden, vossen of andere dieren.

Vraag 14:

Is deze omrastering tussen 2013 en 2015 anders geweest?

- ☐ Ja, namelijk ……..
- ☐ Nee

Vraag 15:

Is het gebied waar de schapen zich bevinden toegankelijk voor buitenstaanders?
Bijvoorbeeld omdat er wandelpaden, wegen, fietspaden door het perceel lopen zonder fysieke afscheiding –hek, draad, gaas- met uw schapen.

- ☐ Nee
- ☐ Wandelaars
- ☐ Honden, mits aangelijnd
- ☐ Honden, vrij lopend toegestaan
- ☐ Fietsers
- ☐ Ruiters
- ☐ Auto's
- ☐ Anders, namelijk……

Als laatste onderdeel willen we u graag nog enkele vragen stellen over uw expertise en opvattingen over de wolf en toekomstige preventieve maatregelen.

Vraag 16:

Zou u een waarschijnlijke wolvenaanval herkennen aan het gepakte schaap?

- ☐ Ja, ik weet precies waar ik op moet letten
- ☐ Nee, ik weet niet precies waar ik op moet letten

Vraag 17:

Hoe dichtbij moet de (bewezen) ligging van het territorium van een wolf zijn voordat u zich concreet zorgen gaat maken over uw eigen schapen?

- ☐ <5 km
- ☐ 5-10 km
- ☐ 10-50 km
- ☐ 50-100 km
- ☐ > 100 km

Vraag 18:

Vanaf welke van bovenstaande afstanden zou u op eigen initiatief enige vorm van preventie toepassen?

- ☐ <5 km
- ☐ 5-10 km
- ☐ 10-50 km
- ☐ 50-100 km
- ☐ > 100 km

Vraag 19:

Indien u op eigen initiatief enige vorm van preventie toepast, naar welke vorm van preventie gaat uw voorkeur dan uit?
Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk. Wanneer u gebruik voorkeur uit gaat naar een combinatie van de genoemde preventiemethoden vragen wij u deze allemaal aan te kruisen.

- ☐ Schapenraster / gaas / hek
- ☐ Prikkeldraad
- ☐ Elektrisch schapengaas
- ☐ Elektrisch raster (1 of 2 draden van maximaal 50cm hoog)
- ☐ Elektrisch raster (3 of meer draden tot 100 cm hoog)
- ☐ Een sloot
- ☐ Gescheperde begrazing
- ☐ Kuddewaakhond
- ☐ Anders, namelijk……

Vraag 20:

Via welke kanalen/media wordt u nu op de hoogte gebracht van de aanwezigheid van wolven en/of adviezen om wolvenschade te voorkomen/beperken?
Het geven van meerdere antwoorden is mogelijk.

- ☐ LTO / Schapen- geitenvakgroep / Blad ‘Nieuwe oogst’
- ☐ LWPS
- ☐ Vakblad ‘Het Schaap’
- ☐ Clubbladen van stamboekvereniging
- ☐ BIJ12/ faunafonds
- ☐ Provincie Drenthe
- ☐ Wolven in Nederland
- ☐ Terreinbeheerders
- ☐ Zelf zoeken op internet
- ☐ Anders, namelijk……

Vraag 21:

Via welke kanalen/media zou u op de hoogte gebracht willen worden van de aanwezigheid van wolven in uw regio?

- ☐ LTO / Schapen- geitenvakgroep / Blad 'Nieuwe oogst'
- ☐ LWPS
- ☐ Vakblad 'Het Schaap'
- ☐ Clubbladen van stamboekvereniging
- ☐ BIJ12/ faunafonds
- ☐ Provincie Drenthe
- ☐ Wolven in Nederland
- ☐ Terreinbeheerders
- ☐ Zelf zoeken op internet
- ☐ Anders, namelijk……

Vraag 22:

Hoe actief dient de informatievoorziening over de aanwezigheid van wolven en/of adviezen om wolvenschade te voorkomen/beperken wat u betreft te zijn?
Onder informatie over de aanwezigheid van wolven wordt gezien de regio waar de wolven zich bevinden en om hoeveel wolven het gaat. De adviezen om wolvenschade te voorkomen of beperken zijn afkomstig van onderzoeken en rapporten van Provincie Drenthe of andere instanties die nauw betrokken zijn bij wolvenschade.

- ☐ Actueel; alleen als er actuele veranderingen zijn betreft aanwezigheid van wolven of uitgebrachte adviezen
- ☐ Maandelijks; een maandelijkse update over de aanwezigheid van de wolf en uitgebrachte adviezen
- ☐ Wekelijks; elke week informatie over de aanwezigheid van de wolf en uitgebrachte adviezen
- ☐ Anders, namelijk ……

Vraag 23:

Hoe kijkt u aan tegen (sociale) media aandacht als er bij u vermoedens zijn van een mogelijke wolvenaanval op uw schapen?

- ☐ Bij een vermoeden van een wolf zoek ik meteen zelf de (sociale) media op
- ☐ Ik wil pas media aandacht als er zekerheid is over een wolf
- ☐ Ik wil wel media aandacht als er zekerheid is over een wolf, maar niet persoonlijk worden genoemd of benaderd.
- ☐ Ik heb hier geen mening over

Vraag 24:

Op welke wijze heeft u de vragen van deze enquête beantwoord?

- Terugblik in de administratie
- Vanuit herinnering

Dit was de laatste vraag van de enquête. Indien u opmerkingen of aanvullingen op deze enquête heeft mag u deze op de onderstaande tekstregels invullen.

……
……
……
……
……
……

U heeft ons enorm geholpen met het invullen van de enquête waarvoor veel dank! Om een goed beeld te krijgen van de concrete situaties waarin problemen met honden of vossen zijn opgetreden willen we graag een aantal locaties bezoeken en mondelinge toelichting van schapen- of geitenhouders ontvangen.

Bent u bereid om ons (eventueel) te ontvangen voor een mondelinge toelichting en bezoek aan een concrete locatie waar u problemen hebt ondervonden?

- ☐ Ja, ik wil wel een dergelijke toelichting geven (noteer onderstaand uw naam en adres zodat wij contact kunnen opnemen voor een afspraak)
- ☐ Nee

Het resultaat van de enquête wordt gepresenteerd in een rapport. Dit zal t.z.t. op de website van de provincie Drenthe te vinden zijn. Wilt u liever een geprint exemplaar ontvangen?

- ☐ Ja, ik wil t.z.t. graag een geprint exemplaar met de resultaten ontvangen (noteer hieronder uw naam en adres zodat wij u een exemplaar kunnen toezenden)
- ☐ Nee

Het resultaat van de enquête wordt (naar verwachting omstreeks juni) gepresenteerd waarbij het onderzoek wordt toegelicht en vragen gesteld kunnen worden. Wilt u deze presentatie zelf bijwonen?

- ☐ Ja, ik wil graag de presentatie bijwonen (noteer hieronder uw naam en adres zodat wij u een uitnodiging kunnen toezenden)
- ☐ Nee

Indien u bij één van de bovenstaande vragen ja heeft geantwoord vragen wij hieronder uw naam en adresgegevens te noteren.

Naam: ……

Adres: ……

Postcode: ……

Woonplaats: ……

Telefoonnummer: ……

E-mailadres: ……

Aan:
geadresseerde

Assen, 14 maart 2016
Ons kenmerk 10/NW/2016001125
Behandeld door [redacted] (0592) [redacted]
Onderwerp: Enquête

Geachte schapen- en/of geitenhouder,

In 2014 is het Flora- en faunabeleidsplan van de provincie Drenthe vastgesteld. In dit plan werkt provincie Drenthe, samen met vele partners, aan het beschermen, beleven en benutten van de natuur.
In dat plan staat ook dat de provincie zich wil voorbereiden op de komst van de wolf. Om u te betrekken bij deze voorbereiding willen wij u vragen mee te werken aan enquête.

De wolf is in een groot deel van Europa terug van (lang) weggeweest en herovert in een snel tempo nieuwe gebieden. De jonge wolf die in maart 2015 door Drenthe en Groningen trok moeten we beschouwen als een voorbode. Wij gaan ervan uit dat meerdere wolven gaan volgen. Daar willen wij samen met u ons zo goed mogelijk op voorbereiden. Uw ervaring met schapen, geiten, honden of vossen kan ons daarbij helpen.

Twee studenten van de Agrarische Hogeschool in Dronten zijn door de provincie Drenthe gevraagd om als afstudeerstage deze enquête onder de Drentse schapen- en geitenhouders te willen uitvoeren. Het doel is drieledig:
1) in beeld brengen waar in Drenthe op welke wijze schapen en geiten worden gehouden;
2) in beeld brengen welke ervaring u heeft met aanvallen door honden of vossen en welke vormen van bescherming/preventie u gebruikt;
3) in beeld brengen wat uw opvattingen zijn over wolven, bescherming van uw dieren en informatievoorziening.

Door het combineren van uw ervaringen en expertise met kennis vanuit het buitenland willen we komen tot aanbevelingen om schapen en geiten in de toekomst zo goed mogelijk te kunnen beschermen tegen honden, vossen of wolven.

Aangezien het aflammerseizoen volop aan de gang is, snappen wij dat u als schapen- en geitenhouder wellicht niet al te veel tijd heeft voor het invullen van de enquête. Er is hier dan ook rekening mee gehouden door de enquête zo kort en krachtig mogelijk te houden. Het invullen van de enquête zal hooguit 10 minuten van uw tijd in beslag nemen.
De enquête is op papier bijgevoegd en kunt u ingevuld kosteloos retour sturen in de antwoordenvelop.

Bij vragen kunt u contact opnemen met provincie Drenthe (0592) 36 55 55 of een bericht te sturen naar post@drenthe.nl.
Graag ontvangen wij uw reactie vóór 31 maart 2016. Reacties na deze datum worden niet meer verwerkt in dit onderzoek.

Privacy:
Het resultaat van deze enquête wordt vastgelegd in een openbaar beschikbaar rapport. De reacties van de deelnemers zullen daarin niet tot op persoon/bedrijf te herleiden zijn. Resultaten worden samengevat op de schaal van gemeentes of de hele provincie.
Ten behoeve van dit onderzoek heeft de provincie Drenthe in samenwerking met de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland uw adresgegevens verkregen voor een éénmalige benadering. Deze gegevens worden uitsluitend gebruikt voor het uitzetten van deze enquête en zijn na verzending van deze uitnodiging direct vernietigd.

Namens de provincie Drenthe en [redacted] en [redacted] van de Agrarische Hogeschool Dronten alvast dank voor uw medewerking.

Hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
namens dezen,

ing. C. Hussels,
teamleider Natuur en Water

Bijlage(n):

[Gisteren 19:39] [redacted] (Gast)
Zal de subsidie ook breder gaan worden getrokken dan alleen de geiten en schapen? En waarom worden de overig kwetsbaar vee (Paarden/vleesvee) niet meegenomen hierin?

[Gisteren 19:53] [redacted] (Gast)

svp communicatie breder uitzetten. Als 'gewone burger' kom je bv een uitnodiging voor zoiets als dit niet tegen.

[Gisteren 20:05] [redacted] (Gast)

wolf komt uit duitsland. Waarom loopt migratie corridor niet van duitsland (bargerveen etc.)?

[Gisteren 20:06] [redacted] (Gast)

Er worden blijkbaar geen wolvenkeutels gevonden in Oostelijk Drenthe. Is dit een gebrek aan monitoring en wordt wellicht in het hart van Drenthe wellicht aan 'overmonitoring' gedaan

[Gisteren 20:08] [redacted] (Gast)

Het gebied ten oosten van de n34 ligt tussen het hart van drenthe en Duitsland. Is dat niet juist een risicogebied voor zwervende wolven?

[Gisteren 20:09] [redacted] (Gast)

Als ik de stippen op de kaart zie dan lijkt het alsof niet alle wolvenschade van de afgelopen 5 jaar die ik als dierenarts gezien heb weergegeven zijn. Is in de beginjaren wel goed geregistreerd?

[Gisteren 20:12] [redacted] (Gast)
als de wolf zo onvoorspelbaar is, waarom niet simpel de grens van Drenthe aanhouden

[Gisteren 20:12] [redacted] (Gast)
[redacted] je hebt helemaal gelijk.

[Gisteren 20:12] [redacted] (Gast)

Het probleem in de risicoanalyse is dan wel dat niet alle data is meegenomen

[Gisteren 20:14] [redacted] (Gast)

klopt

[Gisteren 20:17] [redacted] (Gast)
Als mensen hun camera uitzetten wordt de verbinding beter is mijn ervaring.

[Gisteren 20:26] [redacted] (Gast)
In het Interprovinciaal wolvenplan staat dat de wolf eerst negatief geconditioneerd moet worden wanneer deze herhaaldelijk goed beschermd vee pakt. Hoe ziet dit conditioneren eruit? En welke termijnen zijn hiermee gemoeid?

[Gisteren 20:31] [redacted] (Gast)
kunnen "loonwerkers" ook gebruik maken van de vergoeding op verplaatsbare afrastering?

[Gisteren 20:31] [redacted] (Gast)

Als een deel van de percelen in het preventiegebied ligt, en het andere deel niet; hoe wordt dan de berekening gemaakt?

[Gisteren 20:32] [redacted] (Gast)
We zitten met de gronden in het wolvengebied en buiten het wolvengebied. Wel 1 ubn nummer. Kun je na de aanvraag voor in het wolvengebied later nogmaals een aanvraag doen wanneer het wolvengebied wel wordt uitgebreid?

[Gisteren 20:35] [redacted]

Informatie over de subsidie: Subsidie voorkomen schade door wolven provincie Drenthe - Provincie Drenthe

[Gisteren 20:37] [redacted] (Gast)

Hoe exact is het subsidiegebied? De kaart is namelijk niet erg groot. Wij zitten bijvoorbeeld een kilometer ten oosten van de n34 ter hoogte van Gasselte.

[Gisteren 20:37] [redacted] (Gast)

worden er ook gedode dieren vergoed?

[Gisteren 20:38] [redacted] (Gast)
Wat is de peildatum voor wat betreft de telling van de schapen?

[Gisteren 20:38] [redacted] (Gast)

er is schadevergoeding als een wolf een schaap pakt en er is subsidie voor preventie. Is de schadevergoeding ook voor houders die geen preventie doen?

[Gisteren 20:40] " [redacted] (Gast)"
hoe z'n raster is geweest langs sloten

[Gisteren 20:41] [redacted] (Gast)

Geldt de vergoeding ook wanneer er andere dieren op het UBN worden gehouden dan schapen? Bijvoorbeeld alpaca's?

[Gisteren 20:43] [redacted] (Gast)
Mijn dieren lopen in de winterperiode bij verschillende boeren. Wat is dan de oppervlakte waarmee wordt gerekend. Het betreft allemaal weide binnen het vwolvengebied.

[Gisteren 20:47] [redacted] was invited to the meeting.

[Gisteren 20:48] [redacted] (Gast)
Wat doet de provincie als de totale subsidie ad 200.000 op korte termijn is toegekend en er nog een 'stapel' aanvragen ligt?

[Gisteren 20:53] [redacted] (Gast)
Dank voor de heldere presentaties en toelichtingen!

[Gisteren 20:53] [redacted] (Gast)
Na 2023 wanneer de vergoeding voor aanval zonder wolfwerende maatregelen wordt afgeschaft en we nog steeds buiten het wolvengebied liggen (Bronneger, Drouwen andere kant N34) en er komt toch een wolvenaanval zonder de 120cm afrastering. Dan betekend dat dat er geen vergoeding komt.

[Gisteren 20:53] [redacted] (Gast) heeft het gesprek verlaten.

[Gisteren 20:54] [redacted] (Gast)
[redacted], het zou redelijk zijn als in dit geval ook na 2023 vergoed wordt.

Communicatieplan: komst van de wolf naar Nederland

In dit communicatieplan wordt beschreven op welke wijze de provincies, zowel individueel als gezamenlijk , de communicatie verzorgen met betrekking tot wolven in ons land. Dit dient om een eenduidige berichtgeving te bevorderen en om in concrete situaties vlot en proactief~~-~~ te kunnen handelen.
Het plan heeft betrekking op de communicatie vanuit elke provincie, vanuit ~~BIJ12,~~het IPO en vanuit ~~het~~ BIJ12/Unit Faunafonds~~ van BIJ12~~. Gebruikers van dit communicatieplan zijn primair de beleids- en communicatiemedewerkers van deze organisaties. Zij treffen in dit plan informatie, dan wel richtlijnen over hoe en wat te communiceren in relatie tot wolven. Communicatie via en~~/~~door andere partijen of organisaties valt buiten het bestek van dit plan. Dit ~~,~~wordt daarom niet verder uitgewerkt, hooguit benoemd~~ maar niet verder uitgewerkt~~. Het is immers voor de burger niet re~~l~~kevant ~~en niet altijd duidelijk wie de afzender is van de informatie,~~ zolang deze eenduidig is. Wel benoem~~t~~d~~e~~ dit plan een aantal doelgroepen op wie de provinciale communicatie zich inhoudelijk richt.

Rol en taak provincies
De provincies zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van het faunabeleid. Bij de ~~streng~~ beschermde wolf komt dat neer op:
(1) ~~(1)~~ het nemen van maatregelen die nodig zijn om deze soort in stand te houden~~ en~~.

BIJ12/Unit Faunafonds is verantwoordelijk voor:
(1) het bevorderen van maatregelen ter voorkoming en bestrijding van schade door wolven;
(2) het in de daarvoor in aanmerking komende gevallen verlenen van tegemoetkomingen in geleden schade, aangericht door wolven.~~(2) het nemen van maatregelen die betrekking hebben op het voorkomen of vergoeden van (landbouw-)schade die de wolf veroorzaakt.~~

Nederland moet leren samenleven met wolven in een context waarbinnen nog geen ervaring is opgedaan, namelijk een dichtbevolkt land met versnipperde en relatief kleine natuurgebieden en een hoogproductieve agrarische sector. Dit kan ~~geeft~~ vragen, onzekerhei~~dden~~ en spanning in verschillende sectoren van de maatschappij geven.
De communicatie vanuit de provincies is er op gericht om de maatschappij ~~de~~ zo goed mogelijk voor te bereiden op de komst van de wolf, en te zorgen dat in ons land conflictarm met de wolf wordt samengeleefd wanneer de wolf in ons land is, ook in een 'lerende' context.

Subdoelen

- Aanbieden van neutrale en objectieve kennis aan doelgroepen ~~als 'basis' voor oordeelsvorming en discussie.~~
- Context bieden (bijvoorbeeld vergelijking met hondenbeten) ~~waardoor o.a. de ideeën die leven bij de doelgroep in beeld kunnen komen.~~
- Transparantie en ~~H~~helderheid bieden over de rol van de overheid (belangrijk voor~~an~~ het vertrouwen).
- Het proactief ~~V~~verstrekken van concrete informatie over mogelijke consequenties van de komst van de wolf voor de burger~~mens~~ en ~~(mogelijke~~ mogelijke)oplossingen~~.~~
- Doelgroepen aanzetten tot wenselijk gedrag (o.a. participatie).

Aandachtspunten

Met opmerkingen [redacted]: Algemene opmerking: het lijkt alsof dit plan vanuit meerdere perspectieven is geschreven. Ook worden taken en verantwoordelijkheden van de diverse partijen niet goed in beeld gebracht of door elkaar gehaald.

Met opmerkingen [redacted]: Het wolvenmeldpunt komt niet duidelijk naar voren.

Met opmerkingen [redacted]: Verkeerder verwijzing. Wel? Wat 'niet' dan?

Met opmerkingen [redacted]: Welk Faunabeleid (opnemen?)

Met opmerkinger [redacted] Is er een verschil tussen 'streng' beschermde diersoorten en gewoon beschermde diersoorten?

Met opmaak: Lijstalinea, Genummerd + Niveau: 1 + Nummeringstijl: 1, 2, 3, … + Beginnen bij: 1 + Uitlijning: Links + Uitgelijnd op: 0 cm + Inspringen op: 0,63 cm

Met opmaak: Lijstalinea, Genummerd + Niveau: 1 + Nummeringstijl: 1, 2, 3, … + Beginnen bij: 1 + Uitlijning: Links + Uitgelijnd op: 0 cm + Inspringen op: 0,63 cm

Met opmerkingen [redacted] Beetje stellig

Met opmerkingen [redacted] Is dit zo?

Met opmerkingen [redacted]: Wat is dit?

Met opmerkingen [redacted]: Hoe dan??

De komst van de wolf naar Nederland trekt veel media-aandacht en geeft bij veel mensen angst en onzekerheid. 'Kan ik nog wel veilig het bos in om te wandelen?' , 'Wwie vergoedt mijn schaap wanneer deze is gedood door een wolf?' enz. Als vragen snel en met goede informatie beantwoord kunnen worden, laten de provincies zien dat er op de komst van de wolf is geanticipeerd. D, dat schept vertrouwen in de overheid.

Communicatie over de terugkeer van de wolf in Nederland houdt rekening met de diversiteit in meningen over de wolf en is gericht op kennis, houding en gedrag. Voorlichting over wolven, een vorm van gericht communiceren met een bepaalde doelgroep, kan niet zonder objectieve informatie. In zijn algemeenheid geldt dat communicatie wordt gericht op groepen uit de samenleving, met bekende attitudes, overtuigingen, emoties en daarom ook informatiebehoeften. Neem aAls voorbeeld de professionele beroepsmatige schapenhouders: zij leven van de schapen en moeten alles aan doen om niet getroffen te worden in hun financiële middelen. Naast de overheid hebben ook de stakeholders een eigen verantwoordelijkheid om hun achterban te informeren.

Met opmerkingen : ??? Wie zijn de stakeholders. Wordt nergens meer in de tekst genoemd.

Groeimodel

In het wolvendraaiboek worden verschillende fasen onderscheiden van herkolonisatie van Nederland door de wolf. Dit communicatieplan sluit daarop aan. In eerste instantie is het plan daarom beperkt tot een situatie met af en toe rondzwervende wolven in Nederland. Dit zal later als groeimodel worden uitgebreid met scenario's van territoriale wolven of een gevestigde roedel met jongen.

Fundament

Voor de maatschappij is het van belang dat iedereen die, vanuit welke ingang ook, bij de provincies (inclusief BIJ12/Faunafonds, IPO, Faunafonds) aanklopt met vragen over aspecten van de wolf, met een snel en eenduidig antwoord - dan wel correcte doorverwijzing - wordt beantwoord.

Met opmerkingen]: Ingang? Is BIJ12 een ingang naar de provincies?

Dit vraagt om een fundament met als minimumvariant informatie op de provinciale websites van alle provincies, BIJ12 en het IPO. Een voorbeeld van een al operationeel fundament staat op de website van de provincie Drenthe: http://www.provincie.drenthe.nl/onderwerpen/natuur-milieu/natuur/wolf-drenthe/

Actie 1: alle provincies zorgen voor een informatie-fundamentbasisinformatie op hun websites met zowel op de eigen provincie toegespitste gegevens als een goede doorverwijzing naar BIJ12/Faunafonds en andere relevante informatiebronnen (bijvoorbeeld Wolven in Nederland). Aangezien heel Nederland binnen het bereik valt van rondzwervende wolven is dit fundament overal operationeel per 1 juni 2016. (Wie levert deze basisinformatie? Ik zou zeggen BIJ12 als omdat zij bekend staan als een voorlichtingsinstituut).

Inhoudelijke strekking van het fundament bevat tenminste:

- komst van de wolf is niet onverwacht, past in ontwikkeling die we al verwachtten
- wolf is een beschermde diersoort, hoort in onze natuur thuis, ver-/bejagen is daarom geen optie
- wolven vormen in principe geen gevaar voor mensen
- instructie voor publiek, wat te doen (zowel eigen gedrag als registreren waarneming)
- instructie/doorverwijzing naar het wolvenmeldpunt -bij (vermeende) landbouwschade door mogelijke wolf. Zij zullen indien nodig de melding doorzetten naar BIJ12/Unit Faunafonds.

Met opmerkingen [Natuur?? Hoort een wolf in ons cultuurlandschap?? Gewaagde stelling. Wij hebben te voldoen aan nationale en internationale verplichtingen, waardoor we bepaalde handelingen niet uit mogen voeren.

Met opmerkingen 3]: Hoe zit het met aansprakelijkheid met dergelijke uitspraken?

Kernboodschap

We zijn blij dat de wolf zelf de weg terug naar Nederland heeft gevonden. De wolf hoort bij onze natuur en vervult hier een belangrijke rol.

Met opmerkingen [ ]: Zijn alle provincies "blij"?

- De komst van de wolf kan een goede rol spelen in ons ecosysteem
- Wolf en mens kunnen heel goed samenleven
    - De wolf vermijdt mensen
- Vee is goed te beschermen. Hier zijn~~, wel zijn hier~~ middelen en materialen voor nodig. Bij schade kan als aan bepaalde voorwaarde wordt voldoen aan aanvraag tot tegemoetkoning in gelede schade worden aangevraagd.~~ en is er behoefte aan een goede compensatieregeling in geval van schade~~
- We zijn het samenleven met wolven niet meer gewend (gun elkaar de tijd)

Deze kernboodschap is wat de partijen achter WolvenInNederland en het IPO samenbrengt, maar sluit niet altijd aan bij de behoefte van verschillende doelgroepen in de maatschappij.

Met opmerkingen [ ]: Horen zij hierin genoemd te worden?

Bij een communicatieplan hoort ook daadwerkelijk een PvA. Dus een heldere, nietdubbelzinnige vermelding van de betrokken instanties + namen van contactpersonen (en hun vervanging wanneer zij afwezig zijn) + telefoonnummers + e-mailadressen.

Inhoudelijk is dit te mager. Nog steeds weet de lezer niet wat hij/zij moet doen bij de verschillende scenario's.

Qua informatie moet áltijd duidelijk zien wie de bron(houder) is. Dat is in dit document helemaal niet beschreven (afgezien dan wie de bronhouder zou moeten zijn van een foto van de wolf...)

Communicatie Wolf fase 0;

Fase 0 omvat de periode waarin nog géén wolf in een gebied (een provincie of heel Nederland) is vastgesteld. Het is de voorbereidingsfase waarin wordt geanticipeerd op de komst van een wolf. Voor beleids- en communicatiedoeleinden is het vooral van belang om te weten welke voorbereidende activiteiten in deze fase plaatsvinden. Er is, afgezien van het eerder genoemde fundament, vooral sprake van passieve communicatie vanuit de provincies. Actieve communicatie en educatie over wolven is in deze periode geen taak of rol voor de provincies, maar kan worden overgelaten aan BIJ12/Unit Faunafonds en maatschappelijke organisaties, ieder vanuit de eigen verantwoordelijkheid en betrokkenheid. BIJ12 kan ook een actieve houding opnemen wat betreft communicatie en educatie, toch?

Wwat gebeurt er? Wat is de situatie?

- Publiek wordt via pers en andere kanalen geïnformeerd over de ontwikkelingen van de wolf in buurlandenDuitsland.
- Publiek wordt via de pers en andere kanalen geïnformeerd over (vermeende) waarnemingen van wolven in Nederland.
- Passieve monitoring. Meldingen van burgers/boswachters/vrijwilligers worden verzameld en gevalideerd (waarneming.nl – wolven in Nederland – zoogdierenvereniging). Kansrijke meldingen worden nagetrokken dan wel met DNA geverifieerd.

Wwat doen de provincies?

- Geen actieve communicatie, voorbereiden draaiboek.
- Ontwikkelen van een netwerk met stakeholders (zowel landelijk als op regionaal niveau).
- Financiering DNA onderzoek (via het Ffaunafonds van BIJ12BIJ12/Unit Faunafonds)
- Onderzoek naar preventieve mogelijkheden bescherming vee (via het Ffaunafonds van BIJ12BIJ12/Unit Faunafonds)
- In samenwerking met het Faunafonds van BIJ12 (of moet dat onder provincies?) voorbereiding/training/beleidsregels enz.
-
- Vastleggen 0-situatie bij schapenhouders (Limburg, Drenthe)

Wwat doen anderen?

- Rijk: juridische status wolf borgen en daarover communiceren
- Rijk: bevorderen internationale contacten/afstemming
- Faunafonds (of moet dat onder provincies?) voorbereiding/training/beleidsregels enz.
- WIN: communicatie, vooral via website informatie verstrekken aan publiek en pers.

Wat is nodig?

- Passieve communicatie: antwoord kunnen geven op persvragen, dan wel snel doorverwijzen naar het juiste loket. Provinciale communicatiemedewerkers, dan wel beleidsmedewerkers moeten de meest waarschijnlijke Q&A's op de plank hebben liggen. (concrete activiteit: zorgen dat elke provincie die Q&A's heeft liggen en zorgen dat elke provincie beschikt over de gewenste doorverwijzingen en contactpersonen-> deze zijn er al)

- Zorgen voor e~~E~~en eenduidige boodschap. Over deze boodschap dient overeenstemming bereikt te zijn tussen de (betreffende) provincies en ~~het Faunafonds van BIJ12~~BIJ12/Unit Faunafonds. De ene organisatie moet niet met een ander verhaal komen dan een andere. Binnen het netwerk van stakeholders moet er overeenstemming zijn over tenminste de hoofdlijnen.
- Consensus binnen het netwerk van stakeholders dat er in principe geen ruchtbaarheid wordt gegeven aan meldingen die nog in onderzoek zijn (DNA enz), dan wel (als iets al in de pers/sociale media opduikt) proces- en algemene informatie geven (het onderzoek duurt nog x-weken, wat als er een wolf in Nederland is? -> FAQ's). Invalshoek: een melding is meest waarschijnlijk géén wolf, tot het tegendeel wordt bewezen.

R~~r~~isico's:

- het draait hier vooral om vertrouwen van burgers en boeren in de overheid. Dat vertrouwen wordt ondermijnd als er geen antwoord kan worden gegeven op ("~~"~~redelijke)~~"~~ vragen of als men het gevoel krijgt van het kastje naar de muur te worden gestuurd.

Speerpunten provinciale activiteiten:

1. opstellen communicatiedraaiboek
2. ontwikkelen/uitbouwen netwerk door middel van een netwerkbijeenkomst. landelijk zijn hiervoor al goede kanalen/contacten met name via WIN, binnen provincies/regio's zullen ook rechtstreekse contacten gelegd moeten worden . Provinciale (beleids-)medewerkers moeten op voorhand weten wie in hun werkgebied aanspreekpunt zijn bij terreinbeheerders, veehouders enz. en vice-versa. Het opbouwen van zo'n netwerk kost tijd, snel mee beginnen!
3. inventariseren welke middelen concreet bij wie beschikbaar zijn voor vervolgonderzoek als er een (bewezen) wolf is aangetroffen. Dus: wie heeft de beschikking over cameravallen en/of waar staan die al? Welk budget is beschikbaar voor DNA onderzoek, wie gaat meefinancieren? Hier dan ook transparant over zijn richting de media, zodat vragen uit de media direct bij de juiste persoon/organisatie terecht komen.

Actie 2: alle provincies hebben per 1 juni 2016 Q&A's op de plank liggen of al op de website geplaatst) en elke provincie beschikt over de gewenste doorverwijzingen en contactpersonen (provinciale aanspreekpunten bij terreinbeheerders, landbouworganisaties, politie enz .).

Communicatieaspect: met de diverse provinciale stakeholders/aanspreekpunten afspraken maken over wie wie en wanneer informeert en hoe bereikbaarheid is geborgd (uitwisselen 06 nummers, vervanging/achterwacht enz). Tevens afspraken met partners/stakeholders over berichtgeving in geval zich ontwikkelingen voordoen.

Actie 3: alle provincies hebben per 1 juni 2016 voor zichzelf operationeel zicht op de benodigde en beschikbare middelen om (vervolg-)onderzoek te kunnen uitvoeren als er een (waarschijnlijke/zekere) wolf is vastgesteld.

Communicatieaspect: passief; er kan antwoord worden gegeven op eventuele vragen over de voorbereiding. Met derden worden afspraken gemaakt over berichtgeving (bijvoorbeeld: op een cameraval van SBB wordt een wolf vastgelegd. Wie gaat dan wanneer met dat nieuws naar de pers en wie worden daarover vooraf al geïnformeerd?)

Met opmerkingen [ ]: Bij het publiceren van het DNA-rapport is deze overeenstemming bereikt tussen de betreffende provincies en BIJ12/Faunafonds. Het IPO was niet bij de overeenstemming betrokken.

Met opmerkingen [ ]: er is toch al een netwerkbijeenkomst geweest rondom communicatie FF cq wolf?

Met opmerkingen [ ]: Enkel antwoord geven op vragen die door de provincie beantwoord moeten worden. Bij vragen over schade moet verwezen worden naar BIJ12/Faunafonds

Met opmerkingen [ ]: voor ons de uitgelezen kans om een infographic te ontwikkelen over de wolf zodat wanneer er weer een wolf in NL is, onze infographic gebuikt kan worden.

Met opmerkingen [ ]: Dit communicatieplan was toch alleen maar voor de provincies, het IPO en BIJ12/Faunafonds?

Met opmerkingen [ ]: Inderdaad. Dit staat hier wel op de juiste plek.

Met opmerkingen [ ]: Hoe gelden die afspraken?

Inventarisatie maken van media-instituten die voor ons relevant zijn om mee in contact te treden op het moment dat er een wolf in NL is (ANP, NOS (+persoonsgegevens), Vroege Vogels et cetera) Je kunt beter de touwtjes in handen hebben, dan de regie afgeven.

Communicatiemiddelen / activiteiten;

- Bereikbaar zijn voor vragen (telefonisch? Via mail? Via de website dmv portal? Via social media? Of al deze media?
- Waarnemingen melden (dmv persberichten? Nieuwsberichten op eigen website?)
- Social media ~~benutten~~
- Informatieverstrekking via schriftelijke media
- Informatieverstrekking via internet (websites, attentie via tijdschriften en email) en persberichten.
- Uitdelen folders + infographics (algemene en toegespitst op mogelijke situaties)

Communicatie Wolf fase 1;

Fase 1 betreft de ~~waarschijnlijke/~~zekere aanwezigheid van een rondzwervende wolf in een gebied. De ervaring in maart 2015 in Drenthe en Groningen leert dat de verplaatsingssnelheid en –afstand~~en~~ van een zwervende wolf zo groot zijn dat het van belang is om vanaf het eerste moment ook de buurprovincies (dan wel buurland) te betrekken of minimaal meteen te informeren.

Wat ~~gebeurt er?~~is de situatie?

- Er is een bevestigde waarneming van een wolf in een provincie in Nederland.

Met opmerkingen [redacted]: Door wie bevestigd? Wie aanvaarden wij als betrouwbare bron?

Scenario 1: wolf is dood (bijv. verkeersongeval): Voor boeren/publiek in zoverre geruststellend dat dit dier geen potentieel gevaar meer vormt.

Scenario 2: wolf leeft: aanwezigheid bewezen door foto's /video of DNA, geen confrontatie met mensen of vee geweest.

Scenario 3: wolf leeft: aanwezigheid (direct of indirect –DNA sporen) bewezen door aanval op vee of huisdier (hond).

Wat ~~doet~~ doen de provincies?

- Bij elk van bovenstaande scenario's ~~maakt het wel uit~~is de werkwijze afhankelijk van het feit of het nieuws al (via andere weg dan de onze) in de pers is gekomen ~~of nog niet~~. Bij scenario 1 en 3 is er ~~de grootste~~een grote kans dat ~~het snel in het nieuws komt~~de media het snel zelf oppakt. Bij scenario 2 kan er mogelijk nog ~~enige~~ regie ~~op~~ plaatsvinden.
- Uitgangspunt van communicatie is dat de bronhouder (ontdekker) er "recht" op heeft om een waarneming als eerste naar buiten te brengen. Dus, als een SBB boswachter een wolf waarneemt/sporen(keutels) dan is SBB de organisatie die het nieuws (na bevestiging van determinatie/DNA) als eerste naar buiten ~~brengt~~mag brengen. Het eerder opgebouwde netwerk en het vooral informeren hiervan dient er toe om te voorkomen dat andere organisaties/provincies onverwacht worden geconfronteerd met nieuws/pers.
- Provincies zullen bijna nooit bronhouder (waarnemer/ontdekker) zijn en moeten zich instellen op een secundaire reactie.

Met opmerkingen [redacted]: ????

Met opmerkingen [redacted]: Hier hebben wij toch geen invloed op? Waarom dan opnemen in dit communicatieplan?

Met opmerkingen [redacted]: Niet ontkennend schrijven dus niet 'wat we niet doen'. Wat doen we wel?

- Vooral bij scenario 3 is een snelle actie vanuit de provincie gewenst, helemaal als het nieuws al in de pers is.
- Bij levende wolf (dus scenario 2 en 3?): ~~,~~ opschaling onderzoek (tot op zekere hoogte) bevorderen om te kunnen vaststellen of een wolf nog in een bepaald gebied verblijft of al is doorgetrokken. Hierover kan in overleg met het netwerk ook worden gecommuniceerd naar het publiek (bijvoorbeeld wij zullen in natuurgebied x de komende 2 maanden met fotovallen proberen vast te stellen of de wolf er nog steeds verblijft). Als er na die tijd geen herbevestiging is dan wordt dat ook naar buiten gebracht (wolf vermoedelijk weer vertrokken).

Wat doen anderen?

Zo veel mogelijk naar provincies verwijzen

BIJ12/Unit Faunafonds ~~(BIJ12)~~:

- scenario 1: geen rol,
- scenario 2 passieve communicatie via de website bij12.nl/faunafonds.nl ~~(website),~~
- scenario 3 actief betrokken ivm taxatie/onderzoek. Communicatie vanuit ~~het f~~Faunafonds ~~van BIJ12~~BIJ12/Unit Faunafonds richt zich primair ~~op aspect van~~op ~~schadeafhandeling en~~neutrale ~~-~~voorlichting over preventieve mogelijkheden en s~~-~~chadeafhandeling.

WIN: afhankelijk van scenario.

Wat is nodig?

Zie fase 0.

Bij aanval op vee (of vermoeden) snelle actie richting boer en publiek. Biedt ook een uitgelezen kans om de rol van de provincie (laat een gedeputeerde zelf proef-flexnetten bij een schapenhouder afleveren, pers er-bij uitnodigen, boodschap = wij hebben er-op geanticipeerd en laten veehouders niet aan hun lot over).

Bij een ~~-~~bewezen wolf in een gebied is vervolgonderzoek nodig om te kunnen vaststellen of het dier zich nog in de omgeving bevindt. Dit vervolgonderzoek staat onder leiding van ~~het Faunafonds~~BIJ12/Unit Faunafonds in opdracht van de provincies.(?)

Risico's

- Onzinverhalen in de pers. Provincies moeten hier actief op reageren. Dus, als er in redactionele stukken/bijdragen (radio/tv) evidente fouten/onwaarheden opduiken moeten provincies hier-op reageren, idem bij evidente fouten/onwaarheden in ingezonden brieven. De provinciale reactie kan vaak volstaan met verwijzing naar correcte bronnen. !Goeie!

Speerpunten provinciale activiteiten

- Opschalen communicatie binnen regionaal netwerk, bevorderen informatieuitwisseling en afstemming van wie doet wat.
- Opschaling vervolgonderzoek ondersteunen.

Met opmerkingen [redacted]]: Dit is logisch en hoeft niet op deze wijze opgenomen te worden in een communicatieplan. De vraag is hoe en wat de provincies inhoudelijk gaan reageren...

Met opmerkingen [redacted]: Waarom in overleg met het netwerk. Ik zou zeggen: in overleg met BIJ12/Faunafonds en het IPO en dan vooral communiceren naar het netwerk en de burger...

Met opmerkingen [redacted] Definiëren, wie zijn de 'anderen'?

Met opmaak: Lijstalinea, Afstand Na: 0 pt, Regelafstand: enkel, Met opsommingstekens + Niveau: 1 + Uitgelijnd op: 0,63 cm + Inspringen op: 1,27 cm

Met opmerkingen [redacted]: Waarom wordt WIN hier ineens genoemd terwijl zij in het hele plan nog niet worden genoemd als partner maar meer als netwerk.

Met opmerkingen [redacted]]: Wat belangrijk en de focus moet zijn is een transparante en duidelijke boodschap naar de burger. Wie dan de proefnetten plaatst, is niet relevant voor dit communicatieplan. Dit hoort thuis bij communicatiestrategie van de provincie zelf.

Stappenplan

Actie	Opmerkingen
Binnenkomst melding bij communicatie Provincie	Kan door meerdere instanties gebeuren. Voorkeur gaat uit naar Wolven in Nederland met een zo compleet mogelijk beeld van de situatie.
Communicatie Provincie verzamelt indien onvolledige melding alle relevante informatie – aanpassen Q&A's op de situatie	
Communicatie Provincie informeert netwerk en deelt de beschikbare informatie*	
Communicatie Provincie zet woordvoerderslijn uit. Eventueel in samenwerking met betrokken gemeente of veiligheidsregio.	- Gedeputeerde is het gezicht naar buiten, daar waar het gaat om beleid - Indien afgesproken, voert gemeente of Veiligheidsregio het woord over lokale incidenten / s.v.z. specieke wolf
Afstemmen met buurprovincies (dit is als het goed is ook al op ambtelijlk niveau gebeurd) – vervolgstappen	Iedereen is op de hoogte van de woordvoeringslijn, (inhoud van) berichtgeving.
Opstellen en verspreiden persbericht	Kopie naar alle stakeholders, netwerk en overige IPO collega's
Berichtgeving via derden. Stakeholders informeren eigen achterban	

Werkwijze

Het netwerk wordt dagelijks ~~geinformeerd~~geïnformeerd over de stand van zaken. Iedere ochtend (of op een ander moment, indien nodig) wordt de communicatieafdeling ~~geinformeerd~~geïnformeerd over de stand van zaken. De communicatieafdeling zal met de betrokken partijen op dat moment een woordvoeringslijn, en boodschap, bepalen voor die dag. Dit is natuurlijk geheel afhankelijk van de situatie (scenario 1, 2 of 3).

Wanneer het bevoegd gezag overdragen wordt op een andere partij, anders dan de provincie, wordt hierop ook de woordvoerderslijn aangepast. De provincie zal niet het woord kunnen voeren over beslissingen die door een ander orgaan (burgemeester, veiligheidsregio) worden genomen. De provincie zal enkel over het provinciaal beleid het woord blijven voeren. Natuurlijk wordt wel ten alle tijden de provincie ~~geinformeerd~~geïnformeerd over de vervolgstappen en berichtgeving hierover.

heeft opmaak toegepast: Lettertype: Vet

Met opmerkingen [ ]: In samenspraak met stakeholders, netwerk, etc. Juist het naar buiten brengen van een eenduidige boodschap voorkomt onduidelijkheid.

Met opmerkingen [ ]: Welke communicatieafdeling?

Met opmerkingen [ ]: Ik vind dit een beetje een te algemene werkwijze. Ik zou dit meer specifiek maken.

thema	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	maatregel	opmerkingen
Wolf en bebouwing	Wolf bezoekt 's nachts bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf bezoekt overdag bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf verblijft langdurig in of nabij bebouwd gebied	Divers: Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent Voedselbronnen Sociale verhouding met hond	Monitoren, mogelijk conditionerings en habituatiesprobleem, hybridisatie, letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf zenderen en verjagen	Maatregel: voorlichting publiek Wat is "langdurig"? dagen-weken?
Wolf en mensen	Wolf vlucht niet meteen maar observeert mensen	(Jonge) wolf heeft nog geen slechte ervaring meegemaakt	Ongevaarlijk/ oppassen voor lokken en voeren	Geen/ oppassen voor habituatie	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf benadert meermaals mensen	Mogelijk sterke voerconditionering en habituatie	Kritisch, kans op habituatie, agressief gedrag en letsel mens	Zenderen en verjagen, publiek waarschuwen niet te voeren, indien geen resultaat verwijderen	Maatregel: voorlichting publiek, gebieden (tijdelijk) sluiten voor publiek?
	Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme habituatie, hondsdolheid	Gevaarlijk	Wolf verwijderen	Wie besluit? In acuut geval burgemeester/politie?
Wolf en honden	Wolf benadert meermaals mensen met honden	Ziet in hond soortgenoot	Monitoren, gevaar voor hond niet uitgesloten	Zenderen en verjagen	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied Maatregel: publieksvoorlichting, hond aan de lijn houden, natuurgebied sluiten voor publiek met honden
	Wolf benadert meermaals mensen met honden en is agressief naar honden	Ziet in hond soortgenoot die zijn territorium bedreigd	Kritisch, kans op letsel hond, stressvol voor mensen	Wolf verwijderen	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied Maatregel: natuurgebied sluiten voor publiek met honden
	Wolf doodt herhaaldelijk honden	Wolf heeft geleerd dat honden een makkelijke prooi zijn of ziet honden als concurrent	Kritisch, grote acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat verwijderen	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied. Maatregel: natuurgebied sluiten voor publiek met honden
Wolf en vee	Wolf doodt onbeschermd vee	Normaal gedrag, wolf maakt geen onderscheid in prooisoort	Ongevaarlijk/ oppassen voor specialisatie	Preventieve maatregelen	Preventie gaat pas in na permanente vestiging territorium, kan voor die tijd al iets worden gedaan om specialisatie op vee te ontmoedigen?
	Wolf doodt herhaaldelijk beschermd vee	Wolf heeft geleerd dat vee makkelijke prooi is	Kritisch, hoge financiële, emotionele en acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat verwijderen afhankelijk van populatiestatus	Wat is "herhaaldelijk" ? Wat is hoge financiële schade? Hoe bepaal je of het om 1 en dezelfde wolf gaat?

thema	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	maatregel	Juridische basis FF-wet	opmerkingen
Wolf en bebouwing	Wolf bezoekt 's nachts bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf bezoekt overdag bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf verblijft langdurig in of nabij bebouwd gebied	Divers: Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent Voedselbronnen Sociale verhouding met hond	Monitoren, mogelijk conditionerings en habituatiesprobleem, hybridisatie, letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf verjagen en eventueel zenderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	Maatregel: voorlichting publiek Wat is "langdurig"? dagen-weken? Criteria zenderen: zie elders
Wolf en mensen	Wolf vlucht niet meteen maar observeert mensen	(Jonge) wolf heeft nog geen slechte ervaring meegemaakt	Ongevaarlijk/ oppassen voor lokken en voeren	Geen/ oppassen voor habituatie	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf benadert meermaals mensen	Mogelijk sterke voerconditionering en habituatie	Kritisch, kans op habituatie, agressief gedrag en letsel mens	Wolf verjagen en eventueel zenderen, publiek waarschuwen niet te voeren, indien geen resultaat verwijderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	Maatregel: voorlichting publiek, gebieden (tijdelijk) sluiten voor publiek? Criteria zenderen: zie elders
	Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme habituatie, hondsdolheid	Gevaarlijk	Wolf verwijderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	Wie besluit? In acuut geval burgemeester/politie?
Wolf en honden	Wolf benadert meermaals mensen met honden	Ziet in hond soortgenoot	Monitoren, gevaar voor hond niet uitgesloten	Wolf verjagen en eventueel zenderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor huisdieren?	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied Maatregel: publieksvoorlichting, hond aan de lijn houden, natuurgebied sluiten voor publiek met honden Criteria zenderen: zie elders
	Wolf benadert meermaals mensen met honden en is agressief naar honden	Ziet in hond soortgenoot die zijn territorium bedreigd	Kritisch, kans op letsel hond, stressvol voor mensen	Wolf verwijderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor huisdieren?	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied Maatregel: natuurgebied sluiten voor publiek met honden
	Wolf doodt herhaaldelijk honden	Wolf heeft geleerd dat honden een makkelijke prooi zijn of ziet honden als concurrent	Kritisch, grote acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat verwijderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor huisdieren?	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied. Maatregel: natuurgebied sluiten voor publiek met honden

Wolf en vee	Wolf doodt onbeschermd vee	Normaal gedrag, wolf maakt geen onderscheid in prooisoort	Ongevaarlijk/ oppassen voor specialisatie	Preventieve maatregelen	Art 67.1.c. Aanwijzing ter voorkoming van belangrijke schade aan gewassen, vee, bossen, bedrijfsmatige visserij en wateren	Preventie gaat pas in na permanente vestiging territorium, kan voor die tijd al iets worden gedaan om specialisatie op vee te ontmoedigen?
	Wolf doodt herhaaldelijk beschermd vee	Wolf heeft geleerd dat vee makkelijke prooi is	Kritisch, hoge financiële, emotionele en acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat eventueel verwijderen afhankelijk van populatiestatus	Art 67.1.c. Aanwijzing ter voorkoming van belangrijke schade aan gewassen, vee, bossen, bedrijfsmatige visserij en wateren	Wat is "herhaaldelijk" ? Wat is hoge financiële schade? Hoe bepaal je of het om 1 en dezelfde wolf gaat?

Criteria zenderen:
Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het zenderen van een wolf uiteraard interessant maar vanuit het perspectief omgaan met een 'probleemwolf' is het niet steeds nodig om een wolf te vangen en te zenderen. Het vangen en zenderen van een probleemwolf is aan de orde als er:

a) twijfel bestaat of het probleem wordt veroorzaakt door hetzelfde individu of dat er meerdere wolven bij (kunnen) zijn betrokken. In een dergelijk geval is het relevant om een eventuele definitieve maatregel (doden) op het juiste dier toe te passen. Het volgen van een gezenderd dier kan hiertoe bewijs leveren of juist vrijpleiten.
b) een probleemwolf wordt gevangen en wordt uitgeplaatst naar een ander leefgebied. Theoretisch voorbeeld: een dier dat ivm problemen met vee in het Zuid-Hollandse veenweidegebied daar wordt weggevangen en op de Veluwe wordt losgelaten. Het is van belang om dan te kunnen volgen of het dier zich daar (weer) richt op natuurlijke prooien of dat er sprake is van een echte vee-specialist, en ook om te kunnen volgen of het dier niet meteen terugloopt naar het gebied waaruit deze was verwijderd.

Juridische basis voor ingrijpen:
GS kunnen op basis van art 67 (aanwijzing) en 68 (ontheffing) wat doen bij beschermde dieren. Een ontheffing is gebruikelijk bij planmatig beheer, gewoonlijk op basis van een faunabeheerplan. Dat is bij een probleemwolf niet aan de orde, het gaat om meer dringende zaken. Art 67 biedt de mogelijkheid om in een aantal gevallen actief te kunnen ingrijpen (verjagen, schieten). Dat is bij een probleemwolf meer gepast. Wolf-hond conflicten zijn lastig. De FF-wet heeft het over vee, niet over huisdieren. Volksgezondheid en openbare veiligheid draait om de veiligheid van mensen. Een wolf die een hond aanvalt is niet automatisch een risico voor de mensen.

Wolf en vee
Uitgangspunt is dat het (ook) doden van vee in beginsel normaal gedrag is voor een wolf. Er zal daarom eerder sprake zijn van probleemlocaties dan van een probleemwolf.
Ingrijpen is alleen aan de orde als wolven zich op (beschermd) vee hebben gespecialiseerd en/of zich hebben gevestigd in gebieden waar onvoldoende aanbod is van natuurlijke prooien. (Duitse situatie als referentie gebruiken? Als aandeel vee in prooien in een Nederlands gebied het dubbele is van die referentie, dan aanleiding tot actie?)

Vooraf te regelen: als een wolf ergens wordt weggevangen, waar kan/mag deze dan worden uitgezet? En is de “ontvanger” dan aansprakelijk voor eventuele problemen op de nieuwe plek? “geheime locatie?” Deze discussie speelt nu ook af en toe bij steenmarters.

Samenleven met de wolf in Nederland

6 oktober 2021

Vandaag zijn 2 rapporten gepubliceerd met informatie over een goede manier van samenleven tussen mens en wolf: de factfinding study: ‘De wolf terug in Nederland’ en de juridische analyse ‘De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen’. Beide rapporten bieden een actueel overzicht van de laatste stand van zaken van de wolf in Nederland en geven feitelijke kennis weer. Deze informatie dient als input voor het Nederlandse wolvenbeleid.

Heide, bos en een schaapskudde op de Veluwe. Foto:

De factfinding study: ‘De wolf terug in Nederland’ geeft antwoord op vragen die in de maatschappij leven over de wolf, zoals: waar komen de wolven die in Nederland leven oorspronkelijk vandaan? Waar in Nederland kunnen wolven duurzaam leven? Wat zijn de mogelijke gevolgen voor de (verkeers)veiligheid en recreatie? De studie is uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en BIJ12 en is opgesteld door Wageningen Environmental Research (WENR). In de studie wordt antwoord gegeven op 25 onderzoeksvragen die onder te verdelen zijn in de volgende thema´s: 1) verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht, 2) gedrag en wolf-mensrelatie, 3) beleid, schade, monitoring en beheer, 4) ecologie en 5) genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa. Meer inhoudelijke informatie over het rapport is te lezen op de website van WENR.

Juridische bescherming van de wolf in Nederland

De juridische analyse geeft duidelijkheid over de juridische status van de wolf in Nederland. Ook geeft het rapport antwoord op uiteenlopende juridische vragen die spelen in de maatschappij. De juridische analyse is in opdracht van het IPO en BIJ12 opgesteld en biedt provincies ondersteuning bij het opstellen van het wolvenbeleid.

De juridische analyse geeft kaders en juridische perspectieven over de omgang met de wolf in Nederland. Onder andere voor dierhouders en natuurbeheerders, maar ook voor de bevolking.

Interprovinciaal wolvenplan 2022

De kennis die in de factfinding study en in de juridische analyse is verzameld, kan worden ingezet voor het maken van wetenschappelijk onderbouwde beleidskeuzes ten aanzien van de wolf. Beide rapporten bieden inhoudelijke input voor de in 2022 te verschijnen geactualiseerde versie van het Interprovinciaal Wolvenplan. Het wolvenplan biedt provincies de basis om beleid formeel te verankeren in bijvoorbeeld verordeningen of beleidsregels.

Meer informatie

Beide rapporten zijn hier te downloaden:

- Factfinding study ‘De wolf terug in Nederland’ (PDF 10,42 MB)
- Juridische analyse ‘De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen’ (PDF, 1.63 MB)

Werkt voor provincies Faunafonds

Dossier nr.: _____
FF relatie nr.:_____

TAXATIERAPPORT WOLF

A. Grondgebruiker / veehouder

1. Naam _____
2. Adres _____
3. Postcode / woonplaats _____
4. Telefoon mobiel _____
5. Email _____
6. Relatienummer _____
7. IBAN nummer _____

B. Datum en tijd

1. Constatering schade _____
2. Ontvangst melding _____
3. Taxatie _____

C. Vindplaats

1. Plaats: _____
2. Coördinaten (RD); X_____ Y: _____
3. Omschrijving locatie: O weiland O tuin O bos O dekking
   O anders, namelijk _____
4. Afrastering 0 schapengaas 0 electrisch draad 0 geen/sloot (foto's maken)

D. Prooi

1. Diersoort en ras _____
2. Geslacht O man O vrouw O onbekend
3. Leeftijd _____
4. Transpondernummer O ontbreekt O _____
5. Oormerknummer O ontbreekt O _____
6. Schadeberekening O stamboek O drachtig O dubbel ARR O zwoeger

   _____

   totaal € _____

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt O ja O nee
2. Prooi van locatie verplaatst O ja O nee
3. Status prooi O dood O levend
4. Fotomateriaal O omgeving O geheel dier O externe wonden O kop
   O poten O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te_____ ,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

7.	Halsslagaderbloeding aanwezig	O ja	O nee
8.	Onderhuidse bloedingen	O ja	O nee
9.	Sleepspoor prooi naar dekking	O ja	O nee
10.	Versleping lichaamsdelen	O ja	O nee
11.	Vraatbeeld	_____	
12.	Medebenutting door aaseters	O ja, aaseter(s)_____	O nee
13.	Geschatte datum/tijd van predatie	_____	
14.	Bijzondere kenmerken	_____	
15.	Conclusie predatie	O ja, predator_____	O nee

F. DNA-monsters

1.	DNA-monster(s) bijtwond(en)	nummer(s)_____	foto('s)_____
2.	DNA-monster(s) omgevingssporen	nummer (s)_____	foto('s)_____
3.	Uitslag DNA-analyse	_____	
4.	SCALP score (C1, C2, C3)	_____	

G. Fotos

Bijtwonden	Fotos gemaakt ja/nee	Nummer(s):
etc		

H. Omgevingssporen

Keutels	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:
Haren	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:
Pootafdrukken	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:

H. Vervolgstappen

1. Bestemming dode / levende prooi O Alterra O DWHC O dierenarts O Rendac
2. DNA monsters als pakket opsturen naar:

   Alterra – Wageningen UR
   p/a [redacted]
   Droevendaalsesteeg 3 a
   6708 PB Wageningen

I. Overige aanwijzingen en opmerkingen

Overige sporen, zoals zicht/andere prooi/ huilen (ander protocol invullen)

_____
_____
_____

Aanwijzingen veehouder / waarnemer

_____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te_____ ,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

Werkt voor provincies Faunafonds

Dossier nr.: _____
FF relatie nr.:_____

_____
_____

Overig
_____
_____
_____

Eventuele (met redenen onderbouwde) bedenkingen aangaande deze taxatie kunt u binnen 8 dagen schriftelijk kenbaar maken aan het Bestuur van het Faunafonds, Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht.

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te_____ ,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

- In Drenthe is in maart hetzelfde dier actief geweest als in het voorgaande kwartaal.
- In April en Mei een afname in schademeldingen waarvan nog onderzocht moet worden of het door een wolf is veroorzaakt. In april 1 geval waarbij 2 schapen en 2 lammeren zijn gedood, en in mei 2; een geval met een schaap en een geval met een schots hooglander kalf.
- Wel komen er nog steeds waarnemingen binnen van een wolf in Drenthe.
- De afname in veroorzaakte faunaschade komt overeen met het gedrag van een wolf die zich begint te vestigen.
- De provincie Drenthe is zich aan het voorbereiden op een mogelijk territorium in Drenthe en gaat een gebiedscommissie instellen die zich gaat richten op de preventie van faunaschade door wolven in Drenthe.

[Tekst kwartaalbericht]

Drenthe bereidt zich voor op territorium
Officieel is het nog niet vastgesteld, maar de provincie Drenthe houdt er rekening mee dat het niet lang meer duurt voor er sprake is van een wolf met een territorium. Binnenkort (wanneer?) gaat een gebiedscommissie (nog in oprichting) aan de slag met de uitvoering van preventieve maatregelen tegen wolvenschade. Het aantal schademeldingen is in april en mei afgenomen ten opzichte van de voorgaande maanden. Dat zou kunnen wijzen op een beginnende vestiging. Ook komen er regelmatig meldingen binnen van een waargenomen wolf.

Uit recente uitslagen van de DNA-onderzoeken blijkt dat in maart hetzelfde dier (GW1261) actief geweest als in januari en februari en een kwartaal eerder, eind 2019. In april was er één melding, die mogelijk een wolf betreft, waarbij 2 schapen en 2 lammeren zijn gedood. In mei waren er 2 meldingen waarvan nog niet is vastgesteld of het om een wolf ging. Er werden daarbij een schaap en een kalf van een schotse hooglander zijn gedood.

Uitgangspunten;
- We zijn ons aan het voorbereiden op territorium-vorming (maar gaan er nog niet vanuit dat we al eentje hebben).
- We ondernemen als provincie in dit stadium al actie met de gebiedscommissie.

In de bijlage vind je ook de DNA resultaten waar de rapportage over moet gaan, die zij in het grijs aangegeven, de gevallen van Mei moeten nog worden onderzocht dus vallen er voor nu buiten. Deze resultaten vallen voor nu nog onder embargo.

In onze acties moeten we ook zeker uit gaan van een territorium, maar Henk en hebben aangegeven in het persbericht de focus te willen leggen op dat we ons aan het voorbereiden zijn – niet dat we vaststellen dat we al eentje hebben. Dat is wat ik met dat uitgangspunt bedoel.

 en anderen,
Ik denk echt dat we er wèl van uit moeten gaan dat er een gevestigde wolf is in Drenthe. Ik vind de boodschap (ook intern) erg dubbel zo.
Er is nog geen DNA bewijs maar alles wijst er op.
Hoe dat dan naar buiten gecommuniceerd wordt is een tweede.

Top dankjewel, als het goed is kom je denk ik wel heel ver met de tekst in de bijlage met de input. Het komt in dezelfde rapportage waarin ook gesproken wordt over de gevallen in Noord-Brabant en Gelderland – dus we moeten goed op onze toon letten.

Tekst kwartaalrapportage Drenthe

Drenthe bereidt zich voor op territorium
Uit recente uitslagen van de DNA-onderzoeken blijkt dat in maart hetzelfde dier (GW1261) actief geweest als in januari en februari en een kwartaal eerder, eind 2019. In april was er één melding, die mogelijk een wolf betreft, waarbij 2 schapen en 2 lammeren zijn gedood. In mei waren er 2 meldingen waarvan nog niet is vastgesteld of het om een wolf ging. Er werden daarbij een schaap en een kalf van een schotse hooglander zijn gedood.
Het aantal schademeldingen is in april en mei afgenomen ten opzichte van de voorgaande maanden. Dat zou kunnen wijzen op een beginnende vestiging. Ook komen er regelmatig meldingen binnen van een waargenomen wolf.
Officieel is het nog niet vastgesteld, maar de provincie Drenthe bereid zich voor op vestiging van een wolf met een territorium. De gebiedscommissie gaat aan de slag met de uitvoering van preventieve maatregelen tegen wolvenschade.

Tekst voor ROEG-uitzending over Wolf in Drenthe

De aanwezigheid van wolven in Drenthe betekent voor schapenhouders dat zij hun dieren moeten beschermen tegen aanvallen van wolven. De provincie is daarom regelmatig in gesprek met vertegenwoordigers uit de schapenhouderij, de landbouw en natuurorganisaties. Een aantal van deze vertegenwoordigers vormt sinds eind 2019 een werkgroep, die advies uitbrengt over onder andere preventieve maatregelen. De werkgroep heeft begin februari een advies gepresenteerd aan gedeputeerde Henk Jumelet.

In het advies staat hoe schapenhouders hun dieren het best kunnen beschermen tegen aanvallen van wolven, op een manier die voor alle schapenhouders uitvoerbaar is. Ook adviseert de werkgroep om in gesprek te gaan met een afvaardiging van schapenhouders in gebieden waar wolven actief zijn en vraagt zij de provincie financiële middelen beschikbaar te stellen voor de uitvoering van de adviezen.

De provincie is blij met het advies en deelt de zorgen over de veiligheid van de schapen. Zij is bezig een plan op te stellen voor de aanpak van de adviezen. Om nu al schapenhouders te ondersteunen bij het beschermen van hun dieren, heeft de provincie een aantal noodsets beschikbaar met wolf-werende hekwerken. Schapenhouders met dieren in een gebied waar een aanval is geweest, kunnen hierover contact opnemen met de provincie.

Tekst voor ROEG-uitzending over Wolf in Drenthe

Gedeputeerde Henk Jumelet: “Wij zijn regelmatig in gesprek met vertegenwoordigers uit de schapenhouderij, de landbouw en natuurorganisaties. Een werkgroep vanuit deze organisaties heeft een advies uitgewerkt waarin een aantal goede ideeën staan, onder andere over hoe schapenhouders hun dieren kunnen beschermen. Ik vind het belangrijk daarnaar te luisteren, want ik deel de zorgen van de schapenhouders over de veiligheid van hun dieren. Daarom zijn we begonnen met de uitwerking van de adviezen en zijn we van plan geld vrij te maken om deze ideeën te helpen uitvoeren.”

Om nu al schapenhouders te ondersteunen bij het beschermen van hun dieren, heeft de provincie een aantal noodsets beschikbaar met wolf-werende hekwerken. Schapenhouders met dieren in een gebied waar een aanval is geweest, kunnen hierover contact opnemen met de provincie.

Versie /Henk (is verstuurd):

Gedeputeerde Henk Jumelet: “De wolf duikt steeds vaker op in Drenthe. De wolf is een Europees beschermde diersoort. Wij vinden het van belang om ook goed te kijken en te luisteren naar de zorgen van de schapenhouders. Wij zijn regelmatig in gesprek met vertegenwoordigers uit de schapenhouderij, de landbouw en natuurorganisaties. Zij hebben op ons verzoek gewerkt aan een advies over onder andere de bescherming van schapen wanneer een wolf zich in Drenthe zou gaan vestigen. Het mooie aan dit advies is dat dit is bedacht door schapenhouders die als geen ander weten wat in de praktijk wel werkt en wat niet. Het college is bereid om hun ideeën verder gezamenlijk vorm te geven en hiervoor middelen beschikbaar te stellen. In het voorjaar wordt hierover een besluit genomen.”

Om nu al schapenhouders te ondersteunen bij het beschermen van hun dieren, heeft de provincie een aantal noodsets beschikbaar met wolf-werende hekwerken. Schapenhouders met kunnen hierover contact opnemen met de provincie.

VOORZET 1e ACTUALISATIE/VOORJAARSNOTA 2021

Inleiding

< algemene bestuurlijke inleiding nog toevoegen >

Financieel perspectief

< nog invullen (zie groslijst) >

1e ACTUALISATIE 2021

1. Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

1.01. IDA

De Interprovinciale Digitale Agenda (IDA) 2021 ondersteunt provincies concreet bij de digitale transformatie in de provinciale opgaven. In de IDA werken provincies samen langs de sporen: datadienstverlening, bedrijfsvoering en innovatie.
Via IDA wordt ook samengewerkt met de VNG en Unie van Waterschappen, dat geeft meer slagkracht in het kader van Europese subsidieaanvragen.
Beoogde resultaten van IDA zijn: gezamenlijke inkoop van data - software en informatiesystemen, het vormgeven van standaarden, invullen geven aan en voldoen aan wetgeving m.b.t. e-overheid, ontwikkelen van data gestuurd werken door informatie en data in te zetten voor maatschappelijke opgaven, voorbereid zijn op grote ontwikkelingen in de digitale wereld.
De totale kosten voor IDA bedragen € 3,3 miljoen (€ 1,25 miljoen voor producten en diensten binnen de IDA, 1,27 miljoen voor personeelsinzet IDA en € 0,82 miljoen overhead IPO). De kosten worden volgens de vaste kostenverdeelsleutel verdeeld over de provincies. Voor de jaarschijf 2021 is de Interprovinciale Digitale Agenda vastgesteld door het IPO-bestuur, daarmee is de bijdrage voor 2021 onvermijdelijk. Voor de overige jaarschijven moet de IDA nog worden vastgesteld. Wij gaan uit van continuering van de IDA- ambities en daarmee een structurele verhoging van de bijdrage.

1.02 Verhoging provinciale bijdrage aan het IPO

In de IPO-begroting 2021 en de bijbehorende Meerjarenraming van het IPO is een nieuwe verdeelsleutel voor de bijdragen van de provincies vastgesteld. Hierdoor gaat de bijdrage van de provincie Drenthe omhoog naar 7,3%. Dit heeft voor de provincie als gevolg dat we een tekort van € 97.138,-- in 2021 hebben . Vanaf 2023 neemt de IPO-begroting in omvang af. Daarbij past de winstwaarschuwing, dat we niet verwachten dat dit leidt tot een lagere IPO-bijdrage. In de betreffende jaren zullen weer nieuwe posten worden opgevoerd. Een beeld daarvan is al te zien in de Kadernota 2022 van het IPO, die inmiddels is verschenen Een aantal bijdragen die nu via de IPO-begroting lopen zullen dan via BIJ12 gaan lopen en we zullen hiervoor een vergoeding aan BIJ12 betalen. De extra lasten die voor de provincie voortkomen uit de Kadernota 2022 van het IPO zullen worden meegenomen in de Bestuursrapportage 2021.
De compensatie aan de provincie Zeeland is t/m 2022 in de IPO-begroting opgenomen. Na 2022 zal deze naar verwachting via het provinciefonds worden verrekend als onderdeel van de herziene verdeelsystematiek.

1.03 Participatie Omgevingswet

Op 1 januari 2022 gaat de Omgevingswet van start. De Omgevingswet stimuleert het samenspel rond inrichting en gebruik van de publieke ruimte en leefomgeving. Daarbij hoort een aantal wettelijke verplichtingen op het gebied van participatie:

- Een kennisgeving- en/of motiveringsverplichting bij een omgevingsvisie, programma, omgevingsplan, omgevingsverordening en projectbesluit. Hierin legt de initiatiefnemer uit wie hij waarover betrekt, vanuit welke rol en hoe de resultaten worden gewogen.
- Inspraak- en participatieverordening.
- Oproep tot het opstellen van participatiebeleid met visie en uitgangspunten (motie Nooren), ambitie bestuur, hoeveel ruimte geeft de provincie aan initiatiefnemers? Waarover gaat de politiek? Hoe zorgen we voor inclusiviteit etc.

Dit vraagstuk raakt niet alleen de terreinen van de Omgevingswet, maar ook andere beleidsthema's. Op advies van het programmateam Omgevingswet start in 2021 een concernproject om visie en uitgangspunten van participatiebeleid uit te werken in een advies aan de organisatie. Hiervoor willen we een deskundige inhuren.
De kosten worden gedekt door een kostenbesparing die voorkomt uit de vernieuwing van het intranet van de provincie Drenthe ("Huisnet").

1.04 Jongerenraad
Op 11 november 2020 heeft Provinciale Staten ingestemd met motie Jongerenadviesraad Drenthe (M 2020-30) waarin het Drents parlement zich heeft uitgesproken om een jongerenadviesraad in Drenthe te ondersteunen én heeft het college en de werkgroep 'veranderende samenleving' verzocht om met het jongereninitiatief verdere afspraken te maken.
Organisatorisch zit de Jongerenadviesraad nog in de 'opstartfase' en zijn ze bezig met het mobiliseren en verbinden van jongeren aan de Jongerenraad. Daarnaast willen de jongeren graag financiële ruimte hebben om middels cursus en training te groeien in hun rol én om activiteiten uit te kunnen voeren gericht op het mobiliseren van jongeren en/of inhoudelijk advies. Om genoemde ontwikkeling en activiteiten mogelijk te maken, worden de staten om een financiële bijdrage gevraagd van € 10.000,--. Het betreft een eerste (ruwe) inschatting van de benodigde (opstart)kosten voor dit jaar.

1.05 Meerjarig aframen regio Groningen-Assen
Het bedrag dat de provincie in de regeling Regiovisie Groningen-Assen moet bijdragen betreft een jaarlijks bedrag van € 921.732,--. In de meerjarenbegroting is er jaarlijks een bedrag van € 927.773,-- geraamd. Dat betekent dat er € 6.041,-- structureel kan vrijvallen aan de vrije bestedingsruimte.

2. Stad en Platteland: ruimte bieden en richting geven

2.01 Agrarisch natuurbeheer
"In het kader van de transitieperiode zijn landelijk bestuurlijke financiële afspraken gemaakt in het kader van POP3. Het ANLb maakt hier onderdeel van uit. Voor de gehele periode is dit een bedrag van € 24.414.274,--. Jaarlijks betreft dit een bedrag van € 4.069.046,-- ten laste van het budget, 3621122/440646 Agrarisch Natuurbeheer (projectnummer 62079024/01). De helft van deze lasten worden gedekt door een EU-bijdrage zodat een provinciaal aandeel ontstaat van € 2.034.523. De begroting 2021 en verder, waarin een provinciaal aandeel is geraamd van € 1.661.885,-- dit wordt aangepast in deze actualisatie. Agrarisch Natuurbeheer komt ten laste van het budget van het Programma Natuurlijk Platteland (PNP) en daarmee tlv. de reserve Natuurbeleid."

2.02 Subsidieregeling preventiemaatregelen wolf
De subsidieregeling voor preventieve maatregelen voor de wolf bedraagt € 200.000,-. Dit gaat ten laste van het budget R-Soortenbescherming 3621105/440871. De begroting 2021 zal in deze actualisatie worden aangepast. Soortenbescherming komt ten laste van het budget van het Programma Natuurlijk Platteland (PNP) en daarmee tlv. de reserve Natuurbeleid.

2.03 Subsidie grondverwerving NNN
De openstelling van de lopende subsidieregeling "Grondverwerving Natuur Netwerk Nederland (NNN)-Drenthe is verlengd t/m 31-12-2021. Het subsidieplafond voor 2021 bedraagt 2.298.000,--.
Wij stellen voor om in de begroting rekening te houden met deze subsidieregeling en voor 2021 tlv. de reserve natuur een bedrag van 2.298.000,-- te ramen.

2.04 Uitvoering regeling provinciaal beleid aankoop veehouderijen

De aankoopregeling veehouderijen maakt het voor provincies mogelijk eenmalig een uitkering aan te vragen voor aankopen van veehouderijen met het oog op een blijvende vermindering van de stikstofdepositie op stikstofgevoelige Natura2000-gebieden. De eerste tranche van deze regeling is van kracht tot 1 november 2021. Deze eerste tranche wordt gebruikt om ervaring op te doen. Daarna volgen nog twee tranches met een aangepaste regeling op basis van monitoring en evaluatie. LNV financiert het waardeverschil dat ontstaat door de functiewijziging. Het totaalbudget is landelijk € 95 miljoen, voor Drenthe is € 12,4 miljoen beschikbaar. Door het aankopen van bedrijven neemt het bezit van de provincie toe, de gekochte gronden en gebouwen worden verantwoord op de provinciale balans bij de materiële vaste activa in het investeringskrediet grondbezit Programma Natuurlijk Platteland. Het waardeverschil dat ontstaat door de functieverandering(lasten) kan gedekt worden uit de specifieke uitkering van LNV (baten). Bij deze actualisatie wordt deze budgetneutrale begrotingswijziging verwerkt.

2.05 Stikstof

Voor de aanpak van de stikstofproblematiek zijn voor de jaren 2020 en 2021 tijdelijke middelen toegekend, maar de opgave is nog (lang) niet afgerond. De landelijke aanpak heeft als eerste doel om in 2030 minimaal de helft van de natuur in beschermde Natura 2000-gebieden op een gezond stikstofniveau te hebben. Ook daarna moet nog inzet gepleegd gaan worden.
Aanvullende middelen zijn noodzakelijk om de Drentse opgave ook in 2022 goed te kunnen bemensen en uitvoeren. Dit geldt zowel voor de opgave om de werkvoorraad van vergunningaanvragen te kunnen verwerken, als ook voor de opgave in het kader van de Gebiedsgerichte Aanpak Stikstof (GGA). Voor de jaren na 2022 is op dit moment nog niet in te schatten welke inzet voor de GGA exact nodig is. In het Koersdocument Drentse aanpak stikstof is aangegeven dat dit met het opstellen van de gebiedsagenda's inzichtelijk wordt gemaakt. Hiermee komt namelijk zicht op de concrete acties die uitgevoerd moeten worden in het kader van de nu nog op te stellen Gebiedsplannen en wat dat betekent voor de (extra) personele inzet. Dit zal volgend jaar in de voorjaarsnota (2022) worden geschetst.
Binnen het IPO/provincies is het stikstofdossier via een Interprovinciale programmaorganisatie stikstof (IPS) georganiseerd. Onder aansturing van een ambtelijk opdrachtgever en een programmamanager wordt langs 6 inhoudelijke themalijnen invulling gegeven aan de beleidsontwikkeling en -uitvoering van het stikstofdossier. Het betreft de navolgende thema's: Natuur, Structurele aanpak stikstof, Gebiedsgerichte aanpak, Vergunningverlening, Toezicht en Handhaving (VTH), Monitoring & Data en Aerius. Elk thema wordt aangestuurd door een thematrekker en maakt onder leiding van de programmamanager deel uit van het Programmateam stikstof. Voor deze organisatie wordt jaarlijks een bijdrage gevraagd per provincie, goedgekeurd door het IPO-bestuur.

Omdat de landelijke stikstofaanpak een langere voorbereidingstijd heeft gekend is ook de ontwikkeling van de GGA in 2020 vertraagd. Om deze reden is een deel van de toegekende middelen voor 2020 overgeheveld naar 2022: tijdelijke inzet personeel €228.000,- en proceskosten €50.000,-. In deze actualisatie wordt voorgesteld deze middelen aan te vullen, voor het onderdeel tijdelijke inzet personeel in 2022. Het tijdelijk ingehuurde personeel is ook in 2022 nodig om de hoeveelheid aanvragen om vergunning (plusminus 175) kwalitatief goed uitgevoerd te krijgen. Ook voor de GGA ingehuurde expertise geldt dat deze nog langer nodig zijn dan waarvoor nu geld beschikbaar is. Voor wat betreft de proceskosten is er geen vraag voor extra middelen. Hier kan worden volstaan met het geld wat van 2020 is overgeheveld.
Enerzijds is de opgave (GGA) vertraagd in uitvoering gekomen en anderzijds blijkt de werkvoorraad qua aantal vergunningaanvragen te zijn toegenomen in plaats van afgenomen. Die toename heeft

plaatsgevonden ondanks meer personele inzet. Om in 2022 minimaal dezelfde inzet te kunnen leveren zijn extra middelen noodzakelijk.
De kosten voor inzet van tijdelijk vergunningverlenend personeel zijn per ingehuurde kracht hoger uitgevallen dan geraamd, omdat er sprake is van een overspannen arbeidsmarkt. Alle provincies kampen met hetzelfde probleem, waardoor we allemaal in dezelfde krappe vijver vissen naar gekwalificeerd personeel. In plaats van het tijdelijk in dienst nemen van personeel is veelal noodgedwongen de keuze gemaakt voor externe inhuur. We hebben 2 mensen tijdelijk in dienst kunnen nemen (landbouwdeskundige en ecoloog voor de GGA), maar huren daarnaast 4 externe krachten (vergunningverleners en bestuurlijke ondersteuning) in

Door de uitspraak van de RvS in de zaak Logtsebaan is de praktijk van de vergunningverleners weer enorm gewijzigd. Er zijn spelregels vastgesteld over hoe om te gaan met verzoeken om intrekken van bestaande vergunningen. Dat betekent een verdere (juridische) verzwaring van de taak en indien daar in toenemende mate gebruik van gaat worden gemaakt zal daar meer van de vergunningverlenende capaciteit mee aan de slag moeten. Daarentegen is intern salderen niet meer vergunning plichtig volgens de RvS, waardoor niet alle initiatieven meer een vergunning nodig hebben. De verwachting is echter dat de meeste initiatiefnemers (schatting is 80%) wel van de bevoegde instantie een oordeel willen over de relatie tussen stikstof en het geplande project. Door toch een vergunning aan te vragen zullen wij die als provincie met een besluit van positief weigeren af moeten doen. Hiertegen staan voor derden ook rechtsmiddelen open, waardoor de te verrichten handelingen voor de provincie gelijk zullen zijn als bij een reguliere vergunningaanvraag. Een voorzichtige verwachting is dat de wist ten aanzien van iets minder vergunningaanvragen zich verhoudt qua werk ten opzichte van een toename aan verzoeken om intrekken van vergunningen.

Door de uitspraak van de Raad van State (RvS) op 29 mei 2019 zijn de door initiatiefnemers gedane meldingen op basis van de toen geldende PAS-systematiek onrechtmatig geworden. Deze groep (vooral ondernemers in de agrarische sector) hebben te goeder trouw gehandeld, maar verrichten hun bedrijfsactiviteiten met terugwerkende kracht volgens de uitspraak van de RvS ‘illegaal’. Provincies, Minister van LNV en overige stakeholders hebben altijd aangegeven dat dit onterecht is en dat deze groep hier niet ongewild de dupe van mag worden. Deze groep moet met terugwerkende kracht worden voorzien van een geldende Nbwet toestemming. Dit gaat ook gebeuren en is ook vastgelegd in de onlangs vastgestelde Stikstofwet. Een plan van aanpak hiervoor wordt opgesteld door de gezamenlijke provincies in afstemming met LNV. In Drenthe gaat het in totaal om 165 meldingen. Al deze zaken moeten voor 2024 individueel worden beoordeeld en afgerond. Dit is een extra taak waar spoed op zit en die bovenop de al bestaande werkvoorraad komt. Het is noodzakelijk om hier ook extra kracht op te kunnen inzetten om zowel de groep melders tijdig te kunnen bedienen als ook de andere lopende vergunningaanvragen. Gezien de projectmatige aanpak willen we hier specifieke vergunningverleners op zette, die geen andere type aanvragen behandelen. Overigens wordt momenteel bezien of dit gezamenlijk in Noord-Nederlands verband kan worden opgepakt vanwege de efficiencyvoordelen. Hoe dan ook is hier extra niet voorziene personele inzet voor nodig. Geraamd wordt dat dit per jaar ongeveer 1,5 fte aan inzet aan vergunningverlening (functieschaal 9) gaat vragen. Dit betekent een extra investering van €125.000,- per jaar. De kosten voor het lopende jaar zullen lager liggen, omdat we nog niet van start zijn gegaan en wachten op het vastgestelde Plan van aanpak uit IPO. Rond de zomer zal gestart worden met een pilot op IPO-niveau, waarvoor iedere provincie een x-aantal dossiers moet behandelen. De uitkomsten van de pilot bepaalt de koers van het verdere verloop van het project.

De provincies zijn van gezamenlijk van mening dat de rekening hiervan neergelegd moet worden bij de minister van LNV. Wanneer die afspraak kan worden gemaakt, zullen de daadwerkelijk gemaakte kosten (achteraf) ook in rekening worden gebracht bij de minister van LNV.
Wanneer deze middelen niet beschikbaar komen zullen of de PAS-melders langer op zekerheid moeten wachten, dan wel zullen aanvragen van andere initiatieven langer moeten wachten op behandeling van de aanvraag.

Als gevolg van de stikstofproblematiek is de IPS opgetuigd en vervolgens uitgebouwd. Voor het lopende jaar 2021 is eind 2020 al een bedrag van €304.000,- ten laste gebracht van het Programma Natuurlijk Platteland. Nu de interne organisatie rondom de stikstofproblematiek duidelijkere en vastere vormen heeft aangenomen is het ook logisch de kosten voor IPS ten laste te brengen van de stikstofopgave, Zeer onlangs is er de begroting IPS bijgesteld en daaruit is gebleken dat voor 2021 een extra €69.000- verschuldigd is. Op 9 april is ook de BC Stikstof akkoord gegaan met de aangepaste begroting. Hiervoor dient dus een actualisatie doorgevoerd te worden.
Voor de periode 2022 – 2024 is inmiddels besloten dat de extra kosten als gevolg van de gezamenlijke stikstof aanpak onderdeel uit gaan maken van de IPO begroting.

2.06 Prolander
In de meerjarenbegroting is rekening gehouden met de tot op heden bekende geïndexeerde deelnemersbijdrage per jaar. Door de hogere indexatie vanaf 2022 dan tot op heden is geraamd, moet de begrote deelnemersbijdrage aan Prolander (budget 3600518/433804) vanaf 2022 structureel worden verhoogd.

3. Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten

3.01 Bijdrage overbrugging Groningen Airport Eelde
De centrale boodschap vanuit Noord-Nederland is "Zonder een Rijksbijdrage voor het beheer en instandhouding van de infrastructuur van Groningen Airport Eelde (direct of indirect via aandeelhouderschap en financiering via de Schiphol Group) is Groningen Airport Eelde niet levensvatbaar en is vanuit de regio voldoende draagvlak, maar onvoldoende financieringskracht om GAE in de benen te houden. Tevens is een nationaal systeem van luchthavens met nationale centrale regie noodzakelijk."
De lobby hiervoor is ingezet en een gesprek met minister Van Nieuwenhuizen en de Schiphol Group over dit onderwerp is nu voor 4 maart 2021 gepland. De inzet is vooralsnog dat deze partijen richting de luchthaven en de aandeelhouders van GAE steun uitspreken voor het behoud van GAE en een rol zien weggelegd van GAE in één nationaal systeem. Die steun moet voor alle aandeelhouders voldoende comfort geven om politiek-bestuurlijk een overbruggingsperiode voor 2 jaar voor elkaar te krijgen.
De verwachting is dat de minister in lijn met de inhoud van de luchtvaartnota zal aangeven dat voor GAE een belangrijke rol is weggelegd voor lesvluchten, duurzaamheid en innovatie in één systeemgedachte en dat ze zich hier hard voor wil maken. Om de tijd te overbruggen voordat begonnen kan worden met het maken van daadwerkelijke afspraken over de dekking van de vaste kosten (brandweer, investeringen etc.), zal voor GAE extra steun financiële steun nodig zijn. Dit om een levensvatbaar bedrijf op basis van een realistisch verdienmodel op lange termijn overeind te houden. Deze steun dient volgens ons bekostigd te worden vanuit de oorspronkelijk beschikbaar gestelde gelden. In 2016 is vanuit de gezamenlijke aandeelhouders een bijdrage beschikbaar gesteld van 46 miljoen, waarvan de provincie Drenthe 30% voor haar rekening zou nemen. De dekking kan dan ook gevonden worden vanuit de Reserve Investeringsbijdrage Groningen Airport Eelde.

4. Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

4.01 RSP Spoor Zwolle-Coevorden-Emmen
Een bedrag van € 978.048,-- (is ook verwerkt in de jaarrekening) is niet besteed is in 2020. Deze € 978.048,-- moet worden ingezet in 2021.

4.02 Doortrappen
In 2020 hebben provincie, alle gemeenten in Drenthe en het Rijk afspraken gemaakt over deelname aan het landelijk programma Doortrappen. De ambitie van dit programma is dat ouderen zo lang mogelijk op een verkeersveilige wijze kunnen deelnemen aan het verkeer. Om hier een goede invulling aan te geven, stellen wij voor om aanvullend aan het jaarlijks budget een extra bedrag van € 200.000,-- beschikbaar te stellen.

4.03 Waterstofbussen
Door het rijk is een bedrag toegezegd van € 750.000,--, voor de inzet van 10 waterstofbussen in de dienstregeling in Drenthe, dit wordt ingezet door OV-bureau.

4.04 Stimulering door werkgevers van gebruik van de fiets
Het rijk betaalt maximaal 50% van de kosten voor de stimulering van werkgevers, met een maximum van € 27.548,=. In 2020 is dit bedrag van € 27.548, - ontvangen en op de balans gezet en kan nu gebudgetteerd worden op 63071070/02/831009.

4.05 Afkoop glasvezel Hoogeveensche vaart
In 2018 is besloten tot de aanleg van Glasvezel voor bediening op afstand bruggen en sluizen Hoogeveense vaart. Er is samenwerking gezocht met Glasvezel de Wolden en Rennet.
De huur van glasvezelverbinding is hierbij afgekocht. Dit brengt € 105.000 aan kosten met zich mee, waarvan € 52.500 voor rekening komt van het waterschap WDOD.
Voorbereidingskosten Rotonde Gieten (mer)
We stellen voor om van de gereserveerde kredietruimte op 6323001 Verkeersplein Gieten van € 40 miljoen (startdatum afschrijving 2024) nu € 500.000 te verschuiven naar krediet 6317004 Partiele verdubbeling N34 (start afschrijving 2022) voor de voorbereiding van de verdubbeling N34 en aanpak verkeersplein Gieten. Indien de aanpak van het verkeersplein gieten en verdubbeling N34, niet doorgaan dan moeten deze voorbereidingskosten eenmalig in de exploitatie genomen worden.

4.06 Bijhouden BGT
De Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT) vormt de basiskaart van Nederland. Het actualiseren van de BGT is een wettelijke taak. Het budget zat hiervoor bij de team I&A, dit valt nu onder team Beheer Wegen & Vaarwegen. Het bijhouden van de BGT wordt duurder door verhoogde kwaliteitseisen.

4.07 Bijstelling groot variabel onderhoud: BGT en fietspad F471 Hoogersmilde
We stellen voor € 588.383,-- aan de Reserve groot (variabel) onderhoud te onttrekken. Het budget zal worden ingezet voor groot variabel onderhoud wegen € 558.680,-- (bijhouden van Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT), variabel onderhoud fietspad F471 Hoogersmilde) en variabel onderhoud vaarwegen € 29.703,--.

4.08 Variabel onderhoud F371 Hoogersmilde

In 2020 is de hoofdrijbaan van de N371 ter hoogte van Hoogersmilde onderhouden. In 2021 moet het fietspad op dit traject worden gedaan. Het werk aan het fietspad kan nu gecombineerd worden met vervangingswerkzaamheden van nutsbedrijven (gas & waterleiding).

4.09 Investeringskrediet oevers projecten 2022 en 2023

Hierbij verzoeken wij u om de beschikbare gestelde kredieten voor vervanging van beschoeiing voor de jaren 2022 en 2023 vrij te geven.
In de voorbereiding van de verschillende deelprojecten moet vroegtijdig worden gestart met voorbereidingswerkzaamheden: De kosten van deze voorbereiding bestaan uit onderzoekskosten (waaronder sonderingen en grond- en waterbodem onderzoek) en ureninzet vanuit een nader inventarisatie en projectvoorbereiding voor deze projecten.
Voorbereiding in uitvragen voor onderzoek en inventarisatie voor de jaren 2022 en 2023 kunnen waar mogelijk worden gecombineerd.
Voor het jaar 2022 betreft het prestatie 6332011 vervangen staal € 3.997348,-
prestatie 6332010 vervangen hout € 194.265,-
prestatie 6332009 vervangen beton € 400.894,-
Voor het jaar 2023 betreft het prestatie 6332016 vervangen houten paalbeschoeiing € 101.041,-
prestatie 6332015 vervangen staal € 911.815,-
prestatie 6332014 vervangen hout € 9186,-
prestatie 6332013 vervangen beton € 2.628,347,-

4.10 Gewenningsbijdrage Velt en Vecht

De bijdrage was van tijdelijke aard als gevolg van de overdracht van de niet-scheepvaart kanalen specifiek aan het waterschap. De kosten worden niet meer gemaakt. Abusievelijk blijven staan in de begroting. Er valt een bedrag vrij van € 5.735,-- structureel.

4.11 Tarieven OV (inclusief dekking Reserve VV)

Ter extra promotie van de hubtaxi in de huidige coronacrisis wordt het tarief van de hubtaxi in ieder geval de eerste drie maanden voor kosten van de provincies Drenthe (max. € 150.000,--) en Groningen (max. € 300.000,--) verlaagd naar 1 x OV-tarief. We stellen voor 150.000 uit de Reserve Investeringen Verkeer en Vervoer (toekomstige reserve Mobiliteit) beschikbaar te stellen.

4.12 Dynamische reisinformatie openbaar vervoer (inclusief dekking Reserve VV)

Aan het OV-bureau is in 2012 de opdracht verleend tot de aanleg van Dynamische reisinformatie openbaar vervoer. Nu het beheerscontract afloopt moet een nieuwe Europese aanbesteding worden voorbereid ten behoeve van de ondersteunende werkzaamheden. Het totaal geraamde bedrag € 1.114.000,- wordt gedeeld tussen de beide provincies Groningen en Drenthe en het OV-bureau Groningen (ieder 33,3%). Dit betekent voor ons een totale bijdrage van € 360.000. We stellen voor dit over de jaren 2021 tot en met 2024 beschikbaar te stellen en te dekken uit de Reserve IVV (toekomstige Mobiliteitsreserve).

4.13 Mobility as a Service (MaaS)

De totale kosten van het project zijn geraamd op € 913.223,--. Het rijk heeft voor de uitvoering van MaaS pilots totaal € 413.223,-- beschikbaar gesteld. Daarbij doet de provincie Groningen nog een bijdrage van 250.000,-- en onze bijdrage komt uit op 250.000,--. In 2020 is het project gestart en is een deel van de kosten en opbrengsten verantwoord. Het resterende deel wordt door deze begrotingswijziging verwerkt.
Een investeringsprogramma voor de uitbouw van de hub-strategie wordt opgesteld, waarin ook aandacht is voor wandelen, sociale veiligheid en deelmobiliteit. Het hub-programma wordt verbreed van overstappunt van openbaar en publiek vervoer naar verbindende knooppunten die bijdragen aan een inclusieve samenleving (brede welvaart). Het investeringsprogramma Hub Drenthe! zal voor de

zomer worden aangeboden. Om het uitvoeringsprogramma te bekostigen wordt voor de periode 2021 –2022 een krediet gevraagd van € 2,1 miljoen, te dekken binnen de in het MP opgenomen ruimte. Er wordt geïnvesteerd in voorzieningen op hubs (o.a. DRIS-dynamische reisinformatie, P+R, watertappunten, pakketkluizen, berging kiosk Gieten), meer vervoerswijzen op hubs (o.a. aansluiten op fietsroutes, wandelroutes, deelfietsen, deelauto's, deel-scootmobielen, deelscooters) en de verder ontwikkeling van het hub-netwerk (wijkhubs, dorpshubs, deelmobiliteithubs, logistieke hubs).

4.14 LIJN 27

Het doortrekken van buslijn 27 naar de ziekenhuizen van Hoogeveen en Emmen zal een extra beslag op de begroting leggen van ca. € 200.000,-- per jaar tot 2023. Daarna wordt dit gedekt binnen de begroting van het OV-bureau.

4.15 Vervangen VRI's N851 Meppel

Het vervangen van 3 verkeersregelinstallaties (VRI's) van de N851 te Meppel staat in het MJOP gepland voor dit jaar. Het staat onder variabel onderhoud, het betreft echter vervanging die geactvieerd dient te worden. Daarom stellen we voor het gereserveerde budget ad € 513.700,-- via - de vrije ruimte - om te zetten in een vervangingskrediet. De VRI's schrijven we af in 20 jaar, dit betekent een jaarlijkse afschrijvingslast van €5.685,--.

4.16 Ontwikkeling HUBs

Vooruitlopend op enkele Uitvoeringsagenda's en investeringen worden enkele projecten op basis van urgentie en bestuurlijke afspraken alvast voorbereid Het Strategisch plan Verkeersveiligheid 2021-2024 is in voorbereiding; hierin zullen ook de verdere ontwikking van Hubs en P+R worden meegenomen. Dekking vindt plaats uit de Reserve Mobiliteit.

5. Klimaat en energie: op zoek naar ruimte en draagvlak

Geen actualisatie voor 2021.

6. Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig

6.01 Huurinkomsten RLS

Voor de verhuur van de voormalig Rijksluchtvaartschool worden voor 2021 inkomsten geraamd van € 90.000,--. Er is nog geen budget geraamd, dat wordt met deze actualisatie aangepast.

6.02 Internationalisering

Mede door de Coronacrisis is het Interreg-project Grenzkultur nog niet helemaal afgerond. Met het instellen van dit budget van € 38.000,-- kunnen ook in 2021 boekingen worden verwerkt. De dekking komt voor dit budget wordt gevormd door teruggave van een deel van het reeds betaalde voorschot.

6.03 Jong leren eten

Door het Ministerie van LNV is een specifieke uitkering beschikt voor het project Jong Leren eten 2020. Op 18-12-2020 is de aanvraag van IVN bij provincie voor subsidie Jong Leren Eten (JLE) schooljaar 20/21 ingediend. Zowel de last als de bate zal zich volledig in 2021 voordoen. Zowel de bate (SPUK) als de last (subsidie IVN) is nog niet geraamd voor 2021.

6.04 LEADER (63)

Er is een lening verstrekt als voorfinanciering van een LEADER-project. Het betreft een totaalbedrag van € 50.000,--. Voor de afdekking van het risico dat een lening niet kan worden afgelost, wordt 10% ofwel € 5.000,-- gestort in de Reserve opvang revolverend financieren. Dit bedrag wordt gedekt uit het budget Leader Zuidoost.

7. Middelen en mensen

7.01 Bijstelling rentebaten

De provincie kent nog een beperkt aantal hypotheekleningen aan eigen medewerkers. De rentebaten op dergelijke hypotheken aan ambtenaren zijn jaarlijks op een gelijk niveau begroot. Door aflossingen wordt de portefeuille jaarlijks afgebouwd; nieuwe hypotheken worden niet verstrekt. Daarom wordt nu een afbouw in rentebaten begroot voor de komende jaren.
De begrote rentebaten op langlopende geldleningen (uitzettingen) worden neerwaarts bijgesteld. Dit komt met name doordat Coöperatie Sterk Midden-Drenthe haar glasvezelnetwerk eind 2020 heeft verkocht, de door de provincie verstrekte leningen zijn afgelost. Dit resulteert voor 2021 in een lagere renteopbrengst van circa € 148.000,--. Daarnaast zijn er een aantal kleinere bijstellingen doorgevoerd. De begrote rente uit deze posten valt hierdoor lager uit en bedraagt in 2021 € 851.395,--. Het nadeel, per saldo € 130.022,-- in 2021, komt ten laste van de vrije ruimte.

7.02 Aanpassing algemene uitkering provinciefonds

In de meicirculaire zal een specifieke aanpassing van de algemene uitkering worden meegenomen. Deze aanpassing komt voort uit een gemeentelijke herindeling die per 1-1-2019 heeft plaatsgevonden in de provincie Noord-Holland, maar vanwege het overhevelen van de betreffende gemeente naar de Vervoerrregio Amsterdam ook gevolgen heeft gehad (over 2019 en 2020) voor de algemene uitkering aan de andere provincies, als gevolg van de verdeelsystematiek. De afgelopen twee jaren zijn abusievelijk teveel middelen via de algemene uitkering aan de provincies uitgekeerd. Hiervoor vindt een correctie plaats.

7.03 Lager dividend Enexis Holding NV

Inmiddels is het Jaarverslag 2020 van Enexis Holding NV verschenen.
De nettowinst van Enexis Holding NV over 2020 bedroeg € 108 miljoen (2019: € 210 miljoen). Deze afname wordt met name veroorzaakt door een stijging van de inkoopkosten TenneT ter hoogte van € 63 miljoen en een toename van de latente belastingverplichtingen van € 42 miljoen vanwege het terugdraaien van een aangekondigde tariefverlaging van de vennootschapsbelasting per 2021. De netto omzet steeg naar € 1.516 miljoen (2019: €1.491 miljoen). De coronacrisis heeft in 2020 geen materiële impact gehad op het financieel resultaat."
Aan de aandeelhouders wordt voorgesteld, als onderdeel van de resultaatbestemming over 2020 een dividend van in totaal € 75 miljoen uit te keren aan de aandeelhouders. Voor Drenthe betekent dat € 465.500,-- minder dan de geraamde € 2.250.000,-- in de Begroting 2021.
Het valt te verwachten, dat de toekomstige dividenden ook lager zullen zijn dan het meerjarig geraamde bedrag. Aangezien daarover nog geen zekerheid bestaat worden de ramingen in deze actualisatie meerjarig nog niet aangepast.

7.04 Hoger dividend BNG en NWB

De dividendopbrengsten uit onze deelnemingen in BNG Bank en NWB Bank vallen naar verwachting in 2021 respectievelijk circa € 58.000,-- en € 31.000,-- hoger uit dan geraamd. We stellen voor de hogere opbrengsten toe te voegen aan de vrije bestedingsruimte. Tevens ramen we een structurele dividendopbrengst voor NWB Bank van € 30.000,-- vanaf 2022.

7.05 Duurzame inzetbaarheid

In 2020 is aan uw Staten de uitvraag gedaan om invulling te geven aan duurzame inzetbaarheid. Dit omdat er financiële middelen nodig zijn om het beleid vorm te geven en de daaruit voortvloeiende (personeels)instrumenten of faciliteiten uit te voeren. Om die reden is er één miljoen incidentele middelen beschikbaar gesteld voor dit doel. Hiermee konden wij een begin maken om duurzame inzetbaarheid vorm te geven en een aantal acute knelpunten op te lossen.
Het afgelopen jaar zijn wij ingehaald door de actualiteiten in het Stikstofdossier en verwacht tekort in het generatiepact. Het miljoen voor duurzame inzetbaarheid is, na aftrek van de personele kosten voor stikstof, gestort in de reserve generatiepact. De middelen voor generatiepact (storting in de reserve) bedroegen 3 miljoen. Twee jaar geleden is besloten om de regeling generatiepact te beëindigen op 31-12-2019 en te vervangen door duurzame inzetbaarheid. Op basis van de toen geëxtrapoleerde cijfers tot ca, 2027 is gedacht dat het bedrag van 3 miljoen niet volledig zou worden benut voor generatiepact. Er is toen binnen die reserve 1 miljoen (5 jaar €200.000) gereserveerd voor duurzame inzetbaarheid. Op dit moment wordt daar invulling aangegeven door het verstrekken van faciliteiten voor duurzame inzetbaarheid.
Op basis van een recente extrapolatie berekeningen op basis van de definitieve deelname en tot de formele pensioneringsdatum blijkt dat de totale kosten voor generatiepact toch dicht bij de 3 miljoen zullen uitkomen. Inclusief de faciliteiten voor duurzame inzetbaarheid is dat dus ca. 4 miljoen. De reserve lijkt op dit moment van voldoende omvang om deze beide doelen te kunnen financieren. Het tekort in 2025 wordt vast ingelopen doordat niet iedereen uittreedt op de formele pensioneringsdatum.
Momenteel is er budget aanwezig voor generatiepact en de faciliteiten duurzame inzetbaarheid. Er is geen post begroot voor de kosten voortvloeiende uit de faciliteit vitaliteitsverlof. Vitaliteitsuren kunnen ook na de looptijd van het beleid (31 december 2023) worden opgenomen. Vitaliteitsverlof kan alleen onder voorwaarden worden ingezet als het bijdraagt aan de duurzame inzetbaarheid van werknemers op lange termijn en dient niet te worden verward met gespaard verlof. De kosten hiervoor zijn begroot op € 400.000, -- structureel (m.i.v. 2021) Dit is gebaseerd op een geschatte deelname van in totaal 55 deelnemers

7.06 Weidgraafgelden

We verwachten dat in de discussie met de vakbonden omtrent de ‘Weidgraafgelden’ leidt tot een structurele kostenpost. De twist die de vakbonden met ons als werkgever aan zullen gaan is dat de afspraak uit het verleden nageleefd moet worden en dat iedere medewerker het volledige bedrag van € 300 jaarlijks blijft toekomen. Deze post staat niet meer op de begroting. Het betreft de vaste kostenvergoeding voor woon-werkverkeer in de reisregeling van de provincie Drenthe.

7.07 Loonontwikkeling cao

Gelet op de gemiddelde loonstijgingen van de afgelopen cao’s stellen wij voor om voor 2021 rekening te houden met een loonsomontwikkeling van 2,5%. De cao-onderhandelingen voor 2021 zijn nog niet afgerond.

8. Integrale opgaven (Regiodeals)

Geen bijzonderheden.

9. Investeringsagenda PLUS

Geen bijzonderheden, buiten een technische begrotingswijziging

VOORJAARSNOTA 2021

1. Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

Wet Open Overheid
In 2023 zal zoals het er nu naar uitziet, de Wet Open Overheid in werking treden. Hiervoor moeten voorzieningen worden getroffen. Uiterst onzeker is welke voorzieningen nodig zijn en hoe groot het benodigde budget daarvoor is. De verwachte vergoeding van het Rijk speelt daarin mee. Ook daarover is nog niets duidelijk. Ook het gebruik van de applicatie Platform Open Overheidsinformatie (= Plooi) daarvoor is nog onzeker.

Beveiligingsproblematiek BIJ12
Er is een beveiligingsproblematiek bij BIJ12. Hiervoor worden onderzoek uitgevoerd en reparaties/updates uitgevoerd om e.e.a. weer op een veilig en betrouwbaar niveau te brengen. Daarbij is tevens gesignaleerd dat, om iets als de ontstane situatie te voorkomen, een structurele verbetering(uitbreiding) van de BIJ12 organisatie nodig lijkt. Kortom dit zal een aanzienlijke hoeveelheid geld vragen die via de IPO-verdeelsleutel ook in onze provincie zal landen.

1.01 SNN
Voor de afgelopen EFRO-programma's is een groot deel van de uitvoeringskosten gedekt vanuit de rentereserves van het SNN. Inmiddels zijn de rentereserves vrijwel geheel uitgeput, waardoor de rentereserves van het SNN niet meer ingezet kunnen worden ter dekking van de uitvoeringskosten. Dat leidt nu tot de noodzaak om te komen tot een toekomstbestendige financiering van het SNN voor de komende jaren. In 2020 en begin 2021 heeft het SNN met de provincies gesproken over de toekomstbestendige financiering. .Als gevolg van de gewijzigde financiering vanaf 2022 is de deelnemersbijdrage verhoogd. . De nieuwe bijdrage voor het SNN wordt € 1,7 miljoen. Structureel was dit € 826.346,-. Dit betekent een extra jaarlijkse bijdrage aan het SNN van € 873.654,--.

2. Stad en Platteland: ruimte bieden en richting geven

Implementatie Omgevingswet
Er wordt gewerkt aan de implementatie van de Omgevingswet zodat we als provinciale organisatie op het moment van inwerkingtreding van de Omgevingswet (vooralsnog) op 1 januari 2022 klaar zijn om de Omgevingswet adequaat uit te kunnen voeren. Dat betekent dat het vereiste nieuwe juridische instrumentarium en het provinciale deel van het nieuwe digitale stelsel Omgevingswet (DSO) op tijd gereed zijn en werkbaar voor de organisatie.
De provincies hebben de transitiekosten, conform afspraak, voor eigen rekening genomen en zullen dat blijven doen mits uit toekomstige evaluaties ook blijkt dat provincies er financieel niet op achteruitgaan. Omdat de cijfers van de structurele effecten van de stelselwijziging nog onzeker zijn en een grote bandbreedte kennen, houden wij als provincies vast aan de afspraak met het Rijk om de komende jaren meermaals een evaluatie uit te voeren.
Na de inwerkingtreding van de wet zal ondanks alle voorbereidingen daadwerkelijk blijken wat de gevolgen van het anders werken onder de Omgevingswet. Het integraal financieel beeld geeft met de nodige bandbreedtes aan dat er een uitzetting van kosten voor lokale en regionale overheden is te verwachten. Een deel daarvan zal terugkomen via het heffen van leges. Het is daarom nog niet met zekerheid te zeggen wat de precieze financiële gevolgen zullen zijn.

Derving legesinkomsten
Als gevolg van de uitspraak door de Raad van State in de zaak Logtsebaan (20 januari 2021), zullen we minder legesinkomsten ontvangen dan begroot en moeten we eerder betaalde leges (gedeeltelijk) terugbetalen.
De wijziging als gevolg van de uitspraak heeft zowel betrekking op de nog aanwezige werkvoorraad van natuurvergunningaanvragen (plusminus 175) en op nieuwe, nog te ontvangen aanvragen.
De RvS heeft geoordeeld, dat voor situaties die betrekking hebben op het onderdeel 'intern salderen' niet langer een natuurbeschermingswetvergunning kan worden verleend. Dit, omdat er geen extra negatief effect op de N2000 gebieden ontstaat (de depositie blijft onder het bestaande referentieniveau). Dit heeft tot direct gevolg dat initiatiefnemers voor projecten met een stikstofcomponent 2 keuzemogelijkheden hebben:

1. ze kunnen op eigen verantwoordelijkheid het initiatief/project realiseren zonder vergunning aan te vragen (in deze situaties ontvangen wij geen leges),
2. ze kunnen toch een aanvraag om vergunning indienen, welke wij uiteindelijk moeten weigeren omdat er geen vergunning nodig is. Dit besluit heet een positieve weigering, waarvoor 50% van de reguliere leges verschuldigd is.

Het gevolg is dat aan alle (plusminus) 175 initiatiefnemers van de lopende vergunningaanvragen gevraagd is aan te geven wat zij met de in behandeling zijnde aanvraag willen doen: intrekken of laten beoordelen. In het eerste geval zullen we reeds betaalde leges terug moeten betalen, in het tweede geval zullen we 50% van de leges terug moeten betalen. Daarnaast zullen we minder leges dan geraamd ontvangen voor nieuwe aanvragen die betrekking hebben op het onderdeel intern salderen.
De exacte financiële gevolgen zijn nog niet in beeld. Initiatiefnemers zijn eerst aan zet om aan te geven welke weg ze willen gaan bewandelen. Ten aanzien van de lopende vergunningaanvragen is de inschatting dat zo'n 80% van de initiatiefnemers zal besluiten de aanvraag te willen laten beoordelen. Dit, omdat een positieve weigering een (appellabel) besluit is waar rechtszekerheid aan kan worden ontleend. Een kleiner deel van de aanvragers zal de aanvraag intrekken is de heersende verwachting. Het totaal aan geraamde legesinkomsten ihkv de Nbwet voor nieuwe aanvragen in het jaar 2021 is €210.000,-. Dit zijn naast stikstof gerelateerde vergunningen ook leges in het kader van soortenbescherming en houtopstanden. Bij een volgende actualisatie hopen we het financiële gevolg in beeld te hebben.
Van een lopende dwangsomprocedure valt met zekerheid te stellen dat binnen afzienbare tijd het eerste deel van de verbeurde dwangsom (€225.000,-- van in totaal € 1.200.000,--) overgemaakt gaat worden. Verbeurde dwangsommen worden toegevoegd aan de algemene middelen, in dit geval kan gekozen worden om (een deel van) de inkomstenderving tav de leges te dekken.

2.01 Klimaatadaptatie/Klimaatakkoord
In het coalitieakkoord is het thema 'Klimaat' een van de prominente speerpunten. Het college van Gedeputeerde Staten heeft de opdracht gekregen om het Drentse aandeel in het nationale klimaatakkoord te leveren om zo te werken aan klimaatmitigatie. Daarnaast zet het college in op het aanpassen aan het veranderende klimaat: klimaatadaptatie. Ook hierover zijn op nationaal niveau afspraken gemaakt via het Bestuursakkoord Klimaatadaptatie. Het college is begonnen om – in lijn met het coalitieakkoord – de opgaven uit het Klimaatakkoord en het bestuursakkoord Klimaatadaptatie door te vertalen en te verbinden met onder andere economie, mobiliteit, energie, de wateropgave en het natuur- en landbouwbeleid. Daarnaast heeft het college van GS op 30 maart 2021 de nota Klimaatadaptatie vastgesteld. Klimaatadaptatie en -mitigatie zijn dwarsdoorsnijdende thema's die in samenhang moeten worden opgepakt. Dit vraagt extra inspanningen vanuit de provincie, terwijl tegelijkertijd nog niet exact duidelijk is hoe groot deze inzet moet en kan zijn.
Voor de uitvoering van het Klimaatakkoord is op nationaal niveau door de Raad voor Openbaar Bestuur (ROB) onderzocht wat er nodig is bij alle decentrale overheden om het klimaatakkoord tussen

2022 en 2030 uit te kunnen voeren (ROB-advies ‘Van Parijs naar Praktijk’ januari 2021). In dit advies wordt geconcludeerd dat de provincies in de periode 2022-2024 fors extra moeten inzetten:
“In totaal onderscheiden we 23 verschillende taken die provincies moeten gaan uitvoeren … Afgezien van veenweide hebben de provincies een breed takenpakket met duidelijke inzet rond alle vijf de pijlers van het Klimaatakkoord. Taken die relatief veel inzet vergen zijn ondersteuning van boerenbedrijven, een regierol rond warmtebronnen, rond RES’en, klimaatgericht landbouwbeleid en het stimuleren van (grotere) windmolenparken.”
Het ROB-advies wordt door de koepels (IPO, VNG, UvW) benut om te komen tot een nieuw financieel arrangement tussen decentrale overheden en het Rijk. Onzeker is of en in welke mate het Rijk /het nieuwe kabinet hier gehoor aan zal geven. Het is in geen geval waarschijnlijk dat deze middelen tijdig beschikbaar worden gesteld om al in 2022 de extra impuls aan de uitvoering te kunnen geven. In onze provinciale begroting en in de investeringsagenda is al op onderdelen geanticipeerd op deze extra inzet. Echter: op basis van de ROB-analyse kunnen we stellen dat dat een fractie is van datgene wat nodig zal zijn. Om dit op te vangen en niet nu al een achterstand op te lopen is het noodzakelijk nu al middelen beschikbaar te stellen. Het gaat dan om met name om inzet op de RES, warmte, duurzame mobiliteit, klimaatgericht landbouwbeleid, veenweidegebieden en water op beperkte schaal te anticiperen. Een samenhangende aanpak met het de opgave klimaatadaptatie wordt hierdoor ook mogelijk gemaakt. Deze laatste opgave vraagt vooral ook nog veel kennisontwikkeling gericht op de Drentse situatie en veel agendasetting, samen met de partners als gemeenten, waterschappen en natuur- en landbouworganisaties.

2.02 Drentse Woonagenda, vervolg

Er komen steeds meer opgaven op Drenthe af die ergens in de provincies een plek moeten krijgen. De energietransitie, klimaatverandering en woningnood strijden om voorrang. We zetten onder meer met ons energie-, woon- en landschapsbeleid in op robuust ruimtegebruik. Uiteindelijk zullen veel plannen uit gemeentelijke warmtevisies en de Regionale Energie Strategie immers (ook) moeten landen in dorpen en wijken. Deze complexe samenhang vraagt om een strategische inzet op urgentie, doelen, rollen, verantwoordelijkheden, kwaliteiten, financiering en draagvlak.
We zien dat dit vraagt om gebiedsontwikkeling: het combineren van onder meer de woningbouwopgave met andere beleidsopgaven: concrete nieuwe projecten waarbinnen aandacht moet zijn voor klimaatverandering (waterberging, hittestress), de energietransitie (energievoorzieningen) verduurzaming mobiliteit, behoud en versterken biodiversiteit en landschapsontwikkeling.
Met de Woonagenda worden gemeenten, corporaties en marktpartijen ondersteund om meer, sneller en betere woningen te realiseren in Drenthe. Om te verduurzamen zijn wij aan de slag met de Energie Expedities. Het Impulsteam Wonen is aan de slag om binnen de bestaande plancapaciteit 10.000 woningen te realiseren. Maar naast bestaande plannen zijn ook nieuwe nodig -in aansluiting op en in navolging van de versnellingsagenda van het Rijk.
We zien dat de opgave groter is dan enkel woningen binnen de bestaande plannen. Ook de ontwikkeling van wijkfuncties (scholen, wijkcentra e.d.), publieke ruimte, werklocaties, groen, energievoorziening en infrastructuur vraagt aandacht. Er zijn nieuwe plannen nodig in het kader van de verstedelijking van de Regio Groningen Assen en de Regio Zwolle. In Zuidoost Drenthe en de grote steden is een gebiedsgerichte aanpak aanvullend van belang om bestaande stadsdelen te vernieuwen. Met het Regiostedenfonds en de Regiodeal ZO Drenthe is ook investeringskapitaal beschikbaar.
We zien de forse opgave voor gemeenten en lokale partners en zouden deze graag versterken door extra expertise beschikbaar te stellen voor integrale gebiedsontwikkeling. Zo kunnen nieuwe plannen in Drenthe worden ontwikkeld, bovenop de bestaande plannen en ter uitvoering van de verschillende strategieën voor werken, wonen en mobiliteit. Hiermee willen we de gemeenten ondersteunen. We

willen dit niet alleen doen en vragen ook het Rijk om bij te dragen, onder meer door samen met Groningen en Friesland in te zetten op een Deltaplan voor het Noorden.

2.03 Cofinancieringsreserve
We hebben, mede dankzij een goede lobby, veel EU-middelen voor Noord-Nederland beschikbaar gekregen. Deze raken veel provinciale portefeuilles.
Willen we Europese middelen in Drenthe kunnen benutten dan is er provinciale cofinanciering nodig. Zonder cofinanciering zal er geen of in ieder geval veel minder EU-middelen voor Drenthe beschikbaar zijn.
In de voorgaande periode hebben we daarvoor een mix van middelen uit de reserve EU-cofinanciering en beleidsmiddelen ingezet en daarover afspraken met PS gemaakt (spelregelkader). Deze werkwijze werkt goed en naar tevredenheid van PS en zouden we dan ook willen voortzetten
Wij schatten in dat we voor de komende begroting in totaal circa € 30 mln aan cofinanciering nodig hebben, waarvan 50% uit de reserve moet komen en 50% uit beleidsbudgetten.
De aanvullend benodigde middelen bedragen een toevoeging van in totaal 15 miljoen aan de reserve verdeeld over de jaren, te beginnen met een storting van 10 mln in 2022. En daarnaast een toevoeging voor de budgetten Economie (10,5 mln), Leader (1,625 mln), Toekomstgerichte landbouw (0,48 mln).

3. Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten

Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten
Wonen, werk en welzijn zijn kernbegrippen in onze samenleving. Vanuit economisch oogpunt zien wij het als onze opgave om dat goed voor elkaar te krijgen. Zodat iedereen de kans heeft zijn of haar talenten te ontplooien en te participeren in de maatschappij waarin technologische ontwikkelingen samengaan met voldoende aandacht voor bredere maatschappelijke aspecten en een sociale samenleving. Dat betekent dat wij streven naar een (duurzame, dynamische en innovatieve)robuuste en toekomstbestendige economie. Met kansrijke sectoren die passen bij het profiel van Drenthe. Maar ook met aandacht voor de internationale context waarin Drenthe opereert. Voor welvaart én welzijn van alle inwoners van deze provincie!

De rode draad ‘groen, slim met impact’ is daarbij onsompas dat richting geeft aan de investeringen die wij in 2022 willen doen om de weerbaarheid en veerkracht van onze economie te versterken en de gevolgen van de aanhoudende coronacrisis het hoofd te bieden.

De economische impact van deze crisis laat zich voelen via meerdere kanalen. Zo zijn ook in Drenthe veel sectoren waaronder de detailhandel, vrijetijdsbesteding, toerisme, horeca, transport, evenementen en de cultuursector sterk getroffen door de sluiting van de fysieke winkels en andere noodmaatregelen. In 2020 kromp de Drentse economie ten opzichte van een jaar eerder met ongeveer 3 procent zo blijkt uit cijfers van het CBS. Wat de Drentse arbeidsmarkt betreft tonen de laatste cijfers voor het vierde kwartaal van 2020 een lichte daling (-0,1%) van de werkloosheid aan en kwam deze uit op 3,9%. Ter vergelijking: landelijk kromp de economie in 2020 met 3,8 procent en was het werkloosheidspercentage 4,0%.

De vooruitzichten voor de economie in 2022 zijn nog steeds uiterst onzeker (CPB). Het achterblijven van investeringen en de stijging van de werkloosheid na de afbouw van de steunmaatregelen mag zeker niet uitgesloten worden. Ook is de vraag naar arbeid de afgelopen maanden sneller en ingrijpender verandert dan vóór de coronacrisis werd verwacht. Deze verschuiving komt voornamelijk voor rekening van lager-opgeleiden, in beroepen die het traditionele werken ondersteunen.

Werkenden in deze beroepen zullen steeds vaker van baan moeten veranderen. Ook in 2022 willen we daarom samen met onze partners van de Scholingsalliantie Noord alle zeilen bijzetten en mensen aan het werk houden.

De Economische Koers 2020-2023: Samen voor een sterke, slimme en groene economie met impact
Om ons beleid meer richting te geven en in te spelen op de veranderende omgeving hebben wij vorig jaar de Economische Koers 2020-2023 opgesteld. In deze beleidsagenda zijn de prioriteiten van het economische beleid voor de komende jaren aangegeven. Samen met onze partners willen wij inspelen op trends en ontwikkelingen die van invloed zijn op de Drentse economie, zoals digitalisering en vergroening. We zetten in op thema's en sectoren waar we sterk in zijn en/ of massa hebben: chemie, (maak)industrie en agribusiness en hebben aandacht voor groeibriljanten: health & life sciences, logistiek en vrijetijdseconomie.

Momenteel wordt de Economische Koers verder uitgewerkt in een aantal - uitvoeringsagenda's (o.a., Impact Ondernemen, de Groene Economische Agenda, Gezondheidseconomie en een Arbeidsmarktagenda). Dit geeft ons de mogelijkheid om flexibel in te spelen op de dynamische omgeving waarin wij opereren. Voor de korte termijn betekent dit bedrijven gaande te houden en bedrijvigheid daar waar mogelijk te stimuleren. Daarnaast sorteren wij voor op meer structurele versterking en herstel van de economie na corona.

Drenthe wordt dé circulaire en groene provincie
Een belangrijk aandachtspunt gaat daarbij uit naar het versterken van de innovatiekracht van bedrijven op het gebied van (groene) kunststoffen, vezels, composieten en circulair bouwen. Het Schone Noorden – een noordelijke samenwerking op het vlak van circulaire plastics – is daarbij een belangrijk project. Dit zal ook in 2022 de vlag gaan vormen waaronder noordelijk bedrijfsleven, onderwijs en overheden gezamenlijk opereren teneinde te komen tot een optimale vergroening van kunststoffen.

Europese kansen en middelen voor het realiseren van onze Drentse beleidsdoelstellingen
Door onze succesvolle lobby voor aanvullende Europese middelen waaronder EFRO en JTF kent de komende periode ruime financiële kaders voor het realiseren van onze provinciale doelen. De nieuwe noordelijke programma's bieden veel financiële mogelijkheden over een breed scala van terreinen. De verwachte effecten variëren van een vergroting van de innovatiegerichtheid, verhoging van het investerings- en omzetniveau in Drenthe tot aan positieve effecten op de Drentse werkgelegenheid. Onze pijplijn aan mogelijke projecten is omvangrijk. Om onze ambities op het economische domein en de kansen en te verzilveren zullen wij in 2022 actief inzetten op het gebruik van de beschikbare middelen voor Drenthe

Drenthe is dé MKB¬provincie
De provincie Drenthe heeft met Ik Ben Drents Ondernemer (IBDO) een veelzijdig programma met als doel het stimuleren van kansrijk en innovatief (jong) ondernemerschap, bestaande uit uiteenlopende instrumenten ter ondersteuning van het brede mkb in de provincie. In 2020 is het programma in samenwerking met onze partners de Drentse gemeenten en kennisinstellingen tot eind 2024 verlengd. Dat betekent dat wij de komende jaren onze mkb-ondernemingen blijven ondersteunen in hun ambitie te groeien, te innoveren of nieuwe doelgroepen te bereiken.

Het fundament op orde - Versterking van het Drentse vestigingsklimaat
Een van de voorwaarden om de doelen van de Economische Koers Drenthe 2020-2023 te realiseren, is een goed vestigingsklimaat binnen Drenthe. Om dit te realiseren zorgen wij ervoor dat het fundament op orde is. Toekomstbestendige bedrijventerreinen en een breed gedragen

acquisitiestrategie dragen hieraan bij. In 2022 willen wij daarom samen met onze strategische partners (ondernemers(verenigingen), parkmanagers, gemeenten, kennisinstellingen en VNO-NCW/MKB Noord), een aanpak ontwikkelen en implementeren om bestaande bedrijventerreinen te revitaliseren naar toekomstbestendige werklocaties voor bedrijven (duurzaam en slim). Daarnaast zien wij dat in het kader van het acquisitiebeleid de (inter)nationale profilering via Top Dutch haar vruchten begint af te werpen. Zo komen er steeds meer leads binnen die wij ruimte willen geven. In de praktijk betekent dit faciliteren via ruimtelijk (bedrijventerreinen)beleid, vergunningen, en financieel stimuleren.

3.01 Afronden wandelknooppunten
Sinds 2016 wordt er in Drenthe gewerkt aan de uitrol van een provincie dekkend wandelknooppuntennetwerk. De voortgang van de uitvoering wordt vertraagd enerzijds omdat het erg arbeids-en tijdintensief is en anderzijds omdat gemeenten steeds meer moeite hebben om hun aandeel van 2/3 in de kosten beschikbaar te stellen. De provincie neemt nu 1/3deelvan de kosten, die geraamd zijn op 3 miljoen voor haar rekening. Inmiddels is in 5 jaar 30% van het netwerk gerealiseerd, met name in zuid Drenthe. Drenthe, als wandelprovincie, is gebaat bij een goede ontsluiting van het buitengebied voor wandelende inwoners en bezoekers en het knooppuntennetwerk is hiervoor een basisvoorziening. Versnelde uitvoering van het netwerk is van provinciaal belang, zeker nu de behoefte aanwandelen zo groot geworden is. Voorgesteld wordt om met dubbele provinciale inzet, van 1/3 naar 2/3 van de kosten, de gemeenten tegemoet te komen en een versnelde afronding te bevorder en zo mogelijk in 3 jaar. Hiervoor is een extra budget van1 miljoen euro nodig. De dekking van de resterende oorspronkelijke inzet, nu nog € 640.000 zal gedekt worden uit de reguliere VTE-budgetten.

4. Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Aan de slag met integrale mobiliteit
Op 16 december 2020 hebben wij het nieuwe Mobiliteitsprogramma (MP) 2021-2030 gepresenteerd met een nieuwe kijk op mobiliteit. Iedereen doet mee, veiligheid voorop en we zetten vol in op de fiets. Anders reizen: niet meer allemaal in de auto op weg in de spits maar andere werk- en leertijden, de fiets en het openbaar vervoer als duurzaam alternatief. In het nieuwe MP hebben wij aangekondigd om voor de pijlers uit het MP in 2021 uitvoeringsagenda's op te stellen en een investeringsplan te maken voor 'mobiliteit op maat': de uitbreiding en verbetering van de overstapmogelijkheden (hubs). We doen dat ook in nauw overleg met onze partners in de Mobiliteitsraad Drenthe.

We geven per pijler uit het MP een korte toelichting.

Pijler: Fiets als duurzaam alternatief

Uitvoeringsagenda Fiets! 2021-2024
In maart 2021 bent u ingelicht over het Nationaal Toekomstbeeld Fiets (NTF) op hoofdlijnen. Een initiatief van overheden en partners, die landelijk samenwerken in het programma Tour de Force om de fiets nog meer als volwaardig vervoermiddel in te zetten. Daarin opgenomen is ook een Drents plan op hoofdlijnen van alle overheden in Drenthe met een investeringsambitie van ca. 500 miljoen tot 2040 in een maximale variant. De Uitvoeringsagenda Fiets! baseert zich op dit plan en werkt een eerste tranche uit voor hoogwaardige utilitaire fietsverbindingen naar de grote kernen in Drenthe, in ieder geval van en naar de HEMA kernen en -voor het Drentse deel- naar Groningen. Wij verwachten in de nog resterende collegeperiode 20 miljoen uit de reserve Mobiliteit hiervoor nodig te hebben voor (co)financiering. De Uitvoeringsagenda Fiets! wordt voor de zomer opgeleverd. Via de lijnen van het

NTF proberen provincies en gemeentes aanvullende middelen te krijgen uit het landelijke Mobiliteitsfonds en uit (EU-) steunpakketten.

Pijler: Toegankelijke en veilige bereikbaarheid

Strategisch plan Verkeersveiligheid 2021-2024
Ook hiervoor is een Uitvoeringsagenda in voorbereiding. Een verkeersveiligheidsanalyse is afgerond en wordt nu omgezet in een Uitvoeringsagenda op basis van een afwegingskader waarin urgentie, prioriteit en haalbaarheid, zowel ruimtelijk als financieel zijn meegenomen. Lastig is dat we nu nog geen zicht hebben op de inzet van het rijk, zowel als het gaat om de omvang van rijksmiddelen als om de daaraan verbonden voorwaarden. Wij verwachten na de zomer de Uitvoeringsagenda te kunnen aanbieden. Vooruitlopend zullen we een aantal urgente veiligheidsprojecten alvast starten. Het betreft aanpassingen aan de weg Dieverbrug Frederiksoord N855 (inrichten als 60 km weg), Roden (aanleg rotonde N372-Dwazziewegen), een nieuwe rotonde in Meppel (nabij de watertoren) en ondertunneling van de Groene As bij de Vriezerbrug. U zult hierover aparte voorstellen ontvangen, waaronder subsidieverstrekking en kredietaanvragen. De subsidies worden gedekt uit de reserve Mobiliteit. De kapitaallasten voor de provinciale investeringen worden gedekt uit de vrije ruimte.

Pijler: Duurzame oplossingen en innovatie

Regionaal mobiliteitsplan duurzaamheid (RMP)
Het betreft hier de uitwerking van de afspraken in het kader van het Klimaatakkoord in een regionale uitvoeringsagenda, dat samen met diverse partners in 2021 wordt opgesteld en in het najaar ter besluitvorming aan u voorgelegd. Onderdelen zijn onder andere: het verbeteren van de CO2 prestatie bij investeringen en aanbestedingen, de uitrol van laadinfrastructuur, het stimuleren van logistieke hubs, zero emissie vervoer en het beïnvloeden van duurzaam mobiliteitsgedrag. De provincie heeft hierin een regierol. Er is landelijk overleg over het RMP en de inzet op deze nieuwe taken vanuit het Klimaatakkoord. De behandeling van het advies van de Raad voor het Openbaar bestuur in de Tweede Kamer over de toekenning van extra middelen voor regionale en lokale overheden zal van invloed zijn op de ambities in het definitieve RMP.

Pijler: Adequaat openbaar vervoer netwerk

Openbaar vervoer
In februari is de ontwikkelagenda Toekomstbeeld OV2040 landelijk gepresenteerd. Waar eerst een Randstedelijke agenda dreigde is door een effectieve regionale inzet het belang van Noord-Nederland geborgd. Zowel als het gaat om inzet voor snelle verbindingen naar het Noorden als ook onderzoek naar verbeteringen in Noord-Nederland zelf (zoals de Nedersaksenlijn).
Naar verwachting zullen de provincies in het kader van de Covid-maatregelen ook extra middelen moeten reserveren om de problemen in het openbaar vervoer te mitigeren. Vooralsnog verwachten we in 2022 een beslaglegging tussen de € 600.000 en € 1 miljoen. De effecten van de Covid periode zullen echter lang doorwerken en een transitieplan naar meer flexibiliteit qua inzet van OV is nodig.

Om de MIRT afspraken rond personenvervoer op het spoor Emmen - Rheine gestand te doen, reserveren wij 3 miljoen binnen de reserve Mobiliteit. Vanaf 2024 verwachten wij dat voor de instandhouding van deze verbinding ook een structurele exploitatiesubsidie van de provincie aan de orde is van € 150.000 per jaar. De spoorverbinding inclusief de financiele inzet van de provincie wordt in een statenstuk aan u voorgelegd.

Het doortrekken van lijn 27 naar de ziekenhuizen van Hoogeveen en Emmen zal een extra beslag op de begroting leggen van € 200.000 voor de jaren 2021 en 2022. Daarna wordt dit gedekt binnen de begroting van het OV-bureau.

Pijler: Mobiliteit op maat
Een investeringsprogramma voor de uitbouw van de hub-strategie wordt opgesteld, waarin ook aandacht is voor wandelen, sociale veiligheid en deelmobiliteit. Het hub-programma wordt verbreed van overstappunt van openbaar en publiek vervoer naar verbindende knooppunten die bijdragen aan een inclusieve samenleving (brede welvaart). Het programma Hub Drenthe! zal voor de zomer worden aangeboden. Met het uitvoeringsprogramma is voor 2021 en 2022 een budget gemoeid van € 2,1 miljoen. Dit budget wordt gedekt uit de reserve Mobiliteit. Het programma omvat uitgaven in voorzieningen op hubs (o.a. DRIS-dynamische reisinformatie, P+R, watertappunten, pakketkluizen, berging kiosk Gieten), meer vervoerswijzen op hubs (o.a. aansluiten op fietsroutes, wandelroutes, deelfietsen, deelauto's, deel-scootmobielen, deelscooters) en de verder ontwikkeling van het hub-netwerk (wijkhubs, dorpshubs, deelmobiliteithubs, logistieke hubs).

Pijler: Overig, kerntaken onderzoek

Stelselwijziging inzet rijksmiddelen voormalige Brede doeluitkering (BDU) Verkeer en vervoer
In het nieuwe MP hebben we aangekondigd de voormalige BDU gelden anders in te willen zetten. Een bestedingsplan en verdeelbesluit voor de rijksgelden is niet meer verplicht. Het deel dat bedoeld is als bijdrage aan gemeentelijke projecten die regionale doelen ondersteunen bekostigen we vanaf 2022 uit de voormalige BDU middelen zoals opgenomen in de exploitatiebegroting, op basis van één of meerdere subsidieregelingen. Omdat de bijdragen aan gemeentelijke projecten veelal een jaarongebonden karakter hebben zullen bij de jaarafsluiting de saldi in de exploitatie op toegekende subsidies via de reserve Mobiliteit verlopen. Daarmee blijven toegezegde middelen, binnen in de subsidieregeling omschreven kaders, beschikbaar voor de gemeentelijke projecten. Zoals in het Statenstuk 2020-968 bij het Mobiliteitsprogramma is vastgesteld zijn de middelen uit de voormalige reserve BDU samengevoegd in de reserve Mobiliteit.
Bij de uitvoering van de regeling wegen we op de kwaliteit van de projecten (afwegingkader) maar willen we ook dat er een eerlijke verdeling van de middelen over de gemeenten wordt geborgd. Deze regeling(en) zullen we dit jaar aan de staten voorleggen. In het Mobiliteitsprogramma 2021 – 2030 is een indicatieve toedeling van provinciale financiële middelen uit de reserve Mobiliteit opgenomen aan de vijf 'pijlers'. Deze toedeling is richtinggevend bij de uitvoering van het beleid.

4.01 Luchtvaart
Ter uitvoering van het provinciale luchtvaartbeleid wordt voorgesteld in het kader van de Uitvoeringsagenda Luchtvaartnota een bedrag van € 20.000,--.
beschikbaar te stellen voor inhuur van een externe voor het tot stand brengen van een overzicht van de uit te werken onderdelen uit de uitvoeringsagenda waar onze Drentse belangen in ieder geval actief moeten worden ingebracht.
Als gevolg van de vaststelling van het nationale beleid voor het vliegverkeer in de Luchtvaartnota 2020-2050 is een actualisatie van het provinciale luchtvaartbeleid noodzakelijk. Voorgesteld wordt, een bedrag van € 50.000,-- beschikbaar te stellen voor externe inhuur voor uitvoering van de verschillende onderdelen en voor het (laten) organiseren van externe participatiebijeenkomsten en de verslaglegging daarvan.

4.02 Bijdrage proefstuk natuurvriendelijke oever Noord-Willemskanaal
Het waterschap Hunze en Aas heeft vanuit de kaderrichtlijn water de verplichting om binnen en buiten de kanaaloevers van het provinciale Noord-Willemskanaal natuurvriendelijke oevers in te richten.

De provincie als eigenaar van het vaarwater en de oevers en het waterschap zoeken in dit project de samenwerking om (toekomstige) werkzaamheden te combineren.
In de uitwerking van de planvorming van deze oeverinrichting wordt door het waterschap een uitwerking voorgesteld waarbij een vervanging van bestaande oeverbeschoeiing niet meer noodzakelijk kan zijn.
Om deze inrichting te onderzoeken is onderling afgestemd dat er een proefstuk van deze inrichting noodzakelijk is om de te kunnen beoordelen of een dergelijke oplossing kan worden toegepast.
De kosten van een bijdrage aan deze proef bedragen € 25.000, --. Bij het slagen van de proef kan worden bespaard op vervangingskosten van oever-beschoeiing.
De werkzaamheden voor uitvoering zijn voorzien eind 2021 met een doorloop naar 2022.

4.03 Aanleg glasvezel tbv Hoogeveensche vaart

Er was een krediet van € 100.000, -- beschikbaar gesteld voor de aanleg van glasvezel ten behoeve van de bediening van bruggen en sluizen op de Hoogeveensche vaart. In verband met eisen van het waterschap (waterkering) moest het aanleg traject wijzigen. De verwachte kosten komen nu uit op € 180.000,-- waarvan het waterschap € 11.500,-- bijdraagt. De afschrijvingsperiode bedraagt 10 jaar, waardoor de jaarlijkse afschrijvingslast met € 6.850, -- toeneemt.

4.04 Vervanging Sluisdeuren Ossensluis

In 2011 is een vervangingskrediet kunstwerken van circa 14 miljoen beschikbaar gesteld. In dit krediet was rekening gehouden met het vervangen van de sluisdeuren Ossensluis. De kosten worden geraamd op ad € 560.000,--. De afschrijvingen van dit totale krediet gaan in 2030 in en hebben een looptijd van 90 jaar. Het project wordt uitgevoerd in de winterperiode 2021/2022, daarom zullen de afschrijvingen voor de € 560.000,-- starten vanaf 2023

4.05 Uitvoeringsagenda's Mobiliteitsprogramma 2021-2030 (73)

Vooruitlopend op enkele Uitvoeringsagenda's en investeringen worden enkele projecten op basis van urgentie en bestuurlijke afspraken alvast voorbereid en in beeld gebracht. Het Strategisch plan Verkeersveiligheid 2021-2024 is in voorbereiding. De volgende projecten zullen hierin in ieder geval worden meegenomen:

Onderwerp	*Investering*	*Jaarlijkse afschrijving*
N855 Dieverbrug – Frederiksoord ombouw naar 60 km	*€ 150.000,--*	*€ 7.500,--*
N372 Rotonde Roden (Dwazziewegen)	*€ 250.000,--*	*€ 12.500,--*
N371/N375 Rotonde (watertoren Meppel)	*€ 1.000.000,--*	*€ 50.000,--*
Doorfietsroute Groene As Tunnel Vriezerbrug	*€ 4.200.000,--*	*€ 210.000,--*

We stellen voor de kredietruimte te reserveren en de afschrijvingslasten in de meerjarenbegroting te verwerken. Voor elk project zal er een specifieke kredietaanvraag ter vaststelling aan u worden voorgelegd.

.

4.06 Verbinding Emmen-Rheine

Om de MIRT afspraken (november 2020) rond personenvervoer op het spoor Emmen - Rheine gestand te doen, reserveren wij 3 miljoen binnen de reserve Mobiliteit. De Nederlandse en Duitse regio's blijven zich de komende jaren en na eventuele realisatie inzetten voor een succesvolle fysieke en sociaal-economische verbinding en nemen in ieder geval de exploitatiekosten van die verbinding

en de investeringskosten voor het spoor van de Bentheimer Eisenbahn op Nederlands grondgebied voor hun rekening. Als exploitatielast nemen we jaarlijks vanaf 2024 € 150.000,-- op.

4.07 Continuering KpVV

We continueren voor 2022 en de jaren daarna onze jaarlijkse bijdrage van 75.000,-- aan het kennisplatform Verkeer en Vervoer (KpVV) via het IPO. Met alle veranderingen en innovaties is het noodzakelijk te blijven investeren in onderzoek, monitoring en experimenten.

5. Klimaat en energie: op zoek naar ruimte en draagvlak

5.01 Verlengng rentekorting energielening

Vanaf 2017 heeft de provincie aan de Stichting Nationaal Energiebespaarfonds (St. NEF) subsidie verstrekt. Door deze financiële bijdrage is de Energiebespaarlening vanaf 1 januari 2017 met een laag rentetarief beschikbaar voor woningeigenaren en VvE's in Drenthe
Voor 2021 is nog een budget van € 800.000, -- beschikbaar. De verwachting is dat dit bedrag aan het eind van 2021 volledig is benut. We hebben dan over de hele looptijd €3.400.000,- subsidie verstrekt.
De provincie Drenthe heeft in december 2020 een Elena subsidie aanvraag bij de EIB ingediend voor € 1.800.000, - . Deze subsidie is bedoeld als proces geld waarmee Drentse woningeigenaren worden geadviseerd, begeleid en ontzorgd bij het energiezuinig maken van hun woning. Beoogd resultaat is een investering van €65.000.000,- in energie-efficiënte maatregelen door Drentse woningeigenaren.
Van deze woningeigenaren zal een groot deel gebruik maken van de energiebespaarlening om de maatregelen te financieren. Om het succes van de rentkorting na 2021 voort te zetten en woningeigenaren in Drenthe te stimuleren hun woning energiezuinig te maken is het nodig om budget beschikbaar te stellen voor subsidie aan SvN.
De rentekorting geeft woningeigenaren extra motivatie om hun woning energiezuiniger te maken.
Met een marktaandeel van 10% wordt er in Drenthe veel gebruik gemaakt van de rentekorting.
De rentekorting draagt bij aan de doelstelling om de energietransitie haalbaar en betaalbaar te maken voor de inwoners van Drenthe.
De investeringen leveren een flinke impuls voor de Drentse bedrijven op. Het overgrote deel van de werkzaamheden wordt uitgevoerd door Drentse bedrijven.
De rentekorting draagt bij aan de doelstelling het hebben van een energie neutrale woonomgeving in 2040. Isoleren van de woning zorgt voor minder warmtevraag. Waardoor het gebruik van fossiel energiegebruik afneemt.

6. Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig

Geen bijzonderheden.

7. Middelen en mensen

Herstelplan lekkage Drents Museum (onderzoek en herstelwerkzaamheden)

In het Drents Museum is lekkage ontstaan. Om te beoordelen wat de werkelijke schade is en tot een gedegen herstelplan te komen voor de ontstane lekkage in het Drents Museum wordt door een gespecialiseerd bureau een onderzoek uitgevoerd. Op basis van het herstelplan kunnen kosten worden aanbesteed; dan wordt ook duidelijk wat de nog te begroten herstelkosten zijn. De noodzakelijke aanpassing van ramingen wordt meegenomen in de Bestuursrapportage 2021

7.01 Upgrade servers voor thuiswerken met GIS en AutoCad

In 2020 is gestart met het vervangen van de werkplekken. Lopende het project kregen we te maken met de Corona problematiek. Met diverse aanpassingen is het project toch redelijk tot goed doorgelopen. We lopen er wel tegen aan dat het (structureel) thuiswerken voor ‘zware toepassingen’ (GIS en AutoCad) door de sterkt gewijzigde omstandigheden andere eisen stelt dan bij de start van het project was in te schatten. Op dat moment werd met deze toepassingen niet/nauwelijks buiten het provinciehuis gewerkt.

Om ook voor deze zware toepassingen een verantwoord werkende thuiswerkplek te kunnen bieden zijn er aanvullende investeringen in de centrale technische servercapaciteit benodigd.

7.02 Uitbreiding AV -middelen

De vraag naar meer vergaderruimtes en uitgebreidere faciliteiten voor hybride vergaderen is het afgelopen jaar sterk gegroeid door Corona. De hybride vergaderfaciliteiten worden in meerdere vergaderlocaties uitgebreid. Het huidige investeringsbudget voor AV-middelen voorziet niet in de vraag. De investering voor deze uitbreiding bedraagt € 100.000,-- en wordt afgeschreven over 4 jaar. Dit komt neer op een jaarlijkse exploitatielast van 25k vanaf 2022. De investering wordt in 2021 afgerond.

7.03 Digitaliseringsagenda

Op 21 april hebben uw Staten de Digitaliseringsagenda Drenthe Digitaal vastgesteld. Om invulling te geven aan de ambities gelinkt aan digitale transformatie van de provincie als digitale overheid (o.a. datahuis, digitale vaardigheden, gebruik digitale technologieën en data gedreven werken) verzoeken wij om voor de periode van drie jaar 833.400 beschikbaar te stellen.

Hiermee wordt onder meer een “datalake” ingericht, een omgeving waarin grote hoeveelheden provinciale gegevens samengebracht worden. Deze worden vervolgens gekoppeld en verrijkt. Het gaat hierbij om data voor vrijwel alle beleids- en uitvoeringsdomeinen. De data zijn vrijwel zonder uitzondering openbaar en zal worden ingezet om bestaand beleid verder te helpen ontwikkelen en om te delen met bedrijven en onderzoekers. Dit vergt investeringen in IT, digitale infrastructuur, databeveiliging en de ontsluiting van datasets.

Voorbeelden zijn de telgegevens van het fiets- en autoverkeer, de ontsluiting van data over en voor het MKB, het samenbrengen van data over dorpen- en wijken en monitors voor onder meer de energietransitie en ons klimaatbeleid Het grote voordeel van het centraal ontsluiten van sectorale data is dat gegevens meervoudig (her)gebruikt kunnen worden. Verkeerstellingen zijn bijvoorbeeld niet enkel nuttig om congestie op te lossen, maar kunnen ook worden ingezet om te zien welke locaties aantrekkelijk zijn om te ontwikkelen als werklocatie, om te relateren aan faunaslachtoffers, de uitstoot van stikstof, enz. Daarnaast worden de gevraagde middelen ingezet om te werken aan de digitale vaardigheden, toepassing van digitale technologieën en data gedreven werken.

7.04 Ophoging frictiekostenbudget

De financiering voor het oplossen van personele knelpunten en flankerend beleid wordt gefinancierd uit het frictiekostenbudget en het budget regelingen. Het frictiekostenbudget heeft de afgelopen jaren gefluctueerd en is op dit moment drastisch gedaald. Hoewel in mindere mate, zal er altijd behoefte blijven bestaan aan maatwerktrajecten en/ of flankerend beleid. Wij schatten in, dat het huidige frictiekostenbudget van €190.000,-- en het budget regelingen € 100.000, -- ontoereikend is, stellen wij dan ook voor om:

1) beide posten samen te voegen tot het frictiekostenbudget;
2) deze post structureel op te hogen tot € 400.000, --.

Met de toekomstige verplichtingen voor lopende zaken en het feit dat in voorgaande jaren extra maatwerkafspraken zijn gemaakt die alsnog ten laste van het frictiebudget zijn gekomen, is het huidige saldo niet meer toereikend voor 2021.

7.05 Reserve compensatieverlof

In de cao provinciale sector wordt medewerker de mogelijkheid geboden om verlof te kopen en te sparen (zonder vervaltermijn) binnen de fiscale grenzen (maximaal 50 weken verlofsparen). Met de invoering van het Wetvoorstel bedrag ineens, Regeling Vervroegd Uitreden (RVU) en verlofsparen zijn de fiscale grenzen per 1 januari 2021 verruimd naar 100 weken. Deze verruimde mogelijkheid past in de geest van de cao provinciale sector, waarin de focus wordt gelegd op zelfregie van de medewerker en van hem/haar verwacht wordt, keuzes te maken tijdens verschillende levensfasen. Het kopen, sparen en opnemen van verlof op de momenten waarop dat voor medewerkers van belang is, hoort daarbij.

Als gevolg van deze ontwikkeling zal dit in de toekomst leiden tot een hogere piek dan het actueel gespaard verlof. Nu de mogelijkheid er komt om een verdubbeling van het aantal verlof uren te gaan sparen is dit reden om een reservering voor bovenwettelijk verlof te gaan treffen.

Hierbij wordt dan ook verzocht om een voorziening te treffen om een deel van de waarde van deze verlofuren op te nemen als schuld op de balans. Medewerkers die langdurig verlof genieten komen dan niet ten laste van de kostenplaats van het team maar, om een dubbele bezetting te voorkomen, komen zij ten laste van de voorziening bovenwettelijk gespaard verlof. Hiermee kunnen we in de praktijk de continuïteit van de personele bezetting waarborgen.

Het saldo aan verlofuren zal niet gelijktijdig door medewerkers worden opgenomen. Voor de continuïteit van de bedrijfsvoering is dit ook niet mogelijk. Het risico aan gespaarde verlofuren hoeft dan ook niet volledig te worden afgedekt. Voorgesteld wordt om een voorziening te treffen waarbij de helft het actuele saldo aan gespaarde verlofuren tegen het gemiddelde uurloon wordt gewaardeerd.

7.06 Vervanging financieel systeem

In 2020 is besloten om het huidige financiële systeem te vervangen door een gebruiksvriendelijk, sober, doelmatig en toekomstbestendig systeem dat recht doet aan de informatiebehoefte van bestuur en organisatie. Inmiddels heeft een marktverkenning plaatsgevonden en is een keuzerichting bepaald. Hierdoor is een beter inzicht ontstaan in de kosten die het met zich meebrengt.

Incidenteel is externe deskundigheid nodig voor de implementatie en structureel is interne deskundigheid nodig voor het beheer. Daarom wordt gevraagd om een aanvulling op het bestaande krediet van € 175.500,-- en een aanvulling van de structurele lasten ten bedrage van € 73.000.

Tot nu toe werd het beheer ingehuurd. Dit was een tijdelijke en relatief dure oplossing waarvoor destijds is gekozen in verband met organisatie-ontwikkelingen op dat moment. Omdat het daarvoor bestemde inhuurbudget ook tijdelijk was en dus vervalt, is een structurele aanvulling nu noodzakelijk.

Daarnaast is in de overgangssituatie sprake van extra licentiekosten. Bijvoorbeeld omdat wij verwachten de jaarrekening 2021 nog in het oude systeem af te wikkelen. Wij houden daarvoor rekening met een eenmalige aanvulling op het budget licentiekosten van € 100.000,-- in 2022.

Tot slot is extra inhuur nodig om de belasting van de eigen organisatie beheersbaar te kunnen houden. Deze eenmalige extra kosten over 2021 en 2022 willen we eerst zien op te vangen binnen de totale loonsom.

7.07 Risicomanagement, uitbreiding NARIS

In december 2020 is de nota risicomanagement als onderdeel van het nieuwe financieel beleid door PS vastgesteld. We willen risicomanagement verder professionaliseren en crossovers bewerkstelligen in de derdelijns control taken. Hiervoor willen we ons risicomanagementsysteem NARIS verder uitbreiden. De jaarlijkse kosten hiervoor zullen hierdoor verhoogd worden tot € 21.000 per jaar. De eenmalige kosten van de implementatie worden bekostigd uit bestaand budget.

7.08 Realiseren van een e-depot

Volgens de Archiefwet zijn wij verplicht provinciale archiefbescheiden te verwerven, duurzaam en eenduidig te beheren, te behouden en effectief te ontsluiten en beschikbaar te stellen om zo het Drents Cultureel erfgoed veilig te stellen en hergebruik ervan mogelijk te maken. Naast fysieke archiefbescheiden geldt dit ook voor digitale archiefbescheiden. Een voorziening voor digitale archiefbescheiden voor de lange termijn bestaat nog niet.

8. Integrale opgaven (Regiodeals)

Geen bijzonderheden.

9. Investeringsagenda PLUS

Geen bijzonderheden.

Voorlopig dekkingsplan

< nog nader in te vullen >

VOORZET 1e ACTUALISATIE/VOORJAARSNOTA 2021

Inleiding

< algemene bestuurlijke inleiding nog toevoegen >

Financieel perspectief

< nog invullen (zie groslijst) >

1e ACTUALISATIE 2021

1. Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

1.01. IDA

De Interprovinciale Digitale Agenda (IDA) 2021 ondersteunt provincies concreet bij de digitale transformatie in de provinciale opgaven. In de IDA werken provincies samen langs de sporen: datadienstverlening, bedrijfsvoering en innovatie.
Via IDA wordt ook samengewerkt met de VNG en Unie van Waterschappen, dat geeft meer slagkracht in het kader van Europese subsidieaanvragen.
Beoogde resultaten van IDA zijn: gezamenlijke inkoop van data - software en informatiesystemen, het vormgeven van standaarden, invullen geven aan en voldoen aan wetgeving m.b.t. e-overheid, ontwikkelen van data gestuurd werken door informatie en data in te zetten voor maatschappelijke opgaven, voorbereid zijn op grote ontwikkelingen in de digitale wereld.
De totale kosten voor IDA bedragen € 3,3 miljoen (€ 1,25 miljoen voor producten en diensten binnen de IDA, 1,27 miljoen voor personeelsinzet IDA en € 0,82 miljoen overhead IPO). De kosten worden volgens de vaste kostenverdeelsleutel verdeeld over de provincies. Voor de jaarschijf 2021 is de Interprovinciale Digitale Agenda vastgesteld door het IPO-bestuur, daarmee is de bijdrage voor 2021 onvermijdelijk. Voor de overige jaarschijven moet de IDA nog worden vastgesteld. Wij gaan uit van continuering van de IDA- ambities en daarmee een structurele verhoging van de bijdrage.

1.02 Verhoging provinciale bijdrage aan het IPO

In de IPO-begroting 2021 en de bijbehorende Meerjarenraming van het IPO is een nieuwe verdeelsleutel voor de bijdragen van de provincies vastgesteld. Hierdoor gaat de bijdrage van de provincie Drenthe omhoog naar 7,3%. Dit heeft voor de provincie als gevolg dat we een tekort van € 97.138,-- in 2021 hebben . Vanaf 2023 neemt de IPO-begroting in omvang af. Daarbij past de winstwaarschuwing, dat we niet verwachten dat dit leidt tot een lagere IPO-bijdrage. In de betreffende jaren zullen weer nieuwe posten worden opgevoerd. Een beeld daarvan is al te zien in de Kadernota 2022 van het IPO, die inmiddels is verschenen Een aantal bijdragen die nu via de IPO-begroting lopen zullen dan via BIJ12 gaan lopen en we zullen hiervoor een vergoeding aan BIJ12 betalen. De extra lasten die voor de provincie voortkomen uit de Kadernota 2022 van het IPO zullen worden meegenomen in de Bestuursrapportage 2021.
De compensatie aan de provincie Zeeland is t/m 2022 in de IPO-begroting opgenomen. Na 2022 zal deze naar verwachting via het provinciefonds worden verrekend als onderdeel van de herziene verdeelsystematiek.

1.03 Participatie Omgevingswet

Op 1 januari 2022 gaat de Omgevingswet van start. De Omgevingswet stimuleert het samenspel rond inrichting en gebruik van de publieke ruimte en leefomgeving. Daarbij hoort een aantal wettelijke verplichtingen op het gebied van participatie:

- Een kennisgeving- en/of motiveringsverplichting bij een omgevingsvisie, programma, omgevingsplan, omgevingsverordening en projectbesluit. Hierin legt de initiatiefnemer uit wie hij waarover betrekt, vanuit welke rol en hoe de resultaten worden gewogen.
- Inspraak- en participatieverordening.
- Oproep tot het opstellen van participatiebeleid met visie en uitgangspunten (motie Nooren), ambitie bestuur, hoeveel ruimte geeft de provincie aan initiatiefnemers? Waarover gaat de politiek? Hoe zorgen we voor inclusiviteit etc.

Dit vraagstuk raakt niet alleen de terreinen van de Omgevingswet, maar ook andere beleidsthema's. Op advies van het programmateam Omgevingswet start in 2021 een concernproject om visie en uitgangspunten van participatiebeleid uit te werken in een advies aan de organisatie. Hiervoor willen we een deskundige inhuren.
De kosten worden gedekt door een kostenbesparing die voorkomt uit de vernieuwing van het intranet van de provincie Drenthe ("Huisnet").

1.04 Jongerenraad
Op 11 november 2020 heeft Provinciale Staten ingestemd met motie Jongerenadviesraad Drenthe (M 2020-30) waarin het Drents parlement zich heeft uitgesproken om een jongerenadviesraad in Drenthe te ondersteunen én heeft het college en de werkgroep 'veranderende samenleving' verzocht om met het jongereninitiatief verdere afspraken te maken.
Organisatorisch zit de Jongerenadviesraad nog in de 'opstartfase' en zijn ze bezig met het mobiliseren en verbinden van jongeren aan de Jongerenraad. Daarnaast willen de jongeren graag financiële ruimte hebben om middels cursus en training te groeien in hun rol én om activiteiten uit te kunnen voeren gericht op het mobiliseren van jongeren en/of inhoudelijk advies. Om genoemde ontwikkeling en activiteiten mogelijk te maken, worden de staten om een financiële bijdrage gevraagd van € 10.000,--. Het betreft een eerste (ruwe) inschatting van de benodigde (opstart)kosten voor dit jaar.

1.05 Meerjarig aframen regio Groningen-Assen
Het bedrag dat de provincie in de regeling Regiovisie Groningen-Assen moet bijdragen betreft een jaarlijks bedrag van € 921.732,--. In de meerjarenbegroting is er jaarlijks een bedrag van € 927.773,-- geraamd. Dat betekent dat er € 6.041,-- structureel kan vrijvallen aan de vrije bestedingsruimte.

2. Stad en Platteland: ruimte bieden en richting geven

2.01 Agrarisch natuurbeheer
"In het kader van de transitieperiode zijn landelijk bestuurlijke financiële afspraken gemaakt in het kader van POP3. Het ANLb maakt hier onderdeel van uit. Voor de gehele periode is dit een bedrag van € 24.414.274,--. Jaarlijks betreft dit een bedrag van € 4.069.046,-- ten laste van het budget, 3621122/440646 Agrarisch Natuurbeheer (projectnummer 62079024/01). De helft van deze lasten worden gedekt door een EU-bijdrage zodat een provinciaal aandeel ontstaat van € 2.034.523. De begroting 2021 en verder, waarin een provinciaal aandeel is geraamd van € 1.661.885,-- dit wordt aangepast in deze actualisatie. Agrarisch Natuurbeheer komt ten laste van het budget van het Programma Natuurlijk Platteland (PNP) en daarmee tlv. de reserve Natuurbeleid."

2.02 Subsidieregeling preventiemaatregelen wolf
De subsidieregeling voor preventieve maatregelen voor de wolf bedraagt € 200.000,-. Dit gaat ten laste van het budget R-Soortenbescherming 3621105/440871. De begroting 2021 zal in deze actualisatie worden aangepast. Soortenbescherming komt ten laste van het budget van het Programma Natuurlijk Platteland (PNP) en daarmee tlv. de reserve Natuurbeleid.

2.03 Subsidie grondverwerving NNN
De openstelling van de lopende subsidieregeling "Grondverwerving Natuur Netwerk Nederland (NNN)-Drenthe is verlengd t/m 31-12-2021. Het subsidieplafond voor 2021 bedraagt 2.298.000,--.
Wij stellen voor om in de begroting rekening te houden met deze subsidieregeling en voor 2021 tlv. de reserve natuur een bedrag van 2.298.000,-- te ramen.

2.04 Uitvoering regeling provinciaal beleid aankoop veehouderijen

De aankoopregeling veehouderijen maakt het voor provincies mogelijk eenmalig een uitkering aan te vragen voor aankopen van veehouderijen met het oog op een blijvende vermindering van de stikstofdepositie op stikstofgevoelige Natura2000-gebieden. De eerste tranche van deze regeling is van kracht tot 1 november 2021. Deze eerste tranche wordt gebruikt om ervaring op te doen. Daarna volgen nog twee tranches met een aangepaste regeling op basis van monitoring en evaluatie. LNV financiert het waardeverschil dat ontstaat door de functiewijziging. Het totaalbudget is landelijk € 95 miljoen, voor Drenthe is € 12,4 miljoen beschikbaar. Door het aankopen van bedrijven neemt het bezit van de provincie toe, de gekochte gronden en gebouwen worden verantwoord op de provinciale balans bij de materiële vaste activa in het investeringskrediet grondbezit Programma Natuurlijk Platteland. Het waardeverschil dat ontstaat door de functieverandering(lasten) kan gedekt worden uit de specifieke uitkering van LNV (baten). Bij deze actualisatie wordt deze budgetneutrale begrotingswijziging verwerkt.

2.05 Stikstof

Voor de aanpak van de stikstofproblematiek zijn voor de jaren 2020 en 2021 tijdelijke middelen toegekend, maar de opgave is nog (lang) niet afgerond. De landelijke aanpak heeft als eerste doel om in 2030 minimaal de helft van de natuur in beschermde Natura 2000-gebieden de stikstofdepositie naar een aanvaardbaar niveau te hebben teruggebracht. Ook daarna zal nog verdere inzet gepleegd gaan worden.
Aanvullende middelen zijn noodzakelijk om de Drentse opgave ook in 2022 goed te kunnen bemensen en uitvoeren. Dit geldt zowel voor de opgave om de werkvoorraad van vergunningaanvragen te kunnen verwerken, als ook voor de opgave in het kader van de Gebiedsgerichte Aanpak Stikstof (GGA). Voor de jaren na 2022 is op dit moment nog niet in te schatten welke inzet voor de GGA exact nodig is. In het Koersdocument Drentse aanpak stikstof is aangegeven dat dit met het opstellen van de gebiedsagenda's en daaruit volgende gebiedsplannen inzichtelijk wordt gemaakt. Hiermee komt zicht op de concrete acties die uitgevoerd moeten worden en wat dat betekent voor de (extra) personele inzet. Dit zal volgend jaar in de voorjaarsnota (2022) worden geschetst.

Omdat de landelijke stikstofaanpak een langere voorbereidingstijd heeft gekend is ook de ontwikkeling van de GGA in 2020 vertraagd. Om deze reden is een deel van de toegekende middelen voor 2020 overgeheveld naar 2022: tijdelijke inzet personeel €228.000,- en proceskosten €50.000,-. In deze actualisatie wordt voorgesteld deze middelen aan te vullen, voor het onderdeel tijdelijke inzet personeel in 2022. Het tijdelijk ingehuurde personeel is ook in 2022 nodig om de hoeveelheid aanvragen om vergunning (plusminus 175) kwalitatief goed uitgevoerd te krijgen. Ook voor de GGA ingehuurde expertise geldt dat deze langer nodig is, dan waarvoor nu geld beschikbaar is. Voor wat betreft de proceskosten is er geen vraag voor extra middelen. Hier kan worden volstaan met de middelen die van 2020 zijn overgeheveld naar 2022.
In de afgelopen periode is de werkvoorraad qua aantal vergunningaanvragentoegenomen. Deze toename heeft plaatsgevonden ondanks meer personele inzet. Om in 2022 minimaal dezelfde inzet te kunnen leveren zijn extra middelen noodzakelijk.
De kosten voor inzet van tijdelijk vergunningverlenend personeel zijn per ingehuurde kracht hoger uitgevallen dan geraamd, omdat er sprake is van een overspannen arbeidsmarkt. Alle provincies kampen met hetzelfde probleem, waardoor we allemaal in dezelfde krappe vijver vissen naar gekwalificeerd personeel. In plaats van het tijdelijk in dienst nemen van personeel is veelal noodgedwongen de keuze gemaakt voor externe inhuur. We hebben 2 mensen tijdelijk in dienst

kunnen nemen (landbouwdeskundige en ecoloog voor de GGA), daarnaast worden 4 externe krachten (vergunningverleners en bestuurlijke ondersteuning) ingehuurd.

Door de uitspraak van de RvS in de zaak Logtsebaan is de praktijk van de vergunningverleners weer enorm gewijzigd. Er zijn spelregels vastgesteld over hoe om te gaan met verzoeken om intrekken van bestaande natuurvergunningen. De Uitspraak betekent een verdere (juridische) verzwaring van de taak en, indien daar in toenemende mate gebruik van gaat worden gemaakt, zal daar meer van de vergunningverlenende capaciteit mee aan de slag moeten. Daarentegen is intern salderen niet meer vergunningplichtig volgens de RvS, waardoor niet alle initiatieven meer een vergunning nodig hebben. De verwachting is echter dat de meeste initiatiefnemers (schatting is 80%) wel van de bevoegde instantie een oordeel willen over de relatie tussen stikstof en het geplande project. Door toch een vergunning aan te vragen voor intern salderen, zullen wij die als provincie met een besluit van positief weigeren af moeten doen. Hiertegen staan voor derden ook rechtsmiddelen open, waardoor de te verrichten handelingen voor de provincie gelijkwaardig aan een reguliere vergunningaanvraag.

Door de uitspraak van de Raad van State (RvS) op 29 mei 2019 zijn de door initiatiefnemers gedane meldingen op basis van de toen geldende PAS-systematiek onrechtmatig geworden. Deze groep melders (vooral ondernemers in de agrarische sector) hebben te goeder trouw gehandeld, maar verrichten hun bedrijfsactiviteiten met terugwerkende kracht volgens de uitspraak van de RvS ‘illegaal’. Provincies, Minister van LNV en overige stakeholders hebben altijd aangegeven dat dit onterecht is en dat deze groep hier niet ongewild de dupe van mag worden. Deze groep moet met terugwerkende kracht worden voorzien van een geldende Nbwet toestemming. Dit is ook vastgelegd in de onlangs vastgestelde Stikstofwet. Een plan van aanpak hiervoor wordt opgesteld door de gezamenlijke provincies in afstemming met LNV. In Drenthe gaat het in totaal om 165 meldingen. Al deze zaken moeten in een periode van 3 jaar individueel worden beoordeeld en afgerond. Dit is een extra taak waar spoed op zit en die bovenop de al bestaande werkvoorraad komt. Het is noodzakelijk om hier ook extra kracht op te kunnen inzetten om zowel de groep melders tijdig te kunnen bedienen als ook de andere lopende vergunningaanvragen. Gezien de projectmatige aanpak willen we hier specifieke vergunningverleners op zetten, die geen andere type aanvragen behandelen. Overigens wordt momenteel bezien of dit gezamenlijk in Noord-Nederlands verband kan worden opgepakt vanwege de efficiencyvoordelen. Hoe dan ook is hier extra niet voorziene personele inzet voor nodig. Geraamd wordt dat dit per jaar ongeveer 1,5 fte aan inzet aan vergunningverlening (functieschaal 9) gaat vragen. Dit betekent een extra investering van €125.000,- per jaar. De kosten voor 2021 liggen lager, omdat we nog niet van start zijn gegaan en wachten op het vastgestelde Plan van aanpak uit IPO. Rond de zomer zal gestart worden met een pilot op IPO-niveau, waarvoor iedere provincie een x-aantal dossiers moet behandelen. De uitkomsten van de pilot bepaalt de koers van het verdere verloop van het project.

De provincies zijn gezamenlijk van mening dat de rekening hiervan neergelegd moet worden bij de minister van LNV. Wanneer die afspraak kan worden gemaakt, zullen de daadwerkelijk gemaakte kosten (achteraf) ook in rekening worden gebracht bij de minister van LNV.
Wanneer de extra middelen niet beschikbaar komen zullen of de PAS-melders langer op zekerheid moeten wachten, dan wel zullen aanvragen van andere initiatieven langer moeten wachten op behandeling van de aanvraag.

Als gevolg van de stikstofproblematiek is binnen het IPO/provincies is een Interprovinciale programmaorganisatie stikstof (IPS) georganiseerd. Onder aansturing van een ambtelijk opdrachtgever en een programmamanager wordt langs 6 inhoudelijke themalijnen invulling gegeven aan de beleidsontwikkeling en -uitvoering van het stikstofdossier Voor deze organisatie wordt jaarlijks

een bijdrage gevraagd per provincie, goedgekeurd door het IPO-bestuur. Voor het lopende jaar 2021 is eind 2020 al een bedrag van €304.000,- ten laste gebracht van het Programma Natuurlijk Platteland. Nu de interne organisatie rondom de stikstofproblematiek duidelijkere en vastere vormen heeft aangenomen is het ook logisch de kosten voor IPS ten laste te brengen van de stikstofopgave. Zeer onlangs is er de begroting IPS bijgesteld en daaruit is gebleken dat voor 2021 een extra €69.000- verschuldigd is. Hiervoor dient een actualisatie doorgevoerd te worden.
Voor de periode 2022 – 2024 is besloten dat de extra kosten als gevolg van de gezamenlijke stikstof aanpak onderdeel uit gaan maken van de IPO begroting.

2.06 Prolander

In de meerjarenbegroting is rekening gehouden met de tot op heden bekende geïndexeerde deelnemersbijdrage per jaar. Door de hogere indexatie vanaf 2022 dan tot op heden is geraamd, moet de begrote deelnemersbijdrage aan Prolander (budget 3600518/433804) vanaf 2022 structureel worden verhoogd.

3. Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten

3.01 Bijdrage overbrugging Groningen Airport Eelde

De centrale boodschap vanuit Noord-Nederland is "Zonder een Rijksbijdrage voor het beheer en instandhouding van de infrastructuur van Groningen Airport Eelde (direct of indirect via aandeelhouderschap en financiering via de Schiphol Group) is Groningen Airport Eelde niet levensvatbaar en is vanuit de regio voldoende draagvlak, maar onvoldoende financieringskracht om GAE in de benen te houden. Tevens is een nationaal systeem van luchthavens met nationale centrale regie noodzakelijk."
De lobby hiervoor is ingezet en een gesprek met minister Van Nieuwenhuizen en de Schiphol Group over dit onderwerp is nu voor 4 maart 2021 gepland. De inzet is vooralsnog dat deze partijen richting de luchthaven en de aandeelhouders van GAE steun uitspreken voor het behoud van GAE en een rol zien weggelegd van GAE in één nationaal systeem. Die steun moet voor alle aandeelhouders voldoende comfort geven om politiek-bestuurlijk een overbruggingsperiode voor 2 jaar voor elkaar te krijgen.
De verwachting is dat de minister in lijn met de inhoud van de luchtvaartnota zal aangeven dat voor GAE een belangrijke rol is weggelegd voor lesvluchten, duurzaamheid en innovatie in één systeemgedachte en dat ze zich hier hard voor wil maken. Om de tijd te overbruggen voordat begonnen kan worden met het maken van daadwerkelijke afspraken over de dekking van de vaste kosten (brandweer, investeringen etc.), zal voor GAE extra steun financiële steun nodig zijn. Dit om een levensvatbaar bedrijf op basis van een realistisch verdienmodel op lange termijn overeind te houden. Deze steun dient volgens ons bekostigd te worden vanuit de oorspronkelijk beschikbaar gestelde gelden. In 2016 is vanuit de gezamenlijke aandeelhouders een bijdrage beschikbaar gesteld van 46 miljoen, waarvan de provincie Drenthe 30% voor haar rekening zou nemen. De dekking kan dan ook gevonden worden vanuit de Reserve Investeringsbijdrage Groningen Airport Eelde.

4. Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

4.01 RSP Spoor Zwolle-Coevorden-Emmen

Een bedrag van € 978.048,-- (is ook verwerkt in de jaarrekening) is niet besteed is in 2020. Deze € 978.048,-- moet worden ingezet in 2021.

4.02 Doortrappen

In 2020 hebben provincie, alle gemeenten in Drenthe en het Rijk afspraken gemaakt over deelname aan het landelijk programma Doortrappen. De ambitie van dit programma is dat ouderen zo lang mogelijk op een verkeersveilige wijze kunnen deelnemen aan het verkeer. Om hier een goede invulling aan te geven, stellen wij voor om aanvullend aan het jaarlijks budget een extra bedrag van € 200.000,-- beschikbaar te stellen.

4.03 Waterstofbussen

Door het rijk is een bedrag toegezegd van € 750.000,--, voor de inzet van 10 waterstofbussen in de dienstregeling in Drenthe, dit wordt ingezet door OV-bureau.

4.04 Stimulering door werkgevers van gebruik van de fiets

Het rijk betaalt maximaal 50% van de kosten voor de stimulering van werkgevers, met een maximum van € 27.548,=. In 2020 is dit bedrag van € 27.548, - ontvangen en op de balans gezet en kan nu gebudgetteerd worden op 63071070/02/831009.

4.05 Afkoop glasvezel Hoogeveensche vaart

In 2018 is besloten tot de aanleg van Glasvezel voor bediening op afstand bruggen en sluizen Hoogeveense vaart. Er is samenwerking gezocht met Glasvezel de Wolden en Rennet.
De huur van glasvezelverbinding is hierbij afgekocht. Dit brengt € 105.000 aan kosten met zich mee, waarvan € 52.500 voor rekening komt van het waterschap WDOD.
Voorbereidingskosten Rotonde Gieten (mer)
We stellen voor om van de gereserveerde kredietruimte op 6323001 Verkeersplein Gieten van € 40 miljoen (startdatum afschrijving 2024) nu € 500.000 te verschuiven naar krediet 6317004 Partiele verdubbeling N34 (start afschrijving 2022) voor de voorbereiding van de verdubbeling N34 en aanpak verkeersplein Gieten. Indien de aanpak van het verkeersplein gieten en verdubbeling N34, niet doorgaan dan moeten deze voorbereidingskosten eenmalig in de exploitatie genomen worden.

4.06 Bijhouden BGT

De Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT) vormt de basiskaart van Nederland. Het actualiseren van de BGT is een wettelijke taak. Het budget zat hiervoor bij de team I&A, dit valt nu onder team Beheer Wegen & Vaarwegen. Het bijhouden van de BGT wordt duurder door verhoogde kwaliteitseisen.

4.07 Bijstelling groot variabel onderhoud: BGT en fietspad F471 Hoogersmilde

We stellen voor € 588.383,-- aan de Reserve groot (variabel) onderhoud te onttrekken. Het budget zal worden ingezet voor groot variabel onderhoud wegen € 558.680,-- (bijhouden van Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT), variabel onderhoud fietspad F471 Hoogersmilde) en variabel onderhoud vaarwegen € 29.703,--.

4.08 Variabel onderhoud F371 Hoogersmilde

In 2020 is de hoofdrijbaan van de N371 ter hoogte van Hoogersmilde onderhouden. In 2021 moet het fietspad op dit traject worden gedaan. Het werk aan het fietspad kan nu gecombineerd worden met vervangingswerkzaamheden van nutsbedrijven (gas & waterleiding).

4.09 Investeringskrediet oevers projecten 2022 en 2023

Hierbij verzoeken wij u om de beschikbare gestelde kredieten voor vervanging van beschoeiing voor de jaren 2022 en 2023 vrij te geven.
In de voorbereiding van de verschillende deelprojecten moet vroegtijdig worden gestart met voorbereidingswerkzaamheden: De kosten van deze voorbereiding bestaan uit onderzoekskosten (waaronder sonderingen en grond- en waterbodem onderzoek) en ureninzet vanuit een nader inventarisatie en projectvoorbereiding voor deze projecten.

Voorbereiding in uitvragen voor onderzoek en inventarisatie voor de jaren 2022 en 2023 kunnen waar mogelijk worden gecombineerd.
Voor het jaar 2022 betreft het prestatie 6332011 vervangen staal € 3.997348,-
prestatie 6332010 vervangen hout € 194.265,-
prestatie 6332009 vervangen beton € 400.894,-
Voor het jaar 2023 betreft het prestatie 6332016 vervangen houten paalbeschoeiing € 101.041,-
prestatie 6332015 vervangen staal € 911.815,-
prestatie 6332014 vervangen hout € 9186,-
prestatie 6332013 vervangen beton € 2.628,347,-

4.10 Gewenningsbijdrage Velt en Vecht
De bijdrage was van tijdelijke aard als gevolg van de overdracht van de niet-scheepvaart kanalen specifiek aan het waterschap. De kosten worden niet meer gemaakt. Abusievelijk blijven staan in de begroting. Er valt een bedrag vrij van € 5.735,-- structureel.

4.11 Tarieven OV (inclusief dekking Reserve VV)
Ter extra promotie van de hubtaxi in de huidige coronacrisis wordt het tarief van de hubtaxi in ieder geval de eerste drie maanden voor kosten van de provincies Drenthe (max. € 150.000,--) en Groningen (max. € 300.000,--) verlaagd naar 1 x OV-tarief. We stellen voor 150.000 uit de Reserve Investeringen Verkeer en Vervoer (toekomstige reserve Mobiliteit) beschikbaar te stellen.

4.12 Dynamische reisinformatie openbaar vervoer (inclusief dekking Reserve VV)
Aan het OV-bureau is in 2012 de opdracht verleend tot de aanleg van Dynamische reisinformatie openbaar vervoer. Nu het beheerscontract afloopt moet een nieuwe Europese aanbesteding worden voorbereid ten behoeve van de ondersteunende werkzaamheden. Het totaal geraamde bedrag € 1.114.000,- wordt gedeeld tussen de beide provincies Groningen en Drenthe en het OV-bureau Groningen (ieder 33,3%). Dit betekent voor ons een totale bijdrage van € 360.000. We stellen voor dit over de jaren 2021 tot en met 2024 beschikbaar te stellen en te dekken uit de Reserve IVV (toekomstige Mobiliteitsreserve).

4.13 Mobility as a Service (MaaS)
De totale kosten van het project zijn geraamd op € 913.223,--. Het rijk heeft voor de uitvoering van MaaS pilots totaal € 413.223,-- beschikbaar gesteld. Daarbij doet de provincie Groningen nog een bijdrage van 250.000,-- en onze bijdrage komt uit op 250.000,--. In 2020 is het project gestart en is een deel van de kosten en opbrengsten verantwoord. Het resterende deel wordt door deze begrotingswijziging verwerkt.
Een investeringsprogramma voor de uitbouw van de hub-strategie wordt opgesteld, waarin ook aandacht is voor wandelen, sociale veiligheid en deelmobiliteit. Het hub-programma wordt verbreed van overstappunt van openbaar en publiek vervoer naar verbindende knooppunten die bijdragen aan een inclusieve samenleving (brede welvaart). Het investeringsprogramma Hub Drenthe! zal voor de zomer worden aangeboden. Om het uitvoeringsprogramma te bekostigen wordt voor de periode 2021 –2022 een krediet gevraagd van € 2,1 miljoen, te dekken binnen de in het MP opgenomen ruimte. Er wordt geïnvesteerd in voorzieningen op hubs (o.a. DRIS-dynamische reisinformatie, P+R, watertappunten, pakketkluizen, berging kiosk Gieten), meer vervoerswijzen op hubs (o.a. aansluiten op fietsroutes, wandelroutes, deelfietsen, deelauto’s, deel-scootmobielen, deelscooters) en de verder ontwikkeling van het hub-netwerk (wijkhubs, dorpshubs, deelmobiliteithubs, logistieke hubs).

4.14 LIJN 27

Het doortrekken van buslijn 27 naar de ziekenhuizen van Hoogeveen en Emmen zal een extra beslag op de begroting leggen van ca. € 200.000,-- per jaar tot 2023. Daarna wordt dit gedekt binnen de begroting van het OV-bureau.

4.15 Vervangen VRI's N851 Meppel

Het vervangen van 3 verkeersregelinstallaties (VRI's) van de N851 te Meppel staat in het MJOP gepland voor dit jaar. Het staat onder variabel onderhoud, het betreft echter vervanging die geactvieerd dient te worden. Daarom stellen we voor het gereserveerde budget ad € 513.700,-- via - de vrije ruimte - om te zetten in een vervangingskrediet. De VRI's schrijven we af in 20 jaar, dit betekent een jaarlijkse afschrijvingslast van €5.685,--.

4.16 Ontwikkeling HUBs

Vooruitlopend op enkele Uitvoeringsagenda's en investeringen worden enkele projecten op basis van urgentie en bestuurlijke afspraken alvast voorbereid Het Strategisch plan Verkeersveiligheid 2021-2024 is in voorbereiding; hierin zullen ook de verdere ontwikking van Hubs en P+R worden meegenomen. Dekking vindt plaats uit de Reserve Mobiliteit.

5. Klimaat en energie: op zoek naar ruimte en draagvlak

Geen actualisatie voor 2021.

6. Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig

6.01 Huurinkomsten RLS

Voor de verhuur van de voormalig Rijksluchtvaartschool worden voor 2021 inkomsten geraamd van € 90.000,--. Er is nog geen budget geraamd, dat wordt met deze actualisatie aangepast.

6.02 Internationalisering

Mede door de Coronacrisis is het Interreg-project Grenzkultur nog niet helemaal afgerond. Met het instellen van dit budget van € 38.000,-- kunnen ook in 2021 boekingen worden verwerkt. De dekking komt voor dit budget wordt gevormd door teruggave van een deel van het reeds betaalde voorschot.

6.03 Jong leren eten

Door het Ministerie van LNV is een specifieke uitkering beschikt voor het project Jong Leren eten 2020. Op 18-12-2020 is de aanvraag van IVN bij provincie voor subsidie Jong Leren Eten (JLE) schooljaar 20/21 ingediend. Zowel de last als de bate zal zich volledig in 2021 voordoen. Zowel de bate (SPUK) als de last (subsidie IVN) is nog niet geraamd voor 2021.

6.04 LEADER (63)

Er is een lening verstrekt als voorfinanciering van een LEADER-project. Het betreft een totaalbedrag van € 50.000,--. Voor de afdekking van het risico dat een lening niet kan worden afgelost, wordt 10% ofwel € 5.000,-- gestort in de Reserve opvang revolverend financieren. Dit bedrag wordt gedekt uit het budget Leader Zuidoost.

7. Middelen en mensen

7.01 Bijstelling rentebaten

De provincie kent nog een beperkt aantal hypotheekleningen aan eigen medewerkers. De rentebaten op dergelijke hypotheken aan ambtenaren zijn jaarlijks op een gelijk niveau begroot. Door aflossingen wordt de portefeuille jaarlijks afgebouwd; nieuwe hypotheken worden niet verstrekt. Daarom wordt nu een afbouw in rentebaten begroot voor de komende jaren.
De begrote rentebaten op langlopende geldleningen (uitzettingen) worden neerwaarts bijgesteld. Dit komt met name doordat Coöperatie Sterk Midden-Drenthe haar glasvezelnetwerk eind 2020 heeft verkocht, de door de provincie verstrekte leningen zijn afgelost. Dit resulteert voor 2021 in een lagere renteopbrengst van circa € 148.000,--. Daarnaast zijn er een aantal kleinere bijstellingen doorgevoerd. De begrote rente uit deze posten valt hierdoor lager uit en bedraagt in 2021 € 851.395,--. Het nadeel, per saldo € 130.022,-- in 2021, komt ten laste van de vrije ruimte.

7.02 Aanpassing algemene uitkering provinciefonds

In de meicirculaire zal een specifieke aanpassing van de algemene uitkering worden meegenomen. Deze aanpassing komt voort uit een gemeentelijke herindeling die per 1-1-2019 heeft plaatsgevonden in de provincie Noord-Holland, maar vanwege het overhevelen van de betreffende gemeente naar de Vervoerrregio Amsterdam ook gevolgen heeft gehad (over 2019 en 2020) voor de algemene uitkering aan de andere provincies, als gevolg van de verdeelsystematiek. De afgelopen twee jaren zijn abusievelijk teveel middelen via de algemene uitkering aan de provincies uitgekeerd. Hiervoor vindt een correctie plaats.

7.03 Lager dividend Enexis Holding NV

Inmiddels is het Jaarverslag 2020 van Enexis Holding NV verschenen.
De nettowinst van Enexis Holding NV over 2020 bedroeg € 108 miljoen (2019: € 210 miljoen). Deze afname wordt met name veroorzaakt door een stijging van de inkoopkosten TenneT ter hoogte van € 63 miljoen en een toename van de latente belastingverplichtingen van € 42 miljoen vanwege het terugdraaien van een aangekondigde tariefverlaging van de vennootschapsbelasting per 2021. De netto omzet steeg naar € 1.516 miljoen (2019: €1.491 miljoen). De coronacrisis heeft in 2020 geen materiële impact gehad op het financieel resultaat."
Aan de aandeelhouders wordt voorgesteld, als onderdeel van de resultaatbestemming over 2020 een dividend van in totaal € 75 miljoen uit te keren aan de aandeelhouders. Voor Drenthe betekent dat € 465.500,-- minder dan de geraamde € 2.250.000,-- in de Begroting 2021.
Het valt te verwachten, dat de toekomstige dividenden ook lager zullen zijn dan het meerjarig geraamde bedrag. Aangezien daarover nog geen zekerheid bestaat worden de ramingen in deze actualisatie meerjarig nog niet aangepast.

7.04 Hoger dividend BNG en NWB

De dividendopbrengsten uit onze deelnemingen in BNG Bank en NWB Bank vallen naar verwachting in 2021 respectievelijk circa € 58.000,-- en € 31.000,-- hoger uit dan geraamd. We stellen voor de hogere opbrengsten toe te voegen aan de vrije bestedingsruimte. Tevens ramen we een structurele dividendopbrengst voor NWB Bank van € 30.000,-- vanaf 2022.

7.05 Duurzame inzetbaarheid

In 2020 is aan uw Staten de uitvraag gedaan om invulling te geven aan duurzame inzetbaarheid. Dit omdat er financiële middelen nodig zijn om het beleid vorm te geven en de daaruit voortvloeiende (personeels)instrumenten of faciliteiten uit te voeren. Om die reden is er één miljoen incidentele middelen beschikbaar gesteld voor dit doel. Hiermee konden wij een begin maken om duurzame inzetbaarheid vorm te geven en een aantal acute knelpunten op te lossen.
Het afgelopen jaar zijn wij ingehaald door de actualiteiten in het Stikstofdossier en verwacht tekort in het generatiepact. Het miljoen voor duurzame inzetbaarheid is, na aftrek van de personele kosten voor

stikstof, gestort in de reserve generatiepact. De middelen voor generatiepact (storting in de reserve) bedroegen 3 miljoen. Twee jaar geleden is besloten om de regeling generatiepact te beëindigen op 31-12-2019 en te vervangen door duurzame inzetbaarheid. Op basis van de toen geëxtrapoleerde cijfers tot ca, 2027 is gedacht dat het bedrag van 3 miljoen niet volledig zou worden benut voor generatiepact. Er is toen binnen die reserve 1 miljoen (5 jaar €200.000) gereserveerd voor duurzame inzetbaarheid. Op dit moment wordt daar invulling aangegeven door het verstrekken van faciliteiten voor duurzame inzetbaarheid.
Op basis van een recente extrapolatie berekeningen op basis van de definitieve deelname en tot de formele pensioneringsdatum blijkt dat de totale kosten voor generatiepact toch dicht bij de 3 miljoen zullen uitkomen. Inclusief de faciliteiten voor duurzame inzetbaarheid is dat dus ca. 4 miljoen. De reserve lijkt op dit moment van voldoende omvang om deze beide doelen te kunnen financieren. Het tekort in 2025 wordt vast ingelopen doordat niet iedereen uittreedt op de formele pensioneringsdatum. Momenteel is er budget aanwezig voor generatiepact en de faciliteiten duurzame inzetbaarheid. Er is geen post begroot voor de kosten voortvloeiende uit de faciliteit vitaliteitsverlof. Vitaliteitsuren kunnen ook na de looptijd van het beleid (31 december 2023) worden opgenomen. Vitaliteitsverlof kan alleen onder voorwaarden worden ingezet als het bijdraagt aan de duurzame inzetbaarheid van werknemers op lange termijn en dient niet te worden verward met gespaard verlof. De kosten hiervoor zijn begroot op € 400.000, -- structureel (m.i.v. 2021) Dit is gebaseerd op een geschatte deelname van in totaal 55 deelnemers

7.06 Weidgraafgelden
We verwachten dat in de discussie met de vakbonden omtrent de ‘Weidgraafgelden’ leidt tot een structurele kostenpost. De twist die de vakbonden met ons als werkgever aan zullen gaan is dat de afspraak uit het verleden nageleefd moet worden en dat iedere medewerker het volledige bedrag van € 300 jaarlijks blijft toekomen. Deze post staat niet meer op de begroting. Het betreft de vaste kostenvergoeding voor woon-werkverkeer in de reisregeling van de provincie Drenthe.

7.07 Loonontwikkeling cao
Gelet op de gemiddelde loonstijgingen van de afgelopen cao’s stellen wij voor om voor 2021 rekening te houden met een loonsomontwikkeling van 2,5%. De cao-onderhandelingen voor 2021 zijn nog niet afgerond.

8. Integrale opgaven (Regiodeals)

Geen bijzonderheden.

9. Investeringsagenda PLUS

Geen bijzonderheden, buiten een technische begrotingswijziging

VOORJAARSNOTA 2021

1. Besturen en samenwerken: kijkend over grenzen heen

Wet Open Overheid
In 2023 zal zoals het er nu naar uitziet, de Wet Open Overheid in werking treden. Hiervoor moeten voorzieningen worden getroffen. Uiterst onzeker is welke voorzieningen nodig zijn en hoe groot het

benodigde budget daarvoor is. De verwachte vergoeding van het Rijk speelt daarin mee. Ook daarover is nog niets duidelijk. Ook het gebruik van de applicatie Platform Open Overheidsinformatie (= Plooi) daarvoor is nog onzeker.

Beveiligingsproblematiek BIJ12
Er is een beveiligingsproblematiek bij BIJ12. Hiervoor worden onderzoek uitgevoerd en reparaties/updates uitgevoerd om e.e.a. weer op een veilig en betrouwbaar niveau te brengen. Daarbij is tevens gesignaleerd dat, om iets als de ontstane situatie te voorkomen, een structurele verbetering(uitbreiding) van de BIJ12 organisatie nodig lijkt. Kortom dit zal een aanzienlijke hoeveelheid geld vragen die via de IPO-verdeelsleutel ook in onze provincie zal landen.

1.01 SNN
Voor de afgelopen EFRO-programma's is een groot deel van de uitvoeringskosten gedekt vanuit de rentereserves van het SNN. Inmiddels zijn de rentereserves vrijwel geheel uitgeput, waardoor de rentereserves van het SNN niet meer ingezet kunnen worden ter dekking van de uitvoeringskosten. Dat leidt nu tot de noodzaak om te komen tot een toekomstbestendige financiering van het SNN voor de komende jaren. In 2020 en begin 2021 heeft het SNN met de provincies gesproken over de toekomstbestendige financiering. .Als gevolg van de gewijzigde financiering vanaf 2022 is de deelnemersbijdrage verhoogd. . De nieuwe bijdrage voor het SNN wordt € 1,7 miljoen. Structureel was dit € 826.346,-. Dit betekent een extra jaarlijkse bijdrage aan het SNN van € 873.654,--.

2. Stad en Platteland: ruimte bieden en richting geven

Implementatie Omgevingswet
Er wordt gewerkt aan de implementatie van de Omgevingswet zodat we als provinciale organisatie op het moment van inwerkingtreding van de Omgevingswet (vooralsnog) op 1 januari 2022 klaar zijn om de Omgevingswet adequaat uit te kunnen voeren. Dat betekent dat het vereiste nieuwe juridische instrumentarium en het provinciale deel van het nieuwe digitale stelsel Omgevingswet (DSO) op tijd gereed zijn en werkbaar voor de organisatie.
De provincies hebben de transitiekosten, conform afspraak, voor eigen rekening genomen en zullen dat blijven doen mits uit toekomstige evaluaties ook blijkt dat provincies er financieel niet op achteruitgaan. Omdat de cijfers van de structurele effecten van de stelselwijziging nog onzeker zijn en een grote bandbreedte kennen, houden wij als provincies vast aan de afspraak met het Rijk om de komende jaren meermaals een evaluatie uit te voeren.
Na de inwerkingtreding van de wet zal ondanks alle voorbereidingen daadwerkelijk blijken wat de gevolgen van het anders werken onder de Omgevingswet. Het integraal financieel beeld geeft met de nodige bandbreedtes aan dat er een uitzetting van kosten voor lokale en regionale overheden is te verwachten. Een deel daarvan zal terugkomen via het heffen van leges. Het is daarom nog niet met zekerheid te zeggen wat de precieze financiële gevolgen zullen zijn.

Derving legesinkomsten
Als gevolg van de uitspraak door de Raad van State in de zaak Logtsebaan (20 januari 2021), zullen we minder legesinkomsten ontvangen dan begroot en moeten we eerder betaalde leges (gedeeltelijk) terugbetalen.
De wijziging als gevolg van de uitspraak heeft zowel betrekking op de nog aanwezige werkvoorraad van natuurvergunningaanvragen (plusminus 175) en op nieuwe, nog te ontvangen aanvragen.
De RvS heeft geoordeeld, dat voor situaties die betrekking hebben op het onderdeel 'intern salderen' niet langer een natuurbeschermingswetvergunning kan worden verleend. Dit, omdat er geen extra negatief effect op de N2000 gebieden ontstaat (de depositie blijft onder het bestaande

referentieniveau). Dit heeft tot direct gevolg dat initiatiefnemers voor projecten met een stikstofcomponent 2 keuzemogelijkheden hebben:

1. ze kunnen op eigen verantwoordelijkheid het initiatief/project realiseren zonder vergunning aan te vragen (in deze situaties ontvangen wij geen leges),
2. ze kunnen toch een aanvraag om vergunning indienen, welke wij uiteindelijk moeten weigeren omdat er geen vergunning nodig is. Dit besluit heet een positieve weigering, waarvoor 50% van de reguliere leges verschuldigd is.

Het gevolg is dat aan alle (plusminus) 175 initiatiefnemers van de lopende vergunningaanvragen gevraagd is aan te geven wat zij met de in behandeling zijnde aanvraag willen doen: intrekken of laten beoordelen. In het eerste geval zullen we reeds betaalde leges terug moeten betalen, in het tweede geval zullen we 50% van de leges terug moeten betalen. Daarnaast zullen we minder leges dan geraamd ontvangen voor nieuwe aanvragen die betrekking hebben op het onderdeel intern salderen. De exacte financiële gevolgen zijn nog niet in beeld. Initiatiefnemers zijn eerst aan zet om aan te geven welke weg ze willen gaan bewandelen. Ten aanzien van de lopende vergunningaanvragen is de inschatting dat zo'n 80% van de initiatiefnemers zal besluiten de aanvraag te willen laten beoordelen. Dit, omdat een positieve weigering een (appellabel) besluit is waar rechtszekerheid aan kan worden ontleend. Een kleiner deel van de aanvragers zal de aanvraag intrekken is de heersende verwachting. Het totaal aan geraamde legesinkomsten ihkv de Nbwet voor nieuwe aanvragen in het jaar 2021 is €210.000,-. Dit zijn naast stikstof gerelateerde vergunningen ook leges in het kader van soortenbescherming en houtopstanden. Bij een volgende actualisatie hopen we het financiële gevolg in beeld te hebben.

Van een lopende dwangsomprocedure valt met zekerheid te stellen dat binnen afzienbare tijd het eerste deel van de verbeurde dwangsom (€225.000,-- van in totaal € 1.200.000,--) overgemaakt gaat worden. Verbeurde dwangsommen worden toegevoegd aan de algemene middelen, in dit geval kan gekozen worden om (een deel van) de inkomstenderving tav de leges te dekken.

2.01 Klimaatadaptatie/Klimaatakkoord

In het coalitieakkoord is het thema 'Klimaat' een van de prominente speerpunten. Het college van Gedeputeerde Staten heeft de opdracht gekregen om het Drentse aandeel in het nationale klimaatakkoord te leveren om zo te werken aan klimaatmitigatie. Daarnaast zet het college in op het aanpassen aan het veranderende klimaat: klimaatadaptatie. Ook hierover zijn op nationaal niveau afspraken gemaakt via het Bestuursakkoord Klimaatadaptatie. Het college is begonnen om – in lijn met het coalitieakkoord – de opgaven uit het Klimaatakkoord en het bestuursakkoord Klimaatadaptatie door te vertalen en te verbinden met onder andere economie, mobiliteit, energie, de wateropgave en het natuur- en landbouwbeleid. Daarnaast heeft het college van GS op 30 maart 2021 de nota Klimaatadaptatie vastgesteld. Klimaatadaptatie en -mitigatie zijn dwarsdoorsnijdende thema's die in samenhang moeten worden opgepakt. Dit vraagt extra inspanningen vanuit de provincie, terwijl tegelijkertijd nog niet exact duidelijk is hoe groot deze inzet moet en kan zijn.

Voor de uitvoering van het Klimaatakkoord is op nationaal niveau door de Raad voor Openbaar Bestuur (ROB) onderzocht wat er nodig is bij alle decentrale overheden om het klimaatakkoord tussen 2022 en 2030 uit te kunnen voeren (ROB-advies 'Van Parijs naar Praktijk' januari 2021). In dit advies wordt geconcludeerd dat de provincies in de periode 2022-2024 fors extra moeten inzetten:

"In totaal onderscheiden we 23 verschillende taken die provincies moeten gaan uitvoeren … Afgezien van veenweide hebben de provincies een breed takenpakket met duidelijke inzet rond alle vijf de pijlers van het Klimaatakkoord. Taken die relatief veel inzet vergen zijn ondersteuning van boerenbedrijven, een regierol rond warmtebronnen, rond RES'en, klimaatgericht landbouwbeleid en het stimuleren van (grotere) windmolenparken."

Het ROB-advies wordt door de koepels (IPO, VNG, UvW) benut om te komen tot een nieuw financieel arrangement tussen decentrale overheden en het Rijk. Onzeker is of en in welke mate het Rijk /het nieuwe kabinet hier gehoor aan zal geven. Het is in geen geval waarschijnlijk dat deze middelen tijdig

beschikbaar worden gesteld om al in 2022 de extra impuls aan de uitvoering te kunnen geven. In onze provinciale begroting en in de investeringsagenda is al op onderdelen geanticipeerd op deze extra inzet. Echter: op basis van de ROB-analyse kunnen we stellen dat dat een fractie is van datgene wat nodig zal zijn. Om dit op te vangen en niet nu al een achterstand op te lopen is het noodzakelijk nu al middelen beschikbaar te stellen. Het gaat dan om met name om inzet op de RES, warmte, duurzame mobiliteit, klimaatgericht landbouwbeleid, veenweidegebieden en water op beperkte schaal te anticiperen. Een samenhangende aanpak met het de opgave klimaatadaptatie wordt hierdoor ook mogelijk gemaakt. Deze laatste opgave vraagt vooral ook nog veel kennisontwikkeling gericht op de Drentse situatie en veel agendasetting, samen met de partners als gemeenten, waterschappen en natuur- en landbouworganisaties.

2.02 Drentse Woonagenda, vervolg

Er komen steeds meer opgaven op Drenthe af die ergens in de provincies een plek moeten krijgen. De energietransitie, klimaatverandering en woningnood strijden om voorrang. We zetten onder meer met ons energie-, woon- en landschapsbeleid in op robuust ruimtegebruik. Uiteindelijk zullen veel plannen uit gemeentelijke warmtevisies en de Regionale Energie Strategie immers (ook) moeten landen in dorpen en wijken. Deze complexe samenhang vraagt om een strategische inzet op urgentie, doelen, rollen, verantwoordelijkheden, kwaliteiten, financiering en draagvlak.
We zien dat dit vraagt om gebiedsontwikkeling: het combineren van onder meer de woningbouwopgave met andere beleidsopgaven: concrete nieuwe projecten waarbinnen aandacht moet zijn voor klimaatverandering (waterberging, hittestress), de energietransitie (energievoorzieningen) verduurzaming mobiliteit, behoud en versterken biodiversiteit en landschapsontwikkeling.
Met de Woonagenda worden gemeenten, corporaties en marktpartijen ondersteund om meer, sneller en betere woningen te realiseren in Drenthe. Om te verduurzamen zijn wij aan de slag met de Energie Expedities. Het Impulsteam Wonen is aan de slag om binnen de bestaande plancapaciteit 10.000 woningen te realiseren. Maar naast bestaande plannen zijn ook nieuwe nodig -in aansluiting op en in navolging van de versnellingsagenda van het Rijk.
We zien dat de opgave groter is dan enkel woningen binnen de bestaande plannen. Ook de ontwikkeling van wijkfuncties (scholen, wijkcentra e.d.), publieke ruimte, werklocaties, groen, energievoorziening en infrastructuur vraagt aandacht. Er zijn nieuwe plannen nodig in het kader van de verstedelijking van de Regio Groningen Assen en de Regio Zwolle. In Zuidoost Drenthe en de grote steden is een gebiedsgerichte aanpak aanvullend van belang om bestaande stadsdelen te vernieuwen. Met het Regiostedenfonds en de Regiodeal ZO Drenthe is ook investeringskapitaal beschikbaar.
We zien de forse opgave voor gemeenten en lokale partners en zouden deze graag versterken door extra expertise beschikbaar te stellen voor integrale gebiedsontwikkeling. Zo kunnen nieuwe plannen in Drenthe worden ontwikkeld, bovenop de bestaande plannen en ter uitvoering van de verschillende strategieën voor werken, wonen en mobiliteit. Hiermee willen we de gemeenten ondersteunen. We willen dit niet alleen doen en vragen ook het Rijk om bij te dragen, onder meer door samen met Groningen en Friesland in te zetten op een Deltaplan voor het Noorden.

2.03 Cofinancieringsreserve

We hebben, mede dankzij een goede lobby, veel EU-middelen voor Noord-Nederland beschikbaar gekregen. Deze raken veel provinciale portefeuilles.
Willen we Europese middelen in Drenthe kunnen benutten dan is er provinciale cofinanciering nodig. Zonder cofinanciering zal er geen of in ieder geval veel minder EU-middelen voor Drenthe beschikbaar zijn.

In de voorgaande periode hebben we daarvoor een mix van middelen uit de reserve EU-cofinanciering en beleidsmiddelen ingezet en daarover afspraken met PS gemaakt (spelregelkader). Deze werkwijze werkt goed en naar tevredenheid van PS en zouden we dan ook willen voortzetten Wij schatten in dat we voor de komende begroting in totaal circa € 30 mln aan cofinanciering nodig hebben, waarvan 50% uit de reserve moet komen en 50% uit beleidsbudgetten.
De aanvullend benodigde middelen bedragen een toevoeging van in totaal 15 miljoen aan de reserve verdeeld over de jaren, te beginnen met een storting van 10 mln in 2022. En daarnaast een toevoeging voor de budgetten Economie (10,5 mln), Leader (1,625 mln), Toekomstgerichte landbouw (0,48 mln).

3. Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten

Regionale economie en werkgelegenheid: kansen benutten
Wonen, werk en welzijn zijn kernbegrippen in onze samenleving. Vanuit economisch oogpunt zien wij het als onze opgave om dat goed voor elkaar te krijgen. Zodat iedereen de kans heeft zijn of haar talenten te ontplooien en te participeren in de maatschappij waarin technologische ontwikkelingen samengaan met voldoende aandacht voor bredere maatschappelijke aspecten en een sociale samenleving. Dat betekent dat wij streven naar een (duurzame, dynamische en innovatieve)robuuste en toekomstbestendige economie. Met kansrijke sectoren die passen bij het profiel van Drenthe. Maar ook met aandacht voor de internationale context waarin Drenthe opereert. Voor welvaart én welzijn van alle inwoners van deze provincie!

De rode draad ‘groen, slim met impact’ is daarbij onsompas dat richting geeft aan de investeringen die wij in 2022 willen doen om de weerbaarheid en veerkracht van onze economie te versterken en de gevolgen van de aanhoudende coronacrisis het hoofd te bieden.

De economische impact van deze crisis laat zich voelen via meerdere kanalen. Zo zijn ook in Drenthe veel sectoren waaronder de detailhandel, vrijetijdsbesteding, toerisme, horeca, transport, evenementen en de cultuursector sterk getroffen door de sluiting van de fysieke winkels en andere noodmaatregelen. In 2020 kromp de Drentse economie ten opzichte van een jaar eerder met ongeveer 3 procent zo blijkt uit cijfers van het CBS. Wat de Drentse arbeidsmarkt betreft tonen de laatste cijfers voor het vierde kwartaal van 2020 een lichte daling (-0,1%) van de werkloosheid aan en kwam deze uit op 3,9%. Ter vergelijking: landelijk kromp de economie in 2020 met 3,8 procent en was het werkloosheidspercentage 4,0%.

De vooruitzichten voor de economie in 2022 zijn nog steeds uiterst onzeker (CPB). Het achterblijven van investeringen en de stijging van de werkloosheid na de afbouw van de steunmaatregelen mag zeker niet uitgesloten worden. Ook is de vraag naar arbeid de afgelopen maanden sneller en ingrijpender verandert dan vóór de coronacrisis werd verwacht. Deze verschuiving komt voornamelijk voor rekening van lager-opgeleiden, in beroepen die het traditionele werken ondersteunen. Werkenden in deze beroepen zullen steeds vaker van baan moeten veranderen. Ook in 2022 willen we daarom samen met onze partners van de Scholingsalliantie Noord alle zeilen bijzetten en mensen aan het werk houden.

De Economische Koers 2020-2023: Samen voor een sterke, slimme en groene economie met impact
Om ons beleid meer richting te geven en in te spelen op de veranderende omgeving hebben wij vorig jaar de Economische Koers 2020-2023 opgesteld. In deze beleidsagenda zijn de prioriteiten van het economische beleid voor de komende jaren aangegeven. Samen met onze partners willen wij inspelen op trends en ontwikkelingen die van invloed zijn op de Drentse economie, zoals digitalisering

en vergroening. We zetten in op thema's en sectoren waar we sterk in zijn en/ of massa hebben: chemie, (maak)industrie en agribusiness en hebben aandacht voor groeibriljanten: health & life sciences, logistiek en vrijetijdseconomie.

Momenteel wordt de Economische Koers verder uitgewerkt in een aantal - uitvoeringsagenda's (o.a., Impact Ondernemen, de Groene Economische Agenda, Gezondheidseconomie en een Arbeidsmarktagenda). Dit geeft ons de mogelijkheid om flexibel in te spelen op de dynamische omgeving waarin wij opereren. Voor de korte termijn betekent dit bedrijven gaande te houden en bedrijvigheid daar waar mogelijk te stimuleren. Daarnaast sorteren wij voor op meer structurele versterking en herstel van de economie na corona.

Drenthe wordt dé circulaire en groene provincie
Een belangrijk aandachtspunt gaat daarbij uit naar het versterken van de innovatiekracht van bedrijven op het gebied van (groene) kunststoffen, vezels, composieten en circulair bouwen. Het Schone Noorden – een noordelijke samenwerking op het vlak van circulaire plastics – is daarbij een belangrijk project. Dit zal ook in 2022 de vlag gaan vormen waaronder noordelijk bedrijfsleven, onderwijs en overheden gezamenlijk opereren teneinde te komen tot een optimale vergroening van kunststoffen.

Europese kansen en middelen voor het realiseren van onze Drentse beleidsdoelstellingen
Door onze succesvolle lobby voor aanvullende Europese middelen waaronder EFRO en JTF kent de komende periode ruime financiële kaders voor het realiseren van onze provinciale doelen. De nieuwe noordelijke programma's bieden veel financiële mogelijkheden over een breed scala van terreinen. De verwachte effecten variëren van een vergroting van de innovatiegerichtheid, verhoging van het investerings- en omzetniveau in Drenthe tot aan positieve effecten op de Drentse werkgelegenheid. Onze pijplijn aan mogelijke projecten is omvangrijk. Om onze ambities op het economische domein en de kansen en te verzilveren zullen wij in 2022 actief inzetten op het gebruik van de beschikbare middelen voor Drenthe

Drenthe is dé MKB¬provincie
De provincie Drenthe heeft met Ik Ben Drents Ondernemer (IBDO) een veelzijdig programma met als doel het stimuleren van kansrijk en innovatief (jong) ondernemerschap, bestaande uit uiteenlopende instrumenten ter ondersteuning van het brede mkb in de provincie. In 2020 is het programma in samenwerking met onze partners de Drentse gemeenten en kennisinstellingen tot eind 2024 verlengd. Dat betekent dat wij de komende jaren onze mkb-ondernemingen blijven ondersteunen in hun ambitie te groeien, te innoveren of nieuwe doelgroepen te bereiken.

Het fundament op orde - Versterking van het Drentse vestigingsklimaat
Een van de voorwaarden om de doelen van de Economische Koers Drenthe 2020-2023 te realiseren, is een goed vestigingsklimaat binnen Drenthe. Om dit te realiseren zorgen wij ervoor dat het fundament op orde is. Toekomstbestendige bedrijventerreinen en een breed gedragen acquisitiestrategie dragen hieraan bij. In 2022 willen wij daarom samen met onze strategische partners (ondernemers(verenigingen), parkmanagers, gemeenten, kennisinstellingen en VNO-NCW/MKB Noord), een aanpak ontwikkelen en implementeren om bestaande bedrijventerreinen te revitaliseren naar toekomstbestendige werklocaties voor bedrijven (duurzaam en slim). Daarnaast zien wij dat in het kader van het acquisitiebeleid de (inter)nationale profilering via Top Dutch haar vruchten begint af te werpen. Zo komen er steeds meer leads binnen die wij ruimte willen geven. In de praktijk betekent dit faciliteren via ruimtelijk (bedrijventerreinen)beleid, vergunningen, en financieel stimuleren.

3.01 Afronden wandelknooppunten

Sinds 2016 wordt er in Drenthe gewerkt aan de uitrol van een provincie dekkend wandelknooppuntennetwerk. De voortgang van de uitvoering wordt vertraagd enerzijds omdat het erg arbeids-en tijdintensief is en anderzijds omdat gemeenten steeds meer moeite hebben om hun aandeel van 2/3 in de kosten beschikbaar te stellen. De provincie neemt nu 1/3deelvan de kosten, die geraamd zijn op 3 miljoen voor haar rekening. Inmiddels is in 5 jaar 30% van het netwerk gerealiseerd, met name in zuid Drenthe. Drenthe, als wandelprovincie, is gebaat bij een goede ontsluiting van het buitengebied voor wandelende inwoners en bezoekers en het knooppuntennetwerk is hiervoor een basisvoorziening. Versnelde uitvoering van het netwerk is van provinciaal belang, zeker nu de behoefte aanwandelen zo groot geworden is. Voorgesteld wordt om met dubbele provinciale inzet, van 1/3 naar 2/3 van de kosten, de gemeenten tegemoet te komen en een versnelde afronding te bevorder en zo mogelijk in 3 jaar. Hiervoor is een extra budget van1 miljoen euro nodig. De dekking van de resterende oorspronkelijke inzet, nu nog € 640.000 zal gedekt worden uit de reguliere VTE-budgetten.

4. Mobiliteit en bereikbaarheid: slim en veilig

Aan de slag met integrale mobiliteit
Op 16 december 2020 hebben wij het nieuwe Mobiliteitsprogramma (MP) 2021-2030 gepresenteerd met een nieuwe kijk op mobiliteit. Iedereen doet mee, veiligheid voorop en we zetten vol in op de fiets. Anders reizen: niet meer allemaal in de auto op weg in de spits maar andere werk- en leertijden, de fiets en het openbaar vervoer als duurzaam alternatief. In het nieuwe MP hebben wij aangekondigd om voor de pijlers uit het MP in 2021 uitvoeringsagenda's op te stellen en een investeringsplan te maken voor 'mobiliteit op maat': de uitbreiding en verbetering van de overstapmogelijkheden (hubs). We doen dat ook in nauw overleg met onze partners in de Mobiliteitsraad Drenthe.

We geven per pijler uit het MP een korte toelichting.

Pijler: Fiets als duurzaam alternatief

Uitvoeringsagenda Fiets! 2021-2024
In maart 2021 bent u ingelicht over het Nationaal Toekomstbeeld Fiets (NTF) op hoofdlijnen. Een initiatief van overheden en partners, die landelijk samenwerken in het programma Tour de Force om de fiets nog meer als volwaardig vervoermiddel in te zetten. Daarin opgenomen is ook een Drents plan op hoofdlijnen van alle overheden in Drenthe met een investeringsambitie van ca. 500 miljoen tot 2040 in een maximale variant. De Uitvoeringsagenda Fiets! baseert zich op dit plan en werkt een eerste tranche uit voor hoogwaardige utilitaire fietsverbindingen naar de grote kernen in Drenthe, in ieder geval van en naar de HEMA kernen en -voor het Drentse deel- naar Groningen. Wij verwachten in de nog resterende collegeperiode 20 miljoen uit de reserve Mobiliteit hiervoor nodig te hebben voor (co)financiering. De Uitvoeringsagenda Fiets! wordt voor de zomer opgeleverd. Via de lijnen van het NTF proberen provincies en gemeentes aanvullende middelen te krijgen uit het landelijke Mobiliteitsfonds en uit (EU-) steunpakketten.

Pijler: Toegankelijke en veilige bereikbaarheid

Strategisch plan Verkeersveiligheid 2021-2024
Ook hiervoor is een Uitvoeringsagenda in voorbereiding. Een verkeersveiligheidsanalyse is afgerond en wordt nu omgezet in een Uitvoeringsagenda op basis van een afwegingskader waarin urgentie, prioriteit en haalbaarheid, zowel ruimtelijk als financieel zijn meegenomen. Lastig is dat we nu nog geen zicht hebben op de inzet van het rijk, zowel als het gaat om de omvang van rijksmiddelen als om

de daaraan verbonden voorwaarden. Wij verwachten na de zomer de Uitvoeringsagenda te kunnen aanbieden. Vooruitlopend zullen we een aantal urgente veiligheidsprojecten alvast starten. Het betreft aanpassingen aan de weg Dieverbrug Frederiksoord N855 (inrichten als 60 km weg), Roden (aanleg rotonde N372-Dwazziewegen), een nieuwe rotonde in Meppel (nabij de watertoren) en ondertunneling van de Groene As bij de Vriezerbrug. U zult hierover aparte voorstellen ontvangen, waaronder subsidieverstrekking en kredietaanvragen. De subsidies worden gedekt uit de reserve Mobiliteit. De kapitaallasten voor de provinciale investeringen worden gedekt uit de vrije ruimte.

Pijler: Duurzame oplossingen en innovatie

Regionaal mobiliteitsplan duurzaamheid (RMP)
Het betreft hier de uitwerking van de afspraken in het kader van het Klimaatakkoord in een regionale uitvoeringsagenda, dat samen met diverse partners in 2021 wordt opgesteld en in het najaar ter besluitvorming aan u voorgelegd. Onderdelen zijn onder andere: het verbeteren van de CO2 prestatie bij investeringen en aanbestedingen, de uitrol van laadinfrastructuur, het stimuleren van logistieke hubs, zero emissie vervoer en het beïnvloeden van duurzaam mobiliteitsgedrag. De provincie heeft hierin een regierol. Er is landelijk overleg over het RMP en de inzet op deze nieuwe taken vanuit het Klimaatakkoord. De behandeling van het advies van de Raad voor het Openbaar bestuur in de Tweede Kamer over de toekenning van extra middelen voor regionale en lokale overheden zal van invloed zijn op de ambities in het definitieve RMP.

Pijler: Adequaat openbaar vervoer netwerk

Openbaar vervoer
In februari is de ontwikkelagenda Toekomstbeeld OV2040 landelijk gepresenteerd. Waar eerst een Randstedelijke agenda dreigde is door een effectieve regionale inzet het belang van Noord-Nederland geborgd. Zowel als het gaat om inzet voor snelle verbindingen naar het Noorden als ook onderzoek naar verbeteringen in Noord-Nederland zelf (zoals de Nedersaksenlijn).
Naar verwachting zullen de provincies in het kader van de Covid-maatregelen ook extra middelen moeten reserveren om de problemen in het openbaar vervoer te mitigeren. Vooralsnog verwachten we in 2022 een beslaglegging tussen de € 600.000 en € 1 miljoen. De effecten van de Covid periode zullen echter lang doorwerken en een transitieplan naar meer flexibiliteit qua inzet van OV is nodig.

Om de MIRT afspraken rond personenvervoer op het spoor Emmen - Rheine gestand te doen, reserveren wij 3 miljoen binnen de reserve Mobiliteit. Vanaf 2024 verwachten wij dat voor de instandhouding van deze verbinding ook een structurele exploitatiesubsidie van de provincie aan de orde is van € 150.000 per jaar. De spoorverbinding inclusief de financiele inzet van de provincie wordt in een statenstuk aan u voorgelegd.
Het doortrekken van lijn 27 naar de ziekenhuizen van Hoogeveen en Emmen zal een extra beslag op de begroting leggen van € 200.000 voor de jaren 2021 en 2022. Daarna wordt dit gedekt binnen de begroting van het OV-bureau.

Pijler: Mobiliteit op maat
Een investeringsprogramma voor de uitbouw van de hub-strategie wordt opgesteld, waarin ook aandacht is voor wandelen, sociale veiligheid en deelmobiliteit. Het hub-programma wordt verbreed van overstappunt van openbaar en publiek vervoer naar verbindende knooppunten die bijdragen aan een inclusieve samenleving (brede welvaart). Het programma Hub Drenthe! zal voor de zomer worden aangeboden. Met het uitvoeringsprogramma is voor 2021 en 2022 een budget gemoeid van € 2,1 miljoen. Dit budget wordt gedekt uit de reserve Mobiliteit. Het programma omvat uitgaven in voorzieningen op hubs (o.a. DRIS-dynamische reisinformatie, P+R, watertappunten, pakketkluizen,

berging kiosk Gieten), meer vervoerswijzen op hubs (o.a. aansluiten op fietsroutes, wandelroutes, deelfietsen, deelauto's, deel-scootmobielen, deelscooters) en de verder ontwikkeling van het hub-netwerk (wijkhubs, dorpshubs, deelmobiliteithubs, logistieke hubs).

Pijler: Overig, kerntaken onderzoek

Stelselwijziging inzet rijksmiddelen voormalige Brede doeluitkering (BDU) Verkeer en vervoer
In het nieuwe MP hebben we aangekondigd de voormalige BDU gelden anders in te willen zetten. Een bestedingsplan en verdeelbesluit voor de rijksgelden is niet meer verplicht. Het deel dat bedoeld is als bijdrage aan gemeentelijke projecten die regionale doelen ondersteunen bekostigen we vanaf 2022 uit de voormalige BDU middelen zoals opgenomen in de exploitatiebegroting, op basis van één of meerdere subsidieregelingen. Omdat de bijdragen aan gemeentelijke projecten veelal een jaarongebonden karakter hebben zullen bij de jaarafsluiting de saldi in de exploitatie op toegekende subsidies via de reserve Mobiliteit verlopen. Daarmee blijven toegezegde middelen, binnen in de subsidieregeling omschreven kaders, beschikbaar voor de gemeentelijke projecten. Zoals in het Statenstuk 2020-968 bij het Mobiliteitsprogramma is vastgesteld zijn de middelen uit de voormalige reserve BDU samengevoegd in de reserve Mobiliteit.
Bij de uitvoering van de regeling wegen we op de kwaliteit van de projecten (afwegingkader) maar willen we ook dat er een eerlijke verdeling van de middelen over de gemeenten wordt geborgd. Deze regeling(en) zullen we dit jaar aan de staten voorleggen. In het Mobiliteitsprogramma 2021 – 2030 is een indicatieve toedeling van provinciale financiële middelen uit de reserve Mobiliteit opgenomen aan de vijf 'pijlers'. Deze toedeling is richtinggevend bij de uitvoering van het beleid.

4.01 Luchtvaart
Ter uitvoering van het provinciale luchtvaartbeleid wordt voorgesteld in het kader van de Uitvoeringsagenda Luchtvaartnota een bedrag van € 20.000,--.
beschikbaar te stellen voor inhuur van een externe voor het tot stand brengen van een overzicht van de uit te werken onderdelen uit de uitvoeringsagenda waar onze Drentse belangen in ieder geval actief moeten worden ingebracht.
Als gevolg van de vaststelling van het nationale beleid voor het vliegverkeer in de Luchtvaartnota 2020-2050 is een actualisatie van het provinciale luchtvaartbeleid noodzakelijk. Voorgesteld wordt, een bedrag van € 50.000,-- beschikbaar te stellen voor externe inhuur voor uitvoering van de verschillende onderdelen en voor het (laten) organiseren van externe participatiebijeenkomsten en de verslaglegging daarvan.

4.02 Bijdrage proefstuk natuurvriendelijke oever Noord-Willemskanaal
Het waterschap Hunze en Aas heeft vanuit de kaderrichtlijn water de verplichting om binnen en buiten de kanaaloevers van het provinciale Noord-Willemskanaal natuurvriendelijke oevers in te richten.
De provincie als eigenaar van het vaarwater en de oevers en het waterschap zoeken in dit project de samenwerking om (toekomstige) werkzaamheden te combineren.
In de uitwerking van de planvorming van deze oeverinrichting wordt door het waterschap een uitwerking voorgesteld waarbij een vervanging van bestaande oeverbeschoeiing niet meer noodzakelijk kan zijn.
Om deze inrichting te onderzoeken is onderling afgestemd dat er een proefstuk van deze inrichting noodzakelijk is om de te kunnen beoordelen of een dergelijke oplossing kan worden toegepast.
De kosten van een bijdrage aan deze proef bedragen € 25.000, --. Bij het slagen van de proef kan worden bespaard op vervangingskosten van oever-beschoeiing.
De werkzaamheden voor uitvoering zijn voorzien eind 2021 met een doorloop naar 2022.

4.03 Aanleg glasvezel tbv Hoogeveensche vaart

Er was een krediet van € 100.000, -- beschikbaar gesteld voor de aanleg van glasvezel ten behoeve van de bediening van bruggen en sluizen op de Hoogeveensche vaart. In verband met eisen van het waterschap (waterkering) moest het aanleg traject wijzigen. De verwachte kosten komen nu uit op € 180.000,-- waarvan het waterschap € 11.500,-- bijdraagt. De afschrijvingsperiode bedraagt 10 jaar, waardoor de jaarlijkse afschrijvingslast met € 6.850, -- toeneemt.

4.04 Vervanging Sluisdeuren Ossensluis

In 2011 is een vervangingskrediet kunstwerken van circa 14 miljoen beschikbaar gesteld. In dit krediet was rekening gehouden met het vervangen van de sluisdeuren Ossensluis. De kosten worden geraamd op ad € 560.000,--. De afschrijvingen van dit totale krediet gaan in 2030 in en hebben een looptijd van 90 jaar. Het project wordt uitgevoerd in de winterperiode 2021/2022, daarom zullen de afschrijvingen voor de € 560.000,-- starten vanaf 2023

4.05 Uitvoeringsagenda's Mobiliteitsprogramma 2021-2030 (73)

Vooruitlopend op enkele Uitvoeringsagenda's en investeringen worden enkele projecten op basis van urgentie en bestuurlijke afspraken alvast voorbereid en in beeld gebracht. Het Strategisch plan Verkeersveiligheid 2021-2024 is in voorbereiding. De volgende projecten zullen hierin in ieder geval worden meegenomen:

Onderwerp	*Investering*	*Jaarlijkse afschrijving*
N855 Dieverbrug – Frederiksoord ombouw naar 60 km	*€ 150.000,--*	*€ 7.500,--*
N372 Rotonde Roden (Dwazziewegen)	*€ 250.000,--*	*€ 12.500,--*
N371/N375 Rotonde (watertoren Meppel)	*€ 1.000.000,--*	*€ 50.000,--*
Doorfietsroute Groene As Tunnel Vriezerbrug	*€ 4.200.000,--*	*€ 210.000,--*

We stellen voor de kredietruimte te reserveren en de afschrijvingslasten in de meerjarenbegroting te verwerken. Voor elk project zal er een specifieke kredietaanvraag ter vaststelling aan u worden voorgelegd.

.

4.06 Verbinding Emmen-Rheine

Om de MIRT afspraken (november 2020) rond personenvervoer op het spoor Emmen - Rheine gestand te doen, reserveren wij 3 miljoen binnen de reserve Mobiliteit. De Nederlandse en Duitse regio's blijven zich de komende jaren en na eventuele realisatie inzetten voor een succesvolle fysieke en sociaal-economische verbinding en nemen in ieder geval de exploitatiekosten van die verbinding en de investeringskosten voor het spoor van de Bentheimer Eisenbahn op Nederlands grondgebied voor hun rekening. Als exploitatielast nemen we jaarlijks vanaf 2024 € 150.000,-- op.

4.07 Continuering KpVV

We continueren voor 2022 en de jaren daarna onze jaarlijkse bijdrage van 75.000,-- aan het kennisplatform Verkeer en Vervoer (KpVV) via het IPO. Met alle veranderingen en innovaties is het noodzakelijk te blijven investeren in onderzoek, monitoring en experimenten.

5. Klimaat en energie: op zoek naar ruimte en draagvlak

5.01 Verlengng rentekorting energielening

Vanaf 2017 heeft de provincie aan de Stichting Nationaal Energiebespaarfonds (St. NEF) subsidie verstrekt. Door deze financiële bijdrage is de Energiebespaarlening vanaf 1 januari 2017 met een laag rentetarief beschikbaar voor woningeigenaren en VvE's in Drenthe
Voor 2021 is nog een budget van € 800.000, -- beschikbaar. De verwachting is dat dit bedrag aan het eind van 2021 volledig is benut. We hebben dan over de hele looptijd €3.400.000,- subsidie verstrekt.
De provincie Drenthe heeft in december 2020 een Elena subsidie aanvraag bij de EIB ingediend voor € 1.800.000, - . Deze subsidie is bedoeld als proces geld waarmee Drentse woningeigenaren worden geadviseerd, begeleid en ontzorgd bij het energiezuinig maken van hun woning. Beoogd resultaat is een investering van €65.000.000,- in energie-efficiënte maatregelen door Drentse woningeigenaren. Van deze woningeigenaren zal een groot deel gebruik maken van de energiebespaarlening om de maatregelen te financieren. Om het succes van de rentkorting na 2021 voort te zetten en woningeigenaren in Drenthe te stimuleren hun woning energiezuinig te maken is het nodig om budget beschikbaar te stellen voor subsidie aan SvN.
De rentekorting geeft woningeigenaren extra motivatie om hun woning energiezuiniger te maken.
Met een marktaandeel van 10% wordt er in Drenthe veel gebruik gemaakt van de rentekorting.
De rentekorting draagt bij aan de doelstelling om de energietransitie haalbaar en betaalbaar te maken voor de inwoners van Drenthe.
De investeringen leveren een flinke impuls voor de Drentse bedrijven op. Het overgrote deel van de werkzaamheden wordt uitgevoerd door Drentse bedrijven.
De rentekorting draagt bij aan de doelstelling het hebben van een energie neutrale woonomgeving in 2040. Isoleren van de woning zorgt voor minder warmtevraag. Waardoor het gebruik van fossiel energiegebruik afneemt.

6. Levendig en sociaal: gezond, gelukkig en veilig

Geen bijzonderheden.

7. Middelen en mensen

Herstelplan lekkage Drents Museum (onderzoek en herstelwerkzaamheden)
In het Drents Museum is lekkage ontstaan. Om te beoordelen wat de werkelijke schade is en tot een gedegen herstelplan te komen voor de ontstane lekkage in het Drents Museum wordt door een gespecialiseerd bureau een onderzoek uitgevoerd. Op basis van het herstelplan kunnen kosten worden aanbesteed; dan wordt ook duidelijk wat de nog te begroten herstelkosten zijn. De noodzakelijke aanpassing van ramingen wordt meegenomen in de Bestuursrapportage 2021

7.01 Upgrade servers voor thuiswerken met GIS en AutoCad
In 2020 is gestart met het vervangen van de werkplekken. Lopende het project kregen we te maken met de Corona problematiek. Met diverse aanpassingen is het project toch redelijk tot goed doorgelopen. We lopen er wel tegen aan dat het (structureel) thuiswerken voor 'zware toepassingen' (GIS en AutoCad) door de sterkt gewijzigde omstandigheden andere eisen stelt dan bij de start van het project was in te schatten. Op dat moment werd met deze toepassingen niet/nauwelijks buiten het provinciehuis gewerkt.
Om ook voor deze zware toepassingen een verantwoord werkende thuiswerkplek te kunnen bieden zijn er aanvullende investeringen in de centrale technische servercapaciteit benodigd.

7.02 Uitbreiding AV -middelen
De vraag naar meer vergaderruimtes en uitgebreidere faciliteiten voor hybride vergaderen is het afgelopen jaar sterk gegroeid door Corona. De hybride vergaderfaciliteiten worden in meerdere

vergaderlocaties uitgebreid. Het huidige investeringsbudget voor AV-middelen voorziet niet in de vraag. De investering voor deze uitbreiding bedraagt € 100.000,-- en wordt afgeschreven over 4 jaar. Dit komt neer op een jaarlijkse exploitatielast van 25k vanaf 2022. De investering wordt in 2021 afgerond.

7.03 Digitaliseringsagenda

Op 21 april hebben uw Staten de Digitaliseringsagenda Drenthe Digitaal vastgesteld. Om invulling te geven aan de ambities gelinkt aan digitale transformatie van de provincie als digitale overheid (o.a. datahuis, digitale vaardigheden, gebruik digitale technologieën en data gedreven werken) verzoeken wij om voor de periode van drie jaar 833.400 beschikbaar te stellen.
Hiermee wordt onder meer een “datalake” ingericht, een omgeving waarin grote hoeveelheden provinciale gegevens samengebracht worden. Deze worden vervolgens gekoppeld en verrijkt. Het gaat hierbij om data voor vrijwel alle beleids- en uitvoeringsdomeinen. De data zijn vrijwel zonder uitzondering openbaar en zal worden ingezet om bestaand beleid verder te helpen ontwikkelen en om te delen met bedrijven en onderzoekers. Dit vergt investeringen in IT, digitale infrastructuur, databeveiliging en de ontsluiting van datasets.
Voorbeelden zijn de telgegevens van het fiets- en autoverkeer, de ontsluiting van data over en voor het MKB, het samenbrengen van data over dorpen- en wijken en monitors voor onder meer de energietransitie en ons klimaatbeleid Het grote voordeel van het centraal ontsluiten van sectorale data is dat gegevens meervoudig (her)gebruikt kunnen worden. Verkeerstellingen zijn bijvoorbeeld niet enkel nuttig om congestie op te lossen, maar kunnen ook worden ingezet om te zien welke locaties aantrekkelijk zijn om te ontwikkelen als werklocatie, om te relateren aan faunaslachtoffers, de uitstoot van stikstof, enz. Daarnaast worden de gevraagde middelen ingezet om te werken aan de digitale vaardigheden, toepassing van digitale technologieën en data gedreven werken.

7.04 Ophoging frictiekostenbudget

De financiering voor het oplossen van personele knelpunten en flankerend beleid wordt gefinancierd uit het frictiekostenbudget en het budget regelingen. Het frictiekostenbudget heeft de afgelopen jaren gefluctueerd en is op dit moment drastisch gedaald. Hoewel in mindere mate, zal er altijd behoefte blijven bestaan aan maatwerktrajecten en/ of flankerend beleid. Wij schatten in, dat het huidige frictiekostenbudget van €190.000,-- en het budget regelingen € 100.000, -- ontoereikend is, stellen wij dan ook voor om:
1) beide posten samen te voegen tot het frictiekostenbudget;
2) deze post structureel op te hogen tot € 400.000, --.
Met de toekomstige verplichtingen voor lopende zaken en het feit dat in voorgaande jaren extra maatwerkafspraken zijn gemaakt die alsnog ten laste van het frictiebudget zijn gekomen, is het huidige saldo niet meer toereikend voor 2021.

7.05 Reserve compensatieverlof

In de cao provinciale sector wordt medewerker de mogelijkheid geboden om verlof te kopen en te sparen (zonder vervaltermijn) binnen de fiscale grenzen (maximaal 50 weken verlofsparen). Met de invoering van het Wetvoorstel bedrag ineens, Regeling Vervroegd Uitreden (RVU) en verlofsparen zijn de fiscale grenzen per 1 januari 2021 verruimd naar 100 weken. Deze verruimde mogelijkheid past in de geest van de cao provinciale sector, waarin de focus wordt gelegd op zelfregie van de medewerker en van hem/haar verwacht wordt, keuzes te maken tijdens verschillende levensfasen. Het kopen, sparen en opnemen van verlof op de momenten waarop dat voor medewerkers van belang is, hoort daarbij.
Als gevolg van deze ontwikkeling zal dit in de toekomst leiden tot een hogere piek dan het actueel gespaard verlof. Nu de mogelijkheid er komt om een verdubbeling van het aantal verlof uren te gaan sparen is dit reden om een reservering voor bovenwettelijk verlof te gaan treffen.

Hierbij wordt dan ook verzocht om een voorziening te treffen om een deel van de waarde van deze verlofuren op te nemen als schuld op de balans. Medewerkers die langdurig verlof genieten komen dan niet ten laste van de kostenplaats van het team maar, om een dubbele bezetting te voorkomen, komen zij ten laste van de voorziening bovenwettelijk gespaard verlof. Hiermee kunnen we in de praktijk de continuïteit van de personele bezetting waarborgen.
Het saldo aan verlofuren zal niet gelijktijdig door medewerkers worden opgenomen. Voor de continuïteit van de bedrijfsvoering is dit ook niet mogelijk. Het risico aan gespaarde verlofuren hoeft dan ook niet volledig te worden afgedekt. Voorgesteld wordt om een voorziening te treffen waarbij de helft het actuele saldo aan gespaarde verlofuren tegen het gemiddelde uurloon wordt gewaardeerd.

7.06 Vervanging financieel systeem
In 2020 is besloten om het huidige financiële systeem te vervangen door een gebruiksvriendelijk, sober, doelmatig en toekomstbestendig systeem dat recht doet aan de informatiebehoefte van bestuur en organisatie. Inmiddels heeft een marktverkenning plaatsgevonden en is een keuzerichting bepaald. Hierdoor is een beter inzicht ontstaan in de kosten die het met zich meebrengt.
Incidenteel is externe deskundigheid nodig voor de implementatie en structureel is interne deskundigheid nodig voor het beheer. Daarom wordt gevraagd om een aanvulling op het bestaande krediet van € 175.500,-- en een aanvulling van de structurele lasten ten bedrage van € 73.000.
Tot nu toe werd het beheer ingehuurd. Dit was een tijdelijke en relatief dure oplossing waarvoor destijds is gekozen in verband met organisatie-ontwikkelingen op dat moment. Omdat het daarvoor bestemde inhuurbudget ook tijdelijk was en dus vervalt, is een structurele aanvulling nu noodzakelijk.
Daarnaast is in de overgangssituatie sprake van extra licentiekosten. Bijvoorbeeld omdat wij verwachten de jaarrekening 2021 nog in het oude systeem af te wikkelen. Wij houden daarvoor rekening met een eenmalige aanvulling op het budget licentiekosten van € 100.000,-- in 2022.
Tot slot is extra inhuur nodig om de belasting van de eigen organisatie beheersbaar te kunnen houden. Deze eenmalige extra kosten over 2021 en 2022 willen we eerst zien op te vangen binnen de totale loonsom.

7.07 Risicomanagement, uitbreiding NARIS
In december 2020 is de nota risicomanagement als onderdeel van het nieuwe financieel beleid door PS vastgesteld. We willen risicomanagement verder professionaliseren en crossovers bewerkstelligen in de derdelijns control taken. Hiervoor willen we ons risicomanagementsysteem NARIS verder uitbreiden. De jaarlijkse kosten hiervoor zullen hierdoor verhoogd worden tot € 21.000 per jaar. De eenmalige kosten van de implementatie worden bekostigd uit bestaand budget.

7.08 Realiseren van een e-depot
Volgens de Archiefwet zijn wij verplicht provinciale archiefbescheiden te verwerven, duurzaam en eenduidig te beheren, te behouden en effectief te ontsluiten en beschikbaar te stellen om zo het Drents Cultureel erfgoed veilig te stellen en hergebruik ervan mogelijk te maken. Naast fysieke archiefbescheiden geldt dit ook voor digitale archiefbescheiden. Een voorziening voor digitale archiefbescheiden voor de lange termijn bestaat nog niet.

8. Integrale opgaven (Regiodeals)

Geen bijzonderheden.

9. Investeringsagenda PLUS

Geen bijzonderheden.

Voorlopig dekkingsplan

< nog nader in te vullen >

Werkt voor provincies

BIJ12-Faunazaken
Leidseveer 2
3511 SB Utrecht

T: +31 (0)85 486 22 22
F: +31 (0)85 486 22 33
E: bezwaar@bij12.nl
www.bij12.nl

Schapenhouderij
t.a.v.

Datum	
Contactpersoon	
Ons kenmerk	TKW004
Uw kenmerk	-
Onderwerp	Beslissing op bezwaar
Bijlagen	1

Geachte

Op 20 april 2020 heeft BIJ12 uw bezwaarschrift ontvangen gericht tegen het besluit van 9 maart 2020 met kenmerk TKW004. In deze brief vindt u de beslissing op uw bezwaarschrift en de overwegingen die tot die beslissing hebben geleid.

Regelgeving
Uw bezwaarschrift is getoetst aan de Wet natuurbescherming, Provinciale Omgevingsverordening Drenthe, de Beleidsregels Wet natuurbescherming provincie Drenthe en aan de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij. Deze zijn te vinden op www.bij12.nl.

Beslissing
Wij verklaren uw bezwaren deels gegrond en deels ongegrond. U ontvangt een aanvullende tegemoetkoming van € 7.855,00.

Feiten en omstandigheden
U heeft op 19 november 2019 schade geconstateerd aan uw schapen, veroorzaakt door de wolf. Op 19 november 2019 hebben wij uw melding ontvangen. Op 29 november 2019 heeft er een taxatie van de schade plaatsgevonden. De schade is vastgesteld op 5.1.2f .

Wij hebben aan u middels het besluit van 9 maart 2020 een tegemoetkoming in de schade verleend ter hoogte van € 7.678,57.

Op 20 april 2020 hebben wij uw bezwaarschrift ontvangen. Op 15 juni 2020 heeft er een hoorzitting plaatsgevonden. Een verslag van de hoorzitting treft u in de bijlage.

Uw bezwaren
Voor een uitgebreide weergave van uw bezwaren verwijzen wij kortheidshalve naar het verslag van de hoorzitting in de bijlage. Kort samengevat verzoekt u om een vergoeding voor de gederfde lammeren en een vergoeding voor de kosten die u heeft gemaakt voor het drachtigheidsonderzoek.

Overwegingen
In het kader van de behandeling van uw bezwaarschrift heeft op basis van uw bezwaren een volledige heroverweging van het door u bestreden besluit plaats gevonden.[1]

Algemeen
De Wet natuurbescherming voorziet in een tegemoetkoming in de geleden schade, maar hieraan kan geen aanspraak op een volledige schadevergoeding worden ontleend. In de "Richtlijn taxatie en prijzen

[1] Artikel 7:11 Algemene wet bestuursrecht.

bij wolvenschade in de schapenhouderij" [2] is bepaald welke schade wel en niet voor een tegemoetkoming in aanmerking komt. Alleen directe schade komt in aanmerking voor een tegemoetkoming en vervolgschade en bijkomende schade niet. Hierop zijn een aantal uitzonderingen gemaakt.

Tegemoetkoming – gederfde lammeren
Conform de richtlijn (artikel 8, onder d) wordt een tegemoetkoming verleend indien er schade is ontstaan door optreden van abortus mits dit binnen twee weken bewijsbaar wordt aangetoond.

Dit heeft u niet tijdig aangetoond. U heeft aangegeven dat u in april 2020 een scan heeft laten uitvoeren en dat is gebleken dat nagenoeg de hele koppel schapen gust is en dus niet gelammerd heeft en ook de ram niet meer gedekt heeft. U stelt dat dit veroorzaakt is door de stress die de schapen en de ram hebben gehad door de aanval van de wolf. Uw dierenarts en de taxateur bevestigen dit. Abortus is lastig aan te tonen omdat de schapen buiten staan en niet-voldragen lammeren zijn niet gemakkelijk terug te vinden, mede gezien de grootte van de percelen. Ook wordt het vaak snel opgegeten door andere predatoren. Het bewijs hiervoor is moeilijk aan te leveren.

Wij zijn van mening dat in uw geval sprake is van bijzondere omstandigheden waardoor wij afwijken van de richtlijn. In uw geval is een zeer hoog percentage van uw schapen gust verklaard. Hoewel u dit niet tijdig bewijsbaar heeft aangetoond, achten wij het zeer aannemelijk dat er sprake is van abortus door toedoen van de wolf. Dit wordt ook bevestigd door zowel de dierenarts als de taxateur.

Wij verklaren uw bezwaren op dit punt gegrond in de zin dat wij een aanvullende tegemoetkoming verlenen voor de niet-geboren lammeren.

Tegemoetkoming – drachtigheidsonderzoek
Conform de richtlijn (artikel 9, onder c) wordt geen tegemoetkoming verleend voor dierenartskosten die worden gemaakt om alle dieren te scannen bij dracht controle.

U heeft aangegeven dat u een scan heeft laten uitvoeren om te voorkomen dat er onnodig een procedure zou worden gestart. Wij zijn van mening dat dit geen bijzondere omstandigheid is waardoor wij afwijken van de richtlijn. Het is aan u om aan te tonen dat de schapen gust zijn en hiervoor een scan te laten uitvoeren en uw eigen keuze om een procedure te starten. Wij vinden het redelijk dat deze kosten voor uw eigen rekening blijven.

Wij verklaren uw bezwaren op dit punt ongegrond.

Hoogte van de aanvullende tegemoetkoming
Het totaal aantal niet-geboren lammeren is bepaald op 5.1.2f lammeren. Hiervan is de geschatte verhouding ooi 50% en ram 50%. Van de 5.1.2f ooien zouden er 5.1.2f worden aangehouden voor de fokkerij en 5.1.2f voor de slacht en 10% uitval. Van de 5.1.2f rammen zouden er 5.1.2f geselecteerd worden voor de fokkerij en 5.1.2f voor de slacht. Met inachtneming van de richtlijn (Tabel Norm-waarden van schapen) hebben wij de aanvullende tegemoetkoming als volgt berekend:

5.1.2f	x lam slacht/weide á	5.1.2f	€ 5.1.2f
	x lam (ooi) fokkerij á		€
	lam (ram) fokkerij á		€
			€

U ontvangt van ons een aanvullende tegemoetkoming ter hoogte van € 7.855,00. Dit bedrag wordt zo spoedig mogelijk overgemaakt naar het bij ons bekende rekeningnummer.

Conclusie
Wij verklaren uw bezwaren deels gegrond en deels ongegrond en herroepen het besluit van 9 maart 2020 in die zin dat er aan u een aanvullende tegemoetkoming verleend wordt van € 7.855,00.

[2] Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij, https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/.

Datum
Ons kenmerk TKW004

Beroepsmogelijkheid
Als u het niet eens bent met deze beslissing, kunt u binnen zes weken na verzending van deze brief een beroepschrift indienen bij de rechtbank Noord-Nederland, afdeling Bestuursrecht, Postbus 150, 9700 AD Groningen. U kunt ook digitaal beroep instellen bij genoemde rechtbank via http://loket.recht-spraak.nl/bestuursrecht.

Gedeputeerde Staten van Drenthe,

voor deze;

[redacted] BIJ12-Faunazaken,

[redacted]

Verslag (video) hoorzitting BIJ12-Faunazaken

Datum hoorzitting	15 juni 2020 – 10:30 uur
Dossiernummer	TKW004
Naam	Schapenhouderij
Aanwezig	(bezwaarde) (dierenarts) (taxateur) BIJ12-Faunazaken) BIJ12-Faunazaken)

had 5.1.2f schapen en 5.1 rammen op een perceel ter grootte van 20 hectare staan. Normaliter gaat dit heel goed totdat de wolf in de koppel schapen kwam en er een aantal verwond en gedood heeft. De aanval vond plaats in het dekseizoen. Het leek goed te gaan met de overlevende schapen, je kan immers niet zien wat er binnen in het schaap gebeurt. heeft vervolgens in het veld een aantal keren wat zwartigheid gevonden, wat leek op een foetus. Vanaf april heeft er geen schaap van de hele koppel meer gelammerd. Normaal gesproken is maar 5% gust en nu de hele koppel (ca.95%). had niet verwacht dat de aanval van de wolf zulke grote gevolgen zou hebben.

bevestigd dat de hele koppel schapen gust is. Hij heeft in april een scan uitgevoerd en uit een ruime steekproef is gebleken dat alle schapen (op 2 na) gust waren. Er is met een echo in de buik va de schapen gekeken. Desgewenst kunnen hier papieren van worden aangeleverd. De schapen hadden moeten lammeren vanaf het moment dat de ram weg ging, die datum was al overschreden maar nog steeds werd er niet gelammerd. Op 2 schapen na was het hele koppel gust.

is meteen geweest toen de wolf was geweest, het was een grote ravage. Hij heeft euthanasie gepleegd op een aantal schapen vanwege de grote verwondingen. De schapen hebben onder zware stress gestaan en dit heeft geleid tot verwerpingen. Na het wolvenincident heeft de ram ook niets meer gedaan. Deze ram functioneerde altijd goed, had goede resultaten en werd daarom ook uitgewisseld met andere schapenhouders. Na het bezoek van de wolf heeft de ram niet meer gedekt, het dier is te angstig om iets te doen vanwege de stress die de wolf heeft veroorzaakt. Het gevolg hiervan is dus dat een paar maanden later pas is gebleken dat er niet gelammerd is.

Er is geen discussie over de hoogte van de reeds verleende tegemoetkoming. wil graag een vergoeding voor de gederfde lammeren. 5.1.2f schapen zijn gust verklaard, wat neerkomt op 5.1.2f lammeren minus het normale verlies van 5%. 1,8 lammeren is normaal voor dit ras schapen. Dat komt dan neer op 5.1.2f lammeren waarvoor hij aanvullend een tegemoetkoming zou willen ontvangen.

bevestigd en onderschrijft het voorgaande. Er zijn bloedsporen en zwarte massa gevonden maar op zo'n grote natuurlijke oppervlakte buiten kan je dat niet goed terugvinden. Bovendien wordt dit opgegeten door kraai, reiger, vos, e.d. trof een schrikachtige koppel schapen aan, de schapen waren van slag en liepen weg en waren moeilijk terug te krijgen. Toen hij 's avonds nogmaals langskwam wilden de schapen ook niet terugkomen. Dit alles is volgens toe te schrijven aan de aanval van de wolf. Andere stressfactoren zoals een slechte conditie van de schapen of slechte weersomstandigheden kunnen worden uitgesloten want hier was geen sprake van.

Datum 15 juni 2020
Onderwerp Verslag hoorzitting

[redacted] geeft aan dat dit vaker voorkomt als schapen stress hebben ervaart. Als er honden door het koppel rennen of een luchtballon over komt dan kan dit ook gebeuren. Stress kan heel goed leiden tot paniek en verwerpingen. In dit geval speelde ook nog eens mee dat de ram niets meer wilde. [redacted] is in de week na het incident een aantal keren langskomen en de schapen waren erg angstig.

De verwerpingen zijn lastig aan te tonen, je loopt er toevallig tegenaan. Dan constateer je niet voldragen lammeren wat bestaat uit o.a. vocht, een klein vruchtje (slijm en een propje) en weefsel. Dit is moeilijk of vaak niet terug te vinden op zo'n grote oppervlakte buiten. Ook wordt het meeste opgegeten door predatoren. Bewijs hiervoor is dus moeilijk aan te leveren. Dat had wellicht gekund als de schapen waren opgehokt, maar dit had alleen nog maar meer stress veroorzaakt.

[redacted] geeft aan dat als er 10% verwerpingen waren geweest, hij hier niet had gezeten maar 95% is heel erg veel.

[redacted] heeft nu een andere ram gekocht. Buiten het dekseizoen kan dit wel in tegenstelling tot tijdens het dekseizoen want dan gaan de rammen vechten. Hij houdt zijn schapen nu schraal zodat ze niet te vet worden.

[redacted] legt uit dat in principe alleen directe schade voor een tegemoetkoming in aanmerking komt. In uitzondering daarop kan ook de schade vergoed worden als sprake is van een abortus en dit binnen twee weken aantoonbaar is bewezen. Er zal geoordeeld moeten worden of er sprake is van bijzondere omstandigheden. In dat kader zal ook overleg met de provincie Drenthe plaatsvinden.

Werkt voor provincies

BIJ12-Faunazaken
Leidseveer 2
3511 SB Utrecht

T: +31 (0)85 486 22 22
F: +31 (0)85 486 22 33
E: bezwaar@bij12.nl
www.bij12.nl

[redacted] Schapenhouderij
[redacted]

Datum	17 februari 2021
Contactpersoon	[redacted]
Ons kenmerk	TKW087
Uw kenmerk	-
Onderwerp	Beslissing op bezwaar
Bijlagen	1

Geachte [redacted],

Op 13 november 2020 heeft BIJ12 uw bezwaarschrift ontvangen gericht tegen het besluit van 6 oktober 2020 met kenmerk TKW087. In deze brief vindt u de beslissing op uw bezwaarschrift en de overwegingen die tot die beslissing hebben geleid.

Regelgeving
Uw bezwaarschrift is getoetst aan de Wet natuurbescherming, Provinciale Omgevingsverordening Drenthe, de Beleidsregels Wet natuurbescherming provincie Drenthe en aan de Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij. Deze zijn te vinden op www.bij12.nl.

Beslissing
Wij verklaren uw bezwaren ongegrond.

Feiten en omstandigheden
U heeft op 10 juni 2020 schade geconstateerd aan 5.1.2f schapen en 5.1.2f lam. Op 10 juni 2020 hebben wij uw melding ontvangen. Op 10 juni 2020 heeft er een taxatie van de schade plaatsgevonden. Uit DNA onderzoek is gebleken dat de schade is veroorzaakt door de wolf. Uit het taxatierapport is gebleken dat er uiteindelijk is bepaald dat er geen schade is vastgesteld omdat er geen dode dieren zijn.

Wij hebben aan u middels het besluit van 6 oktober 2020 laten weten dat u geen tegemoetkoming ontvangt.

Op 13 november 2020 hebben wij uw bezwaarschrift ontvangen. Op 26 januari 2021 heeft u uw bezwaarschrift toegelicht tijdens een hoorzitting. Een verslag van de hoorzitting treft u in de bijlage.

Uw bezwaren
U verzoekt om een tegemoetkoming van geschat 5.1.2f voor 5.1.2f verdwenen lammeren. U bent van mening dat redelijkerwijs geconcludeerd kan worden dat de lammeren door toedoen van de wolf zijn verdwenen. Voor een uitgebreidere weergave van uw bezwaren verwijs ik kortheidshalve naar het door u ingediende bezwaarschrift met bijlagen en naar het verslag van de hoorzitting in de bijlage bij dit besluit.

Datum 17 februari 2021
Ons kenmerk TKW087

Overwegingen
In het kader van de behandeling van uw bezwaarschrift heeft op basis van uw bezwaren een volledige heroverweging van het door u bestreden besluit plaats gevonden.[1]

Tegemoetkoming in schade
Een aanvraag om een tegemoetkoming in faunaschade dient binnen 7 werkdagen nadat u de schade heeft geconstateerd, te worden ingediend.[2] In het geval van schade veroorzaakt door de wolf geldt een afwijkende aanvraagprocedure omdat de schade met spoed onderzocht moet worden aan de hand van bijvoorbeeld sporen en/of DNA-onderzoek. Daarom hoeft er voor schade veroorzaakt door de wolf, of bij een vermoeden hiervan, geen aanvraag via het digitale systeem te worden ingediend maar moet er binnen 24 uur een melding worden gedaan.[3] Dit laat onverlet dat een verzoek om tegemoetkoming voor schade die later dan 7 werkdagen na schadeconstatering is ingediend, wordt afgewezen.

Uw melding van 10 juni 2020 betrof in eerste instantie de 5.1.2f verwonde schapen en 5.1.2f verwond lam en niet de verdwenen lammeren. Op basis van deze melding is er een taxatie verricht (DNA-afname) en gebleken dat de aanval op deze schapen en het lam door de wolf is gedaan. Ook is er geconcludeerd dat er geen schade is omdat de schapen en het lam hersteld zijn. Ook heeft u geen dierenartskosten hoeven maken. Tijdens het bezoek van de taxateur op 10 juni 2020 heeft u ook aangegeven dat u ruim 5.1.2f lammeren mist. U vermoedt dat de wolf al vanaf begin mei aanwezig was en de verdwenen lammeren heeft gedood. Uw verzoek om een tegemoetkoming in schade voor de verdwenen lammeren dient in eerste instantie te worden afgewezen omdat deze vermoedelijke schade niet tijdig is gemeld.

Wij begrijpen waarom u niet eerder dan 10 juni 2020 een melding heeft gedaan voor de verdwenen lammeren. Er was immers geen bewijs, geen sporen en dus geen schade vast te stellen. Ook kon u toen niet met zekerheid zeggen dat de wolf hier de oorzaak van is geweest. Dit is dan ook de reden waarom wij aan u geen tegemoetkoming verlenen. Er is geen bewijs dat er lammeren zijn gedood door de wolf. Ook is het niet aannemelijk dat een wolf verantwoordelijk is voor het prederen van zoveel lammetjes. Op basis van de ervaring in Nederland zou het zeer uitzonderlijk zijn dat er bij herhaalde aanvallen op de kudde geen gedode of gebeten schapen zijn aangetroffen en geen sporen van predatie werden gevonden, anders dan op 10 juni 2020.

Wij betreuren het dat er van uw kudde zoveel lammeren zijn verdwenen en hebben begrip voor uw moeilijke situatie. Echter kunnen wij, gezien bovenstaande, dus geen schade vaststellen en daarom aan u geen tegemoetkoming verlenen voor de verdwenen lammeren.

Wij verklaren uw bezwaren ongegrond.

Conclusie
Wij verklaren uw bezwaren ongegrond en handhaven het besluit van 6 oktober 2020.

Beroepsmogelijkheid
Als u het niet eens bent met deze beslissing, kunt u binnen zes weken na verzending van deze brief een beroepschrift indienen bij de rechtbank Noord-Nederland, afdeling Bestuursrecht, Postbus 150, 9700 AD Groningen. U kunt ook digitaal beroep instellen bij genoemde rechtbank via http://loket.rechtspraak.nl/bestuursrecht.

Gedeputeerde Staten van Drenthe,
voor deze;
BIJ12-Faunazaken,

[1] Artikel 7:11 Algemene wet bestuursrecht.
[2] Artikel 4.29, Provinciale Omgevingsverordening Drenthe, Prb-2016-7044.
[3] Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij en https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/faunaschade-informatie-per-diersoort/wolf/

Verslag hoorzitting BIJ12-Faunazaken

Datum hoorzitting	26 januari 2021
Dossiernummer	TKW087
Naam	[redacted] Schapenhouderij
Aanwezig	[redacted] (bezwaarde)
	[redacted] BIJ12-Faunazaken)
	[redacted] BIJ12-Faunazaken)

Iedereen stelt zich voor en [redacted] licht de procedure toe en start de hoorzitting. [redacted] krijgt het woord.

Het bezwaarschrift ziet op drie punten: een procedureel bezwaar, een inhoudelijk bezwaar en een verzoek om erkenning voor de geleden schade.

Het procedurele punt van bezwaar betreft het volgende. In het besluit waar mevrouw bezwaar tegen maakt staat dat er een aanvraag is ingediend, maar mevrouw heeft nooit een aanvraag ingediend, er is niets ondertekend. Zij heeft contact opgenomen met BIJ12 en toen is er iemand langs geweest. [redacted] licht toe dat er normaliter een aanvraag wordt ingediend om een tegemoetkoming in faunaschade aan te vragen. In het geval van de wolf is er een afwijkende procedure. De melding is in feite de aanvraag. Daarna volgt wel een besluit.
Mevrouw geeft aan dat er op basis van de wetgeving een taxatierapport moet worden opgemaakt, aan de hand van de gevonden kadavers. De procedure is onduidelijk en de regelgeving is niet te begrijpen. In de taxatierichtlijnen staat dat er een tegemoetkoming wordt verleend indien met zekerheid of zeer waarschijnlijk kan worden vastgesteld dat de wolf de schade heeft veroorzaakt.

Mevrouw is van 18 mei tot 10 juni bezig geweest met de schade en het verlies. Er zijn echter geen sporen gevonden, alleen verdwenen lammetjes of lammetjes met een geknikte hals. Mevrouw is ’s nachts op pad geweest met steeds minder lammeren als resultaat. Staatsbosbeheer, waarvan mevrouw dacht dat zij er verstand van hebben, zeiden dat het geen wolf kon zijn want er zijn geen bloedsporen gevonden. Uiteindelijk zijn er dus wel gewonde schapen en lammeren gevonden. Toen kon mevrouw wel een melding bij BIJ12 doen. Het was bijna een opluchting dat er DNA kon worden afgenomen. Het bleek dus wel om een wolf te gaan. Daarom heeft mevrouw pas in juni contact opgenomen met BIJ12; eerder waren er geen sporen dus kon er geen melding worden gemaakt.

Het inhoudelijke bezwaar heeft mevrouw uitgebreid en duidelijk in het bezwaarschrift en de bijlagen beschreven. Om de (ongeveer) 7 nachten heeft er een aanval plaatsgevonden. De schapen in de betreffende kudde zijn trotse, dappere en zelfredzame schapen, het is een mooie kudde. Opeens was hier niets meer van over en was de kudde een hoopje ellende. De schapen sliepen niet meer, ze lagen niet meer maar stonden droevig te mekkeren. Dat gebeurde om de zoveel nachten. Er was een duidelijk patroon te zien. Na de eerste aanval waren de schapen en lammeren erg onrustig en geschrokken en was het schrikdraad kapot. Mevrouw heeft niet meteen gezien dat er lammeren mistten. Na de tweede aanval heeft mevrouw dode lammetjes aangetroffen en lammetjes met een geknakte nek. Waarschijnlijk heeft de wolf toen meer lammetjes aangevallen dan dat hij op kon. De lammeren waren doodgeschut of hadden een geknakte nek. Sommige lammeren zijn hersteld. Mevrouw dacht toen nog niet meteen aan een aanval van de wolf maar wellicht een epidemie o.i.d., je weet het niet. Je verwacht niet dat er een groot roofdier rondloopt. Dit patroon heeft zich een aantal keren herhaald om de zoveel nachten. Er mistten lammetjes, mevrouw heeft uren rondgereden om te zoeken maar heeft geen lammetjes teruggevonden. De schapen staan normaliter bij het schrikdraad en toen opeens niet meer. Mevrouw moest de schapen steeds opzoeken. Mevrouw begon toen ook het vermoeden te krijgen dat het ging om een roofdier.

Datum 26 januari 2021
Onderwerp Verslag hoorzitting

Staatsbosbeheer zei dat er geen wolf in de buurt was, maar mevrouw denkt dat dit misschien alleen maar gezegd is omdat ze dit stil willen houden. Een goudjakhals kan het niet geweest zijn want die zijn niet zo groot. Mevrouw heeft jarenlange ervaring met vossenschade en dat is het ook niet. Andere dieren lijken uit alles niet aannemelijk, er is geen hard bewijs maar deductie toont aan dat het een wolf is geweest. Staatsbosbeheer heeft ook nog aangegeven dat het mensen zijn geweest die de lammetjes hebben meegenomen vanwege het Suikerfeest. Mevrouw kan zich dit niet voorstellen omdat als mensen dit doen zoeken ze wel lammetjes in de wei die makkelijker te pakken zijn. Mevrouw denkt niet dat het mensen zijn geweest omdat de schapen steeds erg van streek waren, mevrouw kent de schapen. Mevrouw kon hier zelf ook niet meer van slapen, het is erg emotioneel om dit allemaal aan te moeten zien.

Uiteindelijk waren er gewonde schapen en lammeren en kon mevrouw contact opnemen met BIJ12. Dit was in de nacht van 9 op 10 juni. De kudde schapen was compleet gestrest en er misten lammeren. De schapen die in de hals gebeten waren zijn de wakers van de kudde, zij staan op de hoek op de uitkijk. Een schaap heeft waarschijnlijk ook geprobeerd een lam nog te redden. Mevrouw kan niet met 100% zekerheid zeggen hoeveel lammeren er uiteindelijk verdwenen zijn. Op basis van een langjarig gemiddelde is het geboorteaantal 1,4 dus zouden er bij een kudde schapen van 5.1.2f stuks minstens 5.1.2f lammeren geboren zijn. Er zijn er nu 20 over.

geeft aan dat het een duidelijk en eerlijk verhaal is, mevrouw heeft de situatie goed in beeld gebracht. Het probleem is dat als je het nu achteraf beredeneert zou het een wolf geweest kunnen zijn maar er is geen bewijs en op het moment dat het gebeurde was er helemaal niets.

geeft aan dat het beeld wat er is na een wolvenaanval in de wei ontstaat heel anders is dan in deze situatie. Dit is 200 hectare natuur. In de natuur vindt je geen sporen.
De gewonde schapen en lammetje hadden de hoektanden in de hals staan, dat is ook te zien op de foto's. Ze waren niet dermate gewond dat er een dierenarts moest komen, mevrouw is zelf verpleegkundige geweest en heeft de verwondingen zelf behandeld. Mevrouw wil graag een vergoeding voor de verdwenen lammetjes. De kostenraming die als bijlage bij het bezwaarschrift is gevoegd is niet overdreven.

Verder is van mening dat de situatie voelt als volgt. De overheid neemt het besluit dat wolven welkom zijn en hier mogen zijn, dat is het beleid en dat is prima. Maar vervolgens heb je hier schade van. Het elke dag ophokken van de schapen kost erg veel tijd en de benzinekosten bedragen op jaarbasis al 5.1.2f. En dat voor een kudde waar je helemaal geen winst op maakt als de lammetjes al worden verkocht. Deze kudde is er om de natuur te behouden en niet voor financiële winst, mevrouw is een welwillende natuur liefhebbende schapenhouder. Mevrouw heeft het gevoel dat haar nood niet erkent wordt en dat de overheid hierin pro-actiever moet zijn. De regel dat er hard bewijs moet worden aangevoerd om aan te tonen dat het een wolf is geweest moet veranderen. Dit kan ook met een redelijke redenatie, net als nu, worden geconcludeerd. De overheid kan ook pro-actiever zijn in het informeren van de schapenhouders als ze weten dat er een wolf is. Mevrouw vermoed dat ze wel wisten dat er een wolf is maar dat het bewust is stilgehouden, dat klopt niet. Pas achteraf hoor je dit.

geeft aan dat de huidige regels zijn vastgesteld om juist in geld tegemoet te komen aan de schapenhouders die schade hebben van de wolf. De richtlijn moet ook juist beschouwd worden als het stukje erkenning vanuit de overheid en hoe ze omgaan met deze schadegevallen. Provincie Drenthe is druk bezig in overleg met de Commissie. Zo bekijken ze bijvoorbeeld welke leefgebieden worden aangewezen, waar rasters kunnen worden gezet, en of er een subsidieregeling komt. Er is wel zeker aandacht voor vanuit de overheid. Er wordt ook gewerkt aan de evaluatie van het Wolvenplan om te bekijken of het huidige beleid gewijzigd moet worden op basis van de ervaringen die er nu zijn.

vertelt het vervolg van de procedure en sluit hierop de hoorzitting.

Tendens gesprek [redacted];

- ➔ Eerst ronde tafel weer, voor de tijd een persbericht, ook tijdens de ronde tafel dat persbericht bespreken en ook wie vervolgens de woordvoering gaat doen. Daar geven we ook mee wat we wel of niet kunnen doen.
- ➔ Na ronde tafel ook het gebied betrekken, brede informatiebijeenkomst over “Hoe we als provincie verder gaan met preventieve maatregelen.”
    - [redacted] denkt na over mogelijke sprekers

- ➔ Indirecte schade moet verder verkend worden.
- ➔ Zenderen moet verder verkend worden, voor locatie.
- ➔ Henk ziet mogelijkheden in een wolven attentie systeem.

Geachte genodigde,

Op 23 mei troffen wij elkaar tijdens de ronde tafel bijeenkomst over de wolf in het provinciehuis in Assen. Toen hebben we afgesproken om op een later moment samen verder te praten. Met die reden nodig ik u uit om deel te nemen aan de tweede ronde tafel bijeenkomst. Tevens wil ik van de mogelijkheid gebruik maken om de conceptversie van het vernieuwde interprovinciaal wolvenplan met u te bespreken, zodat ik uw feedback mee kan nemen in het standpunt dat wij in gaan nemen als provincie Drenthe.

De ronde tafel bijeenkomst vindt plaats op **maandag 12 november, van 19.00 tot 21.00 uur in het provinciehuis, Westerbrink 1 in Assen**.

Voor deze bijeenkomst zijn uitgenodigd:

- [redacted] LTO Nederland
- Jan Bloemerts, regiobestuurder LTO Noord, regio Noord
- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- [redacted] schaapskudde Het Stroomdal
- [redacted], Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- Schapenhouder [redacted] uit Tiendeveen
- Schapenhouder [redacted] uit Leek
- [redacted] Staatsbosbeheer
- [redacted] BIJ12/Faunafonds

Tijdens de ronde tafel bijeenkomst wil ik graag bespreken wat we in Drenthe doen met de wolf en het proces van de totstandkoming van het landelijke wolvenbeleid toelichten. In de bijlage treft u het nieuwste concept van het interprovinciaal wolvenplan aan dat in IPO-verband is opgesteld. Ik benadruk wel dat dit plan de status van een concept heeft waarover nog geen bestuurlijke besluitvorming heeft plaatsgevonden.

Wilt u laten weten of u aanwezig kunt zijn? Dit kunt u laten weten aan [redacted] via [redacted] @drenthe.nl of 0592 [redacted]

Ik hoop op uw komst!

Hartelijke groeten,
Henk Jumelet
Gedeputeerde provincie Drenthe

Geachte heer, mevrouw,

In 2018 heb ik met een aantal van u over de wolf van gedachten gewisseld tijdens twee rondetafel bijeenkomsten in het provinciehuis in Assen. De eerste bijeenkomst stond vooral in het teken van kennisdeling (wat komt er op ons af, hoe gaat DNA-onderzoek, hoe gaat beoordeling van schade). In de tweede bijeenkomst lag het accent op het concept-wolvenplan van de gezamenlijke provincies en de Drentse zorg- en verbeterpunten op dat concept.
Inmiddels is het Interprovinciaal wolvenplan vastgesteld en is een eerste territorium van een wolf op de Veluwe een feit. Daarom wil ik u graag uitnodigen om samen verder te denken over hoe wij in de provincie Drenthe omgaan met schadepreventie en de mogelijkheid tot een gebiedsproces te komen bij vestiging van een wolf in onze provincie. Met name uw suggesties over de vraag hoe we zo'n gebiedsproces kunnen inzetten beschouw ik als waardevol. De heer [redacted] van de provincie Gelderland is door ons uitgenodigd om zijn ervaringen met het gebiedsproces in Gelderland met ons te delen.

De rondetafel bijeenkomst vindt plaats op **dinsdag 7 mei, van 19:00 tot 21:00 uur in het provinciehuis, Westerbrink 1 in Assen**.

Voor deze bijeenkomst zijn uitgenodigd:

- Jan Bloemerts, regiobestuurder LTO Noord, regio Noord
- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- [redacted] schaapskudde Het Stroomdal
- [redacted], Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- [redacted], schapenhouder uit Tiendeveen
- [redacted], schapenhouder uit Leek
- [redacted] Staatsbosbeheer
- [redacted] Wolf Fencing
- [redacted] vereniging Drentse boermarken
- [redacted] provincie Gelderland

Wij horen graag of u aanwezig zult zijn. Dit kunt u laten weten aan [redacted] via [redacted]@drenthe.nl of 0592 – [redacted]

Ik hoop op uw komst!

Hartelijke groeten,
Henk Jumelet
Gedeputeerde provincie Drenthe

Beste …

Vanuit uw rol tijdens de ronde tafel overleggen wolf willen we u uitnodigen voor de eerste bijeenkomst van de in te stellen gebiedscommissie wolf op 5 juni van 12:00 tot 14:00.

Tijdens deze eerste bijeenkomst willen we graag met jullie in gesprek over de vormgeving en taken van de commissie, de invulling van de voorlopers-regeling, het voorzitterschap en hoe we de komende tijd gezamenlijk toe kunnen werken naar een totaalaanpak als het gaat over de preventie van wolvenschade in Drenthe.

Wij streven in deze fase naar bezetting van de in te stellen gebiedscommissie vanuit LTO, Gescheperde Schaapskuddes, Kleine Schapen- en Geitenhouderijen en Staatsbosbeheer, met secretariele ondersteuning vanuit de provincie. Wanneer het later nodig blijkt kunnen er aan de commissie partijen worden toegevoegd.

We willen u graag persoonlijk ontmoeten op het provinciehuis in Assen. We zullen de nodige maatregelen treffen om op een veilige manier met elkaar te kunnen overleggen.

Met vriendelijke groet,

Henk Jumelet

Aan:
Geadresseerde

Assen, 10 juni 2016
Behandeld door [redacted] & [redacted]
Onderwerp: Enquête schapen- en geitenhouders

Geachte mevrouw/heer,

De provincie Drenthe nodigt u uit voor de presentatie van de resultaten van het onderzoek naar de aanvallen op schapen en geiten in Drenthe.

De resultaten vormen de uitkomst van de in maart 2016 verspreide enquête onder schapen- en geitenhouders in Drenthe. De presentatie vindt plaats op maandag 27 juni om 19:30 in het Provinciehuis (Westerbrink 1, Assen).

De onderzoeksresultaten zijn gebaseerd 877 retour ontvangen enquêtes, 43,3% van het totaal aantal verstuurde vragenlijsten. In de presentatie komen de onderdelen als de door de schapen- en geitenhouders ervaren schade, de veroorzakers volgens de diereigenaar en opvattingen over de wolf aan de orde.

Programma

19.30 – 20.00	Inloop
20.00 - 20.10	Welkom
20.10 – 20.25	De wolf en zijn achtergronden
20.25 – 20.45	Presentatie van de onderzoeksresultaten
20.45 – 21.00	Aanbieding van het rapport en het wolvenbeleid in Drenthe
21.00 – 21.30	Vragen
21.30	Sluiting

Na afloop van deze presentatie kunt u een exemplaar van het onderzoekrapport mee nemen.
We stellen het erg op prijs als u van te voren wilt aangeven of u bij de presentatie aanwezig bent. U kunt zich aanmelden door een e-mail te sturen naar [redacted]@drenthe.nl met daarin uw naam en het aantal personen.

Wij hopen op uw komst!

Vriendelijke groeten,

[redacted] & [redacted]
[redacted] provincie Drenthe

Geachte heer, mevrouw,

Op 7 mei 2019 heb ik met een aantal van u over de wolf van gedachten gewisseld tijdens het derde rondetafelgesprek in het provinciehuis in Assen. Deze bijeenkomst stond vooral in het teken van hoe wij in de provincie Drenthe omgaan met schadepreventie en de mogelijkheid tot een gebiedsproces te komen bij vestiging van een wolf in onze provincie. Sindsdien heeft een deel van u hier verder over nagedacht en een gezamenlijk advies geformuleerd.
Graag nodig ik u uit voor een vierde rondetafelgesprek waarin zij hun advies kunnen presenteren en we samen hierover verder kunnen denken. Ook wil ik het met u hebben over hoe het vervolgproces eruit gaat zien. Met name uw suggesties over de vraag hoe we preventieve maatregelingen in Drenthe verder kunnen brengen ervaar ik als zeer waardevol.

De ronde tafel bijeenkomst vindt plaats op **dinsdag 11 februari, van 19:00 tot 21:00 uur in het provinciehuis, Westerbrink 1 in Assen**.

Voor deze bijeenkomst zijn uitgenodigd:

- Jan Bloemerts, regiobestuurder LTO Noord, regio Noord
- Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- schaapskudde Het Stroomdal
- , Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders,
- , schapenhouder uit Tiendeveen
- , schapenhouder uit Leek
- Staatsbosbeheer
- Wolf Fencing
- vereniging Drentse boermarken

Bijgevoegd vindt u de agenda en het advies van de werkgroep. Wij horen graag of u aanwezig zult zijn. Dit kunt u laten weten aan via @drenthe.nl of 0592

Ik hoop op uw komst!

Hartelijke groeten,
Henk Jumelet
Gedeputeerde provincie Drenthe

SAVE THE DATE

Geachte heer, mevrouw,

Graag nodigen ik u uit voor de vierde wolventafel op **dinsdag 11 februari van 19.00 uur tot 21.00 uur in het provinciehuis, Westerbrink 1 in Assen.**

Het gesprek zal aan over de invulling van het gebiedsproces en de aanpak van preventieve maatregelen.

De definitieve uitnodiging volgt binnenkort.

Vriendelijke groet,

Henk Jumelet

Gedeputeerde, provincie Drenthe

Definitieve uitnodiging

Geachte heer, mevrouw,

Graag nodig ik u uit voor de vierde wolventafel op dinsdag 11 februari van 19.00 uur tot 21.00 uur.

Tijdens de derde wolventafel op 7 mei 2019 hebben we gesproken over hoe wij in de provincie Drenthe om willen gaan met schadepreventie. Ook was de vraag aan de orde hoe tot een gebiedsproces te komen bij vestiging van een wolf in onze provincie. Sindsdien heeft een deel van u als werkgroep hier verder over nagedacht en een gezamenlijk advies geformuleerd.

Tijdens de vierde bijeenkomst presenteert de werkgroep zijn advies en gaan we hierover in gesprek. Ook wil ik het er graag met u over hebben hoe het vervolgproces eruit gaat zien. Met name uw suggesties over de vraag hoe we preventieve maatregelingen in Drenthe verder kunnen brengen vind ik zeer waardevol. Ik hoop u te sprekeno 11 februari!

Programma:

19:00-19:15 Welkom en (brood??)maaltijd

19:15-20:00 Presentatie advies werkgroep met discussie

20:00-20:30 Afstemming perslijn + Woordvoering

20:30-21:00 Rondvraag en sluiting.

Genodigden:

Moeten de genodigden erin staan? dan moet het wel een volledige lijst zijn.

Datum: dinsdag 11 februari 2020, van 19.00 tot 21. 00 uur

Locatie: provinciehuis, Westerbrink 1 Assen

Wij horen graag of u aanwezig zult zijn. Dit kunt u laten weten aan [redacted] via [redacted] @drenthe.nl of 0592 – [redacted]

Ik hoop op uw komst!

Vriendelijke groeten,

Henk Jumelet

Gedeputeerde provincie Drenthe

In 2015 dook de wolf – na ruim 150 jaar afwezigheid – weer op in ons land, sindsdien neemt het aantal meldingen van solitaire wolven toe. Wageningen Environmental Research (WEnR) maakte begin juli bekend dat uit aanvullend DNA-onderzoek is gebleken dat Nederland het afgelopen halfjaar bezocht is door 6 verschillende wolven. Met een toename in het aantal meldingen van wolven neemt de kans ook toe dat een dier zich op den duur gaat vestigen in Nederland, of in Drenthe. Dit betekend dat we veel vaker met deze diersoort te maken krijgen.

Omdat de wolf voor ons nieuw is missen we vaak de kennis en ervaring om meldingen te duiden of sporen te herkennen. Wanneer is het loos alarm, wanneer moet je in actie komen en wat zijn de wegen die je moet bewandelen als er wat speelt? Dergelijke, en meer vragen spelen bij veel mensen die in de natuur actief zijn.

Daarom nodigen wij u graag uit voor een

<u>informatiebijeenkomst wolf voor (met name) terreinbeheerders</u>

op

<u>Donderdag 16 augustus 2018 van 9:45 tot 12:00</u>

Deze bijeenkomst is bedoeld voor mensen binnen uw organisatie die vanuit de publiekskant vragen krijgen over de ontwikkelingen met betrekking tot de ecologie en het beleid rond wolf. Ook voor collega's die veel in het veld zijn en willen weten hoe ze om moeten gaan als ze sporen vinden van een mogelijke wolf. En voor iedereen die wil weten of waar ze kunnen melden wanneer ze een verdacht kadaver van wilde of landbouwhuisdieren vinden.

Deze ochtend zal er in twee presentaties stil gestaan worden bij de ecologie van de wolf, wat te doen bij het vinden van sporen van de wolf en wat het huidige beleid is met betrekking tot communicatie en schade. We hopen dat iedereen daarmee goed wordt toegerust om in voorkomende gevallen adequaat te kunnen handelen.

Het programma is als volgt

9:45 Inloop
10:00 Aanvang
10:10 Presentatie over de ecologie van de wolf
10:40 Korte pauze
11:00 Presentatie sporenherkenning , beleid en communicatie
11:30 Mogelijkheid tot vragen

Aanmelden is verplicht en kan door te mailen naar [redacted]@drenthe.nl.

Graag tot dan

[redacted]



Uitnodiging: Bijeenkomst over de wolf voor schapenhouders

Geachte genodigde,

In september van dit jaar werd duidelijk dat de wolf zich gevestigd heeft in Drenthe. Met de komst van de wolf vinden wij het belangrijk dat u als dierhouder goed geïnformeerd bent over het gedrag van de wolf en de mogelijkheden die er zijn om uw eigen dieren te beschermen.

Om u daarin te ondersteunen heeft de provincie samen met een gebiedscommissie en de Wageningen Environmental Research (WEnR) op basis van onderzoek naar gedrag en leefgebied van de wolf een gebiedsgerichte schadepreventieplan opgesteld. Aanvullend op dit advies stelt de provincie Drenthe een subsidieregeling beschikbaar voor u als dierhouder om preventieve maatregelen te kunnen nemen.

Wij willen u hier graag over informeren en nodigen u van harte uit voor een digitale bijeenkomst op **maandag 11 januari 2021 van 19.00 tot 21.30 uur**

Programma
Het programma van deze bijeenkomst is als volgt:

19.00 uur Opening door Henk Jumelet, Gedeputeerde Natuur en Landbouw

19.15 uur Introductie Gebiedscommissie wolf door Harry Oosterman, voorzitter

19.30 uur Toelichting onderzoek leefgebied van de wolf door , WUR

19.50 uur Inzet van preventievemaatregelen door

20.15 uur Vragen

20.30 uur Afsluiting

Wilt u laten weten of u aanwezig kunt zijn? Dat kan via onderstaande aanmeldbutton. Hierbij kunt u ook alvast doorgeven welke vragen u graag wilt stellen tijdens de bijeenkomst.

Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u telefonisch contact opnemen via 0592

Ik hoop op uw komst!

Hartelijke groeten,

Henk Jumelet

Gedeputeerde provincie Drenthe

Geachte heer, mevrouw,

In samenwerking met de Gebiedscommissie Preventie Wolvenschade Drenthe nodig ik u uit voor een digitale bijeenkomst over de Wolf. De digitale bijeenkomst vindt plaats op **maandag 9 november, van 19:00 tot 21:00 uur.** U zult de komende week van ons een agenda ontvangen met een uitnodiging voor het digitale overleg.

Wij horen graag of u aanwezig zult zijn. Dit kunt u laten weten aan [redacted] via [redacted]@drenthe.nl of 0592 – [redacted]

Ik hoop op uw komst!

Hartelijke groeten,
Henk Jumelet
Gedeputeerde provincie Drenthe

Plan van aanpak actieve monitoring van wolven in onderzoeksgebied Drenthe

[redacted] en [redacted]



2020.19
Rapport van de Zoogdiervereniging
In opdracht van BIJ12

Plan van aanpak actieve monitoring van wolven in onderzoeksgebied Drenthe

Auteur: [redacted] & [redacted]

Kwaliteitscontrole: [redacted]

Rapport nr.: 2020.19

Datum uitgave: 18 november 2020

Status Concept

Productie: **Zoogdiervereniging**

Bezoekadres: Toernooiveld 1
6525 ED Nijmegen

Postadres: Postbus 6531
6503 GA Nijmegen

Tel.: 024 7410500

secretariaat@zoogdiervereniging.nl

www.zoogdiervereniging.nl

Gegevens opdrachtgever: BIJ12

Leidseveer 2

3511 SB Utrecht

Contactpersoon opdrachtgever [redacted]

Dit rapport kan geciteerd worden als:

[redacted] 2020. Plan van aanpak actieve monitoring van wolven in onderzoeksgebied Drenthe. Rapport 2020.19. De Zoogdiervereniging, Nijmegen.

De Zoogdiervereniging, is niet aansprakelijk voor gevolgschade, alsmede voor schade welke voortvloeit uit toepassingen van de resultaten van werkzaamheden of andere gegevens verkregen van de Zoogdiervereniging; opdrachtgever vrijwaart de Zoogdiervereniging voor aanspraken van derden in verband met deze toepassing.
Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever hierboven aangegeven en de Zoogdiervereniging, noch mag het zonder een dergelijke toestemming worden gebruikt voor enig ander werk dan waarvoor het is vervaardigd.

© Zoogdiervereniging

Inhoudsopgave

1 INLEIDING 4

1.1 AANLEIDING 4
1.2 DOELSTELLING 5
1.3 LEESWIJZER 5

2 METHODEN VAN MONITORING 6

2.1 HOEVEEL DOCUMENTATIE IS ER NODIG? 6
2.2 VERZAMELEN VAN WOLFWAARNEMINGEN 7
2.2.1 LEVEND GEVANGEN WOLF 7
2.2.2 DODE WOLF 8
2.2.3 CAMERAVALLEN 8
2.2.4 PRENTEN EN LOOPSPOREN 9
2.2.5 PROOIDIEREN 10
2.2.6 WOLVENDROLLEN 12
2.2.7 URINE EN OESTRUSBLOED 13
2.2.8 HAAR 13
2.2.9 ZICHTWAARNEMINGEN 14

3 UITVOERING IN DE PRAKTIJK 15

3.1 TEAM ACTIEVE MONITORING 15
3.2 PLANNING VAN DE MONITORING 15
3.3 AANPAK AFBAKENING TERRITORIUM EN KERNGEBIED 17
3.4 AANPAK AANTONEN AANWEZIGHEID WOLVEN, REPRODUCTIE EN ROEDELGROOTTE 20

4 BRONNENLIJST 22

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Sinds 2015 zijn wolven (*Canis lupus*) teruggekeerd in Nederland. In 2018 vestigde zich voor het eerst een wolf in Nederland op de Veluwe, en in 2019 en 2020 is voortplanting vastgesteld. Sinds 2020 lijken zich ook in drie andere gebieden wolven te vestigen, namelijk in Drenthe, Zuidwest-Veluwe en op de Groote Heide in Noord-Brabant en Limburg.

De wolf is een beschermde soort op basis van de Habitatrichtlijn, bijlage 2 en 4. De Habitatrichtlijn vereist een zesjaarlijkse rapportage waarin op basis van monitoring de grootte van de wolvenpopulatie als het aantal volwassen individuen moet worden vermeld. Het beleid ten aanzien van wolvenmonitoring is voor Nederland vastgelegd in het wolvenplan dat is vastgesteld door het Interprovinciaal Overleg (IPO) in 2019. De uitvoeringsorganisatie BIJ12 is in opdracht van de provincies verantwoordelijk voor het (laten) uitvoeren van de gecoördineerde organisatie van wolvenmonitoring in afstemming met de betrokken provincies, terreinbeheerders en vrijwilligersorganisaties.

BIJ12 heeft de Zoogdiervereniging opdracht verleend om de monitoring van wolven uit te voeren. De monitoring bestaat uit passieve en actieve monitoring (zie kader). BIJ12 heeft de Zoogdiervereniging gevraagd voor de actieve monitoring een Plan van Aanpak op te stellen. Voorliggend document is het Plan van Aanpak voor de uitvoering van de actieve monitoring in Drenthe.

Actieve monitoring betekent het gericht verzamelen van gegevens met een specifiek doel en omvat daarmee veldwerk. Data worden gericht en methodisch verzameld om de monitoringsvragen direct te kunnen beantwoorden. Dit kan ook gericht onderzoek omvatten naar aanwezigheid van wolven, alsmede analyse van het (potentiële) leefgebied. Sinds de vestiging van wolven in territoria en voortplanting in 2019 en 2020 is de *actieve monitoring* gestart op de Noord- en Midden-Veluwe.

Tot aan de zomer van 2019 is het voorkomen van de wolf in Nederland voornamelijk door *passieve monitoring* vastgesteld, aangevuld met veldonderzoek en analyse van wolvendrollen en landbouwhuisdieren die ten prooi zijn gevallen aan wolf.

Passieve monitoring bestaat uit het verzamelen, vastleggen, beoordelen en interpreteren van toevallige waarnemingen die binnenkomen via het wolvenmeldpunt of andere waarnemingen. Passieve monitoring kent een groot nadeel bij het in beeld brengen van de verspreiding van de wolf in het feit dat het makkelijk beïnvloed kan worden door factoren als aanwezigheid en intensiteit van waarnemers. Dit bemoeilijkt de interpretatie en kalibratie van de gegevens bij deze methode. De passieve monitoring kan aanleiding geven tot de start van actieve monitoring.

1.2 Doelstelling

Het doel van dit document is het weergeven van een Plan van Aanpak van de actieve monitoring waarin beschreven staat hoe kennis en inzicht wordt gegenereerd over de verspreiding en aantalsontwikkeling van de wolven in de drie zoekgebieden: Drenthe, Zuidwest-Veluwe en Groote Heide te Noord-Brabant. Dit document is bedoeld voor een ieder die zich bezig houdt met de actieve monitoring van wolven, waaronder terreinbeheerders, provincies en vrijwilligers.

Het doel van de actieve monitoring wordt ingegeven door de eisen uit de Habitatrichtlijn en het Interprovinciaal Wolvenplan van het IPO. In Tabel 1 wordt een overzicht weergegeven van de monitoringsdoelstellingen zoals omschreven in het Interprovinciaal Wolvenplan, die voortkomen uit de Habitatrichtlijn of maatschappelijke vragen.

Tabel 1: Monitoringsdoelstellingen voortkomend uit de Habitatrichtlijn en maatschappelijke vragen waarin dit Plan van Aanpak voorziet

Monitoringsdoelstelling	**Habitatrichtlijn**	**Maatschappelijke vragen**
Populatiegrootte (per jaar)	x	
Populatiegrootte (kwartaal)		x
Trend in populatiegrootte	x	
Verspreiding (per jaar)	x	
Verspreiding (kwartaal)		x
Trend in verspreiding	x	x

1.3 Leeswijzer

Voorliggend Plan van Aanpak kan niet los worden gezien van het Monitoringplan Wolf (Klees, van Leeuwen & van Norren, 2019). Het Monitoringsplan Wolf geeft onder andere het internationale kader weer, het beleid rond monitoring in Nederland en Duitsland, een weergave van monitoringstechnieken en richtlijnen voor validatie van waarnemingen. Het hoofdstuk over de praktische handleiding van de actieve monitoring is overgenomen in dit Plan van Aanpak en vormt hoofdstuk 2. Hoofdstuk 3 van dit Plan van Aanpak gaat vervolgens in op de praktische uitvoering in het specifieke onderzoeksgebied. In hoofdstuk 4 zijn enkele lezenswaardige bronnen opgenomen voor verdere studie.

2 Methoden van monitoring

Dit hoofdstuk omvat de praktische handleiding van actieve monitoring van wolven en is bedoeld voor uitvoerders van actieve monitoring van wolven in Nederland en is rechtstreeks overgenomen uit het Monitoringplan Wolf. De handleiding beschrijft:

- Welke methode er gebruikt wordt om bruikbare data te verzamelen.
- Welke waarnemingen van wolf onder welke omstandigheden kunnen worden beschouwd als C1, C2 of C3.
- Hoe bruikbare data en sporen worden gedocumenteerd.

Uitgangspunt is dat uitvoerders van de monitoring deskundigen zijn, zoals omschreven in paragraaf 4.1 van het Monitoringsplan Wolf.

2.1 Hoeveel documentatie is er nodig?

Alle inkomende informatie vanuit passieve en actieve monitoring wordt centraal verzameld. Het is belangrijk dat zo effectief en efficiënt mogelijk informatie verzameld en gedocumenteerd wordt. Hierbij moeten de monitoringsdoelen en maatschappelijke kosten worden afgewogen.
In een onderzoeksgebied kunnen in korte tijdsperiode bijvoorbeeld veel loopsporen gedocumenteerd worden, maar dit is veel werk terwijl je met minder ook de monitoringsvragen kan beantwoorden. Ook kunnen bij alle gevonden wolvendrollen genetische monsters afgenomen worden, maar dit zal nauwelijks nieuwe informatie opleveren, terwijl de genetische analyses wel kostbaar zijn.
Een aanvullende onderzoeksinspanning is wel interessant als er nieuwe informatie nodig is, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een zoekgebied en/of territorium waar zover bekend één wolf aanwezig is. Per onderzoeksgebied wordt de monitoringsinspanning regionaal gecoördineerd, waarbij aandacht is voor het verzamelen van een relevante set drollen, haar en wilde prooidieren ten behoeve van verdere analyse. Dit wordt nader per provincie ingevuld.
Belangrijke metingen die onderdeel zijn van de monitoring kunnen in het veld worden uitgevoerd door geschoolde mensen die minder ervaring en kennis hebben. Ze dienen alle waarnemingen via de gestandaardiseerde methoden en veldprotocollen (zie bijlage 2 van het Monitoringsplan) te verzamelen. Deze gedocumenteerde waarnemingen worden beoordeeld door een team aan wolvendeskundigen.

Documentatie
De volgende typen waarnemingen moeten altijd worden gedocumenteerd:

- Alle bewijzen die in aanmerking komen voor een C1 waarneming (dood gevonden dieren, levend gevangen dieren, genetische resultaten, beeldmateriaal van hoge kwaliteit, (buitenlandse) telemetrie gegevens).
- Alle bewijzen die de randen van territoria kunnen duiden (met name drollen, maar slechts die drollen waarvan is afgewogen dat ze nodig zijn).
- Alle bewijzen die reproductie kunnen aantonen.
- Elk jaar per rastercel minimaal drie C2 waarnemingen, mits hier geen C1 waarneming beschikbaar is.

- Alle gegevens van derden (passieve monitoring) om als C2 waarneming te kwalificeren dienen op een gestandaardiseerde manier gedocumenteerd te worden.

Ook niet-bevestigde waarnemingen, C3 waarnemingen en F-waarnemingen worden waar mogelijk gedocumenteerd.

Kwalificatie
Per type waarneming staat in paragraaf 5.2 van het Monitoringsplan beschreven waaraan de documentatie moet voldoen. Alle verzamelde data wordt opgeslagen in een digitale database die automatische zoekopdrachten mogelijk maakt. De minimale zoekcriteria moeten zijn: datum, soort, locatie, type waarneming en SCALP-score. In deze database worden de ruimtelijke gegevens met zo exacte mogelijke coördinaten opgeslagen.

Om territoriale wolven door het jaar heen aan te tonen *in een territorium* wordt er een minimum van 15 DNA-samples per jaar verzameld bij respectievelijk solitair territoriale wolven, wolvenparen en wolvenroedels. Om de omvang van een nieuw territorium in kaart te brengen of verschuivingen in een bestaand territorium wordt geadviseerd om maximaal 40 DNA-samples te verzamelen, waarbij de focus ligt op drollen aan de (vermeende) randen van territoria. Om desgewenst een prooidieranalyse mogelijk te maken wordt het in zijn geheel verzamelen van 80 tot 100 wolvendrollen per territorium geadviseerd.

2.2 Verzamelen van wolfwaarnemingen

2.2.1 Levend gevangen wolf

Levend gevangen wolven kunnen in dit kader dieren zijn die in het buitenland voorzien zijn van een zender, gewonde of zieke wolven, en zieke of verweesde welpen die tijdelijk onder menselijke zorg worden geplaatst. Bij wolven bestaat de kans op verwarring met honden, daarom kan bij twijfelgevallen de soort en identiteit van het individu worden geverifieerd met behulp van een DNA-analyse.
Levend gevangen wolven worden gedocumenteerd. Er wordt een fotodocumentatie gemaakt en enkele haren uitgetrokken of bloed of speeksel afgenomen voor genetisch onderzoek. Hiervoor is een CITES-vergunning noodzakelijk.

Kwalificatie
Een levend gevangen wolf kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:
- Het dier door een ervaren medewerker als wolf is geïdentificeerd; of
- Genetische tests bevestigen dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:
- Formulier op website Wolven in Nederland;
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten en staart.

2.2.2 Dode wolf

Bij de vondst van een verse dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld als er enige verdenking bestaat op een illegaal gedood dier. Deze besluit of technische recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of vervolging wordt ingesteld.

Elke dood gevonden wolf wordt veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar DWHC in Utrecht vervoerd waar, zo mogelijk nog op dezelfde dag, gezamenlijk met WENR sectie op het kadaver wordt uitgevoerd. WENR heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd. Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.).

Bij de sectie vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol de vondst ook aan CVI, RIVM en Naturalis. DWHC heeft de leiding bij de sectie waarbij er rekening wordt gehouden met het zo goed mogelijk geschikt houden van skelet en huid voor latere preparatie door Naturalis. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol. De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd. Na sectie worden de resten (ten minste de complete huid en skelet) overgedragen aan Naturalis. Naturalis beslist in welke vorm (opgezet, balg) dit materiaal bewaard wordt en kan het (in bruikleen) beschikbaar stellen voor bijvoorbeeld tentoonstellingen of wetenschappelijk onderzoek.

Kwalificatie
Een dood gevonden dier kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Het dier door een ervaren wolf deskundige wordt geïdentificeerd; of
- Genetisch onderzoek bevestigd dat het een wolf is.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.
- Fotodocumentatie: het hele dier, details van de kop, tanden, poten en staart
- Pathologisch rapport.

2.2.3 Cameravallen

Foto's en video moeten het dier van opzij of van voren laten zien, bij voorkeur in volledig zicht. Grootte, tekening en verhoudingen van het lichaam moeten duidelijk te zien zijn. Bij twijfel over de echtheid van de waarneming moet de locatie worden gecontroleerd om vervalsing uit te sluiten. Cameravalfoto's kunnen problematisch zijn wanneer het dier niet over de hele lengte is afgebeeld en/of bij nacht niets te zien is van de achtergrond. Bij foto's van 'derden' (niet direct betrokken personen bij de monitoring van wolf) moeten foto's of films van andere wilde dieren of valse triggers getoond worden vanuit hetzelfde gezichtspunt om zekerheid over de locatie te verkrijgen. De aangegeven camerapositie moet in ieder geval worden bezocht en gecontroleerd.

Kwalificatie
Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele karkas en kop duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk individueel herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap) en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:

- Het dier niet als wolf kan worden bevestigd maar ook niet kan worden uitgesloten.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.

Foto's of films kunnen nooit als een C2 waarneming worden gekwalificeerd.

2.2.4 Prenten en loopsporen

Loopsporen van wolf en hond zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Om het onderscheid te maken moet er gekeken worden naar een combinatie van de prent en het spoor (gang en gedrag). Kenmerkend voor wolven is de gesnoerde draf. Hierin staan de prenten heel gelijkmatig in één rechte lijn achter elkaar. De achterpoten zijn precies in de voorpoten gezet om zo energiezuinig mogelijk te lopen. De staplengte van dezelfde poot in de gesnoerde draf is minimaal 110 centimeter. Helaas kunnen sommige honden ook alle sporen precies als een wolf maken. Daarom moet een spoor zo ver mogelijk worden uitgelezen (om verstoring tegen te gaan: tegen de looprichting in). Ook kan er gekeken worden naar menselijke sporen die corresponderen (in ouderdom en gedrag) met het 'wolvenspoor' (denk aan hond naast de fiets of de auto).

Kwalificatie
Een spoor kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:

- Het spoor recht is en in een gesnoerde draf, en
- Op vaste/ vlakke ondergrond (zand/sneeuw) minstens 100m, of
- Op zachte ondergrond (zand/ sneeuw prenten ca. 5 cm diep) minimaal 500m, of
- Op zeer zachte ondergrond (zand/ Sneeuw prenten min 10 cm diep) 2000m
  (Zo lang mogelijk, door intensief recreatief medegebruik kan een spoor beperkt worden), en
- De gemiddelde staplengte van dezelfde poot in een gesnoerde draf minimaal 110 cm is, en
- De dubbelprenten of, indien meetbaar, de losse prent, van de voorpoot ten minste 8 cm lang is zonder nagels, en
- De nagels zijn sterk ontwikkeld en recht, en
- De individuele afdrukken en het verloop van het spoor laten geen eigenschappen zien die wolf twijfelachtig maakt.

Sommige individuen kunnen in uitzonderlijke gevallen afwijken van deze specificaties (kleinere prenten, kortere paslengten, lopen op drie benen). Deze sporen kunnen nog steeds in aanmerking komen voor C2 als het spoor definitief kan worden toegewezen aan een bepaald individu die als wolf

is bevestigd.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.

Vastlegging:

- Gesnoerde draf wordt gemeten en gedocumenteerd. Dit gebeurt, zeker bij verse loopsporen, altijd tegen de looprichting in om verstoring van de wolf te minimaliseren.
- Minimaal drie staplengten en minimaal drie pootafdrukken, lengte en breedte van de voorste en achterste prenten. Anders de afmetingen van minimaal drie dubbelprent groepen.

Fotodocumentatie:

- Foto van het spoor in het landschap, en
- Foto van het gangwerk (wijze van lopen), en
- Foto met een schaal die het mogelijk maakt om de staplengte te beoordelen, en
- Ten minste vijf foto's van verschillende dubbelprenten in detail, met een schaalverdeling, en
- Indien mogelijk (voor delen in stap/ schuine galop) foto's van verschillende afzonderlijke prenten met schaalverdeling.

De prenten van de welpen lijken in hun eerste winter al op die van de volwassen wolven. Onder goede omstandigheden kunnen de welpenprenten echter wel worden onderscheiden, maar daarvoor is veel ervaring nodig. Loopsporen van welpen moeten, om bewijs van voortplanting te bevestigen, te linken zijn aan C1 of C2 waarnemingen van volwassen wolven.

2.2.5 Prooidieren

Sporen van aanvallen van wolven op wilde hoefdieren en landbouwhuisdieren kunnen typische kenmerken vertonen, waardoor de aanval aan een wolf kan worden toegeschreven. Helaas is het niet altijd mogelijk om met zekerheid onderscheid te maken tussen wolf en hond. Door binnen 24 uur een DNA-monster te verzamelen van de bijtwonden kan meestal de veroorzaker geïdentificeerd worden. Het monster wordt bij voorkeur genomen van de keelbeet. Andere delen van de prooi(resten) kan namelijk (ook) DNA van een mogelijke aaseter bevatten (vos, steenmarter). De DNA-monsters moeten zo snel mogelijk gedroogd worden (silicagel) en op een koele en droge plaats bewaard worden tot de genetisch analyse.

Wilde prooidieren waarbij de wolf vermoedelijk de oorzaak is moeten worden onderzocht en fotografisch worden gedocumenteerd. Het dier kan hiertoe ook gevild worden.

Bij aanvallen op landbouwhuisdieren zijn er compensatieregels van toepassing als het dier door een wolf is gedood of aangevallen. Hierdoor mogen alleen daarvoor gemandateerde wolvendeskundigen en schadetaxateurs dit onderzoek uitvoeren. Bij landbouwhuisdieren is het belangrijk om de omstandigheden te documenteren voor taxatie-doeleinden.

Kwalificatie
Een prooidier *kwalificeert* als C1 onder voorwaarden dat:

- Door genetische analyse een wolf op het kadaver is bevestigd.

Een prooidier kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:

- Het kadaver volledig is gevild en de prooi de typische kenmerken van een wolf aanval heeft (zie onder).
- Goed geplaatste dodelijke beet in de keel (met name bij de luchtpijp), bij kleinere dieren over de rug, die van de buitenkant niet erg bloederig uitzien maar massale verwondingen onder de huid laten zien.
- Bij andere bijtwonden is te zien dat ze ernstig zijn en kunnen worden verklaard door de omstandigheden (grootte van de prooi). De plaatsing is vaak in het bovenste deel van de ledematen (schouder of bovenbeen) of op de nek, en
- Het prooidier wordt minimaal 5 meter naar een rustige plek gesleept, en
- Minimaal 5 kg werd gegeten in de eerste nacht, en
- Minimaal 50% van de beten is de huid doorgedrongen, en
- Minimaal 50 % van de perforaties door hoektanden hebben een diameter tussen de 3 en 10 mm, en
- De afstand tussen de hoektanden (indien te meten) is tussen 4 en 5 cm voor de boventanden en tussen de 3 en 4 cm voor de onderste hoektanden, en
- Wanneer meerdere dieren gedood zijn wordt in regel alleen aan de dieren met opengescheurde buik gegeten. Andere dieren kunnen zijn gedood maar niet opengescheurd (surplus killing), en
- Het kadaver vertoont geen wolf-atypische verwondingen, zoals beten in de rug buik en zijkant, en
- Het kadaver is nog niet zo benut dat de typische kenmerken van wolf niet meer te herkennen zijn.

De kenmerken van aanvallen aan landbouwhuisdieren kunnen sterk verschillen van die van aangevallen wilde dieren. Kleinere dieren kunnen andere verwondingen oplopen dan grotere dieren. Bij meervoudige aanvallen moeten ten minste drie kadavers worden onderzocht en gedocumenteerd.

Documentatie

De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.
- Fotodocumentatie.

Te maken foto's voor het villen:

- Overzicht van de situatie met het hele dier,
- Duidelijk sleepspoor,
- Compleet beeld van kadavers (beide kanten van het lichaam),
- Gegevens: dodelijke beet, verdere verwondingen, vraatsporen, afstand van de hoektanden, diameter van de hoektanden.

Te maken foto's na het villen:

- Overzicht van kadavers van beide zijden van het lichaam (kadaver en gevilde huid),
- Dodelijke beet (karkas en gevilde huid),
- Verdere onderhuidse bloedingen,

- Diameter van tandperforaties met schaalverdeling,
- Afstand tussen de hoektanden (indien mogelijk) met schaalverdeling,
- Eventuele doorgebeten beenderen.

Landbouwhuisdieren worden na documentatie altijd meteen afgevoerd om gewenning aan de prooi/locatie te ontmoedigen.

2.2.6 Wolvendrollen

Wolven deponeren drollen vaak op paden en kruispunten van wegen en paden, dikwijls opvallend of op verhogingen in het terrein. De drollen bevatten haren, vaak grote botfragmenten en andere resten van prooidieren (gewoon hondenvoer bevat deze ingrediënten niet). Zwerfhonden of verwilderde honden komen niet voor in Nederland, waardoor drollen van wolven op grootte, inhoud en karakteristieke vleesetersgeur geïdentificeerd kunnen worden. In uitzonderlijke gevallen krijgen honden hele prooidieren te eten, dergelijke drollen zijn nauwelijks te onderscheiden van wolvendrollen. Materiaal verzameld van drollen levert veel informatie over de soort, individu en de gegeten prooien. Genetisch onderzoek van drollen is de standaard bij het aantonen van welke wolven individuen in een bepaald gebied aanwezig zijn. Voor een DNA-monster wordt een specifiek deel van de verse intacte drol genomen en opgeslagen in 99,8% ethanol. Drollen van wolvenwelpen kunnen op het oog niet onderscheiden worden van die van vossen.

Kwalificatie

Een uitwerpsel kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse heeft bevestigd dat het wolf is.

Een uitwerpsel kwalificeert als C2 onder voorwaarden dat:

- De diameter is minimaal 2,5 cm is en de lengte minimaal 20 cm is, en
- Inhoud bevat haren, botfragmenten, tanden of klauwen van evenhoevig dier, en
- Ligging is op of langs het pad of kruispunt.

Drollen gevonden buiten de bevestigde territoria moeten aan de bovenstaande voorwaarden voldoen en bovendien:

- Dient een drol die in potentie als C2 is te kwalificeren, te zijn gedocumenteerd in combinatie met een gelijktijdig als C2 gekwalificeerde spoordocumentatie; of
- Met een als C1 gekwalificeerde waarneming binnen een straal van 1 km binnen een tijdvenster van maximaal 2 weken voor of na de keutelvondst.

Documentatie

Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.
- Fotodocumentatie.

Fotodocumentatie eisen:

- Overzicht van ligging van het uitwerpsel in het landschap, en
- Foto van het totale uitwerpsel met schaal, en
- Foto van details van de inhoud van het uitwerpsel.

2.2.7 Urine en oestrusbloed

Territoriale wolven laten urinemarkeringen achter. Deze markeringen zijn alleen met behulp van een DNA-analyse te onderscheiden van hondenmarkeringen. Daarnaast laten wolvinnen vlak voor de paartijd (januari/februari) markeringen met oestrusbloed achter. In combinatie met een loopspoor kunnen deze sporen de informatie leveren dat de sporen van een territoriale wolf zijn. Bij het documenteren van sporen in de sneeuw wordt altijd aandacht besteed aan urine- en bloedvlekken en wordt de positie ten opzichte van de prenten geregistreerd. Jonge wolven hurken zich meestal, terwijl de territoriale mannelijke wolven vaak een zijdelingse markering aanbrengen. Vaste markeerplekken kunnen soms ook worden ontdekt door de karakteristieke wolvengeur, zeker door hiervoor getrainde detectiehonden.
Urine en oestrusbloed in de sneeuw kunnen makkelijk worden verzameld en bevroren opgeslagen worden tot het onderzoek. Het is zeer moeilijk om voldoende genetisch materiaal te verkrijgen uit een urinemonster die op zanderige grond is genomen.

Kwalificatie
Een urine- en oestrusbloedmarkering kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie
Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.
- Genetisch onderzoek
- Foto documentatie is educatief, doch levert geen bewijs

Opmerking: Bij veel roofdieren komt “overmarkering” voor, dat wil zeggen dat verschillende soorten op elkaars geursporen markeren. Wegens de geringe kans op correcte detectie, wordt aanbevolen dergelijke drollen niet voor analyse te verzamelen.

2.2.8 Haar

Wolvenhaar is visueel vaak niet te onderscheiden van hondenhaar. Een microscopisch onderzoek kan alleen bepalen of een wolf kan worden uitgesloten. Alleen genetische analyse kan met zekerheid aantonen of het een wolvenhaar betreft. Haarstalen worden droog in papier opgeslagen tot het onderzoek. Voor DNA-analyse moet de volledige haar inclusief haarzakje verzameld worden (zonder haarzakje is analyse zinloos, omdat het DNA in het haarzakje zit).

Kwalificatie
Haar kwalificeert als C1 onder voorwaarden dat:

- Genetische analyse bevestigt dat het van een wolf is.

Documentatie
Documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.
- Genetisch onderzoek

2.2.9 Zichtwaarnemingen

Zichtwaarnemingen kunnen alleen met een foto of video worden gedocumenteerd. Vervolgens wordt van de waarneming gedocumenteerd waarin de omstandigheden en locatie van de waarneming benoemd worden en het uiterlijk en gedrag van het dier moet worden beschreven.

Kwalificatie
Een waarneming kwalificeert als C1 als:

- Een foto of video beschikbaar is, en
- Het dier van de zijkant of voorkant volledig is afgebeeld, de tekeningen en verhoudingen van het gehele lichaam klopt en duidelijk zichtbaar is of het dier is duidelijk herkenbaar (zenderkraag, wolf met handicap), en
- Het dier wordt door een ervaren persoon geïdentificeerd als een wolf.

Een waarneming van een foto of video kwalificeert als C3 onder voorwaarden dat:

- Het dier niet als wolf kan worden bevestigd, maar ook niet kan worden uitgesloten.

Documentatie
De documentatie vindt plaats met behulp van:

- Formulier op website Wolven in Nederland.

3 Uitvoering in de praktijk

Dit hoofdstuk geeft weer hoe de actieve monitoring in Drenthe in de praktijk wordt georganiseerd, opgestart en uitgevoerd.

3.1 Team actieve monitoring

De actieve monitoring wordt uitgevoerd door vrijwilligers, die worden aangestuurd door regiocoördinatoren. De vrijwilligers en regiocoördinatoren worden opgeleid door de Zoogdiervereniging. Voor de start van de actieve monitoring wordt een startbijeenkomst georganiseerd met de coördinatoren, vrijwilligers en terreinbeheerders en provincie. Daarin wordt de methode toegelicht en afspraken gemaakt.

De coördinatie ligt bij twee soorten regiocoördinatoren: De territoriumcoördinator is van één wolventerritorium of -zoekgebied verantwoordelijk voor de uitvoering van de actieve monitoring en onderhoudt contact met de terreinbeheerders in dit gebied. Veldonderzoek buiten (bekende) territoria wordt uitgevoerd en/of aangestuurd door de provinciale regiocoördinator.

Drenthe:
Drenthe:

De regiocoördinatoren worden ondersteund en aangestuurd door de landelijk coördinator. De landelijk coördinator is tevens het aanspreekpunt voor de provincie. Bij problemen rond de actieve monitoring kan contact worden opgenomen met de projectleider van het Wolvenmeldpunt.

:
:

3.2 Planning van de monitoring

De planning van de passieve en actieve monitoring verschilt per fase (Tabel 2). In verschillende fasen van vestiging komen verschillende monitoringsdoelen in beeld. Het eerste doel in een onderzoeksgebied is het duiden van de afbakening met het territorium en kerngebied wanneer er zeer weinig data voorhanden is (fase 1b). Denk hierbij aan enkele zekere meldingen in een zoekgebied.
Pas als je deze informatie hebt kun je het meest optimaal doorgaan met het tweede doel. Dit tweede doel is het inzichtelijk krijgen van de aanwezige individuen. Dit is niet alleen de op dit moment aanwezige wolven, maar ook de status van paarvorming, reproductie en het opmerken van afwezigheid van wolven door sterfte of wegtrekken.
Bij het wegtrekken van een wolf is de aanname dat deze elders opduikt en daar genetisch wordt aangetoond. Wanneer een wolf ten minste anderhalf jaar lang ‘vermist’ is, is het aannemelijk dat de wolf de Centraal-Europese populatie heeft verlaten of niet meer leeft.

In Tabel 2 staat per fase aangegeven met welke methode de verschillende monitoringsdoelen kunnen worden aangetoond. In de tabel staat ook beschreven in welke tijd van het jaar dit doel aan de orde is. Vanaf paragraaf 3.3 wordt beschreven hoe deze monitoring kan worden aangepakt.

Tabel 2: Overzicht van de te gebruiken monitoringsmethoden afhankelijk van de fase van vestiging en de monitoringsdoelen.

Fase	**Doel**	**Aanpak**	**Monitoringsmethode**	**Seizoen**
Fase 1: Zwervende wolf	Incidentele aanwezigheid aantonen	Passieve monitoring (meldpunt)	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Bij melding mogelijk C1, C2 spoor: prenten, drollen, prooidier.	Veldonderzoek DNA verzamelen	Gehele jaar
	Langdurige aanwezigheid aantonen	Actieve monitoring. Bij aanhoudende waarnemingen in één gebied.	Veldonderzoek Cameraval DNA verzamelen	Gehele jaar
Fase 2: Van zoekgebied tot aan territoriale solitair levende wolf	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen.	DNA verzamelen*	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m mrt
Fase 3: Territoriaal wolvenpaar	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen*	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m feb
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek Cameraval	Jul t/m feb
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen*	Nov t/m jan
			Cameraval	Gehele jaar

Fase 4: Territoriaal wolvenpaar met jongen	Aanwezigheid aantonen Afbakening van randen territorium en kerngebied	Passieve monitoring (meldpunt). Aantonen van veranderingen	Toevallige waarnemingen	Gehele jaar
		Aantonen dat de wolf in het gebied blijft Territorium in kaart brengen	DNA verzamelen*	Gehele jaar
			Cameraval	Gehele jaar
			Veldonderzoek	Juli t/m mrt
	Reproductie	Indicatie van paring	Cameraval	Feb – mrt
		Bewijs van reproductie	Veldonderzoek	Jul t/m mrt
			Cameraval	Gehele jaar
	Roedel grootte	Minimale roedelgrootte aantonen	DNA verzamelen	Nov t/m jan*
			Cameraval	Gehele jaar

* De paartijd valt in de winter, met intensiever markeren tot gevolg. Dit maakt deze periode uitermate geschikt voor het verzamelen van DNA-monsters uit drollen of oestrus bloed.

In de tweede kolom van Tabel 2 staan de volgende doelen weergegeven, waarvan de praktische aanpak in de volgende paragrafen worden beschreven:

1. Afbakening territorium en kerngebied (paragraaf 3.3)
2. Aanwezigheid wolven aantonen (paragraaf 3.4)
3. Reproductie (paragraaf 3.4)
4. Roedel grootte (paragraaf 3.4)

3.3 Aanpak afbakening territorium en kerngebied

Direct na (door genetisch-aangetoonde) bewijs van een wolf in zoekgebied start de actieve monitoring naar de afbakening van de randen van het territorium en het kerngebied met spoorzoeken, genetische analyse en cameravallen. Deze kunnen worden aangevuld met het zoeken van sporen met een getrainde hond (zie Klees 2019). We spreken van een zoekgebied tot het moment dat een wolf ten minste zes maanden aantoonbaar en aanwezig is geweest in eenzelfde regio, waarbij het bewijs moet worden onderbouwd met genetische analyse op individueel niveau.

Het afbakenen van de randen van het territorium en kerngebied wordt gedaan door spoorzoeken waarmee DNA wordt verzameld, dat C1 bewijs (SCALP) levert. Het spoorzoeken bestaat vooral uit het vinden van wolvendrollen en pootafdrukken, en daarnaast urine, haren en prooiresten. De sporen worden gericht gevonden door te voet of per fietskilometers te maken op de paden in het wolventerritorium of zoekgebied. Echter, een onderzoeksgebied van ca. 200 tot 300 km² afzoeken is geen sinecure. Om toch efficiënt tot resultaten te komen is een systematische aanpak vereist.

Afbakening kerngebied vaststellen
Zodra ergens één of meerdere meldingen leiden tot een cluster van C1 waarnemingen ontstaat, dan kan dat als de kern of kernen van het onderzoeksgebied beschouwd worden. Ondanks dat wolventerritoria geen cirkelvorm hebben, beschouwen wij dit bij het onderzoeksgebied wel als een cirkel bij de start van actieve monitoring en als voorbereiding voor het onderzoek in het veld.

Afbakening territorium vaststellen
Vervolgens trekken wij bij elke kern een cirkel met een oppervlakte van 250 km², de straal bedraagt dan grofweg 9 kilometer. Wij projecteren onze cirkel(s) daarna op kaart om ongeschikte delen (bebouwing, etc.) af te laten vallen. Dit kan digitaal of met een papieren kaart. Vervolgens trekken wij een aantal radialen (spaken in een fietswiel, zie figuur 1). Een eerste verdeling in acht punten levert een grof beeld. Op kaart tekenen wij aan waar onze radialen de bestaande infrastructuur als paden en wegen kruisen. Daarbij zijn enkel onverharde wegen van interesse om eventuele sporen te kunnen vinden. Omdat de eerste benadering grof is, kiezen wij intervallen van ca. 3 kilometer langs de radiaal. Op deze wijze naderen wij in drie stappen de (fictieve) kern van het onderzoeksgebied. Bij elk interval kijken wij naar geschikte paden, zeker als deze in meerdere onderzoekscirkels liggen. Deze paden worden bezocht en over een afstand van enkele honderden meters naar links en rechts van de radiaal afgezocht. Dit is het meest efficiënt uit te voeren per fiets.

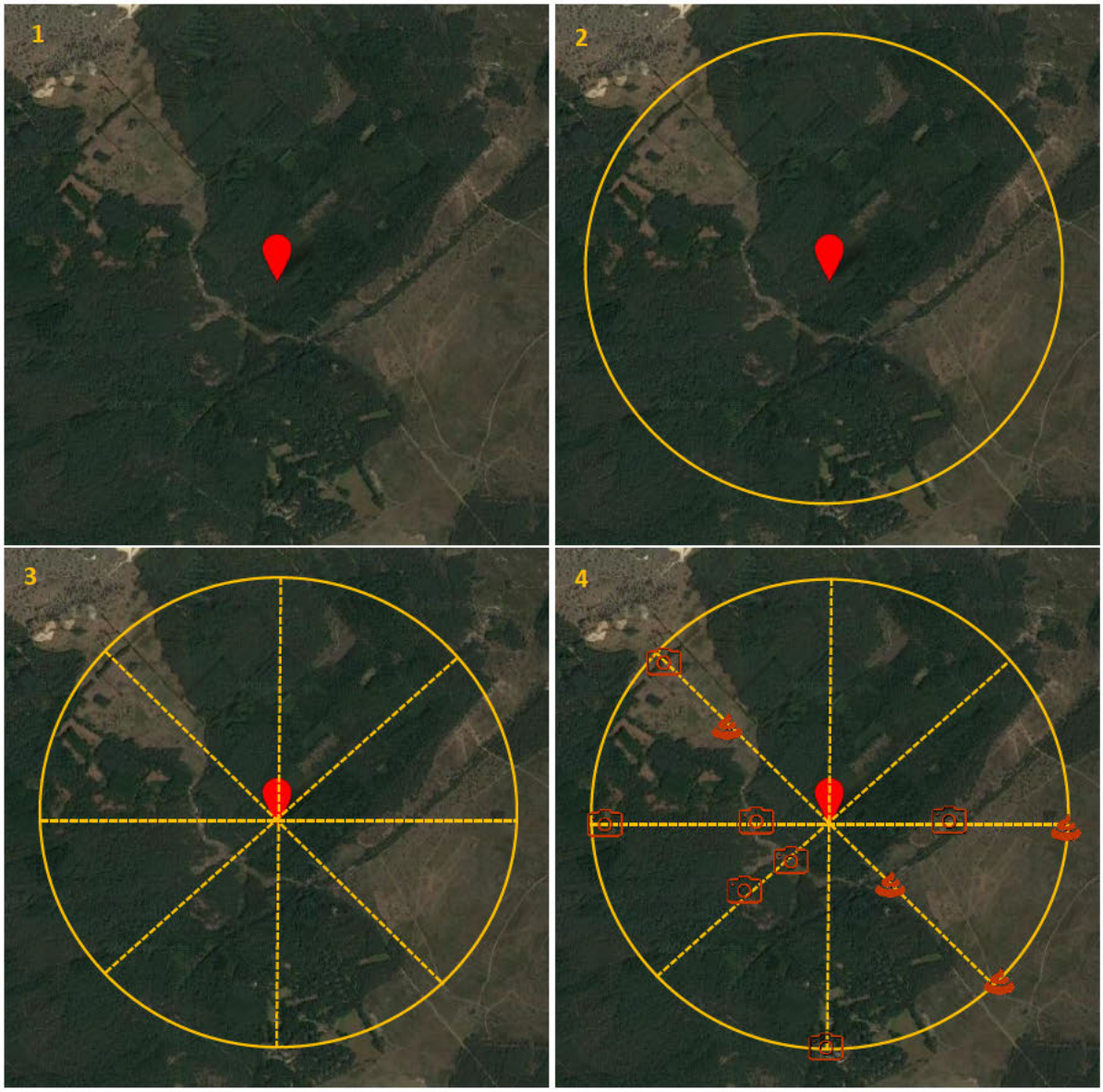
Aldus werkt men van buiten naar binnen en verzamelt op deze wijze metingen die kunnen duiden op de aanwezigheid van een wolf met onderlinge afstanden van zo'n 3 kilometer. Wanneer wij dit voor alle radialen van de onderzoekscirkels uitgevoerd hebben zal zich mogelijk al een vorm aftekenen die beter de feitelijke ligging van het territorium weergeeft. Om de rol van toevalligheden uit te sluiten dient dit herhaald te worden met een interval van ongeveer twee weken tot er een duidelijk activiteitspatroon te herkennen is op basis waarvan een territorium af te bakenen is. Ook dienen de omstandigheden (weer/recreatieve verstoring) in aanmerking genomen te worden om de kansen op sporen goed te benutten.
Daarna volgt een verfijning, door meer radialen te gebruiken en onderlinge afstanden van een kilometer. Zo laat een territorium zich als het ware 'insluiten'. Na deze grove benadering is een gedetailleerder onderzoek nodig om een beeld van het werkelijke territorium te verkrijgen. De grenzen van territoria onderscheiden zich in regel door het grote aantal te vinden markeringen, vooral uitwerpselen.

Het nauwkeurig vastleggen van alle waarnemingen en hun locaties is uiteraard een strikt vereiste. Spoedige uitwerking in het systeem (www.wolveninnederland.nl/wolf-gezien) en daarmee het maken van hulpkaarten is zowel goed voor de motivatie als voor de efficiëntie. Constatering van gaten in de gegevens komen zo ook in beeld, die vervolgens bevestigd of gecorrigeerd kunnen worden door extra onderzoek.

Deze methode dient ook niet enkel theoretisch, maar met veldkennis uitgevoerd te worden.
Voor het in kaart brengen van de feitelijke grenzen is het ontbreken van aanwijzingen over minstens twee parallelle paden met een onderlinge afstand van enkele honderden meters een redelijke indicatie om dit als 'buiten het territorium' te beschouwen. Wanneer dit echter in het totaal plaatje bevreemding wekt, is nader onderzoek gewenst. Na verloop van tijd en na toegepaste verfijning komt

er een gebied in beeld wat uiteraard zowel binnen als buiten onze cirkel kan liggen. De eerder verzamelde gegevens tonen waar uitbreiding van het areaal gezocht moet worden.

Wanneer de eerste indicaties van grenzen aldus zijn vastgelegd, kan dit nog bevestigd worden door camera's te plaatsen op locaties waar geen wolf meer verwacht wordt. Wanneer die meer dan 14 dagen 'leeg' blijven, dan klopt de inschatting dat dit geen onderdeel meer is van het territorium.



Figuur 1. Schematische weergave van het gebruik van cirkels en radialen om actieve monitoring uit te voeren in vier stappen. Het begint met een of meer C1 waarnemingen (1), waar een buffer omheen getrokken wordt (2; let op: in deze schematische weergave is de buffer kleiner dan 3 kilometer). Vanuit de C1 waarneming tot aan de rand van de cirkel worden acht radialen getekend (3). Op deze radialen wordt actieve monitoring uitgevoerd (4), bijvoorbeeld door het plaatsen van cameravallen bij vernauwingen in het landschap en/of het actief zoeken naar sporen als wolvendrollen bij paden en/of wissels.

Herhalingen detecteren verandering
Uiteraard is het proces van een territorium in beeld brengen een interactief gebeuren, waarbij alle mogelijke feiten op hun eigen wijze een bijdrage leveren. Ook hier is de centralisatie van gegevens in de database en centrale coördinatie van belang. Omdat wolven voor succesvolle jacht graag het verrassingseffect benutten, vinden er regelmatig verschuivingen plaats tussen deel-jachtgebieden. Ook wisselt het territoriumgebruik met de seizoenen. Met veranderingen dient rekening gehouden worden door niet te snel conclusies te trekken uit een periode zonder waarnemingen. Zowel positieve als negatieve constateringen dienen daarom met ruime intervallen herhaald te worden voor een betrouwbaar totaalbeeld.

3.4 Aanpak aantonen aanwezigheid wolven, reproductie en roedelgrootte

Zodra de grenzen van een territorium min of meer bekend zijn op basis van C1 en C2 meldingen, is het de volgende stap de aanwezige wolven in dit territorium te duiden en te volgen en paarvorming, reproductie en roedelgrootte vast te stellen.

Aanwezigheid wolven en roedelgrootte
Voor de vaststelling van de individuele aanwezigheid van wolven en roedelgrootte, volstaan alleen bewijzen waarbij individuen met zekerheid te onderscheiden zijn. Dat kan aan de hand van DNA, geslacht en (zeldzame) uiterlijke kenmerken, mits deze op verschillende foto's reproduceerbaar blijken om belichtingseffecten, etc., uit te sluiten. Gevestigde dieren zijn met DNA aan te tonen en te onderscheiden.

Paarvorming
De overgang van enkele wolf naar paarvorming kan waargenomen worden door een cameraval, maar ook door loopsporen. Dubbelsporen zijn hiervoor een belangrijke indicatie, waarbij C1 bewijs wordt verkregen met DNA of cameravalbeelden.

Reproductie en roedelgrootte
Vervolgens is het vaststellen van voortplanting belangrijk, samen met bewijzen van overleving (in het eerste jaar kan de sterfte van welpen aanzienlijk zijn) waarmee de roedelgrootte kan worden bepaald. Deze informatie wordt het beste verkregen door de inzet van cameravallen.
Er worden in een zoekgebied/(vermoedelijk) territorium minimaal tien camera's jaarrond ingezet. Op de Veluwe blijkt uit de evaluatie dat er behoefte is aan meer camera's, maar de onderzoeksvragen worden wel voldoende beantwoord. Daarom worden nog niet meer camera's gebruikt, maar dit zou wel meer detailinformatie opleveren.

De latere zomer, augustus/september (in sommige landen begint men in juni al met actief zoeken, omdat de welpen al zelfstandig mobiel zijn) is een goede en veilige periode om bijvoorbeeld met cameravallen aanwezigheid van nageslacht te documenteren. De jongen zijn dan al geruime tijd zelfstandig mobiel, en door toegenomen terreinkennis minder kwetsbaar voor verkeer bij verstoring.

De batterijen moeten ongeveer eens per maand de batterijen verwisseld worden, behalve in het voortplantingsseizoen. In de periode april t/m juni worden er geen batterijen verwisseld. Indien er al

goed zicht is op het mogelijk kerngebied, dan kunnen in dit gebied voor de worp van de jongen reeds cameravallen opgehangen worden.

Zoeken van het hol is niet toegestaan
Het actief zoeken naar de holen en jongen in de kwetsbare periode (maart-augustus) is een ernstige en niet toegestane verstoring en is dan ook niet toegestaan zonder ontheffing. Er bestaat uiteraard de kans dat de jongen of het hol per toeval worden gevonden, wat een indicatie of bewijs van voortplanting kan opleveren. Het vervolgens actief verifiëren valt onder opzettelijke verstoring en mag alleen met ontheffing Wet natuurbescherming plaatsvinden.

4 Bronnenlijst

Informatie uit Nederland:

IPO, 2019. Interprovinciaal wolvenplan. IPO, Den Haag.

Klees, D., J. van Leeuwen en E. van Norren, 2019. Monitoringplan Wolf. Rapport 2019.16. Zoogdiervereniging, Nijmegen.

Informatie uit Duitsland:

DBB-Wolf, 2020. Verspreiding van wolven in de Centraal-Europese laaglandpopulatie. Geraadpleegd op www.dbb-wolf.de.

Kaczensky, P., T. Huber, I. Reinhardt, G. Kluth, 2008. Wer war es? Spuren und Risse von großen Beutegreifern erkennen und dokumentieren. Wildland-Stiftung Bayern. 3. Auflage.

Reinhardt, I., P. Kaczensky, F. Knauer, G. Rauer, G. Kluth, S. Wölfl, D. Huckschlag, U. Wotschikowsky, 2015. Monitoring von Wolf, Luchs und Bär in Deutschland. Bundesamt für Naturschutz. BfN-Skripten 413.

Verslag overleg Regiegroep Wolf van 16 juli 2014

Aanwezigen: (verslag)

1 Mededelingen

is verhinderd zal bellen en informeren over volgende besprekingen. Bijdragen van vanwege kennis en ervaringen worden bijzonder gewaardeerd.

2 Stand van zaken wolvenwaarnemingen

Procedure ook agenderen voor overleg met Alterra. geeft aan dat hij verschillende keren gemaild heeft, maar geen reactie krijgt. Kennelijk heeft Naturalis geen belangstelling.

3 Symposium Wolveninnederland 24 juli

zal deelnemen.

4 Probleemwolf

Prima stuk van . Over het verbod op lokvoeren spreken we af dat daar geen actieve stappen voor worden gezet maar dat er bij streekcommunicatie aanbevolen wordt om geen voer uit te leggen. Verder zal een wolf verwijdert worden indien de tabel daar aanleiding toe geeft, ongeacht de populatiestatus. Het probleem dient immers opgelost te worden.
Het zenderen van een wolf levert weliswaar interessante informatie op maar is voor de provinciale taken niet in alle gevallen noodzakelijk.

5 Memo tegemoetkomingen wolvenschade

Het voorstel is opgesteld in het kader van het wolvenplan, maar geldt ook voor Habitatrichtlijn soorten Bever en Lynx (Bijlage IV). Het stuk wordt daarop aangepast, maar vanwege afwezigheid van en nog niet geagendeerd voor het IPO-werkgroepoverleg van augustus, maar dat van september.

6 Communicatieplan

Woordvoerders van verantwoordelijke gedeputeerden in Drenthe en Limburg zijn door woordvoerdster van gedeputeerde Utrecht benaderd om gezamenlijk een Communicatieplan op te stellen. In Utrecht gaat dit getrokken worden door .

7 Besprekingen met Wolveninnederalnd en Alterra

Deze worden ingepland voor 10 en 24 september zal en uitnodigen.

8 Nieuwe ontwikkelingen in buitenland

Sinds de mail update van van 8 juli 2014, geen nieuws meer.

9 aanbevelingen wolvenplan

Opmerkingen gemaakt en zullen door verwerkt worden. Om efficienter te kunnen werken is het zinvol om van te voren al de aanbevelingen te bekijken en zo nodig annotaties aan te brengen.

Ten aanzien van aanbeveling 4.10 wordt aangevuld dat het ondersteunen van de Zoogdiervereniging of Wolveninnederland een mogelijkheid is om gegevens beschikbaar te krijgen op het moment dat er nog slechts af en toe zwervers worden waargenomen.

10 Volgende vergaderingen

10 september 13.30 – 16.30. Om 15.00 uur schuift WolveninNederland aan. Locatie: BIJ12, Op de Hei.

23 september 13.30 – 16.30. Om 15.00 uur schuift Alterra aan (nog niet bevestigd). Locatie: BIJ12, Achter de Dijk.

Verslag Derde Ronde Tafel Wolf

7 mei 2019, provinciehuis

Deelnemers:

- [redacted], schapenhouder uit Leek
- [redacted] provincie Gelderland
- [redacted] Staatsbosbeheer
- [redacted], LTO ([redacted])
- [redacted] schaapskudde Het Stroomdal
- [redacted] (Vereniging Drentse Boermarken)
- [redacted] (Vereniging Drentse Boermarken)
- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- [redacted] Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- [redacted] Wolf Fencing
- Henk Jumelet, gedeputeerde provincie Drenthe
- [redacted] provincie Drenthe)
- Jordan Jumelet (teammanager Natuur provincie Drenthe)
- [redacted] provincie Drenthe), verslag

Het gesprek op hoofdlijnen

- De situatie is veranderd doordat er veel meer wolven de grens over kwamen sinds voorjaar 2018 dan verwacht. Daar speelt het IPO Wolvenplan 2.0 op in. Dit plan legt de beleidsmatige kaders voor 3 jaar vast. Dit gesprek is niet bedoeld om tot een beleidsadvies te komen, maar gaat over hoe we in Drenthe kunnen omgaan met de bestaande situatie, waarin de kans bestaat dat een wolf zich gaat vestigen.
- Daarnaast is de kans dat er steeds meer zwervers Drenthe binnen komen groot. Er komen elk jaar zo'n 100 zwervers bij in Duitsland. Die kunnen overal vandaan komen. De roedel bij Meppen en de twee andere in Noord-Duitsland zijn niet per se de leveranciers van zwervers. Er is contact met Duitsland/Nedersaksen over de aanpak, we kunnen van hen leren. De provincie kan geen preventieve maatregelen nemen tegen zwervers, omdat zwervers overal kunnen opduiken. Dierhouders moeten zelf zorgen voor bescherming van hun dieren, voor zover dat redelijkerwijs mogelijk is.
- Acteren op toename zwervers? Is niet volgens IPO-draaiboek. Is wel de realiteit dat er behoefte is om iets te doen.
- Gelderland is bezig met een gebiedsproces. Er zijn daar sinds kort (januari dit jaar) twee territoria, waarvan één met een vermoedelijk koppeltje, dat mogelijk voor een roedel gaat zorgen. Gelderland heeft aan Wageningen gevraagd het gebied van de twee gevestigde wolven vast te stellen. Wageningen heeft op zijn beurt gevraagd aan Duitsland hoe dat aan te pakken. Gelderland is uitgekomen op een gebied van 13 km rond gebied wolf, 670 km2 voor twee roedels.
- GS heeft in Gelderland die 670 vierkante kilometer Veluwe begrensd als wolvengebied, waarbinnen de twee territoria liggen en waarbinnen het gebiedsproces speelt. Het gebied

omvat ook de randen van de Veluwe, met boerenland. Er is een compacte gebiedscommissie ingesteld (7 of 8 leden) om slagvaardig te kunnen werken. Daarnaast wordt gedacht aan een grotere schil/klankbordgroep zodat de implementatie ook op voldoende draagvlak kan rekenen.

- Henk Jumelet wil graag dat de provincies op dezelfde manier te werk gaan om van elkaar te kunnen leren. We willen in Drenthe geen nieuwe dingen doen, als elders al ervaring is. We kennen de filmpjes van vreselijke slachtingen onder vee. Dat willen we voorkomen. Hoe kunnen we dat in Drenthe doen?
- Verschillende malen wordt benoemd dat het tijd is om te beginnen met preventieve maatregelen. Niet wachten, maar een handje helpen van de dierhouders die daar al mee willen beginnen. Henk Jumelet zegt dat daar veel kosten aan zitten. Dat het daarom nodig is om eerst met de belanghebbenden uit te zoeken wat er nodig is. Wat moet er gebeuren voor we maatregelen kunnen nemen? Aan welke knoppen willen we kunnen draaien?
- Gebiedsplan voor de roedel (en zwervers vanuit) Meppen nodig? Nee, want de wolven uit dat gebied zijn tot op heden niet ten westen van de Ems aangetroffen.
- Beginnen met een pilot? Gebied vaststellen? Welk gebied dan? Tegen welke kosten? Beter is om nu te beginnen met kennis verwerven en met voorbereiden van acties voor het geval een wolf zich vestigt of er sprake is van een vaste zwerfroute (corridor) van de wolf.

Conclusies en afspraken

- We stellen een werkgroep (naam?) samen die een advies voorbereidt voor de provincie over wat er nodig is in Drenthe. Op het moment dat een wolf zich vestigt, kunnen we dit advies benutten bij het eventueel starten van een gebiedsproces. Wat moeten we daarvoor voorbereiden, hoe willen we het aanpakken.
- De werkgroep formuleert haar opdracht in overleg met de provincie.
- Het kan van belang zijn om Overijssel te betrekken bij het advies (afhankelijk van de uiteindelijke opdracht en/of gebiedsafbakening).
- Voor de werkgroep melden zich aan:

- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden), stelt zich voor het eerste half jaar ook beschikbaar [redacted].
- SSB ([redacted])
- [redacted] (Vereniging Drentse Boermarken)
- [redacted] (herder schaapkudde)
- [redacted] Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- Beleidsmedewerker provincie (naam volgt)

- In deze werkgroep wordt ook nagedacht over een vervolg en over de vraag of (als er gekozen wordt voor een gebiedsproces) er een onafhankelijke voorzitter nodig is.
- Voor het formuleren van de opdracht schuift ook de teammanager natuur van de provincie bij het eerste overleg aan.

Verslag evaluatie wolf dd. 19 augustus 2015

Aanwezig: , Jose Woertman, , (verslag)

Opmerkingen politie:

- Is er een probleem of niet. Niet laten meeslepen door emoties. Een wolf is een wolf, hoort bij Flora/faunazaken van provincie
- Onderzoeksbelang of openbare orde – voor politie probleem. Bij openbare orde is burgemeester verantwoordelijk. Politie ondergeschikt aan bevoegd gezag. Als het om onderzoeksbelang gaat hoeft de politie niet op te treden.
  Provincie in beeld als opdrachtgever.
- De hoe-vraag is verantwoordelijkheid van politie (protocol)
- Er ligt spanning in woord vertrouwen: verdoven van wolf met achter de hand de kogel. Dit moet vooraf worden afgekaderd. Politie moet geen zwarte piet toegeschoven krijgen.
- Scheiding in informeren en deskundigheid (wie gaat erover/wie voegt iets toe).
- Veel last van media. Heeft groot afbreukrisico voor politie
- Wolf verdoven vanaf 60 m is haalbaar. Duitse collega's hebben nu zelfde materiaal als politie.
- In protocol: als wolf mens aanvalt dan wolf doden. Ligt gevoelig in de samenleving (afbreukrisico)

Dit soort aspecten vraagt om heldere positionering van de opdrachtgever. Politie is ondergeschikt aan bevoegd gezag. Bij openbare orde is dat de burgemeester. Wel schaalophoging op hoger niveau (omdat een wolf binnen een uur weer in een andere gemeente loopt).

Opmerkingen

- Kunnen zich volledig vinden bij de opmerkingen van de politie. Zij vonden het in begin erg rommelig. Het moet van te voren in klein comite duidelijk zijn wat de rollen zijn. Maar het was een leerproces. Wel plan maken voor de toekomst.

Opmerkingen

- Iedereen was heel erg zoekende, maar uiteindelijk toch allemaal goed gegaan. Qua organisatie aardig opgezet.
- Juridisch: een ontheffing of aanwijzing voor het verdoven van een wolf.
- Communicatie: duidelijke afspraken maken. Dit onderdeel ook in Wolvenplan.
- Iedereen met 1 mond praten.
- Alleen actie als er echt wat aan de hand is.

Jose merkt op dat lijntje met ministerie niet fijn was. Nu afkaarten dat gedeputeerde het oppakt. Aan de voorkant zorgen dat dit goed geregeld is (in wolvenplan).

Wie beoordeelt dat er een probleem is? Wie hakt de knoop door?. Deskundigheid op tafel, daarna beslissing overheid.
Veiligheidsregels: Burgemeester van grootste gemeente is verantwoordelijk. Schaal van provincie is te klein.

[redacted]
Dit najaar wolvenplan afgerond (kopie van wolvenplan Duitsland). Organisatiestructuur is daar anders. Uitgangspunt in Duitsland is: laten lopen. Daar worden wolven verdoofd en gezenderd, niet vanuit onderzoek maar voor effectief opsporen.
In wolvenplan elkaars standpuntbepaling doen. Wie is op welk schaalniveau verantwoordelijk.
In NL is er een wolvenwerkgroep. Zij kan ambtelijk advies maken. Geen belangengroepen die adviseren. Wel mogen zij info geven, maar geen advies.

Hoever is het nu als er nu een wolf komt en er is nog geen wolvenplan. Grootste hindernis was het ministerie. Discussie over dierproef (zenderen is geen dierproef). ~~Zuiver kijken naar Wet dierproeven. We mogen de wet niet anders interpreteren en de wet niet gebruiken voor identiteit vaststellen.~~
Rijk (RVO) en provincies kijken anders naar deze wet, uiteindelijk zal in een voorkomend geval een rechtbank eventueel moeten beslissen welke interpretatie de juiste is. Het gaat vooral om een wel overwogen, en goed beargumenteerde, keuze te maken.

Ook hiervoor goed onderbouwd verhaal maken (wolvendraaiboek). Van daaruit werken. Dan zal blijken of het boek goed is.

Politie heeft nu zenderband klaarliggen voor volgende wolf. Hoe ga je dat doen? Verdovingspijl of trekkerspijl (investeren hierin).
Het moet duidelijk zijn wie er een verdovingsgeweer heeft en wie er zulke pijlen heeft.
Wat betreft zenderen: in IPO-overleg ervoor zorgen dat bv Altrerra zenders heeft. Wat pijlen betreft nog niet duidelijk (politie of dierenarts). Geen verdoving/zenderen voor onderzoeksdoeleinden.

Er komt een draaiboek voor heel Nederland. Op regioniveau draaiboek verder invullen. Is voor iedere provincie verschillend.

- Er komt op landelijk niveau een draaiboek
- Op operationeel niveau komt draaiboek
- Er komt een intern draaiboek
- Draaiboek mee laten lezen door de betrokkene partijen (op regionaal niveau). Ook veiligheidsregio in plan. Zorgen voor goede samenwerking hierin. Gezamenlijk draaiboek maken ([redacted] voor juridisch verhaal, [redacted] voor technisch/praktische gedeelte.
- Er kan op voorhand geen ontheffing aangevraagd worden. Kan alleen door gecertificeerde partijen, bv. door Alterra.
- Suggestie meenemen over verbreding. Het hebben over wild ipv. alleen wolf. Bv. zeearend, wilde zwijnen, buizerd die fietsers aanvalt (is meer voor gemeente)
- Zorgen voor goede communicatie. Naast wolvenplan ook communicatieplan. Provincie communiceert ([redacted])
- Kijken naar technisch/praktisch plan
- Lijnen met politie openhouden. Bestuurders hierin meenemen.
- [redacted] wil in Niedersachsen zowel ambtelijk als inhoudelijk zijn contacten daar uitbreiden.
- Politie zal informeren naar prijskaartje van gecombineerde pijlen (zijn pijlen met verdoving en zendertje)

Vergadering van de Gebiedscommissie Wolf, donderdag 23 september 2021

Aanwezig:
H. Oosterman, [redacted] (verslag**)**

1. Opening en stand van zaken
We openen met een voorstel rondje en de huidige stand van zaken.

2. Discussiepunten schadepreventieplan
Het huidige plan ligt al een tijdje voor. De vraag is of we het nu nog helemaal moeten doorlopen met het risico dat het over een half jaar weer helemaal opnieuw moet?
[redacted] vraagt zich af of de inbreng uit de regio wel in het plan verwerkt is.
Afgesproken wordt dat [redacted] en [redacted] een oplegnotie maken voor het plan met daarin opgenomen de reactie op de discussie punten.

3. Rapportage subsidieaanvragen
Afgesproken wordt het subsidieoverzicht te anonimiseren zodat er een duidelijk overzicht is m.b.t. de verstrekte subsidies.

4. Wolvenconsulent
Zie bijgevoegde functieprofiel van de provincie Gelderland.
Voor Drenthe zou dit ook een welkome functie zijn! Wellicht zou communicatie hiermee te combineren zijn. [redacted] stelt een profiel op voor een wolvenconsulent voor de provincie Drenthe. Hij stuurt dit richting de voorzitter die het op zijn beurt voor advies naar GS stuurt.
[redacted] zoekt uit wie de communicatie m.b.t. de wolf in handen heeft binnen de afdeling communicatie bij de provincie.

5. Gebiedsgericht preventieplan
Hier wordt afgesproken richting GS te adviseren om heel Drenthe aan te merken als risicogebied. Voor het overige is e.e.a. al besproken onder punt 2.

6. Werkplan
Zie 2 en 5. Met als toevoeging het onderdeel betere communicatie over de subsidieregeling om deelname te bevorderen.

7. EU toestemming voor uitkering hoger dan € 20.000
De deminimis begrenzing van € 20.00,00 beperkt grote professionele houders in de subsidieaanvraag voor preventie. Deze beperking zou kunnen vervallen als de financiering voor maatregelen via GLB gelden (pijler 2, ANLB) zou kunnen lopen. Dit wordt echter niet als kansrijk gezien. Verzoek om de provincies aan te sporen (via LOW?) de deminimis beperking zelf aan te kaarten als LNV het niet ondersteund.

Ook een herhaalde aanvraag na 3 jaar kan een oplossing zijn als het principe wordt verlaten om eenmalig en alleen binnen 3 jaar na aanwijzing leefgebied subsidie te verstrekken. In verplaatsbare opstellingen is sprake van slijtage van netten en accu's die binnen ongeveer die 3 jaar vervanging behoeven, daarvoor is nu geen subsidie geregeld. Overwegen die koppeling te maken.
Afgesproken wordt dat [redacted] een stuk maakt namens de gebiedscommissie zodat de voorzitter dit kan indienen, zodat de provincie e.e.a. in gang kan zetten.
[redacted] neemt contact op met [redacted] van de provincie Gelderland e.e.a. af te stemmen om het gezamenlijk aan te kaarten bij LNV.

8. Functioneren wolvencommissie en ambtelijke ondersteuning

Afgesproken wordt alle belangrijke mail en stukken via [redacted] te laten lopen. Zij zorgt dat dit dan verder de organisatie in komt (via [redacted]). Op die manier kan het administratief ook goed bijgehouden worden.
Tevens zorgt [redacted] voor de verslaglegging en een actielijst. De vergaderfrequentie wordt gezet op 4 keer per jaar. [redacted] zorgt dat ze op de mailinglijst van [redacted] komt (IPO en Bij12).

9. Rondvraag en sluiting

Harry Oosterman heeft een brief ontvangen van de fokvereniging voor pony's vanwege het risico dat ook deze dieren lopen ten opzichte van de wolf.
De problematiek m.b.t runderen die gepakt worden ligt landelijk. Er wordt een lijst gemaakt met overige diersoorten waarop o.a. de pony, alpaca en het varken komen te staan. Bij ieder diersoort komt ook een voorstel voor vergoeding (dit is een versleuteling die in verhouding is met schapen en geiten). Het stuk is landelijk ingebracht (LOW) en wordt op 5 oktober a.s. besproken.
Afgesproken wordt dat [redacted] richting de fokvereniging voor pony's gaat reageren dat er aan gewerkt wordt

Er wordt in Gelderland een notitie voorbereid m.b.t. vervolgschade arbeid voor innovatie van schapenrasters. Eea moet inzichtelijk gemaakt worden via Bij12, [redacted]. Het gaat om ongeveer € 68.000,00. De vraag is of hier budget voor is.

[redacted] *:"Er is een voorspelling in het LOW/WUR geformuleerd over de roedelgroote in Nederland. Klopt het dat dat 20 stuks zijn en wat zijn dan de locaties en wat is de grootte van het territorium?*
Het betreft een stuk van [redacted]

Vergadering van de Gebiedscommissie Wolf, vrijdag 19 november 2021 (digitaal)

Aanwezig:
H. Oosterman, [redacted] (verslag**)**

1. Opening en stand van zaken

De voorzitter opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom. Naar aanleiding van een vraag m.b.t. uitbetaling van de vacatiegelden laat [redacted] weten dat ze er boven op zit en er alles aan doet om de gelden nog dit jaar te laten uitbetalen. Met excuses dat het zo lang heeft moeten duren.
M.b.t. het overzicht van de subsidie aanvragen neemt Harry contact op met Jordan Jumelet.

Actueel
Aanwezigheid van wolven: [redacted] laat weten dat zich in het Drents Friese Wold paarvorming en territoriumvorming voordoet (deze informatie is on-officieel). Ter hoogte van Wijster is een zwerver waargenomen.
Staatsbosbeheer (SBB) heeft een waarneming op camera. Op 10 november 2 tegelijk wat lijkt op paarvorming, aldus [redacted]. M.b.t. de waargenomen wolf in Diever volgt hopelijk in de 3e week van november uitslag van de DNA-analyse. In de kale duinen zijn wolvensporen gevonden.
De camera's staan alleen in SBB gebied, wellicht is het een goed idee dit op te schalen. Overleg over meer camera's en monitoring is gewenst.
De schadegevallen komen op de site van Bij12, elke paar dagen is het raak, aldus [redacted]
Tussen het Drents-Friese Wold en Dwingelderveld vallen vooral schapen ten prooi aan de wolf. Er wordt geroepen "als iedereen zijn dieren gaat beschermen dan vertrekt de wolf", [redacted] wil dit graag ontkracht zien.
Er staan nog steeds veel schapen achter een te lage afrastering.
Het voedsel aanbod voor de wolf in dit gebied is vrij eenzijdig, wellicht dat hij daarom eerder uitwijkt naar schapen. Je zou kunnen overwegen andere voedselbronnen aan te gaan bieden maar dat is een discussie van een heel andere orde.
Het bewustzijn voor noodzaak van bescherming moet in Nederland de komende jaren groeien, nu moeten we de preventie zo goed mogelijk geregeld krijgen.

Er moet een verzoek naar de provincie dat Bij12 de monitoring anders gaat invullen vindt [redacted]. Volgens [redacted] zou [redacted] de opdracht krijgen om actieve monitoring te doen d.m.v. wildcamera's en sporenonderzoek?

2. Verslag 23 september 2021

Tekstueel en naar aanleiding van
Zin van [redacted] (m.b.t. inbreng uit de regio) graag verwijderen.

3. Rapportage subsidieaanvragen

Actuele stand van zaken; hoeveel budget is er al aangevraagd/begrenzing gebied loslaten

Er wordt een formeel GS besluit opgesteld over de uitbereiding van het risicogebied. De regeling zelf wordt niet gewijzigd maar is per definitie met terugwerkende kracht voor maatregelen die genomen zijn vanaf 2018, dat zal dus ook van toepassing worden in het nieuwe risicogebied.

Er zijn in ieder geval zes nieuwe aanvragen binnengekomen. Bekeken wordt nog of dit alles is en om welke bedragen het gaat en of deze mensen voor een vergoeding in aanmerking komen. Twee aanvragen die oorspronkelijk waren afgewezen die buiten het gebied vielen maar nu dus binnen de begrenzing vallen kunnen worden geëvalueerd. Uitgezocht wordt om wat voor bedrag het gaat en wat voor consequenties dat heeft voor het subsidieplafond. Omdat er geen budget is gereserveerd buiten wat er op dit moment is vrijgemaakt, is de kans groot dat aanvullend budget aangevraagd moet worden via PS .

[redacted] pleit ervoor om het subsidieoverzicht van de provincie inzichtelijk te maken. Als e.e.a. wordt geanonimiseerd kan dit gewoon worden gedeeld volgens hem.
Harry heeft op 24 november een afspraak Henk Jumelet en neemt dit ter bespreking mee evenals het onderdeel communicatie om schapenhouders te activeren hun dieren te beschermen.

4. Houtskoolschets Rapportgage wolvencommissie/Gebiedsgericht preventieplan

De houtskoolschets is opgenomen in de rapportage.
Harry neemt contact op met [redacted] m.b.t de communicatie en de website.

Rapportage

De rapportage is akkoord. [redacted] levert nog wat tekstuele wijzigingen aan die [redacted] zal verwerken. Daarna kan Harry het rapport aan GS aanbieden met daarbij een aantekening dat de getallen misschien anders zijn en de noodzaak benadrukken.

5. Aanstelling wolvenconsulent

Agesproken wordt dat [redacted] en [redacted] in hun achterban gaan kijken of er iemand geschikt is voor deze functie. Bij voorkeur wel iemand die met kennis van zaken bij een dierhouder kan rondlopen.

6. Werkplan

Op gebied van communicatie loopt het niet echt goed. M.b.t. de subsidieregeling, de wolvenconsulent en de communicatie neemt Harry contact op met [redacted]. Het zou ook goed zijn n.a.v. de demonstratie van morgen iets te publiceren, een nieuwsbrief zou een mooi medium zijn, veel wordt op dit moment op Facebook en Twitter gedeeld en dat vindt niet iedereen een goede plek.
Er is een website en we zouden de mailadressen die [redacted] heeft verzameld kunnen gebruiken voor een nieuwsbrief. Als de provincie is gebonden aan ambtelijke beperkingen moet er maar een externe worden ingehuurd. De communicatie als wolvencommissie zou beter en constructiever moeten verlopen, ook dit neemt de voorzitter mee naar de gedeputeerde.

7. EU toestemming voor uitkering hoger dan € 20.000,00

[redacted] zou hiervoor een stuk schrijven maar is daar nog niet aan toegekomen.

8. Landelijke ontwikkelingen

- De fact-finding study concept wolvendraaiboek zal in december/januari gereed zijn.
- Subsidie voor risicogebieden is in andere provincies nog in discussie
- Escalatieladder;

[redacted] vraagt zich af of andere provincies zich ook inzetten voor de deminimis regeling?

9. Functioneren wolvencommissie

Er zijn wat op- en aanmerkingen, deze neemt Harry ook mee naar zijn overleg met Henk Jumelet.

10. Terugkoppeling herdersdag VGSN 21 november 2021 in Ruinen

[redacted] doet verslag, er is veel vakkennis gedeeld. De herders zijn er echt serieus mee bezig. De wolf is niet meer zo schuw, je zou hem eigenlijk moeten kunnen verjagen.

11. Brief [redacted] "impact wolf"

Harry maakt een concept antwoord en stuurt dit ter commentaar even rond aan de andere commissieleden.

12. Rondvraag en sluiting

Morgen is iedereen bij de demonstratie, evenals een gemeenteraadslid en RTV-Drenthe.

Betreft:	Verslag bijeenkomst woordvoerders ter voorbereiding op de vaststelling van het draaiboek Wolf
Datum:	16 januari 2019
Aanwezig:	(BIJ12), (IPO), (Drenthe), (Gelderland), (Noord-Brabant), (Noord-Holland), (Utrecht).
Afwezig:	(Drenthe), (Flevoland), (Friesland), (Gelderland), (Groningen), (Limburg), Overijssel), (Zeeland), (Zuid-Holland).

---

1. **Voorstelronde**

   Alle aanwezigen stellen zich kort even voor.

2. **Presentatie** *de provincie Drenthe en lid van de werkgroep Lupus die het draaiboek heeft opgesteld.*

   Belangrijkste kenmerken van het nieuwe wolvendraaiboek:

   - Zowel boeren als hobbymatige boeren krijgen schade door wolven vergoed.
   - Provincies hebben zelf de ruimte om de komende drie jaar (tot 2022) – bij wijze van pilot – vergoedingen te verstrekken voor bijvoorbeeld preventieve maatregelen.

   Dit is besloten om draagvlak voor het draaiboek en de komst van de wolf te vergroten.

   Dankzij het beschermingsregime heeft de wolf zich kunnen herstellen. Vanaf 2008 is de wolvenpopulatie in Duitsland behoorlijk toegenomen. In 2010/2011 is Nederland doorgedrongen dat we moesten anticiperen op de komst van de wolf. In de toekomst is er kans op 400 roedels in Duitsland. De dichtstbij zijnde roedel met 6 jongen is sinds 2018 20 kilometer van de Nederlandse grens bij Drenthe gevestigd.

   In 2016 is het draaiboek vastgesteld door de BACVP. Deze richtte zich op fase 1: de komst van de zwervende wolf. De ontwikkelingen gingen echter sneller dan gedacht. Nu is er een kans dat de wolf zich dit jaar ook vestigt in ons land (langer dan een half jaar aanwezig is).

   Het wolvenplan is gebonden aan kaders. Het is een rationeel plan dat rekening houdt met emoties die er leven rondom de wolf. Het wolvenplan is geen wet. Provincies zijn

verantwoordelijk voor het vergoeden van de schade. De provincies hebben echter de ruimte om zelf aan de financiële knoppen te draaien.

Volgens roept de komst van de wolf veel discussie op. Dit heeft niets te maken met objectieve schade of realistische risico's, maar met waarden conflicten, verschillende visies op de wolf en de natuur.

Hierbij treedt volgens het 'Duning-Kruger' effect op: hoe minder mensen weten, hoe sterker zij de overtuiging hebben dat ze weten hoe het zit. Meer kennis geeft een realistischer beeld. Dit onderstreept het belang van goede voorlichting en communicatie.

Het beleid hoe om te gaan met zwervende wolven blijft ongewijzigd. Maar het aantal zwervende wolven zal naar de verwachting van wel toenemen, en dus ook de schade aan dieren.

Het beleid voor een territoriale (gevestigde) wolf vraagt wel aanpassing. Vanuit de wet dieren zou er meer verantwoordelijkheid bij de veehouders moeten liggen. Maar de politiek heeft hier – met oog op de emoties – besloten voorlopig ruimer mee om te gaan.

Vraag aan :
Hoe leg je dat uit aan boeren die bijvoorbeeld overlast van ganzen hebben? Die krijgen alleen een vergoeding als ze eerst zelf voldoende preventieve maatregelen hebben genomen.
Antwoord: de wolf is het meest beschermde dier. Ganzen zijn ook beschermd, maar afschot is het is onder bepaalde voorwaarden toegestaan.

Uit peiling blijkt dat 2/3 van de bevolking in het gebied waar de wolf rondloopt, het huidige beleid t.a.v. de wolf steunt.

Provinciale Staten mogen naar eigen inzicht subsidies verstrekken aan boeren om schade te voorkomen. Ze mogen hier zelf over beslissen. Voor de start van een pilot moeten Gedeputeerde Staten echter eerst vaststellen waar het wolvengebied zich bevindt binnen de provincie en dit gebied ook afbakenen. Daarna kunnen PS de subsidies beschikbaar stellen.

waarschuwt dat er veel 'fakenieuws' is rondom de wolf of onwaarheden die worden gedeeld. Het is dus altijd belangrijk om de oorspronkelijke bron goed te checken.

3. **Rol van BIJ12**

Faunazaken bij BIJ12, vertelt over de rol van BIJ12 als uitvoeringsorganisatie van het IPO.

BIJ12 handelt aanvragen tot tegemoetkoming in faunaschade voor, veroorzaakt door natuurlijk in het wild levende dieren (ongeveer 5.500 aanvragen per jaar). In 2018 waren dat ongeveer 60 aanvragen (waarschijnlijk) veroorzaakt door de wolf. Meldingen van dode schapen vermoedelijk veroorzaakt door een wolf komen binnen bij BIJ12 of het wolvenmeldpunt . BIJ12 laat een DNA-monstername afnemen (soms ook door Zoogdiervereniging of WEnR). Dan vindt DNA-analyse plaats door WEnR. Wanneer het DNA afkomstig is van de wolf, laat BIJ12 de schade taxeren en keert deze uit.

Daarnaast adviseert BIJ12 over onderzoek en doet ook naar voorkomen en bestrijden van faunaschade, zoals een pilot met kuddewaakhonden, organiseren van een veldwerkplaats naar wolfwerende maatregelen, voorlichting aan schapenhouders. Op de website van BIJ12 staat onder meer het wolvendraaiboek, protocollen en een overzicht van schademeldingen. Verder leveren wij objectieve informatie aan provincies en beantwoorden wij persvragen of zetten deze door. De vragen worden door BIJ12 altijd feitelijk beantwoord (aantal schademeldingen, informatie over taxatieproces). BIJ12 geeft geen waardeoordeel over de wolf in Nederland.

Namens de 12 provincies is BIJ12 ook opdrachtgever aan Wolven in Nederland voor: Bemensen wolvenmeldpunt, valideren en verwerken meldingen, passieve monitoring, coördineren en opleiden vrijwilligers, communicatie, actuele website algemene info wolf en persvoorlichting. In de ogen van bepaalde partijen is 'Wolven in Nederland' te veel pro-wolf en wordt daarom niet gezien als een onafhankelijke partij. Dit maakt het lastig, omdat WiN werkt voor BIJ12.

4. Publicatie wolvenplan en communicatie

Na afloop van de vergadering is bekend geworden dat het wolvendraaiboek op donderdag 24 januari in de ochtend wordt vastgesteld door het IPO-bestuur. Met het IPO is vervolgens afgesproken dat we het draaiboek met bijbehorende persbericht om 13.00 uur op de website van BIJ12 plaatsen. Vanuit de media is hier namelijk veel belangstelling voor.

BIJ12 bereidt samen met IPO een nieuws/persbericht voorbereidt met een aparte Q en A voor de woordvoerders. Voor de Q en A zal gebruik worden gemaakt van de Q en A op de site van provincie Drenthe en Wolven in Nederland. Dit bericht wordt daarna afgestemd met de betrokken woordvoerders. Voor persvragen wordt verwezen naar BIJ12 ( ). Onderaan het bericht zal verwezen worden naar relevante websites voor meer informatie over de wolf als achtergrondinformatie. Wanneer BIJ12 vragen krijgt die specifiek over de provincies gaan, zullen we naar de woordvoerders daar doorverwijzen.

BIJ12 zal een overzicht maken van de pers die zij gaan benaderen met dit bericht. Daarnaast zal BIJ12 het bericht op haar eigen site, die van het IPO en sociale media delen. Provincies zullen zelf bekijken met welke regionale media zij het bericht gaan delen en – indien gewenst – aanvullen met een eigen passage die gaat over de gevolgen van het plan voor hun provincie.

Vraag: wat doen we met monitoring van sociale media? BIJ12 houdt dit in de gaten maar het heeft geen zin om overal op te reageren. Pas wanneer er gerichte vragen worden gesteld aan BIJ12 wordt hier op gereageerd. Dit geldt ook voor de provincies. Gelderland en Utrecht geven aan dat zij een webcare team hebben dat de media volgt en zonodig reageert.

5. Afspraken en conclusies

In het wolvendraaiboek wordt genoemd dat BIJ12 de taak van publieksvoorlichting op zich zou kunnen nemen. Dit is echter niet heel concreet beschreven. Aan de woordvoerders wordt gevraagd wat zij hiervan vinden en hoe zij de rol van BIJ12 hierin zien. Hierop komt de reactie om dit langzaam op te bouwen en te beginnen met informatievoorziening via de website. Dus vooral zorgen dat de site actueel is en aangevuld met nog wat meer objectieve, feitelijke informatie over de wolf. En bijvoorbeeld een kaart met overzicht waar de wolf is

geweest of zich nu bevindt. Kijk hierbij eens goed naar b.v. websites van Duitse deelstaten.

Het verslag wordt samen met de presentatie toegezonden.

Verslag Gebiedscommissie preventie wolvenschade

Aan; Gebiedscommissie preventie wolvenschade Drenthe
Datum; 23 september 2020,
Tijd; 14:00 – 16:00
Locatie; Ruimte E0.067 Provinciehuis Assen
Aanwezig; Harry Oosterman (voorzitter) (SBB) (LTO) Drentse schaapskuddes), (KSG),
Afwezig; -

1. Opening

geeft een toelichting op de reactie van de provincie op de brief van de gebiedscommissie. Gedeputeerde Staten zal via een besluit nog formele reactie geven op het advies deze reactie nog in een brief aan de gebiedscommissie vastleggen.

➔ *zoekt uit op welke termijn de aanvragen uit het werkbudget voldaan zullen worden.*

2. Stand van zaken

Is kennis van genomen

3. Communicatie

De gebiedscommissie zal begin november een bijeenkomst houden met de ronde tafel en de partijen die zich hebben aangemeld. Het standpunt van individuele dierhouders zal ingebracht worden via de vertegenwoordigers, zij ontvangen voor deze sessie geen extra uitnodigingen.
Het programma zal bestaan uit schetsen van het speelveld, introductie van de gebiedscommissie en hun opdracht, het verloop van het proces en de eerste contouren van het gebiedsplan zodat de feedback van de deelnemers daarin meegenomen kan worden. Henk Jumelet wordt uitgenodigd als gastheer en zal gevraagd worden de avond te openen. Harry Oosterman zit de bijeenkomst voor.

➔ *De leden van de gebiedscommissie zullen voor deze sessie met hun achterban bellen om hun standpunten op te halen*

➔ *gaat op zoek naar een geschikte datum voor de bijeenkomst tussen 2 en 14 november.*

3. Gelderse Model

Tijdens de volgende vergadering zal de voorzet van het Drentse Gebiedsgerichte preventieplan doorgesproken worden om te kijken hoe die aangepast zullen worden naar de Drentse situatie. Voor nu staan dan de volgende gespreksonderwerpen op de agenda;

- De gedachtengang achter de vergoedingssystematiek
- De omgang met probleemwolven
- Hoe arbeid en gevolgschade een plek te geven in het plan
- De vergoedingssystematiek van begrazingsbedrijven
- Al dan niet instellen van een ondergrens aan het aantal te houden dieren
- Het opnemen van het hoofdstuk toekomst met de wolf

➔ *De leden van de werkgroep sturen de punten die zij ter sprake willen hebben bij de volgende vergadering naar*

➔ [redacted] *stuurt een mail met instructie naar de commissieleden.*

4. Verslag vorige bijeenkomst

➔ *Leden van de gebiedscommissie sturen aanvullingen op het verslag van de vorige vergadering naar* [redacted]

➔ *Het verslag wordt in het vervolg uitgewerkt als actiepuntenlijst met toelichting*

5. Rondvraag

De situatie Heusden is aan bod geweest. Het dier uit de alpine populatie lijkt aanvallen te doen op beschermt vee en niet alle incidenten staan opgenomen in de lijst van bij12. Omdat het een situatie in een andere provincie aangaat valt het buiten de reikwijdte van de gebiedscommissie maar het is wel een signaal.

➔ *Afgesproken wordt dat als incidenten zich binnen de provincie voordoen de gebiedscommissie daar een signaal afgeeft aan GS en dat als er een conflict dreigt tussen de verschillende partijen dat er onderling contact gezocht wordt.*

[redacted] zal vanuit privésfeer meedoen aan opnames van een discussieprogramma van RTV Drenthe over de wolf. Henk Jumelet en [redacted] zullen ook aan tafel zitten.

Harry Oosterman heeft een overleg met de directeur van de provincie Fryslan over het al dan niet uitbreiden van de gebiedscommissie. Gezien het verschillende tempo en politieke sferen van de twee provincies is het uitbreiden van de commissie niet wenselijk om de taken voor de beide provincies in 1 commissie te beleggen. Kennisuitwisseling is wel mogelijk.

Programma: Ronde Tafel Wolf 12 november

Waarom:	Ten opzichte van de vorige ronde tafel hebben er in Drenthe een aantal ontwikkelingen plaatsgevonden. Interprovinciaal is er gewerkt aan het interprovinciaal wolvenplan, dat de kaders schetst voor hoe provincies omgaan met de wolf. De input van lokale stakeholders op dit beleid wordt meegenomen in de besluitvorming.
Resultaat:	Na deze ronde tafel hebben we duidelijk in beeld welke belangen voor de Drentse stakeholders meespelen omtrent het interprovinciaal wolvenplan, zodat dit in het provinciale standpunt meegewogen kan worden. Daarnaast hebben we een duidelijk beeld welke aanvullende verwachtingen er spelen.
Aandachtspunten:	Het concept interprovinciaal wolvenplan heeft naar verwachting bij *geen* van de stakeholders volledig draagvlak. De schapenhouders voelen een grote urgentie voor actie en zullen aandringen op concrete beantwoording van de vraag: - Hoe gaat de Provincie Drenthe in IPO verband ons vertegenwoordigen? - Wat gaat de provincie Drenthe voor ons doen? Via GS én via PS moet gaan.
Te bieden:	De provincie Drenthe heeft in het nieuwe wolvenplan de mogelijkheid om een pilot te draaien. Dit betekent dat er bij vestiging van een wolf in een territorium een gebiedsproces wordt gestart om boeren te steunen (zowel financieel als procesmatig) om preventieve maatregelen te nemen. *Dit betekent wel dat er (vanuit PS of GS) middelen moeten worden vrijgemaakt. Vraag: wil je hier zelf bij PS om vragen, of het initiatief bij PS laten liggen?* De feedback van de stakeholders wordt meegenomen in het GS-standpunt van de provincie en de besluitvorming van het IPO. *Door het urgentiegevoel van de stakeholders is het mogelijk dat ze aan deze belofte niet veel waarde hechten.* Er zijn uitleenrasters en wildcamera's beschikbaar om getroffen boeren te ondersteunen. Hier blijven we in leren en ontwikkelen. De website wordt geüpdate en er is een voorlichting geweest voor terreinbeheerders zodat zij op de hoogte zijn van welke stappen ze moeten ondernemen bij een wolvenmelding. Voor meer details zie fact-sheet. Hoewel het in het vorige plan ook opgenomen was, is in de huidige versie van het concept de optie tot beheer meer benadrukt. *Dit beheer kent strikte beperkingen, onder de Wet Natuurbescherming.* Vraag POHO 12/11; Deze punten komen voort uit POHO 5/11: Mis je hier nog iets? Wil je zelf nog aanvullende acties doen op de wolf?

Programma

- Voorzitter Henk Jumelet opent de ronde tafel, heet iedereen welkom en geeft doel de opzet van de avond aan en waarom WUR en Bij12 niet aanwezig zijn.

- Inventarisatieronde: (Henk Jumelet)
  Waar zou hij/zij het vanavond in ieder geval over willen hebben?
  Welke nieuwe ervaringen zijn opgedaan ten opzichte van vorige keer?

- Presentatie: Procestoelichting ( )
  Voordat we inhoudelijk op het plan in gaan is het goed dat iedereen op dezelfde lijn zit met betrekking tot de huidige stand van zaken met wolven in Drenthe het proces dat nu heeft plaatsgevonden, en hoe de uitkomsten van de ronde tafel verder werken in datzelfde proces.

- Bespreken: (Henk Jumelet)

    - Wat vinden de deelnemers de kernpunten uit het interprovinciaal wolvenplan kan onjuiste interpretaties nader toelichten)

    - Welke verwachtingen spelen er ten aanzien van de provincie buiten dit plan om.

    - Wat zijn de gezamenlijke punten die de provincie mee kan nemen in het GS-standpunt?

- Afsluiting (Henk Jumelet)

Deelnemers en Rollen

Jan Bloemerts — LTO Noord

- ➔ Hebben voorafgaand aan de ronde tafel geen duidelijk standpunt ingenomen
- ➔ Vanuit LTO is vooral de vakgroep Schapenhouderij vocaal over hun kritiek op het wolvenplan. Voor besluitvorming in de BACVP (4/5 oktober) hebben zij gesprek gehad met de portefeuillehouder van de BAC. Hun kernpunten waren
    - Veiligheid in het buitengebied (ook buiten de sector, maar in recreatie en verblijf)
    - Bescherming van natuurbegrazers tov de wolf
    - Goede vertegenwoordiging van alle partijen in regionaal overleg bij vestiging.
    - Eerlijke communicatie
    - Mogelijkheid tot ingrijpen bij ongewenst gedrag wolven.
    - Vergoeding voor schade en preventie in heel Nederland
    - Onafhankelijk verzoek vervolgschade

Het verslag van dit gesprek was bijlage in het BAC overleg 4 oktober.

- ➔ Neemt mogelijk de vervanger van [redacted] mee

[redacted] — [redacted] Stichting behoud Drentse Schaapskudden

- ➔ Laat via de mail weten
    - Dat hij bezig is met de schaapskuddes bezig te onderzoeken hoe aanvallen zijn te voorkomen, en dit moet tot acties leiden.
    - Acht deels financiering van de provincie Drenthe en Terreinbeheerders redelijk.

[redacted] — [redacted] Schaapskudde Stroomdal

- ➔ Niet van tevoren duidelijke standpunten te kennen gegeven
- ➔ Niet betrokken geweest bij het landelijke proces

[redacted] — Platform voor de kleinschalige schapen- en geitenhouders

- ➔ Landelijk meest uitgesproken voor gelijke behandeling hobby en professionele dierhouders
- ➔ Vooraf standpunt in een brief bekend gemaakt (zie bijlage)
    - Preventieve maatregelen moeten voor hobbyhouders ook vergoed worden
        - Bevorderd constructieve dialoog
        - Goede bescherming sleutel tot acceptatie wolf
        - Hobby zijn 80% van de schapenhouders.
    - Voorgestelde 50% vergoeding is mager tov 80% in Duitsland
- ➔ Bedoeling was deze brief landelijk naar alle PS-leden te sturen, wacht hierin eerst rondetafelgesprek af.
- ➔ Betrokken bij landelijk proces.

[redacted] — Grote schapenhouder met zorgboerderij

➔ Standpunt eerste ronde tafel was dat geen van de maatregelen toepasbaar waren ivm de grootte van zijn bedrijf
➔ Via NoWolves betrokken bij landelijk proces.
    - NoWolves is een landelijke actiegroep die zich vooral richt op het tegengaan van de komst van de wolf in Nederland. De groep houdt de ontwikkelingen in Europa nauwlettend in de gaten en heeft een actieve facebook groep van 831 leden.

[redacted] Schapenhouder
➔ Heeft kuddebewakingshonden
➔ Is niet betrokken bij het landelijke proces
➔ Heeft niet van tevoren duidelijke standpunten te kennen gegeven

[redacted] [redacted] Staatsbosbeheer
➔ Nog geen aanmelding gestuurd
➔ Is niet betrokken bij het landelijke proces
➔ Heeft niet van tevoren duidelijke standpunten te kennen gegeven

[redacted]
➔ Beschikbaar om inhoudelijke vragen over het plan te ondervangen.

[redacted]
➔ Geeft presentatie en procestoelichting.

Relevante aandachtspunten naar aanleiding van ronde tafel 23 mei

Voor het provinciale proces:
- De volgende Ronde tafel bijeenkomst willen we graag in de tweede week van oktober plaats laten vinden, na vaststelling van het wolvendraaiboek. De uitnodiging volgt.
- De provincie Drenthe schaft als ondersteuning/proef een aantal elektrische rasters aan. Die kunnen, gedurende het onderzoek door BIJ12, korte tijd uitgeleend worden aan schapenhouders die vermoedelijk bezocht zijn door een wolf. Daarmee kan een herhalingsbezoek van een wolf worden ontmoedigd en doen we daarmee ook verdere praktijkervaring op.

Aandachtspunten die zijn meegenomen in het landelijke proces.
- De provincie is voortdurend in overleg met BIJ12/Faunafonds om aspecten van onderzoek/ taxatie/ schadeafhandeling en communicatie nog verder te verbeteren.
- Er is behoefte aan kennis delen met belanghebbenden: over bijvoorbeeld DNA-onderzoeken en afhandeling van schade, waarnemingen, preventieve maatregelen.
- Er is behoefte aan meer en neutralere informatie(voorziening). Bij overheid: BIJ12 of provincie, maar ook dezelfde informatie bij bijvoorbeeld LTO.
- Welke preventieve maatregelen werken? Zijn ze geschikt voor de verschillende soorten schapenhouderij en wat zijn de kosten?
- Kan DNA-onderzoek sneller of kan het soms ook achterwege blijven als het al helemaal duidelijk is en dan direct financieel compenseren?
- Hoe gaan we om met schade? Wens om ook indirecte/vervolgschade, door stress of wondjes en controle daarvan, te vergoeden. En is de huidige vergoeding voldoende?
- Doorgaan met verzamelen van gegevens/statistieken (waar is de wolf gezien, welke preventieve maatregelen waren aanwezig bij wolvenincident?)

Algemene conclusie: in Drenthe vinden we elkaar en trekken we samen op – niets doen is geen optie. Het overleg is nog niet klaar, we maken een vervolgafspraak.

Hoofdlijnen Inhoud Concept Interprovinciaal Wolvenplan.

De basis is het Alterra rapport van 2014 waarover met een groot aantal stakeholders in een open proces is overlegd. Voor het Alterra rapport is ook veel gebruik gemaakt van expertise uit andere landen, met name Duitsland, waar al wolven leefden.

- Het Alterra rapport doet aanbeveling om een wolvenbureau op te richten. BACVP (en Staatssecretaris in kamerbrief) besluit in 2014 dat dit nu (2014) prematuur is en taken ondergebracht kunnen worden bij bestaande organisaties.

- Situatie 2018 is veranderd. Stakeholders pleiten voor een wolvenbureau en bovendien blijkt dat een aantal organisaties waar taken zijn belegd door andere stakeholders worden gewantrouwd. Ambtelijk wordt voorgesteld taken naar BIJ12 te verplaatsen (al of niet onder de naam wolvenbureau).

- Bestuurlijke keus: Taken die nu extern worden belegd (bijvoorbeeld wolvenmeldpunt bij Wolven in Nederland) komen bij BIJ12 terecht. Financieel neutraal omdat geld dat nu naar WIN gaat binnenshuis blijft. Eventuele extra/nieuwe taken, bijvoorbeeld communicatie nader uit te werken en via IPO begroting te regelen.

- Beleid zwervende wolven. Er worden geen wijzigingen voorgesteld ten opzichte van het vigerende draaiboek (geen eisen aan schadepreventie en 100% vergoeding van schade).

- Beleid territoriale wolven. Als basis blijft beleid voor zwervende wolven van kracht. Provincies die dat willen kunnen een pilot starten om preventieve middelen voor (beroeps) schapenhouders te subsidiëren. Indien provincies dit willen zullen beleidsregels aangepast moeten worden en zal door PS een subsidiebesluit moeten worden genomen.

- Financiële aspecten. De toename van het aantal wolven geeft een autonome groei van het aantal schademeldingen en samenhangende kosten. Dit is in het wolvenplan verwoord en geen gevolg van nu te maken beleidskeuzes. Het nieuwe plan dwingt geen enkele provincie tot investeringen in preventie, dat is een PS besluit dat ook zonder een gezamenlijk wolvenplan genomen zou kunnen worden. Eventuele kosten van preventiesteun zijn afhankelijk van feitelijke begrenzing territorium, politieke keus van subsidieregelingen (50-80-100% steun, wel/niet hobbyhouders meenemen) en uiteindelijk de vraag of stakeholders bereid zijn om de schouders te zetten onder een preventieplan.

Voorstel - 140206 4a 0 wolvenplan

58

Vergadering van de bestuurlijke adviescommissie V taal Platteland op 6 februari 2014
agendapunt 4a
Paraaf :
Datum : 23 januari 2014
Inlichtingen bij : [redacted] (Limburg)
Doorkiesnummer : (043) [redacted]
Bijlagen : één
Onderwerp : Reactie op voorstel voor een wolvenplan (Alterra)
Voorstel
1. Instemmen met het in stand houden van een ambtelijke overleggroep (regiegroep wolf'), waarbij het initiatief bij de provincies komt te liggen.
2. Deze regiegroep opdragen de te onderschrijven aanbevelingen uit het Alterra-rapport om te (laten) zetten in een operationeel draaiboek.
3. Bij communicatiedeskundigen van provincies het initiatief leggen om in samenspraak met betrokkenen te komen tot een communicatieplan.
4. De genoemde regiegroep laten onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om kennis over wolven te bundelen, bij voorkeur aansluitend bij bestaande structuren.
5. De staatssecretaris van Economische Zaken meegeven de wolf op de lijst van beschermde inheemse diersoorten te plaatsen of een andere wettelijke regeling te treffen.
6. Het ministerie van EZ een eerste algemene reactie op het rapport geven.
Toelichting
Het 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland, versie 2.0' is een rapport dat onderzoeksbureau Alterra heeft opgesteld in opdracht van het ministerie van Economische Zaken, in samenwerking met een aantal partijen, waaronder 'Wolven in Nederland' en de Universiteiten van Tilburg en Maastricht. In het rapport zijn onder meer de resultaten verwerkt van bijeenkomsten met 'stakeholders' uit de samenleving die mogelijk geconfronteerd worden met de gevolgen van de aanwezigheid van wolven in ons land. Het traject om tot dit plan te komen is begeleid door een regiegroep (regiegroep wolf) waarin rijk, provincies en Faunafonds (nog als ZBO) vertegenwoordigd waren. In het rapport worden ruim honderd aanbevelingen verwoord die door de auteurs zijn opgesteld op basis van de kennis van deskundigen en de wensen die opgevoerd zijn door de stakeholders.
Het ministerie van EZ is voornemens medio januari 2014 een Kamerbrief voor te bereiden met een reactie op het 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland'. De directeur Natuur & Biodiversiteit heeft directeur IPO gevraagd om half januari een eerste reactie namens de provincies te geven zodat de Staatssecretaris die tevens aan de Tweede Kamer kenbaar kan maken. Directeur IPO heeft toegezegd het voorstel dat de AAC VP voorlegt aan de BACVP ook ter kennis te brengen aan het ministerie van EZ.
Het Alterrarapport zal tot het moment dat een reactie naar de Tweede Kamer wordt verzonden niet openbaar zijn.

Voorstel - 140206 4a 0 wolvenplan

59

Ad 1.
Rijk, provincies en Faunafonds zullen, ieder vanuit de eigen verantwoordelijkheid de aanbevelingen uit het Alterra-rapport beoordelen en aangeven of en op welke wijze deze zullen worden overgenomen. Vanwege de rol die de provincies in de uitvoering van het natuurbeleid vervullen zijn provincies eerst verantwoordelijk voor het al of niet operationaliseren van de meeste aanbevelingen. Het ligt echter voor de hand dat vertegenwoordigers van rijk, provincies en Faunafonds nauw samenwerken om in onderlinge afstemming goed voorbereid te zijn op de gevolgen van de aanwezigheid van wolven in Nederland. De aanbevelingen die zich richten op het Faunafonds worden, nu het Faunafonds nog als ZBO bestaat, door het Faunafonds zelf beoordeeld. Vanwege de aanstaande wettelijke decentralisatie en de reeds gedecentraliseerde financiële verantwoordelijkheid wordt de reactie van het Faunafonds afgestemd met de provincies. De benodigde afstemming tussen rijk, provincies en het Faunafonds op ambtelijk niveau kan plaats vinden in de bestaande regiegroep wolf. Gezien het zwaartepunt bij de provincies (in overeenstemming met het Natuurpact), ligt het voor de hand dat de provincies het initiatief hiertoe nemen.
Ad 2.
Het Alterra-rapport is een voorstel voor een wolvenplan. Onderdelen van het rapport vormen een goede basis voor een operationeel draaiboek. Het rapport doet aanbevelingen voor 5 fasen van vestiging. Het is goed om ook al voorbereid te zijn op de fasen die waarschijnlijk pas over een aantal jaren aan de orde zijn, maar het is nog niet nodig voor alle fasen een operationeel draaiboek te hebben. Voorgesteld wordt daarom om op basis van het rapport een draaiboek op te stellen dat voor alle betrokkenen de noodzakelijke handelingen in de eerste fase, bij zwervende en mogelijk vestigende wolven in Nederland, op een inzichtelijke manier weergeeft.
Ad 3.
Naast het draaiboek, of als onderdeel daarvan, zal het hoofdstuk over communicatie in het Alterra/rapport omgezet dienen te worden in een communicatieplan. Voorgesteld wordt om het initiatief hiervoor bij communicatiedeskundigen van de provincies neer te leggen.
Ad 4.
In het rapport wordt oprichting van een 'wolvenbureau' van overheidswege aanbevolen. Hoewel het zinvol is om kennis en ervaringen te bundelen, lijken er ook andere mogelijkheden om dit te bewerkstelligen, bijvoorbeeld door samen te werken met het

reeds bestaande brede maatschappelijke platform 'Wolven in Nederland'.
Ad 5.
Uit het rapport blijkt dat, hoewel de wolf als soort van de Habitatrichtlijn bescherming geniet, en omdat alle van nature in Nederland voorkomende zoogdiersoorten beschermd zijn (met uitzondering van zwarte rat, bruine rat en huismuis), er nog onduidelijkheid kan zijn over of en wanneer de wolf in Nederland daadwerkelijk beschermd is. Om de verwarring over de wettelijke status van de wolf weg te nemen is het wenselijk dat de wettelijke bescherming van de wolf expliciet wordt geregeld.

Voorstel - 140206 4a 0 wolvenplan

60

Ad. 6.
Vooruitlopend op de volledige beoordeling van de aanbevelingen uit het Alterra-rapport kan, in aanvulling op voorgaand punt, een eerste reactie gegeven worden. Hieronder vindt u een voorstel voor deze reactie.
De recente ontwikkelingen van de populatie wolven in Duitsland maken het waarschijnlijk dat ook Nederland binnen afzienbare termijn door wolven zal worden bezocht De provincies zijn met de staatssecretaris van EZ van mening dat het nodig is om goed voorbereid te zijn op de komst van de wolf in Nederland Het voorstel voor een Wolvenplan voor Nederland biedt een goede basis De aanpak om te komen tot dit rapport is te prijzen: vele maatschappelijke organisaties hebben actief bijgedragen met kennis, ervaring en inzicht De provincies zijn met de afspraken in het Natuurpact en de eerdere decentralisatieafspraken verantwoordelijk voor het natuurbeleid, inclusief het faunabeleid en de tegemoetkomingen bij schade aan landbouwhuisdieren De provincies zullen daarom het initiatief nemen om de aanbevelingen in het rapport te beoordelen en de te onderschrijven aanbevelingen om te zetten in een operationeel draaiboek voor de eerste fase, zodat voor alle betrokkenen duidelijk is welke handelingen noodzakelijk zijn wanneer er één of meerdere zwervende wolven over de landsgrens komen
Enkele opmerkingen bij het rapport
Van belang is dat in het plan wordt voorgesteld om bij schade door wolven aan landbouwhuisdieren in de eerste fase van vestiging (met enkel zwervende dieren) géén eigen risico in te stellen. Dit is een advies dat past in de bestaande lijn ten aanzien van schade door andere streng beschermde soorten (zoals de Bever en de Lynx). Bij besluitvorming over de beleidsregels van het Faunafonds kan al rekening gehouden worden met dit advies.
Verder wordt in het rapport voorgesteld om de inzet van preventieve middelen vanaf het optreden van de eerste schades te stimuleren door middel van een financiële tegemoetkoming of het uitlenen van materiaal. Daarnaast wordt voorgesteld ook schades aan hobbymatig gehouden vee te vergoeden. Aangezien beide voorstellen niet overeenkomen met de huidige praktijk bij schades door beschermde soorten, dreigt er een (kostbaar) precedent wanneer deze aanbevelingen zonder meer zouden worden overgenomen. Bij het omzetten van de adviezen in een draaiboek dient hier bijzondere aandacht voor te zijn. De provincies hebben (na de wettelijke decentralisatie van het Faunafonds) de bevoegdheid om ten aanzien van deze punten beleidskeuzes te maken.
Bijlage
Voorstel voor een Wolvenplan voor Nederland (Alterra)

Vragen bijeenkomst wolf 22 maart 2021

Als er toch schade ontstaat ondanks de wolfwerende maatregelen, wordt dan de schade alsnog vergoed?
Wanneer er sprake is van (vermoedelijke) schade door een wolf aan landbouwhuisdieren verzoeken wij u dit zo spoedig mogelijk bij BIJ12 te melden. Zie voor meer informatie: Wolf - BIJ12

Hoe zit het met de schadeafwikkeling van andere dieren dan schapen. Het gaat hierbij om een grote groep dieren zoals bv. paarden, pony's, (productie en hobby) koeien, kalfjes, alpaca's, enz. De waarde van dit soort dieren ligt vele malen hoger dan die van een schaap. Wordt de schade ook vergoed wanneer een aanval plaatsvind buiten het risicogebied?
Wanneer er sprake is van (vermoedelijke)schade door een wolf aan andere dieren dan schapen kunt u ook een verzoek indienen voor schadeafhandeling bij Bij12. Zie voor meer informatie: Wolf - BIJ12

Wat is de reden dat de dierenhouders moeten betalen voor bescherming van hun dieren, terwijl zij niet gevraagd hebben om invoering van een diersoort waar hier geen ruimte/leefgebied voor is? m.a.w. Er wordt een diersoort geherintroduceerd zonder vooraf te onderzoeken wat de gevolgen zijn: zeer onvolwassen en egoïstisch.

Wat is er bekend over hoe wolven reageren als door een ongeluk een deel van de roedel wegvalt?

Schade door de wolf plus de extra werkzaamheden voor preventie maatregelen te nemen, kunnen worden gedeclareerd bij de Provincie?
Wanneer er sprake is van (vermoedelijke) schade door een wolf aan landbouwhuisdieren kunt u een melding doen bij BIJ12 en ontvangt u mogelijk een schadevergoeding. Zie voor meer informatie: Wolf - BIJ12. De provincie Drenthe heeft een subsidieregeling beschikbaar gesteld om preventieve maatregelen te nemen voor aanvallen op schapen door de wolf. Met deze subsidie kunnen bijvoorbeeld wolfwerende rasters worden aangeschaft. Meer informatie en de voorwaarden voor het aanvragen van deze subsidie staan op: Subsidie voorkomen schade door wolven provincie Drenthe - Provincie Drenthe

Hoe worden andere sectoren, denkend aan paardenhouderij/ vleesvee, met kwetsbare/ jonge dieren hierin meegenomen. Ook zij kampen met het feit dat dieren niet altijd bij huis lopen of binnen kunnen worden gezet.
Vanuit het Landelijke Overleg Wolf wordt op dit moment een risico analyse uitgevoerd om te kijken welke dieren ook risico lopen om aangevallen te worden door een wolf. Tot nu toe zijn er in Nederland bijna geen schadegevallen anders dan geiten en schapen bewezen.

Met opmerkinger [redacted] Check

Wordt vervolg schade door de wolf ook uitgekeerd?
Nee

Is het huidige aangewezen risicogebied definitief of is er nog ruimte voor vergroting van het gebied?
Op dit moment is het risicogebied vastgelegd. Dit is een eerste stap om geiten-en schapenhouders te ondersteunen preventieve maatregelen te nemen. Het kan zijn dat het gebied aangepast of vergroot wordt als daar aanleiding toe is.

Met opmerkinger [redacted] Check

Wij wonen in Bergentheim maar bijna alle kuddes lopen in Drenthe. Kan dit problemen opleveren met schade vergoeding?
Nee. Schadevergoeding is landelijk geregeld.

Met opmerkingen [redacted]: Nog meer uitleggen

Hoe wordt het werk voor preventie door de schapenhouder vergoed?
Op dit moment worden de arbeidskosten voor preventie niet vergoed. LTO/VGSN voeren een onderzoek uit naar de extra arbeid

Welke preventieve afrastering wordt vergoed? Tot welke hoogte en moet hoeveel stroom?

Kan een raster met een achterliggende watergang niet met minder draden, dus alleen bijvoorbeeld de 3 onderste draden ?

Waarom is de grens op de N34 gelegd?

Wat wordt er gedaan als het subsidieplafond bereikt is? Wordt er dan generiek gekort, vindt er loting plaats of gaat het principe 'wie het eerst komt - die het eerst maalt' op?

Hoe pas je bestaande afrasteringen aan die te laag zijn? Ik wil ze verlengen met metalen platstrip en isolatoren.

Er wordt nu een schadevergoeding uitgekeerd bij een wolvenaanval, hoe zit dat in de toekomst?

Via SBB Bargerveen krijgen wij 2 nachtkralen voor de schaapskudde vergoed. Voor een goede spreiding in het gebied zijn wij echter 3 nodig. Kunnen wij hiervoor een bijdrage aanvragen?
Ja

Wolf komt uit duitsland. Waarom loopt migratie corridor niet van duitsland (bargerveen etc.)?

Er worden blijkbaar geen wolvenkeutels gevonden in Oostelijk Drenthe. Is dit een gebrek aan monitoring en wordt wellicht in het hart van Drenthe wellicht aan 'overmonitoring' gedaan?

Als ik de stippen op de kaart zie dan lijkt het alsof niet alle wolvenschade van de afgelopen 5 jaar die ik als dierenarts gezien heb weergegeven zijn. Is in de beginjaren wel goed geregistreerd?

Als de wolf zo onvoorspelbaar is, waarom niet simpel de grens van Drenthe aanhouden?

Het probleem in de risicoanalyse is dan wel dat niet alle data is meegenomen

In het Interprovinciaal wolvenplan staat dat de wolf eerst negatief geconditioneerd moet worden wanneer deze herhaaldelijk goed beschermd vee pakt. Hoe ziet dit conditioneren eruit? En welke termijnen zijn hiermee gemoeid?

Als een deel van de percelen in het preventiegebied ligt, en het andere deel niet; hoe wordt dan de berekening gemaakt?

We zitten met de gronden in het wolvengebied en buiten het wolvengebied. Wel 1 ubn nummer. Kun je na de aanvraag voor in het wolvengebied later nogmaals een aanvraag doen wanneer het wolvengebied wel wordt uitgebreid?

Wat is de peildatum voor wat betreft de telling van de schapen?

Er is schadevergoeding als een wolf een schaap pakt en er is subsidie voor preventie. Is de schadevergoeding ook voor houders die geen preventie doen?

Geldt de vergoeding ook wanneer er andere dieren op het UBN worden gehouden dan schapen? Bijvoorbeeld alpaca's?

Mijn dieren lopen in de winterperiode bij verschillende boeren. Wat is dan de oppervlakte waarmee wordt gerekend? Het betreft allemaal weide binnen het wolvengebied.

Wat doet de provincie als de totale subsidie ad 200.000 op korte termijn is toegekend en er nog een 'stapel' aanvragen ligt?

Na 2023 wanneer de vergoeding voor aanval zonder wolfwerende maatregelen wordt afgeschaft en we nog steeds buiten het wolvengebied liggen (Bronneger, Drouwen andere kant N34) en er komt toch een wolvenaanval zonder de 120cm afrastering. Dan betekend dat dat er geen vergoeding komt.

Vragen bijeenkomst wolf 22 maart 2021

- Als er toch schade ontstaat ondanks de wolfwerende maatregelen, wordt dan de schade alsnog vergoed?
- Hoe zit het met de schadeafwikkeling van andere dieren dan schapen. Het gaat hierbij om een grote groep dieren zoals bv. paarden, pony's, (productie en hobby) koeien, kalfjes, alpaca's, enz. De waarde van dit soort dieren ligt vele malen hoger dan die van een schaap. Wordt de schade ook vergoed wanneer een aanval plaatsvind buiten het risicogebied?
- Wat is de reden dat de dierenhouders moeten betalen voor bescherming van hun dieren, terwijl zij niet gevraagd hebben om invoering van een diersoort waar hier geen ruimte/leefgebied voor is? m.a.w. Er wordt een diersoort geherintroduceerd zonder vooraf te onderzoeken wat de gevolgen zijn: zeer onvolwassen en egoïstisch.
- Wat is er bekend over hoe wolven reageren als door een ongeluk een deel van de roedel wegvalt?
- Schade door de wolf plus de extra werkzaamheden voor preventie maatregelen te nemen, kunnen worden gedeclareerd bij de Provincie???
- Hoe worden andere sectoren, denkend aan paardenhouderij/ vleesvee, met kwetsbare/ jonge dieren hierin meegenomen. Ook zij kampen met het feit dat dieren niet altijd bij huis lopen of binnen kunnen worden gezet.
- Word vervolg schade door de wolf ook uitgekeerd
- Is het huidige aangewezen risicogebied definitief of is er nog ruimte voor vergroting van het gebied? Aangezien wij met onze kudde net een kilometer of twee buiten de grens van het risicogebied lijken te vallen.
- Wij wonen in Bergentheim maar bijna alle kuddes lopen in Drenthe. Kan dit problemen opleveren met schade vergoeding?
- Hoe wordt het werk voor preventie door de schapenhouder vergoed?
- Welke preventieve afrastering wordt vergoed
tot welke hoogte afrastering??
hoeveel stroom erop ??
- Kan een raster met een achterliggende watergang niet met minder draden, dus alleen bijvoorbeeld de 3 onderste draden ?
- 1) Waarom is de grens op de N34 gelegd?
We weten dat er met regelmaat wolven in Drenthe schade hebben veroorzaakt, moeten er eerst weer meer schapen worden doodgebeten voordat het gebied wordt aangepast?

2) Wat wordt er gedaan als het subsidieplafond bereikt is? Wordt er dan generiek gekort, vindt er loting plaats of gaat het principe 'wie het eerst komt - die het eerst maalt' op?
- Hoe pas je bestaande afrasteringen aan die te laag zijn? Ik wil ze verlengen met metalen platstrip en isolatoren.
- Er wordt nu een schadevergoeding uitgekeerd bij een wolvenaanval, hoe zit dat in de toekomst.
Want ik kan wel alles wolfwerend maken maar dat is geen garantie dat er geen aanvallen meer op mijn dieren komen,
als dat gebeurd wordt de schade dan alsnog vergoed?
- Waarom zijn er geen subsidiemogelijkheden voor andere diersoorten dan alleen schapen en geiten? We zien in Limburg al dat er damherten zijn aangevallen, In Brabant zijn er al 3 kalveren gedood. In Heusden werden melkkoeien opgejaagd en jaarlingen (paarden). Het is niet alleen aanvallen van de wolf maar ook het opjagen dat schade kan veroorzaken

	doordat dieren door afrastering heen gaan. Moeten we wachten tot het misgaat voordat we andere sectoren ook de mogelijkheid geven om preventieve maatregelen te nemen?
•	Via SBB Bargerveen krijgen wij 2 nachtkralen voor de schaapskudde vergoed. Voor een goede spreiding in het gebied zijn wij echter 3 nodig. Kunnen wij hiervoor een bijdrage aanvragen.

5. Reactie advies wolf (GS-brief van 14 april 2020)

Onderbouwingsvragen van de fracties D66 en VVD

1. Is GS bereid de preventieve maatregelen per direct in te laten gaan? Zo niet, wanneer wel (op welke datum)?

Antwoord;
Ja

2. Zo ja, kan dit in samenspraak met de Werkgroep Wolf? Zo nee, waarom niet?

Antwoord;
Gedeputeerde staten is in gesprek met vertegenwoordiging van de sector via het ronde tafel overleg en de in te stellen gebiedscommissie. Beide zullen bij het bij het vervolgproces betrokken blijven.

3. In welk stadium bent u met het instellen van de gebiedscommissie Wolf waarover u in de brief spreekt.

Antwoord;
Op 5 juni heeft de eerste bijeenkomst plaatsgevonden. De leden van de gebiedscommissie zijn aangemeld en er is een onafhankelijk voorzitter geworven. Gedeputeerde Staten is bezig de aanstelling van de commissie af te ronden.

4. In interviews heeft gedeputeerde Jumelet aangegeven veel meer schapen en kuddes te willen in Drenthe om de heide in stand te houden. Hoe wil het college dit bewerkstelligen in combinatie met de wolf.

Antwoord;

Fractie Forum voor Democratie

1. Is het college van GS het met de bovengenoemde constatering eens? Zo niet, wat is dan uw visie op de huidige situatie en de in de naaste toekomst te verwachte ontwikkeling

Antwoord;
Ja

2. Bent u van mening dat schapenhouders en andere kleinveehouders die getroffen worden door de vraatzucht van de wolf op de kortst mogelijke termijn op enigerlei wijze door de overheid beschermd en/of gecompenseerd dienen te worden?

Antwoord;
Ja, dierhouders ontvangen op dit moment al een vergoeding wanneer hun dieren aangevallen of gedood zijn door een wolf.

3. Is het college bereid, indien de hiervoor gesignaleerde trend doorzet, om in navolging van Duitsland, de beschermde staten van de wolf ter discussie te stellen, zodat de wettelijke mogelijkheid geopend wordt om wolven die ernstige schade aanrichten af te schieten.

Antwoord

Ja, het college herkent echter ook dat het aanpassen van Europese wet en regelgeving een strategie is die langer kan duren en waarbij succes niet verzekerd is, terwijl de sector nu de behoefte heeft om hun schapen te beschermen, daarom wordt er door het college ook ingezet op de preventie van schade.

Fractie VVD

1. Wat is de reden dat er niet meer gecommuniceerd is met de inwoners en PS van Drenthe.

Antwoord

Voorafgaand aan interprovinciale besluitvorming hebben Gedeputeerde Staten een avond georganiseerd met vertegenwoordigers van de schapensector om het concept draaiboek door te spreken. De uitkomsten van die avond zijn leidend geweest in het standpunt van GS over het draaiboek. Dit standpunt is via een statenbrief met Provinciale Staten gedeeld. Ook is er een informatiebijeenkomst geweest voor Provinciale Staten over het draaiboek. Inwoners van Drenthe zijn op de hoogte gehouden via de persberichten en de media. Dit leek op dat moment voldoende.

2. Is het college het met de VVD eens dat het vastgestelde wolvenplan niet actueel meer is.

Antwoord;

Het college is het eens met de VVD dat het goed zou zijn het wolvenplan te evalueren. Waar het gaat over aanvallen op koeien en paarden….

3. Was het niet veel beter geweest dat al voor de komst en vestiging van de wolf duidelijk was geweest hoeveel wolven we in Drenthe gaan toestaan.

Antwoord;

Op basis van de Europese regelgeving is het niet vast te stellen hoeveel wolven in Drenthe kunnen worden toegestaan, daarnaast is het vaststellen van een aantal wolven lastig te handhaven geweest.

4. Hoe denkt het college de komst van de wolf en meer schaapskuddes te gaan combineren.

Antwoord;

Er zijn goede voorbeelden van kuddes die met nachtweiden, nachtkralen en verplaatsbare draad- en gaasrasters hun dieren effectief beschermen tegen de wolf.

5. Is het college het met ons eens dat wolfwerende afrastering slecht is voor de Drentse natuur?

Antwoord

Ja, de Drentse natuur zou niet gebaat zijn bij de barrière werking van vaste gaasrasters, maar zoals bij vraag 4 ook is aangegeven zijn dit soort vaste rasters niet de enige oplossing om natuurbegrazers te beschermen tegen aanvallen van wolven.

Groen links

1. Wil de gedeputeerde met de regeling ook rekening houden met wolf-kerende schapennetten?

Antwoord
Ja

PVV

a. Vindt GS deze kosten wel te verantwoorden?

Antwoord

b. Als de wolf zich heeft gevestigd in Drenthe met een of meer roedels en de schapen worden inmiddels goed beschermd, hoe ziet het vervolg er dan uit? Gaat de wolf dan over op reeën en muizen?

Antwoord;
Ja. Het is de ervaring in de ons omringende landen en in Gelderland dat als wolf eenmaal gevestigd is in een bepaald gebied en weet waar hij wilde prooi kan vinden, hij daaraan de voorkeur geeft. Dit beeld wordt ook bevestigd in de literatuur.

c. Is het aannemelijker dat deze vervolgens jonge runderen (kalveren en veulens) als prooi zal gaan nemen zoals recent reeds in N. brabant is gebeurd? Gaan we die dan ook preventief beschermen?

Antwoord
Nee, wanneer dit wel lijkt te gebeuren zullen wij het gesprek over preventie starten.

d. Wat dan? Kinderen als prooi?

Antwoord
Nee

e. Heeft het consequenties voor hondsdolheid? Zal de permanente vestiging van wolven in Drenthe geen verhoogde risico's geven voor de volksgezondheid?

Antwoord
Nee

f. Gezien de problemen onder a, b en c en gezien dat ecologen in Drenthe al warmlopen … Dat mag wettelijk gezien toch?

Antwoord
Onder de huidige regelgeving van de Europese Habitatrichtlijn en Wet natuurbescherming is alleen in uitzonderlijke gevallen beheer in de zin van vangen, verplaatsen of doden van een wolf mogelijk als er geen andere bevredigende alternatieven zijn uitgeput.

PvdD

1. Bent u het met de Partij voor de Dieren eens dat het gevaarlijk is om roofdieren te demoniseren?

Antwoord

Ja, maar we moeten de aanwezigheid van wolven in het Drentse Landschap ook niet verheerlijken.

2. Bent u het met de Partij voor de Dieren eens dat de wolf een aanwinst is voor de OERprovincie

Antwoord
Ja, zie antwoord vraag 1.

3. Bent u het met de PvdD eens dat schapenhouders zich aan het Besluit houders van Dieren dienen te houden.

Antwoord
Ja,

4. Bent u het met de PvdD eens dat de NVWA zou moeten toezien op de naleving van de beschermingsplicht van veehouders.

Antwoord
Ja

5. Is het een standpunt van GS dat de wolf in Drenthe “gecontroleerd beheerd zou moeten worden”, zoals gedeputeerde Jumelet aangaf op 6 mei jongstleden?

Antwoord;
Ja

Website
Opnieuw wolf in Drenthe gesignaleerd

Er is opnieuw melding gemaakt van een wolf in Drenthe. Het dier is op verschillende plaatsen in Drenthe gesignaleerd. Op de website (link naar Wolf in Drenthe) vindt u informatie over wolven en wat te doen als u er een tegenkomt. Ook staat hier waar melding van schade gedaan kan worden.

Om schapenhouders in onze provincie hun dieren te kunnen laten beschermen tegen de wolf, hebben Gedeputeerde staten onlangs besloten 50.000 euro beschikbaar te stellen. Daarvoor komt er een regeling. Met de deelnemers van de wolvenwerkgroep maakt de provincie op korte termijn afspraken hoe deze regeling zo snel mogelijk in werking kan treden. Schapenhouders kunnen met een bijdrage van de provincie bijvoorbeeld wolfwerende rasters aanleggen.
De noodrasters die de provincie uitleent, zijn momenteel allemaal in gebruik. Daarom schaft de provincie binnenkort extra rasters aan.
De provincie gaat samen met een gebiedscommissie in oprichting de komende tijd verder werken aan een aanpak voor preventie van schapen tegen aanvallen van wolven.

Meer informatie over vindt u hier:
https://www.provincie.drenthe.nl/actueel/nieuwsberichten/@135989/50-000-euro/

TWEET

Er is een opnieuw melding gemaakt van een wolf op verschillende plaatsen in Drenthe. Provincie Drenthe wil schapenhouders helpen bij het beschermen van hun dieren. Lees meer -> (verwijzing naar link)

buiten reikwijdte

5.6	Vervolg subsidieregeling Wolf	Conform	X

buiten reikwijdte


buiten reikwijdte


buiten reikwijdte

buiten reikwijdte

5.17	Aanwijzing risicogebied wolf	Conform	X

buiten reikwijdte

Versie 30juli 2021, 20:00.

CONCEPT

De wolf terug in Nederland

Een 'factfinding study'

[redacted]

[1] WENR
[2] INBO
[3] SGN

Dit onderzoek is uitgevoerd door Wageningen Environmental Research (WENR), in samenwerking met het Instituut Natuur- en Bosonderzoek (INBO) en het Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung (SGN). Het onderzoek is gefinancierd en in opdracht van BIJ12, het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteiten het Interprovinciaal Overleg (IPO) uitgevoerd.

Wageningen Environmental Research
Wageningen, juli 2021

Gereviewd door: [redacted] WENR

Akkoord voor publicatie: [redacted] team Dierecologie

Rapport
ISSN 1566-7197

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH



SENCKENBERG
world of biodiversity

INSTITUUT
NATUUR- EN
BOSONDERZOEK

Vlaanderen
is wetenschap

BIJ12
Werkt voor provincies

Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit

ip Interprovinciaal Overleg
van, voor en door provincies

CEWOLF

2021. *De terugkeer van de wolf in Nederland; Een 'factfinding study'.* Wageningen, Wageningen Environmental Research, Rapport . ?? blz.; ? fig.; ? tab.; ?? ref.

Referaat NL
Vanaf 2015 komen er weer in toenemende mate wolven voor in Nederland en sinds 2019 is er weer sprake van een roedel met jongen, de eerste in circa 150 jaar. De overheid is voornemens om het huidige interprovinciaal Wolvenplan te herzien waarmee in 2021 zal worden gestart. In dit voorliggende rapport wordt antwoord gegeven op 25 onderzoeksvragen die zijn opgesteld door de overheid. De vragen hebben betrekking op vijf thema's, te weten (1) verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht; (2) gedrag en wolf-mens relatie; (3) beleid, schade, monitoring en beheer; (4) ecologie; (5) genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa. Voor de beantwoording van deze vragen is gebruikt gemaakt van de nieuwste inzichten vanuit wetenschappelijk onderzoek en monitoringsprogramma's. De kennis die in dit rapport is verzameld kan worden ingezet voor het maken van wetenschappelijk onderbouwde beleidskeuzes ten aanzien van de wolf.

Referaat UK
Since 2015 wolves more often visit the Netherlands and since 2019 the first pack was a fact including a litter with cubs, the first since 150 years. Although there is already a management plan for wolves, the authorities will start with an update in 2021. This present report contains the answers to 25 questions that were drafted by the authorities. The questions contain five theme's, 1: distribution, presence, origin and carrying capacity; 2: behavior and wolf-human relations; 3: policy, damage, monitoring and management, 4: ecology and 5: molecular methods and international exchange of data. The knowledge that was used for answering the questions is based on facts, originating from ongoing monitoring and scientific research. Therefor it can be used to come to motivated policy decisions.

Trefwoorden: wolf, Nederland, co-existentie, verspreiding, herkomst, draagkracht, gedrag, beleid, schade, monitoring, beheer, dieet, ecologie.

Dit rapport is gratis te downloaden van https://doi.org/10.18174/XXXXX of op www.wur.nl/environmental-research (ga naar 'Wageningen Environmental Research' in de grijze balk onderaan). Wageningen Environmental Research verstrekt *geen* gedrukte exemplaren van rapporten.

© 2021 Wageningen Environmental Research (instituut binnen de rechtspersoon Stichting Wageningen Research), Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 07 00, www.wur.nl/environmental-research. Wageningen Environmental Research is onderdeel van Wageningen University & Research.

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Wageningen Environmental Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen Environmental Research werkt sinds 2003 met een ISO 9001 gecertificeerd kwaliteitsmanagementsysteem.
In 2006 heeft Wageningen Environmental Research een milieuzorgsysteem geïmplementeerd, gecertificeerd volgens de norm ISO 14001.
Wageningen Environmental Research geeft via ISO 26000 invulling aan haar maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Wageningen Environmental Research Rapport | ISSN 1566-7197

Foto omslag:

Inhoud

Table of Contents

1 Achtergrond en doelstelling 18

1. Inleiding 18
2. Leeswijzer 19

2. Methodiek 20

3. Verklarende woordenlijst en afkortingen 21

4. Basisinformatie wolven 22

1. Uiterlijk 22
2. Monitoring & onderzoek 22
    1. Centraal-Europese populatie 23
3. Roofdier & jachttechniek 25
4. Roedel & sociaal groepsdier 26
5. Populatiedynamiek van wolven 27
    1. Voortplanting 27
    2. Sterfte 28
    3. Migratie 29
    4. Habitat 29
    5. Aantalsontwikkeling van wolven 30
6. Wolven in Nederland 31
    1. GW998f 32
    2. GW680f (Naya) 33
    3. GW979m (August) 34
    4. GW849F (Janka) 34
    5. GW1625M 34
    6. GW1554m “Billy” 34
7. Wolf en beleving 36

5. Verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht 39

1. Herkomst van de wolven 39
    1. Methode genetische identificatie en monitoring van individuen 39
    2. De herkomst van wolven in Nederland 42
    3. De herkomst van wolven in Europa 43
    4. Vestiging, nieuwe bestemmingen en sterfte onder waargenomen wolven. 43
2. Wolven & illegale uitzet 47
    1. Nederland 47
    2. Historie van wolven in Centraal-Europa 48
    3. Historie van wolven in Frankrijk 48
    ~~4. Wettelijke status illegaal uitgezette wolven~~ 50
3. Hybridisatie tussen wolven en honden 50
    1. Hybridisatie tussen wolf en hond 50
    2. Genetische identificatie van hybriden. 51
    3. Gevallen van hybride wolven in Nederland en omliggende landen 52

4. De beschermde status van hybride wolven 52
4. Hotspots / corridors in Nederland die veelvuldig worden benut door dispergerende wolven 53
5. De functie van Nederland voor de wolf 60
6. De ecologische draagkracht van Nederland voor wolven 62
1. Ecologische draagkracht 62
2. Habitatgeschiktheidsanalyse 62
7. Verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland 67
1. Geschikte habitattypes en verwachte ontwikkeling 67
2. Gedrag en aanpassingsvermogen van de wolf op door mensen dichtbevolkte gebieden. 68
8. De gemiddelde omvang van een wolventerritorium in Nederland 69
9. Duurzame leefgebieden voor de wolf in Nederland 71
10. Gunstige staat van instandhouding voor de Europese wolvenpopulaties 73
11. Levensvatbare wolvenpopulatie in Nederland 76

6. Gedrag en wolf-mens relatie 78

1. Adaptatie van wolven in een door mensen gedomineerd cultuurlandschap 78
2. Wolven en 'probleemsituaties' 80
3. Buitensporig veel doden van prooi (surplus-killing) 83
1. Kippenrensymdroom of surplus-killing 83
2. Verschillen in gedrag qua soort en situatie 84
4. Aanvallen van wolven op mensen en honden 85
1. Aanvallen op mensen 85
2. Aanvallen op honden. 87
3. Verklarende oorzaken 88
5. Mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor de verkeersveiligheid en recreatie 88
1. Verkeersveiligheid 89
2. Recreatie 93

7. Beleid, schade, monitoring en beheer 96

1. Beleid van andere landen als het gaat om het toestaan van derogaties (bijvoorbeeld voor afschot van wolf) 96
2. Ervaringen met betrekking tot afschot van wolven en het effect hiervan op het gedrag van de wolvenroedel 99
1. Wolven reguleren zelf hun populatiegrootte 100
2. Beheer en wolvenschade 101
3. Ervaringen in andere landen ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen 102
1. Predatierisico 102
2. Effectiviteit van schade preventie 103
3. Oorzaken effectiviteit preventiebeleid 104
4. Wolfwerende afrasteringen over grote lengten 106
4. Ervaringen in andere landen met wolvenbeheer zoals verjagingsmethodes 106
1. Verjagen en conditioneren van wolvengedrag 107
2. Vee en wolf duurzaam verjagen? 107
3. Aversief conditioneren op vee? 108
4. Hoe verjagen? 108
5. Praktische uitvoerbaarheid van verjaagmethoden in Nederland. 110
5. Verwachte effect op de wolf als gevolg van het gevoerde faunabeheer in Nederland 110
1. Voedselbehoefte van wolven 110
2. Monitoring en beheer van hoefdierpopulaties in Nederland 110
3. Mogelijk effect van faunabeheer op wolven 111

8. Ecologie 114

1. Dieet: wat eten wolven in Nederland 114
1. Vee versus wilde hoefdieren 117
2. Wilde hoefdieren 117
3. Overige prooisoorten 118

2. Verwachte effecten van de wolf op het Nederlandse ecosysteem 119
1. Algemene effecten van wolf op hoefdieren en ecosystemen 120
2. Regulering prooidieren 120
3. Gedragsverandering bij prooidieren 120
4. Effect op ziekteverspreiding onder hoefdieren 121
5. Robuuste verbindingen & natuurlijke processen 121

9. Genetische methodieken en data uitwisseling 123

Huidige werkwijze en genetische methodiek 123
1. Behoeften en randvoorwaarden bij doorontwikkeling van genetische methodieken 125
2. Kansrijke toekomstige methoden voor soortsbepaling 127
3. Kansrijke toekomstige methoden voor individuele herkenning 127
4. Kansrijke toekomstige methoden voor het detecteren van wolf-hond hybriden 128

10. Referenties 130

11. Bijlage 1: Originele vragen van de opdrachtgevers 139

12. Bijlage 2 Genetische workshop: resultaten enquête 142

13. Bijlage 3 CEwolf consortium 143

14. Bijlage 4 beschrijving van de projectpartners 144

Verantwoording

Rapport: nummer
Projectnummer: 5200047062

Wageningen Environmental Research (WENR) hecht grote waarde aan de kwaliteit van zijn eindproducten. Een review van de rapporten op wetenschappelijke kwaliteit door een referent maakt standaard onderdeel uit van ons kwaliteitsbeleid.

Akkoord Referent die het rapport heeft beoordeeld,

functie: Dierecoloog

naam: [redacted]

datum: 28 juli 2021

Akkoord teamleider voor de inhoud,

naam: [redacted]

datum: 28 juli 2021

Woord vooraf

Voor u ligt de factfinding study: ‘De wolf terug in Nederland’.
Dit rapport is vanuit een gezamenlijke opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en de 12 provincies (IPO) en BIJ12 opgesteld door Wageningen Environmental Research.

De factfinding study brengt feitelijk en wetenschappelijk onderbouwd de laatste stand van zaken van de wolf in Nederland in beeld en is mede opgesteld ter ondersteuning voor het te vormen beleid van Rijk en provincies.

Dit rapport is onder meer verschenen om antwoord te geven op vele vragen die in de maatschappij leven over de wolf. Dit betreft vragen van onder andere dierhouders, de bevolking maar ook voor natuurbeheerders. Deze vragen gaan met name over de effecten van de wolf op mens, dier en natuur. Doelstelling is dat dit rapport er toe bijdraagt om ook de juiste kaders en perspectieven mee te geven aan de aldaar aanwezige onzekerheden en vragen.

Door het brede samenwerkingsverband tussen verschillende (internationale) experts (onder meer soortinhoudelijk, ecologisch en beleidstechnisch), konden veel aspecten binnen het wolvenvraagstuk onderzocht en aangestipt worden. De uitkomsten van dit rapport zijn daarmee een belangrijke basis voor de in 2022 te verschijnen geactualiseerde versie van het Interprovinciaal wolvenplan, waartoe door het Interprovinciaal Overleg (IPO) is besloten. Deze actualisatie is voorzien zodat ook na 2021 richting gegeven wordt aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

De gezamenlijke provincies en het ministerie van LNV hopen hiermee een bijdrage te leveren aan een goede manier van samenleven tussen mens en wolf.

Jolinda van der Endt, directeur BIJ12

Dankwoord

Dit rapport is tot stand gekomen in een relatief korte tijd en dat kon met name dankzij de directe en indirecte hulp van vele betrokkenen. Grote dank zijn we verschuldigd aan de geweldige ondersteuning van [redacted] (ecoloog bij het LUPUS Institut, für Wolfsmonitoring und -forschung, Duitsland) en [redacted] ~~(jurist Natuurbescherming aan de Universiteit van Tilburg)~~ op het gebied van ecologische- respectievelijk juridische kennis. [redacted] heeft het ook mogelijk gemaakt om enkele figuren beschikbaar te maken wat de kwaliteit van dit rapport ten goede komt. Daarnaast willen we [redacted] en [redacted] (RuG) en [redacted] (Zoogdiervereniging) bedanken voor hun bijdrage over hun lopende onderzoeken naar het dieet van wolven en effecten van wolven op ecosystemen. [redacted] (TU Dresden; wolvenonderzoeker te Mecklenburg-Vorpommern) en [redacted] (Landesamt für Umwelt; wolvenonderzoeker te Brandenburg) waren behulpzaam in het verstrekken van informatie over wolven die uit deze deelstaten Nederland aandeden. Met name het ter beschikking stellen van de telemetriedata van door de TU Dresden gezenderde wolven die Nederland aandeden is bijzonder waardevol gebleken. [redacted] (Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders) en [redacted] (schaapherder Staatsbosbeheer op de Veluwe) willen we bedanken voor hun kennis en inzichten over schapenrassen en het herderschap. We willen ook de opdrachtgevers cq. betrokken contactpersonen bedanken bij BIJ12, de provincies, het IPO en het ministerie van LNV. Dank voor de

constructieve overleggen en het gebruik van de dataset. Die dataset kan alleen bestaan dankzij de vele mensen die de informatie daarvoor aanleveren. Wij zijn daarvoor de vele vrijwilligers die via het wolvenmeldpunt gegevens veiligstellen, verifiëren en eventueel DNA bemonsteren, en ook de betrokken terreinbeheerders, erkentelijk. Tevens dank aan de taxateurs die DNA veiligstellen bij schadegevallen aan landbouwhuisdieren. Ook willen we de collega's van het CEwolf consortium bedanken voor het uitwisselen van kennis en informatie over wolven zodat het mogelijk is om snel te achterhalen waar een wolf vandaan komt en waar het dier is gebleven. Ten slotte willen we de genetici bedanken die hebben bijgedragen aan de enquête en workshop om de moleculaire methoden te bespreken en na te denken over toekomstige ontwikkelingen voor de genetische monitoring van wolven.

[redacted] WENR / de auteurs (? Om te voorkomen dat dit ook via IPO komt ?)

Samenvatting

Controle taalniveau C1 zal in augustus geschieden ism opmaak en redactie rapport

Inleiding
Vanaf 2015 komen er weer in toenemende mate wolven voor in Nederland en sinds 2019 is er weer sprake van roedel met jongen, de eerste sinds circa 150 jaar. De overheid is voornemens om het huidige interprovinciaal Wolvenplan uit 2019 te herzien. In dit voorliggende rapport zijn zo feitelijk mogelijk de antwoorden uitgewerkt op 25 onderzoeksvragen die door de overheid zijn opgesteld. De vragen hebben betrekking op vijf thema's, te weten (A) verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht; (B) gedrag en wolf-mens relatie; (C) beleid, schade, monitoring en beheer; (D) ecologie; (E) genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa. De kennis die is benut voor de beantwoording bestaat uit actuele feiten op basis van lopende monitoring en wetenschappelijk onderzoek. Voor dit onderzoek is onder andere gebruik gemaakt van de database met waarnemingen van wolven van BIJ12. Deze data betrof alle geregistreerde waarnemingen tussen januari 2015 en april 2021. In het rapport is in hoofdstuk 4 algemene informatie over wolven opgenomen, waarin enige achtergrond is uitgewerkt over uiterlijk, monitoring en onderzoek, jachtgedrag, sociaal roedeldier, populatiedynamiek van wolven, enkele voorbeelden van wolven in Nederland, en een paragraaf over de beleving rondom de wolf. In onderstaande paragrafen zijn de antwoorden op de vragen beknopt uitgewerkt, waarbij de originele hoofdstuk- en paragraafnummering is gebruikt zodat aanvullende informatie over een vraag eenvoudig kan worden gevonden.

Hoofdstuk 5: verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht.
5.1 De wolf is sinds jaar en dag een inheemse diersoort, waarvan de verspreiding enkele eeuwen geleden heel Europa omvatte maar steeds verder werd beperkt door jacht en vervolging. Als gevolg van onder andere betere bescherming breidt de wolvenpopulatie de laatste decennia weer op natuurlijke wijze uit en worden regio's waar de soort was verdwenen weer gekoloniseerd. Daarbij is rond 2000 weer een Centraal-Europese populatie ontstaan in West-Polen en aangrenzend Duitsland. Van oorsprong komen deze wolven uit de Baltische staten. Deze populatie breidt zich gestaag verder uit in westelijke richting, waarbij recent ook achtereenvolgens in Denemarken, Nederland en België zich wolven uit deze populatie hebben gevestigd. Op basis van genetisch onderzoek is aangetoond dat veruit de meeste van de 34 (tot en met april 2021) in Nederland waargenomen wolven afkomstig zijn uit de Centraal-Europese populatie. Af en toe wordt er een wolf uit de Alpiene populatie waargenomen. Van deze 34 wolven is ongeveer een kwart in Nederland gebleven, is bijna de helft weer vertrokken richting Duitsland of België, zijn vier wolven in Nederland doodgereden en zijn vier wolven vermist. Het is zeer waarschijnlijk dat deze vermiste individuen zijn overleden, al is onduidelijk wat de oorzaak daarvan is geweest. Zij kunnen een natuurlijke dood zijn gestorven op een plek waar zij lastig vindbaar zijn, maar op basis van buitenlands onderzoek naar dergelijke 'verdwenen' wolven lijkt ook illegale vervolging een reële optie.
5.2 Er zijn geen aanwijzingen dat de wolven die nu aanwezig zijn in Centraal-Europa of het Alpengebied afkomstig zijn van illegale uitzettingen. De genetische structuur en samenstelling van de huidige Europese wolvenpopulaties is goed te verklaren door spontane en goed wetenschappelijk gedocumenteerde uitbreiding vanuit wilde populaties.
5.3 Net zoals alle moderne mensen een klein aandeel DNA van andere, reeds uitgestorven mensensoorten dragen, bezitten wolven een zeer klein percentage DNA (<5%) dat afkomstig is van honden. Dit is het gevolg van incidentele kruising tussen wolven en honden in de loop van duizenden jaren. Deze wolven worden niet als hybriden beschouwd. Incidenteel wordt er in de Centraal-Europese populatie een paring tussen een wolf en een hond vastgesteld. Genetisch zijn ze goed te herkennen. Hoewel ook deze hybride wolven beschermd zijn beveelt de Europese Commissie aan om bevestigde hybriden met een vergunning te laten verwijderen uit de populatie, ter bescherming van de genetische zuiverheid van wolven.
5.4 In de periode 2015-2021 omvat het activiteitsgebied van wolven bijna de helft van het Nederlandse landoppervlak, als we geen rekening houden met (incidentele) uitstapjes. Binnen dit activiteitsgebied zijn zes hotspots van wolvenactiviteit onderscheiden: één in Drenthe, twee in Overijssel, twee in Gelderland en één in Noord-Brabant. Wolven zijn in deze periode vooral vanuit Duitsland via de provincies Drenthe en Overijssel het land binnengekomen. De verwachting is dat deze route ook in de toekomst zal worden gebruikt, omdat hier in Duitsland meerdere territoria aanwezig

zijn op relatief korte afstand van de Nederlandse grens. Op termijn zijn ook (meer) wolven vanuit het zuiden – via Limburg en Noord-Brabant – te verwachten, als wolven vanuit roedels in België op zoek gaan naar nieuw leefgebied en/of dieren via de Eifel of vanuit de Franse Alpen noordwaarts zwerven. Binnen Nederland zijn globaal vier corridors aan te wijzen, dus plekken waar sprake is van enige bundeling van bewegingen. Een eerste corridor loopt vanaf midden-Drenthe via midden-Overijssel naar de Achterhoek. Een tweede corridor is een aftakking hiervan en loopt vanaf midden-Overijssel richting de Veluwe. Een derde corridor ligt in het verlengde van de eerste en loopt vanaf de Achterhoek via Duitsland naar noord-Limburg en vervolgens naar het zuidoosten van Noord-Brabant. Ook het rivierengebied van Maas, Waal en Nederrijn laat enige bundeling van bewegingen zien, maar dan in oost-westrichting. De verwachting is dat, als meer wolven ons land bereiken of hier worden voortgebracht, het aantal corridors toeneemt en de ligging van de corridors, bij meer systematische waarnemingen, nauwkeuriger kan worden beschreven. Binnen een hotspot van wolvenactiviteit kunnen veel schademeldingen zijn gedaan, maar dit is niet altijd het geval. Dit betekent dat bij identificatie van een hotspot niet automatisch mag worden geconcludeerd dat dat ook een plek zal zijn waar (veel) schade optreedt.
5.5 De afgelopen jaren fungeert Nederland vooral als doortrekgebied voor wolven. Vestiging verloopt tot op heden mondjesmaat, waarbij vooral solitaire wolven zich vestigen en voortplanting tot op heden alleen plaats vindt op de Veluwe.
5.6 Omdat informatie over de in Nederland voorkomende wolven omtrent het habitatgebruik en territorium grootte slechts in beperkte mate aanwezig is, is een uitspraak over de draagkracht op dit moment zeer onbetrouwbaar. Basale modelbepalingen uit 2012 kwamen tot een eerste indicatie van 16-50 roedels in Nederland. Deze modellen zijn echter niet gebaseerd op het terreingebruik van wolven in Nederland.
5.7 en 5.9: De verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland in ruimte en tijd is op dit moment niet te beantwoorden. De noodzakelijk informatie voor het enigszins nauwkeurig beantwoorden van de vraag is op dit moment niet voorhanden. Indien de draagkracht bereikt zou worden bij circa 16- 50 roedels kan de populatie in Nederland die aantallen over 4 tot 18 jaar in theorie bereiken. Wolven kunnen zich naar verwachting in principe in vrijwel alle typen landschappen in Nederland tijdelijk of permanent vestigen. Wel hebben ze een voorkeur voor gebieden die grote eenheden natuur kennen, met voldoende rustgebieden. De grotere bosgebieden in Nederland, met name op de Veluwe, zullen naar verwachting de belangrijke gebieden vormen voor wolven. Tolerantie door de mens speelt hierbij een belangrijke rol, die lastig te voorspellen is.
5.8 De gemiddelde omvang van een wolventerritorium bedraagt in onze regio circa 200km^2 (variërend tussen 80-400 km^2) afhankelijk van de hoeveelheid dagrustplaatsen, hoefdierdichtheid, onderlinge concurrentie en sociale status van de wolven. Een roedel heeft iets meer ruimte nodig dan een solitair dier, en een territorium in een verzadigde regio is kleiner door onderlinge concurrentie dan in een nog onbezet gebied. In cultuurlandschap met kleine eenheden natuur, omgeven door grote eenheden agrarisch cultuurlandschap en woonkernen kan de territoriumomvang flink groter zijn. Dit wordt veroorzaakt omdat het territorium dan grote oppervlakten minder tot niet geschikt terrein omvat en die terreinen worden voornamelijk door wolven benut om van het ene geschikte leefgebied naar het andere te pendelen binnen het territorium.
5.10 en 5.11: Voor een levensvatbare populatie van wolven zijn 1000 roedels nodig. Het is niet waarschijnlijk dat er in Nederland een wolvenpopulatie van die omvang kan bestaan. Vandaar dat het van belang is dat er voldoende onderlinge uitwisseling mogelijk is tussen de verschillende deelpopulaties van wolven in Europa om genetische uitwisseling op peil te houden.

Hoofdstuk 6: Gedrag en wolf-mens relatie
6.1 Wolven zijn zeer flexibele dieren, en in cultuurlandschappen passen ze zich snel aan de aanwezigheid van mensen aan. Door die flexibiliteit kunnen ze in principe overal voorkomen waar wolven veilige dagrustplaatsen kunnen vinden en er voldoende voedsel is. Zo lang wolven mensen zien als een potentiële bedreiging zullen wolven de confrontatie met mensen blijven mijden. Het risico zit in gewenning, het afleggen van schuwheid naar mensen toe. Dit wordt veelal veroorzaakt door menselijk handelen zoals het voeren van wolven. Met name indien wolven mensen gaan associëren met voedsel dan kunnen conflictrisico's ontstaan. Daarnaast kunnen wolven leren dat onvoldoende goed beschermt vee, met name schapen, een geschikte voedselbron is.
6.2 Vanuit onze menselijke leefomgeving komen af en toe meldingen van wolven die opvallend gedrag vertonen. In veel gevallen is dat niet gevaarlijk, maar is deze interpretatie het gevolg van een onjuist

beeld van mensen over hoe een wolf zich zou moeten gedragen of gewenning van de wolf aan menselijke activiteit. Indien een wolf wel brutaal gedrag vertoont, bijvoorbeeld het tolereren van mensen op minder dan 30 meter, is dat reden tot zorg. In de meeste gevallen is er sprake van sterke gewenning van wolven aan mensen en vervolgens een positieve associatie tussen mensen en voedsel. Dergelijke wolven kunnen vervolgens actief mensen, of menselijke omgeving gaan benaderen in de verwachting daar voedsel te verkrijgen. Indien een dergelijke wolf niet beloond wordt kan het dier uit frustratie agressief worden en daarbij bijten. Andere aanleidingen die kunnen resulteren in probleemgedrag zijn hondsdolheid en provocatie.
6.3 Het doden van meer landbouwhuisdieren dan dat er van gegeten wordt is het gevolg van een onnatuurlijke situatie. Met name schapen zijn veelal niet in staat hun natuurlijke vluchtgedrag uit te oefenen. Roofdieren benutten dergelijke buitenkansen door meerdere prooien te doden. In de natuur zou daar ook goed van gegeten worden, maar in een menselijke leefomgeving kan de dreiging voor de wolf er toe leiden dat het dier snel weer vertrekt.
6.4 Het risico van een aanval van een wolf op mens of hond is een belangrijk thema in de beleving van mensen. Desondanks is het aantal incidenten in onze Westerse leefomgeving gering en het risico om als mens gebeten te worden door een wolf verwaarloosbaar klein. Het grootste risico vormen wolven die nauwelijks tot geen natuurlijke schuwheid voor mensen (meer) bezitten en mensen associëren met het krijgen van voedsel. Indien een dergelijke wolf mensen benadert in de verwachting daar voedsel te krijgen, maar dat vervolgens niet krijgt, kan de wolf agressief worden. Andere oorzaken kunnen betrekking hebben op oude of zieke wolven die niet meer in staat zijn zelf prooien te jagen en wolven met hondsdolheid. Honden kunnen door een wolf gezien worden als een mogelijke partner, maar ook als concurrent. Dit kan er toe leiden dat een wolf een hond benadert om de natuur in te lokken, maar ook kan aanvallen en doden.
6.5 Het directe effect van de aanwezigheid van de wolf in Nederland op de verkeersveiligheid is momenteel zeer gering; in de periode 2015- juli 2021 zijn er in Nederland vijf aanrijdingen met wolven op verkeerswegen geweest. Indirecte effecten, zoals een verandering in het aantal aanrijdingen met prooidieren van de wolf, zijn onbekend. De verwachting is dat, hoewel het aantal aanrijdingen met wolven zal toenemen naarmate de populatie groeit, het directe effect op de verkeersveiligheid gering zal blijven. Enerzijds omdat het verwachte aantal aanrijdingen met wolven relatief gering blijft in vergelijking met bijvoorbeeld het aantal hoefdieren dat jaarlijks wordt aangereden, anderzijds omdat er goede mogelijkheden zijn – met rasters en faunapassages – om aanrijdingen te voorkomen. Over eventuele indirecte effecten van de aanwezigheid van wolven op de verkeersveiligheid zijn vooralsnog geen uitspraken te doen. Enerzijds kunnen wolven de dichtheden van hoefdieren reduceren, waardoor het aantal aanrijdingen met deze dieren zou kunnen dalen, anderzijds kan het habitatgebruik van hoefdieren worden beïnvloed wat zou kunnen leiden tot het vaker oversteken van (spoor)wegen en daarmee een verhoogde kans op aanrijdingen. Onderzoek – in binnen- en buitenland – ontbreekt om hierover onderbouwde uitspraken te doen.
Het effect van wolven op recreatie kan voor recreanten aantrekkend zijn (ecotoerisme) of vermijdend (angst voor de wolf). Daarnaast kan door (een verhoogde kans op) interactie het risico op gewenning van wolven aan mensen toenemen.

Hoofdstuk 7: beleid, schade, monitoring en beheer
7.1 De Europese unie kan toestemming verlenen om van een algemeen vastgestelde regel te mogen afwijken, ook wel derogatie genoemd. Er zijn twee belangrijke redenen voor verlenen van derogaties op de beschermde status van individuen: 1. omwille van risicovol ongewenst gedrag naar mensen toe bij brutale wolven, of 2. het veroorzaken van belangrijke economische schade. In het eerste geval vormt de menselijke veiligheid de prioriteit, in het tweede geval is de derogatie bedoeld om ernstige economische schade te beperken die niet op een andere manier kan vermeden worden. In het eerste geval is er grotendeels overeenstemming qua beleid tussen staten. In het tweede geval zijn er grote verschillen tussen EU lidstaten, die echter momenteel juridisch afgetoetst worden in de respectievelijke landen. Deze worden besproken in Boerema et al, 2021.
7.2 Er is momenteel geen onderzoek dat een verband kan aantonen tussen legaal afschot van wolven en vermindering van aanvallen op vee. Afschot van wolven ging in iets meer dan de helft van de studies gepaard met een (lokale) vermindering van schade, en in de andere studies tot geen verschil of net meer schade. Wanneer afschot zeer intensief is, groter dan via voortplanting gecompenseerd kan worden, neemt de schade weliswaar af maar louter als gevolg van een kleinere populatiegrootte

wolven. Dat laatste is juridisch niet mogelijk. Meestal resulteert afschot tot verplaatsing van het probleem waarbij lokaal de schade wel minder is, maar de overlast zich verplaatst.
Afhankelijk van welk individu geschoten wordt, wat zijn positie is in de roedel en de periode van het jaar waarop dit plaatsvindt kan dit een klein tot zeer groot effect hebben op een roedel, en op het gedrag van de leden van de roedel. Omdat afschot vaak aselectief is op niveau van het individu, is de kans groot dat het tot ongewenste vergroting van de schade leidt.
7.3 Veebeschermingsmaatregelen werken in principe goed, maar de effectiviteit en inzetbaarheid ervan is zeer situatiegebonden en afhankelijk van lokale omstandigheden (terreinprofiel, grootte van de te beschermen kudde, veesoort, type begrazing, etcetera). De meest voorkomende en doeltreffende maatregelen zijn het gebruik van elektrische rasters, kuddebewakingshonden en aanwezigheid van een herder, vaak in combinatie met elkaar. In België, Duitsland en Frankrijk voorziet de overheid in compensatiemaatregelen voor geleden schade en in subsidies voor preventiemaatregelen. Teneinde veebescherming te optimaliseren is het essentieel inzicht te hebben in natuurlijk gedrag van wolven: hoe wolven omgaan met nieuwe prikkels in hun omgeving, hoe ze daaraan kunnen wennen, en hoe ze geconditioneerd kunnen raken aan die prikkels, bijvoorbeeld via positieve of negatieve ervaringen die ze ermee associëren. Vanuit natuurdoelstellingen lijkt een wolfwerend hek van grote lengte onwenselijk in Nederland vanwege de al grote mate van versnippering en isolatie van natuurgebieden. Een dergelijke hek zal voor vele soorten een belangrijke barrière vormen en zodoende de vitaliteit van populaties negatief beïnvloedden. Dit zal vooral gelden voor soorten die weinig mobiel zijn en/of hoge eisen stellen aan het landschap in de vorm van geleidende landschapselementen.
7.4 Verjaging van wolven heeft als doel het vertoonde ongewenste gedrag in de toekomst te ontmoedigen en te elimineren, doordat de verjaagde wolven de negatieve ervaring kunnen linken met hun gedrag. Dit maakt verjagen van wolven die geïnteresseerd zijn in vee niet efficiënt: de wolven associëren de verjaging met mensen, niet met het vee zelf. Hoewel verjaging dan kan zorgen voor een lokaal effect is het gedrag zelf niet veranderd. Er is hooguit een conditionering tegen mensen. Dit kan evenwel nuttig zijn indien het vee duidelijk in de buurt van mensen voorkomt.
Verjagen heeft zijn nut al bewezen bij wolven die sterk gehabitueerd zijn aan mensen, en kan dit proces omkeren. In zulke gevallen is het aangewezen om de sterkst mogelijke verjaging toe te passen, wat doorgaans neerkomt op schieten met niet-lethale munitie.
Het beschieten van wolven met vuurwapens met niet-lethale munitie dient door hiervoor opgeleide personen te gebeuren. De afstand binnen dewelke met rubberen munitie voldoende nauwkeurig kan geschoten worden (zonder vitale delen te raken) is minder dan 30 m. Dit beperkt de mogelijkheid tot verjagen tot wolven die goed benaderbaar zijn.
7.5. Het faunabeheer wordt gedaan om schade aan gewassen, bosbouw of natuurwaarden te beperken en daarnaast vanuit verkeersveiligheid. Met de terugkeer van de wolf is het wel van belang om vanuit het faunabeheer van hoefdieren rekening te houden met de wolf. ~~Dit wordt ook juridisch onderstreept.~~ Zodoende is het wenselijk om de huidige faunabeheer(-plannen) nog eens onder de loep te nemen m.b.t. de effecten van het afschot van wild op de prooidierenbeschikbaarheid van de wolf. Vv nog in uitwerking vv

Hoofdstuk 8: Ecologie
8.1 Het is waarschijnlijk dat het dieet van Nederlandse wolven overeenkomt met wat is vastgesteld in Duitsland en Vlaanderen. Ree vormt daarin het belangrijkste aandeel van het dieet. Dit wordt aangevuld met andere wilde hoefdieren zoals wild zwijn en edel-/damherten, afhankelijk wat er in het territorium van wolven voorkomt. Vee, met name schapen, vormen een klein aandeel in het dieet van gevestigde wolven. Zwervende wolven daarentegen kunnen overal opduiken, betreffen veelal jonge onervaren wolven die op zoek zijn naar een eigen territorium. Door trefkans en gemak vormen voor dergelijke wolven ook landbouwhuisdieren, met name schapen, een frequente prooi.
8.2 Met name aaseters als de raaf zullen profiteren van de terugkeer van de wolf door de dode prooidieren die nog niet volledig zijn opgegeten door wolven. Of wolven ook een zichtbaar effect op de aantallen en gedrag van hoefdieren zullen hebben is twijfelachtig. Gezien de intensiteit waarmee de mens in Nederland actief is in het bosbeheer en populatiebeheer van hoefdieren is de verwachting dat het effect van wolven op het ecosysteem nauwelijks waarneembaar zal zijn. Uitzondering vormt wellicht het effect van wolven voor het moeflon. Deze exoot komt in Nederland niet van nature voor, kan niet zijn natuurlijke anti-roofdiergedrag uitoefenen en is dus erg kwetsbaar is voor roofdieren als de wolf.

Hoofdstuk 9: genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa

9 Ten behoeve van dit rapport werd op basis van een enquête en een workshop een verkenning uitgevoerd onder een internationale groep van onderzoekers betrokken bij genetische monitoring van wolvenpopulaties in diverse delen van Europa. Op deze wijze werd een beeld verkregen in hoeverre een verbetering van de huidige methoden voor soortsbepaling, individuele herkenning en detectie van hybriden wenselijk en mogelijk is. Hieruit kwam naar voren dat de methoden die de afgelopen decennia de standaard zijn geweest en die ook in Nederland, België en Duitsland worden toegepast, betrouwbare resultaten bieden. Indien de monsteraantallen voor periodieke monitoring toenemen, valt echter nog winst te behalen in met name de doorlooptijd en kostenefficiëntie. Voor de toekomst lijkt een overstap naar analyse via andere apparatuur en methodieken daarvoor van belang.

1 Achtergrond en doelstelling

1. Inleiding

In 2012 is door Wageningen Environmental Research (WENR) in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en BIJ12 de eerste 'Fact Finding studie' met betrekking tot de wolf uitgevoerd (Groot Bruinderink et al. 2012). Dit rapport werd geschreven als voorbereiding op de waarschijnlijke terugkeer van de wolf in Nederland. Inmiddels is het negen jaar later, hebben meerdere wolven zich officieel in Nederland gevestigd en is zelfs reproductie een feit. Door de groeiende populatie wolven in Europa en het in toenemende mate opduiken van zwervende wolven in Nederland, is er ook in toenemende mate sprake van interacties tussen mens en wolf in Nederland. Dergelijke interacties roepen zeer uiteenlopende reacties op in de maatschappij, variërend van enthousiast tot negatief. Belangrijk daarbij is dat er bij veel mensen nog weinig bekendheid is met de wolf. Reacties en standpunten zijn dan ook niet altijd gebaseerd op kennis of ervaring. Dit wordt versterkt door de aandacht die de wolf krijgt in de (sociale) media, waarbij met regelmaat de betrouwbaarheid van informatie ter discussie wordt gesteld. In het Interprovinciaal Wolvenplan (IPO, 2019, https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/01/Interprovinciaal-wolvenplan.pdf) zijn de beleidslijnen uitgewerkt voor onze omgang met wolven. In het najaar van 2021 zal gestart worden om dit plan herzien. De opdrachtgevers geven aan dat deze herziening gebaseerd moet zijn op wetenschappelijke inzichten.

Het doel van dit project is het bijeenbrengen van de meest recente kennis over wolven in Nederland en omliggende landen, dat de basis kan vormen voor een geactualiseerd Wolvenplan. Deze kennis bestaat uit de nieuwste feiten op basis van lopende monitoring en wetenschappelijk onderzoek en kan een bijdrage leveren aan goed onderbouwde beleidskeuzes. Waar van toepassing zijn kennislacunes in beeld gebracht.

Dit rapport richt zich primair op informatie die de afgelopen jaren in Nederland is verzameld, waarvan WENR een goed overzicht heeft. Daarnaast wordt er nadrukkelijk gekeken naar gegevens en ervaringen in andere landen, vooral Duitsland, België en Frankrijk aangezien deze buurlanden het meest van belang zijn voor de ontwikkelingen in Nederland. Hoewel de Nederlandse situatie anders is dan die in de ons omringende landen, met name op het gebied van menselijke aanwezigheid, versnippering van natuur, en veedichtheid, is het wel zeer nuttig om te leren van de ervaringen die daar zijn opgedaan. In dit project is daarom een partnerschap aangegaan met het Instituut Natuur- en Bosonderzoek (INBO) in Vlaanderen en het Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung (SGN) in Duitsland. Beide onderzoeksinstituten zijn nauw betrokken bij wolvenonderzoek in hun land en beschikken dus over veel feitelijke kennis. Tevens zijn beide partner in het Centraal-Europese Wolf-consortium (CEwolf), waar ook WENR deel van uitmaakt.

Dit project richt zich op de beantwoording van door de opdrachtgevers gestelde onderzoeksvragen. Deze vragen zijn ingedeeld in vijf thema's:

1. Verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht
2. Gedrag en wolf-mens relatie
3. Beleid, schade, monitoring en beheer
4. Ecologie
5. Genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa.

Ieder thema omvat meestal meerdere onderzoeksvragen en een onderzoeksvraag kan weer bestaan uit meerdere subvragen. Te samen betreft het 25 onderzoeksvragen met 46 subvragen (bijlage 1).

2. Leeswijzer

Het voorliggende rapport is omvangrijk en haakt aan op veel verschillende thema's. Ook is er sprake van overlap tussen de thema's waarbij frequent wordt verwezen naar andere relevante paragrafen in dit rapport. Ook de verwijzingen naar figuren en tabellen is vergemakkelijkt door deze te nummer per paragraaf, oftewel, figuur 5.1.1 is terug te vinden in hoofdstuk 5, paragraaf 1 en betreft dan de 1e figuur. [smartlink in pdf]

De Nederlandse dataset die is benut betreft hoofdzakelijk de dataset van BIJ12 met daarin waarnemingen van wolven in Nederland. De periode die deze dataset omvat is januari 2015-april 2021. Incidenteel wordt van die periode afgeweken, bijvoorbeeld qua verkeersslachtoffers waarbij ook de doodgereden wolf te Appelscha van mei 2021 is betrokken. Afwijking van de periode zal in die gevallen expliciet worden vermeld.

In hoofdstuk 2 is de methode uitgewerkt die is gehanteerd om de onderzoeksvragen te beantwoorden. In hoofdstuk 3 is een verklarende woordenlijst opgenomen die veelgebruikte termen of afkortingen toelicht. Incidenteel gebruikte moeilijke woorden worden in de betreffende hoofdstuk nader toegelicht. Hoofdstuk 4 vormt een inleidend hoofdstuk met daarin basisgegevens over de wolf, waaronder de belangrijkste gegevens uit het eerste factfinding rapport uit 2012. Daarnaast worden er aanvullende thema's rondom de wolf beschreven die een basis vormen voor de beantwoording van de vragen, en daarnaast thema's niet direct in de beantwoording van de vragen aan de orde komen, maar wel relevant zijn voor het kader.
In de hoofdstukken 5 tot en met 9 zijn de vragen uitgewerkt:
Hoofdstuk 5: verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht
Hoofdstuk 6: gedrag en wolf-mens relatie
Hoofdstuk 7: beleid, schade, monitoring en beheer
Hoofdstuk 8 ecologie
Hoofdstuk 9: genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa.
In een enkel geval is een vraag vereenvoudigd of bijgesteld om de leesbaarheid te verbeteren. De originele vragen en subvragen zijn in bijlage 1 weergegeven. In de bijlagen zijn overige uitwerkingen opgenomen, en ook enige informatie over het CEwolf consortium en de partners die bij de uitwerking van deze opdracht zijn betrokken.

Over wolven zijn tal van publicaties te vinden. Daarnaast wordt meer en meer duidelijk dat 'de' wolf niet bestaat en dat wolven individuen zijn met allen een eigen karakter, analoog met onze trouwe viervoeters. Ook voor deze sociaal intelligente soort geld dat de uitzondering de regel bevestigd. In dit rapport zijn de door ons gevonden en als relevant beschouwde publicaties betrokken. Als auteurs hebben we niet de illusie volledig te zijn geweest en realiseren wij ons dat wolven in staat zijn dingen te doen die met de huidige kennis niet te voorzien zijn.

Vv afh van afstemming evt melden dat juridische deel in overleg grotendeels is geschrapt uit dit rapport; verwijzen naar Boerema et al 2021.

2. Methodiek

Voor de beantwoording van de vragen is gebruik gemaakt van drie methoden:

A: Review van literatuur
Nationale en internationale publicaties zijn geraadpleegd die relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. De focus ligt daarbij primair op wetenschappelijke publicaties – zowel artikelen als onderzoeksrapporten – waarin de bevindingen van monitoring en onderzoek zijn gepresenteerd. Relevante niet-wetenschappelijke publicaties zijn echter ook in beschouwing genomen, vooral als hieruit aanvullende/nieuwe informatie kan worden verkregen en kan worden vastgesteld dat de informatie betrouwbaar is. Voor een aantal onderzoeksvragen, vooral die samenhangen met beleid, schade en beheer, zijn overheidsdocumenten en websites met relevante informatie gereviewed.

B: Review van gegevensbestanden
Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de dataset van BIJ12 met informatie over de in Nederland waargenomen wolven voor de periode 2015-april 2021. Dit betreft onder meer de gegevens van waarnemingen van wolven, gegevens over schade aan landbouwhuisdieren en gegevens over afkomst/herkomst van wolven (o.a. genetische data). Daarnaast is gebruik gemaakt van gegevens die door de projectpartners zijn verzameld in lopend onderzoek, maar nog niet zijn gepubliceerd, zoals gegevens van de dispersiebewegingen van gezenderde wolven Naya en Janka, dieetanalyses van Vlaamse wolven en gegevens over hybridisaties.

C: Consultatie van experts
Om specifieke kennis te vergaren en/of nog niet gepubliceerde gegevens te betrekken in de beantwoording van de vragen zijn diverse binnen- en buitenlandse experts geraadpleegd. Dit betreft partners binnen het CEwolf-consortium, maar ook anderen, zoals een juridische expert (i.v.m. vragen over de (inter)nationale beschermingsstatus van de wolf en het bereiken van een gunstige status van instandhouding), onderzoekers van andere (universitaire instellingen) (in verband met vragen over dieet, verwachte ontwikkelingen op het gebied van wolf-mens relaties) en deskundigen bij overheden (vragen over beleid, regelgeving en ervaringen op het gebied van preventie, beheer en derogatie).

Los van enkele andere deskundigen (zie dankwoord) is in grote mate kennis vergaard bij onderstaande twee experts:

- [redacted] : [redacted] LUPUS Institut, für Wolfsmonitoring und -forschung in Deutschland
- [redacted] : [redacted] ~~aan de Universiteit van Tilburg~~

Voor de onderzoeksvragen over nieuwe ontwikkelingen wat betreft genetische methodieken en data uitwisseling met andere landen in Europa (thema 5) is, in aanvulling op bovenstaande acties, ook een online Engelstalige workshop georganiseerd, waarvoor internationale experts zijn uitgenodigd in het werkveld van de wolvengenetica. Dit zijn allereerst de overige partners in het CEwolf-consortium (LUPUS Wildlife Consultancy, Duitsland; Aarhus University & Natural History Museum, Denemarken; Universities of Warsaw and Gdańsk, Polen; Charles University Prague, Tsjechië; University of Veterinary Medicine Vienna, Oostenrijk; University of Liège, België; Administration de la nature et des forêts, Luxemburg), maar ook deskundigen van andere laboratoria in Europa.

Hoewel informatie uit vele landen werd betrokken is het accent gelegd op de direct omliggende landen Duitsland en Frankrijk vanwege de grotere vergelijkbaarheid van omstandigheden en omdat daar al geruime tijd ervaring met wolven is opgedaan.

3. Verklarende woordenlijst en afkortingen

- **Centraal-Europese wolvenpopulatie**: de populatie van wolven die leeft in met name West-Polen, Duitsland, Nederland, België en Denemarken; zie H4.2 en 5.1)
- **Dagrustplaats:** plek waar wolven overdag zich terugtrekken, vooral om interactie met mensen te voorkomen
- **Dispersie**: het wegtrekken van een jong uit het ouderlijk territorium op zoek naar een eigen territorium (zie H4.5).
- **Exoot**: soort die middels menselijk handelen in een gebied voorkomt wat niet tot zijn natuurlijke verspreidingsgebied behoord.
- **Habituatie**: ook wel gewenning, zie H6.1 voor definities
- **Leefgebied**: Beleidsmatige versie van territorium. Een door de overheid aangewezen gebied waar een wolf, of paar of roedel zich heeft gevestigd en waar de overheid conform het IPO wolvenplan middels beleid co-existentie vormgeeft.
- **Predator / prederen**: definitie die veel wordt gebruikt om roofdieren mee te beschrijven. Prederen is dan het doden van andere dieren om te eten. Echter vele niet-roofdieren doden ook andere dieren om te eten, zoals een eekhoorn of een merel.
- **Rendez-vous site**: een veilige plek in het territorium van wolven waar vaak de jongen worden achtergelaten terwijl de volwassen wolven op pad zijn.
- **Roedel**: groep van meer dan twee wolven, meestal ouders met hun jongen van eventueel meerdere generaties. Zodra een paar jongen krijgt wordt het een roedel genoemd.
- **Risicogebied**: zie leefgebied, maar dan voor een gebied waar in plaats van een gevestigde wolf sprake is van bovengemiddeld risico op een conflict tussen wolven en vee.
- **Territorium**: leefgebied wat sterk wordt verdedigd tegen vreemde soortgenoten.
- **Wolvenmeldpunt**: het meldpunt dat zich richt op het verzamelen en valideren van wolvenmeldingen. Dit is door BIJ12 belegd bij steunstichting VZZ; Vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming; www.zoogdiervereniging.nl).

Afkortingen

- **BfN**: Bundesamt fur Naturschutz
- **BIJ12**: organisatie die provincies ondersteunt bij onder andere hun werk op het gebied van natuur, inclusief dossier wolf (zie www.bij12.nl/wolf)
- **CEwolf consortium**: Consortium van instituten die zich primair bezig houden met de genetische monitoring van wolven in de Centraal-Europese populatie, en daarvoor een onderling afgestemde methode gebruiken om ook informatie uit te wisselen. Zie Bijlage 3.
- **DBBW**: Dokumentations- und Beratungsstelle des Bundes zum Thema Wolf. www.dbb-wolf.de
- **GWxxxm/f**: codering van genetisch geïdentificeerde wolven binnen de Centraal-Europese wolvenpopulatie. GW staat voor Genetische Wolf, gevolgd door een uniek volgnummer, en daarna een m (man) of f (vrouw).
- **HR**: Habitat Richtlijn
- **INBO**: Instituut Natuur- en Bosonderzoek (bijlage 4)
- **IPO**: Interprovinciaal Overleg
- **LCIE**: Large Carnivore Initiative for Europe
- **LNV**: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
- **SGN**: Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung (bijlage 4)
- **WENR**: Wageningen Environmental Research (voorheen Alterra en onderdeel van de WUR; bijlage 4)
- **WIN**: Wolven in Nederland. Consortium van betrokken organisaties die streeft naar een conflictarm samenleven met wolven. www.wolveninnederland.nl/

4. Basisinformatie wolven

1. Uiterlijk

Wolven zijn op basis van hun uiterlijk duidelijk robuuste roofdieren. Ze lijken op een grote hond, maar wolven hebben een hogere, smallere borstkast en een langere romp. De kop is groot met een breed voorhoofd, iets schuin staande ogen en relatief korte oren. De poten zijn lang en uitstekend aangepast voor hun functie: stamina oftewel duurlopen. De lengte van de staart is ongeveer een derde van de lichaamslengte en is borstelig. De kleur van de wolvenvacht is zeer variabel met als hoofdkleuren bruin, grijs, zwart en wit. In Centraal-Europa zijn de wolven meestal grijsbruin met lichte en zwarte delen. De oren hebben een lichte kern met een donkere rand en ook de wang kent een bleke onderzijde met een duidelijk herkenbare zwarte liprand. Staart, oren en lippen worden dan ook prominent gebruikt in de onderlinge communicatie. Volwassen vrouwelijke wolven worden ongeveer 40kg en mannelijke wolven ongeveer 45 kg zwaar.

2. Monitoring & onderzoek

Omdat wolven grote afstanden afleggen, en daarnaast, waarschijnlijk als gevolg van eeuwenlange intensieve vervolging, mensen veelal uit de weg gaan, is onderzoek aan wolven niet eenvoudig. Als je al een wolf te zien krijgt is het vaak kortstondig en op grote afstand. Eén van de belangrijkste wolvenonderzoekers, [redacted], geeft aan dat hij gedurende zijn carrière maar moeizaam een gehele jachtpartij kon observeren (Mech, 2020). Meestal was het een klein stuk daarvan. Dit wordt bevestigd door de Nederlandse Bioloog [redacted] die eind jaren ’60 het jachtgedrag van wolven in Canada bestudeerde middels sporenonderzoek (Frijlink, 1977). Daarnaast was ook het aantal waargenomen interacties tussen verschillende roedels wolven op één hand te tellen. Dit veranderde toen wolven in Yellowstone National park werden uitgezet in 1995. Dit park heeft als voordeel dat er grote vlaktes zijn met heuveltoppen die zich goed lenen als observatiepunten. Daarnaast wordt er niet gejaagd op wolven, wat maakt dat ze iets minder schuw zijn. Dit heeft ertoe geleid dat de populatie wolven in Yellowstone de best onderzochte is ter wereld. Vrijwel alle individuen van elke roedel zijn bekend en jaarlijks worden er per roedel enkele dieren gevangen en van een zender voorzien. Voor de periode 1995-2020 resulteerde dat in 52.064 waarnemingen van wolven, 34.509 uren waargenomen wolvengedrag waaronder 121 gevechten tussen roedels, werd 601 keer een wolf gevangen en van een zender voorzien, werden 8173 karkassen van prooien onderzocht, en zijn 85 wetenschappelijke artikelen over het onderzoek geschreven (Watters et al, 2020). Kortom, met de herintroductie van de wolf in Yellowstone National Park werd veel kennis over wolven en hun invloed op elkaar en het ecosysteem verkregen en kreeg tevens het ecotoerisme voor wolven (zie 7.5) een geweldige impuls.
In de Centraal-Europese populatie zijn de opties voor onderzoek beperkter. Wolven zijn er vrijwel onzichtbaar. Daarnaast is er ‘s winters nauwelijks nog sneeuw en zijn er ook geen grote vlaktes die het mogelijk maken om veilig vanuit een helikopter een wolf op een (sneeuw)vlakte te schieten met een verdovingsgeweer om het dier met een zender uit te rusten (de meest gebruikte methode zoals toegepast in Scandinavië en Noord-Amerika). Behalve deze aanzienlijke verschillen in terreinomstandigheden is de invloed van de mens in Europa erg groot. De resultaten vanuit het Amerikaanse Yellowstone zijn dan ook niet direct vertaalbaar naar de Centraal-Europese situatie, maar ze geven wel veel informatie over wolven die elders nauwelijks tot niet te verkrijgen zijn.
In de Centraal-Europese populatie zijn DNA-onderzoek en het inzetten van cameravallen (fotocamera’s met nachtzichtopties en een bewegingssensor die beelden registreert als er iets langs loopt) de belangrijkste methoden. Daarnaast kunnen loopsporen benut worden. Voor Nederland is de

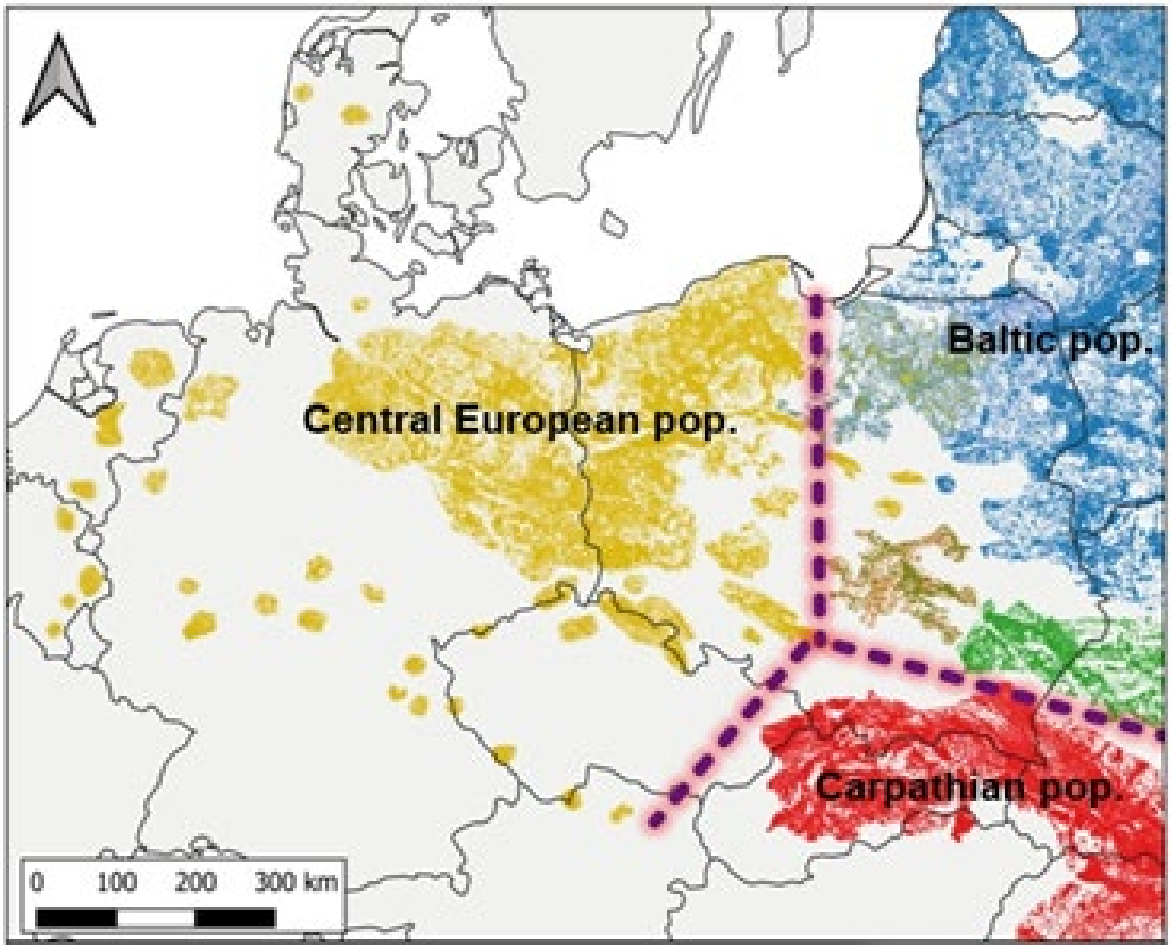
monitoring uitgewerkt in het rapport Monitoring Wolf, door de Stichting VZZ in opdracht van BIJ12 (Klees et al, 2019). Een belangrijk voordeel in Nederland is de relatief goede ontsluiting van de natuur en de vele vrijwilligers die waarnemingen doorgeven. Wolven markeren hun territorium onder andere met uitwerpselen, en deze kunnen dan ook relatief eenvoudig gevonden worden voor onderzoek. Behalve prooiresten (zie 8.1 dieet) bevatten uitwerpselen ook DNA van de producent, zodat in veel gevallen het individu, geslacht en eventueel zelfs herkomst bepaald kan worden. Af en toe worden ook andere DNA-monsters gevonden, zoals bijvoorbeeld een pluk haar in prikkeldraad. En daarnaast laten roofdieren hun DNA via speeksel achter op hun prooidieren (zie H5.1 en H4.6). Conform het Monitoringsplan Wolf en internationale standaarden wordt er gewerkt met verschillende criteria van waarnemingen:

- C1: harde bewijzen (met name op basis van DNA, of goede foto/filmbeelden)
- C2: bevestigde waarneming (bijvoorbeeld keutel of loopspoor wat goed is gedocumenteerd en wat door deskundigen als zekere wolf wordt beoordeeld).
- C3: onbevestigde waarneming (waarneming die niet te verifiëren is door deskundigen).

Voor Nederland wordt in opdracht van de provincies de monitoring gecoördineerd door BIJ12. Deze monitoring richt zich op twee aspecten: schade en monitoring wolf. Van gebeten landbouwhuisdieren, met name schapen, waarbij wolf niet kan worden uitgesloten wordt door een taxateur DNA afgenomen voor onderzoek. Indien het een wolf betreft, of wolf niet kan worden uitgesloten, krijgt de gedupeerde de schade uitgekeerd (IPO 2019). Daarnaast worden van (een selectie van) gevonden uitwerpselen, en daarnaast van gegrepen herten of zwijnen DNA verzameld. Dit wordt in belangrijke mate gedaan door vrijwilligers, aangestuurd door het wolvenmeldpunt (wat door BIJ12 is belegd bij de Stichting VZZ). Op het laboratorium van WENR worden de monsters opgeslagen. Elke maand worden de monsters van gebeten landbouwhuisdieren onderzocht op soort: was het een wolf, een hond, een vos, een goudjakhals of iets anders? Daarnaast worden elk kwartaal alle monsters voor monitoring onderzocht. Dit zijn de DNA monsters van landbouwhuisdieren waarvan is vastgesteld dat het om een wolf ging, aangevuld met de binnengekomen monsters van uitwerpselen, haren en gebeten herten of zwijnen. Van deze monsters wordt bepaald welke wolf het betrof en wat zijn of haar geslacht is. Vervolgens kan op basis van de dataset van wolven in de Centraal-Europese populatie in veel gevallen achterhaald worden wat de herkomst van het dier is (vanuit welk roedel een wolf afkomstig is; zie ook h4.6, h5.1 en h9). Ook kan zodoende vastgesteld worden of een wolf zich vestigt, of nog zwervende is. Indien een wolf een half jaar aanwezig is in een bepaalde regio, geldt conform IPO 2019 dat het dier is gevestigd en dat de overheid onder andere een leefgebied zal aanwijzen en met betrokken in overleg zal treden hoe conflictarm samen te leven.

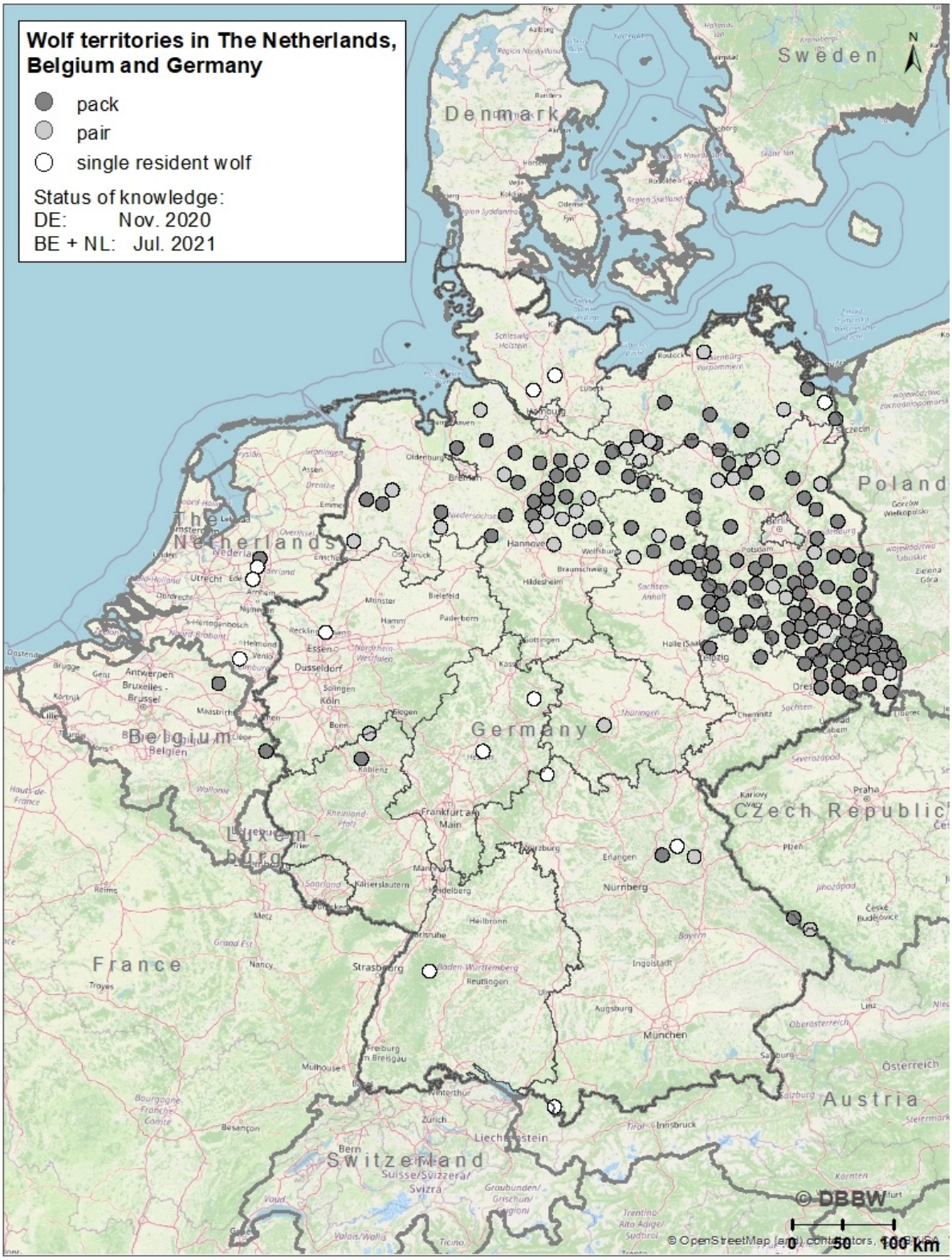
1. Centraal-Europese populatie

Op basis van onderzoek, onder andere middels genetica, is de populatiestructuur van de wolven in Europa inzichtelijk geworden (zie ook H5.1). De meeste wolven in Nederland blijken afkomstig uit de Centraal-Europese populatie. Met de term Centraal-Europese wolven wordt verwezen naar de huidige populatie wolven verspreid over Polen ten westen van de Vistula-rivier, Duitsland en aangrenzende gebieden in Tsjechië, Oostenrijk, Denemarken, België en Nederland (figuur 4.2.1). Daarnaast worden ook af en toe wolven uit de Alpiene populatie in Nederland aangetroffen (Zie H5.1 en H4.6). Voor het genetisch onderzoek wordt samengewerkt binnen het CEwolf consortium. Dit consortium van instituten binnen het verspreidingsgebied van de Centraal-Europese wolf houdt zich primair bezig met de genetische monitoring van wolven in de Centraal-Europese populatie, en daarvoor is onderling een afgestemde methode in gebruik om ook informatie te kunnen uitwisselen (zie ook bijlage 3).



Figuur 4.2.1. De verspreiding van de Centraal-Europese wolvenpopulatie (okergeel) ten opzichte van aangrenzende Baltische populaties en Karpaten-populatie. Enkel regio's met gevestigde wolven of regelmatig voorkomen zijn op kaart weergegeven. De Alpiene populatie (niet getoond op kaart, maar zie H5.1) heeft geïsoleerde uitlopers tot in Noordoost-Frankrijk (Meurthe-Moselle, Vosges) en Zwitserland. Kaart is aangepast naar Szewczyk et al. (2021).

In figuur 4.2.2 zijn de gevestigde of territoriale wolven te zien in Duitsland, Nederland en België. Voor Duitsland geldt dat de gegevens van november 2020 zijn. Voor Nederland en België zijn deze van juli 2021. Voor Nederland betreft het van Noord naar Zuid het roedel op de Noord Veluwe, de solitaire wolvin op de midden-Veluwe, de solitaire wolf op de Zuidwest Veluwe, en de gevestigde solitaire wolf op de Groote Heide, Noord-Brabant. Voor al deze territoria is door de provincie leefgebied aangewezen. Overigens is de officieel gevestigde wolvin van de Zuidwest Veluwe in maart 2021 doodgereden. Haar partner is nog steeds in het gebied aanwezig maar is formeel, juli 2021, nog niet gevestigd. Omdat terreinbeheerder Natuurmonumenten aangeeft dat er in juli nog steeds sprake is van wolvenactiviteit, onder andere vastgesteld op cameravalbeelden, is dit territorium wel op de kaart weergegeven. De twee roedels met jongen in België betreffen de roedel in Hecktel-Eksel (Vlaanderen; zie ook 4.6) en een recent ontstaan roedel in de Ardennen (Wallonië). Hoewel er buiten de genoemde landen ook wolven voorkomen, zijn deze niet op de kaart weergegeven.



Figuur 4.2.2: Gevestigde wolven in Duitsland, Nederland en België. Donkergrijs: gevestigd roedel, lichtgrijs: gevestigd paar, wit: gevestigd individu. De data van de Duitse wolven is van november 2020. De data van Nederland en België is van juli 2021. Bron: [redacted] / DBBW.

3. Roofdier & jachttechniek

Wolven zijn laag-rendement roofdieren die vooral wilde hoefdieren bejagen (Mech et al, 2015). Ze moeten het niet hebben van een geweldige spierkracht en scherpe nagels of hoektanden zoals grote

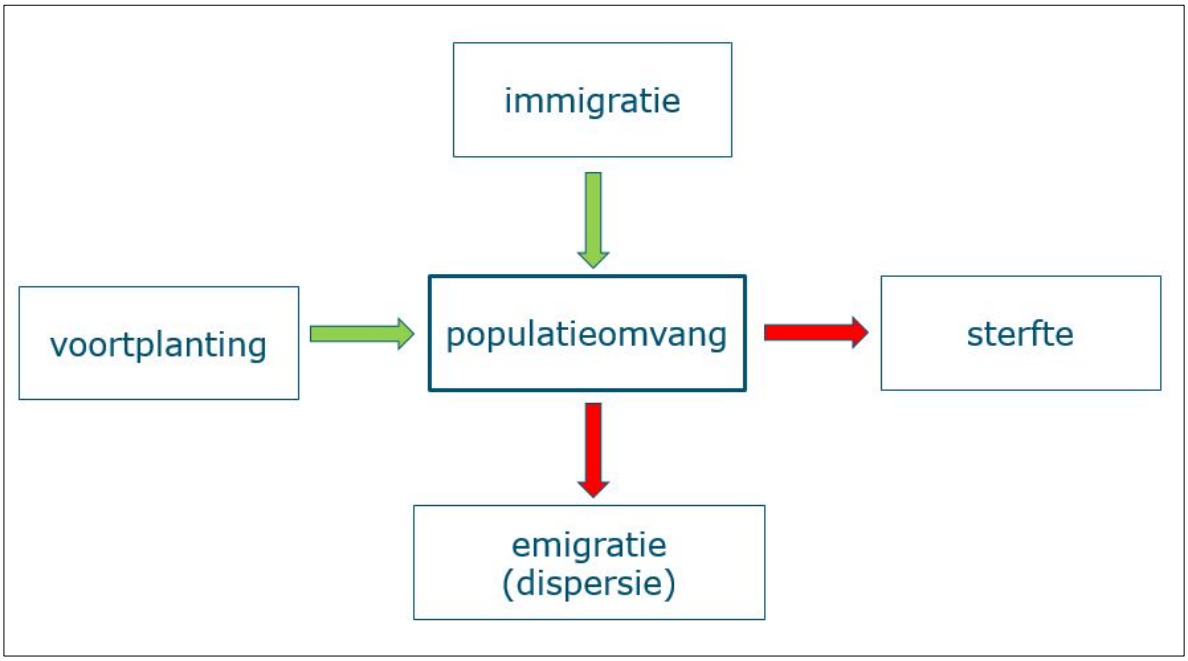
katachtigen die ook vooral grote hoefdieren op hun dieet hebben staan. Leeuwen en tijgers wegen ruim 100kg en hebben draaibare polsen met daarin vlijmscherpe nagels van ruim 3 cm lengte waarmee ze een prooi sterk kunnen verwonden. Ze jagen meestal vanuit hinderlaag om de prooi met een korte overrompelingsjacht te grijpen. Wolven wegen doorgaans minder dan 50kg en hebben geen scherpe klauwen. Ze zijn dan ook niet in staat om een prooi gedurende de jacht grote schade toe te brengen. Wolven moeten het hebben van geduld en uithouding. Het is een soort die grote afstanden aflegt op zoek naar makkelijk en veilig voedsel. Als tijdens de jacht een groep herten wordt gevonden dan brengen wolven de herten meestal in beweging om te kunnen testen of er een dier tussen zit wat opvallend gedrag of zwakte vertoont (erg jong, erg oud, gewond of ziek). Wolven proberen vaak een prooi uit te putten door het over lange afstand te laten rennen; het zijn dus geen hinderlaag jagers zoals katachtigen. Een edelhert weegt ruim 100kg en kan met zijn hoeven of gewei een wolf flink verwonden. Wolven bejagen grote prooien bij voorkeur als roedel en breken in veel gevallen een jacht voortijdig af indien het risico te groot is. Dit verklaart het lage jachtrendement. Wolven doden hun prooien veelal via een keelbeet, waarbij ze langdurig te luchtpijp afklemmen zodat de prooi stikt. Het spijsverteringssysteem van wolven is gebouwd op dagenlang lang niet eten om vervolgens als de situatie het toelaat 10kg voedsel te kunnen . Dit wordt ook wel aangeduid als “feast and famine”. Het wapen van de wolf is vooral de lange snuit met daarin een uitermate goed functionerend reukorgaan. Daarmee zijn wolven in staat potentiële prooien en aas op grote afstand te ruiken. De lange snuit maakt het ook mogelijk dat de lucht wordt gekoeld om bij een langeafstandsjacht de hersenen gekoeld te houden, terwijl de hersenen van een prooi langzaam oververhit raken (MacNulty et al. 2020). Het zijn allemaal aanpassingen van de wolf om in het ecosysteem de competitie met grote katachtigen aan te kunnen en daarnaast het gevolg van de evolutionaire wedloop tussen wolf en hoefdier, jager en bejaagde. Zie h8 voor meer informatie over het dieet van wolven en hun mogelijke invloed op het ecosysteem.

4. Roedel & sociaal groepsdier

Wolven zijn sociale groepsdieren. Over het algemeen bestaat een roedel wolven uit de ouders en hun nakomelingen, eventueel van meerdere generaties. Daarnaast worden af en toe wolven van buiten het roedel geaccepteerd om het roedel te versterken en nieuw bloed in de familie te brengen. De meerwaarde voor een wolf van het groepsleven is gezamenlijke territorium verdediging, groepsjacht, verdediging van voedsel en gezamenlijk voortplanten en jongen opvoeden. Doordat roedelgenoten elkaar van voedsel voorzien kan een gewonde wolf herstellen van zijn blessure of ziekte. De waarde van een territorium en roedelgenoten is voor wolven groot genoeg om de kosten van het bijdragen in de opvoeding van niet-eigen welpen te compenseren (Stahler et al, 2020). De wolf is een eusociale soort, wat betekent dat het een groepsdier is, waarbij de groep bestaat uit meerdere generaties, en waarbij de voortplanting is voorbehouden aan een beperkt aantal individuen, en waarbij alle leden bijdragen aan het grootbrengen van de jongen (Harber 1996). Dit gedrag wordt maar bij 2% van de zoogdieren aangetroffen (Stahler et al, 2020). Wolven kennen daarbij ook nog een verlengde afhankelijkheid van de jongen tot 25-30% van hun levensverwachting. Dat is vergelijkbaar of zelfs langer dan in de meeste menselijke gemeenschappen. Tezamen met de hoge intelligentie en het gegeven dat roedels familieverbanden betreffen die normaliter meerdere generaties verenigd blijven, vormt de verlengde afhankelijkheid de basis voor belangrijke sociale als wel genetische informatie-overdracht tussen generaties (Harber 1996). De ouders, en oudere roedelgenoten vervullen een belangrijke rol voor de jongen. Behalve onder andere het aanvoeren van voedsel en verdediging van het territorium vervullen de ouders een voorbeeldrol, ook wel te scharen onder de gedragscomponenten imprinting of conditionering (zie H6.1 en 6.2). Ervaringen van ouders, of oudere roedelgenoten, die ouders in hun leven hebben opgedaan, en die zij nu in hun gedrag uiten, worden door hun jongen overgenomen (Langenhof & Komdeur, 2018). Dit is onder andere van belang voor het vinden van een eigen territorium, waarbij dieren vaak een leefgebied selecteren dat qua omgevingsprikkels lijkt op de prikkels die ze in het ouderlijk territorium hebben waargenomen (Davis & Stamps, 2004). Maar ook omdat wolven gedrag eenvoudig aan roedelgenoten kunnen overdragen, zoals hoe om te gaan met gehouden hoefdieren (en daardoor conflictpotentieel kunnen vergroten of verkleinen (Rossler et al. 2012; zie ook H 7.2).

5. Populatiedynamiek van wolven

De populatiedynamiek van wolven is complex en van vele factoren afhankelijk. Wolven kennen een sterk territoriaal systeem wat in grote mate stabiliserend werkt op van nature lage dichtheden van wolven. Territorialiteit is een specifieke vorm van agressie die bepaald wordt door de relatie van een dier met een bepaalde plaats (Cassidy et al, 2020). Variatie in die dichtheid ontstaat als variatie in territoriumgrootte (met per territorium een heel beperkte variatie van de aantallen). De territoriumgrootte wordt vooral gestuurd door voedselbeschikbaarheid en daarnaast veilige rustgebieden. Een héél belangrijk inzicht daarbij is dat de druk op de voedselbronnen, oftewel de predatiedruk, ook ongeveer altijd van dezelfde grootteorde blijft (Van den Berge & Gouwy, 2021). De omvang en dynamiek van populaties wordt bepaald door factoren als voortplanting, sterfte, immigratie en emigratie (zie Figuur Populatieomvang). Deze factoren zijn afhankelijk van zowel interne factoren als territorialiteit en onderlinge agressie tussen roedels en externe factoren als voedselbeschikbaarheid, klimaat, ziekten etc.
Binnen de Centraal-Europese wolvenpopulatie is er door onderzoek een goed beeld van de ontwikkeling van de populatie in aantal en verspreiding (zie oa: Jarausch et al. 2021; Nowak & Myslajek 2017). Over factoren als sterfte en voortplanting is veel minder bekend omdat het in de natuur niet eenvoudig is om dit te onderzoeken.



Figuur 4.5.1: De belangrijkste factoren die van invloed zijn op de populatieomvang.

1. Voortplanting

Wolven zijn vanaf hun 2e levensjaar vruchtbaar. Ze zijn maar één moment vruchtbaar in het jaar, en dat is rond februari-maart. Normaliter doen alleen de leiders, meestal de ouders, in de roedel aan voorplanting, wat betekent dat er geen andere wolvinnen zwanger worden. Incidenteel zijn er binnen een roedel meerdere worpen, meestal van de mannelijke leider met vrouwelijke ondergeschikten (polygyny). De draagtijd is circa 63 dagen en de meeste jongen worden begin mei geboren. De gemiddelde worpgrootte van wolven is rond de 4-5 welpen, met een maximum van 8 welpen. De overleving van de worp (het aantal nog in leven zijnde welpen op 31 december) was in Yellowstone 1-3 welpen. Hoe beter de moeder in conditie was, en hoe groter de roedel, hoe groter de worp en overleving van de welpen (McNulthy et al, 2020; Stahler et al, 2020). Alle leden van de roedel dragen bij aan de opvoeding en veiligheid van de welpen, vandaar dat een grote roedel van belang is voor de veiligheid en voedselvoorziening van jongen. Hoewel wolven inteelt voorkomen, gebeurt het wel, met

name als er geen andere paringspartners beschikbaar zijn (Jarausch et al. 2021). Dochters nemen vaak de leidersrol van hun moeder over (Stahler et al, 2020).



Foto xx: wolf sociaal groepsdier

Wolven kunnen in verschillende leeftijdsklassen worden ingedeeld:

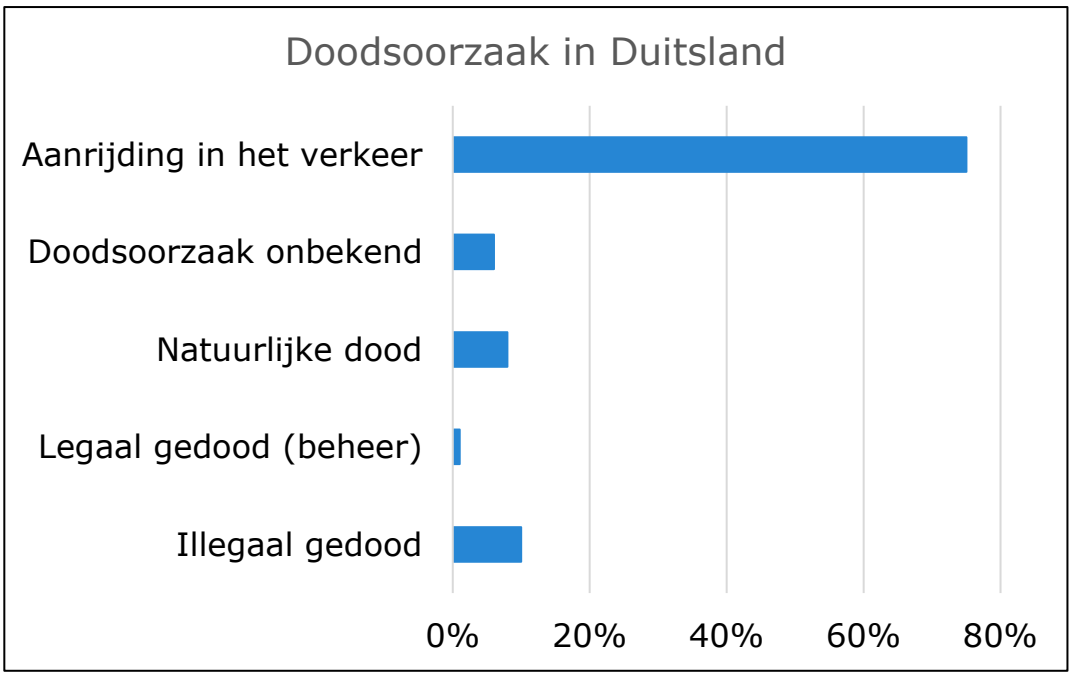
- Welp: 0-10 maanden oud (in deze fase zijn ze nog erg afhankelijk van de roedel)
- Jaarling: 10-24 maanden oud (in deze fase trekken jonge wolven veelal weg om zelf een roedel te starten)
- Volwassen: 2-5 jaar oud (in deze fase zijn wolven seksueel volwassen en in de kracht van hun leven)
- Oud volwassen: >5 jaar oud (in deze fase worden wolven minder vitaal, doen ze minder mee met de jacht, maar is hun ervaring van belang voor de overleving van de roedel)

2. Sterfte

De gemiddelde levensverwachting voor wolven is 6 jaar (McNulthy et al, 2020) en maar weinig wolven weten de leeftijd van 10 jaar te behalen. Verkeersslachtoffers zijn relatief eenvoudig vast te stellen, maar natuurlijke sterfte veel minder. Uit intensief onderzoek in Yellowstone National Park is duidelijk geworden dat onder natuurlijke omstandigheden ca 40% van de volwassen wolven wordt gedood door andere wolven vanuit het territoriale gedrag (Smith et al 2020b). In Europa zijn er geen aanwijzingen dat wolven elkaar frequent doden. In Wit-Rusland kon er na 4000 kilometer snow tracking van wolven geen enkel geval van dodelijke agressie geregistreerd worden, en ook na inspectie van 700 kadavers van wolven werden er nauwelijks verwondingen vastgesteld die men zou kunnen toewijzen aan wolf. Slechts éénmaal werd er per toeval een door een andere wolf gedode wolf gevonden (Sidorovich & Rotenko, 2019). Waarschijnlijk is in de Centraal-Europese populatie de menselijke invloed op sterfte veel groter door een hoge verkeersintensiteit, illegale vervolging en (hoefdier)beheer. In de omliggende staten buiten het Yellowstone Nationaal Park werd dergelijke door mensen veroorzaakte sterfte van wolven geschat op ca 80% (Smith et al 2020b). In Duitsland is vanuit de monitoring duidelijk geworden dat ook hier menselijke factoren van grote invloed zijn op de sterfte, met name verkeer (zie figuur 4.5.2). Echter, natuurlijke factoren en illegale handelingen zijn vrijwel zeker onderbelicht doordat ze minder eenvoudig zijn vast te stellen (zie ook hieronder, Habitat).



Foto x: sectie dode wolf DWHC WENR



Figuur 4.5.2. Procentuele verdeling van het aantal dood gevonden wolven over de verschillende doodsoorzaken in Duitsland. (bron: https://data.dbb-wolf.de).

Ook ziekten spelen bij wolven een rol die van invloed is op de populatie- omvang en dynamiek. Vooral hondenziektes (ENG: Canine distemper virus; CDV) en daarnaast schurft (ENG: mange) bleken in Yellowstone National Park de populatie behoorlijk te kunnen beïnvloedden. CDV wordt ook in Europese populaties aangetroffen, maar onduidelijk is wat de invloed van ziekten is in Europa (Francesco et al, 2020). Schurft en ook Franse hartworm is reeds bij Nederlandse wolven aangetroffen (BIJ12.nl/wolf). Pseudorabiës of ziekte van Aujeszki is een endemische virusziekte bij zwijnen, die dodelijk kan zijn voor wolven. Op dode wolven wordt uitgebreid sectie verricht door WENR in samenwerking met Dutch Wildlife Health Centre (DWHC, te Utrecht) waarbij het dier onder andere uitgebreid wordt gescreend op virussen, bacteriën en parasieten. Daarnaast wordt uitgebreid onderzoek verricht naar de doodsoorzaak, leeftijd, geslacht, maaginhoud, voortplantingsstatus en conditie. Meer over veterinaire aspecten is uitgewerkt in Groot Bruinderink et al, 2012.

3. Migratie

De meeste jongen wolven verlaten vroeg of laat de ouderlijk roedel om zelf een territorium te vinden en aan voortplanting te doen, ook wel dispersie genoemd. Dit gebeurt meestal als jaarling in het 2e levensjaar, maar kan al vanaf 10 maanden oud. In die fase staan jonge wolven er alleen voor; de 'lone wolf'. Sommige zoeken een vrij territorium nabij de ouderlijke roedel, maar wolven kunnen daarbij ook honderden km's afleggen, zie ook 4.6 en 6.5. Dit noemen we de dispersiefase; de fase dat een wolf de ouderlijk roedel verlaat op zoek naar een eigen territorium. Niet alle wolven verlaten overigens de ouderlijk roedel.

4. Habitat

Wolven zijn dermate generalisten dat ze in uiteenlopende landschappen een plek zouden kunnen vinden (Kramer-Schadt et al, 2020; Chapron et al, 2014). Reinhardt et al. 2019 hebben onderzocht wat de kenmerken zijn van territoria die belangrijk zijn voor de herkolonisatie van de wolf in Duitsland. Bosbedekking bleek een belangrijk kenmerk te zijn voor de territoria in Duitsland. De gemiddelde bosbedekking in territoria op militaire terreinen bedroeg 52%, in beschermde natuurgebieden 50% en in overige territoria, met name in particuliere natuurgebieden 47%. De dichtheid aan prooien, wilde hoefdieren, was overal hoog. Wegendichtheid was wel sterk verschillend, met name tussen territoria op militaire terreinen (lage wegdichtheid) en territoria in andere gebieden;

zie ook H7.5. Sterfte onder wolven als gevolg van mensen (verkeer, of (illegale) afschot) was lager op militaire terreinen in vergelijking met territoria in andere gebieden. Militaire terreinen blijken in Duitsland dan ook van belang voor de herkolonisatie van de wolf, met name vanwege de lagere antropogene sterfte dan in andere natuurgebieden. De auteurs geven aan dat bij lage dichtheden van wolven de door mensen veroorzaakte sterfte een belangrijke factor is voor de verspreiding en overleving van wolven.
Wolven graven hun holen waarin de welpen worden geboren bij voorkeur op afgelegen, voor mensen moeilijk bereikbare plekken. De holen liggen altijd in de buurt van water (Okarma 2000).

5. Aantalsontwikkeling van wolven

Hierboven zijn de onderdelen voortplanting, sterfte en migratie behandeld die van belang zijn voor de populatieontwikkeling. In de praktijk wordt de aantalsontwikkeling van wolven in een bepaalde regio in belangrijke mate gestuurd en bepaald door de uitgesproken territoriale leefwijze, kenmerkend voor roofdieren (Van Den Berge & Gouwy 2021). In een territorium worden immers geen vreemde soortgenoten geduld, zodat het aantal individuen in zo'n exclusief gebied dan ook van nature – oftewel zonder enige noodzakelijke tussenkomst van de mens – steeds begrensd wordt tot een heel lage dichtheid, overeenkomstig de positie van wolven in het ecologische voedselweb. De lokale aanwezigheid beperkt zich immers tot het ouderpaar met hun jongen, en enkele jongen van het vorige jaar. De omvang van zo'n roedel kan over de jaren heen schommelen naargelang het aantal jongen dat jaarlijks geboren wordt en hun overleving, maar blijft steeds in dezelfde grootteorde. De jongvolwassen dieren zullen meestal op een leeftijd van ongeveer één tot twee jaar de roedel verlaten, en hooguit kan er een zeldzame keer een enkele zwervende wolf opgenomen worden in de roedel. Als de grootte van een roedel op gemiddeld vijf dieren wordt gesteld (Fechter & Storch 2014; range 2-9, Nowak & Mysłajek 2016), en indien er geen ingrijpende incidenten gebeuren, kan met grote zekerheid voorspeld worden dat dit het aantal wolven zal zijn dat in een gebied van bekende vestiging zal leven, volgend jaar, over drie jaar, over tien of (theoretisch) vijftig jaar, en dit zonder ingrijpen van de mens. Hier treedt dus een essentieel verschil naar voren met soorten die niet territoriaal zijn, zoals bv. het wild zwijn. Zonder menselijk ingrijpen kunnen de aantallen zwijnen in eenzelfde gebied in enkele jaren tijd aanzienlijk veel groter worden. Zolang er voedsel is, en dat is er in ons landbouwlandschap in overvloed, zullen de groepen zwijnen immers steeds groter worden bij gebrek aan territoriale beperkingen. De range van de mogelijke aantalsontwikkeling (en -schommelingen, o.a. gestuurd door de winteromstandigheden) is met jaarlijkse groeipercentages van 60-200% (Hennig 2000) of 100-300% (Briedermann 2009) bij zwijnen dan ook gigantisch veel breder en de concrete dichtheden over de jaren heen zijn dan ook in grote mate onvoorspelbaar.
Door de territorialiteit van wolven zal de populatieontwikkeling zich, net als bij andere (middel)grote roofdieren, vertalen in een ruimtelijk patroon van lokale aanwezigheid en afwezigheid. De concrete territoria dienen zich daarbij aan als stukken van een landschappelijke legpuzzel, al dan niet bij elkaar aansluitend dan wel met gaten er tussen. De variatie in de grootte van wolventerritoria kan soms aanzienlijk zijn en wordt gestuurd door de lokale leefomstandigheden, vooral gekoppeld aan de voedselbeschikbaarheid: veel voedsel laat kleinere territoria toe, en vice versa. Een belangrijk gevolg hiervan is dan ook dat de druk op de beschikbare voedselbronnen, met andere woorden de predatiedruk op de lokale wilde prooisoorten, steeds en overal van eenzelfde grootteorde is.
De dichtheid van een wolvenpopulatie wordt uiteindelijk in de eerste plaats bepaald door het aantal territoria beschouwd over een ruime regio, vermeerderd met de zwervende exemplaren in datzelfde gebied. Zodra de dichtheid van wolven toeneemt gaan negatieve dichtheidsafhankelijke factoren een rol spelen. Denk hierbij aan een afname van de worpgrootte, een afname van de overleving van de jongen, en een toename van onderlinge agressie en ziekteverspreiding. Smith et al 2020b melden dat de populatieregulatie bij wolven wordt bepaald door dichtheidsafhankelijke sterfte, veroorzaakt door onderlinge agressie tussen roedels. Vooralsnog is er in Nederland veel ruimte voor wolven aangezien de aantallen nog laag zijn. De populatie zit in Nederland in de fase van groei en wordt vooral bepaald door immigratie, voortplanting en sterfte. Vroeg of laat nemen de aantallen toe en zullen dichtheidsafhankelijke factoren die groei gaan dempen en uiteindelijk zal de populatie gaan schommelen rondom de draagkracht van het ecosysteem, een situatie die in de Lausitz-regio in Oost Duitsland inmiddels is bereikt. Ook in Yellowstone Nationaal Park groeide de populatie in de eerste jaren na herintroductie flink, om vervolgens te stabiliseren, onder andere als gevolg van ziektes onder

de wolven (Smith et al, 2020b). De groei van de populatie wolven in Idaho, Wyoming en Montana bedroeg de afgelopen 3 decennia ongeveer 25% per jaar (Wielgus & Peebles, 2014). In Duitsland is de populatie tussen 2000 en 2015 gegroeid van 1 roedel naar 67 roedels en bedroeg de groei van de wolvenpopulatie 36% / jaar (Reinhardt et al. 2019) om vervolgens iets af te vlakken tot ca 25% groei (Reinhardt et al, 2021; zie ook H5.6). Inmiddels bedraagt het aantal roedels in Duitsland circa 125. De meeste wolven die in Nederland opduiken zijn geboren in de Centraal-Europese populatie, met name in Duitsland. Die populatie is nog groeiende en het is dus waarschijnlijk dat er meer immigratie vanuit Duitsland naar Nederland zal komen. Daarnaast kunnen als gevolg van het grote dispersievermogen van wolven en de ontwikkeling van andere subpopulaties in Europa, zoals de Alpiene wolvenpopulatie, ook vanuit andere regio's individuen in Nederland opduiken. Of deze immigranten ook een plek weten te vinden om zich te vestigen zal weer afhangen van de hoeveelheid nog beschikbaar leefgebied.

6. Wolven in Nederland

Werd in de eerste factfindingstudie (Groot Bruinderink et al 2012) nog gespeculeerd over de komst van de wolf en wat te verwachten, inmiddels is de wolf terug en kennen we in Nederland de eerste gevestigde wolven, inclusief een roedel met jongen (zie 5.1). Ook is veel nieuwe informatie beschikbaar gekomen vanuit bijvoorbeeld Duitsland waar nu inmiddels ruim 125 roedels bestaan en jaarlijks circa 500-600 wolvenjongen worden geboren (DBBW.de). Maar ook vanuit Nederland zelf waar sinds 2015 weer wolven voorkomen. Nederland kent inmiddels een aantal beleidsmatig onderkende leefgebieden voor de wolf (Noord-Veluwe, Midden-Veluwe, Zuidwest Veluwe, Groote Heide; Jansman et al, 2019). Daarnaast is er een uitgewerkt risicogebied in Drenthe. Dit is geen leefgebied geworden omdat de officieel gevestigde wolf, GW 1261m, in het najaar van 2020 weer naar Duitsland is vertrokken (Jansman & Sanders, 2020). In deze regio's is bevoegd gezag conform het IPO wolvenplan actief om co-existentie tussen menselijke belangen en wolven vorm te geven, mede omdat in territoria van wolven interacties met wolven voorzienbaar zijn. Veel informatie is op basis van de vragen van de opdrachtgevers concreet uitgewerkt in de volgende hoofdstukken. Zes illustratieve casussen of wolven worden hieronder besproken. Ze zijn gebaseerd op de dataset van BIJ12, voor de periode 2015 – april 2021, aangevuld met zendergegevens en gegevens van CEwolf partners.

In figuur 4.6.1 'wolven in Nederland' zijn vijf wolven weergegeven, alle met hun eigen kleur. Ronde bolletjes zijn locatiewaarnemingen op basis van monitoringsgegevens. Sterren zijn gevallen waarin op basis van DNA van gebeten landbouwhuisdieren, met name schapen, kon worden vastgesteld dat het ging om de in deze figuur weergegeven individuele wolven. NB: niet alle punten zijn zichtbaar omdat ze over elkaar heen vallen. Tevens is getracht de herleidbaarheid van de locaties vaag te houden om verstoringsrisico's voor wolven te vermijden. De zesde wolf is weergegeven in figuur 4.6.2.



Figuur 4.6.1: Enkele illustratieve wolven.

1. GW998f

Deze vrouwelijke wolf is afkomstig van de roedel in Babben, Brandenburg, Duitsland, ruim 600km van de grens. Ze duikt 5 mei 2018 op in Friesland en blijft tot ten minste 31 mei hangen in de regio Drenthe, Friesland en Groningen. Er worden ook uitwerpselen gevonden wat resulteert in het idee dat ze zich misschien wel gaat vestigen in Drenthe (https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24353). Vervolgens worden op 13 juni 2018 31 gedode schapen aangetroffen te Laag Zuthmen / Heino, Overijssel. Ze blijken door GW998f gedood te zijn. Dan is het even stil, tot 26 juli een uitwerpsel wordt gevonden op de Noord-Veluwe die van GW998f afkomstig blijkt. Tot op heden, zomer 2021, is ze aanwezig, is ze eind januari 2019 de eerste officieel gevestigde wolf van Nederland, kreeg ze in januari 2019 een partner, GW893m, en zijn in drie worpen rond mei 2019, mei 2020 en mei 2021 jongen geboren in de roedel van de Noord Veluwe, het eerste roedel in Nederland sinds ongeveer 150 jaar. Sinds GW998F op de Veluwe is waargenomen heeft ze twee maal schapen gepakt: 19 september 2019 (Epe) en 30 augustus 2020 (Epe). In beide gevallen betrof het ondeugdelijk beschermde schapen binnen het territorium van de roedel en in een fase dat het roedel grote jongen te voeden had. GW998f is vanuit de monitoring 32 maal door DNA vastgesteld. 28x op

basis van DNA in een uitwerpsel, 1x op basis van DNA van een wild hoefdier. Op drie waarnemingen in Drenthe na (uitwerpselen) zijn de waarnemingen allemaal binnen het territorium op de Noord Veluwe verricht.

2. GW680f (Naya)

In november 2016 word in het territorium van de roedel van de Lübthener Heide, te Mecklenburg-Vorpommern, Duitsland (>500km van de grens) een grote welp gevangen en van een zender voorzien. Ze krijgt de naam Naya en referentienummer GW680F. Haar gedrag en dat van de roedel is onderdeel van een studie van de Technische Universiteit Dresden onder leiding van Dr Norman Stier, om het effect van wolven op damherten te bestuderen. Nadat deze wolf een jaar heeft meegedraaid in de ouderlijk roedel verlaat ze de roedel op 10 oktober 2017 om op dispersie te gaan en een eigen territorium te vinden. Daarbij trekt ze Westwaarts waarbij ze in de nacht van 17 op 18 december 2017 de grens met Nederland passeert. In opdracht van BIJ12 is haar dispersie door Nederland nader onderzocht, zie ook 6.5 (Jansman et al, in prep.). Op 18 december verblijft Naya overdag tussen Ommen en Hardenberg in boswachterij Hardenberg. Van daaruit loopt ze naar het noordwesten, tot de A28 bij De Wijk in Drenthe. Vervolgens keert ze terug naar Overijssel en gaat naar boswachterij Staphorst, waar ze tussen 19 en 22 december blijft. In de vroege ochtend van 23 december gaat Naya naar het zuiden en komt uit bij Luttenberg. Ze verblijft dan overdag in Nationaal Park de Sallandse Heuvelrug bij Hellendoorn. Ook op 24 december is ze nog op de Sallandse Heuvelrug. Op 25 december gaat ze verder naar het zuiden en passeert ze de A1 en het Twentekanaal. Ze is dan overdag bij Ruurlo in de Gelderse Achterhoek. Op 26 en 27 december verblijft Naya in de bossen van Montferland. Op 28 december steekt ze de A12 over en gaat weer even terug naar Duitsland, tot in de buurt van Emmerich. Daar steekt ze de Rijn over, waarna ze op 29 december aankomt in Nationaal Park de Maasduinen in Limburg. Op 30 december steekt ze de Maas over en passeert de A73 bij Venray. Overdag verblijft ze in de Schadijkse bossen bij Horst. Op 31 december is ze in Limburg enNoord-Brabant, in de Mariapeel en de Deurnese Peel. Vervolgens gaat de route verder naar het zuiden, waarbij Nationaal Park de Groote Peel wordt doorkruist, en de A67 en de Zuid-Willemsvaart worden gepasseerd. Op 1 januari is ze dan in het Weerterbos. Daar passeert ze de A2. Op 2 tot 3 januari 2018 is ze in de Weerter- en Budelerbergen, waar ze in het moeras bij Budel-Dorplein en de Loozerheide verblijft. Daarna steekt Naya de grens over naar België, en vestigt ze zich te Hechtel-Eksel waar ze officieel de eerste 'Belgische wolf' wordt.
Al met al heeft Naya ten minste 1238km gelopen, met een gemiddelde van 14km per dag. Ze was vooral actief tussen zonsondergang en zonsopkomst. De vastgestelde rustplaatsen bevonden zich hoofdzakelijk in bos met veel dekking. De hele reis door Nederland samengenomen bevond Naya zich voornamelijk in bos en vrijwel niet in cultuurlandschap. De gemiddelde snelheid waarmee ze door Nederland liep was het hoogst in door mensen gedomineerd leefgebied (stedelijk en landbouwgebied) en het laagst in natuurgebied. Naya heeft in Nederland verschillende infrastructurele barrières gepasseerd: 7x een snelweg, 19x een spoorlijn, en 3x een >50m brede waterweg. Naya leek niet echt een belemmering te ondervinden van de barrières tijdens haar tocht. Hoewel haar zender met regelmaat locaties doorgeeft aan de onderzoekers van de TU Dresden, wordt Naya in Nederland nergens gezien. Wel worden op vijf locaties schapen door haar gegrepen: 23 december te Punthorst, 24 en 25 december te Luttenberg, 26 december te Nieuw Heeten, en 31 december te Helenaveen. Op 3 januari 2018 steekt ze de landsgrens over naar België, en vindt ze snel de militaire domeinen in het Noorden van Belgisch Limburg (Leopoldsburg, Hechtel-Eksel, Houthalen-Helchteren). Op 20 januari doodt ze een eerste keer schapen in Meerhout, en op 21/3 doodt ze een schaap in Leopoldsburg. Uit haar GPS-sporen wordt al snel duidelijk dat ze het in die militaire domeinen naar haar zin heeft. Ze gebruikt een leefgebied van circa 250 km^2, verspreid over grootschalige natuurgebieden, militaire domeinen en cultuurlandschap. In augustus 2018 wordt nog een keer DNA van haar op een gedood schaap gevonden, daarna is het wachten tot januari 2019. Ze vormt een paar met GW979m (zie onder) maar verdwijnt spoorloos kort na geworpen te hebben begin mei 2019 (Gouwy et al. 2019). In het leefgebied wordt bewijsmateriaal gevonden van stroperij met vangmiddelen bedoeld om wolven te doden en worden verschillende jagers op heterdaad betrapt bij stroperij in een ontoegankelijke zone in militair domein. Een gerechtelijk onderzoek naar de verdwijning van GW680f is nog steeds lopende.

3. GW979m (August)

Op 20 juni 2018 worden er dode schapen gemeld in Oldelamer en Driesum, Friesland. DNA onderzoek wijst uit dat het om wolf GW979m gaat. Het dier blijkt in juni ook al langs de Duitse kust bij Norden (Nedersaksen) te zijn aangetroffen. Vervolgens wordt op basis van gebeten schapen op 22 juni te Rinsumageest (Friesland), 5 juli te Zeewolde (Flevoland) en 10 juli te Buren (Gelderland) dezelfde wolf vastgesteld. Deze wolf heeft de Oostvaardersplassen met de vele hoefdieren net gemist. In Nederland wordt het dier nooit gezien. Na maandenlang geen wolvenschade aan vee te hebben gekend in België, zijn er tussen 3 en 17 augustus plotseling zes aanvallen in het leefgebied van GW680f. Op cameraval wordt al snel duidelijk dat er een andere, grotere wolf aanwezig is in het gebied, en genetische analyses wijzen uit dat het gaat om GW979m. Hij krijgt in Vlaanderen de roepnaam August. De ouderlijke roedel van GW979m is niet vast te stellen op basis van de CEwolf dataset, maar waarschijnlijk is het dier afkomstig van een roedel in West-Polen. Het paar dat nu het territorium "Hechtel-Eksel" (HEK in de CEWolf-database) bezet krijgt begin mei jongen (Gouwy et al. 2019), maar al snel blijkt er iets mis te zijn. GW979m stopt abrupt met voedsel aan te brengen en zwerft weer rond in zijn territorium. Samen met Naya lijken ze in mei 2019 jongen te krijgen en een roedel te gaan vormen, echter Naya (zie boven) verdwijnt waardoor August een tijd alleen het territorium bezit. In december 2019 loopt wolvin GW1479f via Nederland naar Vlaanderen en vestigt zich rond de kerst bij August in het territorium. De minister van leefmilieu Zuhal Demir geeft deze wolvin per tweet eigenhandig een naam: Noëlla. Het paar krijgt in 2020 en 2021 jongen en vormt dus een roedel, het eerste voor België. De actieradius van de roedel wordt ook groter (zie ook H5.8), en daarbij wordt zelfs incidenteel Nederland aangedaan, getuige een aanval op een schaap op 25 januari 2021 te Stramproy waarbij het DNA van in ieder geval August en daarnaast enkele andere leden van de roedel worden aangetroffen.

4. GW849F (Janka)

Na wolf Naya loopt in maart 2019 nog een gezenderde wolf vanuit het Duitse onderzoeksproject van de TU Dresden naar Nederland. Het is wederom een teefje, en ook deze is bijna twee jaar oud en dus voor het eerst geslachtsrijp als ze het ouderlijk roedel verlaat. Janka is in 2018 geboren in het Ueckermünde Heide roedel, Mecklenburg-Vorpommern, Duitsland, ruim 700km van de Nederlandse grens vandaan. Op 24 maart loopt ze 's nachts ter hoogte van Emmen Nederland binnen, globaal vanuit de zelfde regio als ook Naya deed. Ze vindt een dagrustplek in boswachterij Gieten-Borger. Helaas valt op 25 maart haar zender uit zodat ze telemetrisch niet verder meer te volgen is. Haar DNA is op 29 maart nog wel vastgesteld op gedode schapen in Hooghalen, maar sindsdien is ze niet meer waargenomen, iets wat gezien haar opvallende halsbandzender opmerkelijk is.

5. GW1625M

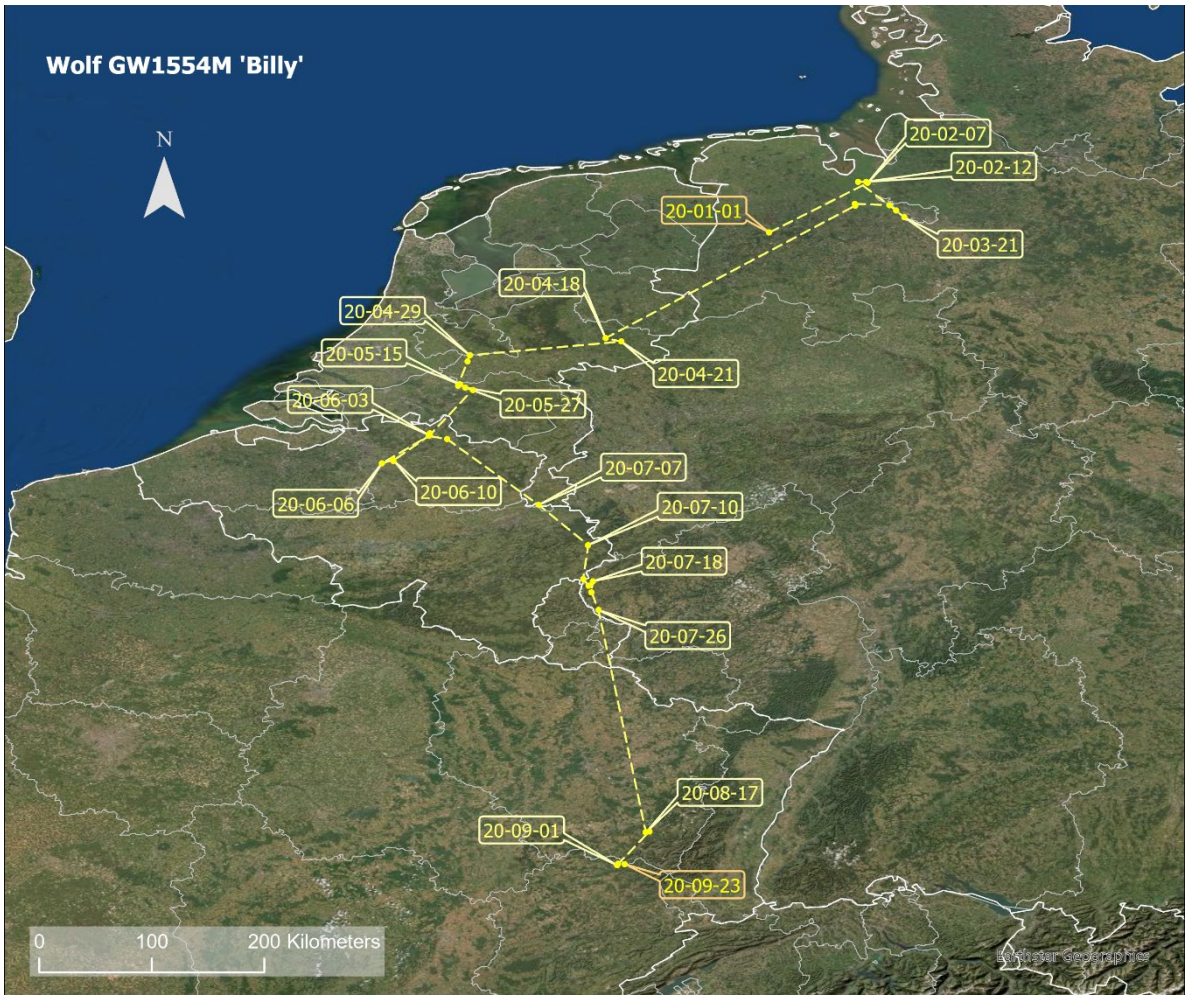
Op 11 februari 2020 worden bij Well in Limburg gebeten schapen aangetroffen. Het blijkt op basis van DNA om een nog niet eerder aangetroffen wolf te gaan, GW1625m. Zijn DNA vertoont kenmerken die niet voorkomen in de wolven vanuit de Centraal-Europese populatie, maar kenmerkend zijn voor de Alpiene populatie. GW1625m blijkt een wolf die vrijwel zeker vanuit Frankrijk naar Nederland is gekomen. Vervolgens wordt het dier frequent in de regio Groote Heide in Noord-Brabant vastgesteld, maar worden in eerste instantie ook sporen gevonden op grotere afstand in Noord-Brabant (zie figuur x) en aangrenzend Limburg. In het najaar van 2020 is het dier ruim zes maanden aanwezig en is het officieel gevestigd in de regio Groote Heide, tussen Eindhoven en Weert. Tot april 2021 zijn 48 bevestigde waarnemingen van dit dier gedaan. Drie daarvan buiten zijn territorium in de zwerffase, en de overige in het territorium. Van de 45 waarnemingen in het territorium betroffen het vijf monsters vanuit de monitoring (3x uitwerpsel, 1x wild en 1x haar). De overige 40 gevallen betroffen DNA monsters van gebeten landbouwhuisdieren, met name schapen.

6. GW1554m "Billy"

GW1554m werd in 2019 geboren in de Herzlake-roedel in Niedersachsen de buurt van Meppen, en werd voor het eerst genetisch geïdentificeerd op een wolvendrol op 1 januari 2020 (figuur 4.6.2). Onderzoekers troffen DNA-sporen aan van GW1554m op gedode schapen en een kalf in Nedersaksen

en Bremen tussen februari en april 2020. In de tweede helft van april 2020 dook hij voor het eerst op in het oosten van Gelderland, en trok begin mei verder zuidwestwaarts. Tijdens zijn verblijf in Nederland doodde hij meer dan veertig schapen. De laatste waarneming in Nederland was 1 juni. Op 3 juni werd het dier op video vastgelegd in Oud-Turnhout (België). Hij trok verder naar het zuiden in de provincie Antwerpen, waar hij vaak werd gezien, gefotografeerd en gefilmd, en zelfs grote aantallen wolvenspotters aantrok. Sindsdien werd hij in de media Billy genoemd. In die periode doodde hij een paar schapen en een verlamde melkkoe. Een bestelwagen reed hem op 19 juni aan in Turnhout en slingerde hem meters ver in de berm, maar hij werd de volgende dag alweer ongedeerd waargenomen. Eind juni 2020 verdween GW1554m kort van de radar, om een week later weer op te duiken in het oosten van België, dicht bij de Duitse grens. Hij bleef zuidwaarts trekken, zoals blijkt uit DNA-sporen op gedood vee in de Belgische provincies Luik, Luxemburg, en verder zuidwaarts over het Duits-Luxemburgse grensgebied in Rheinland-Pfalz (Duitsland). De laatste bevestigde aanwezigheid van GW1554m in Duitsland was op 26 juli. Halverwege augustus dook hij op in het Département de Haute-Saône en Département des Vosges (Frankrijk). In augustus en september richtte hij zich daar regelmatig op schapen en kalveren. Hij werd gedurende zijn hele traject 45 keer genetisch geregistreerd.

GW1554m werd als gauw als probleemwolf bestempeld in de media, maar vertoonde feitelijk geen ongewoon wolvengedrag; hij veroorzaakte louter heel wat economische schade aan onbeschermd vee en was duidelijker zichtbaar en aanwezig dan men doorgaans van wolven gewend is. Deze hoge zichtbaarheid was mogelijk te wijten doordat hij in dicht bewoond gebied en intensief gebruikt cultuurlandschap was terechtgekomen met weinig schuilmogelijkheden. Hij benaderde mensen echter niet actief en negeerde ze grotendeels. Een video-fragment toont hoe hij bij toeval stuit op een verscholen wolvenspotter en bij het ruiken van deze persoon snel wegvlucht. Hij had echter duidelijk geen schrik van menselijke infrastructuur (stallen, gebouwen, ...) en stak probleemloos bruggen over en tunnels door. Hij betrad echter wel meermaals open stallen, wat eerder ongewoon is.
GW1554m richte zich ook op kalveren en werd meermaals 's nachts waargenomen terwijl hij een kudde runderen opjoeg op zoek naar een zwakker dier. Deze wolf legde duidelijk bloot dat het



veebeschermingsbeleid vooral gericht is op kleinvee, en wakkerde de discussie aan hoe om te gaan met aanvallen op runderen.

Figuur 4.6.2: Vastgestelde locaties van Wolf GW1554m "Billy" tussen 1 januari 2020 en 20 augustus 2020 (geschoten) met tussen de datumpunten de globale route (Bron: INBO & CEwolf).
In Frankrijk werd omwille van de economische schade al snel een derogatie afgegeven voor afschot middels een "tir de défense", een ontheffing om tijdens een aanval op vee met scherp te mogen schieten (zie H7.1). Dit werd hem in de nacht van 23 september 2020 fataal. Uitwisseling van DNA-monsters tussen CEwolf en Franse autoriteiten bevestigde dat dit inderdaad om GW1554m ging.

Synthese
Deze zes portreten van individuele wolven illustreren een aantal relevante thema's. Als eerste onderzoek. Met telemetrie kan gedegen het gaan en staan van wolven onderzocht worden. Echter een wolf vangen en zenderen is niet eenvoudig, zie ook H4.3. Een andere methode, namelijk genetische monitoring, kan ook goed inzicht geven in de route van wolven, zoals hier geïllustreerd aan wolf GW979m, via Duitsland, door Nederland, naar België, en wolf GW998f, die in Noordoost Nederland een tijdje rondzwerft om uiteindelijk op de Noord-Veluwe een territorium te betrekken. Daarnaast is het verschil tussen een zwerffase en vestiging goed te zien. Alle bovengenoemde wolven laten hun sporen na in een grotere regio, om vervolgens een relatief klein gebied te betrekken, een territorium. Uitzonderingen betreffen GW849F (Janka) die verdwenen is voordat ze zich ergens heeft gevestigd en GW1554m (Billy) die in Frankrijk met ontheffing werd geschoten. Ook is te zien dat de meeste wolven in de zwerffase vroeg of laat voor wetenschappers zichtbaar worden aan de hand van DNA van gebeten schapen. In geval van GW1554m (Billy) werd het dier zelfs voor publiek zichtbaar en resulteerde zijn gedrag en zichtbaarheid tot veel discussie. In H8.1 is nader uitgewerkt dat vooral zwervers genegen zijn makkelijk en veilig voedsel te benutten, en dat zijn in ons landschap meestal schapen. Eenmaal in een territorium blijken wilde hoefdieren de belangrijkste voedselbron te zijn (H8.1, en zie ook GW998f hierboven; idem voor Naya en August). Overigens was wolvin GW998f verantwoordelijk voor het doden van het grootste aantal schapen in een aanval (31 stuks; zie ook H6.3 surplus kill), terwijl ze sinds haar vestiging in augustus 2018 tot heden nog maar 2x verantwoordelijk is geweest voor het doden van schapen, en al die tijd dus voornamelijk wild predeert. Dit laatste is in contrast met wolf GW1625m op de Groote Heide, die weliswaar ook gevestigd is, maar desondanks met regelmaat landbouwhuisdieren aanvalt. Onduidelijk is nog of dit het gevolg is van een verschil in samenstelling van het leefgebied en/of aanbod van (onvoldoende goed beschermde) schapen, of dat dit dier vanuit bijvoorbeeld gewenning in frequentere mate schapen aanvalt. In vergelijking met de Veluwe is de Groote Heide en omgeving minder aaneengesloten qua natuur, oftewel, het is meer versnipperd en doorsneden met cultuurlandschap. Daarnaast is mogelijk ook het aanbod wilde hoefdieren minder aangezien edelherten er niet voorkomen, en mogelijk lokaal ook wilde zwijnen niet. Aanvullend monitoringsonderzoek kan hier meer inzichten in geven.

7. Wolf en beleving

De sociale structuur van wolven, met de hele familie als basis, waarbij het succes van de familieleden afhangt van het elkaar beschermen en van voedsel voorzien, en het gezamenlijk grootbrengen van jongen, is vergelijkbaar met dat van mensen (Cassidy et al, 2020). Daarnaast symboliseren wolven wildernis waarin geen controle bestaat, en kunnen ze als groot roofdier een bedreiging vormen voor mens en gehouden dieren. Wolven spreken dan ook enorm tot de verbeelding en dat kan bij mensen resulteren in belevingen als fascinatie en enthousiasme tot boosheid en agressie. Dit wordt in belangrijke mate bepaald door aangeboren en culturele factoren en resulteren in een 'waardeoriëntatie' van een persoon. Basale emoties die een rol spelen bij de vorming van de houding jegens wolven (angst, woede, blijdschap) zijn genetisch vastgelegd. Mensen met een dominantie waardeoriëntatie voor dieren vinden dat dieren door de mens gebruikt en benut mogen worden (ook wel EGOcentrisme, of Rentmeesterschap genoemd). Mensen met een mutualisme waardeoriëntatie vinden dat dieren zorg verdienen en kennen rechten aan hen toe (ook wel ECOcentrisme genoemd). In Nederland is mutualisme de meeste voorkomende oriëntatie. Meer achtergrond hierover is

uitgewerkt in de eerste factfindingstudie, (Groot Bruinderink et al, 2012). Bureau Motivaction heeft in opdracht van het ministerie van LNV in het najaar van 2020 onderzoek gedaan naar het draagvlak voor wolven (Griend & Kamphuis, 2020). Hieruit blijkt dat 53% van de bevraagden de wolf welkom heet en dat 23% de wolf liever niet in Nederland ziet terugkeren. Voorstanders noemen in dat onderzoek dat de wolf een verrijking is voor de natuur en voor een natuurlijk evenwicht zorgt. Tegenstanders noemen vaker het argument dat de wolf schapen eet en schade veroorzaakt. Het Motivaction rapport geeft aan dat de beleving bij veel mensen is dat wolven vaak schapen eten en schade veroorzaken. Ze bevelen dan ook aan om te investeren in voorlichting in het eetgedrag van wolven. Wellicht kan hoofdstuk 8 in dit rapport daarin voorzien.

Schade is een menselijk concept. Voor een wolf is er geen verschil of het een wild- of gehouden hoefdier pakt. Ook lijkt de beleving rondom gebeten schapen bijvoorbeeld te verschillen of dit door een wolf of door een hond is gedaan. In 2020 werden 295 schapen gemeld die zijn gedood door wolven (www.bij12.nl/wolf). Jaarlijks worden er circa 4000-13000 schapen door honden of vossen gebeten (IPO 2019), een veelvoud van wat wolven doen. Van de 31 miljoen die in 2020 in Nederland voor schade door wilde dieren werd uitgekeerd, vormt schade door wolven met 0,2% een fractie [https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/schadecijfers/], maar krijgt het in de media en beleving wel veel aandacht.

Lopez (1978) beschrijft in zijn boek de historische relatie tussen mens en wolf. Wordt er vanuit traditionele volkeren veelal met respect over de wolf gesproken, zodra de Westerse mens de wildernis naar zijn hand wil zetten vormt de wolf een zondebok. De wolf symboliseert de wildernis en die moest bedwongen worden. Het Christendom verkondigde dat de wolf de duivel in vermomming was. Al met al resulteerde dit in Europa in een uitroeiingscampagne van de wolf, en dat namen de Europese kolonisten vervolgens mee naar Noord-Amerika. Uiteindelijk werd de soort in grote delen van Europa en Noord-Amerika uitgeroeid. Inmiddels is de beleving van mensen ten opzichte van dieren waaronder de wolf verandert. De Raad voor de Dierenaangelegenheden (RDA), een adviesorgaan van het Ministerie van LNV, geeft aan dat Nederlanders qua houding ten opzichte van dieren zijn verschoven ‘van heerser naar partner’ en dat er over natuur en natuurbeheer nog veel ‘schurende kwesties’ zijn qua beleving (Schukken et al, 2019). De RDA vindt dat de natuur gebaat is bij de aanwezigheid van wolven en dat de terugkeer van de wolf naar Nederland ecologisch gezien een goede ontwikkeling is (Schukken et al, 2019). Onze houding ten opzichte van dieren verandert en dat komt wellicht ook door meer wetenschappelijke aandacht voor de emotionele en sociale intelligentie van dieren zoals mensapen, raven, orka’s, olifanten en wolven (Safina, 2015; De Waal, 2017), en daarnaast over het functioneren van complete ecosystemen inclusief roofdieren (Estes et al, 2011; Jepsen & Blythe, 2020). Desondanks blijft de wolf de gemoederen bezig houden.

Noorse sociologen hebben een uitgebreid onderzoek verricht naar belevingen rondom de terugkeer van de wolf, met name in Noorwegen, en dat gepubliceerd in het boek ‘Wolf conflicts’ (Skogen et al, 2017). Het is waarschijnlijk dat veel van de vastgestelde onderliggende sociale processen ook in Nederland een rol spelen. Een belangrijke bevinding uit het onderzoek is dat het conflict over wolven geen conflict is tussen mensen *en* wolven, maar tussen mensen *over* wolven. De afgelopen eeuw is er volgens de auteurs veel veranderd in de relatie tussen het platteland en de stad, de arbeidersklasse, de middenstand en de elite. De frustratie over de leegloop van het platteland en het gevoel door de elite geregeerd te worden vanuit de stad is groot bij de werkende klasse op het platteland, en dat wordt over de rug van de wolf uitgevochten. De terugkeer van de wolf vergroot die weerstand omdat de plattelanders, met name de schapenhouders, de consequenties dragen, terwijl ze beleven dat de stad hun verteld wat er wel en niet mag. Dit heeft ook gevolgen voor de relatie met de wetenschap, aangezien het wantrouwen voor academische kennis sterk leeft onder de werkende klasse en wetenschap wordt gezien als verkapte politieke opinie. De auteurs geven aan dat het onmogelijk is de mens-wolf conflicten te begrijpen zonder de bredere sociale context in beschouwing te nemen.
Ook in Nederland is er aandacht voor de sociale kant van de terugkeer van de wolf in Nederland. Sociaal wetenschapper Maarten Jacobs (WUR) geeft aan dat het belangrijk is de angst rondom de wolf serieus te nemen om polarisatie te voorkomen (Jacobs 2019). Volgens Filosoof Bernice Bovenkerk (WUR) gaat het in de discussie over de wolf niet alleen over de feiten, maar ook over de waarden. “Als we in Nederland met wilde dieren willen samenleven moeten we ook accepteren dat de natuur niet alleen uit bloemetjes en bijtjes bestaat”. Ze geeft aan dat in tegenstelling tot gehouden dieren, wilde

dieren zoveel mogelijk met rust willen worden gelaten (Bovenkerk 2018). Volgens milieufilosoof Martin Drenthen (Radboud Universiteit) is het Westerse idee dat cultuurlandschap en natuur twee gescheiden systemen zijn onterecht. Hij stuurt op het beschouwen van het landschap als een multidimensionale ruimte die bevolkt wordt door meerdere soevereiniteiten als mensen en wolven. En dat wilde dieren zoals de wolf geen passieve organismen zijn, maar een eigen wil (~agency) hebben. Duidelijke communicatie met wolven om co-existentie mogelijk te maken kan volgens hem middels hekken (Drenthen 2021). Er zijn echter ook personen en organisaties die kritisch staan tegen over de terugkeer van de wolf in Nederland, zoals NoWolves (www.nowolvesbenelux.nl/). Het IPO wolvenplan (2019) streeft naar co-existentie met de wolf in Nederland. Het betrekken van sociologische en filosofische deskundigheid daarbij, naast ecologische en juridische, is dan ook aan te bevelen.



Foto 4.x: Schapen en preventie. Linksboven: Herder Daphne van Zomeren en de kudde, met internationale media-aandacht voor co-existentie met wolven[1]. Rechtsboven: De kudde gaat in de nachtkraal die met stroomdraden wolfwerend is gemaakt. Linksonder: Schaapskudde in de nachtkraal op de heide (drone foto gemaakt door [redacted] met toestemming van de gemeente Nunspeet. Rechtsonder: vrijwilliger van wolf-fencing.nl ondersteund een schapenhouder bij het aanbrengen van wolfwerende stroomdraden ([redacted], www.paralleluniversum.nl)

1: https://www.pbslearningmedia.org/resource/full-program/the-age-of-nature-video-gallery/?fbclid=IwAR3X87w8AWHN51E8eSQFuXPBVMCt_9knqiqGS8Hj059TZS5MCgUnHqtLUfQ
Episode 2, 'Understanding', vanaf minuut 31.

5. Verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht

1. Herkomst van de wolven

De wolf is sinds jaar en dag een inheemse diersoort in Europa, waarvan de verspreiding enkele eeuwen geleden het hele continent omvatte maar steeds verder werd beperkt door jacht en vervolging. Na een dieptepunt in 1950-1960 waarbij de wolf uit West en Noord Europa was verdwenen, breiden populaties zich de laatste decennia weer op natuurlijke wijze uit en worden regio's waar de soort was verdwenen weer gekoloniseerd. Daarbij is ook weer een Centraal-Europese populatie ontstaan met een origine in Noordoost-Polen. Deze populatie breidt zich gestaag verder uit in westelijke richting, waarbij recent ook achtereenvolgens in Denemarken, Nederland en België zich wolven uit deze populatie hebben gevestigd. Genetisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat veruit de meeste van de 34 tot nu toe (april 2021) waargenomen wolven in Nederland afkomstig zijn uit de Centraal-Europese populatie, waaronder ook de vier individuen die zich inmiddels hebben gevestigd op de Veluwe. Een meerderheid van deze wolven stamt af van roedels die vrij recent zijn gevestigd in de Duitse deelstaat Niedersaksen, enkele waren afkomstig uit het oosten van Duitsland en eentje was afkomstig uit Nordrhein-Westfalen. Tot nu toe zijn twee individuen waargenomen die afkomstig waren uit een andere regio, namelijk uit de Alpiene wolvenpopulatie die sterk groeit. Het betreft hier onder andere de wolf die zich inmiddels heeft gevestigd in de provincie Noord-Brabant (regio Groote Heide). Ook in Duitsland en Noord-Frankrijk zijn wolven uit de Alpiene populatie aangetroffen.
Van de 28 wolven die minstens 6 maanden geleden voor het eerst in ons land werden aangetroffen is bekend dat een kwart nog altijd (levend) in Nederland aanwezig is. Bijna de helft (13 individuen) verliet ons land door ofwel terug te keren naar Duitsland ofwel door te lopen naar België. Vier individuen kwamen met zekerheid om in Nederland als gevolg van verkeersongevallen. Van vier andere wolven is vooralsnog de locatie onbekend. Het is zeer waarschijnlijk dat deze individuen zijn overleden, al is onduidelijk wat de oorzaak daarvan is geweest. Zij kunnen een natuurlijke dood zijn gestorven op een plek waar zij lastig vindbaar zijn, maar op basis van buitenlands onderzoek naar dergelijke 'verdwenen' wolven lijkt ook illegale vervolging een reële optie.

Uitwerking

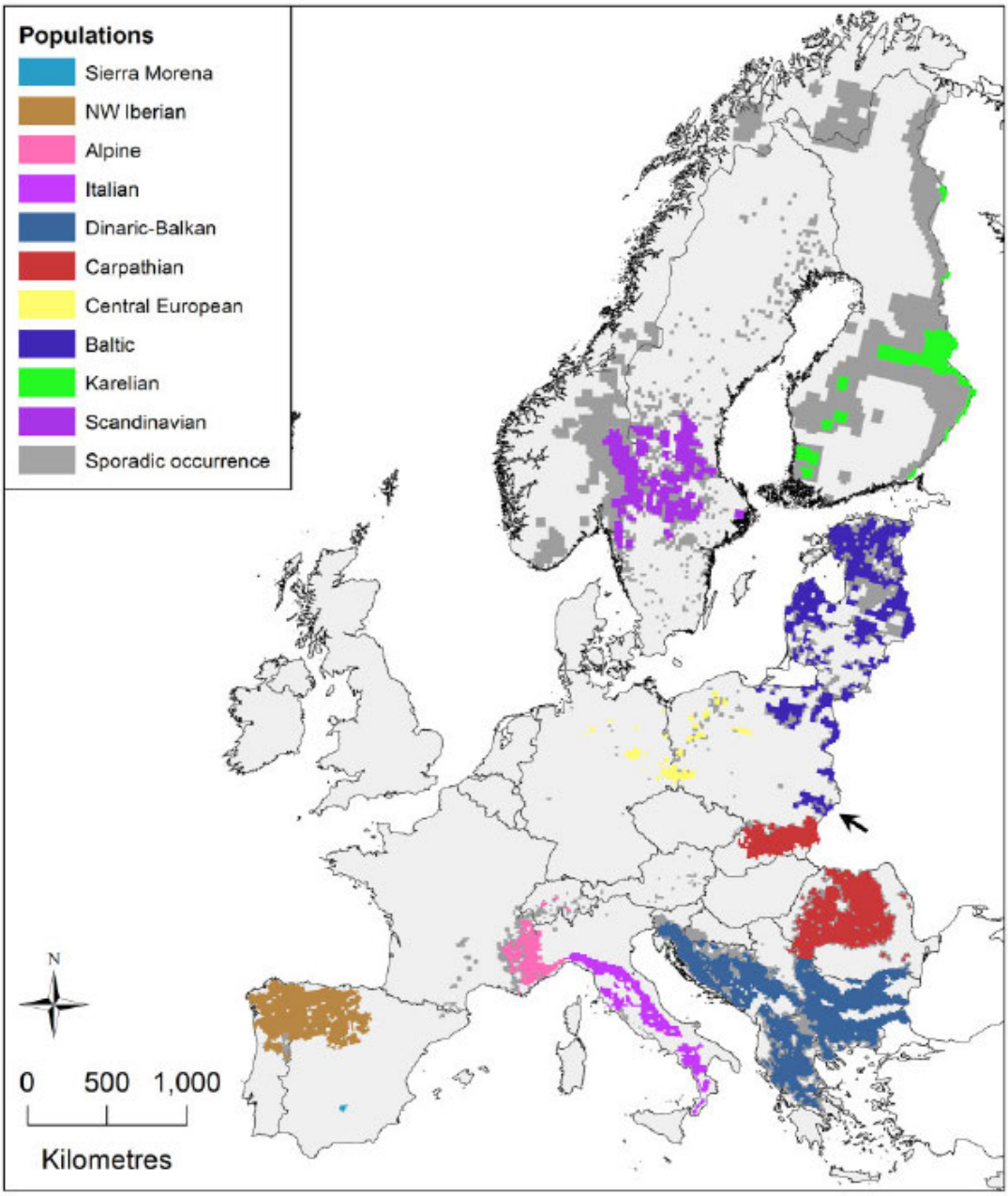
1. Methode genetische identificatie en monitoring van individuen

Om de herkomst van wolven in Nederland te bepalen wordt gebruik gemaakt van genetisch onderzoek. Hiervoor wordt materiaal verzameld waarvan de verwachting bestaat dat dit DNA van wolven bevat. Dit betreft uitwerpselen, doodvondsten en DNA uitstrijkjes (swabs) van bijtwonden van (vermoedelijk) wolf bij wilde- of landbouwhuisdieren. De manier waarop een identificatie op soort gebeurt is via een PCR-test. PCR staat voor polymerase-chain-reaction, en dit staat voor een biochemisch procedure waarbij een welbepaald stukje diagnostisch doel-DNA door middel van een moleculaire zoekfunctie wordt gelokaliseerd en daarna vermeerderd, waarna de DNA-code ervan gecontroleerd kan worden. Voor deze toepassing gebruikt men een stukje DNA van de zogenaamde controle-regio van het mitochondriaal DNA (CR), dat niet bij prooidiersoorten kan vermeerderd worden en dat diagnostisch is voor hondachtigen. Op die manier kan zelfs in een overmaat van DNA van een proodiersoort (uitstrijkje op bijtwonden) of van bacteriën (uitwerpselen) DNA van de predator worden herkend. Aan de hand van de DNA-code kunnen dan verschillende varianten van dat gen

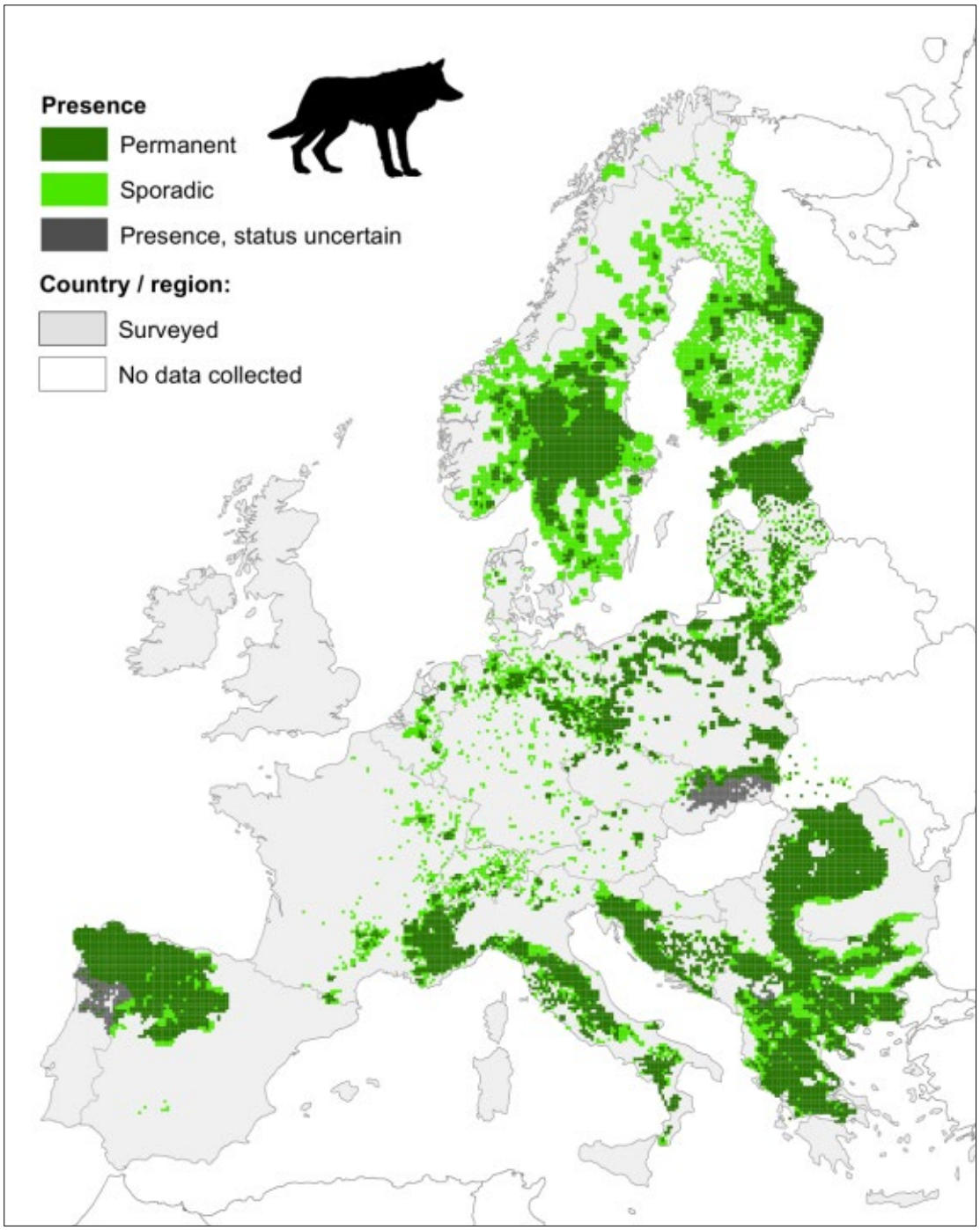
onderscheiden worden. Van de tientallen varianten die er op dat CR-gen bestaan komen sommige voor bij zowel honden als wolven, en sommige ervan zijn uniek voor wolven. De wolven die men in Nederland kan verwachten hebben CR-varianten (ook wel: haplotypen) HW01, HW02 en HW22. HW01 en HW22 komen uitsluitend bij wolven voor, en HW02 komt zelden (<2%) bij honden voor (Pilot et al. 2010; Desmyter et al. 2012). Ongeveer 95% van de Centraal-Europese wolven heeft HW01, en 5% HW02. HW22 is dan weer uniek voor de Alpiene en Apennijnse populaties. Op deze manier laat het haplotype toe om een wolf met grote waarschijnlijkheid te onderscheiden van een hond.
Om een willekeurige DNA-sequentie te identificeren kan je gebruik maken van een internationale databank (International Nucleotide Sequence Database Collaboration) en de Basic Local Alignment Search Tool (BLAST). Dit vergelijkt de te controleren DNA-code met meer dan 100 miljoen DNA sequenties die andere onderzoekers in de databank hebben gedeeld en zoekt naar de beste 100 overeenkomsten. Deze methode geeft louter andere DNA-sequenties die overeenkomen met wat je hebt ingegeven, en geeft aan hoe goed de overeenkomst is. Vaak zijn er tientallen DNA-sequenties met een perfecte overeenkomst. Geef je de CR-sequentie in van GW979m (August), die behoort tot HW02 en die voorkomt bij wolven verspreid in Eurazië, dan is toevallig de eerste overeenkomst in de databank op dit moment "Canis lupus chanco Isolate WN03 D-loop". Dit isolaat is afkomstig van een Mongoolse wolf. Dit betekent echter niet dat wolf August een Mongoolse wolf is, wel dat ze beide op dit stukje DNA dezelfde DNA-code delen. De tweede overeenkomst geeft exact dezelfde DNA-sequentie, en is afkomstig van "Canis lupus lupus haplotype W23 D-loop". Dit isolaat is afkomstig van Estland. De auteurs van deze DNA-sequentie geven aan "komt ook voor in Letland en Polen". Zo zijn er nog 22 andere isolaten die een perfecte overeenkomst geven met deze DNA-sequentie, waaronder ook enkele honden. Naargelang er nieuwe DNA-sequenties aan de databank worden toegevoegd, verandert de volgorde waarin de resultaten getoond worden. De eerste overeenkomsten gebruiken als een identificatie ("Mongoolse wolf") is wetenschappelijk onjuist en mogelijk zelfs misleidend. Xx Toch lijkt dit een frequente praktijk bij commerciële laboratoria. Dit voedt vervolgens het nepnieuws omtrent de verspreiding van wolven (bijvoorbeeld https://www.foodagribusiness.nl/vraagtekens-bij-herkomst-noorse-wolven/). CEwolf-laboratoria gebruiken een referentielijst van bekende haplotypes van wolven, met een naamgeving die overeenkomst met Pilot et al. (2010), zie ook bijlage 3. Daar hebben de Europese wolven haplotypes HW01 tot HW22. Op deze manier is het haplotype van GW1625m (wolf van de Grootte Heide) als HW22 geïdentificeerd.

Voor elk monster waarin via een soortsbepaling door WENR de aanwezigheid van DNA van een wolf is aangetoond, wordt vervolgens een tweede analyse uitgevoerd, bedoeld om individuele wolven te herkennen. Hierbij wordt per monster een genetisch profiel vastgesteld, dat voor elk individu uniek is (zie H6 voor nadere details over deze methodiek). Een database met alle unieke profielen van wolven die door deelnemers in het CEwolf consortium worden aangetoond, wordt bijgehouden door SGN. Elk individu in deze database krijgt een eigen unieke code toegewezen, bestaande uit GW-volgnummer-geslacht (GW = Genetische wolf). Zodra in Nederland een onbekend genetisch profiel wordt aangetroffen, wordt dit profiel doorgestuurd naar SGN en wordt daar gecheckt of dit profiel reeds bekend is onder een bepaalde code. Zo ja, dan levert dit informatie op over waar het dier zich eerder bevond. Wordt een bepaald individu na verloop van tijd door een CEwolf partner in een ander land waargenomen, dan wordt dit doorgeven aan de landen waar het dier eerder aanwezig was.
Is een individu niet eerder waargenomen, dan wordt getracht de herkomst van het dier na te gaan. Daarbij wordt allereerst nagegaan of het een individu betreft uit de Centraal-Europese populatie, of uit een andere Europese populatie. In sommige gevallen is tijdens de soortsbepaling al een genetische variant of aangetroffen die slechts in één populatie voorkomt, en is er op die manier al uitsluitsel over de populatie van herkomst. Zo niet, dan kan een clusteranalyse worden uitgevoerd met referentieprofielen van de 10 Europese wolvenpopulaties (Figuur 5.1.1), om te kijken met welke populatie het individu de grootste genetische overeenkomst vertoont. Betreft dit de Centraal-Europese populatie, dan wordt vervolgens getracht om op basis van de profielen-database een ouderpaar vast te stellen. Meer informatie over de Centraal-Europese populatie is uitgewerkt in H4.3. In veel gevallen kan op deze wijze de herkomst van een roedel worden vastgesteld. In sommige gevallen wordt een ouderpaar aangetoond waarvan de vader en moeder eerder tot verschillende roedels behoorden, en kan op die manier indirect het bestaan van een nieuwe roedel worden vastgesteld. In enkele gevallen kan geen ouderpaar worden vastgesteld. Dit is een teken dat een of beide ouders tot dusver nog niet via DNA is aangetoond. Dit kan komen doordat de betreffende wolf relatief weinig sporen achterlaat, maar daarnaast speelt mee dat de monitoringsintensiteit in verschillende Duitse lidstaten sterk

verschilt. Bekend is dat daardoor in sommige deelstaten relatief veel individuen 'onder de radar blijven' (pers. comm. Gesa Kluth, LUPUS). Een derde mogelijkheid is dat het een individu betrof dat weliswaar uit de Centraal-Europese populatie afkomstig is, maar uit een roedel buiten Duitsland (bijvoorbeeld in Polen), waarvan niet alle individuen in beeld zijn.



Figuur 5.1.1: Indicatie van de opdeling van het verspreidingsgebied in de 10 wolvenpopulaties die door het LCIE worden herkend en op basis van hun genetische samenstelling van elkaar te onderscheiden zijn. De figuur is overgenomen uit De Groot et al. (2016), gebaseerd op het verspreidingsgebied zoals gepresenteerd in Chapron et al. (2014). Inmiddels is het verspreidingsgebied van met name de Centraal-Europese populatie westwaarts uitgebreid, zie figuur 4.2.2 en 5.1.2
Wat betekent de pijl in het figuur?



Figuur 5.1.2: Actueel overzicht van het verspreidingsgebied van de wolf in Europa, op basis van LCIE (2016) met updates van het verspreidingsgebied van de CEwolf populatie zoals bekend in 2020. Donkergroen: permanente aanwezigheid. Lichtgroen: sporadische aanwezigheid. Donkergrijs: onbekende status qua aanwezigheid.

2. De herkomst van wolven in Nederland

Sinds in maart 2015 voor het eerst sinds circa 150 jaren een zekere wolf (GW368m) Nederland is binnengelopen, zijn inmiddels 34 verschillende wolven in Nederland middels DNA-analyse aangetroffen (tot en met april 2021).
Op basis van de bovenbeschreven uitwisseling binnen CEwolf geeft Tabel 5.1.1 een zo compleet mogelijk overzicht van onze kennis over de herkomst van elk van deze individuen. Vrij recent (in februari en november 2020) doken daarnaast twee individuen op die konden worden herleid tot de Alpiene wolvenpopulatie (Figuur 4.6.xx), waaronder de inmiddels inNoord-Brabant gevestigde

GW1625m. Alle overige 32 individuen zijn afkomstig uit de Centraal-Europese populatie. Voor 28 van hen kon een roedel worden geïdentificeerd. In 21 gevallen betrof dit een roedel in Duitsland, waarvan in de meeste gevallen (13x) uit de naburige deelstaat Nedersaksen en slechts in één geval betrof het een wolf uit een roedel uit Nordrhein Westfalen. Dit is niet onlogisch, aangezien het aantal roedels in Niedersaksen vele malen hoger is dan in Nordrhein Westfalen (Figuur 4.2.2). In zeven gevallen betrof het een wolf afkomstig uit een roedel in een van de Oost-Duitse deelstaten (3x Mecklenburg-Vorpommern, 2x Brandenburg, 2x Saksen). De teef GW960f die inmiddels gevestigd is op de midden Veluwe is afkomstig uit Niedersaksen. Van het wolvenpaar dat op de Noord-Veluwe een roedel heeft gevestigd is de reu (GW893m) eveneens afkomstig uit Niedersaksen en de teef (GW998f) uit Brandenburg (zie Tabel 5.1.1). Inmiddels zijn zeven individuen in Nederland aangetoond die in Nederland zijn geboren als nakomelingen van dit ouderpaar. Voor de resterende vier individuen afkomstig uit de Centraal-Europese populatie kon vooralsnog geen roedel van herkomst worden vastgesteld, om een van de in de vorige paragraaf genoemde redenen.

3. De herkomst van wolven in Europa

Uit historische gegevens blijkt dat de wolf enkele eeuwen geleden in heel Europa voorkwam, maar in de afgelopen eeuwen geleidelijk steeds verder in aantal is afgenomen tot 68% van het oorspronkelijke Europese verspreidingsgebied (Ripple et al. 2014), waarbij de wolf verdween uit grote delen van West- Centraal en Noord-Europa (zie bijvoorbeeld Bouyer 2015 voor een duidelijke kaart van deze geleidelijke achteruitgang). De wolf is echter nooit geheel uit Europa verdwenen. Chapron et al. (2014) bieden een duidelijk beeld van de verspreiding van de wolf in Europa op het dieptepunt van diens populatieomvang, in de jaren 1950-1970. Op dat moment kwamen in de Balkan en de Roemeense Karpaten nog enkele duizenden wolven voor, enkele honderden waren nog aanwezig in Italië, langs de oostrand van Polen, de Baltische staten en Finland.

Als gevolg van een toegenomen bescherming (met name de Conventie van Bern, 1979) namen sindsdien de aantallen wolven weer toe en begon het verspreidingsgebied op natuurlijke wijze weer steeds verder uit te breiden in noordwestelijk richting. Zo zorgde westwaartse immigratie van wolven vanuit de groeiende populatie in Finland voor de start van een nieuwe populatie op het Scandinavisch Schiereiland (Flagstad et al. 2003). Vanaf de jaren 1990 kwam weer een populatie tot stand in de Frans-Italiaans-Zwitserse Alpen via immigratie vanuit de Italiaanse Apennijnen (Valière et al. 2003). In Polen begonnen, na de instelling van een strikte beschermde status in 1998, wolven van de Baltische populatie vanuit Oost-Polen weer de Vistula rivier over te steken naar het westelijke deel van het land, en kwam daar een nieuwe populatie tot stand die zich vervolgens uitbreidde naar Oost-Duitsland en Tsjechië (Szewczyk et al. 2019; Figuur 4.2.1). Deze populatie wordt aangeduid als de Centraal-Europese populatie, en kan genetisch inmiddels duidelijk worden onderscheiden van de Baltische populatie en de populatie in de Karpaten (Szewczyk et al. 2021). Inmiddels breidt de Centraal-Europese populatie zich steeds verder uit naar het westen, en zijn na Duitsland ook Denemarken, Nederland en België bereikt (Jarausch et al. 2021; Figuur 4.2.2).

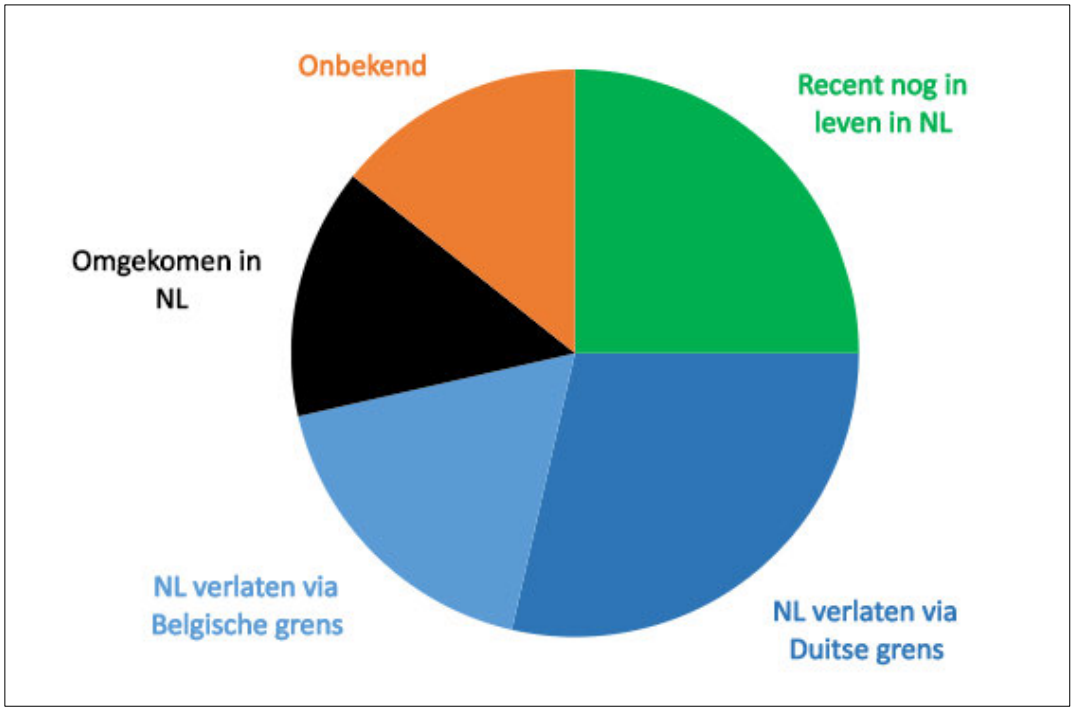
4. Vestiging, nieuwe bestemmingen en sterfte onder waargenomen wolven.

Op basis van de huidige monitoringsstrategie in Nederland, waarbij zowel DNA monsters worden verzameld bij alle schademeldingen waarbij wolf niet kon worden uitgesloten als wel via vrijwilligers die actief op zoek gaan naar sporen in gebieden waar een wolf is gesignaleerd of gevestigd, en deze gegevens worden gecombineerd met eventuele terugmeldingen uit omringende landen via CEWOLF, bestaat er op dit moment een redelijk compleet beeld van welke wolven zich nog in Nederland bevinden (zie ook H4.2). Eens per drie maanden worden de monsters geanalyseerd en is de uitslag bekend. Verder is het zelfs bij de Nederlandse monitoringsstrategie goed mogelijk dat een bepaalde wolf een aantal maanden niet wordt waargenomen, en er dan weer een DNA-monster opduikt. In Tabel 5.1.1 staat per individu aangegeven wat op dit moment bekend is over waar hij/zij is gebleven, en in Figuur 5.1.3 wordt dit in een aantal categorieën samengevat. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt in individuen die met zekerheid Nederland weer hebben verlaten, individuen die met

zekerheid zijn omgekomen in Nederland en individuen die met zekerheid recent nog in leven waren in Nederland. Vanwege de kans dat individuen een tijdje gemist worden in de monitoring, is november 2020 als eikpunt genomen (6 maanden voor het einde van het laatste kwartaal waarvoor individuele genetische profielen beschikbaar zijn). Individuen die na deze datum nog via DNA-monsters zijn aangetoond, zijn gecategoriseerd als "recent nog in leven", tenzij zij sinds die tijd met zekerheid dood zijn aangetroffen (zoals GW1729f). Individuen die de afgelopen zes maanden niet meer zijn waargenomen in Nederland, en waarvan eveneens niet bekend is dat ze zijn omgekomen of Nederland hebben verlaten, werd gecategoriseerd als 'Onbekend'. Zes individuen die pas na 1 november 2020 voor het eerst werden gesignaleerd zijn in dit overzicht genegeerd, omdat de monitoringsperiode te kort was om uitspraken te doen over hun recente status.
Op basis van terugmeldingen via CEwolf partners is bekend dat ruim de helft van de 24 wolven die in de periode 2015 tot 1 november 2020 Nederland zijn binnengelopen, Nederland enige tijd later ook weer heeft verlaten. Dit is een opvallend hoog percentage vergeleken met de situatie in Denemarken, waar tot nu toe geen enkele wolf die het land binnenliep daar vervolgens ook weer vertrok (Sunde et al. 2021). Van vijf wolven staat vast dat zij doorliepen naar België (Vlaanderen). Twee daarvan (GW1479f "Noella" en GW979m "August") zijn nog in leven en hebben een roedel gestart nabij Hechtel-Eksel. Van de overige drie staat vast dat ze zijn omgekomen (zie tabel X). De meeste dieren die Nederland verlieten keerden terug naar Duitsland (8 individuen). Van GW368m (de 'Wanderwolf' die in 2015 als eerste Nederland binnenkwam) is bekend dat hij in Nedersaksen bij een verkeersongeval omkwam. De overige individuen doken op in Nedersaksen of Nordrhein Westfalen.
In Denemarken bleken wel diverse nakomelingen van een daar gevestigde roedel binnen een jaar te zijn vertrokken naar het buitenland (Duitsland). Voor de nakomelingen van de Nederlandse roedel op de Noord-Veluwe is dit nog niet middels DNA-monsters aangetoond. Wel is het zo dat zowel in 2019 als 2020 sprake op camera meer welpen zijn waargenomen dan er met DNA zijn gedetecteerd. Waar deze welpen zijn gebleven is onbekend. De huidige analyse beperkt zich echter tot individubepalingen zoals die op basis van DNA-onderzoek zijn vastgesteld.
Van zeven in Nederland waargenomen wolven is bekend dat ze recent (april 2021) nog in leven waren in Nederland. Naast de gevestigde wolf in de regio van de Grootte Heide in Noord-Brabant, betreft dit zes individuen op de Veluwe: het ouderpaar van de roedel op de Veluwe (GW998f en GW893m) en twee van hun nakomelingen, de gevestigde wolvin op de midden Veluwe (GW960f) en een mannetje dat sinds enige tijd aanwezig is op de Zuidwestelijke Veluwe (GW1490m). Van vier van de 28 individuen is zeker dat ze in Nederland zijn omgekomen, in alle gevallen via een verkeersongeval (NB: de in juni nabij Appelscha doodgereden wolf is daarbij nog niet meegeteld, aangezien diens identiteit op het moment van schrijven nog niet middels DNA is bevestigd).
Vier van de 28 individuen (14%) worden als 'onbekend' gecategoriseerd, omdat de laatste waarneming van dit dier in Nederland was en al langer dan 6 maanden geleden is. In tabel 5.1.1 is te zien dat alle vier individuen al ruim twee jaar niet meer zijn gesignaleerd, wat gezien die intensiteit waarmee wordt gemonitord de kans nihil maakt dat zij nog levend in Nederland aanwezig zijn. De onbekende verblijfplaats van deze individuen kan meerdere oorzaken hebben. Er bestaat een reële kans dat het individu Nederland weer heeft verlaten en bijvoorbeeld in Duitsland ofwel is overleden ofwel op een andere manier uit het zicht van de genetische monitoring is gebleven.Een andere mogelijkheid is dat het individu in Nederland een natuurlijke of onnatuurlijke dood is gestorven. Over een eventuele doodsoorzaak zijn op basis van onze resultaten geen nadere uitspraken te doen.



Foto 5.1.1: DNA monsters. Links: DNA monsters van gebeten schapen. Rechts: DNA monster van een uitwerpsel op het laboratorium van WENR. foto's: , Parallel Universum.



Figuur 5.1.3: Status en bestemming van alle wolven met eerste waarneming in Nederland vanaf 2015 en voor november 2020 (N=28). [getallen zijn eruit gevallen, komt er wel weer in; resp 7-8-5-4-4]

Elders in Europa zijn wisselende ervaringen opgedaan met het vaststellen in hoeverre wolven daadwerkelijk 'verdwenen' zijn, en welke oorzaken daaraan ten grondslag liggen. De voor de Nederlandse context meest relevante informatie is beschikbaar uit een recent gepubliceerde analyse voor wolven op het Jutland-schiereiland (Denemarken en de Duitse deelstaat Schleswig-Holstein), waar net als in Nederland een intensieve monitoring plaatsvindt middels DNA van keutels en schadegevallen (Sunde et al. 2021). Daaruit bleek dat van de 35 individuen er 9 met zekerheid waren overleden (waarvan 8 in het verkeer en eentje door illegale afschot) en 14 vermist waren geraakt (40%, een aanzienlijk hoger percentage dan in Nederland en elders in Duitsland). Drie daarvan raakten vermist in Schleswig-Holstein en zijn mogelijk weggetrokken naar andere delen van Duitsland, voor de overige 11 individuen is dit onwaarschijnlijk en is vrijwel zeker sprake van overlijden. Welke oorzaak aan dit overlijden ten grondslag ligt, is in deze gevallen onbekend. Het is mogelijk dat dieren op natuurlijke wijze zijn overleden op een rustig plekje waar zij niet snel gevonden worden. Het mortaliteitscijfer is echter opvallend hoger dan bekend uit andere landen, en eigenlijk alleen te verklaren door aan te nemen dat deze dieren slachtoffer zijn geworden van illegale vervolging (Sunde et al. 2021). Een andere recente studie, op basis van gevestigde (territoriale) wolven, in de Scandinavische populatie (Liberg et al. 2020) liet zien dat daar ruim 42% van de gevestigde wolven na verloop van tijd vermist raakte, en concludeert op basis van een uitgebreide analyse van mogelijke oorzaken dat het merendeel van deze vermissingen het gevolg moet zijn geweest van illegale vervolging. Ander onderzoek voor 104 gezenderde wolven uit dezelfde populatie (Liberg et al. 2011) liet zien dat gedurende het 11 jaar durende onderzoek 22% van de individuen zeer waarschijnlijk door illegale vervolging om het leven was gekomen (23 individuen, waarvan er 5 bewezen illegaal waren gedood), ruim de helft van het totale aantal sterfgevallen.
Grootschalige zenderstudies, of onderzoek op basis van alleen gevestigde wolven is in grotere populaties met een groot verspreidingsgebied de meest reële methode om goed zicht te krijgen op het verdwijnen van wolven door emigratie en verschillende doodsoorzaken van wolven. Op de huidige schaal is het praktisch onhaalbaar om middels genetische monitoring het lot van elke individuele wolf in de gaten te houden en daarmee het percentage dat vermist raakt vast te stellen (laat staan de oorzaken daarvan). Daarvoor zijn datasets gebaseerd op ingestuurde DNA monsters vrijwel per definitie te incompleet. Ervaringen in Duitsland wijzen uit dat wolven soms tot meerdere jaren van de radar verdwijnen en dan weer opduiken (pers. comm. [redacted] & [redacted]). Dat maakt het lastig om een periode vast te stellen gedurende welke een individu afwezig moet zijn alvorens deze als vermist te kunnen beoordelen. Dit heeft onder meer te maken met het feit dat niet in alle deelstaten

even intensief wordt gemonitord. Niet alle Duitse deelstaten laten bij elk schadegeval DNA monsters onderzoeken, laat staan dat elke deelstaat actief keutels laat bemonsteren. Een simpele check voor de totale individuen-database van CEwolf liet zien dat 46% van alle daarin opgenomen wolven-individuen (tot en met April 2021) slechts op één datum is aangetroffen. Een meerderheid daarvan betrof doodvondsten van dieren die blijkbaar tot die tijd waren gemist; de overige dieren (18% van het totale aantal individuen) werd eenmalig aangetroffen middels DNA sporen en verdween daarna uit beeld.

Tabel 5.1.1: Overzicht van herkomst en actuele status van alle tot dusver (t/m april 2021) in Nederland middels DNA aangetroffen wolven. Kleurcodering status: grijs = met zekerheid in Nederland omgekomen, donkergroen = met zekerheid niet in Nederland omgekomen (na 1 november 2020 nog in Nederland waargenomen, of met zekerheid vertrokken uit NL), lichtgroen = pas na 1 november 2020 voor het eerst waargenomen, wit = vermist (na 1 november 2020 niet meer in Nederland of elders waargenomen). * = laatste bevestiging via DNA (keutelvondst) dateert van 30 oktober 2020, daarna vrijwel zeker nog wel op camera gesignaleerd.

Sinds	Wolven met genetische code	Geboorteroedel	eerste DNA	Vestiging of aangereden
2015	GW368m	Munster (Niedersaksen)	?	Doodgereden bij Hannover
2016	GW620f	Ueckermünde (Mecklenburg-Vorpommern)	?	Onbekend
2017	GW657m	Cuxhaven (Niedersaksen)	?	Doodgereden bij Kloosterhaar
2017	GW843m	Babben-Wanninchen (Brandenburg)	?	Doodgereden bij Hoogeveen
2017	GW680f "Naya"	Lübtheen (Mecklenburg-Vorpommern)	?	Gevestigd in Leopoldsburg (B), laatste waarneming in voorjaar 2019.
2018	GW912f	Walle (Niedersaksen)	?	Doodgereden bij Opoeteren (B)
2018	GW913m	Barnstorf (Niedersaksen)	?	Onbekend
2018	GW955m	Barnstorf (Niedersaksen)	?	Onbekend
2018	GW954f	Schneverdingen (Niedersaksen)	?	Onbekend
2018	GW763f	Daubbitz (Saksen)	?	Onbekend
2018	GW953m	onbekend, mogelijk Brandenburg	?	Onbekend
2018	GW979m "August"	Onbekend	?	Leopoldsburg (B) gevestigd
2018	GW998f	Babben-Wanninchen (Brandenburg)	?	Gevestigd op de Noord-Veluwe, (sinds jul 2018)
2018	GW1401f		?	Onbekend
2018	GW960f	Göhrde (Niedersaksen)	?	Gevestigd op de Midden Veluwe, (sinds aug 2018)
2019	GW893m	Eschede/Rheinmetall (Niedersaksen)	?	Gevestigd op de Noord-Veluwe, (sinds jan 2019)
2019	GW965f	Walle (Niedersaksen)	?	Onbekend
2019	GW849f "Janka"	Ueckermünde (Mecklenburg-Vorpommern)	?	Onbekend
2019	GW1428m	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	?	Onbekend
2019	GW1479f "Noella"	Gohrischheide (Saksen)	dec-19	Leopoldsburg (B) gevestigd, waarnemingen inNoord-Brabant dec 2019
2020	GW1261m	Onbekend	nov-19	Gevestigd in Drenthe. Na juli 2020 niet meer waargenomen in Drenthe, wel 10 km over de grens in Duitsland

2020	GW1554m "Billy"	Herzlake (Niedersaksen)	apr-20	Waargenomen in Gelderland enNoord-Brabant (omgeving Heusden, april/mei 2020). Verder getrokken naar België
2020	GW1608m	Rodewald (Niedersaksen)	mrt-20	Waargenomen in Gelderland (maart 2020)
2020	GW1625m	Alpien (HW22), geboorteroedel onbekend	feb-20	Gevestigd op de Groote Heide, man, Alpiene wolf (sinds 28 maart 2020)
2020	GW1626m	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	mrt-20	Doodgereden bij Epe (maart 2020)
2020	GW1729f	Noord-Veluwe 2019 (GW998f x GW893m)	jun-20	Gevestigd op de Zuid-Veluwe, (sinds juni 2020)
2020	GW1889m	Noord-Veluwe 2019 of 2020 (GW998f x GW893m)	sep-20	Welp
2020	Nnb (camera)	nnb	?	Waargenomen op de Zuid-Veluwe, (sinds dec 2020)
2020	Nnb (camera)	Noord-Veluwe 2019	?	Jan 2021 zijn 8 wolven aangetoond op de Noord-Veluwe: zeer waarschijnlijk 4 welpen van 2020 en 2 welpen van 2019

2. Wolven & illegale uitzet

Er zijn geen aanwijzingen dat de wolven die nu aanwezig zijn in Centraal-Europa of het Alpengebied afkomstig zijn van illegale uitzettingen. De geruchten van illegale introducties zijn grotendeels toe te schrijven aan een gebrek aan kennis over het gedrag en de ecologie en de verspreiding van wolven in Europa bij een deel van de bevolking, waarbij men onderschat welke afstanden zwervende wolven kunnen afleggen en op welke tijdsspanne ze die afstanden kunnen afleggen. De af en toe gehanteerde redenering dat "het niet mogelijk is dat hier plots wolven opduiken, en ze dus wel moeten zijn uitgezet" houdt dan ook geen stand. Er zijn individuele gevallen bekend van ontsnapte of losgelaten wolven, die echter geen waarneembare genetische bijdrage hebben aan de huidige populaties. De genetische structuur en samenstelling van de huidige Europese wolvenpopulaties laat zich goed verklaren door goed wetenschappelijk gedocumenteerde, spontane uitbreidingen vanuit wilde populaties.

Uitwerking

1. Nederland

In navolging van de IUCN-richtlijnen voor Herintroducties heeft het Ministerie van LNV in 2008 een beleidslijn herintroducties gepresenteerd (DN.2008/640; kamerstuk 2007-2008, 31200 XIV, nr.160, Tweede Kamer). Daarin is herintroductie gedefinieerd als het uitzetten van dieren in de vrije natuur met als doel een zelfstandig duurzame populatie te bevorderen of deze opnieuw te stichten.
Helaas wordt in het draagvlakonderzoek van Motivaction uit 2020, in opdracht van min LNV, de term herintroductie gebruikt om de spontane terugkeer van de wolf mee te duiden (LNV brief 25 januari 2021, kenmerk DGNVLG-S / 21015874). Dit gebeurt mede in zinnen als "Iets meer Nederlanders hebben vertrouwen dat de herintroductie van de wolf veilig gebeurt" en 'De helft vindt nog steeds dat wolven naar Nederland gehaald mogen worden, maar aantal tegenstanders iets gegroeid'. De term herintroductie en ook bovengenoemde quotes suggereren een actief menselijke component die geruchten over een actieve, en dus illegale, herintroductie kunnen voedden. Herkolonisatie of

natuurlijke terugkeer zijn in dit verband de juiste termen. Zoals in H5.1 en H4.6 is uitgewerkt zijn de meeste in Nederland vastgestelde wolven genetisch tot hun oorspronkelijke roedel te herleiden. Van de wolven waarvoor dat niet mogelijk was is genetisch geen twijfel dat die dieren uit bestaande populaties in de regio afkomstig zijn.

2. Historie van wolven in Centraal-Europa

De huidige Centraal-Europese populatie wolven is in de jaren 1990 gesticht in West-Polen vanuit een beperkt aantal wolven die zich zuidelijker verbreid hadden vanuit het Noord-Poolse deel van de Baltische populatie (Pilot et al. 2006). Wolven zijn slechts sinds 1998 beschermd in Polen, waardoor deze eerste roedels maar moet moeite voet aan de grond kregen als gevolg van verdelging (Jędrzejewski et al. 2004). In 1996 werdde eerste wolf in NO-Duitsland waargenomen na een afwezigheid van 150 j, en in 2000 werd er weer voor het eerst voortplanting in Duitsland waargenomen. Sindsdien groeide de Centraaleuropese populatie zeer snel, met initieel een jaarlijkse toename van 30%. Dit culmineerde in 2020 in ongeveer 130 roedels in Duitsland, en 150 roedels in W-Polen. De geschiedenis van deze populatie is dankzij intensieve genetische monitoring door het CEwolf consortium uitstekend gekend, hetgeen ook toelaat om immigratie vanuit andere populaties (inclusief eventuele illegale bijplaatsingen) te detecteren (Szewczyck et al. 2019, 2020; Jarausch et al. 2021). Daaruit blijkt dat huidige immigratie vanuit de naburige populaties (Balticum, Karpaten) zeer beperkt is, en dat er ook nog geen genetische vermenging is waargenomen met de Alpiene populatie. Ook zijn er geen aanwijzingen voor illegale uitzettingen. Er zijn wel occasionele en genetisch gedocumenteerde gevallen van wolven die uit gevangenschap ontsnapt zijn: in oktober 2017 ontsnapte in Beieren zes wolven uit een wildpark, die door hun afwijkende haplotype (HW13) eenvoudig gekarakteriseerd werden als uit gevangenschap ontsnapte wolven (DBBW2019). Een ervan werd kort daarna teruggevangen, twee exemplaren werden met ontheffing afgeschoten en de drie andere zijn vermist. In 2019 ontsnapte in Hessen ook uit een wildpark een wolf met HW13, die later stierf in een verkeersongeval (DBBW2020). Tot op heden zijn er, ondanks de intensieve genetische monitoring, geen opvallende DNA profielen aangetroffen die duiden op een onnatuurlijke herkomst van een bepaalde wolf of wolven. Alle identificaties zijn ofwel genetisch traceerbaar in de genealogie van de Centraal-Europese wolven, of zijn toewijsbaar aan de Centraal-Europese populatie, of uitzonderlijk naburige populaties (Karpaten: 1x in Duitsland; daarnaast meermaals immigratie vanuit de Alpiene populatie).
Ondanks deze uitstekende documentatie van de spontane herkolonisatie van wolven in heel Europa verschenen er met de regelmaat van de klok geruchten over uitgezette wolven (bijvoorbeeld, von Bothmer 2014, of https://www.suedostschweiz.ch/zeitung/rueckkehr-des-wolfs-stinkt-gewaltig). Verhalen over “bestelwagens met in de koffer een wolf” zijn legio. Deck (2015) geeft aan dat deze urbane mythevorming zijn wortels vindt in een gebrekkige kennis bij velen van de verbreidingscapaciteit van wolven, waarbij ze probleemloos op enkele weken tijd honderden kilometers afleggen, en daarbij autowegen, kanalen en grote rivieren oversteken. Sociale media helpen hierbij om deze mythes en fake news te voeden, vaak met niet-gelinkt beeldmateriaal van “uitzettingen”. Dit betreft doorgaans wolven die aangereden waren en na herstel weer vrijgelaten zijn geweest. Varianten van hetzelfde verhaal worden aangepast naar de lokale situatie, maar zijn quasi identiek (Deck 2015). Bewijsmateriaal van gezenderde wolven ten spijt, dat uur na uur de trajecten van zwervende wolven in groot detail weergeeft, worden de zenders (“halsbanden”) zelfs gebruikt als argument dat de wolven uitgezet zijn, of dat iemand met een bestelwagen met die zender een traject heeft geïmiteerd.

3. Historie van wolven in Frankrijk

Er zijn waarschijnlijk incidenteel (niet-verifieerbare) illegale pogingen gedaan tot herintroductie van wolven in Frankrijk in de 20e eeuw (voor een overzicht, zie Baillon 2016 en Canteux 2019). Er zijn geen aanwijzingen dat deze succesvol zijn geweest. Voor Duitsland zijn er voor zover we weten geen aanwijzingen van pogingen tot illegale introductie geweest.
Gedurende het najaar van 2020 ontsnapten in Frankrijk zeven Canadese en drie arctische wolven uit het dierenpark ‘Alpha’ als gevolg van noodweer dat afsluitingen vernielde. Even later ontsnapten nog 4

wolven uit een park in aanbouw (Ecozonia). De meeste dieren werden kort nadien teruggevangen of afgeschoten op overheidsbevel, van drie dieren is men het spoor bijster. De meeste wolven die in gevangenschap worden gehouden zijn ofwel Amerikaanse wolven of Russische wolven. Deze zijn genetisch makkelijk te onderscheiden van de Centraal-Europese en Alpiene populaties.

Wolven waren in grote delen van Europa verdwenen, met een dieptepunt in de jaren 1960-1970 (Chapron et al. 2014). De Conventie van Bern in 1979 leidde tot de eerste aanzet tot wettelijke bescherming op Europese schaal in landen waar wolven nog voorkwamen. In 1992 werd dit verder ingebed in de Europese Habitatrichtlijn, waardoor ook in landen waar wolven niet meer voorkwamen, deze soort via de Bijlage IV een beschermde status geniet. Tot 1992 waren wolven officieel verdwenen uit Frankrijk, en waren eventuele zwervende wolven afkomstig uit Italië of Spanje niet beschermd. Er zijn heel wat betrouwbare waarnemingen van wolven in Frankrijk tussen het officiële verdwijnen van wolven in 1934 en de officiële terugkeer in 1992 (zie voor een overzicht Baillon 2016). Daar bevinden zich enkele gevallen bij die ontegensprekelijk terug te brengen zijn aan ontsnapte dieren (onder andere 8 Russische wolven die op een filmset ontsnapt waren, of een exemplaar met afgevijlde tanden), maar het merendeel van de betrouwbare waarnemingen (doorgaans geschoten exemplaren) was toe te wijzen aan wilde dieren, al dan niet door experts geïdentificeerd als "Italiaanse wolf" (Canteux 2019).
De huidige populatie wolven is ontegensprekelijk afkomstig uit de Italiaanse populatie. De Italiaanse wolf is een genetisch duidelijk te onderscheiden ondersoort van de grijze wolf, en alle DNA-sporen van wolven die ten tijde van de officiële herkolonisatie van Frankrijk gevonden konden worden, kunnen toegeschreven worden aan deze ondersoort (Valière et al. 2003). Genetisch is deze ondersoort gekarakteriseerd door het haplotype HW22 (een genetisch type volgens de nomenclatuur van Pilot et al. 2006), en in Frankrijk komen ook nu nog nagenoeg uitsluitend wolven van dit type voor (Valière et al. 2003; Dufresnes et al. 2019), hetgeen duidt op een natuurlijke herkolonisatie via Noord-Italië. Het vermoeden van natuurlijke herkolonisatie vanuit Italië werd later ook in een parlementair onderzoek in Frankrijk bevestigd (https://www.assemblee-nationale.fr/12/rap-enq/r0825-t1.asp). Incidenteel wordt een wolf afkomstig uit de Centraal-Europese populatie geregistreerd in Frankrijk, deze zijn dan ook duidelijk te herkennen aan hun haplotypes HW01 en HW02. In Frankrijk heeft men het steevast over "Baltische wolven", aangezien de Centraal-Europese populatie zelf afkomstig is van individuen die vanuit de Baltische delen van Polen eerst het westen van Polen en later het NO van Duitsland hebben geherkoloniseerd (Pilot et al. 2006). Een recent voorbeeld betreft wolf GW1554m "Billy", die in 2020 vanuit NW-Duitsland (Herzlake) via Nederland, België en Z-Duitsland naar de Franse Vogezen was gemigreerd (zie H4.6).
Eerder in de 20e eeuw waren al Italiaanse wolven vastgesteld en geschoten in verschillende regio's in Frankrijk (Canteux 2019). Bij gebrek aan bescherming konden ze zich echter nooit terug vestigen. De laatste bevestigde geschoten wolf in Frankrijk voor zijn officiële bescherming in 1992 was in 1987. Ook in 1992 werd nog een wolf in de Alpen geschoten, die achteraf geïdentificeerd werd als afkomstig uit de Apennijnen (Randi 2011; Duchamp et al. 2017).
In Italië waren wolven sinds de jaren 1980 aan een voorzichtig herstel bezig, als gevolg van een wettelijke bescherming vanaf de jaren 1970. Omdat zwervende wolven die in Frankrijk opdoken doorgaans pas goed en wel als wolf geïdentificeerd waren nadat ze waren gedood, werden waarnemingen van wolven in Frankrijk door voorstanders van de wolf stilgehouden, teneinde hun locaties niet vrij te geven en afschot te riskeren. Afschot was tot en met 1992 legaal, omdat wolven officieel niet meer voorkwamen in Frankrijk en daardoor ook niet beschermd waren volgens de Conventie van Bern. Dat veranderde in 1992 door de Europese Habitatrichtlijn. Kort nadat deze van kracht werd, volgde de officiële bevestiging van de terugkeer van de wolf in het Nationaal Park Mercantour. In de aangrenzende regio in Italië (Cuneo) was de aanwezigheid van wolven al bevestigd in 1991 (vermeld in Canteux 2019). Wolven werden al sinds minstens 1989 waargenomen door parkwachters in de Mercantour, maar deze waarnemingen konden niet officieel bevestigd worden. In 1993 bleek het ineens te gaan om een gevestigd paar met jongen. Deze "plotse" officiële terugkeer wakkerde opnieuw de vermoedens aan van een illegale introductie. Temeer omdat sommigen twijfels hadden dat wolven spontaan vanuit de Apennijnen tot in de Franse Alpen konden lopen. Later onderzoek met zenders bevestigde echter deze veronderstelling, met een Italiaanse gezenderde wolf die vanuit de Apennijnen tot in de westelijke Alpen was gezworven (Ciucci et al. 2009). Genetisch onderzoek op de Alpiene wolven bevestigde eveneens de afkomst vanuit de Apennijnen (Fabbri et al. 2007). Andere onderzoeken aan gezenderde wolven in Europa en Noord-Amerika bevestigen dat

wolven zeer grote afstanden kunnen afleggen, met uitschieters boven 10000 km op een periode van circa 20 maanden (Wabakken et al. 2007).

~~4. Wettelijke status illegaal uitgezette wolven~~

~~De Wet Natuurbescherming verbiedt het illegaal uitzetten van dieren. Vanuit Europese wetgeving is de status van illegaal uitgezette wolven minder duidelijk. [redacted] meldt dat daarover nog geen absolutie duidelijkheid is gegeven, maar dat bij twijfel het in het voordeel van de soort moet worden beschouwd. "In geval van dieren die genetische dermate afwijken dat ze een bedreiging vormen voor de genetische integriteit, of voor wolven uitgezet buiten hun historische verspreidingsgebied is, bied de wetgeving de mogelijkheid om in te grijpen" [redacted], persoonlijke mededeling).~~
~~Ongeacht de herkomst van wolven zijn alle individuen beschermd krachtens de Habitat Richtlijn. In de huidige situatie in Europa zou de impact van bijkomende illegale uitzettingen (of ontsnappingen) op de genetische samenstelling van populaties verwaarloosbaar zijn, wat niet wegneemt dat het aan te bevelen valt om niet-autochtone wolven die ontsnappen uit gevangenschap weg te vangen of op andere manieren uit te schakelen. Dieren die langdurig in gevangenschap hebben geleefd zijn gewend aan mensen, en de kans lijkt groter dat zulke exemplaren problematisch gedrag kunnen vertonen naar mensen toe. Zie 5.1~~

3. Hybridisatie tussen wolven en honden

Net zoals alle moderne mensen een klein aandeel DNA van andere, reeds uitgestorven mensensoorten dragen, bezitten wolven een zeer klein percentage DNA (<5%) dat afkomstig is van honden. Dit is het gevolg van incidentele kruising tussen wolven en honden in de loop van duizenden jaren. Deze wolven worden niet als hybriden beschouwd.
Hybridisatie als gevolg van recentere vermenging van wolven en honden komt voornamelijk voor in gebieden waar grote aantallen verwilderde honden voorkomen en waar wolven bijna verdwenen waren, zoals in Centraal-Italië.
In de meeste EU-lidstaten worden wolven intensief genetisch gemonitord, en wordt ook hybridisatie nauwlettend bestudeerd, teneinde snel in te grijpen bij eventuele kruisingen met honden. Recente genetische studies tonen aan dat hybridisatie in de Alpiene, Centraal-Europese en Scandinavische populaties zeer zeldzaam is (<1% van de onderzochte gevallen). In Nederland zijn nog geen individuen met een hybride oorsprong vastgesteld. Vele claims van hybride wolven zijn waarschijnlijk het resultaat van wetenschappelijk niet geverifieerde, niet openbaar gepubliceerde analyses waarbij aannames van statistische tests werden geschonden.
De wettelijke status van hybriden is in Nederland niet geheel duidelijk. Het is aangewezen ze dezelfde beschermde status toe te kennen als zuivere wolven, teneinde illegale verdelging van "hybride" wolven te voorkomen. De Europese Commissie beveelt aan om bevestigde hybriden van overheidswege te elimineren uit de populatie, ter bescherming van de genetische integriteit van wolven.

Uitwerking

1. Hybridisatie tussen wolf en hond

Het is lastig een harde lijn te trekken inzake hybridisatie, aangezien alle Europese wolven sinds mensenheugenis te maken hebben met incidentele hybridisatie met honden sinds de domesticatie van de wolf tot hond en er een onderscheid kan gemaakt worden tussen oude historische hybridisatie, recentere hybridisatie (tientallen generaties geleden) en huidige hybridisatie (1-4 generaties geleden) (Donfrancesco et al. 2019; Caniglia et al. 2020). Alle Europese wolven hebben aldus verspreid over

hun genoom enkele procenten DNA dat afkomstig is van honden, die op hun beurt weer afstammen van wolven (Pilot et al. 2018). We spreken hier van historische introgressie. We kunnen dit vergelijken met onszelf: ook het genoom van de hedendaagse mensen (*Homo sapiens*) bestaat voor enkele procenten uit DNA van minstens drie andere mensensoorten, waarbij het aandeel per soort geografisch varieert (Sankararaman et al. 2014; Wolf & Akey 2018). Naast deze historische introgressie is er in sommige wolvenpopulaties ook recentere hybridisatie opgetreden, met name in gebieden waar de wolvenpopulatie gereduceerd is geweest tot zeer lage aantallen in de 20e eeuw, en in contact kwam met grote aantallen verwilderde honden. Dit is het best gedocumenteerd voor de zuidelijke Apennijnen in Italië (Randi et al. 2014; Galaverni et al. 2017; Salvatori et al. 2019), waar sommige wolven tot 20% honden-DNA bevatten. In de noordelijke Apennijnen, de bakermat van de Alpiene wolvenpopulatie is dat veel minder aan de orde geweest, en is het aandeel DNA van honden vergelijkbaar met de rest van Europa (Pilot et al. 2018).
Wat recente hybridisatie betreft (1-4 generaties geleden) kunnen we hybridisatie in verschillende categorieën plaatsen: een 1e generatie hybride (F1) bestaat voor 50% uit DNA van hond en 50% van wolf. Nadien kan dit nageslacht terugkruisen met een wolf (1e generatie terugkruising), waarbij het nageslacht voor 75% wolf is en 25% hond. Een generatie verder is dit nog 12.5%, enzovoort. Er kunnen echter ook kruisingen tussen zulke 1e, 2e en 3e generaties terugkruisingen voorkomen, wat uiteindelijk een kluwen van mogelijke percentages wolf versus hond oplevert. Met de huidige technieken kunnen we het equivalent van een 3e generatie terugkruising (6% hond, 94% wolf) relatief eenduidig onderscheiden van een zuivere wolf (Harmoinen et al. 2021).

2. Genetische identificatie van hybriden

Verspreid op het genoom (het totaal van alle genetisch materiaal van een individu) komen genetische merkers voor. Genetische merkers zijn stukjes DNA die veel varianten kunnen hebben. Je krijgt één variant van je moeder, één van je vader. Wanneer men een genotype bepaalt (een genetisch profiel dat uniek is voor elke wolf) is het mogelijk ook de ouders te identificeren indien die bekend zijn, of twee nauwe bloedverwanten te linken aan elkaar. De verschillende Europese populaties wolven (De Groot et al. 2016) verschillen genetisch lichtjes tot sterk van elkaar, omdat ze al tientallen, maar soms ook honderden generaties geen DNA meer uitwisselen: ze hebben weinig tot zeer weinig gemeenschappelijke voorouders (Pilot et al. 2018). Als gevolg van die genetische verschillen is het mogelijk om een willekeurig DNA-monster van een wolf met hoge statistische zekerheid toe te wijzen aan de correcte populatie van oorsprong, tenminste als er voldoende vergelijkingsmateriaal is van elke mogelijke populatie van oorsprong. Hoe meer twee populaties genetisch op elkaar lijken, hoe meer referentie-genotypes je nodig hebt om een correcte toewijzing uit te voeren. Dit principe van toewijzingen kan ook gebruikt worden om hybriden tussen hond en wolf te onderscheiden van zuivere wolven. Wanneer geen referentiemateriaal beschikbaar is van de werkelijke bronpopulatie wordt door het model een onbekend genotype geforceerd toegewezen aan een foute referentiepopulatie, bij gebrek aan een betere keuze. Vaak wordt die dan zelfs toegewezen als "intermediair" tussen verschillende bronpopulaties. Dit kan verkeerd geïnterpreteerd worden als "het is een hybride tussen deze twee bronpopulaties". Omdat de verschillende wolvenpopulaties zelf al vaak honderden tot duizenden generaties lang amper uitwisseling meer kennen, zijn deze populaties genetisch op zich nagenoeg even verschillend van elkaar als van honden, die relatief recent ontstaan zijn uit wolven. Wanneer je een wolf uit de Centraal-Europese populatie toewijst (zonder zijn oorsprong te kennen), en je gebruikt enerzijds één set van genotypes van honden, en anderzijds één set van genotypes van Alpiene wolven, dan is de kans groot dat dit individu foutief als intermediair wordt gezien tussen hond en wolf (Harmoinen et al. 2021). Het genotype past even slecht bij de honden als bij de Alpiene wolven. Zo werd door Dufresne et al. (2019) een individu in Zwitserland foutief geïdentificeerd als hybride tussen wolf en hond, terwijl een latere analyse met referenties uit de Centraal-Europese populatie dit individu wist te herkennen als een zuivere wolf van de Centraal-Europese populatie (Harmoinen et al. 2021). Ook wanneer de referentiepopulatie "wolf" bestaat uit een mix van wolven afkomstig uit verschillende populaties is de kans op een foutieve toewijzing als hybride zeer groot. De regelmatig terugkerende claims op sociale media, webpagina's van belangenorganisaties etcetera van "hybride wolven" of "wolven uit een dierentuin", of "Mongoolse wolven" zijn toe te schrijven aan ondermaatse toewijzingsanalyses (oa, zonder de nodige aantallen referentiemonsters uit verschillende bronpopulaties, en met statistisch ondoorzichtige methodes) door commerciële servicelaboratoria die

hun analyses en methodes niet laten toetsen door onafhankelijke wetenschappelijke peer-review. Bij gebrek aan onafhankelijke verificatie van de gegevens, analyses en conclusies moeten deze claims dan ook met de nodige scepsis worden beschouwd. Bijvoorbeeld, de herkomst van Noorse wolven wordt door een privaat service-laboratorium geïdentificeerd als "een mix van een schaapshond, een Letse wolf, een Russische wolf, een Mongoolse wolf en een wolf uit de dierentuin". (https://www.foodagribusiness.nl/vraagtekens-bij-herkomst-noorse-wolven/). Dit is een schoolvoorbeeld van een gammele toewijzingsanalyse waarbij de som van de toewijzingsscores veel groter is dan 100%, wat een wiskundige onmogelijkheid is. Onafhankelijk geverifieerde studies komen daarentegen tot de conclusie dat er geen enkele grond is voor deze claims (Pilot et al. 2006, 2010; Kardos et al. 2018, Smeds et al. 2021). Recent hebben Harmoinen et al. (2021) een verbeterde toewijzingsmethodiek ontwikkeld voor hybriden, waarbij ze gebruik maken van genetische merkers die specifiek geïdentificeerd zijn op basis van het onderscheid tussen honden en wolven. Met die methodiek, die volledig openbaar toegankelijk is, is het mogelijk om hybriden tot in de derde generatie terugkruising met hoge zekerheid te onderscheiden van wolven. Ook de genotypes van de referentiepopulaties zijn publiek toegankelijk, waardoor deze methodiek als een gouden standaard kan beschouwd worden voor de detectie van recente hybridisatie tussen honden en wolven.

3. Gevallen van hybride wolven in Nederland en omliggende landen

Van alle wolven die tot nu toe in Nederland geregistreerd zijn kennen we de oorsprong nauwlettend via genetische identificatie van elk individu, en toewijzing van het genotype aan de roedel van oorsprong, waarbij ook de ouders bekend zijn. In vele gevallen zijn ook de grootouders bekend en zijn deze ook weer geïdentificeerd als zuivere wolven, en kunnen we aldus een hybride oorsprong ook op deze manier uitsluiten. In Nederland zijn nog geen gevallen van hybridisatie van wolf met hond vastgesteld.
Hedendaagse hybridisatie tussen wolven en honden wordt op vele plaatsen in Europa intensief gemonitord, teneinde snel in te grijpen op de samenstelling van de populatie waar mogelijk. In Frankrijk en Zwitserland blijkt hybridisatie marginaal te zijn, met slechts één gedocumenteerd geval van een waarschijnlijke 1e generatie terugkruising (Dufresnes et al. 2019). In Scandinavische wolven is er evenmin bewijs voor hybridisatie (Smeds et al. 2021), en ook in de Centraal-Europese populatie is het belang marginaal, met 2 gevallen op een totaal van >2000 genotypes (Harmoinen et al. 2021). In Duitsland zijn in totaal 3 gevallen van wolf-hond hybridisatie vastgesteld. In twee gevallen ging het om dezelfde wolvin, die eerst met een hond paarde, en een jaar later met haar hybride zoon. In alle gevallen is uiteindelijk met vergunning gepoogd om de hybride jongen te vangen, en als dat niet lukte, te schieten. Waar hybriden worden opgemerkt in de Alpiene en Centraal-Europese populatie, worden deze zo snel mogelijk verwijderd uit de populatie, in navolging van aanbeveling 173 van de Europese Commissie (2014).

4. De beschermde status van hybride wolven

De Nederlandse Flora- en Faunawet verleende hybriden van beschermde soorten dezelfde status als de oudersoort. De Wet natuurbescherming is daarin minder duidelijk. Dit volgt uit EU verordening 2017/160 (https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/160/oj), die stelt dat hybriden van soorten van bijlagen A en B (waaronder de wolf) tot in de vierde generatie terugkruising van dezelfde beschermingsstatus genieten als de oudersoort (Trouwborst 2014). Ook in Duitsland wordt dit doorvertaald in de relevante wetgeving (Bundesnaturschutzgesetz), tenminste tot in de vierde generatie. Dit betekent dat zelfs honden die nog 6% DNA van wolf bevatten in principe nog steeds als wolven worden beschouwd. De Europese Commissie adviseert echter om hedendaagse hybriden tussen wolven en honden te verwijderen uit de populatie (EC-aanbeveling 173, 2014), teneinde de genetische integriteit van wolven niet te compromitteren. In de meeste Europese lidstaten is dit dan ook het gevoerde beleid. Concreet vereist dit een gerichte ontheffing vanwege de bevoegde overheid tot het verbod op het verstoren of doden van dat specifieke individu, zelfs als dit een bevestigde hybride betreft.

4. Hotspots / corridors in Nederland die veelvuldig worden benut door dispergerende wolven

~~*Deelvragen:*~~
~~a. Zo ja, waar zijn deze hotspots/corridors in Nederland aanwezig?~~
~~b. Wat is het huidige beeld en wat is de verwachting van de hotspots / corridors in Nederland?~~
~~c. Hoe is het schadebeeld binnen deze hotspots/corridors? In hoeverre is er tussen de hotspots/corridors een merkbaar verschil te zien?~~

In de periode 2015-2021 omvat het activiteitsgebied van wolven bijna de helft van het Nederlandse landoppervlak, als we geen rekening houden met (incidentele) uitstapjes. Binnen dit activiteitsgebied zijn zes hotspots van wolvenactiviteit onderscheiden: één in Drenthe, twee in Overijssel, twee in Gelderland en één in Noord-Brabant. Wolven zijn vooral vanuit Duitsland via de provincies Drenthe en Overijssel het land binnengekomen. De verwachting is dat deze route ook in de toekomst zal worden gebruikt, omdat hier in Duitsland meerdere territoria aanwezig zijn op relatief korte afstand van de Nederlandse grens. Op termijn zijn ook (meer) wolven vanuit het zuiden – via Limburg en Noord-Brabant – te verwachten, als wolven vanuit roedels in België op zoek gaan naar nieuw leefgebied en/of dieren via de Eifel of vanuit de Franse Alpen noordwaarts zwerven. Binnen Nederland zijn globaal vier corridors aan te wijzen, dus plekken waar sprake is van enige bundeling van bewegingen. Een eerste corridor loopt vanaf midden-Drenthe via midden-Overijssel naar de Achterhoek. Een tweede corridor is een aftakking hiervan en loopt vanaf midden-Overijssel richting de Veluwe. Een derde corridor ligt in het verlengde van de eerste en loopt vanaf de Achterhoek via Duitsland naar noord-Limburg en vervolgens naar het zuidoosten van Noord-Brabant. Ook het rivierengebied van Maas, Waal en Nederrijn laat enige bundeling van bewegingen zien, maar dan in oost-westrichting. De verwachting is dat, als meer wolven ons land bereiken of hier worden voortgebracht, het aantal corridors toeneemt en de ligging van de corridors, bij meer systematische waarnemingen, nauwkeuriger kan worden beschreven. Binnen een hotspot van wolvenactiviteit kunnen veel schademeldingen zijn gedaan, maar dit is niet altijd het geval. Dit betekent dat bij identificatie van een hotspot niet automatisch mag worden geconcludeerd dat dat ook een plek zal zijn waar (veel) schade optreedt.

Uitwerking

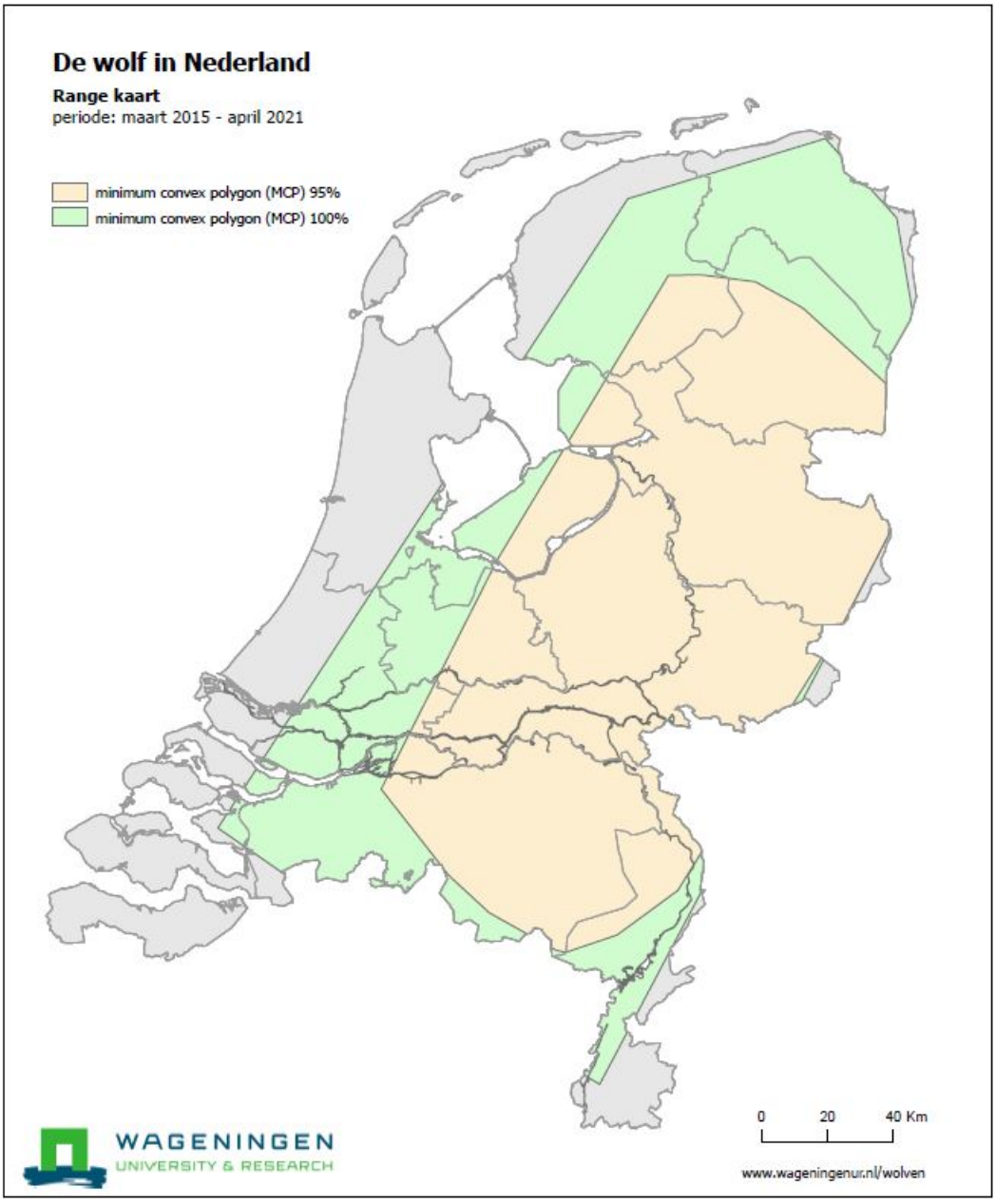
Identificatie hotspots
In het kader van deze fact-finding-study is een hotspot-analyse uitgevoerd. In een eerste stap is – globaal – het activiteitsgebied van wolven in Nederland bepaald. In een tweede stap zijn hotspots bepaald binnen dit activiteitsgebied. Hierbij zijn twee scenario's doorgerekend, die verschillen in de definitie die aan een hotspot is gegeven. In het eerste scenario is een hotspot gedefinieerd als een plek waar over een groter aaneengesloten oppervlak wolvenactiviteit is geregistreerd dan elders, ongeacht hoeveel verschillende wolven verantwoordelijk zijn voor deze activiteit. In het tweede scenario is dezelfde definitie wat betreft activiteit gebruikt, maar dan is ook het aantal wolven dat verantwoordelijk is voor de activiteit betrokken. Er is hier voor de uitwerking van twee scenario's gekozen om te illustreren dat de gekozen definitie voor een hotspot in grote mate van invloed is op de uitkomst van de hotspotanalyse. Naast de twee hier gebruikte definities van een hotspot zijn er nog (veel) andere definities te bedenken. Welke definitie het meest geschikt is, hangt af van het doel van de hotspotanalyse en de normering die men kiest, wat een beleidskeuze is (zie ook *Aanbevelingen*). In de kaders *Methodiek identificatie activiteitsgebied* en *Methodiek identificatie hotspots* is de hier gebruikte methode nader beschreven.

Methodiek identificatie activiteitsgebied

Het activiteitsgebied van wolven in Nederland is bepaald op basis van alle waarnemingen van wolven die in de periode maart 2015-april 2021 zijn gedaan (bron: BIJ12 database, WENR database telemetrisch onderzoek). Het betreft in totaal 1.187 waarnemingen, waarvan er 674 en 513 zijn geclassificeerd als een C1 respectievelijk C2 waarneming. De in de analyse betrokken waarnemingen omvatten registraties van (1) schade aan landbouwhuisdieren (n=191), (2) prooiresten van wilde fauna (n=17), (3) zichtwaarnemingen (n=346), (4) loopsporen/pootafdrukken van wolven (n=35), (5) uitwerpselen (n=590), (6) verkeersslachtoffers (n=5) en (7) telemetrisch onderzoek (n=@).
Voor het bepalen van het activiteitsgebied is een MCP (Minimum Convex Polygon) geplot rondom de waarnemingen. Met deze techniek worden in een puntenwolk van waarnemingen alle buitenste punten met elkaar verbonden, onder voorwaarde dat de binnenhoeken niet groter zijn dan 180 graden. Zijn deze binnenhoeken wel groter, dan worden de betreffende waarnemingen dus 'overgeslagen' bij het trekken van de buitengrens. Deze analyse is gedaan op basis van alle waarnemingen (MCP100 genoemd) en 95% van de waarnemingen (MCP95 genoemd). Bij de MCP95 zijn de 5% waarnemingen buiten beschouwing gelaten die het verst verwijderd zijn van het middelpunt van het op basis van alle waarnemingen bepaalde activiteitsgebied. Op deze wijze zijn dus (incidentele) verre uitstapjes van wolven buiten beschouwing gelaten, waardoor een beter beeld ontstaat van het kerngebied waarin wolven actief zijn geweest.

Methodiek identificatie hotspots
De hotspotanalyse – voor scenario 1 en 2 – zijn uitgevoerd op het schaalniveau van uurhokken (5*5 km). Allereerst is per uurhok bepaald of er waarnemingen van wolven zijn gedaan. Vervolgens is per uurhok een activiteitsscore berekend. Eén of meer waarnemingen in een uurhok levert 1 punt op, ieder aanliggend uurhok met een of meer waarnemingen levert een extra punt op, waardoor een uurhok 0-9 punten kan scoren. Daarnaast is per uurhok bepaald hoeveel verschillende individuen in het betreffende uurhok en de acht aanliggende uurhokken zijn waargenomen. Ingeval van scenario 1 spreken we van een hotspot als een uurhok 7-9 punten heeft, dus ongeacht het aantal verschillende wolven dat er is waargenomen. Ingeval van scenario 2 spreken we van een hotspot als een uurhok 7-9 punten heeft en er minimaal drie wolven in het uurhok en de aanliggende uurhokken zijn waargenomen. Merk op dat de analyse is gebaseerd op aanwezigheid/afwezigheid van waarnemingen van wolven in de uurhokken, ongeacht het aantal waarnemingen in die uurhokken. Voor deze aanpak is gekozen om niet te veel gewicht toe te kennen aan herhaalde waarnemingen van hetzelfde (gevestigde) dier. Ook past deze globale analyse beter bij de grote variatie aan typen waarnemingen.

Het activiteitsgebied van wolven bestrijkt inmiddels een groot deel van Nederland (figuur 1). Als alle waarnemingen uit de database in de analyse worden betrokken (MCP100), omvat het activiteitsgebied circa 76% van het landoppervlak. Zeeland, grote delen van de provincies Noord- en Zuid-Holland, het noordwesten van Friesland en het noorden van Groningen vallen buiten dit activiteitsgebied. Dat geldt ook voor kleine gebieden in het oosten van de provincies Groningen, Overijssel, Gelderland en Limburg. Deze laatste gebieden zijn echter een artefact van de gekozen methode waarbij alleen waarnemingen van wolven zijn betrokken die binnen Nederland zijn gedaan. Als ook waarnemingen in Duitsland in de analyse zouden worden betrokken, vallen ook deze kleine gebieden langs de oostelijke landsgrens binnen het huidige activiteitsgebied van de wolf. Als 95% van alle waarnemingen in de analyse wordt betrokken (MCP95), een analyse exclusief 'uitschieters' dus, omvat het activiteitsgebied circa 48% van het landoppervlak. De provincies Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en Groningen vallen er dan nog geheel buiten. Verder vallen ook grote delen van Noord-Brabant, Utrecht, Flevoland, Friesland en Limburg buiten dit activiteitsgebied, wat als kerngebied kan worden gezien. Het grootste deel van dit activiteitsgebied wordt dus uitgemaakt door de provincies Drenthe, Overijssel en Gelderland.

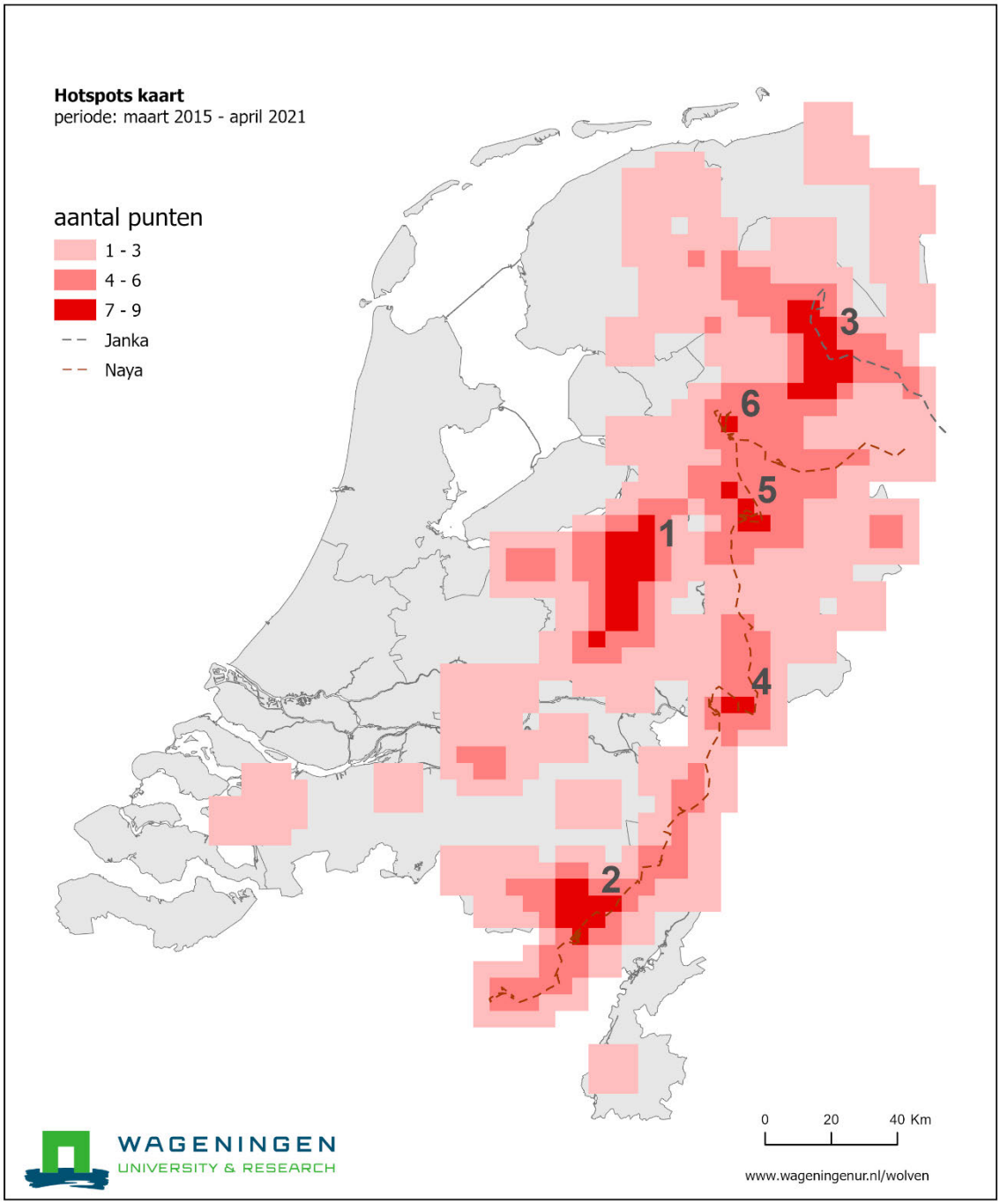


Figuur 5.4.1. Activiteitsgebied van de wolf in Nederland op basis van respectievelijk 100% en 95% van alle in Nederland gedane waarnemingen.

Ingeval van scenario 1 kunnen binnen Nederland, op basis van de waarnemingen vanaf 2015, zes hotspots van wolvenactiviteit worden onderscheiden (figuur 2a): (1) het natuurgebied De Veluwe in de provincie Gelderland, (2) de natuurgebieden Leenderheide en Groote Peel en omgeving, ten zuidoosten van Eindhoven in Noord-Brabant, (3) midden-Drenthe, min of meer het hele gebied tussen Assen en Emmen, (4) het natuurgebied Montferland en een deel van het buitengebied in de Oude IJsselstreek in de provincie Gelderland, (5) de natuurgebieden Lemelerberg en Sallandse Heuvelrug en omgeving in de provincie Overijssel, en (6) het natuurgebied De Zwarte Dennen en omgeving, ten oosten van Staphorst in de provincie Overijssel. Ingeval van scenario 2 komen er vier hotspots in beeld. Dit betreffen de hotspots 1, 2, xxx. Natuurgebied Montferland/Oude IJsselstreek en natuurgebied De Zwarte Dennen en omgeving zijn in dit scenario niet als hotspot aangemerkt omdat de waarnemingen in deze gebieden afkomstig zijn van minder dan drie wolven. In de vier overige hotspots uit scenario 1 is de drempelwaarde van drie wolven wel gehaald. In en rond hotspot 2 en 5 zijn vier verschillende wolven waargenomen, in en rond hotspot 3 zijn zeven verschillende wolven waargenomen en in en rond hotspot 1 zijn elf verschillende wolven geregistreerd.

De hotspots betreffen gebieden waar zwervende wolven langere tijd verbleven en/of waar de dieren zich hebben gevestigd. Bij interpretatie van de kaarten moet bedacht worden dat een deel van deze

hotspots inmiddels ‘verleden tijd’ is. Waarnemingen van (zwervende) wolven in een bepaalde tijdperiode kunnen immers tot identificatie van een hotspot leiden, maar inmiddels kunnen de dieren het gebied weer hebben verlaten. Een voorbeeld hiervan is de hotspot in het Montferland/Oude IJsselstreek (scenario 1) die als hotspot is aangemerkt omdat wolf Naya hier enige tijd heeft rondgezworven voordat ze haar tocht naar het zuiden voortzette. Het nog relatief beperkte aantal waarnemingen in de dataset maakt ook dat nieuwe waarnemingen snel kunnen leiden tot grotere hotspots of het versmelten van twee hotspots, zoals die in Overijssel. Tevens moet er rekening mee worden gehouden dat er hotspots gemist zijn, aangezien de analyse voor een belangrijk deel gebaseerd is op incidentele (toevallige) waarnemingen en niet op systematische inventarisaties. Wat bij vergelijking van de twee scenario’s duidelijk wordt, is dat de definitie van wat een hotspot is en de normering die wordt gekozen (drempelwaarden), in grote mate de uitkomst van de analyse bepaalt en er bij een (iets) andere definitie en/of normering dus (snel) hotspots af kunnen vallen of bij kunnen komen.



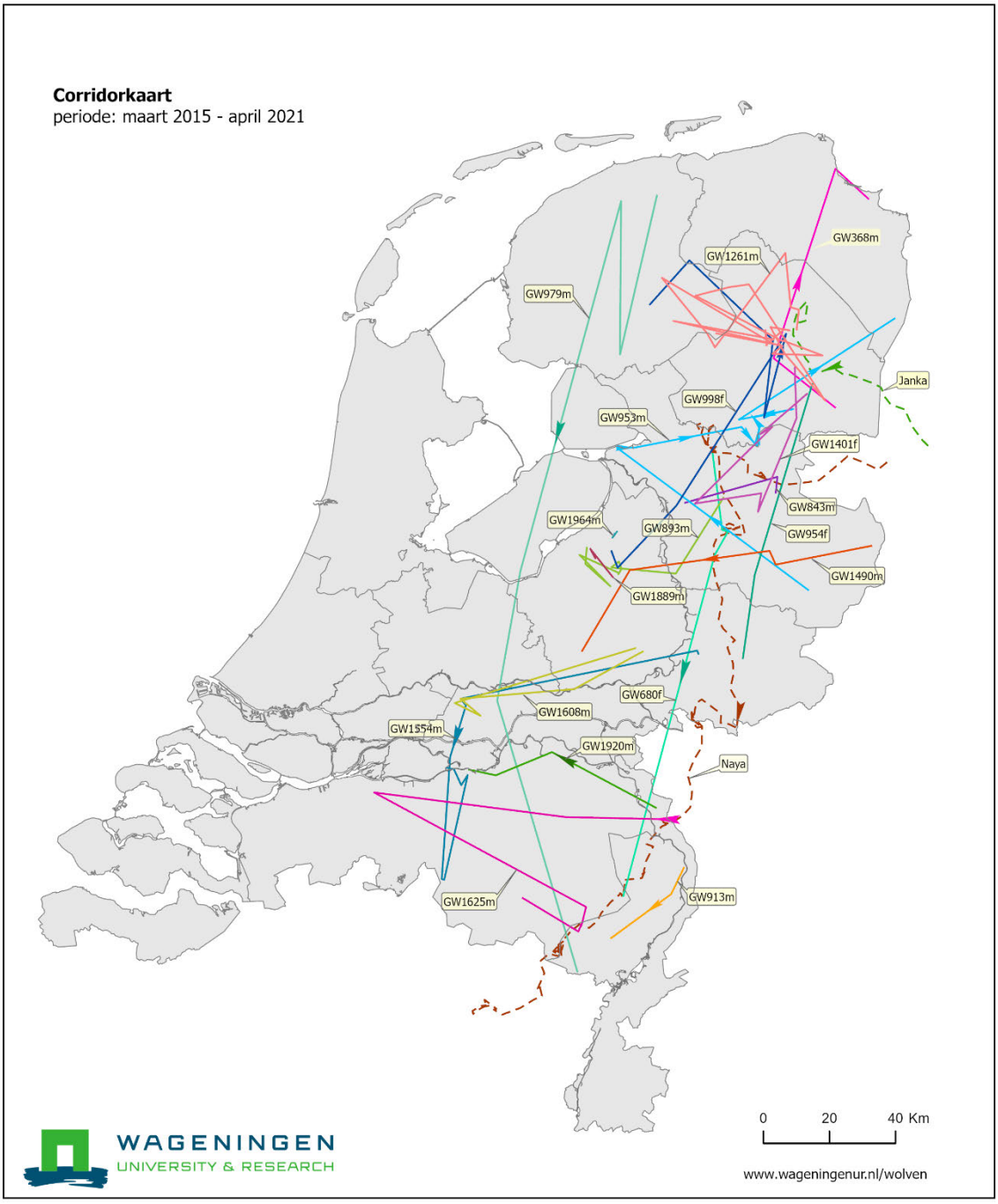
Figuur 5.4.2. Hotspots van activiteit van de wolf in Nederland over de periode maart 2015 – april 2021 op basis van scenario 1 (links) en scenario 2 (rechts).

Identificatie corridors

Een 'corridor' is hier gedefinieerd als een zone of gebied waar relatief vaak wolven passeren in vergelijking met andere gebieden in Nederland. Voor de identificatie van dergelijke corridors, is gebruik gemaakt van alle waarnemingen die aan individuele dieren kunnen worden gelinkt. In een eerste stap zijn de waarnemingen op kaart geplot van alle individuen (n=22) die minimaal drie keer zijn waargenomen. In een tweede stap zijn deze waarnemingen in chronologische volgorde met elkaar verbonden, waarbij de looprichting met een pijl is weergegeven. In een derde stap is op zicht verkend waar sprake is van een zekere mate van bundeling van door wolven afgelegde routes. Hier is voor deze globale verkenning gekozen, omdat de dataset een meer gedetailleerde analyse niet toelaat. De meeste waarnemingen in de dataset – met uitzondering van de waarnemingen die zijn gedaan tijdens telemetrisch onderzoek van twee met een zender uitgeruste wolven – zijn immers incidentele waarnemingen die meestal pas enige tijd na elkaar zijn gedaan. De verbindingslijnen tussen twee waarnemingen geven dus maar beperkte informatie over de door wolven afgelegde routes. Daarvoor is telemetrisch onderzoek vereist. De hier uitgevoerde analyse moet dan ook vooral worden gezien als een eerste verkenning die alleen op hoog schaalniveau potentiële corridors aanwijst.

Figuur 3 geeft een indicatie van de gebieden die individuele wolven in Nederland hebben doorkruist, de richting van hun bewegingen en de plek van binnenkomst vanuit onze buurlanden. Binnen Nederland zijn globaal vier corridors aan te wijzen, dus plekken waar sprake is van enige bundeling van bewegingen. Een eerste corridor loopt vanaf midden-Drenthe via midden-Overijssel naar de Achterhoek. Een tweede corridor is een aftakking hiervan en loopt vanaf midden-Overijssel richting de Veluwe. Een derde corridor ligt in het verlengde van de eerste en loopt vanaf de Achterhoek via Duitsland naar noord-Limburg en vervolgens naar het zuidoosten van Noord-Brabant. Ook het rivierengebied van Maas en Waal laat enige bundeling van bewegingen zien, maar dan in oost-westrichting. Veel preciezer kunnen corridors op dit moment niet worden vastgesteld. Om dat te kunnen zijn enerzijds bewegingspatronen van meer wolven nodig en anderzijds meer systematische waarnemingen zodat de afgelegde routes gedetailleerder in beeld kunnen worden gebracht. De verwachting is dat, als meer wolven ons land bereiken of hier worden voortgebracht, het aantal corridors toeneemt en er ook meer inzicht ontstaat in de precieze ligging van de corridors.

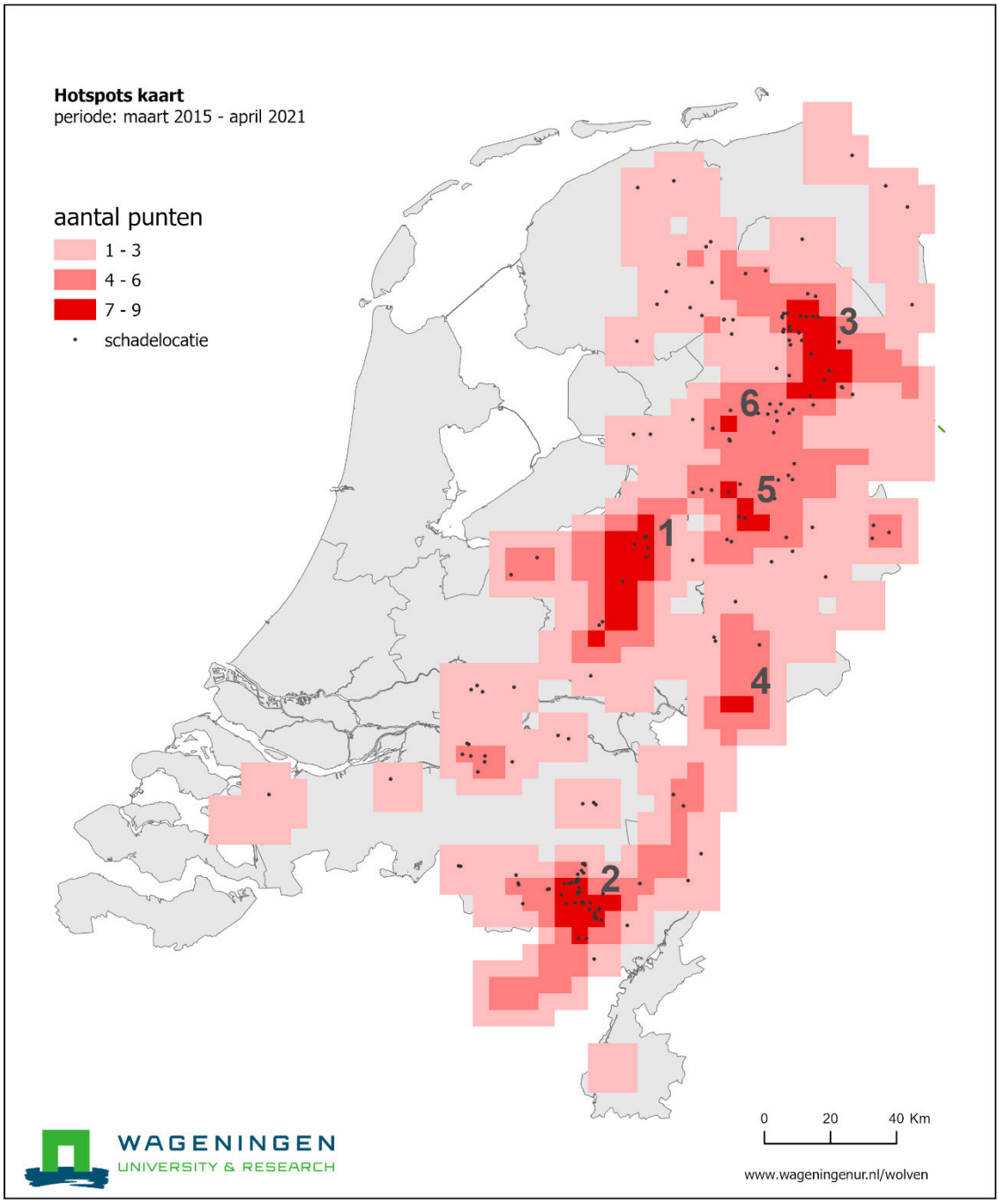
Het merendeel van de in Nederland waargenomen wolven zijn voor het eerst in de provincies Drenthe en Overijssel geregistreerd. Er is dus duidelijk sprake van een noordelijke route voor binnenkomst vanuit Duitsland. Deze observatie sluit aan op het gegeven dat de dichtstbijzijnde territoria van wolven in Duitsland ten oosten van deze noordelijke provincies liggen en dat het habitat daar als geschikt is beoordeeld (figuur x H5.6). Ten oosten van de provincies Gelderland en Limburg is in Duitsland veel gebied juist als ongeschikt voor wolven beoordeeld, mede door de sterke mate van verstedelijking. Dit betekent niet dat wolven hier Nederland niet kunnen binnekomen, zie bijvoorbeeld GW1920m en GW1625m (figuur 3), maar de verwachting is dat dit minder frequent zal gebeuren. Figuur x (H5.6) laat ook zien dat, hoewel het aantal territoria van wolven er nog beperkt is, het Duitse Eifelgebied, als zeer geschikt leefgebied is beoordeeld. Dat geldt ook voor de aangrenzende gebieden in België (Ardennen) (Schockert et al., 2020). Het is dan ook de verwachting dat hier op termijn een vergelijkbare route voor binnenkomst tot stand komt. Daarnaast zit ook België in de vroege vestigingsfase en zullen wolven vanuit roedels die daar ontstaan de Nederlandse grens kunnen gaan passeren. Een voorbeeld hiervan is wolf GW2089m die in april 2020 is gesignaleerd in Zeeland. De wolf is Nederland via België binnengekomen en is gedurende enkele dagen gespot in zowel het westen van Noord-Brabant als Zeeland. Vervolgens is hij weer teruggekeerd naar Vlaanderen (BIJ12, 2021). Een geringe, maar niet uit te sluiten kans is dat wolven vanuit Frankrijk naar Nederland trekken. Zo heeft wolf GW1625m zich gevestigd op de Groote Heide in het zuidoosten van Noord-Brabant, maar is afkomstig uit de Franse alpine populatie.



Figuur 5.4.3. Globale bewegingspatronen van individuele wolven in Nederland; alleen individuen die minimaal driemaal zijn waargenomen.

Schade binnen hotspots

Schade aan landbouwhuisdieren vond de afgelopen jaren vooral plaats op locaties waar dispergerende wolven langstrokken. Figuur 4 geeft een overzicht van de locaties waar landbouwhuisdieren (vooral schapen) zijn gepredeerd in de periode 2015-2021, in relatie tot de ligging van hotspots volgens scenario 1 en 2. Deze kaartbeelden illustreren dat er binnen een hotspot veel schademeldingen kunnen zijn, zoals te zien is in Noord-Brabant. Maar dit is niet altijd het geval, zoals onder meer te zien is bij de hotspots op de Veluwe en, ingeval van scenario 1, in de Achterhoek. Dit betekent dat bij identificatie van een hotspot niet automatisch mag worden geconcludeerd dat dat ook een plek zal zijn waar (veel) schade optreedt.



Figuur 5.4.4. De locaties waar schade door wolven aan landbouwhuisdieren is vastgesteld over de periode maart 2015 – april 2021, geplot over de hotspotkaart op basis van scenario 1 (figuur 5.4.2).

Op de Veluwe, waar wolven zich inmiddels hebben gevestigd, is het aantal schadegevallen dus relatief gering. Onderzoek naar de mogelijke oorzaken hiervan is vooralsnog niet geïnitieerd. Een hypothese is dat wolven op de Veluwe op dit moment blijkbaar in staat zijn om voldoende wilde (hoef)dieren te bemachtigen, terwijl dit niet het geval is in de gebieden met gevestigde dieren – Groote Heide e.o. en midden-Drenthe – waar wel frequent schade is gemeld; zie ook H4.6. Een review van 119 artikelen over de dieetkeus van wolven door Janeiro-Ottero et al. (2020) wees uit dat wolven vooral wilde hoefdieren eten, indien in voldoende mate beschikbaar, zelfs wanneer landbouwhuisdieren in hogere dichtheden aanwezig zijn dan wilde hoefdieren. Dit geldt met name voor de Centraal-Europese en Noord-Amerikaanse populaties wolven. Voor gebieden waarin wilde prooidieren schaars zijn, zoals in Griekenland, Italië en het Iberisch schiereiland, geldt echter dat landbouwhuisdieren de voornaamste prooi zijn. Hierbij speelt overigens de wijze waarop de dieren worden gehouden een rol. Grote landbouwhuisdieren, zoals runderen, zijn minder in trek dan kleine, zoals schapen en geiten. Kleine kuddes zijn meer in trek dan grote, naar verwachting omdat ze minder anti-predatorgedrag vertonen.

En onbeschermde kuddes worden vaker gepredeerd dan beschermde kuddes. Een tweede hypothese is dat er verschillen bestaan tussen individuen op basis van het (foerageer)gedrag van de roedel waarin ze geboren en opgegroeid zijn (zie ook hoofdstuk 6, paragraaf 6.1 en 6.2). Van Liere et al. (2021) vonden een verband tussen het gedrag van jonge wolven met betrekking tot het gebruik van gebieden met menselijke activiteit en de predatie van landbouwhuisdieren, en het gedrag van de roedel waarin ze geboren zijn. Zij stelden dat wolven die opgroeien in een roedel dat vooral landbouwhuisdieren eet, dat later zelf ook zullen doen. Deze conclusie is echter twijfelachtig omdat ten minste in enkele gevallen kon worden vastgesteld dat door Van Liere et al. opgevoerde aanvallen op schapen niet door de bewuste roedel waren verricht (, LUPUS, pers. comm.). Onderzoek naar het terreingebruik, de dieetkeuze in combinatie met ouderschapsanalyse in de diverse gebieden waar wolven zich vestigen in Nederland kan hier meer licht op werpen.

Aanbevelingen

- Beschrijf in detail welke (beleids)beslissingen men op basis van een kaart met 'hotspots' of 'corridors' wil maken. Wat is het doel van een dergelijke kaart? Waar wil men de kaart voor gaan gebruiken? En definieer, op basis van deze doelen, wat als 'hotspot' of 'corridor' moet worden gezien en wat niet. Dit omvat niet alleen de keuze van variabelen die men in de definitie wil betrekken, maar ook de keuze voor de te hanteren normering, dus de gekozen drempelwaarde per variabele die bepaalt of een plek classificeert als hotspot of niet.
- Ontwerp een onderzoeksprogramma waarmee op meer systematische wijze informatie over de verspreiding en activiteit van wolven kan worden verkregen, wat als input kan worden gebruikt voor toekomstige kaarten van hotspots en corridors. Richt hierbij nadrukkelijk ook de aandacht op de bewegingen en het terreingebruik van zowel dispergerende als gevestigde wolven, bijvoorbeeld door (jonge) wolven in de diverse roedels van een zender te voorzien.
- Ontwerp een onderzoeksprogramma waarmee meer inzicht kan worden verkregen in de dieetkeuze van zowel dispergerende als gevestigde wolven, bijvoorbeeld door analyses van uitwerpselen. Dergelijk onderzoek vindt bij voorkeur op meerdere plaatsen in het land plaats, zodat eventuele verschillen tussen regio's – met verschillen in samenstelling en aantal prooidieren – kunnen worden geïdentificeerd.

5. De functie van Nederland voor de wolf

De afgelopen jaren fungeert Nederland vooral als doortrekgebied voor wolven. Vestiging verloopt tot op heden mondjesmaat, waarbij vooral solitaire wolven zich vestigen en voortplanting tot op heden alleen plaats vindt op de Veluwe. De Nederlandse populatie bevindt zich in de vestigingsfase, met een kleine, stichtende populatie. De Nederlandse wolvenpopulatie maakt deel uit van een grensoverschrijdende populatie met onderlinge uitwisseling. Het is niet te voorzien of in Nederland een balans tussen sterfte en voortplanting wordt bereikt, of dat de populatie netto afhankelijk zal blijven van immigratie van wolven uit omliggende landen. Dat er met regelmaat grensoverschrijdende uitwisseling zal zijn van wolven is wel zeker.

Uitwerking

Met de uitbreiding van de wolvenpopulatie in Duitsland, duiken sinds 2015 steeds vaker wolven op in Nederland en daarbij neemt ook het jaarlijkse aantal waarnemingen toe (tabel 5.5.1)

Tabel 5.5.1. Aantal geverifieerde waarnemingen van wolven in Nederland en het minimaal aantal aangetoonde individuen op basis van DNA analyse in de periode 2015 tot en met 2020.

	# waarnemingen	# individuen
2015	6	1
2016	2	1
2017	5	3
2018	78	2
2019	162	5
2020	437	10

De meeste wolven die in Nederland opduiken zijn dieren op dispersie, die gedurende kortere of langere tijd in Nederland verblijven. Veruit de meeste wolven die In Nederland zijn waargenomen (13 van de 28, zie 5.1) trekken voor korte tijd door Nederland zonder zich hier te vestigen. Wolven op dispersie kunnen hierbij grote afstanden afleggen. Een voorbeeld hiervan is wolf GW1554m "Billy" die vanuit Duitsland in de periode van 18 april tot 1 juni 2020 door Nederland trok en via België, Luxemburg en de Duits-Luxemburgse grens in de Franse Vogezen opdook en daar uiteindelijk in september 2020 werd doodgeschoten (zie ook H4.6 voor een kaartje met zijn waarneemlocaties). Een ander voorbeeld hiervan is de gezenderde wolf Naya (GW680f) die in oktober 2017 vanuit Mecklenburg-Vorpommern (Duitsland) uit haar geboortegebied vertrok, in december 2018 door Nederland trok om in januari 2019 in België op te duiken en daarbij minimaal 1238 km aflegde (Jansman et al, in prep). Ze vestigde zich daar op een militair oefenterrein nabij Hechtel-Eksel, waar ze een partner vond en een eigen roedel startte in 2019.
Van de 28 wolven die in Nederland zijn waargenomen tot november 2021 (zie figuur x, H5.1), zijn er zeven (25%) nog aanwezig, acht (29%) hebben het land weer verlaten en vier (14%) zijn in Nederland doodgereden. Vestiging vond voor het eerst plaats op de Noord-Veluwe vanaf juli 2018 door GW998f. In januari 2019 vestigde GW893m zich bij dit dier, waarmee het eerste Nederlandse roedel een feit is. Overige vestigingen van buitenlandse dieren vonden plaats vanaf augustus 2018 op de midden-Veluwe (GW960f) en vanaf maart 2020, GW1625m op de Groote Heide. GW1261m vestigde zich vanaf juli 2019 voor langere tijd in Drenthe, maar trekt uiteindelijk in juli 2020 weg naar Duitsland waar het dier nadien nog enkele keren op basis van DNA is waargenomen.
Voortplanting in Nederland is tot op heden alleen waargenomen bij de roedel op de Noord-Veluwe. Naast waarnemingen met camera's worden in 2019/2020 middels DNA analyse nakomelingen aangetoond. Van deze nakomelingen heeft GW1729f zich sinds juni 2020 gevestigd op de Zuid-Veluwe. In maart 2021 wordt zij doodgereden en blijkt drachtig te zijn. Haar partner wordt nadien nog wel in het territorium aangetroffen. Een andere nakomeling van het Noord-Veluwe roedel (GW1626m) wordt doodgereden bij Epe in maart 2020. In januari 2020 worden 8 wolven waargenomen in het Noord-Veluwe roedel waaronder waarschijnlijk 4 welpen uit 2020 en 2 jaarlingen uit 2019 (https://www.wolveninnederland.nl/nieuws/wolvenfamilie-floreert-op-de-veluwe; geraadpleegd 14 juni 2021).

Uit H5.10 en 5.11 blijkt dat in Nederland geen zelfstandig levensvatbare populatie kan ontstaan. De Nederlandse wolven zullen altijd onderdeel uitmaken van een grensoverschrijdende (meta)populatie. Momenteel vervuld Nederland voor de wolf vooral de rol van potentieel te herkoloniseren leefgebied. Met de toename in aantallen en verspreidingsgebied van de Centraal-Europese en Alpine populaties is het waarschijnlijk dat er steeds vaker dispergerende wolven Nederland zullen aandoen. Afhankelijk of deze zwervende wolven een territorium weten te vinden en te overleven zal zo'n wolf zich vestigen of weer verdwijnen. Omgekeerd kunnen ook in Nederland geboren jonge wolven er voor kiezen om in Nederland een territorium te zoeken, of verder weg te trekken en daarbij in het buitenland opduiken. Belangrijke factoren hierbij zijn geschikt leefgebied en sterfte. Indien er nog geschikt leefgebied beschikbaar is, bied dat zwervende wolven een kans om een territorium te stichten. Zodra in Nederland de beste gebieden zijn bezet zal het voor een wolf moelijker worden om een eigen plek in te nemen. De onderlinge concurrentie tussen wolven om territoria, voedsel en paringspartners zal dan tot meer slachtoffers leiden. Daarnaast is de dispersiefase risicovol. Wolven hebben dan het ouderlijk

roedel verlaten en staan er in die fase alleen voor. Tevens doorkruizen ze onbekende leefgebied en komen ze mogelijk vele nieuwe en potentieel gevaarlijke situaties tegen, zoals verkeer en bezette territoria die agressief verdedigd worden tegen indringers.
Vroeg of laat zal een groeiende populatie de draagkracht bereiken: de fase dat het aantal dieren min of meer stabiel is. Hierbij is de sterfte, voortplanting en migratie in balans. Binnen de populatie kunnen er wel regio's zijn waar de netto voortplanting hoger is dan de sterfte. En daarnaast zijn er mogelijk regio's waar de netto sterfte hoger is dan de aanwas. De eerste situatie noemen we een bronpopulatie. Vanuit een bronpopulatie zullen jonge dieren veelal emigreren om een eigen plek te vinden. De tweede situatie noemen we een putpopulatie. In een putpopulatie zullen relatief meer dieren moeten immigreren om de hoge sterfte te compenseren (Fuller et al 2003). Momenteel is de Veluwe een bronpopulatie. Er worden meer wolven geboren dan er sterven. Daarnaast trekken er nog wolven van elders naar de Veluwe.

6. De ecologische draagkracht van Nederland voor wolven

Omdat informatie over de in Nederland voorkomende wolven omtrent het habitatgebruik en territoriumomvang slechts in beperkte mate aanwezig is, is een uitspraak over de draagkracht op dit moment zeer onbetrouwbaar. De modelmatige studies die Potiek et al (2012) en Lelieveld (2012) uitvoerden leveren een eerste ruwe indicatie van de geschiktheid van Nederland voor wolven, maar zijn niet gebaseerd op informatie die afkomstig is van in Nederland gevestigde wolven. Deze studies illustreren waar wolven zich in de beginfase van de herkolonisatie vermoedelijk het eerst zullen vestigen. Toekomstig onderzoek is noodzakelijk om hieromtrent voortschrijdend inzicht te verkrijgen.

Uitwerking

1. Ecologische draagkracht

Ecologische draagkracht is te definiëren als de maximale grootte van een populatie op basis van het natuurlijk voedselaanbod. Of anders gezegd: het maximum aantal individuen van een soort dat in een gebied kan leven. De draagkracht van een gebied hangt primair samen met de omvang en kwaliteit van het leefgebied voor de soort (Groot Bruinderink et al., 1999). Zo is de draagkracht van een voedselrijk gebied hoger dan die van een voedselarm gebied van vergelijkbare grootte. De draagkracht wordt bepaald door factoren als (1) de aanwezigheid van prooien, met name hoefdieren, (2) de aanwezigheid van parasieten en ziekteverwekkers, (3) de aanwezigheid van andere grote roofdieren - die concurreren om voedsel en ruimte of elkaar juist onderling faciliteren door achtergebleven prooien, of door directe predatie van jongen door bijvoorbeeld lynxen, of (4) het weer (o.a. hoeveelheid neerslag, temperatuur, sneeuwdikte) (Kramer et al., 2017). Onder natuurlijke omstandigheden - dus zonder populatiebeheer –is de draagkracht stabiel (en daarmee de populatieomvang) in de tijd maar kan de populatieomvang iets hoger liggen in gunstige jaren en weer terug zakken door ziekten, onderlinge concurrentie of voedselschaarste. Enkele van deze factoren worden in Centraal-Europa beïnvloed of bepaald door de mens, zoals de prooidichtheid en anhtropogene sterfte (middels beheerjacht op hoefdieren of wolven), ander zijn niet goed te bepalen zoals het klimaat. Wolven zijn zeer intelligente en flexibele dieren die in uiteenlopende leefgebieden weten te overleven (Reinhardt et al. 2019).

2. Habitatgeschiktheidsanalyse

In H 4.5 is de habitatvoorkeur voor wolven uitgewerkt. Voor een Duitse draagkrachtstudie melden de onderzoekers dat wolven dermate generalisten zijn dat ze in vele typen landschappen wel een plek

zouden kunnen vinden (Kramer-Schadt et al, 2020). Hoe zich dat in Nederland gaat ontwikkelen is niet goed te voorspellen. Belangrijke factor daarbij is niet alleen hoeveel wolven het ecosysteem aan kan (draagkracht), maar ook, hoeveel wolven, inclusief hun handelingen, accepteert de Nederlandse maatschappij (draagvlak). De menselijke factor is in een druk bevolkt land als Nederland van groot belang, en op voorhand niet in te schatten.

Op basis van met name voedselbeschikbaarheid en habitatcriteria zijn wel modelanalyses gedaan hoeveel ruimte er voor wolven in Duitsland zou zijn. De meest recente en concrete voor Duitsland is verricht door Kramer-Schadt et al, 2020 "Habitatmodelering en inschatting van potentiële aantallen territoria voor wolven in Duitsland" (vertaalde titel uit het Duits). In dit rapport is ook een samenvatting van andere habitatmodelanalyses opgenomen. Menselijke invloed, variërend van landbouw, wegendichtheid tot menselijke bevolkingsomvang, had in alle studies een negatief effect op wolven. Variabelen als bosoppervlakte en prooidichtheid waren vooral positief voor wolven.

Op basis van onder andere gezenderde wolven werd in het model gerekend met een territorium-oppervlakte van minstens 200km^2. De prooidichtheid in Duitsland is niet overal hetzelfde, maar wel zijn de afschotgegevens hoog in vergelijking met andere Europese landen. De auteurs zijn er dan ook van uitgegaan dat de prooidichtheid voor wolven in Duitsland geen belemmering vormt. Er is in het model met meerdere scenario's gerekend. Tevens is de uitkomst vergeleken met eerdere habitatgeschiktheids analyses (Knauer 2015; Fechter & Storch, 2014). Ten slotte zijn ook de bevestigde verspreidingsgegevens over de modelanalyses gelegd om te kijken of het model ook strookt met de praktijk.

Foto optie

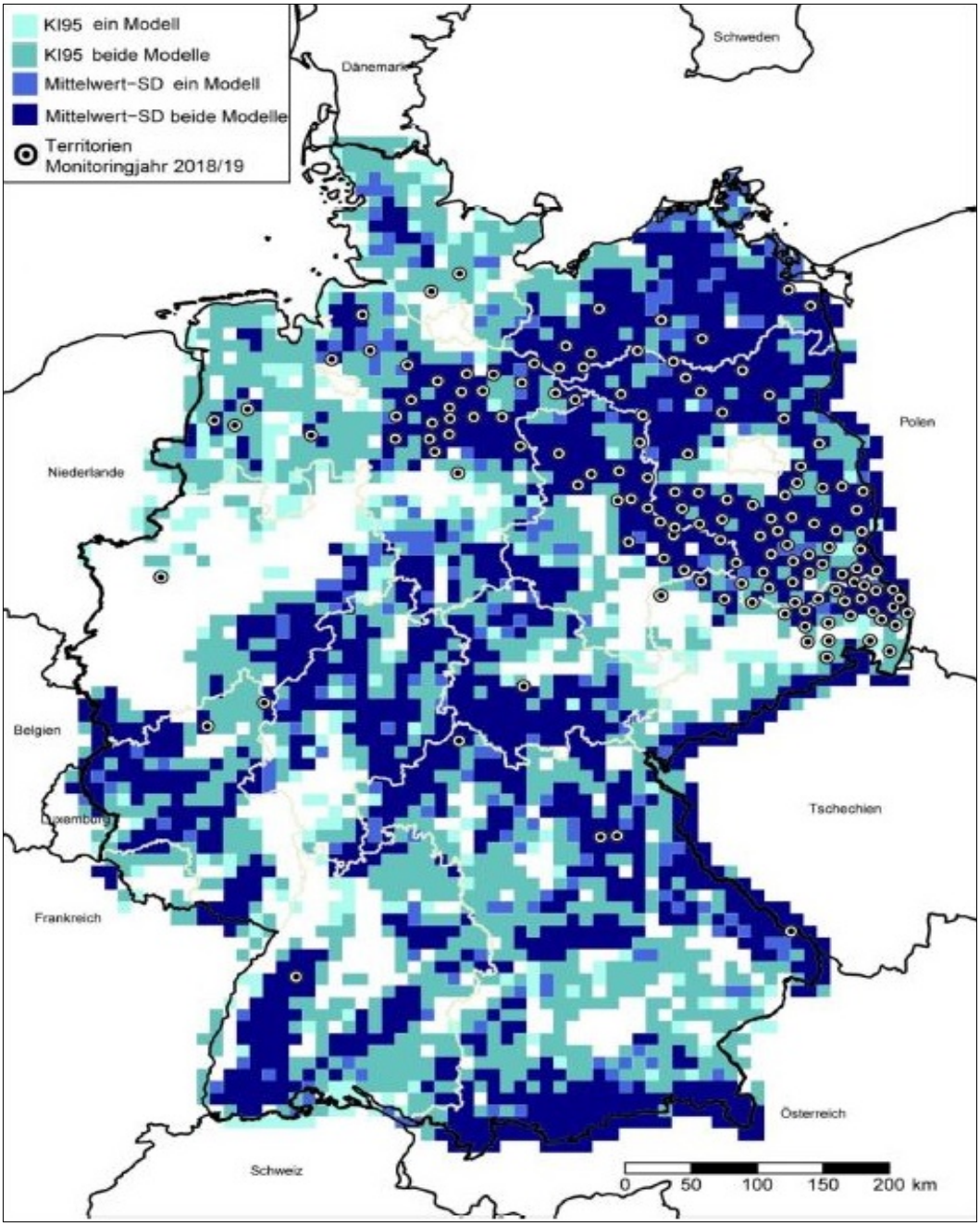
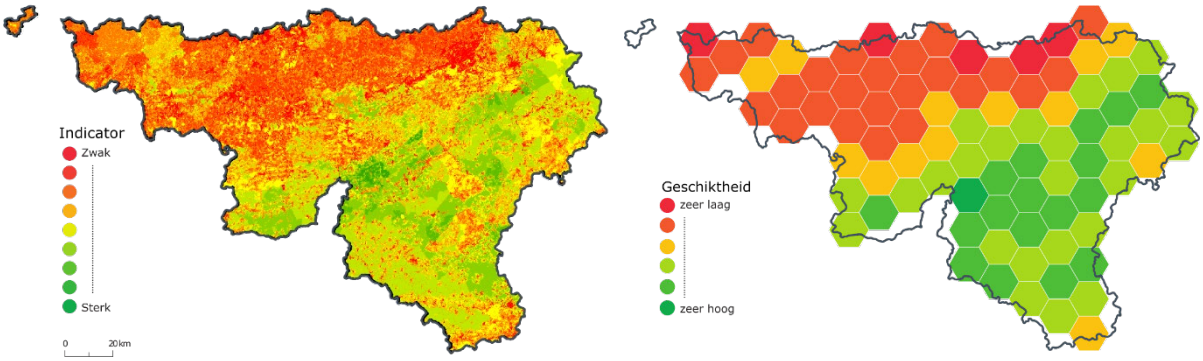


Fig 5.6.1: Habitatgeschiktheidsanalyse van Duitsland voor wolven, met daarin de territoria van gevestigde wolven in jaar 2018-2019 geplot als stip. Er zijn twee modellen geplot en daarvan ook de gemiddelden. Globaal betekend donkerblauw het gemodelleerde kerngebied voor wolven (optimaal leefgebied), met in groen de potentieel geschikte leefgebieden. Het gemodelleerde kerngebied in donkerblauw komt x goed overeen met waar nu ook de gevestigde wolven (cirkels) zich bevinden. Bron: Kramer-Schadt et al, 2020.

Het aantal potentiële territoria voor wolven in Duitsland is in dit model geschat op 700-1400. Deze studie vermeld dat duidelijk is geworden dat grote delen van Duitsland als leefgebied geschikt zijn voor wolven. Ook leefgebieden die voornamelijk uit agrarisch cultuurlandschap bestaan, maar wel enkele veilige dagrustplaatsen als bosjes herbergen, zijn geschikt voor wolven. Voor het beheer geeft het rapport dan ook mee dat er niet alleen met doortrekkende wolven rekening moet worden gehouden, maar ook met vestiging en dus in het bijzonder met de effectieve bescherming van vee.

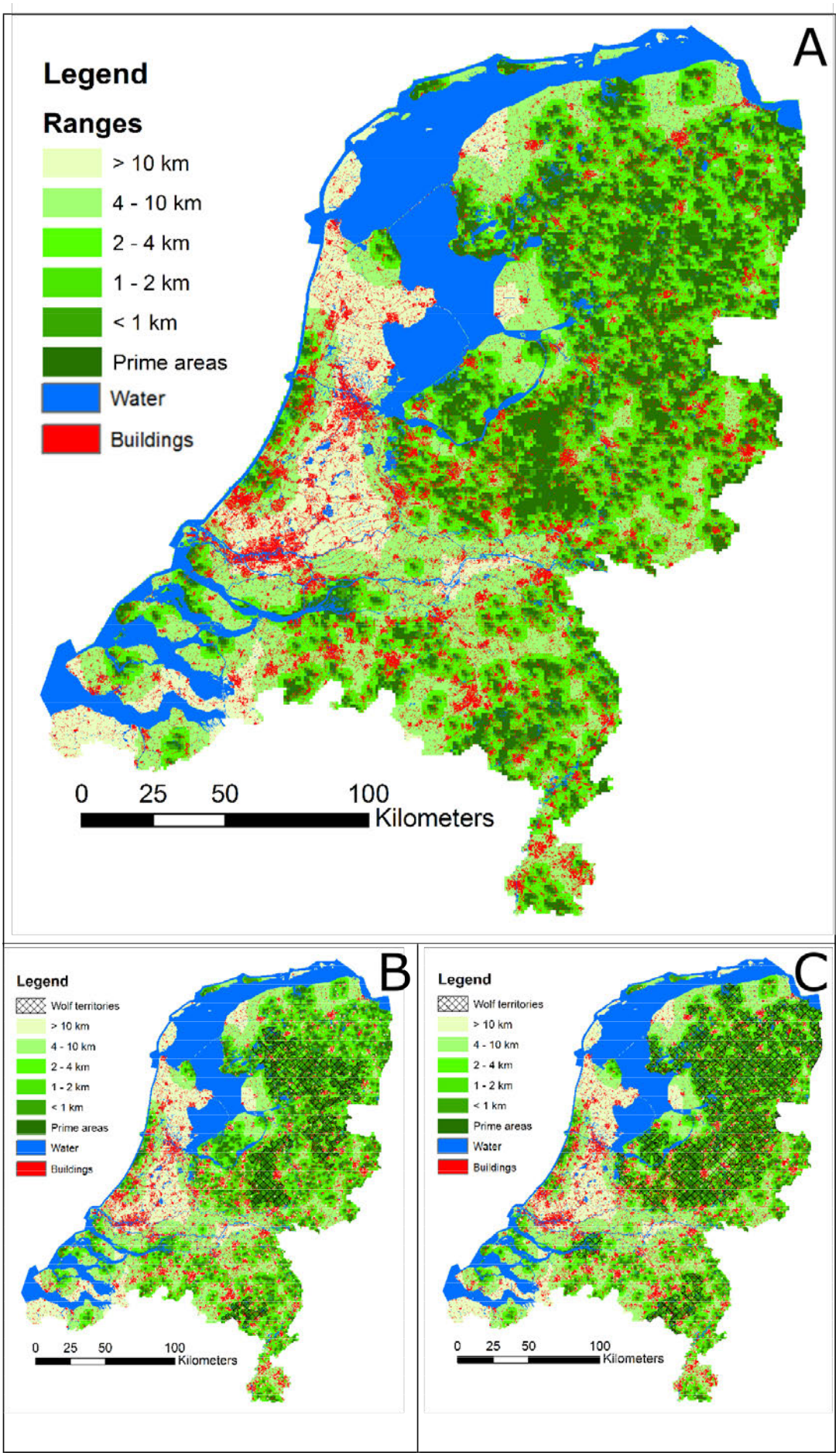
Voor Wallonië is ook een habitatsgeschiktheidsanalyse verricht en in figuur 5.6.2 weergegeven (Crismer 2018; Schockert et al. 2020). Globaal suggereert het model dat er ruimte is voor circa 18 territoria van wolven (de donkergroene hexagonen in de figuur).



Figuur 5.6.2. Habitatgeschiktheid volgens Crismer (2018), op celniveau (links) en op niveau van hexagonen van 200 km^2.

In Nederland zijn twee analyses verricht naar de habitatgeschiktheid of draagkracht van Nederland voor wolven. Lelieveld (2012) heeft op basis van met name habitat, bevolkingsdichtheid, wegennetwerk en prooidieren een habitatgeschiktheidsanalyse verricht (figuur 5.6.3). Hij komt tot de conclusie dat er ruimte is voor ten minste 16 roedels (vooral op de Veluwe en Noordoost Nederland), maar dat gezien de flexibiliteit van wolven dit vooral moet worden gezien als een bevinding waar wolven zich in eerste instantie kunnen gaan vestigen. Potiek et al (2012) hebben een draagkracht- en populatie dynamische analyse gedaan om het potentieel voor de wolf in Nederland te bepalen. Daarnaast is het effect van fragmentatie (en ecoducten) en het klimaat op die draagkracht bestudeerd. Ze concluderen dat de draagkracht sterk wordt bepaald door de versnippering van het landschap vanwege een verhoogd risico op aanrijdingen. Het veranderende klimaat is als factor minder belangrijk dan de versnippering. Klimaatverandering is gunstig voor wolven omdat de dichtheid aan hoefdieren zou toenemen door meer eikels en beukennoten, en minder wintersterfte. Indien in het model rekening wordt gehouden met ecoducten, en dus het verkeersrisico afneemt, dan is de geschatte draagkracht maximaal 438 wolven. Dit maximale aantal zou alleen bereikt kunnen worden als er met name meer aan ontsnippering gedaan zou worden in Nederland. Met een ander model in dit onderzoek werd vastgesteld dat het aantal wolven rond de 50 zal stabiliseren in 2100 in Nederland. Deze modellen houden echter geen rekening met immigratie en emigratie van en naar aangrenzende regio's.

In figuur 5.6.3 is de habitatgeschikheidsanalyse weergegeven uit Lelieveld (2012). 'Prime areas' zijn gebieden die volgens het model geschikt zijn voor wolven. De modelinput daarvoor was dat er per 1km^2 : minder dan 10 mensen in dat gebied wonen, er minder dan 400m weg aanwezig is, er ten minste 25 kg biomassa prooi aanwezig is, en dat het geen water of bebouwde kom betreft. Op basis van een maximale afstand die wolven afleggen buiten hun home range is er vervolgens een analyse toegepast die de afstand tot het geschikte (prime) gebied weergeeft met ranges variërend van <1 km tot >10 kml zie ook de legenda in de figuur. Vervolgens zijn twee scenario's uitgewerkt. Scenario 1 (B in de figuur) ging uit van territoria van 225km^2 die zich in geschikt of prime gebied moeten bevinden, met een range van 1 km. Scenario 2 (C) idem, echter met een range van 2 km. Uit figuur 5.6.3 blijkt dat bij een range van 1 km (B in de figuur) vooral de Veluwe en grote delen van Noordoost Nederland geschikt zijn voor wolven. Indien een iets flexibeler criteria wordt aangehouden (range van 2 in plaats van 1 km; C in de figuur) dan geeft het model aan dat naast de Veluwe en vrijwel geheel Noordoost Nederland, ook grote delen van Flevoland, de Utrechtse Heuvelrug, de Maasduinen en Oost Noord-Brabant geschikt is voor wolven om een territorium te vestigen.



Figuur 5.6.3: Habitatgeschiktheidsanalyse voor Nederland (A), met daarbij de verspreiding van potentiële territoria van wolven conform twee modelberekeningen (B & C; zie de tekst hierna voor toelichting). Bron: Lelieveld 2012.

Om een gedegen inschatting te maken van de ecologische draagkracht voor wolven in Nederland dient informatie voorhanden te zijn met betrekking tot diverse factoren die de draagkracht bepalen zoals de voorkeur voor bepaalde habitattypen en home-range grootte in de Nederlandse situatie. Idealiter wordt de werkwijze van Kramer-Schadt et al (2020) gevolgd waarbij de aannames in een statistisch valide draagkracht model op basis van het daadwerkelijk voorkomen van wolven wordt getoetst. Voor de validatie van modelinput is het noodzakelijk dat voldoende telemetrie data voorhanden is, waarmee het habitatgebruik en de home range grootte kan worden bepaald. Hierdoor kan in theorie een redelijk betrouwbare uitspraak worden gedaan over de potentieel geschikte habitattypen en de daarmee samenhangende draagkracht. Voor de huidige Duitse populatie constateren Kramer-Schadt et al. dat dit (nog) niet mogelijk is, omdat telemetriedata van Duitse wolven niet alle habitattypen afdekt en extrapolatie op basis van hun huidige model veel onzekerheden met zich meebrengt. Zie ook H5.7 voor aanvullende informatie over dit thema. Voor een gedegen studie naar de draagkracht voor Nederland is het noodzakelijk om in Nederland onderzoek te doen naar het terreingebruik van wolven, liefst op basis van telemetrie.

7. Verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland

De vraag wat de verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland in ruimte en tijd zal zijn is op dit moment niet te beantwoorden. Onderzoek en de essentiële informatie die noodzakelijk zijn voor het enigszins nauwkeurig beantwoorden van de vraag is op dit moment niet voorhanden. Wolven kunnen zich naar verwachting in principe in vrijwel alle typen landschappen in Nederland tijdelijk of permanent vestigen, ook in dichtbevolkt gebied zoals bijvoorbeeld de randstad. Wel hebben ze een voorkeur voor gebieden die grote eenheden natuur kennen, met voldoende rustgebieden. Tolerantie door de mens speelt hierbij een belangrijke rol, die lastig te voorspellen is.

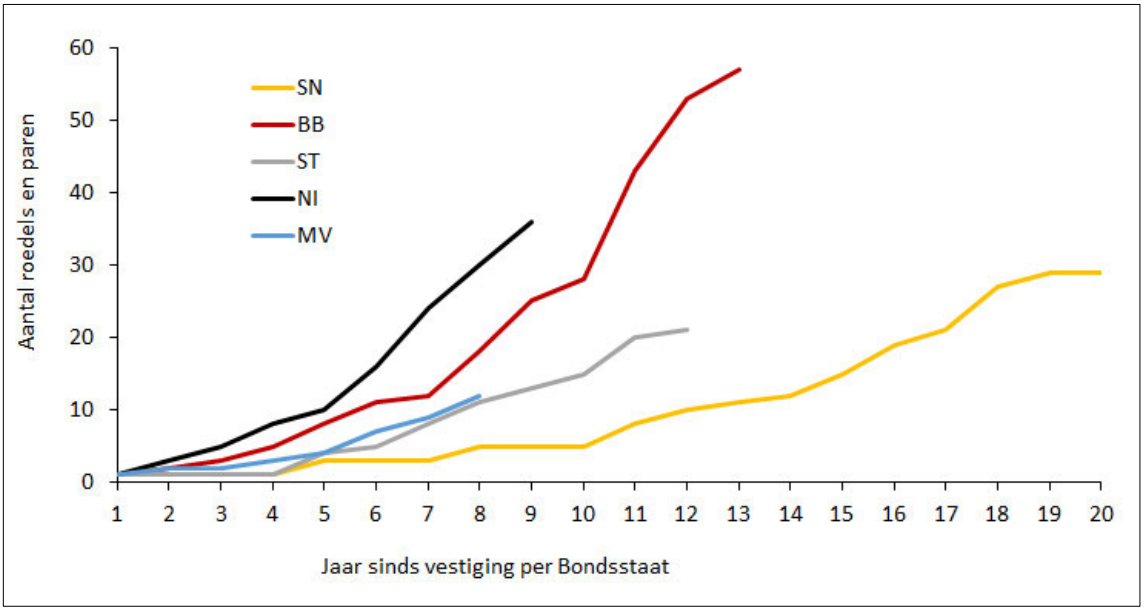
Uitwerking

1. Geschikte habitattypes en verwachte ontwikkeling

Wolven hebben een sterke voorkeur voor natuurgebieden met circa 40-50% bosbedekking waar ze voldoende rust kunnen vinden, en daarnaast prooien. Hoe meer wegen in het gebied, hoe minder aantrekkelijk het is voor wolven. Al het overige habitat, ook intensief door mensen benut cultuurlandschap, wordt door wolven benut, zij het vooral om van natuurgebied naar natuurgebied te komen, en vooral ’s nachts. Zie 5.6, 5.9 en H4.5.

Een voorspelling van de populatieontwikkeling van het aantal wolven in Nederland kan op basis van een populatie-dynamisch model worden gemaakt. Hiervoor ontbreekt op dit moment echter de informatie. Om de levensvatbaarheid en populatieontwikkeling van een wolvenpopulatie in beeld te brengen is het uitvoeren van een population viability analysis (PVA) een goede mogelijkheid. Een PVA is een vorm van risicoanalyse waarbij de kans wordt geschat dat een populatie in stand blijft op een termijn van een arbitrair gekozen aantal jaren, gegeven bepaalde eigenschappen van de soort, een bepaalde draagkracht van het leefgebied en een gegeven populatieomvang (Boyce 1992). Voor de PVA zijn als input voor het model gegevens nodig m.b.t. de kans op spontane vestiging, emigratie en de habitatgeschiktheid en draagkracht. Aangezien er in Nederland sprake zal zijn van een grensoverschrijdende (meta) populatie dient daarbij ook voldoende informatie uit aangrenzende landen voorhanden te zijn. Voor een voorspelling dient daarnaast bij voorkeur ook informatie beschikbaar te zijn over aanwas, mortaliteit en migratie voor diverse leeftijdsklassen, inclusief de variatie van deze parameters die door de jaren optreedt (Reed et al. 2003). Deze informatie is op dit moment niet voorhanden voor de Nederlandse (en buitenlandse) populatie. Een ruimtelijk expliciet model dat de aantallen en verspreiding voorspelt gaat daarbij nog een stap verder en is op dit moment helemaal onmogelijk (zie ook 5.6 en 5.9).

De enige mogelijkheid die op dit moment bestaat om de groei te voorspellen is op basis van een zeer simpel model dat uitgaat van de mogelijke populatiegroei zoals die wordt waargenomen in andere landen. Extrapolatie naar de Nederlandse situatie is daarbij nauwelijks zinvol, omdat de sterftefactoren verschillen (bijvoorbeeld door verkeer, (illegaal) afschot, ziekte, voedselaanbod), de worpgrootte en draagkracht kan verschillen (voedselaanbod) en het onduidelijk is hoeveel emi- en immigratie er te verwachten is. Daarnaast kan er in de vroege vestigingsfase van alles gebeuren waardoor de wolf weer uitsterft in Nederland en het wachten is op hernieuwde vestiging van migranten vanuit buurlanden. Door demografische stochasticiteit (toevalsprocessen met betrekking tot geboorte en sterfte) kan de groei van een populatie ernstig worden beïnvloedt. De dynamiek in grote populaties wordt bepaald door gemiddelden, in kleine populaties wordt de dynamiek vooral bepaald door het lot van afzonderlijke individuen. Wanneer er bijvoorbeeld twee paren aanwezig zijn en beide wijfjes als verkeersslachtoffer eindigen kan dat het einde van de populatie inluiden.
In Duitsland bedraagt de netto toename van de populatie circa 28%/jaar (roedels, gevestigde paren, gevestigde solitaire wolven (Reinhardt et al 2020), na een initiële groei van circa 36% in de periode 2000-2015 (Reinhardt et al, 2019); https://www.wolfsmonitoring.com/monitoring/verbreitung/; geraadpleegd 14 juni 2021; Fig 5.7.1). De populatiegroei verschilt aanzienlijk tussen deelstaten en lijkt in Duitsland als geheel wat af te vlakken, mogelijk omdat regionaal de meeste geschikte plekken inmiddels bezet zijn. In de VS bedraagt de groei circa 25%/jaar (Wielgus & Peebles, 2014).



Figuur 5.7.1. Populatieontwikkeling in Duitse deelstaten. SN: Sachsen, BB: Brandenburg, ST: Sachsen-Anhalt, NI: Niedersachsen, MV: Mecklenburg-Vorpommern (Bron: Reinhardt et al, 2021)

Voor Nederland is geen zinvolle voorspelling te doen over de te verwachten populatiegroei omdat onbekend is hoe groot de (variatie in) draagkracht is en waar de exponentiele groei zou afvlakken. Op basis van de ruwe indicatie uit de studies van Lelieveld (2012) en Potiek et al (2012) zou de draagkracht bereikt worden bij respectievelijk circa 16 en 50 roedels, aantallen die met bovengenoemde groeisnelheden over 4 tot 18 jaar in theorie kunnen worden bereikt in Nederland.

2. Gedrag en aanpassingsvermogen van de wolf op door mensen dichtbevolkte gebieden.

Wolven zijn intelligente en flexibele dieren die in uiteenlopende leefgebieden weten te overleven (Reinhardt et al. 2019; Drenthen 2020). Voor een Duitse draagkrachtstudie melden de onderzoekers dat wolven dermate generalisten zijn dat ze in vele typen landschappen wel een plek zouden kunnen vinden (Kramer-Schadt et al, 2020). In H6.1 is breder uitgewerkt dat verwacht wordt dat in het met

mensen dichtbevolkte Nederland vooral wolven zich zullen vestigen die tolerant zijn voor menselijke activiteit. Drenthen (2020) geeft aan dat er in het Nederlandse landschap altijd overlap zal zijn tussen wolventerritoria en menselijke leefruimte. Volgens Drenthen moeten we ons afvrage*n in hoeverre we werkelijk bereid zijn plaats te maken voor andere soorten als de wolf. Drenthen: "Wanneer boeren hun schapen consequent beschermen, zodat het voor een wolf dermate omslachtig en risicovol wordt om schapen te pakken dat het oninteressant wordt, zullen wolven leren hun gedrag aan te passen, vooropgesteld natuurlijk dat er genoeg wilde prooidieren zijn om op te jagen. De ervaring elders leert dat na een aantal generaties jonge wolven in de cultuur van de volwassen wolven zullen ingroeien, waarin gehouden vee wordt genegeerd. Wel moet worden opgemerkt dat jonge wolven, net als menselijke adolescenten, graag experimenteren en in de verleiding kunnen komen om schapen aan te vallen als zich een gemakkelijke gelegenheid voordoet. Het is belangrijk dat jonge wolven, van hun ouders of van ons, leren dat het gemakkelijker en veiliger is om op wilde prooien te jagen en schapen achter het hek met rust te laten, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat elke poging om een schaap aan te vallen resulteert in een onaangename ervaring, zoals een elektrische schok. Hekken en andere preventiemiddelen moeten worden geïnterpreteerd als communicatiemiddelen die conflicten kunnen helpen vermijden tussen mensen en wilde diergemeenschappen die in parallelle werelden leven, maar hetzelfde landschap delen".* Drenthen geeft daarmee aan dat wolven redelijk goed geleerd kan worden om gehouden vee met rust te laten. Dit wordt ondersteund door het gegeven dat er niet per se een directe relatie is tussen aantallen wolven en incidenten met vee (Managementplan fur den wolf in Sachsen, 2009). Voor Nedersaksen is bekend dat hoewel het aantal wolven is toegenomen, het aantal incidenten met landbouwhuisdieren in 2019-2020 is afgenomen, vrijwel zeker als gevolg van preventieve maatregelen om vee te beschermen (https://www.wolfsmonitoring.com/nutztierrisse?). Minder goed voorspelbaar is de rol van de mens en die wordt dan ook zelden meegenomen in een draagkrachtmodel (Mech 2017). Hoe de publieke opinie ten opzichte van de wolf zich zal ontwikkelen is lastig te voorspellen. Indien er vaker conflicten zijn tussen wolf en mens door predatie van (landbouw)huisdieren, en confrontaties met de mens kan de tolerantie (regionaal) snel afnemen. Illegale vervolging kan vervolgens voorkomen dat wolven geschikt leefgebied weten te herkoloniseren (Mech, 2017).

8. De gemiddelde omvang van een wolventerritorium in Nederland

De gemiddelde omvang van een wolventerritorium bedraagt in onze regio ca 200km^2, met een range van circa 80-400km^2 afhankelijk van de hoeveelheid dagrustplaatsen, hoefdierdichtheid, onderlinge concurrentie en sociale status van de wolven. Een roedel heeft iets meer ruimte nodig dan een solitair dier, en een territorium in een verzadigde regio is kleiner door onderlinge concurrentie dan in een nog leeg gebied. In cultuurlandschap met kleine eenheden natuur, omgeven door grote eenheden agrarisch cultuurlandschap en woonkernen kan de territoriumomvang flink groter zijn. Dit wordt veroorzaakt omdat het territorium dan grote oppervlakten minder tot niet geschikt terrein omvat en die terreinen worden voornamelijk door wolven benut om van het ene geschikte leefgebied naar het andere te pendelen binnen het territorium.

Uitwerking

De regio waarin een wolf actief is hangt van veel aspecten af (Mech & Boitani, 2003; Groot Bruinderink et al, 2012). De omvang van territoria van wolven variëren afhankelijk van het prooidieraanbod, de populatiedichtheid, de tijd van het jaar en met de geografische ligging en het landgebruik (Jedrzejewski et al 2007; Myslajek et al 2018). Wolven zijn zeer territoriaal en claimen en verdedigen een gebied dat voldoende groot is om een roedel te voeden zonder de prooipopulaties te hoeven overbejagen (Mech et al, 2015). Bij een groot voedselaanbod (hoge dichtheid aan hoefdieren) kan een territorium dus kleiner zijn dan in gebieden met een laag voedselaanbod. Tevens is het aantal gevestigde dieren van invloed op de territoriumgrootte. Een solitaire wolf of een paar benodigd een kleiner jachtterrein dan een roedel. Ook zal de aanwezigheid van aangrenzende territoria ertoe leiden

dat de grenzen onderling duidelijker worden vastgelegd en minder brede vage zones omvatten. Hoewel de 'samendrukbaarheid' van territoria beperkt is, kan verhoogde competitie leiden tot een wat kleiner territorium en ook ander markeergedrag. Wanneer er geen aangrenzende territoria zijn en competitie ontbreekt kan een territorium groter zijn, met vaag uitdeinende begrenzing. Ook liggen territoriagrenzen niet permantent vast maar kunnen ze gedurende het jaar verschuiven als gevolg van populatiedynamiek, seizoenen, hoefdiermigratie etc. Daarnaast is de methode waarmee de grootte van territoria bepaald wordt van belang. Territoria kunnen worden bepaald met zenderstudies of door sporenonderzoek en genetisch onderzoek aan DNA monsters als keutels waarmee wolven hun territorium afbakenen. De territoriumgrootte van de wolven in Nederland kan op dit moment alleen worden bepaald op basis van sporen, met name keutels, die genetisch onderzocht zijn.

Er is weinig bekend over het precieze markeergedrag in relatie tot de grenzen van het territorium, helemaal in situaties van een enkel individu zonder naburige roedels. Zub et al. (2003) deden onderzoek aan het markeergedrag met urine van gezenderde wolven. Het meest werd gemarkeerd in het kerngebied (het meest benutte deel van het territorium) en aan de grenzen van het territorium. Markeringen waren niet gelijkmatig verdeeld, maar concentreerden zich op plekken die kwetsbaar waren voor penetratie door naburige roedels en rondom de plek waar ze hun jongen werpen. Barja et al (2005) deden onderzoek naar het markeergedrag van een wolvenpaar dat zich net gevestigd had gedurende de eerst 5 maanden. De grootste trefkans om keutels te vinden was rondom de nestplaats (wolvenhol) en op een pad dat daar naartoe leidde (resp. 16 en 4 keutels/km transect), de kleinste trefkans bestond aan de randen van het territorium (0.01/km transect). Rondom de nestplaats werden de keutels random gedeponeerd, terwijl aan de grens van het territorium op dezelfde specifieke plaatsen werd gemarkeerd. Uitgangspunt voor de te hanteren territorium grootte is de 100%MCP (*minimum convex polygoon; zie ook H5.4*). MCP is de maximale territorium grootte: dit is een methode waarbij de kleinste polygoon alle punten omsluit zonder interne hoeken. Hierbij worden vrijwel zeker ook gebieden meegenomen die niet worden gebruikt. Een andere veel gebruikte methode is de 95% MCP waarbij de uiterste locaties eruit gefilterd worden wat tot een onderschatting van het oppervlak kan leiden.

In Duitsland wordt 200km^2 aangehouden als gemiddelde omvang van een wolventerritorium (Fechter & Storch 2014; Kramer-Schadt et al, 2020). Of dat in intensief menselijk gebruikt landschap ook geldt is maar de vraag. Voor het Vlaamse roedel is een territoriumomvang van 400km^2 vastgesteld (Van Den Berge & Gouwy, 2021). De ontwikkeling van deze omvang is wel illustratief om nader toe te lichten. In eerste instantie werd bij de gevestigde wolf Naya op basis van haar toen nog werkende zender vastgesteld dat ze merendeels actief was op een klein oppervlakte van ca 10 km^2. Geleidelijk breidde dit uit naar ca 200km^2. Toen zich een partner melde, wolf August, werd het territorium stelselmatig vergroot. Intussen gebruikt de huidige roedel een gebied dat enorm uitgestrekt is. Dit is ook moeilijk te vergelijken omdat er geen telemetrie data beschikbaar is (de zender van wolf Naya viel na een half jaar uit). Inmiddels is Naya niet meer in leven maar vervangen door wolvin Noella, en zijn er de afgelopen jaren jongen geboren waardoor een roedel is gevormd, en dus wellicht meer ruimte nodig heeft om in voldoende voedsel voor het hele roedel te voorzien (zie H4.6). Het huidige territorium is vastgesteld op basis van alle C1 en C2 waarnemingen. Deze zijn afkomstig uit de intensieve monitoring, aangevuld met waarnemingen van derden. Op basis van die monitoring is de oppervlakte van het territorium nu bepaald op ca 400km^2, maar daarin zijn de outliers, de uiterste waarnemingslocaties, niet meegenomen. Kortom de 400km^2 betreft globaal een MCP95%. De grotere dan gemiddeld aangenomen territoriumomvang is te verklaren door de aanwezigheid van grote woonkernen en industriegebieden en andere ongeschikte terreinen, aangevuld met veel door mensen intensief gebruikt landschap dat door wolven voornamelijk gebruikt wordt om zich van gebied a naar gebied b te begeven. Overigens worden in die gebieden wel in verhoogde mate kleinvee buitgemaakt. Het feit dat er geen naburige roedels zijn zal ook meespelen. Het principe van grote territoria omwille van het pendelen tussen kleinere geschikte gebieden is ook bekend in andere streken van Duitsland. De 'gemiddelde territoriumgrootte' van 200km^2 die in Duitsland wordt gebruikt is gebaseerd op de Lausitz, een dunbevolkte regio met grote aaneengesloten geschikte gebieden.
[redacted] vermeldt dat ze 200km^2 aanhouden voor een MCP 95, en ongeveer 300km^2 voor een MCP100. In de Lausitz is de range van territoria omvang 80-300km^2 (MCP95). De territoria kunnen iets kleiner worden als er meer wolvenroedels in een gebied vestigen. Tussen 2009 en 2021 is de MCP95 van 200km^2 niet wezenlijk veranderd. [redacted] geeft ook aan de ze verwacht dat de

territoria in rurale gebieden groter zal zijn doordat er minder oppervlakte natuur beschikbaar is, maar dat ook hierop uitzonderingen mogelijk zijn door het flexibele gedrag van wolven. Indien de prooidichtheid hoog is kunnen territoria kleiner dan 200km^2 zijn. Kortom de range van wolventerritoria zal voor Nederland naar verwachting ook rond de 80-400km^2 liggen, met een gemiddelde omvang van 200km^2.

Binnen Nederland is voor de Veluwe mogelijk een redelijke inschatting te maken van het aantal te vestigen roedels. De Veluwe betreft ca 1000km^2 min of meer aaneengesloten bos. Met een gemiddelde territoriumomvang van 200km^2 biedt dat ruimte voor circa 5 roedels. Indien er enkele gebieden op de Veluwe zijn waar de hoefdierdichtheid erg hoog is en/of veel rustgebieden kent, kan dit aantal iets hoger worden als enkele van de roedels met een kleiner territoriumoppervlak toekunnen. Buiten de Veluwe is het aantal te vestigen roedels minder goed te voorzien vanwege de kleinere en meer versnipperde schaal van natuurgebieden, zie ook H5.9.

9. Duurzame leefgebieden voor de wolf in Nederland

Belangrijke criteria voor wolven territoria met voortplanting zijn een groot percentage bos en voldoende voedsel. De dichtheid aan wegen (verkeersrisico) en menselijke activiteit (verstoring en illegale afschot) spelen ook een grote rol. De grotere bosgebieden in Nederland, met name op de Veluwe, zullen naar verwachting de belangrijke gebieden vormen voor wolven. Wolven zijn echter habitatgeneralisten zodat ook in de toekomst het merendeel van Nederland wellicht geschikt blijkt voor de wolf, met uitzondering van steden en dorpen en door mensen intensief benutte landschappen (hoewel die wel doorkruist zullen worden door wolven) en de Waddeneilanden (vrijwel onbereikbaar). Regio's die op een schaal van circa 200km^2 (de gemiddelde omvang van een territorium) natuurgebieden kennen met voldoende rust en daarnaast een gezonde populatie hoefdieren zijn potentieel geschikt als leefgebied voor de wolf. De mens is echter de belangrijkste factor die bepaald of wolven duurzaam kunnen leven in voor wolven geschikt leefgebied.

Uitwerking

In H4.5 en H5.6 is uitgewerkt welke typen leefgebied geschikt zijn voor wolven, en is gebleken dat wolven dermate habitatgeneralisten zijn dat ze in vele typen landschap wel een plek weten te vinden. Wel is duidelijk dat hoe bosrijker en rustiger een gebied is, hoe hoger de overleving van wolven (lager risico op aanrijdingen en illegale vervolging; zie ook H4.5 en H5.1). In Duitsland zijn met name militaire oefenterreinen van groot belang gebleken voor de herkolonisatie van de wolf omdat die niet alleen veel bos en hoefdieren kennen, maar ook weinig wegen en menselijke activiteit (Reinhardt et al, 2019).



Figuur 5.9.1: Basiskaart van Nederland met daarin de bestuurlijk vastgestelde leefgebieden voor de wolf op de Veluwe (1 en 2) en in Noord-Brabant (3)[1], en het risicogebied wolf (4) in Drenthe.

In figuur 5.9.1 zijn de grotere natuurgebieden weergegeven en daarnaast de vele wegen en grote oppervlakten menselijk bewoond en benut gebied. Op de Veluwe is door de provincie Gelderland in 2019 leefgebied aangewezen voor de roedel op de Noord Veluwe en aangrenzend de solitaire wolf op de Midden Veluwe (nummer 1 in de figuur). In 2021 is daarnaast leefgebied aangewezen op de Zuidwest Veluwe voor de aldaar gevestigde wolf (nummer 2 in de figuur). In Noord-Brabant is leefgebied aangewezen voor de gevestigde wolf op de Groote Heide (nummer 3 in de figuur). In Drenthe was formeel ook een wolf gevestigd in oktober 2020, maar dit individu is vervolgens weer naar Duitsland vertrokken. Desondanks heeft de provincie Drenthe wel een gebied aangewezen, geen leefgebied, maar een risicogebied (nummer 4 in de figuur). In dit gebied kan ook subsidie voor preventieve maatregelen verkregen worden.

[1] Voor de Groote Heide geldt dat dit gebied tijdens het schrijven van dit rapport nog niet officieel als leefgebied is vastgesteld. Naar verwachting wordt dit leefgebied in het najaar van 2021 door de provincie Noord-Brabant formeel bestuurlijk aangewezen en vastgesteld.

Zie ook figuur 5.6.3 in H5.6 van Lelieveld 2012 met daarin het modelmatig bepaalde potentieel leefgebied voor wolven. Deze modelanalyse komt redelijk overeen het de huidige situatie qua gevestigde wolven en wolvenactiviteit, zoals vertaald in de leefgebieden en het risicogebied in figuur 5.9.1. Zolang er geen geactualiseerde habitatgeschiktheidsanalyse beschikbaar is lijkt figuur 5.6.3 van Lelieveld (2012) het beste uitgangspunt om inzichtelijk te maken welke gebieden wolven in belangrijke mate zullen benutten.

De dichtheid aan hoefdieren in Nederland is relatief hoog voor ree (vrijwel landelijk) en edelhert, damhert en wild zwijn (lokaal); zie echter ook H7.5, zodat biomassa voedsel niet direct een belemmering zal zijn voor …. De grotere bosgebieden in Nederland, met name de grote militaire oefenterreinen en de Veluwe, zullen naar verwachting de belangrijke gebieden vormen voor wolven. Wolven zijn echter habitatgeneralisten zodat ook in de toekomst het merendeel van Nederland wellicht geschikt blijkt voor de wolf, met uitzondering van steden en dorpen en door mensen intensief benutte landschappen (hoewel die wel doorkruist zullen worden door wolven) en de Waddeneilanden (vrijwel onbereikbaar). Noord- en Zuid-Holland zijn naar verwachting te druk bevolkt, met daarnaast te kleine, versnipperde eenheden natuur waar dekking gevonden kan worden, zodat het niet direct waarschijnlijk is dat wolven zich daar vooralsnog langdurig zullen ophouden. Uitzondering vormt wellicht de Duinstreek met lokaal hoge dichtheden damherten. Ook in de buitenranden van grote steden worden steeds vaker grote roofdieren waargenomen, waaronder af en toe wolven (Louv, 2019*)*. In H5.7 is gebleken dat draagvlak van de mens een belangrijke factor is. Illegale vervolging kan er toe leiden dat voor wolf geschikte gebieden niet gekoloniseerd worden (Mech 2017; Sunde et al 2021). De mens is dan ook de belangrijkste factor die bepaald waar wolven voor mogen komen. Drenthen (2020): *"Samenleven met grote roofdieren zoals de wolf brengt onvermijdelijk spanningen met zich mee en de noodzaak om afstand te houden van elkaar, ondanks het feit dat we samen het landschap bewonen. Vaak zullen we in staat zijn om vreedzaam naast elkaar te leven, soms zal onze relatie uitdagender zijn.".*

10. Gunstige staat van instandhouding voor de Europese wolvenpopulaties

De Europese Habitatrichtlijn en de Conventie van Bern streven naar een gunstige staat van instandhouding van wolven, als een minimale toestand eerder dan als een streefcijfer. Elke lidstaat kan zelf interpreteren wat een gunstige staat van instandhouding inhoudt, en is verantwoordelijk voor het behalen van deze toestand. Voor soorten met populaties die politieke grenzen ruimschoots overschrijden vereist dit feitelijk een gecoördineerde aanpak tussen lidstaten om verantwoordelijkheden te verdelen en doelstellingen aan elkaar af te toetsen.
Voor het definiëren van een gunstige staat van instandhouding zijn verschillende complementaire criteria hanteerbaar. Een van de meest heldere en objectieve criteria (maar niet het enige) is de grootte van de populatie die vereist is om genetische diversiteit te behouden. Geïsoleerde populaties die bestaan uit meer dan 1000 roedels zijn volgens internationale criteria niet in gevaar. Momenteel komen noch de Centraal-Europese (circa 300 roedels) noch de Alpiene populaties in de buurt van deze maatstaf. Indien verschillende Europese populaties verder uitbreiden en regelmatig genetische uitwisseling kennen, kan het criterium voor behoud van genetische diversiteit makkelijker gehaald worden. Op andere criteria heeft dit echter geen impact.
Het opwerpen van nieuwe migratiebarrières, bijvoorbeeld lange hekken die bedoeld zijn om verspreiding tussen wilde zwijnen en varkens te beperken binnen landsgrenzen, kan echter een negatieve impact hebben op de staat van instandhouding.

Uitwerking
De gunstige staat van instandhouding kan geïnterpreteerd worden als de toestand waarin een populatie als gevolg van de populatiegrootte, leefgebiedcondities en genetische diversiteit een marginaal kleine kans tot uitsterven heeft in een periode van 100 j (Arvela & Evans 2011). Echter, de concrete invulling ervan wordt volledig aan de Europese lidstaten overgelaten. Reinhardt et al. (2016)

beschouwt daarbij dat de gunstige staat van instandhouding niet louter afhankelijk is van aantallen wolven, maar ook van hun verspreiding en inname van gunstig leefgebied, waarbij ze ook hun ecologische niche in het ecosysteem kunnen vullen.

Enkele veelgebruikte afkortingen en termen:
FCS = Favourable Conservation Status (gunstige Staat van Instandhouding)
FRR = Favourable Reference Range (de gunstige staat van het verspreidingsgebied van de soort)
FRP = Favourable Reference Population (de gunstige staat van het aantal individuen in een populatie)
gSVI = gunstige Staat van Instandhouding
MVP = Minimum Viable Population size (de minimale levensvatbare populatieomvang)
PVA = Population VIability Analysis (populatie levensvatbaarheids analyse)
HR = Habitatrichtlijn (Europese wetgeving over soortenbehoud)
Ne = Effectieve populatieomvang (het deel van de populatie wat ook bijdraagt aan voortplanting)

Een van de criteria om te spreken van een gunstige staat van instandhouding behelst het behoud van genetische diversiteit. Hierbij wordt voor een geïsoleerde populatie een minimale effectieve ("genetische") grootte van de populatie aanbevolen van 500 individuen (zie voor een overzicht van de literatuur Hoban et al. 2020). De effectieve grootte van een populatie houdt er rekening mee dat niet elk individu gelijkmatig bijdraagt aan de volgende generatie, en dat dus ook de genetische diversiteit sneller erodeert dan verwacht op basis van het aantal volwassen individuen, de census grootte Nc. Bij wolven is deze genetische populatiegrootte circa viermaal kleiner (Forslund et al. 2009), waardoor de minimale grootte van een geïsoleerde duurzame populatie wolven omgerekend moet worden naar 2000 volwassen wolven. Omdat wolven pas volwassen zijn op een leeftijd van 2 jaar, en roedels doorgaans bestaan uit één volwassen paar, de jaarlingen van het vorige jaar en de welpen van het huidige jaar, vertaalt dit zich in circa 1000 roedels. Ter vergelijking, de gemiddelde grootte van een roedel bestaat in Europa uit 5 wolven, inclusief de subadulte dieren.
De CEWolf-populatie kent momenteel zo'n 125-130 roedels in Duitsland, 3 in de Benelux, 1 in Denemarken, 1 in Oostenrijk, en circa 10 in Tsjechië, en nog eens 150 in W-Polen. Dat brengt het totaal op ongeveer 300 roedels, wat nog ver verwijderd is van de genetische drempelwaarde van 1000 roedels. Een gunstige staat van instandhouding (FRP / FCS) behelst echter meer dan enkel het behoud van genetische diversiteit, maar bijvoorbeeld ook de geografische verspreiding van de soort (Favourable Reference Range (FRR) Arvela & Evans 2011).

Deze genetische criteria (Ne>500, aantal roedels >1000) gelden voor een volledig geïsoleerde populatie. Wanneer meerdere deelpopulaties functioneel verbonden zijn met elkaar (ze wisselen meer dan 1 effectieve migrant per generatie uit) mag je de groottes van deze deelpopulaties samen tellen omdat ze zich gedragen als één genetische metapopulatie op het vlak van doelstellingen voor genetische duurzaamheid (Spieth 1974; Hössjer et al. 2015).
Momenteel is de Centraal-Europese populatie nog steeds functioneel geïsoleerd van andere deelpopulaties van de wolf in Europa: er is nog geen regelmatige uitwisseling met de Alpiene populatie (Frankrijk, N-Italië, Zwitserland): er is één voortplanting geweest in de laatste 10 jaar in Duitsland, waarbij geen verdere vermenging is opgetreden (DBBW 2016), waardoor deze nog steeds als geïsoleerd moet beschouwd worden. Ook connectie met de populatie uit de Karpaten (Zuidoost-Polen, Slovakije, ...) en het Balticum (Oost-Polen) is zeer sporadisch (Szewczyck et al. 2021), waardoor de Centraal-Europese -populatie het beste als geïsoleerd kan worden beschouwd, en er dus minimaal gestreefd moet worden naar 1000 roedels in de Centraal-Europese -regio. Naarmate de verschillende Europese deelpopulaties al dan niet verder groeien neemt de kans toe dat ze genetisch voldoende verbonden raken met elkaar om te kunnen spreken van een metapopulatie bestaande uit verschillende grote deelpopulaties. Overigens meld [redacted] dat er concrete plannen zijn om het geplaatste zwijnwerende hek op de grens van Polen met Duitsland te verlengen om de verspreiding van Afrikaanse Varkenspest (AVP) via migratie van wilde zwijnen tegen te gaan. Hoewel een dergelijk raster waarschijnlijk niet 100% kerend is voor wolven, vormt het mogelijk wel een belangrijke migratiebarrière. Indien dat daadwerkelijk gerealiseerd gaat worden zal de Centraal-Europese populatie waarschijnlijk enigszins opgedeeld worden indien dieren uit het West-Poolse deel minder makkelijk kunnen uitwisselen met het Duitse deel, en de populatie dus ook meer geïsoleerd zal raken van omliggende landen in Oost Europa.

Simulaties op basis van werkelijk habitatgebruik geven aan dat er in Duitsland alleen al ecologische ruimte is (dekking, prooiaanbod, ...) voor 700 tot 1400 roedels (Kramer-Schadt et al. 2020). De populatie neemt er sinds 2000 toe met circa 25% per jaar. Indien er een logistische (S-vormige) groeicurve bestaat met een r-waarde van 1.3, dan kan verwacht worden dat het plafond van roedels (1100-1400) bereikt wordt tussen 2040 en 2050. Op dat moment is ook de gunstige staat van instandhouding ruimschoots bereikt voor wat betreft genetische criteria. Wat betreft ecologische criteria vermelden Reinhardt et al. (2016) dat de gunstige staat wordt behaald wanneer wolven voorkomen binnen hun geschikte referentiegebied (op basis van wat we nu als gunstig leefgebied beschouwen). Worden de schattingen qua leefgebiedsgeschiktheid van Kramer-Schadt et al. (2020) beschouwd als een maatstaf, dan kan verwacht worden dat omstreeks 2040 het geschikte referentiegebied voor wolven in Duitsland bezet zal zijn (uitgaande van de huidige r-waarde van 1.30), en er kan gesproken worden van een gunstige staat van instandhouding voor Duitsland.
Wat betreft de Alpiene populatie kan gesteld worden dat deze wel functioneel verbonden is met de rest van de Italiaanse populatie: Mech et al. (2016) vermelden een effectief aantal migranten tussen de alpiene en de Apennijnse populaties van 2.6 migranten per generatie, wat volstaat om te spreken van een verbonden metapopulatie (1 effectieve migrant per generatie; Mills & Allendorf 1996). Samen tellen deze circa 2400 wolven (ongeveer 480 roedels; bron: Office Française de la Biodiversité; Boitani & Salvatori 2019). Ook deze waarde is nog steeds lager dan de genetische drempelwaarde van 1000 roedels. In Frankrijk beschouwt het Office Française de la Biodiversité 2500 tot 5000 volwassen wolven als minimale leefbare populatiegrootte (Duchamp et al. 2017). Dit komt redelijk goed overeen met de hierboven vermelde waarden van 1000 roedels op basis van louter genetische criteria. Dit geldt echter voor een geïsoleerde populatie, en er is echter geen duidelijk beeld hoe dit zich verhoudt tot populaties in buurlanden.

Om een duurzaamheid op lange termijn te garanderen is het van belang dat staten onderling duidelijke doelen en verantwoordelijkheden vastleggen om gezamenlijk tot een gunstige staat van instandhouding te komen voor populaties die bestuurlijke grenzen overschrijden, waarbij een proportionaliteitsbeginsel ("de breedste schouders dragen de zwaarste lasten") logisch lijkt. Het is essentieel om te beseffen dat wanneer deelpopulaties functioneel verbonden zijn met elkaar, de genetische criteria voor een gunstige staat van instandhouding makkelijker vervuld raken dan wanneer populaties geïsoleerd blijven: je mag dan immers de effectieve grootte van de deelpopulaties bij elkaar optellen om een Ne>500 te bereiken. Europese lidstaten hebben er dus baat bij om de huidige deelpopulaties (Baltische, Centraal-Europese, Alpien-Italiaanse, Karpatische, Dinarische-Balkan, …) ruimtelijk te laten samensmelten en aldus functioneel met elkaar te verbinden, voor zover de landen waarbinnen die populaties zich begeven gebonden zijn door dezelfde verplichtingen inzake strikte bescherming van soorten die voor de Europese Unie van belang zijn (Boerema et al, 2021). Op deze manier kunnen mits een beperkte toename van de huidige verspreidingsgebieden en populatiegroottes de meeste Europese deelpopulaties voldoen aan de genetische criteria voor een gunstige staat van instandhouding.
Hoewel Noorwegen ook een ondertekenaar is van de Conventie van Bern, die voor Europese lidstaten werd doorvertaald in de Habitatrichtlijn, heeft het Noorse hooggerechtshof recent een uitspraak gedaan die de strikte bescherming van de wolf ondergeschikt maakt aan maatschappelijke belangen (https://www.domstol.no/globalassets/upload/hret/avgjorelser/2021/mars-2021/hr-2021-662-a.pdf). Dit dwingt EU-lidstaten Zweden en Finland tot stringenter eigen beleid, omdat het niet kan rekenen op Noorwegen om gezamenlijk tot een gunstige staat van instandhouding te komen (zie Boerema et al, 2021).
Dit neemt niet weg dat elke lidstaat zelf ook nog nationale doelstellingen kan en moet opstellen op basis van andere, niet-genetische criteria, bijvoorbeeld de ecosysteemfunctie van een soort, teneinde te spreken van een gunstige lokale staat van instandhouding (zie daarvoor Boerema et al, 2021).

Het belang van Nederland in het bereiken van een gunstige staat van instandhouding op Europese schaal moet proportioneel gezien worden aan de hoeveelheid leefgebied die er kan zijn voor deze soort. Daarnaast vormen Nederland en België via Maas en Rijn logische verbindingen tussen de Centraal-Europese populatie en de Alpiene populatie. Dit wordt ook duidelijk uit de genetische monitoring binnen CEWolf, met de vestiging van een wolf van Alpiene oorsprong in Noord-Brabant, maar ook is te verwachten dat Nederland en België als corridor kunnen fungeren voor kolonisatie van Frankrijk met Centraal-Europese wolven, zoals al enkele keren is vastgesteld (zie H4.6)

~~[redacted] geeft aan dat een lidstaat in principe de populatie op eigen grondgebied moet beoordelen. Indien het een grensoverschrijdende populatie betreft, dan mag die alleen als zodanig beschouwd worden als er internationaal formeel concrete afspraken zijn gemaakt over beheer, doelen, aantallen en verdeling. In elk geval geld dat zolang dat niet formeel internationaal is vastgelegd, de nationale situatie als uitgangspunt geld (Trouwborst & Fleurke, 2019).~~

11. Levensvatbare wolvenpopulatie in Nederland

Zoals ook uit H5.6 en 5.10 is gebleken is vooralsnog niet te bepalen wat de draagkracht van Nederland zal zijn voor wolven en respectievelijk dat de Nederlandse populatie altijd onderdeel zal uitmaken van een grensoverschrijdende populatie. Voor een levensvatbare populatie van wolven zijn 1000 roedels nodig. Het is niet waarschijnlijk dat er in Nederland een wolvenpopulatie van die omvang kan bestaan. Vandaar dat het van belang is dat er voldoende onderlinge uitwisseling mogelijk is tussen de verschillende deelpopulaties van wolven in Europa om genetische uitwisseling op peil te houden.

Uitwerking

Het is niet waarschijnlijk dat er in Nederland een wolvenpopulatie van circa 1000 roedels kan bestaan, gezien de verwachte draagkracht van het huidige Nederlandse landschap voor wolven (zie H5.6 en 5.10). De Nederlandse wolven maken echter allen deel uit van de Centraal-Europese populatie, waardoor een zelfstandige (geïsoleerde) Nederlandse populatie niet noodzakelijk is.
Meer onderzoek naar genetische randvoorwaarden voor een metapopulatie van wolven, oftewel een populatie die bestaat uit meerdere deelpopulaties die onderling uitwisselen middels migratie, is uitgewerkt in Laikre et al (2016). Zij onderzochten dit voor de Fennoscandinavische populatie van wolven. Deze Fennoscandinavische populatie bestaat uit enkele deelpopulaties die onderling maar matig uitwisselen. Vooral de Zweeds-Noorse deelpopulaties is geïsoleerd en kent een hoge mate van inteelt. Zij vermelden dat het uitgangspunt voor een lange termijn levensvatbare populatie of metapopulatie bereikt is als de inteelt coëfficiënt voor het hele systeem beperkt blijft, wat overeenkomt met effectieve populatieomvang (Ne) van >500 individuen (Hoban et al. 2020). Zij komen tot de conclusie dat elke deelpopulatie uit ten minste 500 individuen moet bestaan en dat er per generatie ten minste 5-10 effectieve migranten de lokale subpopulaties moeten bereiken en versterken om genetisch vitaal te blijven.



Foto xx

6. Gedrag en wolf-mens relatie

1. Adaptatie van wolven in een door mensen gedomineerd cultuurlandschap

Wolven zijn zeer flexibele dieren, en in cultuurlandschappen passen ze zich snel aan de aanwezigheid van mensen aan. Door die flexibiliteit kunnen ze in principe overal voorkomen waar wolven veilige dagrustplaatsen kunnen vinden en er een voldoende hoog prooiaanbod is. Zo lang wolven mensen zien als een potentiële bedreiging of toppredator zullen wolven de confrontatie met mensen blijven mijden. Het risico zit in habituering, het afleggen van schuwheid naar mensen toe, veelal veroorzaakt door menselijk handelen. Met name indien wolven mensen gaan associëren met voedsel (positieve conditionering) dan kunnen conflictrisico's ontstaan (zie H6.2). Daarnaast kunnen wolven leren dat onvoldoende beschermt vee, met name schapen, een geschikte voedselbron is ook al komen schapen meestal in de buurt van mensen voor.

Uitwerking

De oorspronkelijke vraag "Welk gedrag van wolven, onder andere ten opzichte van mensen, is als natuurlijk te beschouwen en welk gedrag is afwijkend?", is eerder een filosofische dan een zuiver wetenschappelijke vraag, want ze hangt af van de definitie van de term 'natuurlijk'. In een denkkader waarin mensen geen deel uitmaken van 'de natuur', leidt alle invloed van mensen op deze natuur tot niet-natuurlijke situaties. In die context is er in Nederland geen 'wilde natuur', enkel nog 'cultuurnatuur', en leidt elke aanpassing van organismen aan een cultuurlandschap tot niet-natuurlijke situaties: de situatie zou zich in volledige afwezigheid van mensen niet voordoen, maar is in deze dan ook eerder hypothetisch. Indien je de mens beschouwt als intrinsiek deel van de natuur, leidt elke interactie tussen mensen en andere soorten wel tot natuurlijke situaties. De vraag is misschien ook helemaal niet relevant. Een wolf kan best zonder actief toedoen van mensen zichzelf een bepaald gedrag eigen maken (wat we dan als 'natuurlijk' kunnen beschouwen doordat de evolutie spontaan is gebeurd), doch het gedrag kan uiterst ongewenst zijn voor mensen. Vandaar dat in overleg met de opdrachtgever de oorspronkelijke vraag is geherformuleerd tot *"welke veranderingen in wolvengedrag kunnen verwacht worden als gevolg de aanpassingen van wolven aan een door mensen gedomineerd cultuurlandschap?"*

Box 6.1.1: belangrijke termen op het gebied van gedrag en gewenning(LCIE 2019; Reinhardt, 2020):

Habituatie (of gewenning) is een leerproces waarbij een individu gewend raakt aan bepaalde regelmatig voorkomende stimuli zonder positieve of negatieve gevolgen voor het dier. Wolven die gehabitueerd zijn (aan mensen) hebben geleerd dat mensen geen directe bedreiging vormen, en verdragen de aanwezigheid van mensen in zekere mate. Zo lang dit niet gepaard gaat met een specifieke interesse in mensen, menselijke infrastructuur, activiteiten of voertuigen is dit gedrag niet problematisch.

Er wordt gesproken van **sterke habituatie** wanneer wolven de nabijheid van mensen op zeer korte afstand (<30 m) verdragen. Dit kan immers makkelijker leiden tot regelmatige interactie met mensen en positieve conditionering.

Conditionering is een leerproces waarin een bepaald type gedrag wordt versterkt of afgezwakt als gevolg van positieve of negatieve stimuli. Voorbeeld: de Pavlov reactie. Een dier neemt een prikkel waar, bijvoorbeeld een geluid, en begint al speeksel te produceren omdat het geluid associeert met het krijgen van voedsel.

Positieve conditionering is de versterking van een gedrag als gevolg van een positieve ervaring die gepaard gaat met het gedrag. Deze versterking kan het gevolg zijn van voedsel, een interessant voorwerp of een andere aangename ervaring, bijvoorbeeld spelgedrag. We spreken van **voedselconditionering** wanneer een wolf de aanwezigheid van mensen of menselijke infrastructuur associeert met voedsel, en daardoor mensen of hun infrastructuur actief opzoekt.

Aversieve conditionering (of negatieve conditionering) treedt op wanneer een bepaald gedrag geassocieerd wordt met een negatieve ervaring. Dit kan gebruikt worden om ongewenst gedrag preventief te voorkomen (meest efficiënt), of om reactief een positieve conditionering af te leren (zeer moeilijk). In H7.4 wordt dit meer in detail besproken.
Van een **nabije ontmoeting** (Eng: *close encounter*) is sprake als tussen een wolf en een mens minder dan 30 meter afstand van elkaar is, en waarbij de wolf de mens als zodanig kan herkennen (dus niet een mens in een auto, of in een schuilhut).
Opvallend gedrag (Eng: conspicious behaviour) is gedrag van een wolf richting mensen dat buiten de gedragsrange ligt van de meeste wolven. Dit omvat ongewoon, ongewenst tot brutaal gedrag.
Vluchtafstand: de afstand tot waarop een mens een wolf kan benaderen voordat het vlucht.
Een **brutale wolf** (Eng: bold wolf) is een wolf die vrijwillig en herhaaldelijk als mens herkenbare personen tolereert binnen 30 meter, of herhaaldelijk mensen tot <30m benadert. Dit kan gevaarlijk worden voor mensen indien het escaleert.
Onder een **aanval** (Eng: predatory attack) van een wolf wordt verstaan een aanval met als doel het doden en consumeren van een prooi.
Met **Neofobie** wordt bedoeld de angst voor alles wat nieuw en onbekend is.

De wolf is een toppredator waarvan vaak wordt gezegd dat deze geen natuurlijke vijanden heeft. Het beeld van een hiërarchische voedselpyramide als basis van ecologische interacties is echter ruimschoots achterhaald (REF Estes et al, 2010), en moet eerdere gezien worden als een web van talloze ecologische interacties. Wolven hebben naast talloze ziekteverwekkers en parasieten ook wel degelijk natuurlijke predatoren en/of dieren die wolven kunnen doden vanuit onderlinge concurrentie. De Euraziatische lynx (*Lynx lynx*) is een belangrijke predator van welpen die wolvendichtheden lokaal sterk kan beïnvloeden (Sidorovich et al. 2018), en ook de bruine beer (*Ursus arctos*) is een predator waar wolven rekening mee moeten houden. Daarnaast zijn prehistorische mensen tienduizenden jaren lang natuurlijke predatoren van wolven geweest, waardoor wolven altijd en overal een natuurlijke alertheid ten aanzien van andere grote predatoren inclusief mensen aan de dag moesten leggen. Daar waar wolven niet in contact komen met andere grote predatoren, bijvoorbeeld de arctische tundra van N-Canada waar de zogenaamde arctische wolf (*Canis lupus arctos*) voorkomt, is hun schuwheid naar mensen daarentegen zeer laag, evenwel zonder agressief gedrag naar mensen (Mech 1988). Wolven in Europa zijn daarentegen eeuwenlang vervolgd geweest, en het is aannemelijk dat natuurlijke selectie daardoor heeft geleid tot zeer schuwe, onopvallende en teruggetrokken dieren die confrontaties met mensen mijden (Linnell et al. 2002). Dit is wat nu als natuurlijk en tegelijk wenselijk gedrag beschouwen. Binnen elke populatie is er echter natuurlijke variatie in karkaters: er zullen van nature individuen voorkomen die minder dan gemiddeld schuw zijn, en aan het andere einde zullen ook meer dan gemiddeld schuwe dieren voorkomen. In Yellowstone National park is ca 50% van de wolven schuw en dergelijke wolven zullen mensen vermijden; ca 40% is tolerant naar menselijke aanwezigheid maar blijft op gepaste afstand, en een zeer klein aantal is niet bang voor mensen, en is "sterk gehabitueerd". Deze laatste vormen een risico voor een mens-wolf conflict (Smith et al 2020c) In door mensen gedomineerde cultuurlandschappen is het zo goed als onvermijdelijk dat er natuurlijke selectie optreedt voor individuen die minder schuw zijn: de extreem schuwe individuen zullen dit type landschap mogelijk mijden of er weer uit wegtrekken of er niet in kunnen overleven (Linnell et al. 2021). Deze wat meer tolerante wolven kennen ook nog weer onderlinge variatie : wolven die menselijke activiteit accepteren, maar mensen zoveel mogelijk uit de weg gaan, maar ook wolven die zich niet door menselijke activiteit laten storen en dus zichtbaar zijn voor mensen. Zulk minder schuw gedrag is op zich niet problematisch, wanneer het niet gepaard gaat met ongewenst gedrag dat als problematisch kan worden beschouwd (zie H6.2). De intensieve menselijke aanwezigheid en tevens grootschalige versnippering van het landschap door wegen is nergens zo groot als in België en Nederland (Jaeger et al. 2011). De wolven die daar voorkomen zien dagelijks mensen zonder daar noodzakelijk een onmiddellijke vluchtreactie tegenover te zetten. Het is voor hen zelfs nodig om mensen grotendeels te negeren, tenzij de onderlinge afstand te klein wordt en de aanwezigheid van mensen als een risico kan worden ervaren. Zo lang ze niet actief mensen opzoeken en benaderen op korte afstand is dit gedrag als normaal en risico-arm te beschouwen. Er zijn incidenteel ook (vooral zwervende en jonge) wolven die menselijke woongebieden doorkruisen en daarbij mensen veelal negeren en op een drafje het gebied doorkruisen. Ook dit gedrag is niet abnormaal, en vormt intrinsiek geen risico voor mensen. Het is echter essentieel dat wolven mensen blijven zien als een potentiële predator die wolven in hun omgeving in zekere mate tolereert.

Een belangrijke component van gedrag van dieren is niet genetisch bepaald maar is aangeleerd en wordt vervolgens versterkt door positieve of negatieve ervaringen ("conditionering van gedrag"), Het eerste levensjaar is een periode waarin makkelijk nieuw gedrag verworven wordt (zie ook 6.2 en 7.2) (Langenhof & Komdeur 2018). Bovendien zijn jonge wolven die leren op eigen benen te staan zelden al efficiënte jagers, waardoor ze makkelijker geneigd zijn om experimenteel, atypisch gedrag te vertonen in een poging om aan voedsel te komen. Dit wordt waarschijnlijk versterkt wanneer de ouders vroegtijdig overlijden (verkeer, verwondingen, stroperij, legaal afschot, …). Het is belangrijk om te vermijden dat jonge wolven mensen associëren met een makkelijke toegang tot voedsel of mensen niet meer als een potentieel gevaar beschouwen, en aldus positief geconditioneerd raken aan mensen (zie 6.2 en 7.2). De meeste recente gevallen van ongewenste interacties met mensen in Europa zijn immers hieraan toe te schrijven (H6.2; Linnell et al. 2002, 2021; Reinhardt et al. 2020; Nowak et al. 2021). Sterke habituering en positieve conditionering kan ook het gevolg zijn van doelbewust opzoeken (bijvoorbeeld voor fotografie) van rendez-vous sites. Zie h6.2 voor een nadere uitweiding over dit thema.

Vee
Vee en wilde hoefdieren zijn vanuit het perspectief van wolven beide gewoon hoefdieren. Alle veesoorten zijn afstammelingen van wilde voorouders die zelf natuurlijke prooisoorten waren van wolven. Er is geen reden om te denken dat wolven dan ook een objectief onderscheid maken tussen vee (op basis van een identificatie) en wilde prooien. Ze kunnen vrij zeker wel het onderscheid maken tussen de verschillende soorten op basis van uitzicht en geur. Wanneer wolven vee lijken te mijden als prooidier is dat niet noodzakelijk omwille van de identiteit van de soort zelf, maar omdat vee doorgaans sterk geassocieerd is met de nabijheid van mensen, en daardoor indirect gemeden wordt. Vrijlevend vee, of vee dat extensief zonder beschermingsmaatregelen gehouden wordt in uitgestrekte natuurgebieden of in de kern van wolventerritoria wordt niet gemeden, maar wordt waarschijnlijk als ieder andere prooi beschouwd (Alvarez 2011).
Wanneer wolven zich "specialiseren op vee", moet dat in de context bekeken worden van hoe het vee gehouden wordt: is het dicht bij de mens dan is er sprake van tolerantie van menselijke nabijheid (habituatie). In kleinschalige landschappen met sterke vermenging van ruimtegebruik (zoals in Nederland en België) is zulke habituatie onvermijdelijk en essentieel voor het overleven van wolven in die omgeving. Is dat in grootschalige natuurgebieden met zeer weinig permanente aanwezigheid van mensen (berggebieden met seizoensbegrazing, zoals in de Alpen) dan hoeft daar zelfs geen habituatie aan te pas komen. Het is daarom aan mensen om te communiceren met wolven via directe en indirecte signalen (bv veebeschermingsmaatregelen) en aversieve conditionering op die signalen dat vee geen gewenste prooi is (Bovenkerk & Keulartz, 2021; Drenthen 2021).

2. Wolven en 'probleemsituaties'

Vanuit onze door mensen gedomineerde leefomgeving komen af en toe meldingen van wolven die opvallend gedrag vertonen. In veel gevallen is dat niet gevaarlijk, maar het gevolg van een onjuist beeld van mensen over hoe een wolf zich zou moeten gedragen en/of gewenning van de wolf aan menselijke activiteit. Indien een wolf wel brutaal gedrag vertoont, bijvoorbeeld het tolereren van herkenbare mensen op minder dan 30 meter, is dat reden tot zorg. Een gedegen monitoring van de situatie is dan gewenst, in combinatie met het informeren van betrokkenen. In de meeste gevallen is er sprake van sterke gewenning van wolven aan mensen en vervolgens een positieve associatie tussen mensen en voedsel. Dergelijke wolven kunnen vervolgens actief mensen, of menselijke omgeving gaan benaderen in de verwachting daar voedsel te verkrijgen. Dit kan direct (gevoerd worden door mensen) of indirect (afval met voedselresten nabij gebouwen). Indien een dergelijke wolf niet beloond wordt kan het uit frustratie agressief worden en daarbij bijten. Andere aanleidingen die kunnen resulteren in probleemgedrag zijn hondsdolheid en provocatie.

Uitwerking
Het IPO heeft in het wolvenplan het onderwerp probleemsituaties met wolven opgesplitst in wolf-mens, wolf-hond en wolf-vee situaties (tabel 1a, 1b en 1c; IPO 2019). Ze variëren van wolven die

bebouwd gebied bezoeken of honden benaderen (ingeschat als normaal gedrag) tot wolven die agressief reageren naar mensen of honden, of herhaald goed beschermd vee aanvallen. Enkele van de situaties zijn gevaarlijk voor mens of hond, maar hoeven niet per se onnatuurlijk te zijn. Het aanvallen van een hond in het territorium van een wolf is natuurlijk gedrag, maar desondanks wel een probleem voor de hond en eigenaar van de hond. Een wolf ziet ook niet het verschil tussen een wild hoefdier en een gehouden hoefdier, kortom predatie van hoefdieren is voor een wolf natuurlijk gedrag, maar wordt door mensen in geval van gehouden hoefdieren als schade beleefd. Voor de uitwerking van deze vraag is dan ook uitgegaan van *probleemsituaties* en niet direct *probleemwolven*. Deels is dit aanvullend uitgewerkt in H6.4 (aanvallen van wolf op mens of hond). Aanvallen op vee is nader uitgewerkt in 8.1 (dieet wolf) en 6.3 (surplus killing).

De Duitse autoriteiten (BfN; Bundesamt fur Naturschutz) hebben recent een uitgebreid rapport laten opstellen over brutale/stoutmoedige of vrijpostige wolven en hoe daar mee om te gaan: "How to deal with bold wolves" (Reinhardt et al, 2020). Naast Duitse wetenschappers is daarbij ook een expert van het Zweedse wildschade instituut (Viltskade Centre VCS) betrokken. Dit instituut heeft wellicht de meeste ervaring als het gaat om ongewenst gedrag van grote roofdieren richting mensen. Naast algemene informatie over het gedrag en gedragsverandering van wolven, wordt er in het rapport ook aandacht besteed aan de verschillende situaties waarin conflicten zich kunnen voordoen, hoe om te gaan met meldingen, en zijn vele casussen in Duitsland uitgewerkt. Belangrijke definities hierbij zijn in H6.1 weergegeven. In onderstaand overzicht zijn de belangrijkste bevindingen uit dat rapport samengevat:
Gedragsonderzoekers schakeren persoonlijkheden in een range van schuw naar brutaal (shyness-boldness continuum). Dergelijke gedrag is consistent en een schuw individu zal in de meeste gevallen zijn hele leven schuw blijven. Dit is bij honden goed herkenbaar. Binnen roedelgenoten kan er dan ook verschil zijn met enkele schuwe en één of enkele brutalere welpen. Gezien de intensieve blootstelling van wolven aan mensen in onze levensomgeving is het opmerkelijk dat er niet frequenter brutale wolven voorkomen.
Jonge wolven hebben een kortere vluchtafstand en kunnen daardoor makkelijk gewennen aan mensen (en dus sneller mensen associëren met bijvoorbeeld voedsel). Wolven ontwikkelen eerst een soort van gewenning voor mensen. Vervolgens kan er een positieve associatie met mensen ontstaan als wolven direct (actief aanbieden) of indirect (voedsel vinden nabij auto's, parkeerplaatsen en/of gebouwen) gevoerd worden door mensen. Dit risico is groot voor jonge wolven. Jongen worden door de ouders vaak op de rendez-vous site achtergelaten als zij gaan jagen. Als mensen in die omgeving verschijnen kunnen de ouders de jongen niet tijdig waarschuwen. De welpen zijn nog erg onderzoekend en zullen mensen nieuwsgierig kunnen observeren in plaats van dekking zoeken. Indien in die fase welpen worden gevoerd door mensen, of jongen worden meegenomen naar huis, kan er snel gewenning aan mensen ontstaan en eventueel een relatie tussen mensen en voedsel. Dergelijke wolven met een positieve associatie tussen mensen en het verkrijgen van voedsel vormen het grootste risico voor een bijtincident of conflict. Deze wolven zullen in meer of mindere mate actief mensen of menselijke omgeving bezoeken op zoek naar voedsel. Indien dergelijke wolven tegen hun verwachting in dat voedsel niet krijgen van mensen kunnen ze opdringerig worden en daarbij agressief worden. Dit gedrag is bij wilde zwijnen, maar ook bijvoorbeeld vossen en semi-wilde grazers in onze omgeving ruimschoots bekent. Wolven kunnen echter meer schade toebrengen in geval van een incident. Dit gedrag staat los van eventueel beheer van wolven. Het idee dat als wolven worden beheerd ze dan schuwer zijn en dus minder gevaarlijk voor mensen is wetenschappelijk niet onderbouwd. Ook hier geld weer de analogie met vossen en wilde zwijnen. Ondanks het intensieve beheer op deze soorten worden jaarlijks brutale en voedsel geconditioneerde vossen en zwijnen vastgesteld, kortom dit gedrag kan in alle populaties voorkomen. Voedsel geconditioneerd gedrag bij wolven is met aversieve conditionering moeizaam om te vormen, omdat dat meerdere blootstellingen aan negatieve ervaringen (vuurwerk, beschieten met rubberkogel e.a.; zie H7.4) vereist in voor de wolf duidelijk herkenbare situaties. Dit is in de praktijk nauwelijks te verwezenlijken, helemaal indien de betreffende wolf niet van een zender is voorzien. Het tolereren van mensen binnen 30 meter kan incidenteel voorkomen, maar indien dat bij een individuele wolf herhaaldelijk wordt vastgesteld is dat een indicatie van sterke gewenning of positieve conditionering. Wolven vluchten meestal al van grote afstand als ze een mens herkennen, maar menselijke machines en gebouwen ervaren ze veelal niet als gevaarlijk. Vandaar dat een mens in een auto of schuilhut vaak dichterbij kunnen worden benaderd.

Honden
Honden, of mensen met een hond, kunnen anders benaderd worden dan een mens alleen. Dit komt omdat de wolf in de hond een sociale partner kan zien, of een paringspartner of een concurrent. In die gevallen kan de wolf de aanwezige mens volledig negeren, zoals al enkele keren in Duitsland is vastgesteld. Dit kan er ook toe leiden dat een wolf weken lang in de omgeving van het dorp verblijft om de potentiële partner te verleiden (Reinhardt et al, 2020)! Indien de wolf de hond als concurrent ziet kan het voorkomen dat de hond wordt aangevallen, ook als de mensen nog in de buurt zijn. De aanval is dan altijd gericht op de hond, nooit op de mens. Ervaringen in Duitsland leren dat als een wolf interesse heeft in een bepaalde hond (bijvoorbeeld een loopse teef), het tijdelijk 'verhuizen' van de hond al kan resulteren in het niet meer terugkeren van de wolf. Dit valt onder het verwijderen van een aantrekkende prikkel voor de wolf.
Naast de hond als gezelschapsdier bestaan er ook werkhonden als de Kuddewaakhond. Kuddewaakhonden zijn eeuwenlang gefokt om zelfstandig te werken en kuddes te beschermen. Het zit zodoende in het karakter van deze honden om vee te beschermen (Bommel et al, 2020b). Normaliter zijn ze ook een slag zwaarder dan wolven en durven ze de confrontatie met wolven aan te gaan.

Monitoring van brutale wolven en handelingskader
Meldingen van brutale wolven zijn te onderscheiden in twee categorieën, namelijk 1: situaties waarin de menselijke verwachting van natuurlijk wolvengedrag niet overeenkwam met het waargenomen gedrag, en 2: situaties waarin een wolf daadwerkelijk onnatuurlijk vrijpostig gedrag vertoonde . Habituatie, of sterke gewenning aan menselijke aanwezigheid, is een voorwaarde voor brutaal gedrag. En menselijke handelingen zijn vrijwel altijd de aanleiding voor het ontwikkelen van dergelijk gedrag. Indien een melding is onderzocht en er blijkt inderdaad sprake te zijn van een brutale wolf, dan is het zaak te zorgen dat menselijk gedrag niet resulteert in sterke gewenning en voedsel conditionering van de betreffende wolf. Hiervoor geld het algemene basisprincipe voor wilde dieren: niet benaderen, niet voeren. En dus ook het niet als huisdier opnemen, wat af en toe nog voorkomt. Het is ook belangrijk alle bevindingen en stappen goed vast te leggen zodat evaluatie en communicatie eenvoudig kan plaatsvinden. Daarnaast is het aan te raden om te onderzoeken of er bepaalde aspecten zijn die aantrekkelijke zijn voor de betreffende wolf, zoals een voor de wolf 'aantrekkelijke' hond, of voedselrijk afval. Om een gedegen afhandeling mogelijk te maken is het belangrijk dat een vorm van monitoring wordt opgestart, dat omwonenden en/of het publiek worden geïnformeerd over de te nemen stappen, en dat wordt opgeroepen om meldingen door te geven. Afhankelijk van de situatie kan overwogen worden de wolf te vangen en van een zender te voorzien om zijn gedrag beter te kunnen bestuderen en tevens om eenvoudiger aversieve conditionering te kunnen toepassen indien dat gewenst is. In H7.4 zijn opties voor aversieve conditionering uitgewerkt.

Naast Reinhardt et al (2020) heeft ook Linell et al. (2002) zich met dit onderwerp beziggehouden, met het accent op aanvallen van wolven op mensen. Linnell identificeerden vier manieren die kunnen leiden tot brutaal en/of gevaarlijk gedrag bij wolven:
1. Hondsdolheid, dat leidt tot zeer afwijkend agressief gedrag. Dit is een situatie die in W-Europa zo goed als volledig uitgesloten is.
2. Sterke habituatie, waarbij wolven hebben geleerd dat mensen helemaal ongevaarlijk zijn. Dit komt vooral voor bij wolven die in hun jeugdfase in rechtstreeks contact zijn gekomen met mensen, bv door voederen, of die deels in gevangenschap hebben geleefd.
3. Provocatie, waarbij een wolf in het nauw gedreven wordt en als enige keuze heeft om aan te vallen
4. Wolven in zeer artificiële landschappen met zeer weinig natuurlijke prooien en die in grote mate afhangen van vee en afval.
Daar kan nog een vijfde manier aan toegevoegd worden: verzwakking, waarbij soms (vooral jonge) wolven mensen benaderen op zoek naar voedsel.
Tevens adviseert Linell et al (2021) dat er meer onderzoek nodig is naar gewenning en brutaal gedrag van wolven om meer inzicht te krijgen in het onderliggende ontstaansmechanisme en hoe het te voorkomen. Dit is relevant nu steeds meer wolven opduiken in door mensen gedomineerde landschappen en brutale wolven een potentieel gevaar vormen.

Vee
Conflict situaties tussen wolven en vee kennen een andere ontstaansgeschiedenis. Gewenning aan mensen speelt daarbij vrijwel geen rol. Voor een wolf is een hoefdier een hoefdier, en het onderscheid

tussen een gehouden damhert of een vrijlevend damhert is voor een wolf nauwelijks te maken. Dit kan doorgetrokken worden naar landbouwhuisdieren. Wel leren jonge wolven van hun ouders door conditionering welke prooien zij bejagen en dat wordt door een jonge wolf dan ook als normaal beschouwd. Meer over conditionering is uitgewerkt in H7.2. Als ouders geleerd hebben dat schapen in het territorium geen geschikte prooi zijn, door bijvoorbeeld vervelende ervaringen met stroomdraad en/of een kuddebewakingshond, terwijl wilde hoefdieren beschikbaar zijn, dan zullen de ouders vooral wilde hoefdieren pakken, en dat gedrag overgeven aan hun jongen (zie H8.1). Ook kan een jonge wolf die het ouderlijk roedel heeft verlaten voor het eerst zelf in aanraking komen met gehouden hoefdieren als schapen. Daarbij kan een wolf leren dat schapen een geschikte alternatieve prooi vormen, en dus frequenter schapen prederen. Een wolf die geleerd heeft dat gehouden hoefdieren een geschikte prooi vormen is dat niet eenvoudig af te leren. Als een mens een wolf bij een kudde verjaagd legt de wolf minder snel de relatie tussen verjaagd worden en het gevaarlijk zijn van vee als prooi, maar vooral dat mensen een gevaar zijn. Het is waarschijnlijk dat een dergelijke wolf elders een aanval zal plegen op een niet beschermde kudde, kortom dat het probleem zich verplaatst.



Foto xx: conflict met schapen & dna afname xx

3. Buitensporig veel doden van prooi (surplus-killing)

Het doden van meer landbouwhuisdieren dan dat er van gegeten wordt is het gevolg van een onnatuurlijke situatie. Met name schapen zijn in Nederland veelal niet in staat hun natuurlijke vluchtgedrag uit te oefenen. Roofdieren benutten dergelijke situaties door meerdere prooien te doden. In de natuur zou daar ook goed van gegeten worden, maar in een menselijke leefomgeving kan de dreiging voor de wolf er toe leiden dat het dier snel weer vertrekt.

Uitwerking

1. Kippenrensyndroom of surplus-killing

Het excessief doden van prooien wordt wel het kippenrensyndroom of surplus-killing genoemd. Vrijwel alle carnivoren, zoals beren, katachtigen en hondachtigen, kunnen aanzienlijk meer prooien doden dan het aantal dat ze nodig hebben voor hun energiebehoefte. Kruuk (1972) definieert surplus-killing als "het doden van een prooi door een roofdier, zonder dat het roofdier, of iemand van zijn sociale groep, er van eten, terwijl de prooi vrijelijk beschikbaar is en normaliter wel zou worden gegeten". Het gaat dus niet zozeer om de aantallen en beschikbaarheid, als wel dat er blijkbaar wel een reflex was om te doden, maar vervolgens niet om te eten. Dit onderscheid is echter niet waterdicht. Er zijn vele situaties waarin roofdieren prooien doden en de prooi slechts zeer gedeeltelijk consumeren. Grizzly beren die trekkende zalm vangen eten vaak enkel de eitjes en doden daarbij veel meer prooidieren dan strikt genomen noodzakelijk is voor hun voedselvoorziening. Er is immers geen enkele reden voor zo'n beer om zuinigheid aan de dag te leggen in een situatie van overvloed. Het doden van meerdere dieren in een jachtactie is ook bij andere predatoren niet ongewoon. Vaak worden prooien tijdelijk ergens opgeslagen om op een later moment te consumeren. In een kippenren of schapenwei is dat lastig omdat roofdieren of de prooi niet door het gaas kunnen trekken, of al weer door mensen

verstoord worden. Ook wolven keren vaak terug naar plekken waar nog dode prooien liggen, met name in perioden van voedselschaarste, en soms maanden later (Mech & Peterson, 2003). Surplus killing wordt mogelijk gemaakt wanneer prooidieren geen vluchtgedrag (kunnen) vertonen. Het niet vertonen van vluchtgedrag komt niet alleen voor bij landbouwhuisdieren die opgesloten zitten in een raster, maar ook bij wilde hoefdieren (Kruuk 1972; Miller et al 1985; DelGiudice 1998). In de natuur komen een aantal zeldzame scenario's voor die kunnen resulteren in surplus-killing. De eerste is onnatuurlijke blootstelling, zoals bijvoorbeeld grondbroeddende vogels op een plek waar roofdieren er wel bij kunnen. Dit kan resulteren in situaties waarin een enkel roofdier, bijvoorbeeld een vos of kat, in korte tijd vele dieren kan doden, maar slechts een fractie opeet. Een ander scenario is extreme donkerte waarbij bijvoorbeeld hoefdieren stokstijf blijven staan en dus niet wegrennen als een roofdier hen besluipt (Kruuk 1972). Waarschijnlijk is door selectie en adaptatie het voordeliger gebleken voor hoefdieren om in extreme donkerte niet te bewegen, en dus geen risico op blessures e.a. te lopen. De nadelen van dergelijk gedrag worden vervolgens pijnlijk duidelijk als zich zo'n situatie voordoet, en er wel roofdieren opduiken. Ook diepe sneeuw kan resulteren in een buitenkans voor roofdieren om vele hoefdieren te pakken (DelGiudice 1998).
Kleine wolvenroedels in Scandinavië kunnen meer dan drie keer zoveel elanden doden dan nodig voor hun energiebehoefte, zelfs als de prooidichtheid laag is (Zimmermann et al 2015). Grote roedels (6-9) wolven vertonen minder surplus killing. Zimmermann et al suggereren dat surplus killing door kleine roedels samenhangt met een optimale foerageerstrategie, waarbij alleen de meest voedzame onderdelen van gemakkelijk toegankelijke prooidieren worden geconsumeerd en de detectiekans door mensen wordt geminimaliseerd. Ook zal meespelen dat aaseters meer buit kunnen maken van een prooi die maar gedeeltelijk is opgegeten, dan van een vrijwel volledig geconsumeerde buit. Er is dan ook een optimale roedelomvang die zorgt dat de prooi efficiënt geconsumeerd wordt (zie H8.1).
Duidelijk is dat surplus-killing zich onder de meeste gangbare omstandigheden niet vaak voordoet, wat niet wegneemt dat surplus-killing een normale reflex is: zuinigheid zit niet ingebakken in de natuur van mens noch dier. Surplus-killing is dus een verspilling van prooien, en dat kan ook onvoordelig zijn voor roofdieren indien dat resulteert in een te sterke afname van hun prooidieren. Omdat dergelijke situaties zich onder natuurlijke omstandigheden nauwelijks voordoen zijn de consequenties op grotere schaal verwaarloosbaar. Op lokale schaal kan het echter wel consequenties hebben, denk aan het verhuizen van kolonies van grondbroedende vogels naar veiligere oorden. Kruuk (1972) geeft dan ook aan dat surplus-kills de consequentie zijn van gedragscompromissen in zowel roofdier en prooidier om te kunnen omgaan met verschillende tegengestelde vereisten in hun leefomgeving.

2. Verschillen in gedrag qua soort en situatie

Het is ongewoon voor wolven om wilde prooien in grote aantallen te doden. Als het zich voordoet is dat onder zeer unieke omstandigheden als extreme sneeuwdikte. Maar surplus-killing van gedomesticeerde dieren die niet hun normale anti-roofdiergedrag kunnen uitoefenen is niet ongewoon (Mech & Peterson, 2003). Dit kan het gevolg zijn van doorfokken waarbij geselecteerd wordt op gedragskenmerken die handig zijn voor mensen, zoals het temmen of domesticeren, maar die een effectieve reactie op een roofdier beperken. Het kan ook een gevolg zijn van het plaatsen van dieren in een onnatuurlijk leefgebied waardoor dieren niet hun natuurlijke antiroofdiergedrag kunnen uitoefenen (of die geen roofdieren in hun natuurlijke verspreidingsgebied kennen). Een voorbeeld daarvan zijn berggeiten die normaliter de rotsklif op rennen om aan een roofdier te ontsnappen, maar dat in het vlakke Nederland niet kunnen.
Aangezien in Nederland vooral schapen en geiten niet hun normale anti-roofdiergedrag kunnen vertonen, en vaak in relatief hoge dichtheden op een relatief klein perceel ingeschaard staan, is het risico van surplus-killing bij deze soorten het grootst. Koeien en paarden zijn, helemaal als ze in natuurlijke kuddes worden gehouden, nog redelijk in staat om een aanval van een wolf af te slaan (zie H4.3 en H8.1).
Of er een verschil is in de kans dat een bepaald type schapensoort te maken krijgt met surplus killing is niet eenvoudig in te schatten. Landa et al. (1999) vonden dat lichte schapenrassen minder predatie ondervonden van veelvraat (*Gulo gulo*) dan zwaardere rassen, maar of dit ook kan doorgetrokken worden naar andere carnivoren is niet bekend. Afhankelijk van het anti-predatorgedrag van soorten of rassen kan er verschil zijn in de kans op predatie en surplus killing. In Italië vinden bij

landbouwhuisdieren aanvallen vooral plaats op schapen en nauwelijks op geiten (Russo et al 2014). Surplus killing werd niet waargenomen bij geiten, maar wel bij schapen waarbij gemiddeld 7-15 voornamelijk volwassen schapen worden gedood. Gijsbert Six, lid van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, en actief binnen de gebiedscommissies wolf in Gelderland en Drenthe, geeft aan dat de veredeling door fokkerij bij schapenrassen een glijdende schaal is. Er bestaan op hoofdlijnen doorgefokte, gedomesticeerde rassen zoals Texelaars of kruisingsproducten daarvan, en daarnaast niet-doorgefokte, meer primitieve rassen zoals de Nederlandse Heideschapen. Hij vermoedt dat de minder doorgefokte rassen een betere anti-predatorreactie geven zoals het weglopen bij een aanval. Naast de reactie van de dieren speelt volgens hem echter ook de omstandigheid een rol, zoals aard en grootte van het terrein, grootte en samenstelling van de groep, begrazing binnen een raster of gescheperd, tijdstip van de dag en het seizoen. Schaapherder Wilfried Buitink geeft daarnaast aan dat ook de stabiliteit van de kudde van belang is. Indien de samenstelling op hoofdlijnen gelijk blijft is er meer rust in de kudde. Ook factoren als het type hond, de aanwezigheid van een herder en opvang in een nachtkraal zijn volgens hem van belang. BIJ12 geeft aan dat op dit moment van schrijven, juli 2021, het niet mogelijk is om op basis van het registratiesysteem meer duidelijkheid te verkrijgen op dit onderwerp. Om dit beter te kunnen onderzoeken wordt aanbevolen dat bij schade er door de taxateur meer aandacht is voor het vastleggen van informatie als het type schaap, kudde en gebied en daarnaast dat bijvoorbeeld met cameravallen rond nachtkralen in het buitengebied concreter onderzoek wordt gedaan.

4. Aanvallen van wolven op mensen en honden

Het risico van een aanval van een wolf is een dominant thema in de beleving van mensen. Desondanks is het aantal incidenten in onze Westerse leefomgeving gering en het risico om als mens gebeten te worden door een wolf verwaarloosbaar klein. Het grootste risico vormen wolven die nauwelijks tot geen natuurlijke schuwheid voor mensen (meer) bezitten en positief geconditioneerd zijn op mensen om daar voedsel te verkrijgen. Veelal zijn dergelijke wolven in hun jeugd gevoerd door mensen en associeert het dier mensen met voedsel. Indien een dergelijke wolf mensen benadert in de verwachting daar voedsel te krijgen, maar dat vervolgens niet krijgt, kan de wolf agressief worden [zie ook 6.2]. Andere oorzaken kunnen betrekking hebben op oude of zieke wolven die niet meer in staat zijn zelf prooien te jagen en wolven met hondsdolheid.

Uitwerking
Het potentiële gevaar van aanvallen van wolven op mensen en honden is een dominant thema in de media en beleving. In Reinhardt et al, 2020 is dit voor Duitsland uitgewerkt in een rapport hoe om te gaan met vrijpostige 'bold' wolven. In dat rapport worden ook enkele incidenten in Duitsland met wolven uitgewerkt waarbij wolven mensen en/of honden zeer dicht naderden of zelfs honden aanvielen, zie H6.2 voor een samenvatting van dat rapport.

1. Aanvallen op mensen

In Linnell et al, (2021) is uitgewerkt welke aanvallen van wolven op mensen er de afgelopen 18 jaar zijn vastgesteld. Het betreft een vervolg op het eerdere rapport (Linnell et al, 2002) en te samen geven deze rapporten een gedegen overzicht van de feiten en daarnaast aanbevelingen voor vervolgonderzoek. Onderstaand overzicht is dan ook samengevat en afkomstig uit deze twee rapporten.
Historisch is er veel bewijs voor vele aanvallen van wolven op mensen. Er konden drie categorieën van aanvallen worden onderscheiden. Het merendeel betrof aanvallen van wolven met hondsdolheid of rabiës (1). Daarnaast is er een categorie waarbij het gedrag van de wolf wordt omschreven als onderzoekend of verdedigend (2). De meeste bijtincidenten in die categorie betroffen situaties waarin de wolf uit zelfverdediging handelde. Daarnaast werd vastgesteld dat wolven incidenteel een mens ter test bijten om te onderzoeken of mensen eventuele prooien zouden kunnen zijn. De derde categorie betreft concreet aanvallen vanuit jachtgedrag om een prooi te grijpen (3). Dit gedrag werd vooral vastgesteld onder specifieke sociologische en ecologische condities, onder andere in gebieden met weinig wilde prooien en arme kwetsbare menselijke leefgemeenschappen (zoals regionaal in Azië en het Midden-Oosten waar kinderen worden ingezet om vee te hoeden). De aanvallen waren meestal op

kinderen gericht. Onder dergelijke omstandigheden foerageren wolven bij gebrek aan natuurlijk voedsel ook op vuilstorten op zoek naar aas, vaak nabij menselijke nederzettingen; zie ook h6.1 en 6.2). Linnell et al 2021 geeft aan dat desondanks slechts een heel klein deel van de wolven daadwerkelijk testen of kinderen een potentiële prooi zouden kunnen zijn. Ook kan het gewonde of verzwakte wolven betreffen die niet meer in staat zijn natuurlijke prooien te pakken en dan op zoek gaan naar eenvoudig voedsel.

Hondsdolheid
Hondsdolheid, ook wel rabiës genoemd, is een dodelijke infectieziekte die wordt veroorzaakt door een virus. Hondsdolheid kan via een beet, krab of lik van een geïnfecteerd dier overgedragen worden op mensen. Infectie leidt tot zenuwverschijnselen. In Nederland komen infecties met deze ziekte bijna nooit voor, meestal gaat het om patiënten die het virus in het buitenland hebben opgelopen. In de meeste landen in Oost-Europa, Azië, Afrika of Latijns-Amerika komt rabiës nog voor. (bron & meer informatie: www.rivm.nl/rabies). Omdat wolven soms afstanden van ruim 1000km afleggen vanuit het ouderlijk roedel op zoek naar een eigen territorium (zie 6.5), is het mogelijk dat ze vanuit besmette gebieden in Oost-Europa de ziekte meebrengen.

Voor Europa is het risico van mensen voor een bijtincident met een wolf de laatste decennia aanzienlijk minder geworden aangezien hondsdolheid vrijwel niet meer voorkomt, en helemaal afwezig is in Centraal-Europa. Daarnaast omdat de sociologische en ecologische omstandigheden zijn veranderd. De hoefdierdichtheid, de natuurlijke prooi voor wolven, is in Centraal-Europa hoog, dus de noodzaak om naar alternatief voedsel te zoeken is er nauwelijks. Daarnaast is de levensstandaard voor mensen sterk verbeterd en komen riskante situaties als het laten hoeden van een kudde schapen door een kind niet meer voor.
Hoewel de dichtheid aan mensen in Europa groot is, en er inmiddels ruim 15.000 wolven leven is het aantal bijtincidenten met wolven opvallend laag. Linnell et al 2021 vermelden dan ook dat het risico groter is dan nul, maar veel te klein om te kunnen berekenen. De meeste incidenten met wolven doen zich voor in Azië en het Midden-Oosten, waar hondsdolheid nog voorkomt, het prooiaanbod gering is en ook lokaal nog armoede heerst onder mensen (Linnell et al 2021).

Voor de periode 2002-2020 werd door literatuurstudie informatie verkregen van 489 menselijke slachtoffers van aanvallen door wolven. Voor Noord-Amerika en Europa is die informatie redelijk betrouwbaar. Voor Azië en het Midden-Oosten is de informatie minder eenvoudig te verkrijgen, laat staan te verifiëren. Vaak is er geen onderzoek gedaan of het daadwerkelijk een wolf betrof, of bijvoorbeeld zwerfhonden. In 67 gevallen, waarvan 9x fataal, ging het om een aanval van een wolf (zie H6.1 voor definitie van 'aanval'). In 380 gevallen, waarvan 14 fataal, ging het om wolven met hondsdolheid. In 42 gevallen, waarvan 3 fataal, ging het om uitgelokt/verdedigend gedrag. Van de 489 slachtoffers betrof het zes keer Noord-Amerika en zeven keer Europa, meestal bijtwonden. In twee gevallen in de Westerse wereld, was het fataal, beide in Noord-Amerika. In één geval betrof het een gewonde wolf. In het andere geval was er geen herleidbare aanleiding waarom de wolf tot de fatale aanval was overgegaan. Alle andere gevallen in Noord-Amerika en Europa betroffen situaties waar wolven regelmatig in de nabijheid van mensen werden gezien, nauwelijks schuw waren, en in veel gevallen gewend waren om mens gerelateerd voedsel te vinden of huisdieren te doden. Gewenning of habituatie aan mensen lijkt dan ook een grote rol te spelen in het risico op een bijtincident en Linnell et al 2021 bevelen dan ook sterk aan om meer aandacht aan het voorkomen van gewenning te geven en onderzoek te doen hoe het ontstaat bij wolven en hoe het kan worden afgeleerd. Meer hierover in H6.1, 6.2 en 7.4.
Reinhardt et al 2020 meldt dat in Zweden onderzoek is gedaan naar het gedrag van wolven als ze actief door mensen worden benaderd. Van gezenderde wolven werd bepaald waar de dagrustplaats was om vervolgens deze wolf, of mogelijk wolven, te voet zo voorzichtig mogelijk te benaderen. In alle gevallen gingen de wolven op de vlucht, zonder agressief te zijn. De gemiddelde vluchtafstand was 100 meter. In Rusland en Wit-Rusland is het gebruikelijk om welpen uit de burcht te halen om de wolvenpopulatie te verkleinen. Wolven verdedigen hun nest met jongen niet tegen mensen, terwijl ze dat wel tegen een beer zouden doen. Ook een prooi wordt door wolven niet verdedigt tegen mensen. Kortom wolven zijn van nature niet agressief naar mensen.

Nederland

In Nederland is sinds de terugkeer geen melding bekend van een aanval op mensen. Wel is de beleving van mensen onderzocht. Het Motivaction onderzoek van het ministerie van LNV uit november 2020 vermeld dat van de ondervraagden 76% van de inwoners in wolvengebieden aangeeft dat wolven schuwe dieren zijn die in principe geen mensen aanvallen (Grient & Kamphuis, 2020).

2. Aanvallen op honden.

Wolven kunnen in honden een concurrent zien die op dezelfde agressieve wijze uit het territorium wordt gejaagd als een vreemde wolf, soms met dodelijke afloop voor de indringer. Echter, een wolf kan in een hond ook een potentiële partner zien en zodoende honden actief benaderen of zelfs mee de natuur inlokken (Reinhardt et al, 2020). In Duitsland zijn een aantal probleemsituaties tussen wolf en hond geweest (Reinhardt et al, 2020; Bommel et al, 2020). [redacted] meldt dat in de afgelopen 21 jaar het aantal bevestigde gevallen van een aanval van een wolf op een hond beperkt is. In twee gevallen ging het om een jachthond die, overigens niet gedurende een jacht, aan de eigenaar ontsnapte, een wildspoor volgde en daarbij op een of meerdere wolven stuitte. Deze honden hebben het niet overleeft. In beide gevallen vondt dit incident plaatst tijdens de voortplantingsperiode, een periode waarin wolven verhoogd agressief zijn naar indringers. In twee andere gevallen ging het om situaties dat honden 's nachts buiten het erf zijn aangevallen en gedood door wolven. In een laatste geval ging het om een voormalige roedelwolf die door een concurrent was verstoten uit zijn roedel. Het dier was gewond, had schurft en was in slechte conditie. Dit dier is een periode frequent gezien door mensen. Het viel uiteindelijk 's nachts een hond aan die aan de ketting lag op een erf. Dit dier is vervolgens op een later moment met vergunning afgeschoten. Andere gevallen die niet fataal waren zijn uitgewerkt in Reinhardt et al, 2020 en H6.2.

In Scandinavië (Zweden, Noorwegen en Finland) is het risico van wolven voor honden veel groter doordat er meer interacties zijn. Liberg et al 2010 vermelden dat in de periode 1995-2005 151 honden door wolven zijn gedood. 80% daarvan betroffen jachthonden. In Finland worden jaarlijks ca 38 jachthonden gedood (Tikkunnen & Kojala, 2020). Daarnaast werden vele honden verwond. Dit is niet alleen een economisch verlies voor de eigenaar, maar veelal ook een emotioneel verlies aangezien er vele uren training in de jager-hond relatie zijn geïnvesteerd (Liberg et al, 2010; Skogen et al, 2017; Tikkunnen & Kojala, 2020). Het risico van een aanval van een wolf op een jachthond gedurende de jacht is in Scandinavië groter dan in Nederland. Bij de elandjacht lopen de jachthonden vaak op zeer grote afstand voor de jagers uit, op zoek naar een eland om die met geblaf staande te houden zodat jagers het dier kunnen schieten. Aanvallen op jachthonden gebeurde over het algemeen in situaties waarbij de jager meer dan 200m van zijn hond verwijderd was (Tikkunnen & Kojala, 2020). Als een jachthond daarbij op een wolf of roedel wolven stuit resulteert dat vaak in een agressieve confrontatie omdat de wolven de hond veelal als een indringer zullen beschouwen. Deze vorm van jacht kennen we in Nederland niet, zodat het risico op een aanval van een wolf op een jachthond ook kleiner zal zijn, helemaal als de hond goed gehoorzaamd of aan de lijn is. In Scandinavië is gezocht naar oplossingen om het risico voor jachthonden te verkleinen. Doordat wetenschappelijk onderzoek in Noorwegen en Zweden is verenigd in het Skandinavian Wolf Research Project, SKANDULV, kan gezamenlijk opgetrokken worden. Doordat er elke winter 10-20 wolven worden voorzien van een zender, kan op afstand worden vastgesteld waar de roedel zich bevindt. Zodoende kan ook aan jagers gecommuniceerd worden of er in een bepaald gebied die dag een verhoogd risico is op het aantreffen van wolven. Dit heeft geresulteerd in een "wolventelefoon" die jagers kunnen bellen om hen in deze informatie te voorzien. Ook in Finland is een dergelijk systeem ontwikkeld. Ook hier werd de informatie van gezenderde wolven gedeeld, in dit geval via een website met data op 5x5km^2 niveau. Het aantal aanvallen op honden nam in gebieden met gezenderde wolven af, omdat jagers rekening konden houden met de aanwezigheid van wolven. Het is een kostbaar systeem en kan ook resulteren in het illegaal doden van wolven, maar voor de draagkracht onder met name jagers was deze methode erg belangrijk (Tikkunnen & Kojala, 2020) Ook de wolventelefoon wordt door jagers enorm gewaardeerd (Liberg et al, 2010).

In Oost-Europa, met name Wit-Rusland, worden frequent honden gedood door wolven. Een bekend fenomeen is het doden van waakhonden die aan de ketting liggen (Jedrzejewski et al, 2010). Meestal zijn het zwerfhonden of honden in regio's die vrijwel door mensen zijn verlaten die worden aangevallen door wolven. Dit is wellicht het gevolg van concurrentie tussen de wolf en de hond, hoewel sommige wolven honden gewoon als gemakkelijke prooi lijken te zien (Sidorovich, 2017

https://sidorovich.blog/2017/12/20/visits-of-wolves-in-human-settlements-in-belarus-with-implication-for-wolf-attacks-of-dogs/

Voor Nederland zijn geen serieuze incidenten bekend tussen wolven en honden (Bommel et al, 2020).
Xxx #hondenbeten ? xxx

In Vlaanderen werd in 2020 één casus goed gedocumenteerd in het kader van het vaststellen van schade door wolf voor het verkrijgen van een schadevergoeding. Een hond ontsnapte uit een omheind erf bij een alleenstaande woning in bosgebied en werd gedood en gedeeltelijk opgegeten teruggevonden aan de buitenzijde van de omheining. Daarnaast werd hond ook éénmaal teruggevonden als prooi-item in de uitwerpselen van wolf (H8.1; Van der Veken et al., 2021). Er is geen link met de gedocumenteerde casus daar de betreffende uitwerpselen vroeger dan dit incident werden ingezameld.

3. Verklarende oorzaken

Een analyse van geregistreerde aanvallen van wolven op mensen door de menselijke geschiedenis heen geeft aan dat (los van hondsdolle individuen) vooral wolven in slechte conditie mensen benaderen (jonge, zieke of schurftige dieren, …), en dat zo'n slechte conditie vaker voorkomt wanneer wolven geconfronteerd worden met een gebrek aan natuurlijke prooien (Linnell et al. 2002). Het is daarbij vermeldenswaardig dat dichtheden van wilde hoefdieren momenteel op een historisch hoogtepunt staan in vele delen van Europa (Apollonio et al. 2010), waarbij ook wilde hoefdieren in toenemende mate voorkomen in cultuurlandschappen (Morellet et al. 2011). Dit maakt dat ook in vele cultuurlandschappen het prooiaanbod geen belemmering vormt voor de vestiging van wolven (Linnell et al. 2021) en gezien de toenemende leeftijd van bos in Nederland en de toename van mastjaren (jaren met veel eikels en beukennoten; stapelvoedsel voor hoefdieren), en minder strenge winters worden de omstandigheden voor de hoefdierpopulatie alleen maar gunstiger (den Ouden et al. 2020). Linnell et al. (2002) stellen drie pijlers voor om ongewenst gedrag bij wolven te vermijden:

1. Bestrijd hondsdolheid. Nederland is sinds 1988 vrij van hondsdolheid verklaard door de wereldorganisatie voor dierengezondheid (World Organization for Animal Health), België sinds 2001 en Duitsland sinds 2008.
2. Herstel populaties van wilde prooien en bescherm vee met aangepaste methodes zodat wolven niet afhankelijk zijn van voedselbronnen die dicht bij de mens staan.
3. Houd wolven wild: vermijd dat wolven de aanwezigheid van mensen associëren met een makkelijke maaltijd of andere positieve ervaringen (positieve conditionering).

5. Mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor de verkeersveiligheid en recreatie

.

Het directe effect van de aanwezigheid van de wolf in Nederland op de verkeersveiligheid is momenteel zeer gering; in de periode 2015- juli 2021 zijn er in Nederland vijf aanrijdingen met wolven op verkeerswegen geweest. Indirecte effecten, zoals een verandering in het aantal aanrijdingen met prooidieren van de wolf, zijn onbekend. De verwachting is dat, hoewel het aantal aanrijdingen met wolven zal toenemen naarmate de populatie groeit, het directe effect op de verkeersveiligheid gering zal blijven. Enerzijds omdat het verwachte aantal aanrijdingen met wolven relatief gering blijft in vergelijking met bijvoorbeeld het aantal hoefdieren dat jaarlijks wordt aangereden, anderzijds omdat er goede mogelijkheden zijn – met rasters en faunapassages – om aanrijdingen te voorkomen. Over eventuele indirecte effecten van de aanwezigheid van wolven op de verkeersveiligheid zijn vooralsnog geen uitspraken te doen. Enerzijds kunnen wolven de dichtheden van hoefdieren reduceren, waardoor het aantal aanrijdingen met deze dieren zou kunnen dalen, anderzijds kan het habitatgebruik van hoefdieren worden beïnvloed wat zou kunnen leiden tot het

vaker oversteken van (spoor)wegen en daarmee een verhoogde kans op aanrijdingen. Onderzoek – in binnen- en buitenland – ontbreekt om hierover onderbouwde uitspraken te doen.

Het effect van wolven op recreatie kan voor recreanten aantrekkend zijn (ecotoerisme) of vermijdend (angst voor de wolf). Daarnaast kan door (een verhoogde kans op) interactie het risico op gewenning van wolven aan mensen toenemen.

Uitwerking
Voor de uitwerking van deze vraag is eerst het onderdeel a: Verkeersveiligheid uitgewerkt, en aansluitend onderdeel b: Recreatie, waarbij ook jacht is betrokken.

1. Verkeersveiligheid

In hoeverre zijn er momenteel al effecten zichtbaar van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor verkeersveiligheid?
Sinds 2015 zijn er vijf wolven omgekomen op verkeerswegen in Nederland (tabel 5.1.1). Het betrof vier mannelijke dieren en één vrouwelijke. Daarnaast zijn er twee in Nederland waargenomen wolven omgekomen op verkeerswegen in Duitsland en België, nadat zij Nederland weer hadden verlaten (tabel 7.5.1). Van de in mei 2021 doodgereden wolf nabij Appelscha (Friesland) is de genetische individubepaling nog niet verricht.

Tabel 7.5.1. In Nederland waargenomen wolven die zijn omgekomen op verkeerswegen in de periode 2015- juli 2021; zie H5.1.

Jaar	Maand	Locatie	Verkeersweg	Wolf ID	Geslacht
2015	maart	Hannover (D)	E7	GW368m	Man
2017	maart	Hoogeveen	A28	GW657m	Man
2017	november	Kloosterhaar	N36	GW843m	Man
2018	maart	Opoeteren (B)	Neeroeterenstraat	GW913m	Man
2020	maart	Epe	N309	GW1626m	Man
2021	maart	Ede	N224	GW1729f	Vrouw
2021	mei	Appelscha	N381	?	Man

Er is in Nederland vooralsnog geen onderzoek gepubliceerd over het effect van wolven op het gedrag, habitatgebruik en aantal verkeersslachtoffers van hun prooidieren (hoefdieren). Wel loopt er op de Noord-Veluwe een onderzoek naar het effect van wolven op hoefdieren en vegetatieontwikkeling (zie ook H8.1). Het is dan ook onbekend of de aanwezigheid van wolven indirect effect heeft op de verkeersveiligheid via een verandering in het aantal aanrijdingen met hoefdieren.

Wat zijn de verwachte effecten van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor verkeersveiligheid?
Aanrijdingen met wolven zijn niet ongewoon en kunnen in sommige gevallen zelfs het merendeel van de jaarlijkse sterfte vormen (Wydeven et al., 2001; Fritts et al., 2003). Wolven hebben een relatief grote kans om slachtoffer te worden in het verkeer. Wolven hebben grote leefgebieden nodig en leggen tijdens dagelijkse bewegingen binnen het leefgebied vaak grote afstanden af. Zo is vastgesteld dat in centraal-Italië wolven gemiddeld 27 km/nacht (17-38 km/nacht) afleggen (Ciucci et al., 1997). De afstanden die wolven tijdens dispersie afleggen, op zoek naar nieuwe leefgebieden, zijn zelfs nog vele malen groter. Onderzoek naar de afgelegde afstanden tijdens dispersie door wolven uit de Centraal-Europese populatie laat het volgende zien:

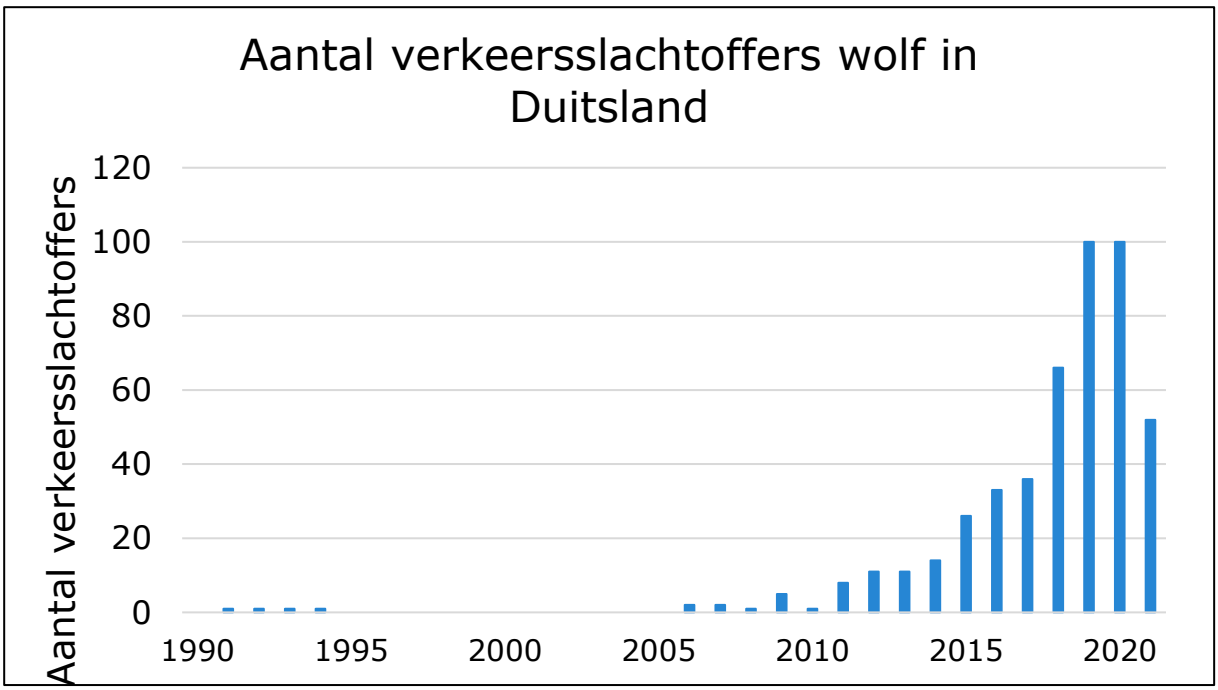
- Van de noordelijke Apenijnen in Italie naar de westelijke Alpen in Frankrijk: minimaal 958 km (Ciucci et al., 2009).
- Van Saksen in Duitsland naar Nationaal Park Thy in Denemarken: minimaal 800 km (Andersen et al., 2015).
- Van het Dinarisch gebergte in Kroatië naar de oostelijke Alpen in Italië: 1.176 km (Ražen et al., 2016).
- Van de Lausitz in Duitsland naar Wit-Rusland: 1.550 km (Reinhardt & Kluth, 2016).

- Van Nationaal Park Abruzzo, Lazio and Molise naar Nationaal Park Majella in Italië: 422 km (Mancinelli & Ciucci, 2018).

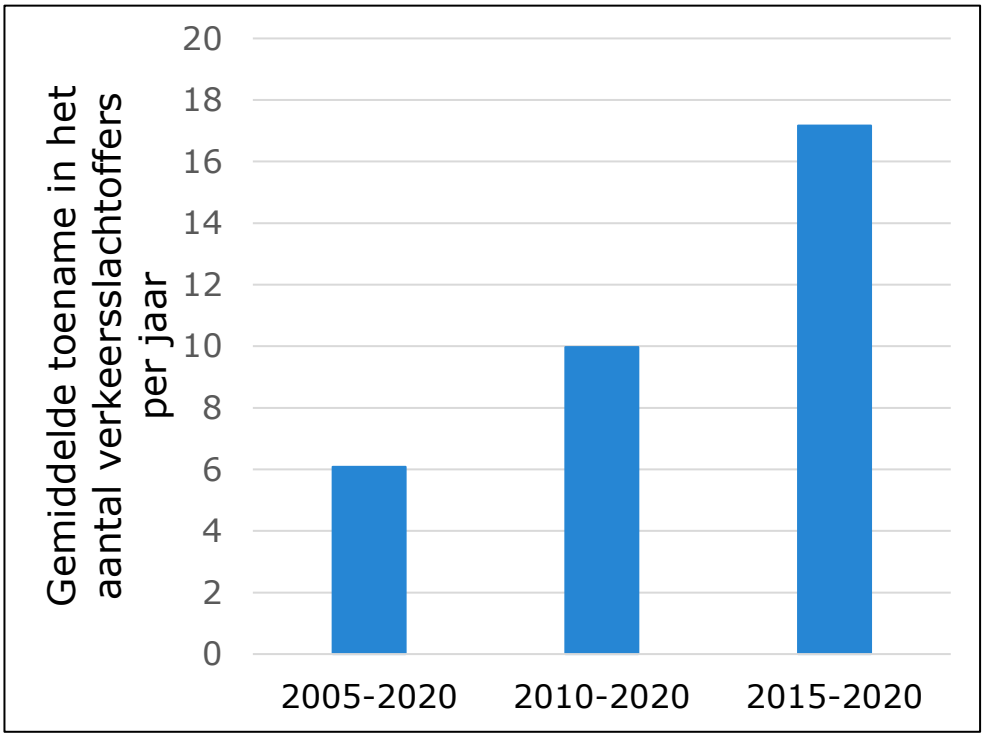
Tijdens zowel dagelijkse bewegingen in het leefgebied als dispersiebewegingen moeten frequent (spoor)wegen worden overgestoken, afhankelijk van de afstand die wordt afgelegd en de gebieden die worden doorkruist. In Wisconsin (VS) passeerden wolven regelmatig een vierbaansweg (Kohn et al. 1999; 2009). Langs de weg was geen faunaraster geïnstalleerd. Het merendeel van de passages (81%) betrof wolven tijdens dispersiebewegingen. Van de 20 wolven die met een zender waren uitgerust, arriveerden er uiteindelijk 13 bij de snelweg; 12 van deze dieren passeerden de weg, sommigen zelfs meerdere keren. Wolf Naya, die op 18 december 2017 Nederland binnenkwam in Drenthe en twee weken later Nederland weer verliet richting België, legde gemiddeld een afstand van 14,1 km per dag af (zie ook H4.6; Jansman et al., in prep.). Tijdens haar tocht door Nederland passeerde zij naar schatting 361 wegen, inclusief 30 rijkswegen, 68 provinciale wegen en 19 spoorwegen.
Wegen kunnen wolven ook aantrekken. Zo kunnen natuurlijk ingerichte wegbermen leefgebied of migratiecorridor zijn voor potentiële prooidieren. Ook kunnen karkassen van aangereden dieren wolven ertoe aanzetten om wegen op te zoeken tijdens foerageertochten (Grilo et al., 2015). Op de spoorlijn die Glacier National Park (Canada) kruist, vonden de meeste aanrijdingen met wolven (en coyotes) plaats nabij karkassen van door het treinverkeer aangereden hoefdieren (Wells, 1996). In dit verband bevelen Kohn et al. (2009) dan ook aan om karkassen van aangereden hoefdieren snel te verwijderen en minder aantrekkelijke grassoorten in bermen te gebruiken om de risico's op aanrijdingen met herbivoren te verkleinen en daarmee die op aanrijdingen met wolven.

In sommige gevallen bieden wegen en de naastgelegen bermen ook een aantrekkelijke corridor om zich (snel) tussen gebieden te bewegen. Zo stelden Dickie et al. (2017) in West-Canada vast dat wolven lineaire infrastructuur, inclusief wegen en spoorwegen, opzoeken tijdens foerageertochten. Daarlangs verplaatsen zij zich dan twee- tot driemaal sneller in vergelijking met bewegingen door natuurlijk bos. Ook legden ze bij gebruik van infrastructuur gemiddeld grotere afstanden af per dag. Het gebruik van wegen als corridor beperkt zich bij wolven echter vooral tot onverharde wegen en paden. Verharde wegen met meer verkeer worden gemeden, vooral in perioden met hoge verkeersintensiteiten (Thurber et al., 1994; Gehring, 1995, in Kohn et al., 2009).

De ontwikkelingen in Duitsland bieden ons enig inzicht in wat Nederland kan verwachten bij een groeiende wolvenpopulatie. Begin jaren negentig van de vorige eeuw zijn de eerste meldingen gedaan van aangereden wolven (figuur 7.5.1). Het betrof in alle gevallen meldingen uit het oosten van Duitsland, niet ver van de Poolse dan wel Tsjechische grens (bron: https://data.dbb-wolf.de). In de periode 1995-2005 zijn geen aanrijdingen met wolven gemeld. Vanaf 2006 zijn er in Duitsland ieder jaar meldingen gedaan, waarbij het aantal aanvankelijk geleidelijk toenam om vanaf 2015 sterk te stijgen (figuur 7.5.1). De gemiddelde jaarlijkse toename van het aantal geregistreerde aanrijdingen was circa 6 dieren over de periode 2005-2020 (figuur 7.5.2). Over de periode 2010-2020 was dit circa 10 dieren. En de laatste vijf jaar (2015-2020) was de gemiddelde jaarlijkse toename circa 17 wolven. Aanrijdingen in het verkeer is hiermee de grootste doodsoorzaak (75%) op basis van doodgevonden wolven in Duitsland (figuur 4.5.2). De Duitse wolvenpopulatie is in 2019/2020 geschat op 128 roedels, 35 paren en 10 solitaire dieren. Dit betekent dat er – met een gemiddelde roedelgrootte van vijf wolven (Fechter & Storch, 2014) – in dat jaar circa 710 wolven in Duitsland waren. In dat jaar zijn 100 aangereden wolven gemeld, dus circa 14% van de populatie.



Figuur 7.5.1. Aantal gemelde verkeersslachtoffers van wolven in Duitsland in de periode 1990-2021 (stand t/m 15 juni 2021). (bron: https://data.dbb-wolf.de)



Figuur 7.5.2. Gemiddelde toename in het aantal verkeersslachtoffers van wolven per jaar in Duitsland over drie tijdsperioden. (bron: https://data.dbb-wolf.de)

Hoewel in Nederland een toename van het aantal aanrijdingen dus te verwachten is met een groeiende populatie, zal het absolute aantal verkeersslachtoffers toch relatief beperkt blijven. Uitgaande van het meest positieve scenario wat betreft de draagkracht van Nederland voor wolven (circa 500 dieren; Potiek et al., 2012) en een met Duitsland vergelijkbaar percentage van de populatie dat verkeersslachtoffer wordt, zal het aantal aanrijdingen naar verwachting groeien naar 60-75 dieren per jaar. Wordt dit aantal vergeleken met bijvoorbeeld het aantal reeën dat jaarlijks als verkeersslachtoffer wordt geregistreerd – in 2016-2017 zijn gemiddeld ruim 6.300 reeën per jaar

geregistreerd als slachtoffer (Van der Grift et al., 2019) – dan blijft het effect van aanrijdingen met wolven op de verkeersveiligheid dus relatief beperkt.
Hierbij komt dat in Nederland op veel plekken mitigerende maatregelen zijn genomen om aanrijdingen met fauna op verkeers- en spoorwegen te voorkomen (zie: www.mjpo.nl). Langs veel (spoor)wegen die leefgebieden van edelhert, wild zwijn en damhert doorkruisen, zijn hoge faunarasters geplaatst. Vaak in combinatie met de aanleg van faunapassages, zoals faunatunnels en natuurbruggen. De rasters moeten voorkomen dat de dieren de weg betreden en ze tegelijkertijd naar de faunapassages geleiden. Wolven kunnen profiteren van deze bestaande 'groene infrastructuur'. Onderzoek heeft laten zien dat faunarasters langs verkeerswegen het aantal aanrijdingen kunnen beperken. Op de Trans-Canada Highway in Banff National Park zijn 17 wolven aangereden in de periode 1981-2002. Hiervan vond 82% plaats op de trajecten waar nog geen faunarasters waren geplaatst (Clevenger et al., 2002). Onderzoek heeft ook laten zien dat wolven zowel faunatunnels als natuurbruggen gebruiken (Clevenger, 1998; Clevenger & Waltho, 2000; Mysłajek et al., 2013; Mysłajek et al., 2020; Plaschke et al., 2021). Clevenger & Waltho (2000) stelden vast dat de mate van menselijke activiteit rond een faunatunnel en de openheid en lengte van een faunatunnel de beste voorspellers zijn van het gebruik van dergelijke faunapassages door wolven. Ook in Nederland is het gebruik van faunapassages door wolven vastgesteld. Zo maken wolven sinds enkele jaren gebruik van Natuurbrug Tolhuis nabij natuurgebied Petrea, op de oostflank van de Veluwe (Bosscher, 2021). Ook wolf Naya heeft naar verwachting verschillende faunapassages benut om wegen te passeren, hoewel daar geen directe bewijzen (fotobeelden) van zijn (MJPO, 2018).

Wat ook gunstig is uit oogpunt van verkeersveiligheid is dat wolven de voorkeur geven aan leefgebieden met een (relatief) lage wegendichtheid (Mech, 1988; Fechter & Storch, 2014; Reinhardt et al., 2019), wolven die leven in door mensen gedomineerde landschappen overdag bossen selecteren om mensen te vermijden en bossen selecteren als kerngebied binnen hun leefgebied (Kusak et al., 2005; Mancinelli et al., 2018), en wolven wegen vermijden bij het kiezen van een plek om hun jongen te werpen (Sazatornil et al. 2016). Whittington et al. (2004) stelden vast dat wolven in Jasper National Park (Canada) wegen, spoorwegen en paden minder vaak oversteken dan op basis van random bewegingen kon worden verwacht. In hetzelfde gebied is ook aangetoond dat wolvenroedels gebieden met een relatief hoge dichtheid aan wegen en paden vermijden (Whittington et al. 2005). In Finland vermijden wolven gebieden die op minder dan 250 m afstand van wegen liggen (Kaartinen et al., 2005). Dit betekent dat naar schatting circa 48% van het onderzochte gebied minder door wolven wordt gebruikt in vergelijking met een situatie zonder wegen. Ook wegwerkzaamheden, zoals de verbreding van een weg, kan het ruimtegebruik van wolven beïnvloeden. In oost-Canada bleven wolven gemiddeld circa 300 m verder weg van de weg tijdens wegwerkzaamheden (Lesmerises et al., 2013). Ander onderzoek laat echter zien dat wolven ook gebieden met een hoge wegendichtheid bewonen, mits dit grenst aan geschikt leefgebied met weinig wegen (Mech, 1989).

Wolven kunnen ook indirect de verkeersveiligheid beïnvloeden. Ze kunnen dichtheden van grote herbivoren reduceren (Ripple & Beschta, 2012), waardoor de kans op aanrijdingen met deze hoefdieren afneemt (Mech, 2017). Anderzijds verandert het habitatgebruik van hoefdieren in de aanwezigheid van wolven, zoals blijkt uit veranderingen in vegetatie als gevolg van veranderingen in graasdruk (Smith & Ferguson, 2012; White et al., 2012; Ditmer et al., 2018). Dit kan, in potentie, leiden tot het frequenter of juist minder frequent oversteken van wegen door hoefdieren, maar hier zijn in Nederland nog geen aanwijzingen voor gevonden. Illustratief in dit verband is de studie van Raynor et al. (2021) die in Wisconsin vaststelden dat het aantal aanrijdingen met witstaartherten met 24% daalde na de komst van wolven. De onderzoekers stelden dat dit in beperkte mate een gevolg kan zijn van een aantalsreductie in de hertenpopulatie maar vooral moet worden toegeschreven aan veranderingen in het gedrag en terreingebruik van de hoefdieren.

Om toekomstig beter inzicht te krijgen in het effect van verkeer op wolven is het aan te bevelen om:

- Op nationale schaal systematisch aanrijdingen met wolven en hoefdieren op verkeerswegen en spoorwegen te registreren
- Onderzoeken wat de effecten zijn van de aanwezigheid van wolven in Nederland op het gedrag en habitatgebruik van hoefdieren, zoals nu op de Noord-Veluwe vanuit RuG.

- Onderzoeken wat de effecten zijn van de aanwezigheid van wolven in Nederland op de frequentie waarmee hoefdieren (spoor)wegen passeren en het aantal aanrijdingen met hoefdieren op deze infrastructuur.
- Onderzoeken in welke mate bestaande faunarasters langs verkeerswegen wolven weren en welke aanpassingen de functionaliteit kunnen vergroten.
- Onderzoeken in welke mate wolven faunapassages accepteren en gebruiken en of dit gebruik dat van prooidieren beïnvloedt.

2. Recreatie

Het effect van wolven op recreatie kan aantrekkend zijn (ecotoerisme) of vermijdend (angst voor de wolf). Het motivaction onderzoek in opdracht van het ministerie van LNV (Griend & Kamphuis, 2020) geeft aan dat 59% van de Nederlanders in natuurgebieden zouden gaan recreëren waar wolven voorkomen, en dat 23% dat niet zou doen. Daarnaast kan door (een verhoogde kans op) interactie het risico op gewenning van wolven aan mensen toenemen, en zodoende ook het risico op een conflict (zie H6.2)

geeft aan dat er in Duitsland in de media vaak gematigde artikelen verschijnen die de angst voor de wolf accentueren. In de praktijk is haar ervaring dat in gebieden met wolven eerder meer recreatie komt, dan dat mensen wegblijven. De wolf is dan eerder een publiekstrekker. Daarnaast geeft ze aan dat er ook projecten zijn waarbij ondernemers de wolf gebruiken als attractie of keurmerk. Als voorbeeld verwijst ze naar het Project Live Wolf Alps [https://www.lifewolfalps.eu/en/ wat zich richt op co-existentie met de wolf, het conflict arm samenleven tussen vee en wolven. Er wordt onder andere lokaal voedsel geproduceerd met het logo van de wolf er op. Iets vergelijkbaars is in Nederland vooral bekend van zuivelproducten en weidevogelbescherming, maar op de Veluwe is ook al wolf-gerelateerde commercie ontstaan, van wolvenbonbons tot wolvenexcursies.

In Noord-Amerika is wel enige ervaring met inkomsten van ecotoerisme en tevens de relatie bezoekers en wolven, vooral in Yellowstone National Park, waar wolven relatief eenvoudig te zien zijn en dus een echte publiekstrekker vormen. Varley et al, 2020 melden dat wolven jaarrond het ecotoerisme in NP Yellowstone hebben verhoogd met significante meerwaarde voor de lokale economie. De jaarlijkse economische impact van de herintroductie van de wolf werd in 2005 geschat op 35,5 miljoen dollar. Er werden dat jaar zo'n 2.8 miljoen toeristen geteld. In 2017 was dat al opgelopen naar ruim 4.1 miljoen bezoekers met een jaarlijkse economische meerwaarde van circa 65,5 miljoen dollar. Behalve het observeren van wolven konden de beheerders ook veel educatie over wolven geven op de bekende uitzichtpunten, wat het draagvlak voor wolven ten goede kwam. Negatieve effecten van het wolventoerisme was er ook doordat wolven soms grote stukken moesten omlopen om een weg over te steken omdat toeristen de wolven soms volgden vanaf de weg. Ook werden ten minste 35 wolven in het park doodgereden. Daarnaast werden in incidentele gevallen gehabitueerde wolven vastgesteld, vrijwel zeker als gevolg van het voeren door mensen.
Smith et al 2020c geven aan dat Yellowstone National Park speciaal wolf management kent wat zich richt op 1: het beschermen van holen en rendez-vous sites tegen menselijke verstoring (eventueel middels tijdelijke afsluiting van regio's of paden voor publiek, met een buffer van ca 1 km rondom nestholen tot eind juni), 2: voorkomen van het habitueren van wolven, oa middels een strikt verbod tot het voeren van wilde dieren, 3: het voorlichten van bezoekers om veilig wilde dieren waaronder wolven te kunnen observeren en 4: het reguleren van menselijke observatie zodat wolven niet verstoord worden en hun gedrag dus niet kan resulteren in mindere schuwheid. Op hoofdlijnen betekent dit dat men mensen en wolven goed gescheiden probeert te houden. Publiek heeft ten alle tijden een afstand van 100 yards (ca 91 meter) te houden tot wolven, ook als het dier uit zichzelf dichterbij komt.

Nederland
Vooralsnog is er geen indicatie dat er in Nederland opvallende ontwikkelingen zijn met betrekking tot wolven en recreatie. Gezien de nog geringe omvang van de wolvenpopulatie worden die voorlopig ook niet voorzien. In navolging van de ontwikkelingen in Duitsland is het niet uitgesloten dat er situaties gaan voorkomen waarin recreanten een wolf van nabij waarnemen. Ook kan een wolf een hond,

eventueel met de eigenaar nabij, benaderen vanuit nieuwsgierigheid of agressie (zie ook H6.2). Omgekeerd bestaat er het risico voor wolven dat ze paren met een hond, wat resulteert in hybridisatie (zie H5.3). Vanuit de Universiteit van Groningen loopt er onderzoek naar het onderlinge effect van wolven, hoefdieren en mensen op elkaar (zie ook H8.1), wat mogelijk nog interessante bevindingen kan opleveren.

Jacht en terreinbeheer

Aangezien jagers veelal in de schermer het faunabeheer uitvoeren en jagers en terreinbeheerders op plekken komen waar regulier geen recreanten komen, is de kans op een interactie met een wolf groter dan voor een willekeurige recreant. Dit kan versterkt worden als jagers of terreinbeheerders in een hoogzit zitten of een auto, aangezien wolven dergelijke constructies minder direct met een mens associëren en dus dichter kunnen benaderen (zie 6.1&2). Zoals in 6.4 uitgewerkt is dit niet gevaarlijk, maar kan er wel een reactie zijn op een eventueel aanwezige (jacht)hond. Indien bij de jacht honden ver voor de jagers uit door het bos struinen en daarbij op een wolf stuiten, kan dat wel een risico voor de jachthond betekenen (6.4). Doordat terreinbeheerders en jagers mogelijk wolven kunnen waarnemen, maar vooral doordat jagers en terreinbeheerders vanuit het hoefdierbeheer en/of monitoring een impressie hebben van de stand en het gedrag van de hoefdieren in het terrein, kunnen ze een belangrijke informatiebron zijn voor de monitoring.



Foto 6.x: Wolven spelend met een prooirest

7. Beleid, schade, monitoring en beheer

1. Beleid van andere landen als het gaat om het toestaan van derogaties (bijvoorbeeld voor afschot van wolf)

. Er zijn twee belangrijke redenen voor verlenen van derogaties op de beschermde status van individuen: 1. omwille van risicovol ongewenst gedrag naar mensen toe bij brutale wolven, of 2. het veroorzaken van significante economische schade. In het eerste geval vormt de menselijke veiligheid de prioriteit, in het tweede geval is de derogatie bedoeld om ernstige economische schade die niet op een andere manier kan worden vermeden te beperken. In het eerste geval is er grotendeels overeenstemming qua beleid tussen staten. In het tweede geval zijn er grote verschillen tussen EU lidstaten, die echter momenteel juridisch afgetoetst worden in de respectievelijke landen. Deze worden specifiek besproken in Boerema et al, 2021. Het verschil tussen de twee redenen is van fundamenteel belang, omdat de achterliggende gewenning en conditionering zeer sterk verschillen.

Uitwerking

De grijze wolf is een beschermde soort in het kader van de Habitatrichtlijn (in NL doorvertaald naar de Wet natuurbescherming), en opzettelijke verstoring die een negatief effect heeft op de plaatselijke populatie (zie Boerema ea 2021 voor de concrete betekenis hiervan) is verboden. Onder dwingende omstandigheden, echter, kan hiervan een wettelijke afwijking toegestaan worden, waarvan eliminatie (doden via afschot of vangen + euthanaseren) de meest extreme vorm is. De modaliteiten van deze derogaties zijn vastgelegd in artikel 16.1 van de Habitatrichtlijn en gelden dus voor alle EU-lidstaten, en worden verder besproken in Boerema ea 2021. Samenvattend kan men stellen dat derogaties enkel toegelaten zijn wanneer ze de gunstige staat van instandhouding niet in gevaar brengen, en wanneer andere opties uitgeput- of niet haalbaar zijn. De concrete invulling hiervan wordt echter aan de lidstaten zelf overgelaten, en wordt aldus zeer verschillend geïnterpreteerd.

De Europese wetgeving laat in alle landen in principe derogaties toe op basis van éénzelfde reeks van grondbeginselen. Een van de redenen voor een derogatie is het voorkomen van "significante economische schade", waarbij deze term momenteel vrij is voor interpretatie door de lidstaten, hetgeen ook leidt tot sterk verschillend beleid ten opzichte van deze derogaties. Frankrijk lijkt hier relatief flexibel mee om te gaan, en verleende sinds 1 januari 2018 8287 derogaties (http://www.auvergne-rhone-alpes.developpement-durable.gouv.fr/bilan-du-protocole-d-intervention-sur-la-a14246.html, toestand 8/7/21), terwijl Duitsland hier zeer spaarzaam mee omspringt, met in diezelfde periode een totaal van 14 derogaties. Onder de volgende kopjes is een samenvatting van het beleid in de populaties weergegeven die een invloed hebben op Nederland (Centraal-Europese en Alpiene populaties), deels gebaseerd op Boisseaux et al. (2019). In landen die derogaties op basis van economische schade worden verleend is de vereiste dat andere middelen om schade te voorkomen zijn toegepast Het doden kan als laatste oplossing worden ingezet. In de praktijk lijkt dit een eerder rekbaar begrip, met ook weer sterke interpretatieverschillen tussen lidstaten. Merk bijvoorbeeld op dat de criteria voor afdoende veebescherming sterk verschillen tussen landen. Bijvoorbeeld daar waar een elektrisch raster van 80 cm hoogte met >3000 V voldoet in Frankrijk om als wolfwerend beschouwd te worden ((https://www.meurthe-et-moselle.gouv.fr/content/download/18685/130576/file/Formulaire%20demande%20Tir%20defense%20renforcee.pdf)
, is dit in Vlaanderen 120 cm met >4500 V (Everaert et al. 2018), en in Neder-Saksen 90 cm met >4500 V. Voor Nederland zijn de aanbevelingen voor preventie weergeven op www.Bij12.nl/wolven. Routine controles vooraf op de goede uitvoering van veebeschermingsmaatregelen gebeurt in de praktijk zelden. Controle achteraf biedt geen garantie dat voor geëlektrificeerde rasters de stroom

werkelijk actief was, de spanningsverliezen beperkt waren zodat de spanning nog steeds voldeed aan de criteria en er geen 'gaten' onder het raster waren waar wolven onderdoor konden.

Frankrijk

In Frankrijk is grootschalige seizoensbegrazing met schaapskuddes van honderden tot duizenden stuks een veelvoorkomende praktijk, die een belangrijke economische en socioculture rol heeft. Vanuit dat oogpunt is het conflict tussen wolf en mens vaak zeer uitgesproken, omdat de kern van de schapenhouderij in de berggebieden ligt, waar ook de aanwezigheid van wolven het hoogste is. Daarnaast is begrazing ook regionaal belangrijk voor natuurdoelstellingen. Frankrijk gaat uit van artikel 16.1 van de HR, onder de volgende voorwaarden om derogaties op de beschermde status toe te laten (Duchamp et al. 2017, PNA 2018):

1. De derogatie mag geen afbreuk doen aan de gunstige staat van instandhouding van de wolf
2. De derogatie moet gedefinieerd zijn binnen een voorafgaand vastgelegd kader, *in casu* het vermijden van belangrijke schade aan veeteelt
3. Er mag geen andere bevredigende oplossing zijn om de schade te voorkomen

Derogaties worden verleend door departementale prefecten. De voorwaarden onder welke een wolf mag worden geëlimineerd zijn bepaald in twee interministeriële arresten, die enerzijds de voorwaarden en beperkingen bepalen waaronder een departementale prefect een derogatie kan verlenen, en anderzijds een plafond aangeven op het aantal dieren dat geëlimineerd mag worden gedurende een bepaalde periode. Het plafond wordt gedefinieerd op basis van de verwachte jaarlijkse aangroei van de populatie en de natuurlijke verwachte sterfte. Gezien de natuurlijke jaarlijkse sterfte onder adulte dieren aldaar wordt geschat op 22%, en een afname van de populatie verwacht wordt bij een sterfte van 34%, vertaalt dit zich in een toelaatbaar afschot van maximaal 10% van de populatie per jaar (Duchamp et al. 2017). Onder die omstandigheden schat men de kans in dat de populatie afneemt op 40%. Sinds 2019 wordt echter een jaarlijks afschot van 20% van de populatie toegelaten. Het afschot in Frankrijk wordt opgedeeld in twee categorieën: enerzijds reactief afschot na bevestigde schade aan vee (zgn "tirs de défense"), en anderzijds preventief afschot in zones waar veel schade voorkomt en wanneer het maximale plafond nog niet gehaald is (zgn "tirs de prélèvement"). De eerste zijn vooral gericht op predatie tijdens de periode van maximale begrazingsintensiteit, de tweede zijn zo goed als uitsluitend gericht op predatie in het najaar, en vormen een minderheid van het gerealiseerde afschot.

Daarnaast zijn er ook verjagingsschoten met niet-lethale munitie, die geen specifieke derogatie vereisen. Onder geen voorwendsel mag een wolf gelokt worden. Voor het echte afschot is telkens een prefectorale derogatie vereist. Frankrijk is ingedeeld in zones waarin wolven gevestigd zijn en waar in principe het vee afdoende beschermd moet zijn (combinaties van kuddebewakingshonden, elektrische rasters, nachtrasters, herder op het terrein, …) vooraleer afschot mogelijk is, en zones waar wolven nog niet gevestigd zijn en er geen verplichting is tot bescherming. Daarnaast kan er in beide zones geoordeeld worden dat veebescherming simpelweg niet haalbaar is, bijvoorbeeld door steile hellingen met veel rotsen waarop geen rasters te plaatsen zijn.

Frankrijk heeft op een totale geschatte populatie van 99 roedels plus 15 gevestigde territoria (totale schatting: 577 wolven, status 2020; https://www.loupfrance.fr/suivi-du-loup/situation-du-loup-en-france/) in 2020 een totaal van 2412 derogaties verleend voor afschot, waarvan 9 voor preventief afschot. Daarmee is in 2020 een totaal afschot gerealiseerd van 105 wolven op een plafond gesteld op 110 wolven (DREAL Rhône-Alpes 2021; http://www.auvergne-rhone-alpes.developpement-durable.gouv.fr/IMG/pdf/20210104_bilan_2020_suivi_protocole.pdf
). In 2019 lag dit afschot op 99 gerealiseerde (plafond 100), in 2018 was dit 51/51. Naast het legale afschot is de geschatte sterfte door stroperij van dezelfde orde grootte (Mathieu 2021).

Zwitserland

In Zwitserland (dat niet gebonden is aan de HR maar enkel aan de Conventie van Bern) (Boisseaux et al. 2019, https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/271785.pdf) wordt afschot toegelaten onder strikte voorwaarden om schaapskuddes te beschermen. Zwitserland kende in 2019 circa 8 roedels en 26 gevestigde individuen voor een totaal van een geschatte grootte van 78 wolven (OFEV 2020
https://www.uvek.admin.ch/dam/uvek/fr/dokumente/dasuvek/abstimmungen/faktenblatt-jagdgesetz-

wolf.pdf.download.pdf/faktenblatt-jagdgesetz-wolf.pdf). Sinds de terugkeer in 1995 waren tot eind 2019 in totaal 23 wolven opzettelijk gedood, bevestigde stroperij inbegrepen.

Italie
Het Noord-Italiaanse deel van de Alpiene wolvenpopulatie telt circa 33 roedels verdeeld over ongeveer 200 wolven. Er wordt geen afschot toegelaten, maar stroperij komt er frequent voor en draagt samen met verkeer bij tot een jaarlijkse mortaliteit van bijna 20% van de populatie (Boisseaux et al. 2019).

Duitsland
In Duitsland wordt afschot in uitzonderlijke situaties toegelaten teneinde "significante economische schade" te voorkomen. De interpretatie van die bewoording is echter bron van juridisch getouwtrek tussen de federale overheid en de deelstaten. De verschillende deelstaten interpreteren de huidige volgens hen te strikte federale richtlijn (https://dejure.org/gesetze/BNatSchG/45a.html) zelf weer verschillend, vooral met betrekking tot de definitie van afdoende wolfwerende maatregelen of de controle hierop [redacted], pers. med). Anders dan in Frankrijk is het afschot beperkt tot het specifieke individu dat geïdentificeerd is als veroorzaker van de schade (via genetische monitoring). Indien het specifieke individu niet bekend is, is de derogatie beperkt tot een specifieke roedel en mag de bestrijding doorgaan zo lang de schade voorkomt, tenminste tot het einde van de derogatieperiode. In Duitsland is in een aantal gevallen ontheffing verleend voor het afschieten van een wolf die ongewenst gedrag vertoonde richting mensen, of vanuit ondragelijk leiden cq niet zelfstandig in het wild kunnen overleven. Aanleidingen waren ziekte of een aandoening zoals blindheid (1x) en extreme habituatie in combinatie met ongewenst gedrag (2x) (Reinhardt et al 2020). Aanvullend zijn afschotvergunningen afgegeven voor wolven die herhaaldelijk goed beschermd vee aanvielen, met name recent in Neder-Saksen.
Tot nu toe werden 14 derogaties verleend, waarvan 12 in Neder-Saksen (4 geschoten wolven), 1 in Brandenburg (0 geschoten wolven) en 1 in Schleswig-Holstein (0 geschoten wolven).
Reinhardt et al (2020) geven aan dat elke casus op zich staat, dat gedegen onderzoek noodzakelijk is om de casus goed te kunnen beoordelen en preventieve maatregelen te treffen, dat afschot de laatste maatregel is, dat het vaak niet duidelijk is welke wolf de veroorzaker is van de problemen en dat het dus niet eenvoudig is de juiste wolf te schieten, en dat afschotontheffingen alleen voor een specifiek gebied en periode moeten worden afgegeven. Gedegen communicatie is van belang vanwege de grote gevoeligheid rondom beheerafschot en het wordt dan ook aangeraden het afschot door professionals te laten doen en hun identiteit niet openbaar te maken.

Polen
In Polen komen drie populaties van wolven voor, die een beperkte bescherming kennen krachtens de HR als Bijlage V-soort: ten westen van de Vistula is er de centraal-Europese populatie, in het noorden is er de Baltische populatie en in het Oosten de Karpatenpopulatie. Desondanks deze lichtere bescherming die in principe actief beheer van populaties toelaat worden derogaties over het hele territorium voornamelijk verleend voor niet-economische redenen: om probleemwolven uit te schakelen en/of om bevestigde hybriden uit te schakelen. Tussen 2016 en 2018 werden zo derogaties verleend voor afschot van 36 individuen, waarvan er 12 werden gedood (Boisseaux et al. 2019).

Oostenrijk
In Oostenrijk is afschot van wolven niet toegelaten, maar afschrikken van wolven is sinds 2018 wel toegelaten met niet-lethale munitie (rubberen kogels).

België
In Vlaanderen stelt het "Interventieprotocol probleemsituaties wolven" dat bestrijding mogelijk is bij herhaaldelijke aanvallen op goed beschermd vee (zie Everaerts et al. 2018 voor details over bescherming), indien andere maatregelen niet het gewenste effect ressorteren. In Wallonië voorziet het wolvenplan 2020-2025 (Schockert et al. 2020) enkel in afschot voor redenen van menselijke veiligheid.

Denemarken
Denemarken hanteert nagenoeg identieke criteria als Vlaanderen en Duitsland, en laat momenteel enkel afschot toe van specifieke probleemwolven (omwille van excessieve economische schade of

gedrag naar mensen toe), waarbij tot nu toe geen derogaties werden verleend (https://mst.dk/natur-vand/natur/artsleksikon/pattedyr/ulv/regler-for-regulering-af-ulv/)

Tsjechië
In Tsjechië voorziet de wet op bescherming van natuur en landschap ("Zákon o ochraně přírody a krajiny", decreet 395/1992 Coll.) niet in de mogelijkheid tot afschot van wolven om economische redenen of andere vormen van controle van de populatie. Dit werd in 2019 nogmaals bevestigd door een uitspraak van een Tsjechische rechter.

2. Ervaringen met betrekking tot afschot van wolven

Er is momenteel geen onderzoek dat een causaal verband kan aantonen tussen legaal afschot van wolven zoals voorzien binnen de wettelijke marges van de Habitatrichtlijn (i.e., zonder de staat van instandhouding te verslechteren) en vermindering predatie op vee. De onderzoeken die gebeurd zijn en die een positief effect weergeven, zijn correlatief en kunnen geen onderscheid maken tussen het effect van afschot zelf en het effect van de daarmee gepaard gaande verhoogde menselijke aanwezigheid in gebieden met veel schade. Afschot van wolven ging in iets meer dan de helft van de studies gepaard met een (lokale) vermindering van schade, en in de andere studies tot geen verschil of net meer schade. Wanneer afschot zeer intensief is, groter dan via reproductie kan gecompenseerd worden, neemt de schade weliswaar af maar louter als gevolg van een kleinere populatiegrootte wolven. Afhankelijk van welk individu uitgeschakeld wordt en de periode van het jaar waarop dit plaatsvindt kan dit een klein tot zeer groot effect hebben op een roedel, en op het gedrag van de leden van de roedel. Omdat afschot vaak aselectief is op niveau van het individu, bestaat de kans dat het tot ongewenste vergroting van de schade leidt.
De mogelijkheid bieden tot legaal afschot via derogaties is vaak ook bedoeld om het draagvlak voor wolven te vergroten in conflictsituaties en aldus onrechtstreeks ook stroperij te verminderen. Onderzoek wijst echter uit dat daar waar afschot toegelaten wordt, stroperij op wolven eerder toeneemt dan afneemt.

Uitwerking

Een van de grootste oorzaken voor conflicten tussen mens en wolf is het doden van vee door wolven. Dit risico op conflict neemt toe als het leefgebied van wolven overlapt met veehouderij. Actief beheer van wolven gebeurt vaak met als doel schade aan landbouw te verminderen, maar als men in de literatuur het eens is over één zaak wat betreft wolvenbeheer, dan is het dat er over de effectiviteit en causaliteit van beheer en beschermingsmaatregelen weinig harde conclusies getrokken kunnen worden (van Eeden et al. 2018)
Uiteraard is er een positief verband tussen het aantal wolven en de predatiedruk op vee (Kompaniyets & Evans 2017): hoe minder wolven er zijn, hoe minder predatie er kan zijn. Derogaties onder de HR hebben echter niet als doel om de wolvenpopulatie te reduceren ten koste van een gunstige staat van instandhouding, maar om predatie op vee te beperken. Beleid en beheer van populaties van grote carnivoren met betrekking tot predatie op vee is amper wetenschappelijk onderbouwd door causale verbanden, wat deels een gevolg is van een gebrek aan wetenschappelijke standaarden bij experimentele evaluaties van dit type van onderzoek, die ten dele voortkomen uit de moeilijkheid om zulke grootschalige gecontroleerde experimenten op te zetten (van Eeden et al. 2018). Er zijn geen studies waar een maatregel (afschot) vergeleken kan worden met een controlebehandeling (geen afschot maar zelfde graad van verstoring) onder gecontroleerde omstandigheden die externe neveneffecten uitsluiten, laat staan dat men in staat is de effectgrootte van een maatregel betrouwbaar in te schatten (bv. Hoeveel procent minder predatie op vee is er?) teneinde te weten of de inspanning in verhouding staat tot het effect. Essentieel hierbij is statistische herhaling (Treves et al. 2019), waardoor het mogelijk wordt om variatie in resultaten binnen een groep (meerdere onafhankelijke gebieden met afschot dan wel meerdere gebieden zonder afschot) te vergelijken met de variatie tussen groepen.
Uit twaalf studies die pogen een effect te zien van afschot van wolven vinden er zeven een vermindering van predatie, drie een toename en twee helemaal geen effect (Grente et al. 2020).

Positieve effecten van afschot kunnen echter louter correlatief zijn, en zijn soms zelf niet gelinkt aan het afschot zelf. Bijvoorbeeld, het doden van wolven toelaten geeft een verhoogde menselijke aanwezigheid in een gebied, en zorgt voor lokale verstoring van wolven die daardoor hun actieradius verleggen (Harper et al. 2008). Er is lokaal weliswaar een effect, maar dat staat los van het afschot en is het gevolg van de verstoring, waarbij het probleem ruimtelijk verplaatst wordt en mogelijk zelfs meer verspreid raakt zonder aan de kern van het mens-wolf conflict te raken (bv Santiago-Avila et al. 2018). In Frankrijk wordt weliswaar kortstondig een positieve correlatie gevonden tussen afschot en schade (Grente et al. 2020), die in context weinig causaal lijkt: afschot is geconcentreerd vooral aan het einde van de begrazingsperiode, wanneer de wolvenwelpen bijna volgroeid zijn, de voedselbehoefte zeer groot is en predatie op vee piekt. Kort nadien beëindigt de begrazingsperiode waardoor er minder slachtoffers vallen omdat er minder schapen zijn. Het waargenomen positieve effect van afschot is dan mogelijk louter correlatief (Grente et al. 2020), en is waarschijnlijk ook een gevolg van een evaluatie die plaatsvond op een beperkte tijdelijke en ruimtelijke schaal.
De gemengde gepercipieerde effecten van afschot op predatie op vee zijn mogelijk ook het gevolg van een niet-lineaire respons van predatie op afschot, zoals gesuggereerd door Wielgus & Peebles (2014) en Fernández-Gil et al. (2016): bij een matig afschot kan verstoring van de sociale structuur leiden tot hogere predatie op vee (door jonge onervaren dieren die niet meer kunnen rekenen op voedselaanvoer door de ouders), en bij afschot dat hoger ligt dan de aangroeicapaciteit (of bij uitschakeling van een volledige roedel) neemt het aantal wolven (tijdelijk) af en daalt daarmee ook (tijdelijk) de predatie op vee (zie ook Imbert et al. 2016).

Afschot van wolven als beheermaatregel om schade te beperken heeft binnen het kader van de Habitatrichtlijn voor strikt beschermde bijlage IV-soorten echter niet als doel om de populatiegrootte te reduceren, maar om te zorgen voor minder schade via selectie voor schuwere dieren (Meuret et al. 2018), en om draagvlak te vergroten bij rurale gemeenschappen die moeten samenleven met wolven (Fernández-Gil et al. 2018). Afschot kan echter enkel zorgen voor een negatieve natuurlijke selectie naar mensen toe; negatieve conditionering naar mensen is niet evident, aangezien een dode wolf niets kan leren en ook geen gedrag kan overdragen naar andere roedelleden. Pogingen tot afschot leiden tot verhoogde menselijke aanwezigheid, en kunnen op die manier indirect een negatieve conditionering ten aanzien van mensen veroorzaken. In een landschap waar echter overal menselijke aanwezigheid is, is er ook een tegengestelde positieve natuurlijke selectie voor een bepaalde graad van tolerantie ten aanzien van mensen: wolven moeten de stress van een aanwezigheid van mensen kunnen verdragen. Daarnaast is er bij afschot een risico op destabilisatie van de structuur van een roedel, met als mogelijke gevolg meer schade (zie hierboven). Het is dus maar de vraag of legaal afschot überhaupt kan leiden tot het gewenste effect, zeker in door mensen gedomineerde landschappen.
Legaal afschot kan bovendien maar een beperkte impact hebben op de populatiegrootte, tenzij de daardoor veroorzaakte sterfte hoger ligt dan de aangroeicapaciteit, die echter zelf flexibel is. Zo'n intensief afschot ligt echter niet binnen de wettelijke mogelijkheden van de Habitatrichtlijn (Fernández-Gil et al. 2018). Bovendien gaat het toelaten van legaal afschot, zogenaamd 'tolerance hunting', oftewel het beperkt laten bejagen om draagvlak voor het roofdier te behouden, vaak gepaard met een toename van stroperij, eerder dan met een afname ervan. Dit is herhaaldelijk waargenomen in Europa en Noord-Amerika (bv. Chapron & Treves 2016; Browne-Nunez et al 2015; Hogberg et al. 2015; Santiago-Avila et al. 2020; Louchouarn et al. 2021). In Frankrijk, dat binnen Europa het meest liberale derogatiebeleid kent voor wolven die in principe via de bijlage IV een strikte bescherming kennen, valt naast het jaarlijkse afschot van 20% van de populatie via derogaties nog naar schatting 15-20% ten prooi aan stroperij (Mathieu et al. 2021). Dit is niet minder dan in Noord-Italië, waar geen derogaties worden toegestaan (Boisseaux et al. 2019).

1. Wolven reguleren zelf hun populatiegrootte

Apex-predatoren zoals de wolf kennen in afwezigheid van menselijke populatie-regulering een zelfregulering die het gevolg is van territorialiteit en dichtheidsafhankelijke regulatie (Wallach et al. 2015): binnen een gebied van gemiddeld genomen 200 km^2 komt maar één wolvenroedel voor met een beperkt aantal individuen. Wordt die roedel uitgeschakeld dan zal zich daar op basis van de (normale) dispersiedruk vanuit andere gebieden, snel opnieuw een roedel vestigen (bv. Bjorge & Gunson 1985; Brainerd et al. 2008). Wanneer deze extra door mensen veroorzaakte sterfte wegvalt,

explodeert de populatie niet maar stagneert de populatie-omvang: eerst lokaal (beperkt tot de grootte van een roedel), later ook regionaal (wanneer in alle geschikte gebieden territoria bevatten). De grootste sterfte onder wolven wordt in zulke gevallen van een stagnerende populatie-omvang veroorzaakt door directe competitie tussen wolven, inclusief als gevolg van directe agressie voor territoria (Cubaynes et al. 2014). Bij hoge sterfte (bv ten gevolge van afschot) kan een roedel echter extra sterfte deels compenseren (Murray et al. 2010), onder meer door per roedel meerdere reproducerende wijfjes te hebben, grotere nesten te hebben, zich voort te planten op jongere leeftijd, en de sekseratio bij geboorte te verschuiven naar meer wijfjes (Sidorovich et al. 2007; Schmidt et al. 2017). In populaties die zich onder het regionale ecologische draagvlak bevinden, gebeurt deze compensatie bovendien via verminderde mortaliteit die het gevolg is van agressie tussen soortgenoten. In Wit-Rusland, waar elke winter een hoge jachtdruk op wolven plaatsvindt, zijn twee of zelfs drie nesten per roedel geen uitzondering (Sidorovich & Rotenko, 2019). In Frankrijk werd in 2020 voor het eerst ook een roedel met twee nesten waargenomen (Mathieu 2021). Een ander van deze compenserende groei is een verschoven sociale structuur met meer jonge dieren, minder culturele overdracht van informatie naar jonge dieren, meer dispersie van jonge en dus onervaren dieren, en daardoor een groter conflictpotentieel tussen mensen en wolven (Haber 1996; Wielgus & Peebles 2014; Imbert et al. 2016). Als de sociale structuur met intergenerationele kennisoverdracht verstoord wordt, bijvoorbeeld doordat ouders om wat voor reden dan ook verdwijnen en de jongen op zichzelf komen te staan, is het risico groot dat deze minder ervaren jongen noodgedwongen voor eenvoudig voedsel gaan (Harber 1996; Imbert et al; 2016). In Nederland zijn dat met name schapen. Ook is de kans groot dat er relatief meer prooi wordt gevangen omdat in stabiele territoria er door ervaringen een balans is tussen vangst en consumptie in de vorm van de roedelomvang of territoriumomvang, terwijl dat in verstoorde populaties minder efficiënt is (zie 6.3 en H8). Aaseters vormen dan een belangrijke medeconsument, wat betekent dat er sneller weer gejaagd moet worden door de roedel (Harber 1996).
Santiago-Avila et al 2017 bevelen aan om te stoppen met lethaal beheer, en als overheden er toch voor kiezen, de effectiviteit gedegen te laten monitoren en evalueren door een onafhankelijke partij.

2. Beheer en wolvenschade

Het feit dat gevestigde wolven zich uitgesproken territoriaal gedragen en daarbij zelf hun lokale aantallen op een lage dichtheid stabiliseren, heeft belangrijke gevolgen ten aanzien van de omgang met wolvenschade zoals het doden van schapen. Het betekent immers enerzijds dat een schadegevoelige locatie, zoals bijvoorbeeld een schapenwei, steeds slechts in één wolventerritorium tegelijk kan gelegen zijn, en anderzijds dat deze schapen dus steeds ook door slechts een beperkt aantal wolven zullen worden omringd. Zoals klassiek bij roofdierenschade is het mogelijk optreden van wolvenschade dus een kwestie van aan- of afwezigheid van de wolf in een bepaald gebied, niet van (te) hoge of lage plaatselijke aantallen. Bij soorten die in grote groepen of kolonieverband leven, zoals bijvoorbeeld bij zwijnen, ganzen of aalscholvers, zal de schade die ze kunnen veroorzaken daarentegen wel sterk variëren afhankelijk van de aantallen. Bij lage aantallen kan de schade eventueel best meevallen en als aanvaardbaar worden beschouwd, terwijl dit bij oplopende aantallen niet meer het geval is. Buitensporig hoge aantallen van een schadeveroorzakende soort op een bepaalde plaats kunnen dan als een plaag, in ecologische zin, worden beschouwd. Zij kunnen onder meer ontstaan door uitzonderlijk gunstige weersomstandigheden (bij bladluizen bijvoorbeeld), of door een tijdelijk verhoogd voedselaanbod (bijvoorbeeld bruine rat). Het optreden van dergelijke plagen is veelal onvoorspelbaar, en typisch voor soorten die binnen een korte tijdsspanne heel sterk in hun voortplanting kunnen investeren. ‘Roofdierplagen’ bestaan echter niet (Van Den Berge & Gouwy 2021).

Naar beheer van wolven in relatie tot het optreden van mogelijke schade heeft dit belangrijke consequenties. Het is immers duidelijk, en ook al meermaals gebleken, dat de aanwezigheid van zelfs maar één enkele wolf toch regelmatig tot schade aan landbouw(huis)dieren zal leiden wanneer deze niet goed afgeschermd zijn (zie 4.6). Overigens dient het begrip ‘aanwezigheid’ van wolven te worden bezien volgens hun specifieke leefwijze en normale populatieopbouw. Er geldt dan ook geenszins een tegenspraak in het feit dat een roedel wolven (een ouderpaar met enkele jongen) wel wat meer schade kan aanrichten dan een solitair dier of een paar, of dat ouderdieren in de fase dat ze jongen

grootbrengen wat frequenter prooien moeten buitmaken. Het is immers bezwaarlijk een soort wel 'aanwezig' te laten zijn maar tegelijk systematisch verhinderen dat die zich normaal voorplant, door bijvoorbeeld het nest te liquideren of het aantal jongen ervan te decimeren.

De conclusie is dan ook dat, indien in Nederland schade door wolven vermeden moet worden door de aantallen ervan te beperken, de soort simpelweg opnieuw tot ver buiten de grenzen zou moeten worden teruggedrongen, of met andere woorden opnieuw over een aanzienlijke regio uitgeroeid (Krofel et al. 2011). Rekening houdend echter met de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in West-Europa zullen steeds nieuwe wolven opduiken, waarvan de aanwezigheid doorgaans pas wordt opgemerkt wanneer er telkens opnieuw schadegevallen zijn. Dit zou pas kunnen worden gestopt door de wolf als soort, en dus niet enkel via individuele exemplaren, in een internationale context opnieuw heel ver terug te dringen (uit te roeien) tot de situatie van jaren terug. Daar tegenover biedt het nemen van de juiste preventieve maatregelen om schade te vermijden het enige werkbare alternatief. Hierbij is het duidelijk dat, zodra dergelijke maatregelen effectief worden toegepast, het ook geen enkele rol meer speelt hoeveel wolven er rond een schapenwei leven (maar het zullen er nooit veel zijn).

3. Ervaringen in andere landen ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen

Veebeschermingsmaatregelen werken in principe goed, maar de effectiviteit en inzetbaarheid ervan is zeer situatiegebonden en afhankelijk van lokale omstandigheden (terreinprofiel, grootte van de te beschermen kudde, veesoort, type begrazing, etc..). De meest voorkomende en doeltreffende maatregelen zijn het gebruik van elektrische rasters, kuddebewakingshonden en aanwezigheid van een herder, vaak in combinatie met elkaar. In België, Duitsland en Frankrijk voorziet de overheid in compensatiemaatregelen voor geleden schade en in subsidies voor preventiemaatregelen.
Daarnaast zijn er verscheidene andere minder tot amper efficiënte beschermingsmaatregelen die in de eerste plaats inwerken op schrik voor nieuwigheden ('neofobie') en daardoor een niet-nutteloos tijdelijk effect kunnen hebben, maar die zonder bestraffingseffect kunnen leiden tot gewenning ('habituering') tot zelfs aantrekking (positieve conditionering).
Teneinde veebescherming te optimaliseren is het essentieel inzicht te hebben in natuurlijk gedrag van wolven: hoe wolven omgaan met nieuwe prikkels in hun omgeving en het concept 'neofobie' (schrik van nieuwigheden), hoe ze daaraan kunnen wennen (habituering), en hoe ze zowel positief als negatief kunnen worden geconditioneerd raken aan die prikkels als gevolg van positieve of negatieve ervaringen die ze ermee associëren.

Uitwerking

1. Predatierisico

Wolven hebben leefgebieden die gemiddeld genomen 200 km^2 beslaan, en daardoor nagenoeg altijd overlappen met menselijke activiteiten en veehouderij. Om het conflict tussen mens en wolf in te perken zijn maatregelen voor bescherming van vee belangrijk. De soorten die het grootste predatie-risico ondervinden zijn schaap, geit en damhert. Deze laatste soort wordt veelvuldig in gevangenschap gehouden, en hertachtigen in gevangenschap zijn onderhevig aan dezelfde omstandigheden en risico's voor roofdieren als andere zogenaamde "kleine herkauwers". Daarnaast is er ook een laag maar niet afwezig predatierisico voor runderen, waarbij vooral kalveren ten prooi kunnen vallen aan predatie. In Duitsland fluctueert het aandeel runderen tussen 2 en 4 procent van het totale aantal stuks vee dat door wolven gedood wordt (https://www.dbb-wolf.de/wolf-management/herd-protection/nationwide-damage-statistics). Wat betreft paarden is er enkel een groot predatierisico vastgesteld in regio's waar paarden grotendeels onbeheerd in halfwilde staat leven bij hoge dichtheden, met name in Noord-Spanje en Noord-Portugal (Alvarés 2011; Pimenta et al. 2018). Elders in Europa is het predatierisico

bij paarden van marginaal belang als gevolg van de sterk verschillende manier van houden van paarden (Hendrikx 2021).

Stone et al. (2017) vergeleken het predatierisico op grote vrij levende schaapskuddes tussen gebieden in Idaho (Verenigde Staten) met een reeks van op maat gesneden beschermingsmaatregelen (kuddebewakingshonden gedurende bepaalde periodes van het jaar, elektrische rasters, lichtflitsen en knallen bij verhoogd predatierisico, actief hoeden van de kudde door een herder, …) met niet-beschermde schapen gecombineerd met afschot en klemvangsten van wolven in een zevenjarige studie. Zij vonden dat gebiedsdekkende beschermingsmaatregelen leidden tot 3.5 keer minder predatie, met een predatierisico van slechts 0.02% per schaap. Dit zet echter ook in perspectief dat zelfs in een niet-beschermde schaapskudde het daar aanwezige predatierisico (0.07%) laag is, en een plafond kent als gevolg van de territorialiteit van wolven: binnen één leefgebied van een roedel wolven komen gemiddeld genomen ongeveer 5 volwassen (actief en zelfstandig jagende) wolven voor. Een verdubbeling of halvering van het aantal schapen geeft er geen verdubbeling of halvering van de schade. Binnen een leefgebied van wolven is het aantal wolven als gevolg van de dichtheidsafhankelijke regulatie van wolven zelf beperkt, en kent ook de totale predatie-intensiteit en dus schade die er per roedel kan verwacht worden een plafond. Daarbij maakt het waarschijnlijk weinig uit of er 1000 of 10000 schapen voorkomen: bij een volledig gebrek aan bescherming van schapen kunnen per wolf een aantal gedode schapen per jaar verwachten.
Gelijklopend met die redenering, indien de helft van 5000 schapen in een leefgebied goed beschermd is, neemt de schade niet evenredig af: er blijft immers een royaal overschot aanwezig van niet-beschermde schapen. Schadevermindering op niveau van een leefgebied treedt waarschijnlijk maar op wanneer een hoog percentage van de schapen goed beschermd is. Met andere woorden, zodra wolven doorhebben dat kleinvee een makkelijke prooi is, zal er schade voorkomen aan niet-beschermd kleinvee (Fernandez-Gil et al. 2018).

Wat betreft runderen en paarden ligt de situatie enigszins anders. Ten opzichte van wilde hoefdieren die prominent voorkomen in het natuurlijke dieet (ree, damhert, onvolwassen zwijn, edelhert, …) zijn runderen en paarden zeer grote prooien. Het objectieve risico op het oplopen van verwondingen ligt veel hoger bij zulke prooien dan bij de meeste natuurlijke prooidieren, zelfs voor een goed georganiseerde roedel (zie ook 4.3). Het zijn dan ook vooral kalveren en veulens die een doelwit vormen (Alvarés 2011; Pimenta et al. 2017). Desalniettemin vormen in Noord-Spanje en –Portugal paarden en runderen een significant aandeel van het dieet (Alvarés et al. 2015; Pimenta et al. 2018). Dat is echter te wijten aan het gegeven dat deze dieren halfwild en onbeheerd grazen in grootschalige (natuur)gebieden en aldus een negatieve invloed uitoefenen op wilde hoefdieren (Pimenta et al. 2017, 2018; Lopez-Bao et al. 2018). Dit benadrukt weer de noodzaak van een voldoende hoog aanbod van wilde hoefdieren (zie H7.5). Bescherming van kalveren (of kuddes met kalveren) gedurende de eerste drie maanden na geboorte verlaagt dan weer sterk het predatierisico bij runderen (Pimenta et al. 2017), vooral als ze in natuurlijke kuddes leven.

2. Effectiviteit van schade preventie

Schadeloosstellingen, al dan niet gecombineerd met (gedeeltelijke) subsidies voor preventieve maatregelen, komen voor in nagenoeg alle EU-lidstaten waar de wolf een Bijlage IV-soort is (Frankrijk, Italië, Duitsland, Slovenië, België, Nederland, Oostenrijk, Denemarken, Zweden, Portugal, …). In landen of regio's waar de wolf een bijlage V-soort is (en onder bepaalde condities bejaagbaar is) is dit minder het geval. Desalniettemin voorziet Polen in schadeloosstellingen.
Fernandez-Gil et al. (2018) geven een overzicht van het beleid in verschillende EU-landen ten aanzien van schadeloosstellingen, preventiemaatregelen en lethale controle, en geven aanbevelingen voor beleid. Zij concluderen het volgende:

1. Lethaal beheer is geen efficiënte wijze van schadebeheersing, omdat de vereiste reductie in populatiegrootte niet overeenkomstig is met de doelstellingen van de Habitatrichtlijn.
2. Preventieve maatregelen (veebescherming) en de wil tot aanpassing van contraproductieve veehouderijpraktijken zijn essentieel om een duurzame coëxistentie met grote carnivoren te realiseren. Compensatiemaatregelen voor geleden schade en voor investeringen in bescherming gaan hierbij hand in hand. Schadeloosstelling zonder preventie raden ze af.

3. Overheden, landbouworganisaties en NGO's hebben een sleutelrol in het informeren en verspreiden van goede informatie over preventieve maatregelen en ondersteuning van veehouders.
4. Het behoud van gezonde populaties van wilde hoefdieren is essentieel om een alternatief te bieden voor predatie op vee en aldus schade aan vee te beperken.

3. Oorzaken effectiviteit preventiebeleid

Er zijn heel wat verschillende nuttige veebeschermingsmaatregelen die elk onder bepaalde omstandigheden goed inzetbaar zijn. Rossi et al. (2012) spitsen dit toe op verschillende doorgaans grootschalige veeteeltpraktijken die gangbaar zijn in Frankrijk, waarbij de soort en het type vee, de grootte van de exploitatie, terreinkarakteristieken, … bepalen welke maatregelen het beste ontplooid kunnen worden. Van Eeden et al. (2018) geven een overzicht van de effectiviteit van preventieve maatregelen om predatie op vee te beperken (niet beperkt tot wolven), die weer samengevat zijn uit vier andere review-studies die samen 114 casussen bevatten. Hoewel er weinig kwantitatieve effecten worden weergegeven ("hoeveel procent minder predatie is er?"), komt hier wel uit dat de meeste veebeschermingsmaatregelen zorgen voor minder predatie op vee.

Verschrikkingsmethodes zoals fladry (een lange lijn met daaraan linten of vlaggen. Wolven zijn bang voor dergelijke linten en zodoende kan het gebruikt worden om wolven te weren uit percelen of rondom vee.), lichtflitsen, knallen of andere luide onaangename geluiden … die in afwezigheid van mensen worden ontplooid hebben vaak maar een kortstondig effect, omdat ze inwerken op neofobie, argwaan of schrik voor nieuwe situaties. Zie box 6.1.1 voor definities over gedrag. Afschrikking die niet gepaard gaat met een werkelijke fysieke bestraffing (zoals een elektrische schok) leidt dan doorgaans tot een leerproces dat er geen werkelijk gevaar schuilt in de maatregel (Shivik & Martin 2000), waarna de barrière alsnog overwonnen wordt (Khorozyan & Waltert 2019). In sommige gevallen kan dit zelfs leiden tot positieve conditionering (Ward et al. 2008). Deze vormen van lichte verschrikking kan wel een langdurig effect hebben wanneer deze gepaard gaat met aversieve conditionering naar mensen toe en niet permanent wordt ingezet (Shivik 2006; Stone et et al. 2017). Dit kan min of meer selectief ingezet worden (eerder dan random afgaand) door middel van bewegingssensoren: wordt een beweging in de nabijheid van een ongewenste plaats gedetecteerd, worden afschrikkingsgeluiden, lichten of zelfs geuren vrijgegeven. Hierbij wordt geadviseerd om een bepaalde afschrikking nooit meer dan 6 weken aaneensluitend in te zetten, teneinde gewenning te voorkomen (Stone et al. 2017). Een nog meer selectieve inzet maakt gebruik van GPS-gegevens van een gezenderde wolf, via een zogenaamde Radio Activated Guard (RAG; Breck et al. 2002). Dit laat eveneens een heel doelgerichte menselijke inzet toe om een ongewenste wolf actief te verjagen (zie onder).

Elektrische afsluitingen blijken volgens Khorozyan & Waltert (2019) en Bruns et al. (2020) de meest doeltreffende veebeschermingsmaatregel, met een langdurig effect en een sterke predatievermindering. Bij een goede installatie en onderhoud ligt de effectiviteit van elektrische afsluitingen op nagenoeg 100%, en bij kleinschalige exploitaties of hobby-houders is dit veruit de meest doeltreffende maatregel (Bruns et al. 2020). Criteria voor wat een wolfwerende elektrische afsluiting inhoudt verschillen echter van land tot land, en soms zelfs binnen één land (Reinhardt et al. 2012). Elektrische afsluitingen zijn echter ook relatief gevoelig voor mankementen, en hoe groter een af te sluiten perceel is, hoe groter de kans op een mankement. Er blijkt echter geen aversieve conditionering gepaard te gaan met elektrificeerbare afsluitingen: wanneer elektrische spanning wegvalt als gevolg van een mankement (en de bestraffing ook verdwijnt) herneemt predatie relatief makkelijk. Er is dus waarschijnlijk enkel aversieve conditionering op het aanwezig zijn van elektrische spanning, die mogelijk kan waargenomen worden door wolven zonder rechtstreeks contact (REF?).

De inzet van kuddebewakingshonden wordt algemeen als redelijk efficiënt geëvalueerd (van Eeden et al. 2018; Bruns et al. 2020), maar de efficiëntie hangt sterk af van de grootte van de te bewaken kudde, het aantal honden ten opzichte van de grootte van de roedel wolven, de training van de honden en de interactie met de herder. In Frankrijk worden kuddebewakingshonden (en andere

maatregelen) doorgaans ingezet in combinatie met nachtkralen, al dan niet geëlektrificeerd, en/of met de aanwezigheid van een herder (Rossi et al. 2012). Voor de Duitse situatie, die relatief goed overeenkomt met de Nederlandse, adviseert Bruns et al. (2020) het gebruik van elektrische rasters, en voor grotere kuddes schapen dit te combineren met kuddebewakingshonden. Hoewel Rossi et al. (2012) vermelden dat kuddebewakingshonden minder geschikt lijken om kuddes runderen te bewaken als gevolg van een meer verspreide begrazingswijze ten opzichte van schapen, identificeren Gehring et al. (2010) kuddebewakingshonden als zeer effectief voor bescherming van runderen.

Halsbanden

Halsbanden voor schapen die bij een aanval een luid ultrasoon signaal uitzenden zijn verkrijgbaar in de handel, maar hebben hun doeltreffendheid nooit bewezen. Voor details, zie Mergeay et al. (2019). De geluiden die mensen als ultrasoon beschouwen en die gebruikt worden in zulke halsbanden zijn voor zowel schaap als wolf wel perfect hoorbaar. Uitentreuren is op vele soorten getest of felle geluiden in staat zijn om ongewenste dieren op afstand te houden (zie Edgar et al. 2007 voor een overzicht). Een kortstondig effect valt niet uit te sluiten als gevolg van neofobie, en ook persoonlijke verschillen tussen dieren kunnen sterk zijn, maar gewenning is de regel (Crawford et al. 2018). Een cruciale doch wetenschappelijk onbeantwoorde vraag is of de fysieke bestraffing die uitgaat van de halsband (een fel geluid) opweegt tegen de beloning van de jachtdaad, gecombineerd met eerdere positieve conditionering op kleinvee als geschikte prooi. Er zijn zelfs gevallen gekend van positieve conditionering van wilde dieren op geluiden bedoeld om te verschrikken, waarbij het geluid wordt geassocieerd met voedsel waarvan de dieren zouden moeten worden weggejaagd (Ward et al. 2008). In Zuid-Afrika worden brede PVC-halsbanden (King Collar) of metalen gaashalsbanden (Dead Stop Collar) of vergelijkbare halsbanden gebruikt die de nek en hals van schapen fysiek beschermen tegen predatie tegen jakhals, luipaard en jachtluipaard (Shivik 2006; The Predation Management Forum 2016). Dit geeft volgens Smuts (2008) een reductie van predatie van 80% tot 100%. Jakhals past zich soms wel aan door het schaap op een andere manier te doden dan via een keelbeet, desalniettemin maakt de halsband predatie veel moeilijker. De lage prijs maakt de drempel om een PVC-halsband te gebruiken laag bij Afrikaanse veehouders (Smuts 2008). Dit lijkt geen ingang gevonden te hebben in Noord-Amerika of Europa om schapen te beschermen tegen wolven, mogelijk omdat wolven snel leren om de schapen op een andere manier te doden dan via een keelbeet.

Halsbanden voor wolven zijn eveneens ontwikkeld en getest (Hawley et al. 2009, 2013; Rossler et al. 2012). Hierbij wordt een wolf gevangen, al dan niet gezenderd en voorzien van een schokhalsband. Wanneer een wolf te dicht bij een vee-exploitatie komt en een vooraf radiografisch ingestelde zone betreedt, krijgt de halsband een signaal om een elektrische schok te geven. Dit gaf een sterk effect op de wolf voorzien van de halsband dat enigszins doorsijpelde naar andere leden van de roedel, maar was maar efficiënt zo lang de batterij actief was. De langste batterijduur die hiermee gerealiseerd werd was 60 dagen. Veertig dagen na het uitvallen van de batterij waren alle effecten uitgewerkt (Rossler et al. 2012). Dit systeem is uiteindelijk amper inzetbaar door de grote inspanning die vereist is om een wolf te vangen en de korte duur van de werkzaamheid. In zeer versnipperde landschappen bezaaid met kleinschalige exploitaties is het resultaat bovendien een labyrint van toegelaten en verboden zones, die niet compatibel lijken met de Habitatrichtlijn.
Een alternatieve methode maakt gebruik van een GPS-zender of een radio-zender waarmee een wolf voorzien is. Wanneer een wolf zich bevindt in een ongewenste omgeving worden afschrikkingsmethodes (lichtflitsen, felle geluiden, …) geactiveerd die de nabijheid van mensen moeten simuleren (Breck et al. 2002). Aangezien de meeste wolven al enigszins negatief geconditioneerd zijn op intensieve menselijke activiteiten mijden ze dan tijdelijk die plaatsen. Deze methode werkt doorgaans relatief goed, maar vereist eveneens een gezenderde wolf en heeft het risico op habituatie wanneer dit niet gepaard gaat met een regelmatige werkelijke menselijke aanwezigheid (Stone et al. 2017). Deze methode is echter wel inzetbaar om probleemwolven negatief te conditioneren op mensen: zulke wolven zijn door hun probleemgedrag voldoende benaderbaar met een verdovingsgeweer, waarna ze kunnen gezenderd worden. Via de GPS-zender kan hun positie nauwgezet opgevolgd worden en kunnen verjagingsmaatregelen zeer doelgericht op aversieve conditionering naar een bepaald gedrag ontplooid worden.

4. Wolfwerende afrasteringen over grote lengten

Uit omliggende landen is geen geval bekend waarin wolven doelgericht geweerd werden met afrasteringen over grote lengten. Het voormalige "ijzeren gordijn", splitste tot 1989 Duitsland op en beperkte even zeer migratie van dieren. Momenteel kennen verschillende landen echter wel fysieke afsluitingen van een deel van hun territorium ten aanzien van buurlanden als preventieve maatregel voor de verspreiding van Afrikaanse varkenspest door zwijnen. Dit is momenteel het geval op de grens tussen Duitsland en Polen over een afstand van ongeveer 300 km, en tussen Frankrijk en België over een afstand van circa 140 km. In hoeverre dit raster volledig wolfwerend is, is niet duidelijk. Het Friese wolvenhek heeft echter als enige het concrete doel om wolven te weren. Vanuit natuurdoelstellingen lijkt een dergelijk hek ook onwenselijk in Nederland vanwege de al grote mate van versnippering en isolatie van natuurgebieden. Een dergelijke hek zal voor vele soorten een belangrijke barrière vormen en zodoende de vitaliteit van populaties negatief beïnvloedden. Dit zal vooral gelden voor soorten die weinig mobiel zijn en/of hoge eisen stellen aan het landschap in de vorm van geleidende landschapselementen. Wolven zijn daarentegen zeer mobiel en daarnaast creatief in het vinden van een doorgang of omweg. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat een dergelijk hek zijn doel zal bereiken, namelijk het duurzaam buiten houden van wolven. ~~Juridisch zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij een dergelijk hek meld [redacted] . Volgens hem staat het bewust afsluiten van substantiële stukken potentieel leefgebied, of het anderszins verhinderen of ontmoedigen van vestiging in bepaalde gebieden, op gespannen voet met de internationale verplichtingen van Nederland. De habitatrichtlijn geeft bijvoorbeeld aan dat het aan de wolf zelf is om de geschiktheid van gebieden voor vestiging te bepalen. Het op voorhand aanmerken van bepaalde gebieden als ongeschikt voor de wolf, laat staan het fysiek afsluiten van potentieel leefgebied, staat daar haaks op (Trouwborst, 2018: Wolves not welcome? Zoning for large carnivore conservation and management under the Bern Convention and EU Habitats Directive. RECIEL. 2018;27:306–319. DOI: 10.1111/reel.12249].~~
Nederland kent momenteel twee situaties waarbij middels een afrastering over grote lengte gepoogd wordt om de wolf buiten te sluiten. Om Nationaal Park De Hoge Veluwe, tevens Natura 2000-gebied, staat een hek waarvan de vanuit ontsnipperingsbeleid gerealiseerde uitwisselmogelijkheden voor wilde dieren in 2019 zijn dichtgezet om te voorkomen dat wolven het park binnenkomen (https://www.nos.nl/l/m/2292088). Daarnaast is in juli 2021 gestart met de bouw van een wolvenhek in Friesland wat de intentie heeft om de vestiging van de wolf te voorkomen (https://wolvenhekfryslan.nl/). Vanuit het perspectief van vitale ecosystemen en natuurlijke uitwisseling van dieren bezien is dit een conflicterende ontwikkelingen. Tevens is het zeer de vraag of dergelijk beleid juridisch standhoudt.

4. Ervaringen in andere landen met wolvenbeheer zoals verjagingsmethodes

Verjaging van wolven heeft als doel het vertoonde ongewenste gedrag in de toekomst te ontmoedigen en te elimineren, doordat de verjaagde wolven de negatieve ervaring kunnen linken met hun gedrag. Dit maakt verjagen van wolven die geïnteresseerd zijn in vee niet efficiënt: de wolven associëren de verjaging met mensen, niet met het vee zelf. Hoewel verjaging dan kan zorgen voor een lokaal effect is het gedrag zelf niet veranderd. Er is hooguit een conditionering tegen mensen. Dit kan evenwel nuttig zijn indien het vee duidelijk in de buurt van mensen voorkomt.
Verjagen heeft zijn nut al bewezen bij wolven die sterk gehabitueerd zijn aan mensen, en kan dit proces omkeren. In zulke gevallen is het aangewezen om de sterkst mogelijke verjaging toe te passen, wat doorgaans neerkomt op schieten met niet-lethale munitie.
Het beschieten van wolven met vuurwapens met niet-lethale munitie dient door hiervoor opgeleide personen te gebeuren. De afstand binnen dewelke met rubberen munitie voldoende nauwkeurig kan

geschoten worden (zonder vitale delen te raken) is minder dan 30 m. Dit beperkt de mogelijkheid tot verjagen tot wolven die goed benaderbaar zijn.

1. Verjagen en conditioneren van wolvengedrag

Bij elke vorm van conditionering is er een gepercipieerde causaliteit tussen 1) een waarneming, 2) een reactie, 3) een beloning of bestraffing voor die reactie; wat uiteindelijk leidt tot versterking / verzwakking van het gedrag (Shivik et al. 2003). Zo leren dieren welk voedsel eetbaar dan wel giftig/vies is, welke andere dieren of planten gevaarlijk zijn. Felle waarschuwingskleuren in het dierenrijk dienen vaak om giftigheid of oneetbaarheid te adverteren ("aposematisme"), hetgeen helpt om een spontane conditionering te versnellen. Bijvoorbeeld, een jonge nieuwsgierige wolf die wil weten of een wespennest interessant is en 20 keer in zijn neus gestoken wordt met een pijnlijk gif, laat de volgende keer die contrasterend gekleurde zoemers met rust.

Verjaging van wolven heeft als doel om via een aversieve conditionering een bestaande positieve terugkoppeling tussen een bepaald gedrag en een beloning te doorbreken en om te keren. Bijvoorbeeld, een wolf heeft de link gelegd tussen mensen en de aanwezigheid van voedsel, mogelijk omdat sommige mensen hem gevoederd hebben. Er is nu een positieve conditionering op mensen, en de wolf zoekt actief mensen op, in de hoop voedsel te vinden (bv. Nowak et al. 2021). Zulke conditionering naar mensen komt bij talloze diersoorten voor (vossen, beren, bavianen, makaken, meerkatten, egels, dassen, meeuwen, ganzen, zangvogels, karpers, haaien, ...).
Deze positieve conditionering kan soms doorbroken worden, maar vereist dan een veel sterkere aversieve conditionering op mensen: de wolf moet telkens hij mensen opzoekt, een zeer onaangename ervaring opdoen, die hij duidelijk associeert met mensen. Hoe langer een dier al positief geconditioneerd is op mensen, hoe moeilijker dit gedrag om te keren is. "A fed bear is a dead bear" is een gezegde dat hier zijn oorsprong vindt: een op voedsel geconditioneerde beer is zeer moeilijk nog aversief te conditioneren op mensen en hun omgeving, zodanig dat er vaak niets anders opzit dan de beer te doden (Shivik et al. 2003). In Yellowstone National Park worden wolven die toeristen te dicht benaderen (gehabitueerd op mensen en nieuwsgierig naar wat deze wezens nog te bieden hebben) beschoten met paintball geweren (REF). De felle pijn die dit veroorzaakt volstaat doorgaans om deze wolven duurzaam te verjagen en mensen te doen mijden. Wanneer zulke wolven gevoed zijn geweest, is dit echter veel moeilijker te realiseren (Reinhardt et al. 2020).

In Europa komt de nood om wolven aversief te conditioneren op mensen zeer weinig voor: brutaal gedrag komt bij wolven zeer weinig voor, en is zo goed als altijd het gevolg van voederen van jonge wolven, of van welpen die uit nesten werden geroofd en dan tijdelijk in gevangenschap werden gehouden (Linnell et al. 2002, 2021). Twee goed gedocumenteerde gevallen uit Polen in 2018 kunnen ook daaraan toegewezen worden (Nowak et al. 2021).

2. Vee en wolf duurzaam verjagen?

De grootste percipieerde noden voor verjagen van wolven spruiten voort uit economische schade aan vee, en de wens om een wolf die vee aanvalt te verjagen zonder de wolf te doden. Wolvenplannen in verschillende Europese landen vermelden de mogelijkheid om niet-lethale munitie te gebruiken om wolven te verjagen na aanvallen op vee (REFS nodig?).
Conditionering tegen aanvallen op vee is echter zeer moeilijk, omdat alle soorten die we kennen als vee ook voorouders hebben die natuurlijke prooidieren zijn van wolven. Wolven zijn niet enkel al van kindsbeen positief geconditioneerd op hoefdieren (wilde of tamme), ze zijn bovendien ook evolutionair gekneed om hoefdieren te willen doden en eten. Het verjagen van wolven die vee aanvallen, bijvoorbeeld met paintball-kogels of met rubberen kogels, zorgt niet voor een negatieve conditionering op vee, maar op negatieve conditionering op de oorzaak van die pijn: mensen (Shivik et al. 2003). Een hond die een klap krijgt van zijn baasje wanneer hij een worst van een tafel grijpt, heeft niet geleerd dat worsten niet eetbaar zijn, maar dat zijn baasje hem een klap geeft wanneer hij zijn hond betrapt. Het resultaat is dat de hond leert om te stelen wanneer de baas er niet is. Zo lang er worsten onbewaakt op tafel liggen zullen er worsten van tafel gegrist worden.

Het verjagen van een wolf die vee probeert te grijpen kan weliswaar lokaal even soelaas brengen, maar dit is het gevolg van de verhoogde menselijke activiteit die de wolf verjaagt. Het onderliggende gedrag is niet verdwenen, en verschuift naar een plaats waar minder menselijke verstoring voorkomt (Santiago-Avila et al. 2018). Het belang van een goede bescherming van vee tegen predatie spruit immers voort uit de quasi onmogelijkheid om predatoren aversief te conditioneren tegen hun natuurlijke prooidieren.
Het is dus belangrijk om te begrijpen dat het verjagen van een wolf die geïnteresseerd is in vee niet leidt tot een conditionering tegen vee. Het kan net als andere veebeschermingsmaatregelen leiden tot minder predatie, maar dit is vooral een gevolg van de schrik voor mensen, geen ontwikkeling van aversie ten aanzien van vee.

3. Aversief conditioneren op vee?

Er zijn pogingen gedaan om wolven aversief te conditioneren op bepaalde types van voedsel, door voedsel met een emeticum (een stof die zwaar doet braken na inname) aan te bieden in combinatie met een nieuwe geur (Rusiniak et al. 1979; Tobajas et al. 2019, 2020a). De nieuwe geur heeft hetzelfde doel als een felle kleurwaarschuwing bij insecten (aposematisme), en dient om een nieuwe associatie te veroorzaken bij de predator en deze sterk in te prenten: bijvoorbeeld vanille + vlees = braken of misselijkheid. Het verhoopte resultaat is daarna dat daarna ook andere items voorzien van die geur gemeden worden, zonder dat er moet geproefd worden. Bij testen op honden en wolven in gevangenschap lijkt dit behoorlijk te werken: 4 op 5 wolven weigerden na inname van het emeticum geur-behandeld vlees (Tobajas et al. 2020a) en bij sommige honden duurde de aversie op geur+voedsel zonder emeticum tot 11 maanden. Dit is natuurlijk nog een eind verwijderd van het vermijden van predatie op levend vee. Testen op vossen en experimentele nesten met eieren van rode patrijs behandeld met een emeticum tonen echter aan dat het principe van geconditioneerde voedselaversie kan leiden tot minder nestpredatie (Tobajas et al. 2020b).
In België is in 2020 een vierjarig proefproject gefinancierd waarin geprobeerd wordt om schapen te voorzien van een geur + onaangename smaak, om te testen of wolven aversief geconditioneerd kunnen worden op een combinatie [schaap + pijnlijke smaak + geur] (https://www.fwo.be/nl/onderzoekers-in-beeld/onderzoekers-vertellen/matthieu-chastel/). Het doel is dat wanneer een wolf een schaap bijt, een pijnlijke stof vrijgegeven wordt in de mond van de wolf. De geurstof dient om een nieuwe associatie op te wekken en aanvallen op schapen te vermijden: schaap met geur = pijn. Dit is niet bedoeld voor bescherming van kleine kuddes bij particulieren, maar eerder als bescherming van grote kuddes waar andere veebeschermingsmaatregelen moeilijk te implementeren zijn. De verwachting is dat, indien het principe werkt, er slechts een groepsbescherming optreedt wanneer de meerderheid van schapen permanent op deze manier behandeld wordt. De kans lijkt klein dat dit leidt tot algemene aversieve conditionering op schapen (M. Chastel, persoonlijke mededeling).

4. Hoe verjagen?

Bij elke vorm van verjaging moet een wolf een duidelijke associatie ervaren tussen de verjaging zelf en zijn gedrag. Enkel dan kan er een negatieve conditionering ontstaan op het correcte doelwit. Zoniet ontstaat er een negatieve conditionering op een secundaire activiteit, bv de aanwezigheid van mensen op het moment van de bestraffing. Telkens wanneer zijn ongewenste gedrag niet bestraft wordt, dan wel beloond wordt (bv succesvolle jacht op gedomesticeerde prooi) verzwakt deze associatie. Hoe sterker de bestraffing is, hoe efficiënter de conditionering verloopt. Een maatregel die een wolf hooguit doet verschieten (knallen, lichtflitsen, …) maar die verder geen negatieve effecten veroorzaakt heeft als risico dat er gewenning optreedt. Er wordt daarom aangeraden om te verjagen met de strafst mogelijke technieken zonder het dier in gevaar te brengen, en zo vroeg mogelijk in het ontstaan van een positieve conditionering, teneinde die positieve conditionering vroegtijdig te doorbreken (Reinhardt et al. 2020). Hoe vaker een dier 'beloond' is voor de handeling, hoe moeizamer om dat weer af te leren. Dit hele proces heeft veel raakvlakken met het trainen van honden, en hondentrainers weten dan ook hoe belangrijk het is een dier op het juiste moment en op de juiste manier iets te leren. Over het algemeen zijn meerdere herhalingen nodig om een wolf iets af te leren

en het dier te herprogrammeren naar een niet-ongewenst gedragspatroon. Het moge duidelijk zijn dat dit in geval van een vrijlevende wolf lastig uitvoerbaar is, omdat moeilijk te voorspellen is waar en wanneer het dier het af te leren gedrag weer gaat uitvoeren. Vandaar dat de auteurs aangeven dat het vangen en zenderen van de wolf dit proces kan vergemakkelijken omdat het dier beter gemonitord kan worden. Dit is relatief eenvoudig voor wolven die mensen associëren met voedsel en dus dichterbij te benaderen zijn.

Reinhardt et al (2020) melden dat wolven dermate intelligent zijn dat verjagingsacties van te voren goed moeten worden uitgedacht en vervolgens door deskundigen uitgevoerd. Elke situatie staat op zich en moet grondig geanalyseerd worden: wat trekt de wolf aan in de eerste plaats, en kan die situatie vermeden worden (bijvoorbeeld voedselafval opbergen in niet-bereikbare container)?
Het is vervolgens belangrijk om te weten hoe een wolf is geconditioneerd zodat een gerichte verjaagactie kan worden uitgedacht die de betreffende wolf een negatieve associatie met zijn conditionering geeft. Een wolf die mensen benadert vanuit zijn associatie dat een mens een kans op voedsel betekend, moet een negatieve associatie met mensen opleveren. Deze categorie is het meest eenvoudig omdat de wolf mensen nabij benadert of tolereert en er dus gericht gehandeld kan worden met bijvoorbeeld schieten met een paintballgeweer en aangepaste munitie (niet-toxische gelatinekogels).
Er is in Europa wel enige ervaring met verjaging, maar dan vooral met beren. Er zijn geen gepubliceerde studies over de effectiviteit van verjaging en gedragsbeïnvloeding van wolven. Volgens Linnell et al, 2002 is dat niet verwonderlijk gezien de geringe mate waarin wolven brutaal gedrag ontwikkelen.
Vuurwerk wat binnen 10-15 m van de wolf explodeert resulteert wel in het direct vluchten van de wolf, maar daarbij is geen lange-termijneffect vastgesteld. Scherpe pijn, veroorzaakt door niet-lethale munitie heeft een veel sterker effect qua negatieve associatie dan een knal of lichtflits. Of het ook een lange termijn effect heeft is in Europa niet onderzocht. Het kent ook praktische beperkingen aangezien het veel van de schutter eist. Het dier moet vanaf de juiste afstand aangeschoten worden; te dichtbij is gevaarlijk, en te ver weg is onnauwkeurig, met risico op het raken van vitale delen. Rubber of plastic kogels kunnen veilig op ca 20 meter worden gebruikt, en zijn dus geschikt om wolven die mensen associëren met voedsel, en dus nabij benaderen, af te schrikken (Reinhardt et al, 2020).
Verjaging met negatieve conditionering aan mensen is in de praktijk dus enkel ethisch in de praktijk te brengen wanneer een wolf zich laat benaderen tot minder dan 30 m en is dus bijna enkel mogelijk bij sterk aan mensen gehabitueerde wolven. Het is echter niet noodzakelijk om dit op grotere afstanden mogelijk te maken.

Men is het over eens dat de verjaging van wolven die ongewenst gedrag vertonen best gebeurt met de sterkst mogelijke methode zonder de veiligheid van het individu in gevaar te brengen (Reinhardt et al. 2020).
Verjagingen die niet gepaard gaan met een werkelijke bestraffing leiden doorgaans tot gewenning aan de verjaging, en kunnen zelfs zorgen voor positieve conditionering aan de verjaging (Ward et al. 2008). Er zijn echter situaties waarin verjaging van bij vee wenselijk is. Deze mogelijkheden worden besproken in §7.3.
Verjaging met niet-lethale munitie kan met vuurwapens en rubberen munitie (hagel of kogels). Deze methode is maar trefzeker tot een afstand van maximaal 30 m. Het doelwit is doorgaans de bilspier, omdat daar de kans op ernstige schade aan het dier klein is. Op grotere afstand is de kans op raken van vitale delen (buik, kop, ribben, …) te groot.
Een alternatief dat gebruikt wordt is schieten met paintball-geweren (kaliber 0.68 inch) en harde gelatine-kogels. Deze zijn herbruikbaar wanneer ze niet uiteenspatten, en bestaan in biologisch afbreekbare materialen. Ook deze zijn maar trefzeker op 30 m afstand, of hebben op grotere afstand te weinig impact. In Noord-Amerika wordt deze methode regelmatig toegepast op coyotes, wolven en beren (bv.Young et al. 2019; Black Bear Conservation Coalition 2015; http://www.bbcc.org/living-with-bears/aversion-conditioning/). Ook het gebruik van beanbags is beperkt tot zeer korte afstanden (<15 m), en is daardoor weinig bruikbaar.

5. Praktische uitvoerbaarheid van verjaagmethoden in Nederland.

In de praktijk is het enkel nodig en nuttig om verjaging toe te passen op sterk gehabitueerde wolven. In die zin verschilt de haalbaarheid voor Nederland niet van deze elders in Europa.

5. Verwachte effect op de wolf als gevolg van het gevoerde faunabeheer in Nederland

Samenvatting
Xx getallen dichtheden in NL en DL volgt nog xx

De in Nederland voorkomende inheemse wilde hoefdieren betreffen ree, wild zwijn, damhert en edelhert en die staan allemaal op het dieet van wolven. Alleen ree mag in principe overal in Nederland voorkomen, voor de andere soorten is nog steeds sprake van aangewezen leefgebieden en daarbuiten nulstand. De aantallen hoefdieren worden sterk verlaagd door beheer. Er worden in Nederland tellingen van hoefdieren gehouden, die een beeld geven van de huidige trend van de populatie. Het is echter moeilijk om inzicht te krijgen in de werkelijke populatiegrootte van hoefdieren. In de leefgebieden op de Veluwe en in Noord-Brabant tonen de wolven dat de hoefdierpopulatie geschikt is voor een wolf om zich te vestigen. De wolvenpopulatie bevind zich echter in de vestigingsfase met nog lage aantallen. Onduidelijk is of het faunabeheer het behalen van de ecologische draagkracht van de wolf beperkt. Met de terugkeer van de wolf is het dan ook van belang om bij het beheer van hoefdieren rekening te houden met deze predator.

Uitwerking
Of er een effect van het gevoerde faunabeheer is, is afhankelijk van een aantal factoren. Ten eerste hoeveel hoefdieren wolven als voedsel nodig hebben per jaar, en dus waar de hoefdierpopulatie aan moet voldoen. Ten tweede, gedegen inzicht in de hoefdierpopulatie qua aantallen, samenstelling en dynamiek. Ten derde wat er jaarlijks via beheer wordt verwijderd uit de hoefdierpopulatie. In onderstaande paragrafen is dit nader uitgewerkt.

1. Voedselbehoefte van wolven

In hoofdstuk 8 is het dieet van wolven in omliggende landen uitgewerkt, maar voor Nederland zijn momenteel nog geen gegevens beschikbaar. In Groot-Bruinderink et al, 2012 is een uitwerking gemaakt van de hoeveelheid voedsel die een wolf eet en wat dat betekend voor een gebied. Daaruit kwam dat een wolf gemiddeld 4 à 5 kg vlees per dag eet en dat in de Lausitz, Duitsland, één wolf gemiddeld 65 reeën, negen edelherten en zestien wilde zwijnen per jaar doodt. Duidelijk is dat zonder vitale hoefdierpopulaties een gebied ongeschikt is. Hoe dat in Nederland uitpakt is onzeker en een analyse van een mogelijk effect dus speculatief. Wolven gaan zich wellicht specialiseren, waarbij onduidelijk is welke prooidiersoorten van belang zijn, welke fractie daarvan beschikbaar is als prooi, of die beschikbaarheid geldt voor alle wolven, welke fractie van de prooi wordt gegeten, wat het effect is van een combinatie van prooidiersoorten op deze relatie, en in hoeverre landbouwhuisdieren moeten meetellen als potentiële prooi.

2. Monitoring en beheer van hoefdierpopulaties in Nederland

De in Nederland voorkomende inheemse wilde hoefdieren betreffen ree, wild zwijn, damhert en edelhert en die staan allemaal op het dieet van wolven. Alleen ree mag in principe overal in Nederland voorkomen, voor de andere soorten is nog steeds sprake van aangewezen leefgebieden en daarbuiten nulstand (IPO 2019). In enkele provincies ontstaat enige ruimte voor hoefdieren buiten de leefgebieden, bijvoorbeeld wild zwijn in Limburg en Noord-Brabant, mits ze geen belangrijke schade

veroorzaken. Voor alle hoefdiersoorten geldt dat er populatiebeheer middels afschot plaatsvindt, variërend van circa 45% tot 80% van de populatie per jaar (zie faunabeheerplannen). Het beheer is dus van invloed op de wolf omdat het bepaalt waar hoefdierpopulaties mogen voorkomen en hoe groot deze populaties dan mogen zijn.

Het faunabeheer wordt gedaan om (bedrijfsmatige) schade aan gewassen, bosbouw of natuurwaarden te beperken en daarnaast vanuit verkeersveiligheid. Populatiebeheer met ondersteunend afschot is niet het doel, maar een van de middelen om die overlast of risico's te beperken. Ingrijpen in populaties door afschot kan alleen als de noodzaak is aangetoond, er geen alternatieven zijn en de instandhouding van de te beheren soort is geborgd. Deze drie voorwaarden vereisen een zorgvuldige onderbouwing van keuzes en een transparant afweegkader. Daarnaast vereist het een goed inzicht in de aantallen, trends en dynamiek van hoefdieren (Groot Bruinderink & van der Grift, 2015). In drukbevolkt Nederland met een sterk versnipperde natuur is dit met regelmaat een dilemma. Er is bijvoorbeeld nog maar weinig bekend over het verband tussen de populatiegrootte van reeën en het optreden van diverse vormen van schade. Ook is er weinig bekend over welke sleutelfactoren het optreden van schade bepalen en vervolgens op welke wijze die sleutelfactoren gebruikt kunnen worden om de diverse vormen van schade te voorspellen en er in het beheer op te anticiperen (van der Grift, 2018). Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat de relatie tussen beheer van reeën en verkeersrisico's onduidelijk is. Of dat door de geisoleerdheid van de Veluwe, in combinatie met de beheerdoelen ten gunste van onder andere bosverjonging, de populatie van edelherten niet de minimale levensvatbare populatieomvang van 4000 individuen bereikt (den Ouden et al., 2020).

Er worden in Nederland tellingen van hoefdieren gehouden, die een beeld geven van de huidige trend van de populatie. Het is echter moeilijk om inzicht te krijgen in de werkelijke populatiegrootte van hoefdieren. Het EFSA rapport (EFSA Panel on Animal Health and Welfare), 2018, maar ook onderzoek specifiek voor Nederland (Groot Bruinderink et al. 2009) geven aan hoe weinig bestaande kennis er is in geheel Europa over dichtheden, aantallen, migratie/dispersie, reproductie en sterfte, in dit geval specifiek voor wild zwijn. Ook voor de overige hoefdieren is dit het geval, vandaar de aanbeveling meer inzicht te krijgen in aantallen, trends en dynamiek van hoefdieren bij het faunabeheer (Groot Bruinderink & van der Grift, 2015).

3. Mogelijk effect van faunabeheer op wolven

Momenteel is het dus nog niet duidelijk wat de wolven eten in Nederland. Daarnaast zijn er wel cijfers over aantallen getelde, afgeschoten en doodgereden hoefdieren, maar is er geen duidelijk overzicht over de werkelijke aantallen, samenstelling en dynamiek van de hoefpopulatie.

Vv info # hoefdier / km^2 NL en DL: is de dichtheid op de veluwe / rest NL vergelijkbaar met DL?? xx

Op basis van de wolven die een territorium hebben gevonden op de Veluwe en in Noord-Brabant, (zie figuur 5.9.1), kan gesteld worden dat die wolven de lokale hoefdierpopulatie geschikt vinden. Kortom het is waarschijnlijk dat natuurgebieden met vergelijkbare hoefdierdichtheden en/of samenstellingen geschikt zijn voor wolven. Ook in Duitsland is de hoefdierdichtheid en/of samenstellingen lokaal verschillend maar wordt aangegeven dat die over het algemeen dermate gunstig is dat die niet limiterend is voor wolven (H5.6; Kramer-Schadt et al, 2020; Reinhardt et al, 2021). Uit enkele studies in Duitsland is gebleken dat in gebieden met wolven het aantal geschoten hoefdieren niet afweek van omliggende gebieden waar geen wolven voorkomen, en dat de hoefdierpopulaties een vergelijkbare trend vertoonden (Sachsen, 2009; Nitze, M. 2012). [redacted] (pers. med.; ps nogmaals afstemmen met haar!) geeft ook aan dat er vooralsnog geen bijstelling van het afschotbeleid heeft plaatsgevonden in Duitsland vanuit de belangen van de wolf. Deze studies zijn echter ingestoken vanuit het populatiebeheer, en niet vanuit de wolf, zoals in deze uitwerking is beoogd.
In de leefgebieden op de Veluwe en in Noord-Brabant (fig 5.9.1) tonen de wolven dat de hoefdierpopulatie geschikt is voor een wolf om zich te vestigen. Voor Noord-Brabant is onduidelijk of binnen het leefgebied de wilde hoefdierpopulatie mogelijk wat beperkt is en dat het dier als zodanig met regelmaat ook schapen aanvalt (4.6 GW1625m), of dat deze wolf dat vanuit gemak doet. Op de Veluwe komen aanvallen op vee zelden voor en dus eten de wolven daar vrijwel alleen wilde

hoefdieren. De huidige aantallen en samenstelling van hoefdieren in de leefgebieden lijkt dan ook toereikend. Lokaal kan er omgekeerd wel een effect van de wolf op hoefdieren merkbaar zijn. Medio juli 2021 zijn er nog maar weinig edelhert kalveren waargenomen, terwijl dat er in de voorgaande jaren veel meer waren (voorgaande jaren 30 tot 40 kalveren, dit jaar ongeveer 10; F. Theunissen, Natuurmonumenten Planken Wambuis). De inschatting van de beheerders is dat dat het gevolg is van predatie van wolven die sinds een jaar weer aanwezig zijn in dit gebied, Leefgebied wolf Zuidwest Veluwe; 5.9.1). Het is niet uitgesloten dat dit op grotere schaal op de Veluwe speelt. En vervolgens, dat dat op termijn wel consequenties heeft voor de biomassa hoefdieren op de Veluwe. Monitoring van de populatie qua stand, samenstelling en trend, zie 7.5.2, is dan ook belangrijk om tijdig en gedegen de afschotaantallen te kunnen bijstellen. Onderzoek naar de effecten van het populatiebeheer op de prooidier beschikbaarheid van de wolf is noodzakelijk.... oid

NB: verwijzing naar FBP opnemen, nu naar wekrplan is ook goed die oko handhaven: dit met vermelding als bron voor gesignaleerde problematiek en als basis voor motivatie waarom die keuze is gemaakt door de FBE.
[*https://www.faunabeheereenheid.nl/gelderland/NIEUWS/ArticleID/22763/FAUNABEHEEREENHEID-GELDERLAND-PUBLICEERT-WERKPLANNEN-GROTE-HOEFDIEREN-SEIZOEN-2021-2022*]

~~Herziening faunabeheer Veluwe~~
~~In juli 2021 heeft de Faunabeheereenheid Gelderland de werkplannen voor het hoefdierbeheer op de Veluwe voor 2021-2022 gepresenteerd.~~
~~[*https://www.faunabeheereenheid.nl/gelderland/NIEUWS/ArticleID/22763/FAUNABEHEEREENHEID-GELDERLAND-PUBLICEERT-WERKPLANNEN-GROTE-HOEFDIEREN-SEIZOEN-2021-2022*]~~
~~Daarin wordt aangegeven dat om de biodiversiteit te behouden, en daarnaast verkeersrisico's en landbouwschade te voorkomen, de doelstanden van hoefdieren drastisch worden verlaagd. Voor edelherten is voorzien dat de stand wordt verlaagd van ca. 4600 naar 1600 herten, voor zwijnen van ca. 10.000 naar 1350, en voor damherten van ca. 1117 naar 414. Er is dus voorzien om ca. 80% van de wilde hoefdieren (exclusief ree) te verwijderen middels afschot. Het is aannemelijk dat een dergelijke forse reductie van het prooibestand van invloed is op de aanwezige wolven en/of toekomstige ontwikkeling van de wolvenpopulatie. Of dat gaat resulteren in ander gedrag of dieet van wolven, en of die effecten wetenschappelijk waarneembaar zijn is vooralsnog de vraag.~~
~~Het is niet duidelijk hoe de bepaling van de nieuwe doelstanden tot stand is gekomen en of daarbij zorgvuldig rekening is gehouden met het leefgebied van de wolf.~~

Buiten de Veluwe is het aanbod aan wilde hoefdieren beperkter, of geldt voor zwijn en/of edelhert zelfs een nulstand. Ree is de meest voorkomende soort, maar de stand van deze soort is sterk verlaagd door beheer. Dit verkleint de kansen voor wolven om zich buiten de Veluwe duurzaam te vestigen en hier tot reproductie te komen. Het kan ook betekenen dat de wolven hier grotere territoria claimen om voldoende prooi te herbergen, en/of vaker onbeschermde (semi-) gedomesticeerde hoefdieren als schapen prederen (zie ook H4.6 en H8). Dit kan ook het effect zijn voor reeds gevestigde wolven, ook op de Veluwe, indien in hun territorium de hoefdierstand flink wordt verlaagd.

Met de terugkeer van de wolf is het dan ook van belang om bij het beheer van hoefdieren rekening te houden met deze predator. Het is nodig om de huidige beheerplannen nog eens onder de loep te nemen en bij het bepalen van de afschotdoelen rekening te houden met de verwachte predatie door wolven.
Dit is ook de aanbeveling in het voor de Europese Commissie door de Large Carnivore Initiative Europe (LCIE) opgestelde 'guidance document' over grote predatoren (ref). Daarin is gesteld dat het voor de wolf en lynx van groot belang is dat bij het bepalen van de afschotquota's voor het hoefdierbeheer de aanwezigheid van grote roofdieren wordt betrokken (Linnell et al, 2008).

foto

8. Ecologie

1. Dieet: wat eten wolven in Nederland

Het is waarschijnlijk dat het dieet van Nederlandse wolven overeenkomt met hetgeen is vastgesteld in Duitsland en Vlaanderen. Ree vormt daarin het belangrijkste aandeel van het dieet. Dit wordt aangevuld met andere wilde hoefdieren zoals wild zwijn en edel-/damherten, afhankelijk wat er in het territorium van wolven voorkomt. Vee, met name schapen, vormen een klein aandeel in het dieet van gevestigde wolven. Zwervende wolven daarentegen kunnen overal opduiken, betreffen veelal jonge onervaren wolven die op zoek zijn naar een eigen territorium. Door trefkans en gemak vormen voor dergelijke wolven ook landbouwhuisdieren, met name schapen, een frequente prooi. Xx aanv?

Uitwerking

Het dieet van de wolf wordt meestal afgeleid door identificatie van prooiresten in uitwerpselen. Traditioneel gebeurt dit mechanisch, namelijk micro- en macroscopische determinatie van haren en verificatie van tand- en botfragmenten. Recent kan hier ook de genetische analyse aan toegevoegd worden. De Zoogdiervereniging is in samenwerking met de Universiteit Antwerpen en de stichting Leo reeds een onderzoek naar het dieet van wolven in Nederland gestart gebruikmakend van beide methodes. Deze resultaten worden pas eind 2021 verwacht (pers. med M. La Haye, Zoogdiervereniging). De Rijksuniversiteit van Groningen doet onderzoek op de Noord Veluwe naar de invloed van wolven op het ecosysteem. Mogelijk zal dat in de nabije toekomst aangevuld worden met een dieetstudie (pers. med Bjorn Mols, RuG). Naast uitwerpselen zijn in het veld aangetroffen prooiresten en maaganalyses van verkeersslachtoffers twee andere mogelijke informatiebronnen, maar de nog beperkte hoeveelheid data laat voorlopig niet toe een eerste indicatie te geven.

Het momenteel ontbreken van (voldoende) gegevens betekent niet dat er geen idee van het dieet van de wolf in Nederland kan worden verkregen. De wolf is immers een goed bestudeerde soort met betrekking tot zijn voedselecologie. Hieruit blijkt dat het dieet in hoofdzaak wordt bepaald door de combinatie van prooibeschikbaarheid (=welke soorten zijn in welke aantallen aanwezig) en prooikwetsbaarheid (=zijn de prooien gemakkelijk te vangen of niet; zie ook 4.3) (Peterson & Ciucci 2010; Mech et.al. 2015). Daarnaast kunnen individuele voorkeuren, leerprocessen en de status van de wolf (e.g. zwervende individuen of roedel) de samenstelling verder beïnvloeden (Mech & Peterson 2010). Voor het gematigd klimaatgebied van Europa worden ree, edelhert en zwijn aangeduid als de belangrijkste prooisoorten, maar ook andere regionaal aanwezige hoefdieren, bijvoorbeeld damhert en moeflon, kunnen een belangrijke voedselbron vormen (Okarma 1995, Jędrzejewski et al. 2000, Kübarsepp & Valdmann 2003, Nowak et al. 2005, Ansorge et al. 2006, Barja 2009, Žunna et al. 2009, Nowak et al. 2011, Lanszki et al. 2012, Wagner et al. 2012, Imbert et al. 2016, Mori et al. 2017, Sin et al. 2019). Daarnaast staan haasachtigen op het menu hoewel het belang van deze prooicategorie in het Europese gematigde klimaatgebied klein is (Peterson & Ciucci 2010). Ook de doodgereden wolvin op de Zuid Veluwe, GW1729f, had resten van haas in haar maag (voortgangsbericht BIJ12 juni2021). In waterrijke gebieden kunnen bevers daarentegen wel een zeer belangrijk deel van het dieet uitmaken (Sidorovich et al. 2017, Mysłajek et al. 2019). Wanneer de beschikbaarheid van wilde prooien ontoereikend blijkt, al dan niet tijdelijk, kan predatie van vee worden aangewend als adaptieve tot zelfs dominante foerageerstrategie. Dit fenomeen doet zich voornamelijk voor in welbepaalde voedselarme regio's in Zuid-Europa en Noorwegen, waar vee bovendien vaak vrij graast of zelfs verwilderd is (Zlatanova et al. 2014). Indien beide veel voorkomen, wordt algemeen een voorkeur voor wilde prooien waargenomen. Aanwezigheid van afdoende beschermingsmaatregelen versterkt en bestendigt deze relatie (Sidorovich et al. 2003, Nowak et al. 2005, Gula 2008, Barja 2009, Imbert et al. 2016).

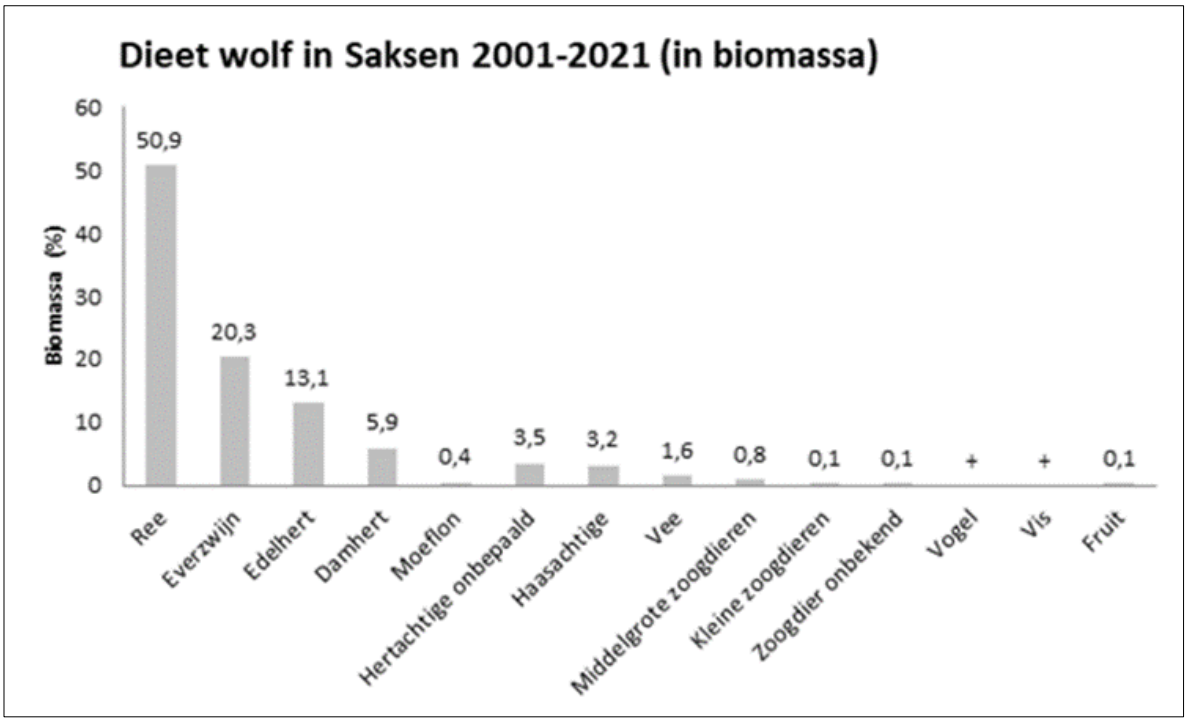
Waar de wolf momenteel gevestigd is in Nederland, kunnen twee situaties onderscheiden worden. Op de Veluwe (Gelderland) wordt de prooidiergemeenschap gekenmerkt door een duurzame aanwezigheid van edelhert, zwijn, ree en damhert. In Noord-Brabant ontbreekt tot op heden een vitale populatie van edelhert en damhert en lokaal wild zwijn. Een benadering voor beide situaties, daarbij rekening houdend

met het type landschap, wordt teruggevonden in respectievelijk de Duitse deelstaat Saksen en het noorden van de Vlaamse provincie Limburg, België.

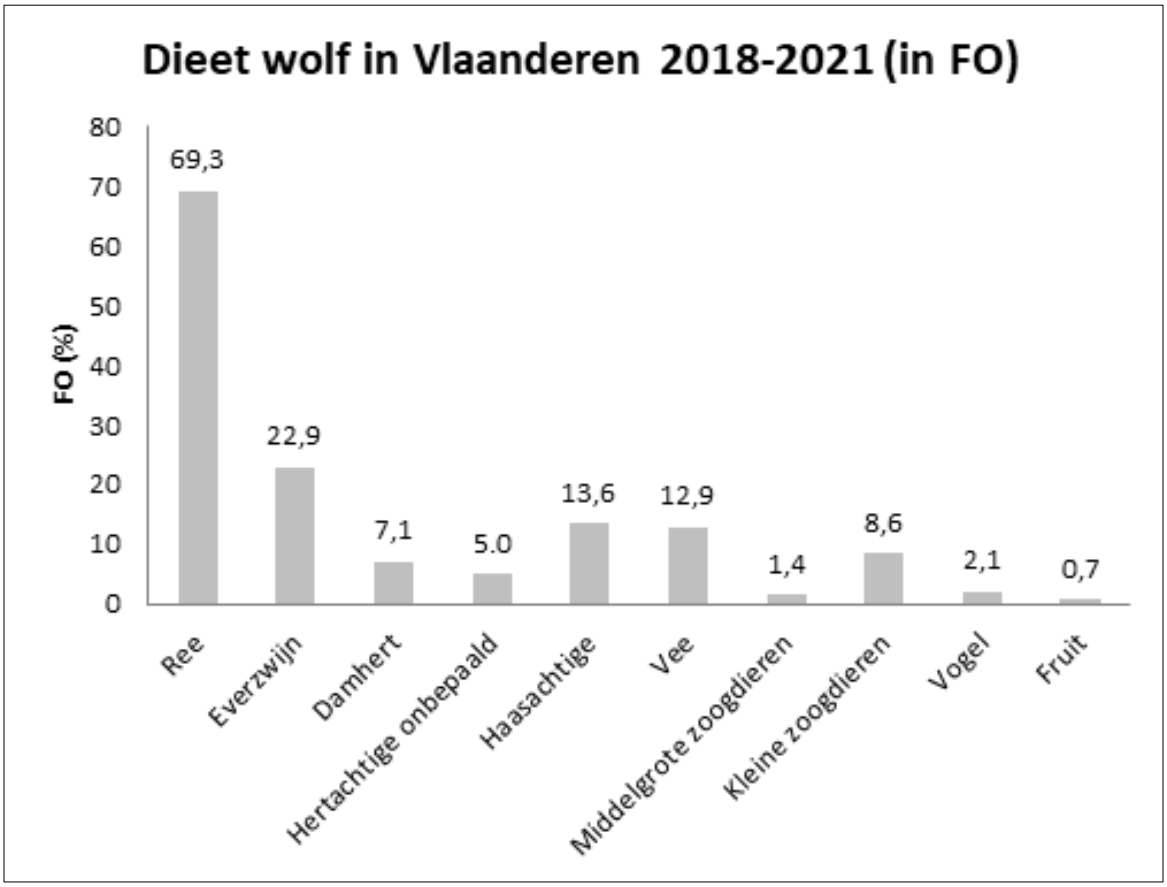
Gedurende 2001-2021 werden in de Saksische deelstaat 8781 uitwerpselen ingezameld en mechanisch geanalyseerd (Reinhard et al. 2021). De resultaten worden uitgedrukt aan de hand van de geconsumeerde biomassa. Hierbij wordt de geconsumeerde biomassa berekend volgens de methode van Goszczynski (1974) waarbij de droge massa van uitgespoelde uitwerpselen wordt vermenigvuldigd volgens een bepaalde verteringscoëfficiënt afhankelijk van de geïdentificeerde prooisoort. Hieruit blijkt dat 94.1% van het dieet bestond uit wilde evenhoevigen (figuur 8.1.1). Binnen deze categorie was ree veruit de meest gegeten prooisoort (50.9%), gevolgd door wild zwijn (20.3%) en edelhert (13.1%). Op basis van een deelverzameling van de data berekende Wagner et al. (2012) dat ree meer werd geconsumeerd in verhouding tot zijn relatieve aandeel in de evenhoevigengemeenschap (=positieve selectie). Voor wild zwijn en edelhert was dit minder (=negatieve selectie; mogelijk vanwege het grotere risico op verwondingen van het bejagen van deze prooien; zie ook H4.3).
Op seizoensbasis werd ree het hele jaar door in hoge mate geconsumeerd zonder daarbij een voorkeur voor juveniele dieren waar te nemen, i.e. het aandeel kalveren in het dieet was ongeveer even groot als het aandeel in de totale reeënpopulatie. In het geval van edelhert werd wel een voorkeur voor kalveren waargenomen leidend tot een licht hogere consumptie van deze prooisoort tijdens de zomerperiode. Wild zwijn werd voornamelijk tijdens het voorjaar in het dieet aangetroffen wanneer biggen massaal in de populatie aanwezig zijn. Bovendien nam het aandeel wild zwijn doorheen de studieperiode duidelijk toe wanneer sprake was van een mastjaar (=een jaar waarin beuken en eiken veel vruchten produceren) gevolgd door een mildere winter, resulterend in een groter reproductiesucces. Voor ree en edelhert bleef de bijdrage eerder stabiel op jaarbasis.
Moeflon werd vooral bij aanvang van de studieperiode als prooi vastgesteld waarna de soort in het wild grotendeels verdween (2001-02: 8.6%, 2001-21: 0.4%). Ook damhert maakte een klein deel van het dieet uit (5.9%), overeenkomstig met het lage aandeel in de wilde evenhoevigengemeenschap. Verder bestond het menu voornamelijk uit haasachtigen (3.2%). In Königsbrücker Heide, één van de geïnventariseerde natuurgebieden, bedroeg de geconsumeerde biomassa van bever 7.2% gedurende 2005-2014 (Holzapfel et al. 2017). In het gehele studiegebied leverde vee, overwegend schaap, slechts een beperkte bijdrage aan het dieet (1.6%). Kleine zoogdieren, vooral woelmuizen, werden af en toe teruggevonden in de uitwerpselen, maar maakten na omzetting tot biomassa slechts een miniem deel van het dieet uit. Voorts werden andere middelgrote zoogdieren zoals muskusrat, vos, kat en wasbeerhond; vogels, vissen en vruchten (meestal appels) sporadisch waargenomen.

Ook in Vlaanderen werd reeds een eerste dieetanalyse uitgevoerd gebruikmakend van de mechanische methode (Van der Veken et al. 2021). De frequentie van voorkomen (FO) werd berekend op basis van 140 uitwerpselen aangetroffen binnen het wolventerritorium in Limburg. FO is het percentage monsters waarin een bepaalde prooisoort wordt aangetroffen op het totaal aantal onderzochte monsters. Deze methode heeft als nadeel dat een groter belang wordt gegeven aan kleinere prooisoorten (bv. haasachtigen en kleine zoogdieren), aangezien de hoeveelheid onverteerbaar materiaal (haren, boten tandfragmenten) per eenheid biomassa relatief toeneemt bij kleinere prooien.
Wilde evenhoevigen werden in 90.0% van de uitwerpselen waargenomen. Ook hier bleek ree jaarrond de frequentste soort (FO=69.3%), gevolgd door zwijn (FO=22.9%). Net als in Saksen bleek predatie van wild zwijn zich vooral te richten op biggen tijdens het voorjaar. In totaal bleek 59.4% van de wilde zwijnen jonger dan 3-5 maand. Damhert, verwilderd of in gevangenschap, werd in 7.1% van de uitwerpselen geïdentificeerd.
Haasachtigen werden in 13.6% van de onderzochte monsters aangetroffen. Voor vee was dit 12.9% met schaap als belangrijkste vertegenwoordiger (63.2%), gevolgd door geit (32.6%) en eenmaal varken (5.3%). In hoeverre dit een onderschatting is van het totaal aantal gebeten stuks vee vanwege surplus killing (zie H6.3) is niet te achterhalen. Opmerkelijk is dat tijdens de herfst van 2020 het aandeel vee duidelijk hoger lag (FO=47.1%), in vergelijking met de rest van de studieperiode (FO=8.1%). Dit lijkt het gevolg te zijn van een roedel met grote hongerige jongen waardoor de ouders tijdelijk ook het aanbod van schapen benutten. Iets dergelijks lijkt ook op de Veluwe waarneembaar. In het territorium op de Noord Veluwe zijn zelden incidenten met schapen, met uitzondering van 2 gevallen, allen in de periode dat de roedel grote hongerige jongen had (Zie H4.6 GW998F). Ook in Vlaanderen werden kleine zoogdieren, namelijk gewone bosmuis en woelmuizen, met regelmaat teruggevonden en werd een klein

aantal middelgrote zoogdieren, namelijk hond (1x) en kat (1x); vogels en vruchten (bessen Am. vogelkers) vastgesteld.



Figuur 8.1.1 Dieet van wolven in Saksen, Duitsland, in biomassa (bron:Reinhard et al, 2021)



Figuur 8.1.2: Dieet van wolven in Vlaanderen, België, in frequentie van voorkomen (bron: Van der Veken et al, 2021)

1. Vee versus wilde hoefdieren

Beide onderzoeksresultaten geven een duidelijke dominantie van wilde evenhoevigen weer, terwijl het aandeel vee grotendeels beperkt tot nagenoeg afwezig blijkt. Dit ligt in lijn met onderzoek uitgevoerd in regio's die worden beschreven als rijk aan natuurlijk habitat en wilde prooien (Zlatanova et al. 2014). Het toont aan dat de matrix van halfnatuurlijke- en sterk gewijzigde bos- en landbouwlandschappen in allebei de studiegebieden voldoende voedsel biedt, zonder afhankelijk te moeten zijn van vee. Op basis van de faunabeheerplannen kan ook voor Nederland waar de wolf gevestigd is, een duurzame beschikbaarheid van wilde prooien worden afgeleid (zie ook H7.5). Ondanks dat wilde prooien inderdaad de voorkeur genieten, sluit dit predatie van vee niet uit. Wolven zijn immers opportunistisch en risicomijdend en gaan daarom bij voorkeur op zoek naar makkelijk te bemachtigen en ongevaarlijke prooien (zie 4.3). Kleinvee, i.e. schaap en geit, wordt door de kleinere lichaamsgrootte aangeduid als een zeer kwetsbare prooicategorie indien niet afdoende beschermd (Everaert et al. 2018). Dit wordt bevestigd in beide dieetstudies en blijkt ook uit de Nederlandse schadedossiers met dodelijk afloop: in 610 van de 614 gevallen gedurende 2015-2020 gaat het telkens om schaap. Eenmaal werd tijdens deze periode een geit gedood. Grootvee viel slechts heel uitzonderlijk ten prooi: twee kalveren en één Schotse hooglander (Bron BIJ12).
Hoewel de wolf in staat is om prooien ter grootte van een paard of rund te doden, vormt grootvee algemeen geen kwetsbare prooicategorie, tenzij het om zeer jonge of sterk verzwakte individuen gaat. In regio's met een voldoende groot aanbod aan wilde prooien, zal deze categorie daardoor niet of slechts uitzonderlijk in dieetanalyses voorkomen. Dit omwille van een risicoaversie onder wolven (zie verder). Bij een gebrek aan alternatieven, i.e. de voedselarme regio's van Zuid-Europa, kan grootvee wel een belangrijk deel van het dieet vormen. Een nuance hierbij is dat het veelal gaat om vrij grazende paarden en runderen en in het wild uitgezette pony's, met telkens een voorkeur voor jonge dieren, en aas: een situatie die niet vergelijkbaar is met Nederland (Bundesverband, NABU 2015, Lagos & Bárcena 2018, Ciucci et al. 2020).
Voor het grootste deel van de studieperiode in Vlaanderen werd kleinvee slechts in lage aantallen teruggevonden, behalve tijdens de herfst van 2020. Dit wordt verklaard door het eerste nest opgroeiende wolven die nog niet zelf kunnen jagen maar wel gevoed dienen te worden, zonder jaarlingen die kunnen helpen bij de jacht. Dit lijkt ook op te gaan voor de Noord Veluwe waar twee aanvallen op schapen zijn vastgesteld, beide in de nazomer/herfst als de roedel grote jongen te voeden heeft (H4.6, GW998f). In het territorium van het roedel te Hecktel-Eksel bleek bij een routinecontrole eind 2018 slechts 4% van het vee afdoende beschermt (INBO). Het beschikbaar zijn van onbeschermd vee is bijgevolg een eenvoudig en aantrekkelijk alternatief bij een hogere energetische nood. Ook wordt algemeen een hogere consumptie van vee vastgesteld in het geval van zervende wolven. Een verklaring hiervoor is dat deze wolven zich in suboptimaal gebied bevinden gedurende hun zoektocht naar een geschikt territorium, ook ontbreekt vaak terreinkennis en gaat het eerder om minder ervaren wolven (Imbert et al. 2016). Daarnaast kunnen wolven bij gebrek aan beschermingsmaatregelen zich binnen zeer korte tijd specialiseren op kleinvee, met logischerwijs een hogere predatie van deze categorie tot gevolg.

2. Wilde hoefdieren

In Europa vertoont het dieet van de wolf duidelijke regionale verschillen. In bosrijke gebieden van Oost-Europa, zoals het oerbos van Białowieża en de Beskiden, wordt bijvoorbeeld edelhert als belangrijkste prooisoort aangeduid. Meerjarig onderzoek in Białowieża, Polen liet zien dat wolvenpredatie alleen voor edelherten een belangrijke doodsoorzaak was: ongeveer 40% van de jaarlijkse aanwas werd afgeroomd. De predatieratio bleek omgekeerd gerelateerd aan de dichtheid van edelherten: indien de edelhertpopulatie afnam, nam de predatiedruk toe. Wolven bleken dus niet een stabiliserende invloed te hebben (Jedrzejewski et al. 2010). In Zuiderse regio's zoals de Apennijnen (Italië) en Roemenië, blijkt wild zwijn regelmatig de favoriete prooi te zijn (Zlatanova et al. 2014, Sin et al. 2019). Waar ree echter in voldoende hoge aantallen aanwezig is, vormt het meestal de bulk van het dieet. Bovendien gaat dit vaak gepaard met een positieve selectie, zoals ook aangetoond in de Saksische deelstaat (Bunewich 1988, Ansorge et al. 2006, Barja 2009, Nowak et al. 2011, Milanesi et al. 2012, Sidorovich et al. 2011 & 2017, Wagner et al. 2012, Sand et al. 2016, Figueiredo et al. 2020). Deze voorkeur voor ree wordt verklaard door risicoaversie: Het is weinig

waarschijnlijk dat de prooisoort ernstige verwondingen veroorzaakt bij predatie (= prooikwetsbaarheid; H4.3). Ook neemt het aandeel biomassa dat verloren gaat aan aaseters toe met de prooigrootte, wat impliceert dat de werkelijke hoeveelheid beschikbaar voedsel voor wolven in middelgrote en grotere prooien dichter bij elkaar zit, terwijl het riskanter is om de laatste te bejagen (Sand et al. 2016, Sidorovich et al. 2017). Daarnaast bereikt ree typisch hoge dichtheden in randhabitat, kenmerkend voor halfnatuurlijke- en sterk gewijzigde bos- en landbouwlandschappen (=prooibeschikbaarheid). Het is dan ook geen verrassing dat reeën zowel in Vlaanderen als in de deelstaat Saksen de hoofdprooi van de wolf is.
In vergelijking met ree, bleek predatie van zowel zwijn als edelhert meer gericht op juveniele exemplaren wanneer beschikbaar. Selectieve predatie van kwetsbare individuen binnen een soort wordt in de literatuur inderdaad in hogere mate vastgesteld bij grotere hoefdieren, i.e. risicoaversie. Dit zijn naast juveniele, ook oudere, vrouwelijke of algemeen verzwakte dieren, veroorzaakt door onder meer reproductie gerelateerde events (hoogzwangere vrouwtjes of edelhertmannetjes tijdens of kort na de burlperiode), ondervoeding, blessures en ziekte. Externe factoren, zoals weersomstandigheden, kunnen de beschikbaarheid en kwetsbaarheid van prooisoorten verder sturen: e.g. milde winters en wild zwijn, zie boven (Mech & Peterson 2010).
Het Moeflon is wel een wild hoefdier, maar komt van nature niet in Nederland voor. Moeflons zijn in het vlakke laagland een zeer kwetsbare prooisoort door de mismatch tussen de omgeving en het antipredatorgedrag; het wegvluchten richting steile en veilige rotswanden. Bijgevolg wordt de soort disproportioneel bejaagd met meestal lokale extinctie tot gevolg. Dit werd eerder aangetoond in de Saksische deelstaat (Wagner et al. 2012), en mogelijk is ook op de Noord-Veluwe het verdwijnen van het moeflon het gevolg van wolvenpredatie. Daarnaast kan predatie door de wolf ook hoge proporties aannemen in het geval van (recent) ontsnapte evenhoevigen, bijvoorbeeld damhert in Vlaanderen, en edelhert, vanwege het eerder halftamme karakter van deze dieren (Okarma 1995).



Foto x: wolf met edelhert xxx

3. Overige prooisoorten

Naast wilde evenhoevigen zijn het voornamelijk haasachtigen die het dieet in beide studies verder hebben aangevuld. Bever bleek dan weer een regelmatig geconsumeerde prooisoort in een waterrijk gebied in de deelstaat Saksen. Ondanks dat de beverpopulatie in Nederland alsmaar toeneemt, zal het aandeel van deze soort in het dieet van de wolf echter gering blijven. Dit vanwege het niet-overlappende leefgebied van beide soorten ter hoogte van de Veluwe (www.verspreidingsatlas.nl/).

Daarnaast werd een groot aantal verschillende prooisoorten/-categorieën telkens in lage hoeveelheden aangetroffen, namelijk kleine knaagdieren, andere middelgrote zoogdieren, vogels, vissen en vruchten. Dit duidt eerder op opportunistische consumptie, maar in het geval van andere roofdieren, zoals vos en wasbeerhond, kan het doden gedreven zijn door competitie: bijvoorbeeld het monopoliseren van gedode prooien en het beschermen van wolvenwelpen. Slechts in een minderheid van deze agressieve interacties worden deze carnivoren vervolgens geconsumeerd (Sidorovich 2011, Martins et al. 2020).
Het aantreffen van een hond als prooi-item in de Vlaamse studie is geen uitzondering. Het doden van honden wordt enerzijds verklaard door een grote verwantschap waardoor deze als soortgenoten worden beschouwd.
Als zodanig wordt de hond aanzien als een indringer binnen het territorium van de wolf, of als een concurrent voor prooien of potentiële partners. Anderzijds worden honden vaak opgegeten nadat zij gedood zijn, wat erop wijst dat ze ook als prooi kunnen worden aanzien (Kojola & Kuittinen 2002, Backeryd 2007). In H6.4 is meer uitgewerkt over aanvallen van wolven op honden.

Toekomstige onderzoeksresultaten van dieetanalyses in Nederland zullen uitwijzen of het aangetoonde dieet in beide studies al dan niet kan worden geëxtrapoleerd voor de wolf in Nederland. Hoewel richtinggevend, kunnen regionale omstandigheden een belangrijke invloed uitoefenen. Bijvoorbeeld, door de beschikbaarheid van voedingsrijke gewassen en eerder milde winters in Nederland, wordt het wild zwijn er gekenmerkt door een hoge dichtheeden en sterk reproductievermogen. Bijgevolg bestaat de populatie voor een groot deel uit juveniele en subadulte exemplaren. Een gelijkaardig scenario wordt teruggevonden in de Apennijnen waar de wolf predatie richt op kwetsbare zwijnen jonger dan één jaar, i.e. juvenielen en subadulten (Heck & Raschke 1980, Mauget et al. 1984, Capitani et al. 2004, Meriggi et al. 2011, Imbert et al. 2016). Daarnaast ondervindt het ree in de grote aaneengesloten bos- en natuurgebieden op de Veluwe een sterke concurrentie door de aanwezigheid van edelhert en damhert, leidend tot een lagere populatiedichtheid (Faunabeheereenheid Gelderland 2019). Ook dient rekening gehouden te worden met het Nederlandse faunabeheer, waarbij het toegelaten is om geschoten wild onder bepaalde voorwaarden achter te laten in het veld. Normaal heeft de wolf inderdaad de voorkeur om zijn prooien zelf te doden. Wanneer karkassen echter consistent in het veld worden achtergelaten, kunnen deze een substantieel deel van het dieet uitmaken (Ciucci et al. 2020). Tenslotte heeft de wolf in Noord-Brabant vooralsnog een solitaire status waardoor het dieet een groter aantal kleinere prooisoorten, bijvoorbeeld haasachtigen, zou kunnen bevatten (Okarma 1995).

2. Verwachte effecten van de wolf op het Nederlandse ecosysteem

Met name aaseters als de raaf zullen profiteren van de terugkeer van de wolf door de dode prooidieren die nog niet volledig zijn opgegeten door wolven. Of wolven ook een zichtbaar effect op de aantallen en gedrag van hoefdieren zullen hebben in Nederland is twijfelachtig. Gezien de intensiteit waarmee de mens in Nederland actief is in het bosbeheer en populatiebeheer van hoefdieren is de verwachting dat het effect van wolven op het ecosysteem nauwelijks waarneembaar zal zijn. Uitzondering vormt wellicht het effect van wolven voor het moeflon. Deze exoot komt in Nederland niet van nature voor, kan niet zijn natuurlijke anti-roofdiergedrag kan uitoefenen en is dus erg kwetsbaar is voor roofdieren als de wolf.

Uitwerking

1. Algemene effecten van wolf op hoefdieren en ecosystemen

Predator-prooirelaties zijn complex. In het algemeen reguleren de aantallen prooidieren de aantallen predatoren. Het is maar zelden omgekeerd. De invloed van predatoren hangt af van tal van parameters zoals habitat, territoriumgrootte, weersomstandigheden (winters), voedsel, spectrum aan hoefdiersoorten, concurrenten, beschutting, menselijke bejaging en landgebruik (Fuller & Sievert 2001). Ook speelt mee dat wilde hoefdieren gebieden met een hoge concentratie aan wolven gaan mijden (Fuller & Sievert 2001), zie onder; Landscape of Fear. Wolven, hoefdieren en de ecosystemen waarin ze eeuwen samen hebben geleefd en dus ook samen geëvolueerd, heeft geleid tot wederzijdse morfologische- en gedragsaanpassingen. Wolven staan aan de top van de voedselpiramide en kunnen op vier manieren andere soorten rechtstreeks of indirect beïnvloeden: 1. als een soort gezondheidspolitie waarbij ze zieke of zwakke dieren doden, en daarmee de prooidierpopulatie vitaler maken; 2. aantalsregulatie van prooidieren; 3. toename van aas voor aaseters en 4. het reguleren van niet-prooidieren zoals middelgrote roofdieren (Mech & Peterson 2003; Mech & Boitani 2003). Door die invloed van wolven op hoefdieren kan vervolgens de begrazingsinvloed op het ecosysteem worden beïnvloed, met name als gevolg van gedragsverandering van prooidieren.
Vooral aaseters zullen in eerste instantie profiteren van de aanwezigheid van de wolf. Dit zijn vooral raven, maar daarnaast wilde zwijnen, roofdieren als vossen en dassen, roofvogels als buizerd, rode wouw en wellicht zeearend, en ook vele insecten die baat hebben bij kadavers in de natuur (ARK dood doet leven, [https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/natuurlijke-processen/dood-doet-leven]; Walker et al, 2018)

2. Regulering prooidieren

Omdat wolven sterk territoriaal zijn en voldoende grote territoria claimen om de roedel van voedsel te voorzien komt overbejaging van prooidierpopulaties nauwelijks voor. Wolven zijn in staat populaties hoefdieren te limiteren, maar dat is zelden het geval (Mech & Peterson, 2003; Mech 1970; Bergerud 1971). Wel kunnen wolven in onnatuurlijke situaties populaties sterk beïnvloedden, zoals de moeflon in Nederland (zie ook 8.1). Deze exoot komt van nature niet voor in gebieden met grote predatoren, en als die er voor zouden komen is het natuurlijke anti-predatorgedrag van schaap- en geitachtigen heel hard een bergklif op rennen. Die zijn er niet op de Veluwe of in Nederland, vandaar dat te voorzien is dat de moeflon wel sterk in aantal beïnvloed zal worden door wolven.

Een review van 54 studies in Eurazië (Melis et al. 2006) onderzocht het effect van productiviteit, winterhardheid en aan/afwezigheid van wolf op populatiedichtheden van zwijnen. Predatie door wolf had over de hele biogeografische schaal weinig effect in vergelijking met winterhardheid en productiviteit. Als voorbeeld om de impact van wolf op zwijnenpopulaties te kunnen inschatten halen we een Spaanse studie aan die specifiek de mortaliteit bij zwijn door wolf en jacht onderzocht (Nores et al. 2008). Deze studie schatte het aantal jaarlijks door wolf gedode zwijnen op 4,5 % van de populatie, goed voor 12% van de zwijnenmortaliteit. Jacht was verantwoordelijk voor 31% van de mortaliteit onder zwijnen, het aantal door jacht gedode zwijnen kwam neer op 12 % van de populatie. De auteurs concluderen dat noch predatie door wolf, noch de uitgeoefende jachtdruk erin slagen de zwijnenpopulatie in het studiegebied wezenlijk te beïnvloeden.

3. Gedragsverandering bij prooidieren

Naast het feit dat wolven hoefdieren doden is hun belangrijkste effect het beïnvloeden van het gedrag van hoefdieren. Herten kunnen hun gedrag aanpassen qua groepsgrootte, activiteitspatroon en terreingebruik. Gebieden die gevaarlijk zijn omdat ze kwetsbaar zijn voor predatie zullen hoefdieren op die momenten liever vermijden. Dit wordt het "Landscape of Fear" genoemd (landschap van angst; Van Ginkel et al. 2019). Dit kan tot gevolg hebben dat er meer variatie in begrazing optreedt wat dus bevorderlijk kan zijn voor onder andere bosverjonging. In Yellowstone National Park is dit goed onderzocht. Na de introductie van wolven in 1995 nam het aantal hoefdieren af, veranderde het graasgedrag van hoefdieren en werd het ecosysteem meer divers met ook meer vegetatiegroei en bosontwikkeling. Het proces is echter erg complex vanwege klimaatverandering (grote bosbranden de afgelopen jaren), grizzly beren die in aantal toenemen omdat ze onder andere profiteren van door wolven gedode herten die ze zich toe-eigenen, afname van coyotes vanwege concurrentie met wolven,

etcetera Desondanks vermelden de wetenschappers in Yellowstone dat het positieve effect van wolven op het ecosysteem indrukwekkend lijkt (Smith et al. 2016). Er is een toenemende aandacht voor het belang van top-down regulatie door grote roofdieren als wolven voor het functioneren van ecosystemen, waarbij de aanwezigheid van predatoren effecten heeft die ver in de voedselketen doordringen (Estes et al. 2011; Jepsen & Blyte, 2020). Een ander voorbeeld van gedragsverandering komt uit Afrika. Atkins et al. (2019) onderzochten het effect van het experimenteel nabootsen van roofdieren op het gedrag van hoefdieren (bushbucks) in een nationaal park in Mozambique. Bushbucks houden van dekking en trekken zich bij gevaar terug in het bos, in tegenstelling tot enkele andere grazers die juist de open vlakte op rennen bij gevaar. Sinds wilde honden en grote katachtigen zijn uitgeroeid in het gebied durven de bushbucks meer op de vlakte te grazen met overbegrazing tot gevolg. Dieet studies tonen aan dat ze daarbij voedselrijkere plan-ten consumeren. Oftewel het is voor deze soort een afweging tussen voedselrijk eten versus predatiegevaar. De onderzoekers hebben vervolgens enkele dieren met GPS loggers uitgerust en aansluitend het effect van roofdiergeluid, en geur (uitwerpselen en urine) op het gedrag van de bushbucks onderzocht. De soort bleek sterk te reageren op deze zintuigelijke indicaties van roofdieraanwezigheid met als gevolg dat ze de grasvlakte meer gingen vermijden. De onderzoekers concluderen dat voor bushbucks de open vlakte veranderde van een 'landscape of fear' naar een landscape of fearlessness' na het uitroeien van de grotere roofdieren, en dat die uitroeiing dus grote gevolgen heeft voor de plant- en prooipopulaties. De beleving van die angst is wel soortspecifiek; niet alle hoefdieren vertonen hetzelfde gedrag als reactie op de aanwezigheid van een roofdier of gevaar. Tevens melden de onderzoekers dat de gedragsaanpassing van bijvoorbeeld het bushbuck aan het afwezig zijn van roofdieren reversibel is, en dat dat ook kunstmatig kan worden nagebootst. Desondanks bevelen ze aan om de grote roofdieren weer terug te brengen in het ecosysteem (Atkins et al. 2019).
Of hoefdieren hun gedrag gaan veranderen als gevolg van de aanwezigheid van wolven is van vele factoren afhankelijk zoals trefkans hoefdier-wolf, pakkans, overige stressfactoren als recreatie en faunabeheer, voedselbeschikbaarheid etc. Dit hangt weer direct samen met hoe natuurgebieden zijn ingericht qua padendichtheid, rustgebieden, beheer, ouderdom van het bos etc. Het is waarschijnlijk dat hoefdieren hun gedrag zullen gaan aanpassen, met name door alerter te worden, wat betekent dat ze ook schuwer worden voor mensen met als gevolg dat beheerjacht minder eenvoudig zal zijn. Of wolven ook de aantallen van hoefdieren waarneembaar gaan beïnvloeden is maar zeer de vraag aangezien menselijke invloeden op het leefgebied (met name bosbeheer) en de hoefdieren (met name populatiebeheer) groot zijn. Recent onderzoek in het Poolse Białowieża vond nauwelijks effecten van de aanwezigheid van wolven op edelherten (van Ginkel 2020). Op lokale schaal wordt het gedrag beïnvloed, met name wanneer obstakels aanwezig zijn die zicht of vluchtroutes blokkeren (Van Ginkel et al. 2019), met een lokale reductie van vraat aan bosverjonging tot gevolg. Voor de Veluwe zou natuurlijke bosverjonging van eik en beuk wenselijk zijn (Den Ouden et al, 2020). Op basis van Van Ginkel (2020) is het niet te verwachten dat de wolf op de Veluwe een grote invloed zal gaan hebben op de bosverjonging, ook vanwege de relatief jonge leeftijd van het bos. Het effect zal vooral lokaal zijn.

4. Effect op ziekteverspreiding onder hoefdieren

Predatie kan een wezenlijke impact hebben op de prevalentie van ziektes in prooisoorten en op die manier een ecosysteemdienst leveren in de vorm van ziektebestrijding. Wolven selecteren vaak jongere leeftijdsklassen en verzwakte of zieke dieren. Meerdere studies suggereren dat deze selectie op zwakkere individuen de sleutel is tot ziektebeheersing bij prooidieren (Packer et al. 2003, Wild et al. 2011, Tanner et al. 2019). Zwijnen kunnen drager zijn van rundertuberculose, een voor de runderteelt belangrijke ziekte verantwoordelijk voor grote economische verliezen. Een recente studie gepubliceerd in Nature (Tanner et al. 2019) toonde aan dat de prevalentie van rundertuberculose bij zwijnen daalt bij aanwezigheid van wolven. De zwijnensterfte die bij afwezigheid van wolven zou optreden ten gevolge van ziektes zoals TBC wordt bij aanwezigheid van wolven gecompenseerd door sterfte door predatie.

5. Robuuste verbindingen & natuurlijke processen

De Veluwe is vooralsnog het belangrijkste leefgebied voor de wolf in Nederland. Echter, ook de Veluwe is door de vele rasters relatief afgesloten voor met name hoefdieren van buiten. Daarnaast kent de

Veluwe een groot aantal verschillende terreineigenaren, is het beheer en beleid per eigenaar verschillend, is de invloed van de mens in het systeem groot via bosbeheer en faunabeheer, is de Veluwe door de vele rasters in het gebied ook nog redelijk gefragmenteerd, en staat het gebied behoorlijk onder druk van stikstof, droogte en klimaatverandering (Den Ouden et al, 2020). Vanuit dat kader zou het goed zijn meer ruimte voor natuur en natuurlijke processen te realiseren op de Veluwe (Jansman 2021; Hegener, 2019). Mocht de Veluwe als groot natuurgebied via robuuste natuurcorridors met omliggende natuurgebieden met hoefdierpopulaties verbonden kunnen worden, ontstaat er meer ruimte voor natuurlijk processen in plaats van menselijk bepaald beheer van natuur en hoefdierpopulaties. Dit zal de levensvatbaarheid van de populaties wilde hoefdieren ten goede komen, mede vanwege de mogelijkheid voor hoefdieren om weer via natuurlijke selectie en adaptatie hun vitaliteit te sturen (zie Den Ouden et al. 2020 voor een uitwerking van de vitale populatieomvang voor Edelherten). Daarnaast kunnen hoefdieren via de corridors weer migreren naar voedselrijke gebieden afhankelijk van het seizoen en het klimaat etc. Wolven kunnen in deze situatie een enigszins regulerende invloed spelen op de populatiegrootte en het gedrag van hoefdieren. Dit vereist wel veel meer ruimte voor de natuur en natuurlijke processen dan nu mogelijk is en/of wordt toegelaten. De kaart met een visie op een meer natuurlijk Nederland in 2120 (Baptist et al. 2019) geeft wat dat betreft een interessant doorkijkje. Het blijft echter zeer de vraag in hoeverre dit, in de huidige landschappelijke context, ook de voorwaarden kan scheppen voor natuurlijke processen en meetbare effecten van wolven via hoefdieren op het ecosysteem. Liesbeth Bakker, hoogleraar Rewilding aan de WUR, geeft dan ook aan dat een gedegen monitoring van alle trofische niveau’s (bodem-planten-dieren-wolf) belangrijk is om de ontwikkelingen te kunnen volgen.

Xx foto xx

9. Genetische methodieken en data uitwisseling

Ten behoeve van dit rapport werd op basis van een enquête en een workshop een verkenning uitgevoerd onder een internationale groep van onderzoekers betrokken bij genetische monitoring van wolvenpopulaties in diverse delen van Europa. Op deze wijze werd een beeld verkregen in hoeverre een verbetering van de huidige methoden voor soortsbepaling, individuele herkenning en detectie van hybriden wenselijk en (binnen afzienbare tijd) mogelijk is. Hieruit kwam naar voren dat de methoden die de afgelopen decennia de standaard zijn geweest en die ook in Nederland, België en Duitsland worden toegepast, betrouwbare resultaten bieden. Dit betreft een soortsbepaling op basis van het uitlezen van de code van een stukje van het mitochondriaal genoom (mtDNA), en analyse van een set (ook wel: panel) microsatelliet-merkers voor individubepaling.
Met name indien de monsteraantallen voor periodieke monitoring toenemen, valt echter nog winst te behalen in met name de doorlooptijd en kostenefficiëntie. Een overstap naar analyse via zogenaamde High-throughput sequencing (HTS) lijkt hiervoor het meest kansrijk, en biedt de kans om in 1 analyserun een groter aantal monsters te verwerken en daarbij per monster direct een combinatie van verschillende typen DNA merkers te analyseren waarmee meerdere onderzoeksvragen tegelijk worden beantwoord: sequentie-merkers voor soortsbepaling, microsateliet-merkers en/of SNP (single nucleotide polymorphism) merkers voor individuele herkenning en een gerichte set van SNP merkers voor detectie van hybriden. Deze methodiek wordt steeds goedkoper en een overstap is wellicht binnen enkele jaren zinvol. Dit hangt echter wel af van het vermogen van deze methode om het slagingspercentage voor non-invasieve monsters (zoals keutels en slijmresten, kortom de overgrote meerderheid van de in Nederland verzamelde monsters) tenminste gelijk te houden en idealiter te verbeteren. Mocht dit in de praktijk tegenvallen, dan is voor individuele herkenning een alternatief denkbaar via de analyse van een gericht panel van SNP merkers op het zogenaamde Fluidigm-platform, waarmee in onder andere Duitsland (SGN) en Finland (Universiteit van Oulu) goede ervaringen zijn opgedaan.
Recent (Harmoinen et al. 2021) is een vergelijkbaar gericht SNP panel ontwikkeld voor een gedetailleerde detectie van wolf-hond hybriden, waarbij onderscheid kan worden gemaakt tussen een eerste generatie hybride (F1), en diverse niveaus van terugkruising met hond of wolf. Implementatie van dit panel, zou op korte termijn ook in Nederland al waardevol zijn. Nu al worden incidenteel monsters naar SGN gestuurd voor nadere verificatie middels dit SNP panel.
Een nadeel van de HTS-methode is dat de (kosten)efficiëntie alleen wordt waargemaakt indien een groot aantal monster tegelijk kan worden verwerkt. Voor spoed-bepalingen van soort of individu zal het daarom vermoedelijk nuttig blijken om ook de huidige mtDNA en microsatelliet-methoden voorlopig nog operationeel te houden. Een mogelijk waardevolle aanvulling daarop is een nieuwe detectiemethode op basis van het amalyse-gen (dat betrokken is bij de afbraak van zetmeel, en vanwege hun zetmeel-rijkere dieet bij gedomesticeerde honden in een hoger aantal kopieën in het genoom aanwezig is). Deze methode biedt relatief snel en goedkoop een resultaat, maar is wel minder betrouwbaar en moet daarom vooral als aanvullend worden beschouwd op de meer robuuste mtDNA en microsatelliet-bepalingen.

Uitwerking

Huidige werkwijze en genetische methodiek

Genetische analyse op monsters van mogelijke wolven vindt in Nederland op dit moment plaats voor twee verschillende doelstellingen. Het eerste doel is om bij schade aan landbouwhuisdieren vast te kunnen stellen welk dier de schade heeft veroorzaakt. Dit kan een wolf zijn, maar ook een hond of een vos. Wolven doden hun prooi veelal door een keelbeet. Daarbij laten ze speeksel achter. Het speeksel is een belangrijke bron van DNA waarmee op het laboratorium kan worden vastgesteld of sprake was van een wolf of een ander dier. Wanneer een veehouder melding doet bij BIJ12 van gedode of gewonde landbouwhuisdieren en het vermoeden is dat het om een wolf gaat, worden binnen 24 uur

door een taxateur middels enkele DNA-monsters afgenomen van speekselresten in en rond bijtwonden (via swabs) en opgestuurd naar Wageningen Environmental Research (WENR) voor een genetische soortsbepaling. Een dergelijke soortsbepaling vindt maandelijks plaats, voor alle monsters die in de voorgaande maand zijn binnengekomen.
Een belangrijk tweede doel van genetisch onderzoek is om te volgen hoe de wolvenpopulatie in Nederland zich ontwikkelt, conform het monitoringsplan Wolf (Klees et al. 2018). Hiervoor wordt gebruik gemaakt van bijvoorbeeld cameravallen, maar vormt DNA-sporenonderzoek de ruggegraat van de monitoring van wolven. Deze sporen kunnen bijvoorbeeld keutels of haren zijn, of swabs afgenomen bij aangetroffen wilde prooien (o.a. ree, hert, wild zwijn). Deze monsters worden door vrijwilligers verzameld, onder coördinatie van het Wolvenmeldpunt, en per kwartaal op het genetisch laboratorium verwerkt. Daarbij wordt allereerst eenzelfde soortsbepaling uitgevoerd als hierboven omschreven voor schadegevallen. Op alle monsters waarin DNA van een wolf werd bevestigd, inclusief monsters verzameld bij schadegevallen, wordt vervolgens een vervolganalyse uitgevoerd, gericht op vaststellen van het geslacht en het exacte individu. Deze analyse zoomt in op stukjes van het DNA die samen een profiel vormen dat voor elke individuele wolf uniek is. Van elk geselecteerd monster wordt zo'n DNA-profiel opgesteld. Zo kan achterhaald worden of het om een nieuw individu gaat of een individu dat al eerder is waargenomen. Ook kan worden achterhaald uit welke Europese wolvenpopulatie het individu afkomstig is, en in een groot aantal gevallen kan ook de roedel van herkomst worden vastgesteld. De uitkomsten van deze analyses ten behoeve van monitoring worden een keer per kwartaal gerapporteerd via de kwartaalrapportages uitgebracht door BIJ12.
De methode die momenteel voor Nederlandse monsters door WENR wordt toegepast voor soortsbepaling is gebaseerd op het vaststellen van de DNA sequentie van een gedeelte van de sterk variabele 'control region' van het mitochondriale DNA (Caniglia et al. 2012). Het opstellen van een individueel genetisch profiel (ook wel: genotypering) gebeurt op basis van een vaste set van 13 microsatelliet-merkers gelegen op het nucleaire genoom, plus een sexe-merker gelegen op het Y-chromosoom.
Voor een uitgebreide beschrijving van de gebruikte methodieken word verwezen naar de bijlage 3 en website van het CE-wolf consortium

<u>Europa-brede inventarisatie van behoeften en kansen voor toekomstige verbetering van methodieken</u>
T Tenminste 29 verschillende genetische laboratoria uit 18 verschillende landen zijn momenteel actief betrokken in genetisch onderzoek aan Europese wolvenpopulaties (waarvan 25 reeds genoemd in De Groot et al. 2016; daarnaast INBO en Universiteit van Luik voor wolven in respectievelijk Vlaanderen en Wallonië, de Universiteit van Ljubljana voor Slovenie, NINA voor Noorwegen en de Universiteit van Wenen voor Oosternrijk). De meeste van deze instituten voeren op regelmatige basis soortsbepalingen en individuele genotypering uit op wolvenmonsters, en denken na over manieren om hun werkwijze verder te verbeteren. Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van kansen om de methodiek zoals in Nederland toegepast verder te verbeteren, was het dan ook waardevol om de ervaringen en ideeën van deze buitenlandse onderzoekers nader uit te vragen. Binnen de huidige opdracht is zo'n uitvraag in twee stappen uitgevoerd. Allereerst is in juni een digitale enquête toegestuurd aan in totaal 32 onderzoekers van laboratoria uit 17 verschillende landen (waaronder voor elk van de 10 Europese wolvenpopulaties tenminste een betrokken laboratorium). De exacte vragenlijst en een lijst van benaderde onderzoekers is via WENR opvraagbaar. Binnen de noodzakelijkerwijs korte responsperiode werd de enquête beantwoord door 12 onderzoekers uit in totaal 10 verschillende landen. Samen vertegenwoordigen zij onderzoek aan 6 van de 10 wolvenpopulaties (Centraal-Europa, Scandinavië, Karelië, Dinarisch/Balkan, Frans-Italiaans-Zwitserse Alpen en NW Iberia). Vervolgens werd op 11 juni 2021 een digitale workshop georganiseerd, waarvoor dezelfde groep onderzoekers werd uitgenodigd. Hierbij konden 11 deelnemers aanwezig zijn (Bijlage 2), waaronder onderzoekers betrokken bij monitoring van wolven in 7 verschillende landen, en eerste of laatste auteurs van overkoepelende onderzoekstudies aan alle Europese wolvenpopulaties (zoals Stronen et al. 2013, Pilot et al. 2010, De Groot et al. 2016) en publicaties van nieuwe genetische methodieken voor Europese wolven (zoals Kraus et al. 2015; Harmoinen et al. 2021). Tijdens deze workshop werden de belangrijkste resultaten van de enquête gepresenteerd en op relevante onderdelen nader bediscussieerd en van context voorzien.

De enquête en workshop had betrekking op 1) behoeften en ontwikkelingen in methodieken voor soortsbepaling, individuele herkenning en detectie van wolf-hond hybriden; en 2) de behoefte aan en

meest geschikte methode voor uitwisseling van genetische data. Hieronder worden de belangrijkste conclusies samengevat. Ten behoeve van de leesbaarheid komen hierin niet integraal de resultaten van de enquête terug, echter deze zijn terug te vinden in bijlage 2.

1. Behoeften en randvoorwaarden bij doorontwikkeling van genetische methodieken

Hoewel de huidige methoden met succes worden toegepast, is op een aantal vlakken nog verbetering mogelijk. Deze behoeften worden hieronder opgesomd, en zijn tevens randvoorwaarden waaraan toekomstige methoden idealiter zouden moeten voldoen. In hoeverre nieuwe ontwikkelingen dit ook binnen afzienbare tijd haalbaar maken, wordt in het vervolg van dit hoofdstuk nader uitgewerkt.

1. Toepasbaarheid op non-invasieve monsters

Genetische monitoring van wolven is voor het overgrote deel (95 tot 100% van de monsters, op basis van de enquête) gebaseerd op zogenaamde non-invasieve monsters: genetische materiaal dat de wolf achterlaat via speeksel op kadavers, keutels, haren, urine, bloeddruppels, etc. Dergelijke monsters bevatten vrijwel per definitie minder DNA, van een lagere kwaliteit, dan een stukje weefsel of bloedmonster van een wolf. Werken met dit type materiaal vraagt om strak gehanteerde protocollen en voldoende replicatie. Bij elke analyse zal een zeker percentage van de monsters uitvallen omdat de DNA kwaliteit onvoldoende was (bijvoorbeeld doordat te laat werd bemonsterd, of de keutel of het kadaver lang in de harde regen of hoge temperaturen heeft gelegen). Bij methodiekontwikkeling is het streven uiteraard om het succespercentage zo hoog mogelijk te laten zijn. Hoe beter een methodiek kan omgaan met monsters van lage kwaliteit, hoe beter deze methode bruikbaar is voor monitoring.

2. Kosten-efficiëntie versus doorlooptijd van analyses

Gezien het grote aantal monsters dat wordt verzameld, en de bekostiging van analyses via gemeenschapsgeld, is het van belang de kosten waar mogelijk te drukken. Een belangrijke manier om dat te bereiken is door methoden te gebruiken waarbij een zo groot mogelijk aantal monsters tegelijk kan worden verwerkt. Vaak liggen de kosten per analyserun ongeveer vast, en hoe meer data in één keer kan worden verkregen, hoe goedkoper dus de kosten per monster. Het loont dus om monsters op te sparen, om zo het aantal beschikbare posities per analyserun optimaal op te vullen. Daar tegenover staat de wens om zo snel mogelijk een antwoord beschikbaar te hebben. Daarvoor kan het waardevol zijn om een methodiek beschikbaar te hebben die binnen een zo kort mogelijk tijdsbestek in een antwoord kan voorzien, waarbij de analysekosten per monster van onderschikt belang zijn.
Het blijft dus zoeken naar een balans tussen snelheid en kosten, waarbij de ideale methode afhangt van het aantal ontvangen monsters, de onderzoeksvraag en de urgentie daarvan. Flexibiliteit (schaalbaarheid) van een methode in het aantal monsters dat verwerkt kan worden is uiteraard een voordeel. Maar in veel gevallen lijkt het nuttig om een 'high-throughput' methode te hebben voor periodiek analyse van een groot aantal monsters verzameld binnen een standaard monitoringsstrategie (tegen een zo laag mogelijke prijs per monster, en met idealiter resultaten voor meerdere onderzoeksvragen tegelijk) en daarnaast een methode die met spoed een heel gerichte vraag kan beantwoorden voor enkele monsters.

3. Mogelijkheid tot uitwisseling en koppeling van data met andere landen

Uitwisseling van genetische wolvendata tussen verschillende landen is met name relevant met betrekking tot de individuele genetische profielen, Onder de bevraagde onderzoekers heerst brede consensus dat het noodzakelijk is om genetische profielen te kunnen uitwisselen en vergelijken met instituten in directe buurlanden. De voornaamste reden is de grote afstand die wolven kunnen afleggen, waarbij zij met grote regelmaat grenzen oversteken. Voor een klein land als Nederland is dit bij uitstek relevant. Zoals ook blijkt uit het overzicht bij onderdeel 5.1., zijn de meeste in Nederland aangetoonde wolven tot nu toe afkomstig uit Duitsland, en de meest individuen keerden na verloop van tijd terug naar Duitsland of liepen door naar België. Dat we deze patronen in beeld hebben weten te brengen is volledig te danken aan de succesvolle manier waarop de methodiek voor het vaststellen van individuele genetische profielen is geharmoniseerd tussen het Duitse SGN, het Nederlandse WENR, het Vlaamse INBO en de Waalse Universiteit van Luik. Dit maakte het mogelijk om profielen verkregen in verschillende landen direct met elkaar te vergelijken en te concluderen dat het om

hetzelfde dier moest gaan. Doel is hierbij dus vooral om migratiepatronen van zwervende individuen beter in kaart te brengen, en zo beter te kunnen voorspellen hoe aanwezigheid van wolven zich zal ontwikkelen. Op basis van ervaringen uit andere landen lijkt het wel waarschijnlijk dat de haalbaarheid en wenselijkheid om voor elk individu diens exacte roedel van herkomst, migratieroute en plaats van vestiging te bepalen, afneemt naar mate de populatie in omvang toeneemt. In Duitsland lukt het momenteel nog om individuen en roedels grotendeels in kaart te brengen, maar het aantal monsters dat jaarlijks moet worden verwerkt om dit te bereiken neemt met grote snelheid toe (Reinhardt et al. 2021). In Polen is monitoring vooral gericht op het in kaart brengen van het aantal territoria en roedels, en in Zuid-Europese landen is monitoring vooral gericht op de populatieomvang en genetische vitaliteit. Een speciale situatie waarbij uitwisseling tussen twee buurlanden met name relevant blijft is in het geval van een grensoverschrijdend territorium van een gevestigde wolf of roedel. Ondermeer in Tsjechië is hiermee veel ervaring opgedaan, en wordt om die reden nauw samengewerkt met onderzoekers in Duitsland, Polen en Oostenrijk (OWAD 2021). In Nederland is tot nu toe nog geen sprake van grensoverschrijdende gevestigde territoria, maar onder andere in het Grenspark Kalmthoutse Heide is niet onwaarschijnlijk dat dit in de toekomst zal plaatsvinden.
Eveneens is er brede consensus dat het vaak noodzakelijk is om methoden te harmoniseren met een groter aantal landen, als zij allemaal individuen herbergen die tot dezelfde populatie behoren. Alleen op die manier is het mogelijk om de omvang en vitaliteit van de populatie als geheel te monitoren. Dit was een belangrijke reden voor de oprichting van consortium CEWOLF (Bijlage 3), waarin momenteel 11 instituten samenwerken die gezamenlijk het totale leefgebied van de populatie afdekken. Vergelijkbare initiatieven bestaan reeds voor de Alpiene (Wolf Alpine Group), Scandinavische (SKANDULV) en Baltische wolvenpopulatie (BALTWOLF).

Minder overeenstemming bestaat er onder onderzoekers over de noodzaak om methoden geheel te harmoniseren tussen alle landen in Europa, om zo ook resultaten voor wolven uit verschillende populaties te kunnen vergelijken of samenvoegen. Ten behoeve van individuele herkenning van wolven worden momenteel voor verschillende wolvenpopulaties sterk verschillende sets van microsatelliet merkers gehanteerd (De Groot et al. 2016), en overstappen naar een andere merkerset of geheel andere methodiek heeft grote consequenties voor de vergelijkbaarheid ten opzichte van historische data. In de praktijk zou een flink deel van de monsters uit voorgaande jaren opnieuw moeten worden geanalyseerd. Onderzoekers geven aan dit te willen overwegen als hiermee op termijn veel efficiëntie te winnen is, maar velen zien het niet zitten om dit puur te doen met het oog op uitwisseling met andere landen. De vraag is ook in hoeverre dit noodzakelijk is. Voor academisch onderzoek waarbij patronen op Europese schaal worden onderzocht is het efficiënter om een subset van monsters per populatie opnieuw te analyseren volgens dezelfde procedure (zoals bijvoorbeeld werd gedaan door Pilot et al. 2010). Vanuit het oogpunt van management en beleid beperkt de relevantie van harmonisatie zich grotendeels tot het bepalen van de populatie van herkomst. Voor dat doeleinde is een volledige overeenkomst in methodiek echter niet noodzakelijk. Een alternatief is hiervoor om tussen instituten een set van referentiemonsters uit te wisselen, afkomstig van een aantal representatieve individuen van elke populatie. Als elk instituut of consortium deze monsters met haar eigen methode analyseert, zijn deze referentiegegevens goed bruikbaar om middels clusteranalyses snel na te gaan met welke populatie een nieuw verkregen genetisch profiel de beste aansluiting heeft. Een uitzondering zijn gevallen waarbij een wolf met speciaal gedrag migreert naar een andere populatie. Een voorbeeld hiervan is de 'probleemwolf' Billy (GW1554m), die in Nederland in de regio rond Heusden voor een uitzonderlijk aantal schadegevallen zorgde. Middels uitwisseling binnen CEWOLF kon deze wolf worden gevolgd terwijl deze vanuit Duitsland naar Nederland en daarna via Vlaanderen en Wallonië naar het grensgebied van Duitsland en Luxemburg trok (Figuur 4.6.2). Het vermoeden dat Billy vervolgens in Frankrijk was opgedoken kon echter niet simpelweg worden bevestigd door het profiel dat was opgesteld door Franse onderzoekers naast de CEwolf-profielen te leggen, omdat het Franse laboratorium een andere set merkers hanteert. In het geval van Billy kon op pragmatische wijze alsnog een bevestiging worden verkregen door een Vlaams monster op te sturen naar Frankrijk, en het daar met de lokale methodiek te heranalyseren. In Frankrijk werd Billy uiteindelijk met vergunning doodgeschoten.
Al met al lijkt Europa-brede stroomlijning van methoden alleen realistisch mits het op een relatief efficiënte manier kan worden bereikt. De meeste ondervraagde onderzoekers geven aan wel bereid te zijn de set DNA merkers die ze gebruiken (een dergelijke set wordt ook wel aangeduid als 'panel') uit te breiden om meer overlap met data uit andere landen te bereiken, maar de voordelen van Europa-

brede harmonisatie zijn niet groot genoeg om puur om die reden een overstap naar een geheel andere methode de moeite waard te maken.
DNA

2. Kansrijke toekomstige methoden voor soortsbepaling

Het vaststellen van haplotypen op basis van sequentie-analyse van de 'control region' van het mitochondriale genoom (mtDNA) is veruit de meest toegepaste methode voor soortsbepaling, en wordt naar tevredenheid toegepast vanwege het hoge succespercentage op monsters van beperkte kwaliteit, omdat het een gevestigde en breed geaccepteerde methode betreft (o.a. Pilot et al. 2010), en omdat referentiedata per haplotype (de exacte DNA code) vrij beschikbaar zijn in online databases. Het meest succesvol voor toepassing op speeksel-swabs (Caniglia et al. 2012) is de analyse van een relatief kort fragment van deze 'control region', waarmee haplotypen behorend tot hond, wolf en goudjakhals kunnen worden onderscheiden. Een beperking van dit fragment is dat DNA van vos niet wordt opgepikt. Hiertoe is het gebruik van een tweede (deels overlappend, maar langer) fragment nodig (Fumagalli et al. 1996). In Duitsland worden standaard voor elk monster beide fragmenten geanalyseerd; in Nederland is er vanwege kostenbesparing voor gekozen te focussen op onderscheid tussen hond, wolf en goudjakhals. Daarmee wordt de belangrijkste vraag voor toekenning van een eventuele schadevergoeding reeds beantwoord, namelijk of er bewijs is voor aanwezigheid van wolf. Indien gewenst geeft de vervolganalyse met microsatellieten alsnog uitsluitsel over aanwezigheid van vos. Een tweede beperking is dat het gebruikte mitochondriale genoom alleen via de moederlijn wordt overgeërfd. Op basis van deze methode alleen, is dus niet uit te sluiten dat sprake is van een wolf-hond hybride. Bij verdachte gevallen wordt daartoe een aparte methode ingezet (zie onder). Vanwege deze beperkingen zou het nuttig kunnen zijn om in de toekomst over te gaan naar een analysemethode waarbij meerdere fragmenten tegelijk worden onderzocht (multi-locus haplotyping), door gebruik te maken van een high-throughput sequencing (HTS) platform. Dit biedt tevens kansen om merkers voor soortsbepaling en voor individuele herkenning te integreren binnen een standaard set van merkers die in één run wordt geanalyseerd op een HTS platform. Op die wijze kan voor een groot aantal monsters tegelijk zoveel mogelijk relevante informatie worden verkregen.
Hoewel zeer efficiënt voor periodieke monitoring, is een nadeel van een dergelijke methode dat deze niet geschikt is voor spoedanalyse van enkele monsters. Een nieuwe methode die in deze gevallen interessant kan zijn richt zich op een gen voor de aanmaak van amylase, een enzym betrokken bij de afbraak van zetmeel. Bekend is dat gedomesticeerde hondenrassen in hun genoom een groter aantal kopiën van dit gen bezitten dan wolven, wat waarschijnlijk een evolutionaire aanpassing betreft aan hun relatief zetmeelrijke dieet (Axelsson et al. 2013). Dit aantal kopieën is vast te stellen via een kwantitatieve PCR-methode (Arendt et al. 2016). Binnen CEwolf wordt deze methode incidenteel toegepast door de Universiteit van Wenen en het Vlaamse INBO. Zij gebruiken daarbij een zogenaamd digital droplet PCR (ddPCR) platform, waarmee relatief goedkoop zowel een klein (tot 8) als groot (tot 96) aantal monsters tegelijk kan worden verwerkt. WENR heeft eveneens toegang tot dit ddPCR-platform en heeft reeds ervaring met het gebruik ervan voor detectie van eDNA in watermonsters. Het operationeel maken van de amalyse-detectiemethode zou echter nog een kort testtraject vereisen (test op monsters waarvan reeds bekend is welke soort of ras het betreft). . Een belangrijk gegeven is wel dat hondenrassen onderling verschillen in het aantal gen-kopieën, waarbij sommige rassen een relatief laag aantal hebben en daarmee lastiger te onderscheiden zijn van wolven. Zelfs als dit slechts incidenteel voorkomt, maakt dit de methode maar beperkt inzetbaar voor een sluitend oordeel ten behoeve van bijvoorbeeld het verstrekken van een schadevergoeding. De methode moet daarmee vooral worden beschouwd als een snelle eerste indicatie, en dient als aanvullend te worden gezien ten opzichte van een meer robuuste methode zoals de huidige methode op basis van mtDNA haplotypen.

3. Kansrijke toekomstige methoden voor individuele herkenning

Het opstellen van genetische profielen voor herkenning van individuele wolven vindt momenteel bij de meeste instituten in Europa plaats via analyse van een beperkt aantal microsatelliet merkers, waarbij de lengtevariatie per microsatelliet-fragment als een piekenpatroon wordt uitgelezen via een capillaire sequencer (ABI). Al enige jaren zijn echter alternatieve methoden in opkomst. Relevant voor toepassing in een monitoringsstrategie zijn met name: 1) de analyse van microsatelliet-merkers via

high-throughput sequencing (HTS), en 2) de toepassing van een ander type merker, zogenaamde Single Nucleotide Polymorphisms (SNP's). In beide gevallen kan een aanzienlijk groter aantal merkers tegelijk worden geanalyseerd per monster, wat de hoeveelheid arbeid per monster flink beperkt en daardoor bij grotere monsteraantallen resulteert in een kostenbesparing, en wat minder gevoeligheid geeft voor de incidentele uitval van een merker. Daarnaast zijn de verkregen data van beide methoden veel makkelijker rechtstreeks te vergelijken tussen labs, zonder dat een uitgebreid validatietraject nodig is. Tot slot geldt voor beide methoden dat het exacte platform waarop de analyse wordt uitgevoerd van onderschikt belang is voor het resultaat, zodat harmonisatie tussen labs een stuk makkelijker wordt. Zolang overeenstemming wordt bereikt over het te gebruiken panel van merkers, kan ieder lab voor het genereren van data zelf kiezen welk platform de voorkeur heeft voor het uitlezen daarvan.
Analyse van microsatellieten via HTS wordt door enkele laboratoria (o.a. Universiteit van Lausanne) reeds toegepast voor onderzoek aan wolven, en wordt elders reeds routinematig toegepast voor monitoring van enkele andere carnivoren. Ervaring leert echter dat het meestal niet mogelijk is om hetzelfde panel van merkers te blijven gebruiken dat eerder via capillaire sequencing werd geanalyseerd. Een overstap naar een ander panel is dus een vereiste, en daarmee (voor een doorlopende dataset) ook de heranalyse van historische monsters. Hetzelfde geldt per definitie ook bij overstap op SNP merkers. Voordeel van deze methode is dat de interpretatie van de ruwe data meer straight forward is, doordat maar vier allelvarianten mogelijk zijn per merker (de nucleotiden A,T,G en C) in plaats van een reeks van lengtevarianten. Aan de andere kant maakt deze beperkte variatie het lastiger om gemixte profielen (bijvoorbeeld door vervuiling met vos, of betrokkenheid van meerdere individuen uit een roedel) te herkennen. Voor de Scandinavische wolvenpopulatie is sinds kort een SNP set beschikbaar die, wellicht met enige uitbreiding of aanpassing, ook bruikbaar is voor individuele genotypering in andere wolvenpopulaties.
Een belangrijkste reden dat deze methoden niet al op grote schaal worden toegepast in wolvenmonitoring was tot nu toe de beperkte toepasbaarheid op non-invasieve DNA monsters. Voor SNP merkers zijn in dit verband goede resultaten geboekt met het "microfluidic 96.96 Dynamic Array" platform van de firma Fluidigm (hierna aangeduid als "Fluidigm platform"), dat echter maar in een beperkt aantal laboratoria (waaronder SGN) beschikbaar is. Door recente innovaties op het gebied van HTS platforms lijkt sinds kort ook sequencing van non-invasieve monsters goed mogelijk (pers. comm. Dr. T. Skrbinzek). De verwachting is dan ook dat amplicon sequencing via HTS in de nabije toekomst het gebruik van Fluidigm voor SNP analyses zal gaan vervangen. Een groot voordeel daarvan zou zijn dat analyse van een gecombineerde set van microsatelliet- en SNP merkers dan binnen handbereik ligt, en zo de voordelen van beide systemen gelijktijdig ingezet kunnen worden. De ontwikkeling en validatie van een dergelijke gecombineerde set merkers zal echter nog wel enkele jaren in beslag nemen.

4. Kansrijke toekomstige methoden voor het detecteren van wolf-hond hybriden

Onder de voor dit rapport bevraagde groep onderzoekers bestaat brede consensus dat het sterk de voorkeur verdient om onderling dezelfde methode te hanteren voor de detectie van wolf-hond hybriden. Dit heeft niet zozeer te maken met de wens tot uitwisseling van gegevens, maar met de wens om de incidentie van het optreden van hybridisatie per land op eenduidige wijze te kunnen rapporteren. Een goede optie hiervoor, die door verschillende labs ofwel al wordt toegepast of sterk wordt overwogen, is een SNP panel dat recent is ontwikkeld door Harmoinen et al. (2021), specifiek voor detectie van wolf-hond hybriden in Europa. Door SGN wordt deze set inmiddels routinematig toegepast met gebruikmaking van het Fluidigm-platform. Door WENR wordt momenteel nog primair gebruik gemaakt van de microsatelliet-profielen die reeds beschikbaar zijn voor individuele herkenning, maar worden af en toe monsters van verdachte individuen opgestuurd naar SGN voor nadere verificatie via het SNP panel (bijvoorbeeld indien geen herkomst uit een roedel of ouderpaar bestaande uit zekere wolven kon worden vastgesteld of indien een afwijkend mtDNA haplotype werd aangetroffen). De wens bestaat om deze methode ook in Nederland in de routinematige analyse op te nemen, om zo sneller een volledig sluitend antwoord paraat te hebben.
Een eventuele toekomstige overstap op analyse van microsatellieten en/of SNP merkers via HTS, zou de wellicht de kans bieden om naast een set merkers voor soortsbepaling en een set merkers voor

individuele herkenning ook deze set merkers voor detectie van hybriden in een enkele analyserun uit te voeren.

10. Referenties

Referenties uit FFwolf rapport v 28juli 21 : nog nalopen!

Ansorge, H., G. Kluth & S. Hahne 2006. Feeding ecology of wolves Canis lupus returning to Germany. Acta Theriologica 51 (1): 99–106.

Apollonio M, Andersen R & Putman R. European ungulates and their management in the 21st century; (2010).

Arendt, M., Cairns, K., Ballard, J. et al. 2016. Diet adaptation in dog reflects spread of prehistoric agriculture. Heredity 117, 301–306.

Atkins, J.L., R.A. Long, J. Pansu, J. H. Daskin, A.B. Potter, M. E. Stalmans, C. E. Tarnita & R. M. Pringle, 2019. Cascading impacts of large-carnivore extirpation in an African ecosystem. Science 364: 173-177.

Axelsson, E., Ratnakumar, A., Arendt, ML. et al. 2013. The genomic signature of dog domestication reveals adaptation to a starch-rich diet. Nature 495, 360–364.

Backeryd, J. 2007. Wolf attacks on dogs in Scandinavia 1995–2005. Ecology Institute, Swedish University

Baker RO & Timm RM (2017) Coyote attacks on humans, 1970-2015: implications for reducing the risks. Human-Wildlife Interactions 11: 120-132.

Baptist, M., T. van Hattum, S. Reinhard, M. van Buuren, B. de Rooij, X. Hu, S. van Rooij, N. Polman, S. van den Burg, G. Piet, T. Ysebaert, B. Walles, J. Veraart, W. Wamelink, B. Bregman, B. Bos & T. Selnes, 2019. A nature-based future for the Netherlands in 2120. Wageningen University and Research, Wageningen.

Barja, I. 2009. Prey and prey-age preference by the Iberian wolf Canis lupus signatus in a multiple-prey ecosystem. Wildlife Biology 15 (2): 147–154.

Bergerud, Arthur T. 1971. The population dynamics of Newfoundland caribou. Wildlife Monographs 25:3-55.

BIJ12, 2021. Tussenrapportage wolf. URL: https://publicaties.bij12.nl/tussenrapportage-wolf-15-juni-2021/terugblik-afgelopen-periode. [geraadpleegd 15 juni 2021].

Blanco, J.C. & Y. Cortes 2007. Dispersal patterns, social structure and mortality of wolves living in agricultural habitats in Spain. Journal of Zoology 273: 114-124.

Blanco, J.C., Y. Cortes & E. Virgos 2005. Wolf response to two kinds of barriers in an agricultural habitat in Spain. Can. J. Zool. 83: 312–323.

Van Bommel et al, 2020a preventie Vlaams

Van Bommel, F., M. Pekel, L. Linnartz & R. Dorgelo 2020: Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij: Preventie van Predatie door Wolven. ARK Natuurontwikkeling, Van Bommel Faunawerk & Canine Efficiency.

Bonnell MA & Breck SW (2017) Using resident-based hazing programs to reduce human-coyote conflicts in urban environments. Human-Wildlife Interactions 11: 146-155.

Bovenkerk 2018: https://resource.wur.nl/nl/show/wolf-staat-symbool-voor-grotere-ethische-discussie-.htm

Breck SW, Poess rel SA & Bonnell MA (2017) Evaluating lethal and nonlethal management options for urban coyotes. Human-Wildlife Interactions 11: 133-145.

Briedermann 2009

Bundesverband, N. A. B. U. (2015). Pferd und Wolf. Wege zur Koexistenz [online]. Naturschutzbund Deutschland.

Bunewich, A.N. 1988. Dynamics of numbers and diet of wolf in Belovevezha primeval forest. Zapovedniki Belorussii 12: 108–113. [in Russian]

Caniglia R, Fabbri E, Mastrogiuseppe L, Randi E, 2012. Who is who? Identification of livestock predators using forensic genetic approaches. Forensic Science International: Genetics 7, 397–404

Capitani, C., I. Bertelli, P. Varuzza, M. Scandura & M. Apollonio 2004. A comparative analysis of wolf (Canis lupus) diet in three different Italian ecosystems. Mammalian Biology 69 (1): 1–10.
CEWOLF 2021. Website [bezocht: Juni 2021] http://www.senckenberg.de/CEwolf
Chapron G, Kaczensky P, Linnell JDC, et al. (2014) Recovery of large carnivores in Europe's modern human-dominated landscapes. Science, 346: 1517-1519.
Ciucci, P., Mancinelli, S., Boitani, L., Gallo, O., & Grottoli, L. (2020). Anthropogenic food subsidies hinder the ecological role of wolves: Insights for conservation of apex predators in human-modified landscapes. Global Ecology and Conservation, 21, e00841.
Ciucci, P., W. Reggioni, L. Maiorano & L. Boitani 2009. Long-distance dispersal of a rescued wolf from the Northern Apennines to the Western Alps. Journal of Wildlife Management 73(8): 1300-1306.
Claudia Russo, Silvana Mattiello, Carlo Bibbiani, Alessandro Baglini, Paolo Bongi & Claudia Facchini 2014. Impact of Wolf (Canis Lupus) on Animal Husbandry in an Apennine Province, Italian Journal of Animal Science, 13:3, DOI: 10.4081/ijas.2014.3303
Clevenger, A.P. & N. Waltho. 2000. Factors influencing the effectiveness of wildlife underpasses in Banff National Park, Alberta, Canada. Conservation Biology 14(1): 47-56.
Clevenger, A.P. 1998. Permeability of the Trans-Canada Highway to wildlife in Banff National Park: the importance of crossing structures and factors influencing their effectiveness. In: G.L. Evink, P. Garrett, D. Zeigler & J. Berry (eds.) Proceedings of the International Conference on Wildlife Ecology and Transportation: 109-111. FL-ER-69-98. Florida Department of Transportation, Tallahassee, USA.
Clevenger, A.P., B. Chruszcz, K. Gunson and J. Wierzchowski. 2002. Roads and wildlife in the Canadian Rocky Mountain Parks - Movements, mortality and mitigation. Final report to Parks Canada. Banff, Alberta, Canada.
Crismer (2018),
Davis, J.M. & J.A. Stamps 2004: The Effect of Natal Experience on Habitat Preferences. TRENDS in Ecology and Evolution Vol.19 No.8.
De Waal, F. 2017: Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn? Atlas contact.
DelGiudice, D.G. 1998. Surplus Killing of White-Tailed Deer by Wolves in Northcentral Minnesota, Journal of Mammalogy 79(1): 227–235
Den Ouden, J., Lammertsma, D., & Jansman, H. (2020). Effecten van hoefdieren op Natura 2000-boshabitattypen op de Veluwe. (Wageningen Environmental Research rapport; No. 3013). Wageningen Environmental Research. https://doi.org/10.18174/525450
Dickie, M., R. Serrouya, R.S. McNay & S. Boutin. 2017. Faster and farther: wolf movement on linear features and implications for hunting behaviour. Journal of Applied Ecology 54: 253–2. doi: 10.1111/1365-2664.12732
Ditmer, M.A., J.R. Fieberg, R.A. Moen, S.K. Windels, S.P. Stapleton & T.R. Harris. 2018. Moose movement rates are altered by wolf presence in two ecosystems. Ecology and Evolution 2018; 8: 9017–9033. DOI: 10.1002/ece3.4402.
Drenthen, M. Coexisting with wolves in cultural landscapes: fences as communicative devices. (In: Bovenkerk & Keulartz 2021).
Estes, J., J. Terborgh, J. Brashares, M. Power & J. Berger, 2011. Trophic downgrading of planet Earth. Science 333, 301–306Fuller & Sievert 2001
Estes, J., J. Terborgh, J. Brashares, M. Power and J. Berger. 2011. Trophic downgrading of planet Earth. Science, 333 (6040), 301–306.
Everaert J., D. Gorissen, K. Van Den Berge, J. Gouwy, J. Mergeay, C. Geeraerts, A. Van Herzele, M.-L. Vanwanseele, B. D'hondt & K. Driesen 2018. Wolvenplan Vlaanderen. Versie 7 augustus 2018. Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 2018 (70). Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Brussel, Belgium.
Faunabeheereenheid Gelderland (FBE). 2019. Faunabeheerplan Grote Hoefdieren FBE Gelderland 2019–2025. FBE Gelderland. https://www.faunabeheereenheid.nl/gelderland/PUBLICATIES.
Fechter, D. & L. Storch 2014. How many wolves (Canis lupus) fit into Germany? The role of assumptions in predictive rule-based habitat models for habitat generalists. PLoS ONE 9(7): e101798.https://doi.org/10.1371/journal.pone.0101798
Figueiredo, A.M., A.M. Valente, T. Barros, J. Carvalho, D.A. Silva, C. Fonseca, L. Madeira de Carvalho & R.T. Torres 2020. What does the wolf eat? Assessing the diet of the endangered Iberian wolf (Canis lupus signatus) in northeast Portugal. PloS one 15 (3): e0230433.

Flagstad O, C.W. Walker, C. Vila, et al. (2003) Two centuries of the Scandinavian wolf population: patterns of genetic variability and migration during an era of dramatic decline. Molecular Ecology 12, 869-880.

Forslund, P. (2009). Modeling growth and inbreeding in the Scandinavian wolf population. Appendix 1:3 of Suggestions for actions to strengthen the genetic status of the wolf population. Swedish Environmental Protection Agency (Naturvårdsverket) report

Francesco, C., C. Smoglica & S. Angelucci 2020: Infectious Diseases and Wildlife Conservation Medicine: The Case of the Canine Distemper in European Wolf Population. Animals 2020, 10, 2426; doi:10.3390/ani10122426

Frijlink, J. H. (1977). Patterns of Wolf Pack Movements Prior to Kills as Read from Tracks in Algonquin Provincial Park, Ont., Canada, Bijdragen tot de Dierkunde, 47(1), 131-137. doi: https://doi.org/10.1163/26660644-04701005

Fritts, S.H., R.O. Stephenson, R.D. Hayes & L. Boitani. 2003. Wolves and humans. In: L.D. Mech & L. Boitani (eds.) Wolves: Behavior, Ecology, and Conservation: 289–316. University of Chicago Press, Chicago, USA.

Fuller, T.K., L.D. Mech en J.F. Cochrane, 2003. Wolf Population Dynamics. In: Mech L.D. & L. Boitani 2003.

Gehring, T.M. 1995. Winter wolf movements in northwestern Wisconsin and east-central Minnesota: a quantitative approach. MS Thesis, University of Wisconsin, Stevens Point, USA.

Gouwy, J., Van Den Berge, K., Berlengee, F., & Mergeay, J. (2019). Wolvenspecial Oktober 2019. Roofdiernieuws, (1).

Grient, R. van der, & A. Kamphuis 2020: Draagvlak wolf onderzoek Nedederland. Motivaction. https://open-pilot.overheid.nl/repository/ronl-c0836b60-cb1f-4deb-b792-5bf9b6cdc426/1/pdf/bijlage1-meting-maatschappelijk-draagvlak-voor-de-hervestiging-van-de-wolf-in-nederland.pdf

Grilo, C., D.J. Smith & N. Klar. 2015. Carnivores: Struggling for survival in roaded landscapes. In: R. van der Ree, D.J. Smith & C. Grilo (eds.). Handbook of Road Ecology, First Edition: 300-312. John Wiley & Sons, Ltd., West Sussex, UK.

Groot Bruinderink, G & E. van der Grift 2015: Populatiebeheer van wilde hoefdieren: nog niet goed op orde. Vakblad Natuur bos landschap, december 2015.

Groot Bruinderink, G.W.T.A., J.M. Baveco, K. Kramer, A.T. Kuiters, D.R. Lammertsma & S. Wijdeven 1999. Dynamische interacties tussen hoefdieren en vegetatie in de Oostvaardersplassen. IBN-Rapport nr 436, Wageningen.

Groot Bruinderink, G.W.T.A.; Jansman, H.A.H.; Jacobs, M.H.; Harmsen, M. (2012) De komst van de wolf (Canis lupus) in Nederland : een 'factfinding study' Wageningen : Alterra Wageningen UR, (Alterra- rapport 2339) - p. 69

Groot Bruinderink, G.W.T.A. & D.R. Lammertsma 2013: Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland, versie 2.0. Alterra Wageningen UR, (Alterra- rapport 2486)

Harmoinen J, Von Thaden A, Aspi J. 2020. Reliable Wolf-Dog Hybrid Detection in Europe Using a Reduced SNP Panel Developed for Non-Invasively Collected Samples. Research Square preprint. DOI: 10.21203/rs.3.rs-113866/v1.

Heck, L. G. Raschke 1980. Die Wildsauen: Naturgeschichte, Okologie, Hege, und Jagd. Verlag Paul Parey, Hamburg, Germany.

Hegener, M. 2019: Ons wilde Oosten 2.0. Uitgeverij Stuifzand.

http://www.saone-et-loire.gouv.fr/tirs-d-effarouchement-et-de-defense-simple-a12954.html

https://sidorovich.blog/2017/12/20/visits-of-wolves-in-human-settlements-in-belarus-with-implication-for-wolf-attacks-of-dogs/

https://www.meurthe-et-moselle.gouv.fr/content/download/18685/130576/file/Formulaire%20demande%20Tir%20defense%20renforcee.pdf

Imbert, C., R. Caniglia, E. Fabbri, P. Milanesi, E. Randi, M. Serafini, E. Torretta & A. Meriggi 2016. Why do wolves eat livestock? Factors influencing wolf diet in northern Italy. Biological Conservation 195: 156–168.

Interprovinciaal Wolvenplan (IPO, 2019; https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2019/01/Interprovinciaal-wolvenplan.pdf

Jacobs 2019: https://resource.wur.nl/nl/show/Wil-Nederland-wel-samenleven-met-de-wolf-Wie-is-er-bang....htm

Janeiro-Otero, A., T.M Newsome, L.M. Van Eeden, W.J. Ripple & C.F. Dormann 2020. Grey Wolf (Canis Lupus) Predation on Livestock in Relation to Prey Availability. Biological Conservation 243. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108433.

Jansman H.A.H. (2021) Animal Conservation in the Twenty-First Century. In: Bovenkerk B., Keulartz J. (eds) Animals in Our Midst: The Challenges of Co-existing with Animals in the Anthropocene. The International Library of Environmental, Agricultural and Food Ethics, vol 33. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-63523-7_2

Jarausch A, Harms V, Kluth G, et al. (2021) How the west was won: genetic reconstruction of rapid wolf recolonization into Germany's anthropogenic landscapes. Heredity, https://doi.org/10.1038/s41437-021-00429-6

Jedrzejewski W., B. Jedrzejewska, Z. Andersone-Lilley, L. Balciauskas, P. Mannil, J. Ozolins, V.E. Sidorovich, G. Bagrade, M. Kubarsepp, A. Ornicans, S. Nowak, A. Pupila & A. Zunna, 2010. Synthesizing wolf ecology and management in Eastern Europe: similarities and contrasts with North-America. In: Musiani, M., L. Boitani & P.C. Paquet (2010). The world of wolves. New perspectives on ecology, behaviour and management, pp. 207-233. University of Calgary Press, Calgary.

Jędrzejewski, W., B. Jędrzejewski, H. Okarma, K. Schmidt, K. Zub & M. Musiani 2000. Prey selection and predation by wolves in Białowieża Primeval Forest, Poland. Journal of Mammalogy 81 (1): 197–212.

Jepson, P. & C. Blythe. 2020. Rewilding – the radical new science of ecological recovery. Icon Books Ltd, Omnibus Business Centre, London.

Kaartinen, S., I. Kojola & A. Colpaert. 2005. Finnish wolves avoid roads and settlements. Ann. Zool. Fennici 42: 523-532.

Klees, D., J. van Leeuwen & E. van Norren, 2019: Monitoringplan wolf. Steunstichting VZZ, Zoogdiervereniging.

Kohn, B., Frair, J., Unger, D., Gehring, T., Shelley, D., Anderson, E., and Keenlance, P. 1999. Impacts of a highway expansion project on wolves in northwestern Wisconsin. In Proceedings of the Third International Conference on Wildlife Ecology and Transportation (FL-ER-73-99), Missoula, Montana, 13–16 September 1999. Edited by G. Evink, D. Zeigler, and P. Garrett. Florida Department of Transportation, Tallahassee. pp. 53–65.

Kohn, B.E., E.M. Anderson & R.P. Thiel. 2009. Wolves, roads, and highway Development. In: A.P. Wydeven et al. (eds.) Recovery of gray wolves in the Great Lakes Region of the United States: 217-232. DOI: 10.1007/978-0-387-85952-1_14.

Kojola, I. & J. Kuittinen 2002. Wolf attacks on dogs in Finland. Wildlife Society Bulletin 30 (2): 498-501.

Kramer, K., Cornelissen, P., Groot Bruinderink, G.W.T.A., Kuiters, L., Lammertsma, D., Vulink, J.Th., Van Wieren, S.E., Prins, H.H.T. 2017. Effects of weather variability and geese on population dynamics of large herbivores creating opportunities for wood-pasture cycles. A modelling approach: 109-124. In: Cornelissen, P. (ed.) 2017. Large herbivores as a driving force of woodland-grassland cycles: The mutual interactions between the population dynamics of large herbivores and vegetation development in a eutrophic wetland. PhD thesis. Wageningen University, Wageningen.

Kramer-Schadt, Stephanie, Moritz Wenzler, Pierre Gras & Felix Knauer 2020: Habitatmodellierung und Abschätzung der potenziellen Anzahl von Wolfsterritorien in Deutschland. BfN-Skripten 556, 2020. DBBW.

Kraus RHS, vonHoldt B, Cocchiararo B, Harms V, Bayerl H, Kühn R, Förster DW, Fickel J, Roos C, Nowak C (2015) A single-nucleotide polymorphism-based approach for rapid and cost-effective genetic wolf monitoring in Europe based on non-invasively collected samples. Molecular Ecology Resources 15: 295-305.

Kruuk, H. 1972. Surplus killing by carnivores. J. Zool. 166(2):233-244.

Kübarsepp, M. & H. Valdmann 2003. Winter diet and movements of wolf (Canis lupus) in Alampedja Nature Reserve, Estonia. Acta Zoologica Lituanica 13 (1): 28– 33.

Kusak, J., Skrbinšek, A.M., and Huber, D. 2005. Home ranges, movements, and activity of wolves (Canis lupus) in the Dalmatian part of Dinarids, Croatia. Eur. J. Wildl. Res. 51(4): 254–262. doi:10.1007/s10344-005-0111-2.

Lagos, L., & Bárcena, F. (2018). Spatial variability in wolf diet and prey selection in Galicia (NW Spain). Mammal research, 63(2), 125-139.

Laikre L., F Olsson, E Jansson, O Hössjer and N Ryman 2016: Metapopulation effective size and conservation genetic goals for the Fennoscandian wolf (Canis lupus) population. Heredity 117, 279–289.

Langenhof, M. R., & J. Komdeur 2018: Why and how the early-life environment affects development of coping behaviours. Behavioral Ecology and Sociobiology, Vol. 72, Iss. 3, 1-32. DOI:10.1007/s00265-018-2452-3

Lanszki, J., M. Márkus, D. Újváry, Á. Szabó & L. Szemethy 2012. Diet of wolves Canis lupus returning to Hungary. Acta Theriologica 57 (2): 189–193.

Lelieveld 2012 (VU; studentenverslag): Room for wolf comeback in the Netherlands.

Lesmerises, F., C. Dussault & M.-H. St-Laurent. 2013. Major roadwork impacts the space use behaviour of gray wolf. Landscape and Urban Planning 112: 18–25.

Liberg O, Chapron G, Wabakken P, et al. (2011) Shoot, shovel and shut up: cryptic poaching slows restoration of a large carnivore in Europe. Proc. Of the Royal Society B, 279, 1730.

Liberg O, Suutarinen J, Akesson M, et al. 2020. Poaching-related disappearance rate of wolves in Sweden was positively related to population size and negatively to legal culling. Biological Conservation 243, 108456.

Liberg. O., A. Aronson, S.M. Brainerd, J. Karlsson, H.C. Pedersen, H. Sand en P. Wabakken, 2010. The Recolonizing Scandinavian Wolf Population: Research and Management in Two Countries. In: Musiani et al, 2010.

Linnell, J. D. C., Kovtun, E. & Rouart, I. 2021. Wolf attacks on humans: an update for 2002–2020. NINA Report 1944 Norwegian Institute for Nature Research.

Linnell, J.D.C., Løe, J., Okarma, H., Blancos, J.C., Andersone, Z., Valdmann, H., Balciauskas, L., Promberger, C., Brainerd, S., Wabakken, P., Kojola, I., Andersen, R., Liberg, O., Sand, H., Solberg, E.J., Pedersen, H.C., Boitani, L. & Breitenmoser, U. (2002) The fear of wolves: a review of wolf attacks on humans. Norwegian Institute for Nature Research Oppdragsmelding, 731, 1-65.

Lopez, B. 1978: Of wolves and men. Scribner, New York.

Louv, R. 2019: Our Wild Calling - How Connecting with Animals Can Transform Our Lives--And Save Theirs. Alonquin books.

MacNulty, D.R., D.R. Stahler, T.Coulson and D.W, Smith 2020: Essential Biology of the Wolf, Foundations and Advances. In: Smith et al, 2020a.

Mancinelli, S., & P. Ciucci 2018. Beyond home: Preliminary data on wolf extraterritorial forays and dispersal in Central Italy. Mammalian Biology 93: 51–55.

Mancinelli, S., L. Boitani & P. Ciucci 2018. Determinants of home range size and space use patterns in a protected wolf (Canis lupus) population in the central Apennines, Italy. Can. J. Zool. 96: 828–838.

Martins, I., Krofel, M., Mota, P. G., & Álvares, F. (2020). Consumption of Carnivores by Wolves: A Worldwide Analysis of Patterns and Drivers. Diversity, 12(12), 470.

Mauget, R., R. Campan, F. Spitz, M. Dardaillon, G. Janeau & D. Pépin 1984. Synthèse des connaissances actuelles sur la biologie du sanglier, perspectives de recherche. In: Symposium international sur le sanglier. Les Colloques de l'INRA 22: 15-50.

Mech, D.L. 2020: Why are Yellowstone Wolves Important? In: Smith et al, 2020.

Mech, L.D. & R.O. Peterson, 2003. Wolf-Prey Relations. In: Mech L.M. & L. Boitani eds. (2003)

Mech, L.D. 1989. Wolf population survival in an area of high road density. American Midland Naturalist 121: 387–389.

Mech, L.D. 2017. Where can wolves live and how can we live with them? Biological Conservation 210: 310–317.

Mech, L.D. & L. Boitani (editors), 2003: Wolves: behaviour, ecology, and conservation. University of Chicago Press, Chicago.

Mech, L.D., D.W. Smith & D.R. Macnulty 2015: Wolves on the hunt – the behavior of wolves hunting wild prey. University of Chicago Press.

Mech, L.D., Fritts, S.H., Radde, G., Paul, W.J., 1988. Wolf distribution in Minnesota relative to road density. Wildl. Soc. Bull. 16, 85–88.

Melis, C., SzafraÅ„ska, P., JÄ™drzejewska, B., & BartoÅ, K. 2006. Biogeographical Variation in the Population Density of Wild Boar (Sus scrofa) in Western Eurasia. Journal of Biogeography, 33(5), 803-811.

Meriggi, A., A. Brangi, L. Schenone, D. Signorelli & P. Milanesi 2011. Changes of wolf (Canis lupus) diet in Italy in relation to the increase of wild ungulate abundance. Ethology, Ecology & Evolution 23 (3): 195–210.
Merrill, S.B. 2000. Details of Extensive Movements by Minnesota Wolves (Canis Lupus). The American Midland Naturalist 144 (2): 428-433.
Milanesi P, A. Meriggi & E. Merli 2012. Selection of wild ungulates by wolves Canis lupus (L. 1758) in an area of the Northern Apennines (North Italy). Ethology, Ecology & Evolution 24: 81–96.
Miller, F.L., A. Gunn & E. Broughton 1985. Surplus killing as exemplified by wolf predation on newborn caribou. Can. J. Zool. 63(2): 295-300.
Mori, E., L. Benatti, S. Lovari & F. Ferretti 2017. What does the wild boar mean to the wolf? European Journal of Wildlife Research 63: 9.
Musiani, M., L. Boitani en P.C. Paquet (editors), 2010. The World of Wolves. New Perspectives on ecology, Behaviour and Management. University of Calgary Press, Calgary.
Mysłajek, R. W., Tomczak, P., Tołkacz, K., Tracz, M., Tracz, M., & Nowak, S. (2019). The best snacks for kids: the importance of beavers Castor fiber in the diet of wolf Canis lupus welpen in north-western Poland. Ethology Ecology & Evolution, 31(6), 506-513.
Mysłajek, R., S. Nowak & E.A. van der Grift. 2013. Wolven in Polen. Vakblad Natuur Bos Landschap 10 (10): 29-31.
Mysłajek, R.W., E. Olkowska, M. Wronka-Tomulewicz & S. Nowak. 2020. Mammal use of wildlife crossing structures along a new motorway in an area recently recolonized by wolves. European Journal of Wildlife Research 66:79. https://doi.org/10.1007/s10344-020-01412-y.
Nitze, M. 2012; Schalenwildforschung im Wolfsgebiet der Oberlausitz - Projektzeitraum 2007-2010. TU Dresden
Nores, C., L. Llaneza, and Á. Álvarez. 2008. Wild boar Sus scrofa mortality by hunting and wolf Canis lupus predation: an example in northern Spain. Wildlife Biology 14:44-51, 48.
Nowak, S., R.W. Mysłajek & B. Jędrzejewska 2005. Patterns of wolf Canis lupus predation on wild and domestic ungulates in the Western Carpathian Mountains (S Poland). Acta Theriologica 50 (2): 263–276.
Nowak, S., R.W. Mysłajek, A. Kłosioska & G. Gabryś 2011. Diet and prey selection of wolves (Canis lupus) recolonising Western and Central Poland. Mammalian Biology 76 (6): 709–715.
Okarma, H. 1995. The trophic ecology of wolves and their predatory role in ungulate communities of forest ecosystems in Europe. Acta Theriologica 40: 335–386.
Okarma, H. 2000: De Wolf. Thieme.
OWAD 2021. Website [bezocht: Juni 2021] https://owad.fzp.czu.cz/en/r-13795-news/the-number-of-wolf-packs-has-increased-eighteen-wolf-territo.html
Packer, C., Holt, R., Hudson, P., Lafferty, K. & Dobson, A. 2003. Keeping the herds healthy and alert: implications of predator control for infectious disease. Ecology Letters 6, 797–802.
Peterson, R.O. & P. Ciucci 2010. The Wolf as a Carnivore. In: L.D. Mech & L. Boitani (eds). Wolves: Behavior, ecology, and conservation: 104-130. University of Chicago Press. (2003?)
Pilot, M., Branicki, W., Jędrzejewski, W. et al. 2010. Phylogeographic history of grey wolves in Europe. BMC Evol Biol 10, 104
Plaschke, M., M. Bhardwaj, H.J. König, E. Wenz, K. Dobiáš & A.T. Ford. 2021. Green bridges in a re-colonizing landscape: Wolves (Canis lupus) in Brandenburg, Germany. Conservation Science and Practice. 2021; e00364. https://doi.org/10.1111/csp2.364.
Potiek, G., W.W. Wamelink, R. Jochem and F. van Langevelde, 2012. Potential for Grey wolf Canis lupus in the Netherlands, Effects of habitat fragmentation and climate change on the carrying capacity. Wageningen, Alterra, Alterra Report 2349.
Ražen, N., Brugnoli, A., Castagna, C. et al. 2016. Long-distance dispersal connects Dinaric-Balkan and Alpine grey wolf (Canis lupus) populations. Eur J Wildl Res 62(1): 137-142. https://doi.org/10.1007/s10344-015-0971-
Reinhardt I, Kluth G, Nowak C, et al. Military training areas facilitate the recolonization of wolves in Germany. Conservation Letters. 2019;12:e12635. https://doi.org/10.1111/conl.12635
Reinhardt, I. & G. Kluth 2016. Abwanderungs- und Raumnutzungsverhalteen von Wólfen (Canis lupus) in Deutschland. Natur und Landschaft 91(6): 262-271.
Reinhardt, I.,Kluth, G. 2011. Pilotstudie zur Abwanderung und zur Ausbreitung von Wölfen in Deutschland [Pilot study on the dispersal and expansion of wolves in Germany]. Unpublished

Final Report, F+E Vorhaben (FKZ 806 86 080). LUPUS. https://www.bfn.de/0304_wolf-woelfe-telemetrie-pdm.html. Accessed////

Ripple, W.J. & R.L. Beschta. 2012. Large predators limit herbivore densities in northern forest ecosystems. European Journal of Wildlife Research 58: 733–742.

Sachsen 2009: Managementplan für den wolf in Sachsen

Safina, C: 2015 Beyond Words: What Animals Think and Feel. Henry Holt & Company, New York.

Sampson L & Van Patter L (2020) Advancing best practices for aversion conditioning (humane hazing) to mitigate human-coyote conflicts in urban areas. Human-Wildlife Interactions 14: 166-183.

Sand, H., A. Eklund, B. Zimmermann, C. Wikenros & P. Wabakken 2016. Prey selection of Scandinavian wolves: single large or several small? PloS one 11 (12): e0168062.

Sazatornil, V., Rodriguez, A., Klaczek, M., Ahmadi, M., Alvares, F., Arthur, S., et al., 2016. The role of human-related risk in breeding site selection by wolves. Biological Conservation 201: 103–110. http://dx.doi.org/10.1016/j.biocon.2016.06.022.

Schmidt J.H., Burch J.W. & MacCluskie M.C. 2017. Effects of control on the dynamics of an adjacent protected Wolf population in Interior Alaska. Wildlife Monographs 198: 1-30; DOI: 10.1002/wmon.1026

Schockert V., Fichefet V., Licoppe A. (2020). Plan d'action pour une cohabitation équilibrée entre l'homme et le loup en Wallonie. SPWARNE

Schukken, Y.H., J.C.M. van Trijp, J.J.M. van Alphen en H. Hopster (eds.) 2019: Staat van het dier – beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland. RDA, Den Haag.

Scott M. Brainerd, Henrik Andrén, Edward E. Bangs, Elizabeth H. Bradley, Joseph A. Fontaine, Wayne Hall, Yorgos Iliopoulos, Michael D. Jimenez, Elizabeth A. Jozwiak, Olof Liberg, Curt M. Mack, Thomas J. Meier, Carter C. Niemeyer, Hans C. Pedersen, Håkan Sand, Ronald N. Schultz, Douglas W. Smith, Petter Wabakken, and Adrian P. Wydeven "The Effects of Breeder Loss on Wolves," Journal of Wildlife Management 72(1), 89-98, (1 January 2008). https://doi.org/10.2193/2006-305

Sidorovich V. & Rotenko I. 2019. Reproduction biology in grey wolves (Canis lupus) in Belarus: common beliefs versus reality. Chatyry Chverci.

Sidorovich V.E., Stolyarov V.P., Vorobei N.N., Ivanova N.V. & Je˛drzejewska B. 2007. Litter size, sex ratio and age structure of Gray Wolves Canis lupus in relation to population fluctuations in northern Belarus. Can. J. Zool. 85: 295-300. doi:10.1139/Z07-001

Sidorovich, V. 2011. Analysis of vertebrate predator-prey community: Studies within the European Forest zone in terrains with transitional mixed forest in Belarus. Tesey, Minsk, Belarus.

Sidorovich, V., A. Schnitzler, C. Schnitzler, I. Rotenko & Y. Holikava 2017. Responses of wolf feeding habits after adverse climatic events in central-western Belarus. Mammalian Biology 83: 44–50.

Sidorovich, V.E., L.L. Tikhomirova & B. Jędrzejewska 2003. Wolf Canis lupus numbers, diet and damage to livestock in relation to hunting and ungulate abundance in northeastern Belarus during 1990–2000. Wildlife Biology 9 (4): 103–111.

Sin, T., A. Gazzola, S. Chiriac & G. Rîșnoveanu 2019. Wolf diet and prey selection in the South-Eastern Carpathian Mountains, Romania. PloS one 14 (11): e0225424.

Skogen, Ketil, Olve Krange, and Helene Figari, 2017: WOLF CONFLICTS - A Sociological Study. Berghahn books.

Skogen, KI, O. Krangen & H. Figari 2017: Wolf conflicts: a sociological study. Berghahn Books.

Smith D.W. et al. 2020b: Population Dynamics and Demography. in: Smith D.W. et al, 2020a.

Smith, D.W. & G. Ferguson. 2012. Decade of the wolf – Returning the wild to Yellowstone. Revised and updated version. Lyons Press, Guilford, USA.

Smith, D.W., D.R. Stahler & D.R. MacNulty (Editor) 2020a: Yellowstone Wolves Science and Discovery in the World's First National Park. University of Chicago Press

Smith, D.W., D.R. Stahler, R. McIntyre, E.E. Stahler & K. A. Cassidy 2020c: Wolves and Humans in Yellowstone. In: Smith et al, 2020.

Stahler, D.R. et al, 2020: Ecology of Family Dynamics in Yellowstone Wolf Packs. In: Smith et al, 2020a

Stronen AV, Jędrzejewska B, Pertoldi C, Demontis D, Randi E, Niedziałkowska M, et al. (2013) North-South Differentiation and a Region of High Diversity in European Wolves (Canis lupus). PLoS ONE 8(10): e76454

Sunde P, Collet C, Nowak C, et al. (2021) Where have all the young wolves gone? Traffic and cryptic mortality create a wolf population sink in Denmark and northernmost Germany. COnservation Letters, e12812.
Szewczyk et al. (2021). Vv
Szewczyk M, Nowak C, Hulva P, et al. 2020. Genetic support for the current discrete conservation unit of the Central European wolf population. Wildlife Biology, wlb.00809.
Szewczyk, M., Nowak, S., Niedźwiecka, N. et al. 2019. Dynamic range expansion leads to establishment of a new, genetically distinct wolf population in Central Europe. Sci Rep 9, 19003.
Tanner, E., White, A., Acevedo, P. et al. 2019. Wolves contribute to disease control in a multi-host system. Sci Rep 9, 7940. https://doi.org/10.1038/s41598-019-44148-9
Thurber, J.A., R.O Peterson, T.D. Drummer & S.A. Thomasma. 1994. Gray wolf response to refuge boundaries and roads in Alaska. Wildlife Society Bulletin 22: 61–68.
Tikkunen M, Kojola I (2020) Does public information about wolf (Canis lupus) movements decrease wolf attacks on hunting dogs (C. familiaris)? Nature Conservation 42: 33–49. https://doi.org/10.3897/natureconservation.42.48314
Treves, A., R.R. Jurewicz, L. Naughton-Treves, R.A. Rose, R.C. Willging & A.P. Wydeven 2002. Wolf depredation on domestic animals in Wisconsin, 1976-2000. Wildlife Society Bulletin: 231–241.
Trouwborst & Bastmeijer, 2013; https://www.bij12.nl/assets/FF-95.-Trouwborst-Bastmeijer-2013-Juridische-toets-wolvenplan.pdf.
Trouwborst A. & F.M. Fleurke (2019) 'Killing wolves legally – exploring the scope for lethal wolf management under European nature conservation law' 22(3) Journal of International Wildlife Law and Policy 231-273 https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13880292.2019.1686223
Valière N, Fumagalli L, Gielly L, Miquel C, Lequette B, Poulle ML, Weber JM, Arlettaz R, Taberlet P (2003) Long-distance wolf Mamm Res recolonization of France and Switzerland inferred from noninvasive genetic sampling over a period of 10 years. Anim Conserv 6:83–92
Van der Grift, E. 2018: Faunabeheer: Waar is de wetenschap? Vakblad Natuur bos landschap, november 2018.
Van Der Veken, T., Van Den Berge, K., Gouwy, J., Berlengee, F., & Schamp, K. (2021). Diet of the first settled wolves (Canis lupus) in Flanders, Belgium. Lutra (Leiden), 64(1), 45-56.
van Ginkel, H.A.L., 2020. Wolves, tree logs and tree regeneration. Combined effects of downed wood and wolves on the regeneration of palatable and less palatable tree species. Dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
van Ginkel, H.A.L., C. Smit & D.P.J. Kuijper, 2019b. Behavioral response of naïve and non-naïve deer to wolf urine. PLOS ONE 14(11): e0223248
van Ginkel, H.A.L., D.P.J. Kuijper, J. Schotanus & C. Smit, 2019a. Wolves and Tree Logs: Landscape-Scale and Fine-Scale Risk Factors Interactively Influence Tree Regeneration. Ecosystems 22: 202-212.
van Liere D., N. Siard, P. Martens & D. Jordan 2021. Conflicts with wolves can originate from their parent packs. Animals 11, 1801. https://doi.org/10.3390/ani11061801
Varley N., R. McIntyre & J. Halfpenny 2020: The Wolf Watchers. In: Smith et al, 2020.
Wagner, C., M. Holzapfel, G. Kluth, I. Reinhardt & H. Ansorge 2012. Wolf (Canis lupus) feeding habits during the first eight years of its occurrence in Germany. Mammalian Biology 77 (3): 196–203.
Watters, J., D.W. Smith, D.R. Stahler & D.R. MacNulty 2020: Afterword. In Smith et al, 2020a
Wells, P . 1996. Wildlife mortality on the Canadian Pacific Railway between Field and Revelstoke, British Columbia. Unpublished report.
White, P.J., K.M. Profitt & T.O. Lemke. 2012. Changes in elk distribution and group sizes after wolf restoration. American Midland Naturalist 167: 174-187.
Whittington, J., C. Cassady St. Clair & G. Mercer. 2004. Path tortuosity and the permeability of roads and trails to wolf movement. Ecology and Society 9(1): 4. [online] URL: http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss1/art4
Whittington, J., C. Cassady St. Clair & G. Mercer. 2005. Spatial responses of wolves to roads and trails in mountain valleys. Ecological Applications 15(2): 543–553.

Wild, M., Hobbs, N., Graham, M. & Miller, M. W. 2011. The role of predation in disease control: a comparison of selective and nonselective removal on prion disease dynamics in deer. Journal of Wildlife Diseases 47, 78–93.
Wydeven, A.P., D.J. Mladenoff, T.A. Sickley, B.E. Kohn, R.P. Thiel & J.L. Hansen. 2001. Road density as a factor in habitat selection by wolves and other carnivores in the Great Lakes region. Endangered Species Update 18: 110–114.
Young JK, Hammill E & Breck SW (2019) Interactions with humans shape coyote responses to hazing. Scientific Reports 9. 10.1038/s41598-019-56524-6
Zimmerman, B. et al. 2015. Predator-dependent functional response in wolves: from food limitation to surplus killing. Journal of Animal Ecology 84: 102–112.
Zlatanova, D., A. Ahmed, A. Valasseva & P. Genov 2014. Adaptive diet strategy of the wolf (Canis lupus L.) in Europe: a review. Acta Zoologica Bulgarica 66 (4): 439–452.
Zones de colonisation https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000020782151/ en https://www.loupfrance.fr/wp-content/uploads/Arr%C3%AAt%C3%A9-du-21-septembre-2018-modifiant-l%E2%80%99arr%C3%AAt%C3%A9-du-19-f%C3%A9vrier-2018-fixant-les-conditions-et-limites-dans-lesquelles-des-d%C3%A9rogations-aux-interdiction.pdf
Žunna, A., J. Ozoliņ & A. Pupila 2009. Food habits of the wolf Canis lupus in Latvia based on stomach analyses. Estonian Journal of Ecology 58 (2): 141.

Nog verwerken:
Walker et al, 2018: Population responses of common ravens to reintroduced gray wolves; *https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6262918/*
Stubbe, C., 2008. Der Wolf in Rusland – historische Entwicklung und Probleme. Jagd & Wild 33: 325-364.
Groot Bruinderink, G.W.T.A., D.R. Lammertsma, G.A.J.M. Jagers op Akkerhuis, W. Ozinga, A.H.P. Stumpel, J.M. Baveco, & R.W. de Waal 2009. Ex ante evaluatie van maatwerk beheer van wilde zwijnen. Alterra rapport 1944, Wageningen UR.
Linnell et al, 2008 LCIE
EFSA rapport 2018 wild boar AFS

11. Bijlage 1: Originele vragen van de opdrachtgevers

Primaire vragen

1. (H5 in het rapport) Verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht

1.1. Wat is de herkomst van de wolven?
a. Wat is de herkomst van de wolven in Nederland?
b. Wat is de herkomst van de wolven in Europa?
c. Is bekend waar de middels DNA-analyses vastgestelde wolvenindividuen zich momenteel bevinden in Europa in het algemeen en specifiek de individuen van de in Nederland bekende (ooit) aanwezige wolven?
d. Zo niet, hoe groot is het aandeel van 'vermiste' wolven gerelateerd aan de totale hoeveelheid aan vastgestelde wolvenindividuen?
e. Zijn er uitspraken te doen hoe dit te verklaren is?

1.2. Zijn de wolven in Centraal-Europa*,Europ het Alpengebied en/of Nederland (deels) illegaal uitgezet?

a. Welke aanwijzingen zijn er dat er wolven zijn uitgezet?
b. Welke aanwijzingen zijn er dat er daarbij sprake is van illegale introductie?
c. Indien sprake is van illegale uitzetting: wat betekent dit voor de beschermde status van deze individuen en welk beheer is dan aangewezen?
**Wanneer in deze offerteaanvraag gesproken wordt over 'Centraal-Europa' worden daarbij ook de landen in West Europa bedoeld.*

1.3. Is er bij de (genetisch vastgestelde) wolven sprake van hybridisatie met honden?
a. Wanneer wordt er gesproken over 'hybridisatie' (bijvoorbeeld vanaf welk percentage 'hond-DNA' in het 'wolf-DNA' wordt hiervan gesproken)?
b. Is hybridisatie aan de orde voor wat betreft de wolven in Nederland?
c. Is hybridisatie aan de orde voor wat betreft de wolven in Centraal-Europa/ het Alpen-gebied?
d. Indien hier sprake van is; wat betekent dit voor de beschermde status van deze individuen en welk beheer is dan aangewezen?

1.4. Zijn er hotspots / corridors in Nederland aan te wijzen die veelvuldig worden benut door dispergerende wolven (vanuit omliggende landen)?
a. Zo ja, waar zijn deze hotspots/corridors in Nederland aanwezig?
b. Wat is het huidige beeld en wat is de verwachting van de hotspots / corridors in Nederland?
c. Hoe is het schadebeeld binnen deze hotspots/corridors? In hoeverre is er tussen de hotspots/corridors een merkbaar verschil te zien?

1.5. Welke functie vervult Nederland voor de wolf als gekeken wordt naar territoriale vestiging, voortplanting en dispersie ('zwervende' wolven) vanuit andere populatie(s)?
a. Hoe kan dit zich gaan ontwikkelen?

1.6. Kan op basis van de huidige inzichten, een uitspraak gedaan worden over de ecologische draagkracht van Nederland voor wolven (in aantallen en aan de hand van bijvoorbeeld geschikte biotopen, voedselaanbod en menselijke beïnvloeding (infrastructuur, steden, verstoring))?

1.7. Wat is de verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland in ruimte en tijd?

a. Is er daarbij een uitspraak te doen over welke landschapstypes of habitats in Nederland het meeste aangedaan worden door wolven? Zo ja, welke?
b. Is er daarbij een uitspraak te doen over het gedrag en het aanpassingsvermogen van de wolf op door mensen dichtbevolkte gebieden? Zo ja, welke?

1.8. Kunnen er uitspraken (en zo ja, welke) gedaan worden over de gemiddelde omvang van een wolventerritorium in Nederland?
a. Kunnen deze uitspraken gedaan worden voor een wolvenroedel in Nederland?
b. Kunnen deze uitspraken gedaan worden voor een wolvenpaar in Nederland?
c. Kunnen deze uitspraken gedaan worden voor een solitaire wolf in Nederland?
d. Zijn hier veranderingen in te verwachten indien er meer wolven Nederland aandoen?

1.9. Waar in Nederland (geografisch gezien) kunnen wolven waarschijnlijk duurzaam leven (dat wil onder andere zeggen: waar kunnen wolven over meerdere jaren succesvol aanwezig zijn en/of reproduceren)?

1.10. Kan in Nederland een levensvatbare, genetisch vitale wolvenpopulatie ontstaan, gezien de ecologische draagkracht van Nederland?
a. Zijn er ook gebieden aan te wijzen waar wolven waarschijnlijk niet duurzaam kunnen leven?
b. hoe worden deze (geografische) verschillen veroorzaakt?
    a. Zo niet, waarom niet?
    b. Wat is nodig voor een levensvatbare, genetisch vitale wolvenpopulatie?

1.11. Wanneer verkeren de Europese wolvenpopulaties in een gunstige staat van instandhouding?
a. Kunnen er uitspraken gedaan worden over wanneer de Europese laaglandpopulatie in een gunstige staat van instandhouding verkeert? Zo ja, welke en in welke situatie is sprake van een gunstige staat van instandhouding?
b. Kunnen er uitspraken gedaan worden over wanneer de Alpine populatie in een gunstige staat van instandhouding verkeerd? Zo ja, welke en in welke situatie is sprake van een gunstige staat van instandhouding?
c. Is of kan Nederland van belang zijn voor de staat van instandhouding van de Europese wolvenpopulaties (zoals de Europese Laaglandpopulatie en Alpine populatie) en in welke mate?
d. Kan er een uitspraak gedaan worden over de gunstige staat van instandhouding van de in Nederland verblijvende populatie? Zo ja, hoe is dit te bepalen en wanneer is hiervan dan sprake?

2. (H6 in het rapport) Gedrag en wolf-mens relatie
2.1. Welk gedrag van wolven, onder andere ten opzichte van mensen, is als natuurlijk te beschouwen en welk gedrag is afwijkend?
a. In hoeverre is er sprake van een verandering in gedrag in door mensen dichtbevolkte gebieden?

2.2. Hoe kan een zgn. 'probleem-wolf' ontstaan? Zie het Interprovinciale Wolvenplan (IPO, 2019) voor *voorbeelden* van probleemsituaties.

2.3. Waarom doden wolven vaak meer landbouwhuisdieren (zoals schapen) dan ze opeten (surplus killing)?
a. Is daarbij ook aan te geven of er verschillen zijn tussen diersoorten en of afhankelijk van het diergedrag, specifiek bijvoorbeeld weideschapen en schapen die elders worden ingezet (bijvoorbeeld in natuurgebieden waar nog kuddegedrag vertoond wordt; heideschapen)? Zo ja, welke?

2.4. Aanvallen van wolven op mensen (en honden): welke ervaringen zijn inmiddels elders in Europa opgedaan met de recent sterk uitbreidende populatie wolven?
a. Zijn hierbij verklarende oorzaken te benoemen? Zo ja, welke?

2.5. Wat zijn de mogelijke gevolgen van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie en verkeersveiligheid?
a. In hoeverre zijn er momenteel al effecten zichtbaar van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie en verkeersveiligheid?

b. Wat zijn de verwachte effecten van de aanwezigheid van de wolf in Nederland voor recreatie en verkeersveiligheid?

4. (H7 in het rapport) Beleid, schade, monitoring en beheer

3.1. Wat is het beleid van andere landen# als het gaat om het toestaan van derogaties (bijvoorbeeld voor afschot van wolf)?
a. Welke overwegingen betrekken zij hierbij om die derogaties toe te staan?

#Met 'andere landen' wordt in deze uitvraag in ieder geval de volgende landen bedoeld: Duitsland, België en Frankrijk. Indien relevante informatie beschikbaar is, dan kunnen ook andere landen aangehaald worden zoals Scandinavische landen (o.a. Denenmarken en Zweden) en/of Oost Europese landen. Te allen tijde moet bij het trekken van conclusies onderbouwd worden of de situaties/omstandigheden vergelijkbaar zijn en/of toepasbaar zijn op Nederland.

3.2. Welke ervaringen zijn er met betrekking tot afschot van wolven en het effect hiervan op het gedrag van de wolvenroedel?

3.3. Wat kunnen we leren van het beleid van andere landen (in ieder geval van de ons omringende landen) ten aanzien van schadepreventie en tegemoetkomingen?
a. Hoe effectief is dit beleid voor wat betreft het voorkomen van schade?
b. Wat zijn de oorzaken van het wel of niet effectief zijn van dit beleid?
c. Daarbij is het ook gewenst zo mogelijk aandacht te besteden aan het over een grote lengte plaatsen van afrasteringen (dit n.a.v. de discussie over het 'Friese wolven-hek').

3.4. Welke ervaringen zijn er in andere landen (die vergelijkbaar zijn met de Nederlandse situatie) opgedaan voor wat betreft het wolvenbeheer zoals het toepassen van verjagingsmethodes?
a. Welke verjagingsmethode(s) worden in andere vergelijkbare landen toegepast (indien aan de orde)?
b. Wat is de effectiviteit van deze verjagingsmethode(s)?
c. Wat zijn de oorzaken van het wel of niet effectief zijn van deze methode(s)?
d. In hoeverre is het in Nederland mogelijk om verjagingsmethodes toe te passen?

3.5. Wat is het verwachte effect op de wolf als gevolg van het gevoerde faunabeheer in Nederland, kijkend naar beschikbaarheid van wilde prooien?

4. (H8 in het rapport) Ecologie

4.1. Dieet: wat eten wolven in Nederland gebaseerd op reeds beschikbare praktijk inzichten (aan de hand van wolvenkeutels, kadavers prooidieren etc.) en literatuuronderzoek?
4.2. Wolf in het ecosysteem: wat zijn volgens de meest recente inzichten en ervaringen (op basis van literatuur) de effecten van de wolf op het ecosysteem? Wat zijn daarbij de verwachte effecten als naar de Nederlandse ecosystemen wordt gekeken? Bijvoorbeeld voor:
a. De verwachting van profiterende soorten;
b. Effecten op hoefdieren;
c. Verandering landschap (o.a. door aanpassing graasdruk).

Secundaire vragen (H9 in het rapport)

1. Welke nieuwe ontwikkelingen zijn er op het vlak van genetische methodieken & uitwisseling van data met andere landen in Europa? In hoeverre bieden deze nieuwe ontwikkelingen een meerwaarde ten op zichtte van de huidige methodieken?

12. Bijlage 2 Genetische workshop: resultaten enquête

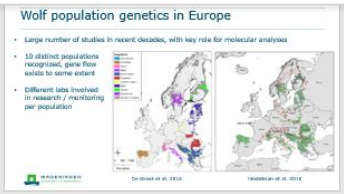
Xxx nog met opmaak afstemmen hoe dit op te nemen xxx



1



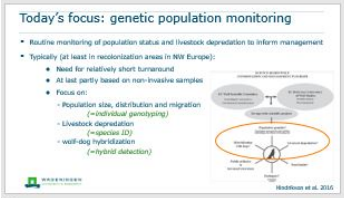
2



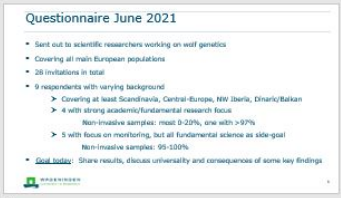
3



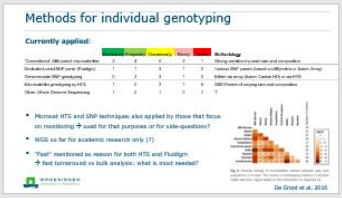
4



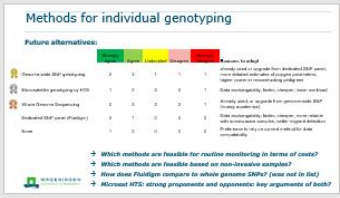
5



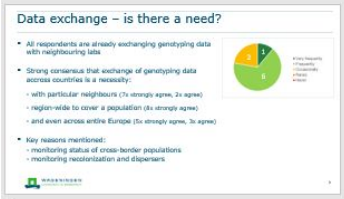
6



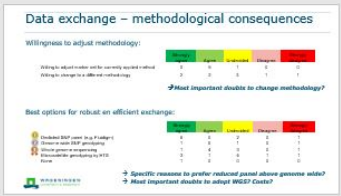
7



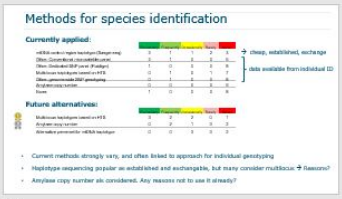
8



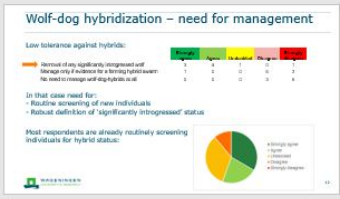
9



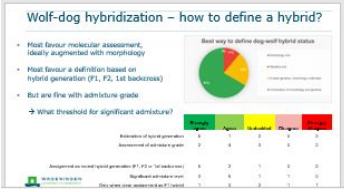
10



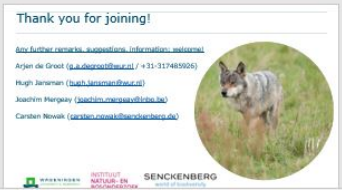
11



12

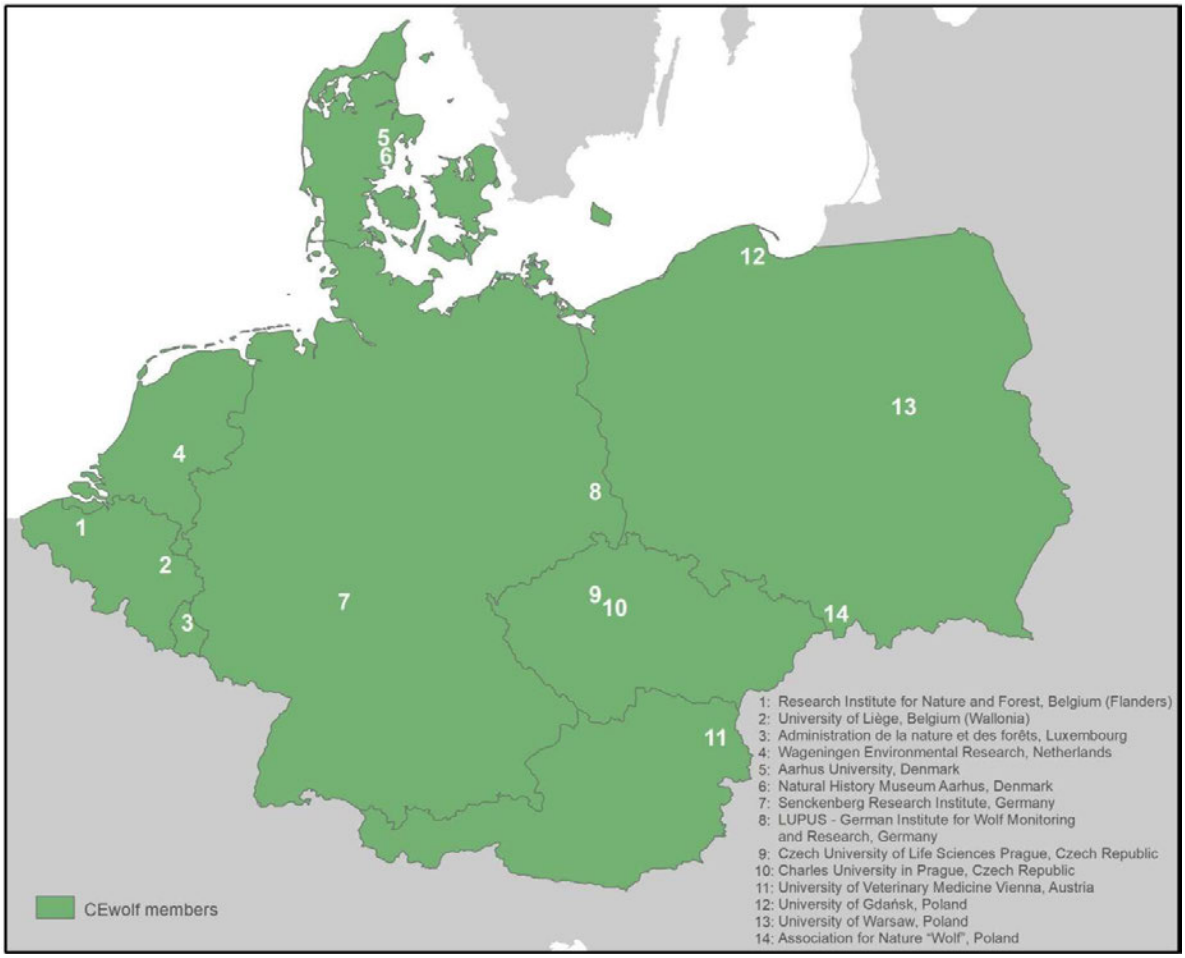






13. Bijlage 3 CEwolf consortium

Het CEwolf consortium betreft een groep van wetenschappelijke instituten die zich primair bezig houden met de genetische monitoring van wolven in de Centraal-Europese (CE) populatie, en daarvoor een onderling afgestemde methode gebruiken. Door het gebruiken van dezelfde onderzoeksmethode en ook naamgeving van de individuele wolven kan eenvoudig onderling informatie worden uitgewisseld. Dit maakt het onder andere mogelijk te achterhalen waar een bepaalde wolf vandaan komt en wie de ouders zijn. In figuur B3.1 zijn de betrokken landen en partners weergegeven.



Figuur B3.1: Betrokken landen en partners binnen het CEwolf consortium.

Zoals in figuur 4.2.1 en H5.1 duidelijk is geworden, vormt de Centraal-Europese populatie van wolven vooralsnog een genetische goed herkenbare en op zichzelf staande subpopulatie. Wellicht dat dit in de toekomst zal veranderen als de nu nog afzonderlijke subpopulaties hun leefgebieden uitbreiden en onderling meer dieren gaan uitwisselen. In H9 is uitgewerkt welke methodieken worden gebruikt en welke toekomstige ontwikkelingen op het gebied van genetische methoden er verwacht worden.

Meer informatie over het CEwolf consortium, de deelnemers, de gebruikte genetische methodieken, onderzoeksresultaten en een publicatieoverzicht is te vinden op: www.senckenberg.de/CEwolf

CEWOLF

14. Bijlage 4 beschrijving van de projectpartners

Wageningen Environmental Research (WENR)
WENR streeft middels deskundig en onafhankelijk onderzoek bij te dragen aan het realiseren van een kwalitatief hoogwaardige en duurzame groene leefomgeving. Middels onderzoek wil WENR bijdragen aan het ontwikkelen en instandhouden van robuuste, vitale ecoystemen met goede onderlinge verbondenheid, aangevuld met een maatschappelijk gewenst beleid om eventuele schade en overlast te mitigeren en/of te compenseren. Wageningen Environmental Research is al geruime tijd betrokken bij de (aanstaande) terugkeer van de wolf in Nederland middels beleidsadviserend onderzoek. Producten daarvan zijn bijvoorbeeld het factfinding-rapport (Groot Bruinderink et al. 2012) en het voorstel voor een wolvenplan (Groot Bruinderink & Lammertsma 2013). In de afgelopen jaren verricht WENR in opdracht van BIJ12 de genetische monitoring en verricht locatieonderzoek en sectie in geval van een dode wolf.
Website: www.wageningenur.nl/wolven

Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO)
Het INBO is het Vlaams onderzoeks- en kenniscentrum voor natuur en het duurzame beheer en gebruik ervan. INBO-medewerkers zetelen in talloze internationale expertcommissies en specialistengroepen, waaronder IUCN Conservation Genetics Specialist Group en IUCN Large Carnivore Initiative for Europe. INBO voert de ecologische en genetische monitoring van de wolf uit in Vlaanderen, inclusief dieetanalyses en onderzoek naar het ruimtegebruik (zie o.a. Van der Veken et al. 2021) Het INBO beoordeelt schadegevallen op vee en kleinvee in het kader van predatie door wolven als deel van zijn wettelijk vastgelegde opdracht. INBO doet innovatief onderzoek naar conflictbeheersing en het beperken van impact van wolven op kleinvee (https://pureportal.inbo.be/nl/projects/rethinking-aversion-conditioning-to-reduce-conflicts-of-interest-),
staat aan de basis van het Wolvenplan Vlaanderen (Everaert et al. 2018) en communiceert met het brede publiek over wolf via diverse kanalen (bijvoorbeeld https://www.vlaanderen.be/inbo/de-wolf-in-vlaanderen-faq/, Roofdiernieuws, Mergeay 2020).
Website: www.inbo.be / https://www.natuurenbos.be/de-wolf-in-vlaanderen

Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung (SGN)
SGN coördineert het Documentatie Centrum Wolven (Dokumentations- und Beratungsstelle des Bundes für den Wolf; DBBW, www.dbb-wolf.de) waarin de nationale monitoringsgegevens worden verzameld en van waaruit beleid en handhavingsinstanties in Duitsland worden geinformeerd met betrekking tot management en monitoring van wolven. SGN is door het Bundesamt für Naturschutz (BfN) aanbevolen als nationaal referentiecentrum voor genetisch onderzoek aan de wolf. Sinds 2010 vericht SGN voor alle Duitse deelstaten het genetische onderzoek aan de wolfpopulatie. Als zodanig zijn reeds >15.000 monsters onderzocht en worden jaarlijks vele duizenden nieuwe monsters uit Duitsland en andere Europese landen genetisch onderzocht. Aangezien in Duitsland al een paar keer hybridisatie tussen wolf en hond is vastgesteld is ook daarmee ervaring. Naast nationale betrokkenheid bij het wolvendossier is SGN ook internationaal actief, onder andere via het CEwolf-consortium en de Wolf Alpine Group (https://www.kora.ch/index.php?id=330).
Website: https://www.SGN.de/de/institute/SGN-gesellschaft-fuer-naturforschung-frankfurt-main/abt-fliessgewaesseroekologie-und-naturschutzforschung/sekt-naturschutzgenetik/#content-0002_2

Pagina 16 en 17 zijn voorbeeld pagina's op landscape. Deze is belangrijk voor de positie van de bovenlijn en de paginanummering op de oneven en even pagina’s.

Wageningen Environmental Research
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T 0317 48 07 00
www.wur.nl/environmental-research

Wageningen Environmental Research
Rapport
ISSN 1566-7197

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.500 medewerkers (5.500 fte) en 12.500 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.



Uit communicatiedeel wolvendraaiboek:

Bij alle scenario's communiceren:
wat is volgens ons het geval,
wat kunnen de gevolgen zijn,
wat kunnen wij doen (handelingsruimte),
wat is het proces?

Scenario 2: De wolf is er

wat is volgens ons het geval: er is een wolf gezien
wat kunnen de gevolgen zijn: er zijn veel vragen, een wolf kan schade veroorzaken, schademoet gecompenseerd worden, er worden waarnemingen gemeld
wat is onze handelingsruimte: we hebben een wolvenplan met afspraken die we kunnenopvolgen. Dialoog aangaan, meningen begrijpen en verwachtingen delen. We zijn en blijvenin gesprek met stakeholders. Er is een communicatieloket. Er is een website met antwoordenop veel gestelde vragen en een definitie van wanneer een wolf een probleemwolf is en hoedan te handelen. De aanwezige wolven worden gevolgd (monitoring) en het publiek wordthierover geïnformeerd.
Wat is het proces: voor informatie over te nemen maatregelen en tegemoetkoming ineventuele schade kunt u bij het Faunafonds terecht, voor informatie kunt u bij WolvenInNederland terecht, waarnemingen kunt u melden bij het wolvenloket.

Tuig een informatiepunt op dat kan voorzien in een piekbehoefte, gebruik steunzenders,gebruik commerciële aanbieders van lezingen en excursies.
De (betreffende) provincies zijn initiatiefnemers en verantwoordelijk voor de communicatie.En zal moeten communiceren om vertrouwensrelatie met doelgroepen en belanghebbendente behouden.
Als het gaat om overheidsopvattingen dan moeten de provincies zenden. Maar vooralgemene informatie kan een maatschappelijke organisatie worden aangesteld. Maar deprovincies blijft verantwoordelijk.

Communicatiestrategie:

(Betreffende) provincies en het Faunafonds communiceren één duidelijke boodschap via hun eigen kanalen. Deze eenduidige boodschap wordt gemaakt in overleg met en door alle betrokken partijen en wordt op éénzelfde tijdstip gepubliceerd. Let op: bij de te plaatsen content is het van belang de juiste bronnen te vermelden en onderling naar elkaar door te verwijzen (hyperlinks, tweets, retweets).

Kernboodschappen:

De wolf komt en wat zijn de gevolgen?
De komst van de wolf is niet onverwachts – Nederland is voorbereid op de (terug)komst van de wolf
De wolf is een beschermde diersoort. Nederland dient te voldoen aan nationele en internationale verplichtingen waardoor er bepaalde maatregelen en handelingen niet uitgevoerd mogen worden
Wolf en mens kunnen goed samenleven. De wolf vermijdt in principe mensen. Wolven zijn in principe niet gevaarlijk voor de mens
Er zal schade optreden richting vee (schaap en geit). Vee is goed te beschermen. Hier zijn maatregelen voor, maar deze worden momenteel in Nederland nog niet/nauwelijks toegepast.
Hoe gaan we met problemen en kansen om?
Voor schade is/komt tegemoetkoming
Preventie is in principe effectief en van groot belang om wolven bij schapen weg te houden
Uitgezocht moet worden welke preventiemaatregelen voor Nederland bruikbaar zijn
In uitzonderingsgevallen kan ingegrepen worden
Waar kan ik met mijn vragen terecht? Wie is verantwoordelijk?

Concept persbericht:

Wolf bezocht Nederland

Rond de kerstdagen heeft een wolf afkomstig uit Mecklenburg-Vorpommern ons land bezocht. Het dier verblijft momenteel weer in het buitenland. Dit weten we dankzij een onderzoek waarbij het dier door middel van een zender gevolgd kon worden.

De provincies Drenthe, Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Overijssel zijn in december bezocht door de rondzwervende wolvin 'Naya'. Bijzonder aan dit dier was dat het in het kader van een onderzoeksproject uit Mecklenburg-Vormommern was voorzien van een zender. De Duitse onderzoeker heeft contact opgenomen met de provincies en was bereid om informatie over het dier achteraf te delen. Aangezien de wolf Nederland weer heeft verlaten beschikken de provincies niet over informatie over de actuele verblijfplaats.

Uit analyse van de route blijkt dat deze wolf met grote waarschijnlijkheid verantwoordelijk is voor aanvallen op enkele schapen in Overijssel en Noord-Brabant. Er wordt DNA onderzoek verricht om hierover definitief uitsluitsel te kunnen geven. Dit resultaat verwachten we eind januari. Schapenhouders in Nederland worden conform IPO afspraken gecompenseerd voor kosten van dode of gewonde dieren als deze door een wolf zijn aangevallen.

Door Wageningen Environmental Research is op aanwijzing van de Duitse onderzoeker achteraf een aantal locaties onderzocht waar deze wolf is geweest. Daaruit bleek dat er ook wilde prooidieren, zoals reeën, zijn gegeten.

Zenders, zoals gebruikt voor het onderzoeksproject in Mecklenburg-Vorpommern, zijn niet geschikt om schapenhouders voor rondzwervende wolven te waarschuwen. Tegen de tijd dat de informatie beschikbaar komt, en soms is er enige dagen radiostilte, is zo'n dier al weer tientallen kilometers verder.

Met de toenemende populatie wolven in Duitsland verwachten de provincies ook dit jaar een grote kans dat rondzwervende jonge wolven ons land zullen bezoeken. Of dit ook zal leiden tot vestiging valt nog niet te voorspellen. Wolven kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan het natuurlijke evenwicht door hun invloed op populaties wilde hoefdieren en zijn –ondanks hun recente toename- nog steeds een bedreigde diersoort. Wolven zijn wettelijk streng beschermd.

De provincies hanteren voor rondzwervende wolven het in 2016 vastgestelde wolvendraaiboek.

Meer informatie over de gezenderde wolf treft u op bijgaande link:

https://www.regierung-mv.de/Landesregierung/lm/Aktuell/?id=121530&processor=processor.sa.pressemitteilung

Meer informatie over het wolvendraaiboek van de provincies en afhandeling van schade aan vee treft u op de volgende link:

BIJ12/faunafonds enz.

Date : 31-10-2019 12:33:26
From : [redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@bij12.nl
Subject : Wolf dossiers

Hoi [redacted]

Ik kwam in de gegevens die je hebt opgestuurd nog 2 foutjes tegen, gevallen die aan de verkeerde provincie zijn gelabeld.

145514 Sellingen ligt in de provincie Groningen.
142521 Drogteropslagen ligt in Drenthe.

Groet, [redacted]

Verzonden vanaf Samsung-tablet.

Beheer van prooidieren van de wolf

Populaties van hoefdieren worden overal in Nederland actief beheerd, op grond van faunabeheerplannen. Het oogmerk van dit beheer is het voorkomen van schade aan gewassen, het voorkomen van problemen ten aanzien van de verkeersveiligheid of het voorkomen van onnodig lijden van zieke of gebrekkige dieren (populatiebeheer). De mens heeft daarmee invloed op het voedselaanbod voor wolven. Bij een voldoende aanbod van wilde prooien is er minder aanleiding voor wolven om gehouden vee te doden. Bij een vestiging van wolven in een nieuw leefgebied bekijkt daarom de provincie met de faunabeheereenheid welke potentiële wilde prooidieren in het gebied aanwezig zijn en in welke mate deze beschikbaar zijn voor wolven. Bij het bepalen van de omvang van prooidierpopulaties wordt zo veel mogelijk aangesloten bij de bestaande monitoring van wilde hoefdieren door de Faunabeheereenheden. Of het nodig is om op grond van de aanwezigheid van de wolf te komen tot een aanpassing van het faunabeheerplan wordt in samenspraak tussen de provincie en de faunabeheereenheid bekeken. Bij populatiebeheer, bijvoorbeeld in het geval van reeën, wordt het quotum voor afschot in de regel bepaald in samenhang met de natuurlijke mortaliteit en de mortaliteit als gevolg van aanrijdingen. Een verhoogde mortaliteit door wolvenpredatie kan in dat geval worden verdisconteerd in het afschotplan, zonder dat het onderliggende faunabeheerplan behoeft te worden aangepast. Omdat doelstanden worden bepaald in relatie tot bovengenoemde wettelijke belangen, ligt het niet voor de hand om doelstanden te verhogen om het voedselaanbod voor de wolf te verbeteren, omdat er dan schade aan deze belangen kan gaan optreden. In gebieden er wel ruimte is om het aanbod van prooidieren te verbeteren, bijvoorbeeld door zonering van het beheer, kan er na vestiging van de wolf een heroverweging van het faunabeheerplan voor prooidieren plaatsvinden.

Verder in het plan van Alterra:

Om inzicht te krijgen in potentiele conflictgebieden, bijvoorbeeld bij afwezigheid van wilde hoefdieren en ruime aanwezigheid van gehouden schapen, zou inzicht in de spreiding in gehouden dieren ook in beeld gebracht kunnen worden.

Mijn voorstel: dit weglaten.

Beheer van wilde prooidieren van de wolf

Wolven zijn gespecialiseerd in jacht op hoefdieren. In Nederland zijn ree, damhert, edelhert en wild zwijn de voornaamste potentiele prooidiersoorten. Niet al deze soorten komen overal in ons land voor. Alleen reeën leven ruim verspreid over het land, de andere soorten hebben een beperkter verspreidingsgebied en worden in delen van het land ook actief geweerd (nulstand beleid).

Vanuit het perspectief van de wolf is het aantrekkelijk als in geschikte gebieden meerdere soorten hoefdieren leven. De autonome ontwikkeling van hoefdierpopulaties in ons land en omringende landen maakt het aannemelijk dat damhert, edelhert en wild zwijn hun areaal geleidelijk verder zullen uitbreiden. Het is niet nodig om ten behoeve van de wolf dergelijke hoefdieren actief te introduceren in gebieden waar deze soorten nu nog niet voorkomen. Wel kan door provincies worden besloten om in geschikte wolvengebieden geen actief nulstandbeleid te voeren voor zich spontaan vestigende hoefdieren.

De invloed van wolven op de omvang en trend van hoefdierpopulaties is beperkt[1]. Wolven pakken vooral jonge of verzwakte dieren die geen rol spelen in de reproductie en de populatietrends van hoefdieren worden in hoofdzaak beïnvloed door aspecten als voedselaanbod of ziektes[2]. Alleen bij hoefdieren die niet van nature in ons land thuishoren (moeflon) is het aannemelijk dat de komst van wolven de populatie kan decimeren.

Populaties van hoefdieren worden overal in Nederland actief beheerd, op grond van faunabeheerplannen. Het oogmerk van dit beheer is het voorkomen van schade aan gewassen, het voorkomen van problemen ten aanzien van de verkeersveiligheid of het voorkomen van onnodig lijden van zieke of gebrekkige dieren.

De aanwezigheid van wolven doet hier niets aan af. Wolven gaan dit faunabeheer niet voor ons overnemen.

Bij beheer, bijvoorbeeld in het geval van reeën, wordt het quotum voor afschot in de regel bepaald door voorjaarstellingen en te verwachten aanwas in samenhang met de natuurlijke mortaliteit en de mortaliteit als gevolg van aanrijdingen. Een verhoogde natuurlijke mortaliteit door wolvenpredatie kan in dat geval worden verdisconteerd in het afschotplan, zonder dat het onderliggende faunabeheerplan behoeft te worden aangepast. Omdat doelstanden worden bepaald in relatie tot bovengenoemde wettelijke belangen, ligt het niet voor de hand om doelstanden te verhogen om het voedselaanbod voor de wolf te verbeteren, omdat er dan schade aan deze belangen kan gaan optreden.

Wolven kunnen wel een indirect effect hebben op het beheer van hoefdieren. In gebieden waar wolven leven passen hoefdieren hun gedrag aan. Dit wordt minder voorspelbaar voor de wolf, maar ook voor de mens (jager). Dit kan eventueel in een aantal situaties vragen om aanpassingen in de gangbare werkwijze van wildtellingen en afschotrealisatie. Of het vervolgens nodig is om op grond van de aanwezigheid van de wolf te komen tot een aanpassing van het faunabeheerplan wordt in samenspraak tussen de provincie en de faunabeheereenheid bekeken. In gebieden met territoriale wolven zal in het faunabeheerplan speciale aandacht moeten worden gevraagd voor gedetailleerde monitoring van hoefdieren, afschot en prooionderzoek.

[1] Zie bijvoorbeeld: http://www.wolf-sachsen.de/de/streckenentwicklung
[2] Zie bijvoorbeeld: http://www.isleroyalewolf.org/overview/overview/at_a_glance.html

Verder in het plan van Alterra:

Om inzicht te krijgen in potentiele conflictgebieden, bijvoorbeeld bij afwezigheid van wilde hoefdieren en ruime aanwezigheid van gehouden schapen, zou inzicht in de spreiding in gehouden dieren ook in beeld gebracht kunnen worden.

5.2.1

Wolf gefilmd in Zuidwest Drenthe

Er is opnieuw een wolf in Drenthe waargenomen. Een wildcamera van Staatsbosbeheer heeft een wolf geregistreerd in een natuurgebied in Zuidwest Drenthe. Experts van het Wolvenmeldpunt van de Zoogdiervereniging bevestigen dat het om een wolf gaat. (Eventueel quote Glenn waarom het zo overduidelijk een wolf is)

De beelden zijn gemaakt op 22 juni j.l. Het filmpje duurt zo'n 10 seconden. Op dit moment is onduidelijk of het dier nog steeds in Drenthe is, en om welke wolf het gaat. Om daarachter te komen wordt DNA-materiaal gezocht, dat goed te vinden is in uitwerpselen of bijtwonden van prooidieren.

Meldingen van sporen of waarnemingen worden verzameld bij het Wolvenmeldpunt, dat is ondergebracht bij de Zoogdiervereniging en waarvan BIJ12 namens de gezamenlijke provincies opdrachtgever is.

Veehouders in de regio kunnen deze preventieve maatregelen nemen om eventuele schade door de wolf te beperken of te voorkomen.

Wolf gesignaleerd nabij Drents-Friese Wold

Er is opnieuw een wolf in Drenthe waargenomen. Een wildcamera van Staatsbosbeheer heeft een wolf geregistreerd in de omgeving van het Drents- Friese Wold. Experts van het Wolvenmeldpunt van de Zoogdiervereniging bevestigen dat het om een wolf gaat. (Eventueel quote Glenn waarom het zo overduidelijk een wolf is)

De beelden zijn gemaakt op 22 juni j.l. Het filmpje duurt zo'n 10 seconden. Op dit moment is onduidelijk of het dier nog steeds in Drenthe is, en om welke wolf het gaat. Om daarachter te komen wordt DNA-materiaal gezocht. Bij12 zal de situatie de komende tijd monitoren.

Date : 31-10-2019 11:54:44
From : [redacted]@drenthe.nl
To : "[redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Wolf NDFF

Hoi [redacted]

Ik heb nog even verder gekeken in de tabel uit de NDFF. 5.2.1 [redacted]. Sommige waarnemingen staan er dubbel in, ook gegevens van buiten Drenthe, enz.
Om ook voor mezelf een goed overzicht te hebben maak ik een nieuwe tabel met alle Drentse gegevens goed op een rijtje. Laat die NDFF eerst maar even voor wat het is.

Groet. [redacted]

Verzonden vanaf Samsung-tablet.

Operationeel Draaiboek Wolf

Fase 1

Operationeel Draaiboek Wolf - Fase 1

In opdracht van

Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP)

Auteurs

[redacted] (Provincie Utrecht)

[redacted] (BIJ12/Unit Faunafonds)

[redacted] (Ministerie van Economische Zaken)

[redacted] (Provincie Drenthe)

[redacted] (Provincie Groningen)

[redacted] (Provincie Limburg)

Medewerking [redacted] ook noemen? Hij heeft zeker in het begin een behoorlijke bijdrage geleverd.

Versie

22 september 2015

Disclaimer

Aan opgenomen regelingen kunnen geen rechten worden ontleend. Raadpleeg de website van het IPO en BIJ12 unit Faunafonds voor de meest actuele informatie.

1. Inhoud

Inleiding 5

Voorgeschiedenis 5

Wettelijk kader 5

De wolf in Europa 6

Werkwijze 7

Bevoegdheden en mandatering 7

1. Aanwezigheid 8

Waarnemingen / Meldingen 8

Validatie 9

Verwerking en opslag van wolvenmateriaal 9

Verwerking en opslag van data 10

Rapportage 10

2. Risico's voor mensen en huisdieren 11

Voorkomen 11

Maatregelen 11

Probleemwolf 11

3. Schade 18

Voorkomen 18

Bestrijden 18

Tegemoetkomingen 18

4. Samenwerking 20

In Nederland 20

Binnen Europa 20

5. Communicatie 21

6. Vergunningen en ontheffingen 22

Flora- en faunawet 22

Transport 22

CITES 22

Wet Dieren 23

Wet op de dierproeven 23

7. Financiën 24
8. Vervolg 25
9. Stroomschema 26
Literatuur ..... **Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.**
Bijlagen 28

Inleiding

Voorgeschiedenis

Sinds 1990 komen leven er weer wolven in ons buurland Duitsland voor. Nadat daar in 2002 de eerste voortplanting werd geconstateerd heeft er een snelle uitbreiding van het leefgebied van de wolf plaatsgevonden. Het werd daardoor steeds waarschijnlijker dat er ook wolven in Nederland gesignaleerd zouden worden. Inmiddels is dat gebeurd: in 2015 verbleef een jonge wolf die geboren was in Duitsland enige dagen in de provincies Drenthe en Groningen.

Om voorbereid te zijn op de komst van de wolf in Nederland hebben rijk, provincies en Faunafonds in 2011 opdracht gegeven aan onderzoeksbureau Alterra om de mogelijke consequenties van de komst van de wolf naar Nederland te beschrijven. De Regiegroep Wolf bestaande uit vertegenwoordigers van rijk, provincies en Faunafonds heeft de uitvoering begeleid. Het rapport van Alterra verscheen in 2012 (Groot Bruinderink *et al*., 2012).

Sindsdien hebben er verschillende bijeenkomsten plaatsgevonden waarbij maatschappelijke organisaties betrokken werden (Groot Bruinderink *et al*., 2013, Linnartz & Teunissen, 2013). Bovendien heeft Alterra samen met het platform Wolven in Nederland (WiN) (Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van een aantal organisaties die de eventuele komst van de wolf in Nederland op een zorgzame manier wil begeleiden) en de universiteiten van Tilburg en Maastricht in opdracht van het rijk een 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' opgesteld (Groot Bruinderink *et al*., 2013). Dit rapport was voor de Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BAC VP) van het Interprovinciaal overleg (IPO) aanleiding om de Regiegroep Wolf opdracht te geven om een operationeel draaiboek op te stellen voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Dit operationeel draaiboek is primair bedoeld voor gebruik in relatie tot de provinciale verantwoordelijkheden met betrekking tot natuurbescherming, natuurbeheer, schadebestrijding en schade-afhandeling.

In het 'Voorstel voor een wolvenplan' wordt aangegeven dat maatschappelijke organisaties een 'wolvenbureau' ingesteld willen hebben waarin verschillende taken ten aanzien van wolven worden belegd. De BACVP heeft echter aangegeven dat er in dit stadium van de vestiging van de wolf geen wolvenbureau wordt ingesteld, maar dat de opstellers van het operationeel draaiboek onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om kennis over wolven te bundelen, bij voorkeur aansluitend bij bestaande structuren en maatschappelijke initiatieven.

De BAC VP heeft tevens besloten het initiatief om in samenspraak met betrokkenen te komen tot een communicatieplan te beleggen bij communicatiedeskundigen van provincies.

Wettelijk kader

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306). De aanwijzing heeft tot gevolg dat het doden, vangen of opzettelijk verstoren van in het wild levende wolven op grond van artikelen 9 en 10 van de Flora- en faunawet verboden is en dat het Faunafonds bevoegd is om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming in schade, veroorzaakt door wolven. Voor bestaande houders van in gevangenschap geboren en gefokte wolven wordt vrijstelling verleend van het verbod om de dieren of daarvan afkomstige producten onder zich te hebben.

Op grond van artikel 9 van de Flora- en faunawet is het verboden om een dier, behorende tot een aangewezen beschermde inheemse diersoort te doden, te verwonden of te vangen. De opzettelijke overtreding van dit verbod is een economisch delict dat op grond van artikel 2, eerste lid, van de Wet op de economische delicten wordt aangemerkt als een misdrijf.

De wolf in Europa

Afbakening, verantwoordelijkheid (risicodragers, wettelijke verplichtingen), nieuwe ontwikkelingen (groeidocument).

Wolven komen in Europa op diverse plaatsen voor: van Scandinavië tot in Spanje en Italië en vooral in Oost-Europa. In Duitsland vond de eerste voortplanting sinds lange tijd plaats in 2000 in de deelstaat Sachsen. Sindsdien is het aantal wolvenroedels in Duitsland sterk toegenomen en zijn er ruim 40 territoria bekend. In een deel van de territoria vindt ook voortplanting plaats. In de Graafschap Bentheim, nabij de Nederlandse grens, verblijft sinds 2014 een vrouwelijke wolf. De kans dat deze wolvin in Nederland kan worden aangetroffen is reëel, maar ook nakomelingen van wolven uit roedels in Nedersaksen, of zelfs verder, zouden Nederland kunnen aandoen. Uit DNA-analyse is gebleken dat de wolf die in maart 2015 gedurende enkele dagen door Noordoost-Nederland liep, afkomstig was uit een roedel uit het Duitse Munster. Ook in Frankrijk neemt het aantal wolven toe. In 2013 werd voor het eerst voortplanting geconstateerd in de Vogezen. In België werd in 2011 een wolf in de Ardennen waargenomen. Gezien de afstanden die zwervende wolven kunnen afleggen moeten we er rekening mee houden dat er ook in een groot deel van ons land zwervende wolven kunnen voorkomen. Door de realisatie van het Natuurnetwerk Nederland (voorheen Ecologische Hoofdstructuur, EHS) ontstaan verbindingen binnen Nederland maar ook aansluitingen op het Europese netwerk waardoor ook voor wolven verbindingen ontstaan met buitenlandse brongebieden. In principe komen er geen extra verbindingen voor wolven.

Het “voorstel voor een wolvenplan” onderscheidt vijf verschillende fases in de vestiging van de wolf:

fase 1: er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;

fase 2: er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;

fase 3: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;

fase 4: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;

fase 5: we bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Dit operationeel draaiboek heeft betrekking op de eerste fase, die van de situatie waarbij een zwervende wolf Nederland aan doet. Als een zwervende wolf enige tijd in dezelfde omgeving verblijft, kan dat duiden op territoriumvorming waardoor de scheiding tussen fase 1 en 2 niet altijd helder is. Wanneer duidelijk is dat een wolf zich gevestigd heeft dan gaat draaiboek fase 2 in werking. Omdat het niet bekend is of volgende fases snel zullen volgen wordt echter geadviseerd om ook voor de fases 2 tot en met 4, als er vestiging van wolven heeft plaatsgevonden, al voorbereidingen te treffen.

De fase waarin een territoriale wolf zich in een gebied voordoet wordt beschouwd als het moment dat er sprake is van wolvenleefgebied.

Werkwijze

In april 2014 is de regiegroep wolf gestart met het project dat moest resulteren in een Operationeel draaiboek voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Het 'Voorstel voor een wolvenplan' is hierbij uitgangspunt geweest. Hiertoe zijn overleggen gepland waarbij de aanbevelingen uit het' Voorstel voor een wolvenplan' uitvoerig zijn bediscussieerd en waarbij, indien noodzakelijk, ook externe deskundigen betrokken zijn. Er hebben oriënterende gesprekken plaatsgevonden met delegaties van WiN en onderzoeksbureau Alterra. Deze beide hebben voorstellen gemaakt over hun mogelijke bijdragen aan de uitvoering van het operationeel draaiboek. Deze voorstellen zijn door de regiegroep beoordeeld en, wanneer dit doelmatig was, opgenomen in het voorliggende operationeel draaiboek.Het hoofdstuk over communicatie is als een voorstel opgesteld door communicatiemedewerkers van de provincies Utrecht, Drenthe enLimburg en BIJ12..

In hoofdstuk 9 wordt schematisch aangegeven welke handelingen er in verschillende situaties noodzakelijk zijn en wie daarbij betrokken zijn.

Ten slotte bestaat een deel van de bijlagen uit protocollen die door Alterra zijn opgesteld in het kader van het 'Voorstel van een wolvenplan' Alterra heeft deze protocollen, die voor een deel ook uitgetest zijn in rollenspelen tijdens een bijeenkomst met maatschappelijke partijen, beschikbaar gesteld voor dit operationeel draaiboek. Ze zijn vrijwel ongewijzigd opgenomen in bijlagen # tot en met #. Het taxatierapport prooidier wolf van BIJ12/UnitFaunafonds, waarin een aantal protocollen zijn verwerkt, is opgenomen als bijlage #.

Op basis van praktijk ervaringen met zwervende wolven kan aanpassing van dit operationeel draaiboek noodzakelijk blijken te zijn. Het draaiboek dient daarom ook gezien te worden als een groeidocument, waarin naast tekstuitbreiding voor de volgende fasen van vestiging, ook aanvullingen en correcties zullen worden aangebracht. Er is in dit draaiboek uitgegaan van de vigerende Flora- en faunawet. Met de inwerkingtreding van de Wet Natuurbescherming in 2016, zullen er meer taken en bevoegdheden bij de provincies belegd worden. Dit zal ongetwijfeld ook aanpassingen in een volgende versie vergen.

Bevoegdheden en mandatering

Provincies zijn verantwoordelijk voor het beleid ten aanzien van wolven, tenzij expliciet is aangeven dat de verantwoordelijkheid elders ligt of naar een ander overgaat. De Unit Faunafonds van de uitvoeringsorganisatie BIJ12 draagt zorg voor de behandeling van schades en voor voorlichting met betrekking tot schadepreventie.

1. Aanwezigheid

Waarnemingen / Meldingen

Het is zinvol om een vaste plaats te hebben waar waarnemingen van wolven gemeld kunnen worden. Daarom wordt er een wolvenmeldpunt, ingericht. WiN wordt verzocht hier invulling aan te geven. BIJ12/Unit Faunafonds is opdrachtgever en zal door middel van een overeenkomst duidelijkheid scheppen over de taken en bemensing van dit wolvenloket. Voor de definitieve beoordeling van schade aan landbouwhuisdieren in relatie tot een eventuele tegemoetkoming blijft BIJ12/Unit Faunafonds verantwoordelijk. Het wolvenloket verwijst, indien het aannemelijk is dat schade aan landbouwhuisdieren door de wolf is veroorzaakt, hiervoor naar het BIJ12/Unit Faunafonds.

De deskundigheid bij het wolvenmeldpunt dient vergelijkbaar te zijn met de deskundigheid die verkregen wordt door het volgen van de instructiebijeenkomst DNA-monstername van Alterra en de cursus “Documentatie van wolvenmeldingen” welke doorLUPUS (Instituut voor Wolvenmonitoring en -onderzoek in Duitsland) aangeboden wordt.

WiN verzamelt en beoordeelt meldingen van mogelijke wolven. Alle meldingen worden ingevoerd in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF). Meldingen worden gevalideerd door de Zoogdiervereniging en zijn op detailniveau beschikbaar voor medewerkers van de provincies en BIJ12.

Validatie gebeurt in eerste instantie op basis van kenmerken die telefonisch en , per mail of via sociale media of waarnemingssites, al of niet met foto's of video's gemeld worden. Bij een serieuze verdenking van de aanwezigheid van een wolf kan ook overgegaan worden tot veld- en moleculair onderzoek om de determinatie te bevestigen. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn bij de vondst van een prooi behorend tot een wilde diersoort. Er dient dan zo snel mogelijk, bij prooidieren binnen 24 uur, DNA-materiaal veiliggesteld te worden. Ook bij de vondst van uitwerpselen waarvan het waarschijnlijk is dat die afkomstig zijn van een wolf kan genetisch onderzoek uitsluitsel bieden. Nadat door een deskundige monsters zijn genomen, kunnen prooiresten van wilde dieren achtergelaten worden in het veld. Alterra wordt gevraagd om in het veld sectie op het prooidier te verrichten. De provincie beslist, na overleg met WiN, of er opdracht wordt verstrekt voor dna onderzoek of sectie. WiN beoordeelt in overleg met de betrokken provincie of een cameraval ingezet wordt. Medewerkers van WiN of door hen geïnstrueerde deskundigen plaatsen deze cameravallen en dragen zorg voor de analyse van de beelden. (OPM. ik heb voor het plaatsen van cameravallen, dna onderzoek en explicitiet overleg met de provincie genoemd om te voorkomen dat er onderzoekskosten worden gedeclareerd die wij niet terecht vinden)

Na het vinden van een wilde prooi wordt door een deskundige de omgeving afgespeurd volgens standaard protocol (zie bijlagen ###). Er worden, ook door de deskundige, foto’s gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de prooi, detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd geslacht conditie van de prooi, doodsoorzaak, sectie in het veld (vraatbeeld en onderhuidse sporen) worden door de deskundige geregistreerd volgens het protocol.

Voor het veiligstellen en de analyse van DNA-materiaal wordt een overeenkomstgesloten door BIJ12 met WiN en Alterra.

Bij de vondst van een vers dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld. Deze besluit of technische recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of nader onderzoek wordt ingesteld. Een gevonden kadaver wordt altijd veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar het DWHC vervoerd. Alterra heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd volgens protocol (bijlage #). Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.). Dierenambulances en kantonniers (OPM: welke kantonniers, prov, rijkswaterstaat, waterschap,gemeentes?) worden vooraf door de provincie geïnformeerd over de handelswijze bij de vondst van een wolf.

De dode wolf (of rest) wordt vervoerd naar DWHC in Utrecht. In beginsel vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol (bijlage #) de vondst aan Alterra, CVI, RIVM en Naturalis zodat bij voorkeur dezelfde dag nog een gezamenlijke sectie te Utrecht kan worden verricht. DWHC heeft hierbij de leiding. Naturalis opent het dier zodat huid en skelet zoveel mogelijk intact blijven voor het prepareren/conserveren. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol (bijlage #). De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd.

Indien een wolf gevangen wordt of anderszins in handen komt, kan het aanbrengen van een zender veel informatie verschaffen over het ruimtelijk gebruik door de wolf. In eerste instantie dragen de provincies de kosten voor het beschikbaar hebben van een zender. Voor de noodzakelijke vergunningen en ontheffingen zie hoofdstuk #.

Bij persuitingen zoveel mogelijk aansluiten bij standaard omschrijvingen van de waarschijnlijkheid dat de waarneming werkelijk een wolf beterft (SCALP-criteria; zie verder verklarende woordenlijst). Persuitingen altijd uitgeven in overleg met de grondeigenaar / terreinbeheerder.

Validatie

Validatie van waarnemingen of meldingen kan op verschillende niveaus plaatsvinden. Voordat een melding in de NDFF wordt opgeslagen vindt validatie door deskundigen van de Zoogdiervereniging plaats. Weefsel- of celmateriaal wordt door Alterra gevalideerd. Altijd dient de basis voor de validatie vastgelegd te worden. Over de berichtgeving rond de gevalideerde waarneming worden, indien relevant, afspraken gemaakt met de verschillende betrokkenen, maar in ieder geval bijvoorbeeld met de gebruiker of terreinbeheerder van de grond waar de waarneming is gedaan. (? Grondgebruiker? Bij een waarneming onuitvoerbaar lijkt me, alleen bij veeaanvallen aan de orde

Verwerking en opslag van wolvenmateriaal

In de protocollen worden de instellingen genoemd die betrokken zijn bij de afhandeling bij de vondst van een wolf of wolvenprooi. De protocollen zijn in overleg met deze instellingen opgesteld. Voor een deel horen de handelingen bij de normale activiteiten. Waar het extra handelingen zijn worden er vooraf afspraken gemaakt over de vergoeding van kosten.

Bij afnemen van materiaal bij kadavers dienen altijd de nodige voorzorgsmaatregelen genomen te worden om de onderzoeker zo goed mogelijk te beschermen tegen mogelijke infecties. De protocollen, al dan niet in combinatie met standaard werkwijzen in laboratoria, voorzien hier in.

Voor de noodzakelijke documenten als vergunningen, ontheffingen en certificaten wordt verwezen naar hoofdstuk 6.

Wolven en wolvenmateriaal dient voor toekomstig onderzoek zo veel mogelijk bewaard te worden. Deels betreft dat al dan niet geprepareerd materiaal en deels betreft dat analysegegevens. In opdracht van het Ministerie van EZ werkt Alterra aan het optimaliseren van de uitwisseling van materiaal en data voor moleculair onderzoek tussen onderzoeksinstellingen in Europa. Naturalis slaat skelet en huiden op (al of niet geprepareerd als tentoonstellingsdier). Opgewerkt DNA-materiaal en weefsels worden bij Alterra, en eventueel bij Naturalis als zij daar behoefte aan hebben, beheerd.

Verwerking en opslag van data

Een onderzoek dat in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken door Alterra uitgevoerd wordt zal duidelijkheid verschaffen op welke wijze snel en effectief uitwisselen van materiaal en data voor moleculair onderzoek het best uitvoerbaar is. Hieruit zal ook moeten blijken welke rollen Senckenberg Research Institute in Duitsland en ISPRA in Italië vervullen bij nadere analyses of dat dit ook in Nederland kan plaatsvinden. Hierbij hoort ook het bevorderen dat referentiesystemen op Europees niveau zijn afgestemd en de informatie op een efficiënte manier kan worden gedeeld.

Rapportage

Voor de eerste fase is rapportage aan het ministerie van Economische Zaken in verband met de zesjaarlijkse verantwoording naar de Europese Commissie nog niet gecompliceerd. Volstaan kan worden met een melding. Wel kan rapportage van belang zijn als communicatiemiddel (zie hoofdstuk 5).

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de EC. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwervende wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschikbaar stellen aan het Rijk.

2. Risico's voor mensen en huisdieren

Voorkomen

Het ligt niet voor de hand om in de fase van zwervende wolven regio's aan te wijzen waar op voorhand de risico's voor mensen te groot zijn. In Duitsland, waar al jarenlang wolven voorkomen, is het niet noodzakelijk geweest om gebieden te vrijwaren van wolven.

Gewenning aan mensen (habituatie) van wolven, waarbij natuurlijke schuwheid verdwijnt, dient voorkomen te worden. Omdat het lokken van wolven in ten behoeve van fotografie of beleving onwenselijk is, dient hier in de communicatie aandacht aan geschonken te worden. Een algemeen verbod op het uitleggen van lokvoer lijkt op dit moment niet noodzakelijk en niet of nauwelijks handhaafbaar.

Maatregelen

Bevoegd gezag om maatregelen toe te staan of te laten nemen zijn de colleges van gedeputeerde staten van de provincies. Zij kunnen op grond van de Flora- en faunawet (of de Wet natuurbescherming, na de inwerkingtreding van deze wet) beslissen om het vangen of doden toe te staan wanneer bijvoorbeeld de openbare veiligheid in het geding is. Voor er dergelijke maatregelen genomen kunnen worden dienen andere bevredigend oplossingen te worden afgewogen. Indien die niet voorhanden zijn, dan is ingrijpen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door een wolf te vangen. Het is daarbij een optie om het dier te voorzien van een zender waardoor bij noodzaak de wolf snel opgespoord kan worden. Voor het vangen en zenderen wordt de wolf in principe verdoofd. Dit dient altijd in aanwezigheid van een dierenarts te gebeuren om adequaat te kunnen handelen bij problemen.

De enige uitzondering is een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, waarbij situatie zodanig acuut is dat het niet mogelijk is dat gedeputeerde staten een afweging maken. In zo'n geval kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (gemeentewet art 175 en 176) optreden. Doden kan met een dodelijke injectie of met het geweer plaatsvinden.

Voor gevangen wolven die niet direct teruggezet kunnen worden dient een opvanggelegenheid beschikbaar te zijn. Hoewel opvangen voor een volwassen wolf moeilijker kan zijn wordt in eerste instantie toch gekozen voor opvang. Een lijst met door het ministerie erkende opvangadressen is opgenomen als bijlage #. Voor er tot vangen wordt overgegaan dient een opvangmogelijkheid geregeld te zijn om bij noodzaak de wolf direct daarheen te kunnen brengen.

Er kan zich en situatie voordoen waarbij ingrijpen bij een gewonde wolf noodzakelijk is; bijvoorbeeld bij een aanrijding. In een dergelijk geval zal een dierenarts de afweging moeten maken of behandeling mogelijk is of niet. Bij behandeling met nazorg is dat mogelijk bij de door het Ministerie van Economische Zaken erkende opvangadressen (bijlage #). Na herstel dient de wolf weer teruggeplaatst te worden. Probleemwolf

Een probleemwolf is een wolf die zich specialiseert op vee of zich opvallend gedraagt tegenover de mens (afleggen schuwheid, agressie). Tabel # geeft richting bij het beoordelen of een wolf als probleemwolf beschouwd moet worden. Op basis van ervaringen kan het noodzakelijk zijn om deze tabel aan te passen. In Nederland en Duitsland heeft in het voorjaar van 2015 een wolf rondgezworven die weliswaar afwijkend gedrag vertoonde maar niet als een probleemwolf geclassificeerd werd. Er dient dus weloverwogen besloten te worden in hoeverre een wolf als een

probleemwolf beschouwd wordt, zeker als daaraan onomkeerbare maatregelen verbonden zijn. Uit Duitsland zijn geen gevallen bekend van probleemwolven. Indien een probleemwolf een acuut gevaar voor mensen vormt en ingrijpen noodzakelijk is kan een burgemeester besluiten het dier te laten doden. Vanwege de grote mobiliteit van wolven ligt het voor de hand om bij een probleemwolf direct op te schalen naar het niveau van de Veiligheidsregio en de beslissingsbevoegdheid daar neer te leggen [protocol probleemwolf hierop aanpassen ?] In beginsel besluit de provincie of vangen of doden aan de orde is. Enkel bij acuut gevaar kan de gemeente beslissen.

Tabel #. Omgang met probleemwolven: gedrag van wolven, oorzaak, inschatting situatie en maatregel. Gewijzigd overgenomen uit Voorstel voor een wolvenplan.

thema	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	maatregel	Juridische basis FF-wet	opmerkingen
Wolf en bebouwing	Wolf bezoekt 's nachts bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf bezoekt overdag bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf verblijft langdurig in of nabij bebouwd gebied	Divers: Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent Voedselbronnen Sociale verhouding met hond	Monitoren, mogelijk conditionerings en habituatiesprobleem, hybridisatie, letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf verjagen en eventueel zenderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	Maatregel: voorlichting publiek Wat is "langdurig"? dagen-weken? Criteria zenderen: zie elders
Wolf en mensen	Wolf vlucht niet meteen maar observeert mensen	(Jonge) wolf heeft nog geen slechte ervaring meegemaakt	Ongevaarlijk/ oppassen voor lokken en voeren	Geen/ oppassen voor habituatie	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf benadert meermaals	Mogelijk sterke voerconditionering	Kritisch, kans op habituatie,	Wolf verjagen en eventueel zenderen,	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang	Maatregel: voorlichting publiek, gebieden (tijdelijk) sluiten voor

	mensen	en habituatie	agressief gedrag en letsel mens	publiek waarschuwen niet te voeren, indien geen resultaat verwijderen	van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	publiek? Criteria zenderen: zie elders
	Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme habituatie, hondsdolheid	Gevaarlijk	Wolf verwijderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	Wie besluit? In acuut geval burgemeester/politie?
Wolf en honden	Wolf benadert meermaals mensen met honden	Ziet in hond soortgenoot	Monitoren, gevaar voor hond niet uitgesloten	Wolf verjagen en eventueel zenderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor huisdieren?	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied Maatregel: publieksvoorlichting, hond aan de lijn houden, natuurgebied sluiten voor publiek met honden Criteria zenderen: zie elders
	Wolf benadert meermaals mensen met honden en is agressief naar honden	Ziet in hond soortgenoot die zijn territorium bedreigd	Kritisch, kans op letsel hond, stressvol voor mensen	Wolf verwijderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor huisdieren?	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied Maatregel: natuurgebied sluiten voor publiek met honden
	Wolf doodt herhaaldelijk honden	Wolf heeft geleerd dat honden een makkelijke prooi zijn of ziet honden als concurrent	Kritisch, grote acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat verwijderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor huisdieren?	Maak onderscheid tussen honden in bebouwd gebied en honden in natuurgebied/buitengebied. Maatregel: natuurgebied sluiten voor publiek met honden

Wolf en vee	Wolf doodt onbeschermd vee	Normaal gedrag, wolf maakt geen onderscheid in prooisoort	Ongevaarlijk/ oppassen voor specialisatie	Preventieve maatregelen	Art 67.1.c. Aanwijzing ter voorkoming van belangrijke schade aan gewassen, vee, bossen, bedrijfsmatige visserij en wateren	Preventie gaat pas in na permanente vestiging territorium, kan voor die tijd al iets worden gedaan om specialisatie op vee te ontmoedigen?
	Wolf doodt herhaaldelijk beschermd vee	Wolf heeft geleerd dat vee makkelijke prooi is	Kritisch, hoge financiële, emotionele en acceptatieschade	Preventieve maatregelen, indien geen resultaat eventueel verwijderen afhankelijk van populatiestatus	Art 67.1.c. Aanwijzing ter voorkoming van belangrijke schade aan gewassen, vee, bossen, bedrijfsmatige visserij en wateren	Wat is "herhaaldelijk" ? Wat is hoge financiële schade? Hoe bepaal je of het om 1 en dezelfde wolf gaat?

Criteria zenderen:

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het zenderen van een wolf uiteraard interessant maar vanuit het perspectief omgaan met een 'probleemwolf' is het niet steeds nodig om een wolf te vangen en te zenderen. Zenderen dient hier geen ander doel dan het dier te kunnen identificeren en/of snel te kunnen opsporen. Het heeft in deze context nadrukkelijk geen wetenschappelijke onderzoeksdoelen. Het vangen en zenderen van een probleemwolf is aan de orde als er:

a) twijfel bestaat of het probleem wordt veroorzaakt door hetzelfde individu of dat er meerdere wolven bij (kunnen) zijn betrokken. In een dergelijk geval is het relevant om een eventuele definitieve maatregel (doden) op het juiste dier toe te passen. Het volgen van een gezenderd dier kan hiertoe bewijs leveren of juist vrijpleiten.
b) een probleemwolf wordt gevangen en wordt uitgeplaatst naar een ander leefgebied. Theoretisch voorbeeld: een dier dat ivm problemen met vee in het Zuid-Hollandse veenweidegebied daar wordt weggevangen en op de Veluwe wordt losgelaten. Het is van belang om dan te kunnen volgen of het dier zich daar (weer) richt op natuurlijke prooien of dat er sprake is van een echte vee-specialist, en ook om te kunnen volgen of het dier niet meteen terugloopt naar het gebied waaruit deze was verwijderd.

Juridische basis voor ingrijpen:

GS kunnen op basis van art 67 (aanwijzing) en 68 (ontheffing) wat doen bij beschermde dieren. Een ontheffing is gebruikelijk bij planmatig beheer, gewoonlijk op basis van een faunabeheerplan. Dat is bij een probleemwolf niet aan de orde, het gaat om meer dringende zaken. Art 67 biedt de mogelijkheid om in een aantal gevallen actief te kunnen ingrijpen (verjagen, schieten). Dat is bij een probleemwolf meer gepast. Wolf-hond conflicten zijn

lastig. De FF-wet heeft het over vee, niet over huisdieren. Volksgezondheid en openbare veiligheid draait om de veiligheid van mensen. Een wolf die een hond aanvalt is niet automatisch een risico voor de mensen.

Wolf en vee
Uitgangspunt is dat het (ook) doden van vee in beginsel normaal gedrag is voor een wolf. Er zal daarom eerder sprake zijn van probleemlocaties dan van een probleemwolf.
Ingrijpen is alleen aan de orde als wolven zich op (beschermd) vee hebben gespecialiseerd en/of zich hebben gevestigd in gebieden waar onvoldoende aanbod is van natuurlijke prooien. (Duitse situatie als referentie gebruiken? Als aandeel vee in prooien in een Nederlands gebied het dubbele is van die referentie, dan aanleiding tot actie?)

Vooraf te regelen: als een wolf ergens wordt weggevangen, waar kan/mag deze dan worden uitgezet? En is de “ontvanger” dan aansprakelijk voor eventuele problemen op de nieuwe plek? “geheime locatie?” Deze discussie speelt nu ook af en toe bij steenmarters.

Kruisingen tussen honden en wolven dienen voorkomen te worden. Maar omdat er in de huidige Europese populatie wolven rondlopen met een klein percentage erfelijk materiaal van honden, is het niet zinvol (noch uitvoerbaar) om alle niet-zuivere wolven te elimineren. Een primaire kruising (nakomeling van kruising zuivere wolf en hond) wordt beschouwd als een hybride die verwijderd dient te worden (belang schade aan flora en fauna). Bij secundaire en verdere hybriden wordt deskundig advies ingewonnen. Verwijderen van een hybride kan door wegvangen of door doden op grond van bescherming van inheemse fauna. Besluitvorming hierover vindt plaats door de provincie.

Schade

Voorkomen

Grondgebruikers zijn verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen bij dreiging van belangrijke schade door beschermde diersoorten. Omdat er nog weinig ervaring bestaat met dergelijke maatregelen ter voorkoming van wolvenschade is het zinvol om extra informatie over preventie door BIJ12/Unit Faunafonds beschikbaar te stellen. Het is aannemelijk dat grondgebruikers schade willen voorkomen of beperken.

Over het aantal schapen dat jaarlijks gedood wordt door honden, is voor de provincie Limburg informatie beschikbaar over de periode 2002 – 2012 (Hove & Penning, 2012). In die periode viel ongeveer 0,5% van de schapen van de geënquêteerde schapenhouders jaarlijks ten prooi aan een hond. Hoewel een dergelijk onderzoek niet in alle provincies hoeft te worden uitgevoerd is het wel zinvol om ook een indicatie te hebben over deze vorm van uitval in provincies die minder rijk zijn aan prooidieren. Een vergelijkbaar onderzoek in een van de noordelijke provincies en in de randstad wordt daarom aanbevolen.

Bestrijden van schade

In principe vindt er tijdens de fase van zwervende wolven geen beheer op basis van vangen of afschot plaats ter voorkoming van schade aan landbouwhuisdieren of hobbymatig gehouden dieren.

Tegemoetkomingen

Het BIJ12/Unit Faunafonds kan onder voorwaarden een tegemoetkoming verlenen voor schade veroorzaakt door beschermde inheemse diersoorten aan bedrijfsmatig geteelde landbouwgewassen of gehouden landbouwhuisdieren. Schade aan niet-bedrijfsmatig geteelde landbouwgewassen of gehouden landbouwhuisdieren is een algemeen maatschappelijk risico dat burgers geacht worden zelf te dragen.

In geval van bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren (dit dient te blijken uit de Gecombineerde Opgave bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland) die ten prooi gevallen zijn aan een wolf moet, wanneer een tegemoetkoming in de schade gewenst is, altijd een aanvraag tot tegemoetkoming BIJ12/Unit Faunafonds ingediend te worden via www.faunaschade.nl.

In het geval van aangetoonde schade door een wolf wordt er in de eerste fase een uitzondering gemaakt: er kunnen ook tegemoetkomingen worden verstrekt bij niet-bedrijfsmatig gehouden schapen en geiten. Ook hiervoor dient een aanvraag tot tegemoetkoming ingediend worden via www.faunaschade.nl.

Om DNA veilig te stellen dient de prooi bij voorkeur binnen 24 uren door een deskundige van BIJ12/Unit Faunafonds bezocht te worden om DNA-monsters te nemen. In draaiboek opnemen dat getracht wordt om alle dode prooidieren veilig te stellen voor analyse. Daarnaast wordt de omgeving afgespeurd volgens Taxatierapport prooidier wolf (zie bijlage #) en worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de prooien detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (meetlat o.i.d.). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd, geslacht, conditie van de prooi en vraatbeeld worden genoteerd. De deskundige regelt de sectie in het veld. Hierbij worden onder meer onderhuidse sporen geregistreerd en zo mogelijk de doodsoorzaak vastgesteld. Nadat de monsters zijn genomen, wordt het kadaver voor sectie naar Alterra vervoerd. De veehouder dient daarvoor een afstandsverklaring te tekenen (Bijlage #). Alterra heeft de benodigde ontheffingen om dode

landbouwhuisdieren te mogen vervoeren en machtigt de deskundige om het kadaver naar hen te vervoeren. Indien de prooi gewond is maakt de ondernemer de afweging of genezen mogelijk en kosteneffectiefrendabel is; een dierenarts wordt hierbij in opdracht van de veehouder betrokken.

BIJ12/Unit Faunafonds taxeert de schade. Aanvragen tot tegemoetkoming worden in de eerste fase volgens de beleidsregels van het Faunafonds beoordeeld, waarbij er geen eigen risico wordtberekend.Het behandelbedrag wordt terugbetaald indien de deskundige van het wolvenmeldpunt het op voorhand aannemelijk achtte dat de schade veroorzaakt was door een wolf. In de eerste fase worden preventieve maatregelen niet verplicht gesteld om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming van het Faunafonds. Een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid (blijkend uit foto's of genetisch materiaal) of zeer waarschijnlijk (blijkend uit sporen in het veld wanneer een genetische test geen uitsluitsel biedt) door een wolf is gedood. Wanneer het op grond van de sporen in het veld mogelijk om een wolf gaat, en op grond van een genetische test is een hond niet uit te sluiten, dan wordt de aanvraag afgewezen.

Indien een gehouden prooidier verwond is en behandeld is door een dierenarts, kan er bij BIJ12/Unit Faunafonds een tegemoetkoming in de kosten worden aangevraagd. Deze tegemoetkoming bedraagt maximaal de verkoopwaarde van het dier. Wanneer het dier na dierenartsbehandeling en aantoonbaar door toedoen van de wolf overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de verkoopwaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten plus de verkoopwaarde van het dier.

Over het optreden van vervolgschade is niets bekend. Er zal onderzoek opgestart worden naar ervaringen met vervolgschade in gebieden waar wolven al langer voorkomen (bijvoorbeeld veranderingen in verwerpignspercentages.

Samenwerking

In Nederland

Een wolvenbureau is op dit moment nog niet noodzakelijk. Het is echter van belang om kennis en ervaring die in Nederland aanwezig is, op een efficiënte manier te benutten. Het wolvenmeldpunt vervult samen met BIJ12/Unit Faunafonds een spilfunctie in de samenwerking binnen Nederland. Samenwerking tussen onderzoeksinstellingen binnen Nederland is geregeld door middel van de in de bijlagen opgenomen protocollen.

Binnen Europa

Bij grensoverschrijdende samenwerking is het Ministerie van Economische Zaken gesprekspartner voor andere Europese landen. Op ambtelijk niveau worden de provincies wel betrokken. Contacten van de Regiegroep Wolf met het Wolfsbüro in Duitsland zijn inmiddels gelegd en worden voortgezet. Het is zinvol om in contacten met groepen in landen waar wolven al langer verblijven kennis te vergaren over ervaringen met monitoring. Afstemming over de wijze van monitoring is wenselijk.

Het Ministerie van Economische Zaken is aangesloten bij het 'Large Carnivore Initiative Europe' en de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' onder het Verdrag van Bern, die zich onder andere bezig houdt met wolven op Europese schaal. Provincies verzoeken het Rijk om deelname aan deze overleggen voort te zetten en de provincies actief te informeren over de uitkomsten daarvan.

3. Communicatie

Aandachtspunten uit andere onderdelen:

Communicatie over de vondst van een dode wolf.

Voorlichting in relatie tot tegemoetkomingen.

4. Vergunningen en ontheffingen

Flora- en faunawet

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306). Voor beschermde inheemse diersoorten gelden een aantal verboden Afwijkingen van deze verboden kunnen onder voorwaarden worden toegestaan. Die voorwaarden zijn: het ontbreken van bevredigende alternatieven, de gunstige staat van instandhouding wordt niet belemmerd en er moet sprake zijn van een maatschappelijk belang. Het beoordelen van de gunstige staat van instandhouding zal voor in Nederland aangetroffen dieren afgemeten worden aan de gunstige staat van instandhouding van de Pools-Duitse populatie. Dit zal beschreven dienen te worden in een of meer grensoverschrijdende, regionale wolvenplannen ('population level management plans'). In beginsel zijn gedeputeerde staten bevoegd gezag voor het verlenen van ontheffingen, bijvoorbeeld wanneer deze nodig zijn ten behoeve van de openbare veiligheid.

Voor het transport van zieke of gewonde dieren ten behoeve van opvang en verzorging geldt op grond van de Flora- en faunawet een vrijstelling, neergelegd in het Besluit vrijstelling beschermde dier- en plantensoorten. Dit geldt voor vervoer waarbij binnen twaalf uren overdracht aan personen of instanties die gerechtigd zijn deze dieren onder zich te hebben.

Transport

De Regiegroep stelt lijst op van instanties die betrokken kunnen zijn bij transport van wolven of delen daarvan. Op deze lijst in ieder geval de consulenten Faunafonds.

CITES

De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. CITES-certificaten zijn gebonden aan een individu en worden niet vooraf verstrekt. Voor het vervoer van een wolf (dood of levend), ook binnen Nederland en ook als dit voor onderzoek of translocatie geschiedt, is in principe een CITES-certificaat vereist. Dat geldt ook voor producten/delen van een wolf. Bloed en weefsel vallen daar ook onder. Voor bepaalde aangewezen wetenschappelijke instellingen geldt overigens een soepel regime t.a.v. monsters van bloed, weefsel of speeksel, voor bijvoorbeeld DNA-onderzoek. Keutels en urine (die op natuurlijke wijze zijn uitgescheiden) vallen in elk geval buiten de CITES-regels. Voor in het veld gevonden wolvenkeutels zijn dus geen CITES-papieren nodig. Een CITES-certificaat is ook niet vereist voor spoedvervoer van een gewonde wolf naar een dierenarts, op voorwaarde dat het dier na behandeling weer op dezelfde plek wordt vrijgelaten.

Het transport van een dode wolf (of resten) naar een onderzoeksinstituut waar dissectie plaats vindt (bijvoorbeeld Alterra of DWHC) is 'praktisch-vrijgesteld'. Omdat het transport van een dode wolf naar een onderzoeksinstituut en het spoedtransport van een gewonde wolf naar een dierenarts in de praktijk zonder CITES-certificaat plaats kan vinden, is een certificaat pas noodzakelijk bij een vervolgtransport of opslag noodzakelijk. Certificaten kunnen worden aangevraagd bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO.

Wet dieren

Voor het vervoer van dierlijke bijproducten (materiaal van dierlijke herkomst niet bestemd voor menselijke consumptie) is een handelsdocument voorgeschreven. Door een wolf gedode landbouwhuisdieren worden op grond van de Wet dieren gezien als dierlijke bijproducten.

In Verordening (EG) nr. 1069/2009, (kortweg de basis verordening dierlijke bijproducten) is aangegeven hoe dierlijke bijproducten dienen te worden verzameld, vervoerd, verwekt of verwijderd. Als nationale bepaling (op basis van de Wet dieren) is aangegeven, dat kadavers van dieren, onvoorwaardelijk ter verwerking en verwijdering dienen te worden aangeboden bij de enig in Nederland erkende verwerkingsinrichting Rendac Son B.V., die geheel Nederland als werkgebied heeft toegewezen gekregen. Van deze verplichte aangifte, overdracht en verwerking (destructiebestel) kan worden afgeweken, indien het materiaal (de kadavers of delen daarvan) worden verzonden naar een bedrijf of inrichting die beschikt over een toestemming, om aldaar te worden gebruikt voor onderzoek of diagnose. Het vervoer gaat vergezeld van een handelsdocument in drievoud, waarbij de vervoerder en verzender ieder een kopie behouden, het origineel gaat met het kadaver of deel daarvan naar de aangewezen inrichting.

ESG-Alterra, Droevendaalsesteeg 3, 6708 PB te Wageningen, beschikt als onderdeel van de Wageningen Universiteit over een dergelijke toestemming voor het gebruik van dierlijke bijproducten voor onderzoek en diagnose. Na afloop van het onderzoek dient restmateriaal op voorgeschreven wijze alsnog te worden afgevoerd naar Rendac Son B.V.

Wet op de dierproeven

In verband met vangen en eventueel zenderen van een wolf is deze wet niet van toepassing volgens artikel 1b lid 7^{e}, indien identificatie (achterhalen herkomst) het hoofddoel is of het zenderen noodzakelijk is om op basis van het gedrag als overheid te kunnen beslissen over verdere stappen. Provincies vermelden in voorkomende gevallen in de ontheffing Wet Natuurbescherming dat vangen en verdoven en vervolgens DNA afname en zenderen ten behoeve van nadere identificatie en gedragsbeoordeling wordt toegestaan.

5. Financiën

De financiële verhouding tussen Rijk, provincies en Faunafonds inzake soortenbescherming, tegemoetkomingen in faunaschade en monitoring is in beginsel geregeld via het Natuurpact (2013).

BIJ12, unit Faunafonds, financieel gevoed door de provincies, bekostigt onderzoeken samenhangend met de afhandeling van schademeldingen. De provincies zijn verantwoordelijk voor het bekostigen van onderzoek dat nodig is om de aanwezigheid van wolven te monitoren. . Omdat deze informatie van belang is voor alle provincies zal BIJ12 als opdrachtgever optreden voor de gezamenlijke provincies.

De kosten die WiN en Alterra maken om taken uit te voeren samenhangend met verantwoordelijkheden van de provincies en het Faunafonds zullen door de provincies vergoed worden worden geraamd op € 10.000 per jaar.Het ministerie van EZ is verantwoordelijk voor het onderzoek en wetenschappelijk werk dat nodig is voor de instandhouding van de wolf in Nederland. Op grond hiervan vragen de provincies aan het ministerie om zorg te dragen voor de financiering van de werkzaamheden van Alterra ten aanzien van wolven, voor zover deze niet vallen onder de verantwoordelijkheid van de provincies.

6. Vervolg

De fase van territoriale wolven zal wellicht sneller actueel wordt dan we tot voor kort voor mogelijk hielden. In Niedersachsen is de populatie in 5 jaar toegenomen van 1 naar ten minste 5 roedels + nog 4 territoriale paren/dieren, in de afgelopen 2 jaar zijn daar 42 pups geboren die binnen de komende 2 jaar op zoek zullen gaan naar nieuw leefgebied. Daarom bevelen we aan om op korte termijn ook een operationeel draaiboek te laten opstellen voor de volgende fases.

Voor de volgende fasen is het opzetten van een monitoringssyteem van belang. In de eerste fase is een eenvoudige rapportage aan de Rijksoverheid nog voldoende; in de fase van vestiging zal gestandaardiseerde informatie beschikbaar dienen te komen. Een monitoringssytematiek en afspraken met deskundigenorganisaties kunnen daarin voorzien.

Het aanwijzen van leefgebieden is in de eerste fase niet aan de orde. Uit andere delen van Europa blijkt dat wolven goed in staat zijn om duurzaam te verblijven in een cultuurlandschap en daarom aanwijzen van leefgebieden niet noodzakelijk is. Of dit voor de Nederlandse situatie ook het geval is zal in een volgende fase afgewogen dienen te worden.

Hoewel er in het voorliggende plan van uit gegaan is dat de dichtheid aan wilde prooidieren niet van belang is in de fase van een zwervende wolf, verdient het aanbeveling om voor een volgende fase hierover in contact te treden met de Faunabeheereenheden en informatie over de verspreiding en dichtheid van de belangrijkste prooidiersoorten te bepalen. Het aanpassen van het beheer van prooidiersoorten kan mogelijk een bijdrage leveren aan het beperken van schade aan landbouwhuisdieren.

Indien zich in Nederland wolven vestigen en wellicht voortplanten kunnen deze niet los gezien worden van de grote Europese populaties. Voor in Nederland voorkomende dieren ligt het voor de hand om de dieren te beschouwen als onderdeel van de Pools-Duitse-populatie. Daarom is aansluiting bij de al bestaande initiatieven in Duitsland en Polen om een grensoverschrijdend beheerplan op te stellen.

Stroomschema

Stroomschema of beslisboom toevoegen als tekst gereed is. Opnemen onderdelen die voor alle provincies gelden en aangeven waar een provinciale invulling noodzakelijk is.

Situatie	Wie	Wat	Wanneer	Waar
Vondst gehouden prooi dood				
Vondst gehouden prooi levend				
Vondst dode prooi dood				
Vondst dode prooi levend				
Zenderen van een wolf.	Dierenarts, Onderzoeker.	Alterra vraagt ontheffing op voorhand aan.		
Doden van een wolf bij acuut gevaar.	Dierenarts.	Na instemming burgemeester.		

Literatuur

Groot Bruinderink, G. W. T. A, H. A. H. Jansman, M. H. Jacobs en M. Harms, 2012. De komst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland. Een 'factfinding study'. Alterra-rapport 2339.

Groot Bruinderink, G. W. T. A. & D. R. Lammertsma, 2013. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland. Versie 2.0. Alterra-rapport 2486.

Groot Bruinderink, G. W. T. A., D. R. Lammertsma, C. Hoon, A.Kruft & R. Lanters, 2013. De komst van de wolf in Nederland. Verlag van de workshop gehouden op 8 november 2012. Alterra-rapport 2403.
Hove, T. van den & K. Penning, 2012. Predatie op schapen in Limburg door hond of vos. Een nulmeting bij afwezigheid van grote predatoren de wolf en de lynx. Hogeschool HAS Den Bosch.

Linnartz, L. & T. Teunissen (red.), 2013. Verslag Wolvensymposium, 16 juni 2013. Wolven in Nederland.

Bijlagen

Bijlage 1

Protocol vondst dode wolf

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Sectienummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Veldvalidatie

Verricht door: Datum:
Foto's:

Omgevingssporen:
Waarnemer:
Contactgegevens:
Technisch rechercheur aanwezig:
NFI ingeschakeld:
Necrofiele entomofauna verzameld door:

Geslacht:
Omschrijving vindplaats: straat/bos/open terrein/ anders:
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's vindplaats:
Foto's wolf:
Waarnemingen aan kadaver (letsel):
Dier getransporteerd door:

Samenvatting sectie bij DWHC (sectieverslag)

Sectie op foto en ander beeldmateriaal vastgelegd door:
Transponder: Ja/Nee Transponder nummer:
Leeftijd geschat: Leeftijd jaarringen:
Geslacht:
Lichaamsmaten:
- lengte (cm)
- gewicht
- kop-staart zonder pluim:
- staart zonder pluim:

Pollenmonsters gekamd/verzameld door:
Achterpoot:
Borstomvang:
Halsomtrek:
Oor (inclusief schets):
Afstand Canini (spits-spits cm): Boven: Onder:
Uiterlijk vacht (kleur en vorm):
Staart: Schoudervlek:
Oren:

Poten
Wolfsklauwen achterpoten:
Bijzondere kenmerken:

Foto's geheel dier, kop, poten, externe wonden, röntgenfoto:
Schotwonden (in- en uitschot):
Interne verwondingen:
Röntgenfoto gemaakt door:
Maaginhoud
Gewicht:

Inhoud:	soort	vol%
	.	.
	.	.
	.	.

Ectoparasieten:
Conditie:
Doodsoorzaak:
Voortplantingsstatus:

Te verzamelen monsters (t.b.v. partijen 1 t/m 5)

1. DWHC
Alle organen in Formaline 4%; histologisch onderzoek
Optioneel Glutaaraldehyde: Elektronenmicroscopie
Monsters - 80°C (Flat bottom tube)
Long
Hart
Lever
Milt
Nier
Maag
Darm
Brein
Uterus (if)
Gonade
Beenmerg
Feces
Lesions/abcessen
Monsters -20°C
Darm
Epiphyse bot
onderkaak
(tubes)
Urine
Bloed

2. Alterra (op onderdelen samen met Naturalis)
DNA monster Alterra/Naturalis:
Uitslag DNA-analyse:
Monsters -20 °C

Lever
Nier
Vet
Alcohol: Feces (prooidieranalyse macroscopisch)
Maaginhoud (macroscopische analyse), samen met Naturalis
Isotopenonderzoek (herkomstgebied), samen met Naturalis
Baculum (lengte & gewicht)
Kies/tand incl. wortel (leeftijdsbepaling); naar Naturalis voor een micro CT scan.

3. CVI (verzameld door DWHC)

2 x anale swabs	anitibioticum resistentie
Faeces	Hepatitis
2x Lever	Hepatitis, TBC
Ln long	TBC
Milt	TBC
Maaginhoud	Intoxicatie
Onderkaak	
Botje van de poot epifyse	

4. RIVM (verzameld door DWHC)

Monsters -80°C		
Dunne darm; afgebonden;		Echinococcus multilocularis
Dunne darm;	-20°C en -80°C	
Coloninhoud		
(spoel)wormen op ethanol 70%		
Spierweefsel voorpoot (>20 g) -20C		Trichinella

5. Naturalis Zoveel mogelijk intacte huid en skelet: uiterlijk 14 dagen na sectie

Opmerkingen: Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol zichtwaarnemingen

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:
Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Plaats: Tijd: Duur waarneming:
Afstand:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Omschrijving vindplaats: straat/bos /open terrein/heide/ anders:

Methode (1): auto/fiets/lopen/aanzit/speuren/met hond/ anders:
Methode (2): blote oog/verrekijker/telescoop/camera/anders:
Zichtomstandigheden: mist/regen/helder/dag/nacht/kunstlicht
Aantal dieren: bijzondere kenmerken:
Grootte:

Staarthouding: over de rug/recht hangend/sabelvormig hangend/horizontaal/tussen de poten geklemd/onbekend
Kleur: lichte tekening: Ja/nee/onbekend/ locatie:
Gedrag:

Foto's/ filmopnamen: ja/nee
Foto's/ filmopnamen: gedaan door/te bezichtigen bij:

SCALP score:
Overige sporen: zicht/prooi/keutel/huilen/sporen (ander protocol invullen)

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol keutelvondst

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Omschrijving vindplaats: straat/bos/open terrein/ anders:

Plaats: kruising/berm/bandenspoor/midden op weg/ verhoogde plaats/nabij wilde prooi/nabij gehouden prooi/ anders:

Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's vindplaats:
Foto's keutel(s) met referentie (€ munt o.i.d.)

Ouderdom keutel: <24 uur/ 1-3 dagen/ <1 week/ >1 week
Lengte: Doorsnede: Geur:
Samenstelling macroscopisch: haren/ botmateriaal/tanden/hoeven

Samenstelling microscopisch:

DNA monster naar Alterra: Ja/ Nee
Monster doorgestuurd aan (ISPRA/Senckenberg):
Uitslag DNA-analyse Alterra:
Uitslag DNA-analyse Naturalis:
SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol huilen

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
- Betreft huilwaarnemingen van wolven zelf, niet van de mens
- Algemeen: dit laatste beperkt toepassen i.v.m. risico verstoring pups!

Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Methode: lopen/hoogzit/huilen uitgelokt/anders:

Tijd: Duur waarneming:
Geluidsopname: Ja/nee
Na te luisteren bij:
Minimaal aantal dieren: Afstand:
Richting:
SCALP score:

Andere sporen: zichtwaarneming/prooi/spoor/keutel (ander protocol invullen)

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol actief speuren

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Waarnemers: Datum:
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Afgelegde route:
Methode: auto/fiets/lopen
Weer:
Roedel(?):
Spoor gevolgd over lengte van (km):
Maximaal aantal (sub)adulte dieren: Aantal jongen:

Sporen: keutel/urine/oestrusbloed/haren/prooi/zichtwaarneming/huilen/(ander protocol invullen)

Locatie sporen:
Coördinaten: X Y

DNA monsters:
Uitslag DNA analyse:
SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol cameraval

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Verricht door: Datum:
Waarnemer: Cameratype:
Contactgegevens: Winter/zomertijd:

Plaats: Tijd: Duur waarneming:
Afstand: Aantal beelden:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Omschrijving plaats: straat/bos /open terrein/heide/ wissel/ onverhard/ anders:

Zichtomstandigheden: mist/regen/helder/dag/nacht/kunstlicht/infrarood/flits
Aantal dieren: Bijzondere kenmerken:
Grootte:

Staarthouding: over de rug/recht hangend/sabelvormig hangend/horizontaal/tussen de poten geklemd/onbekend

Kleur: Lichte tekening: Ja/nee/onbekend/ locatie:

Gedrag/looprichting:

SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol wolfsspoor

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Gemeld door:
Volgnummer:

Verricht door: Datum:
Waarnemer:
Contactgegevens:

Omschrijving vindplaats: straat/ /open terrein/ anders:
Substraat: zand/ klei/ veen/ sneeuw/ droog/vochtig/nat
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's vindplaats:
Foto's met referentie (meetlint cm): Overzicht, Spoor, Spoorgroep (4 prenten), details Enkel/ dubbelprenten:

Spoor gevolgd over lengte van (m):
Lengte poot (zonder nagel): Breedte poot:

Gang: stap/ gesnoerd spoor/ dwarsdraf/ galop
Paslengte:
Leeftijd spoor: <24 uur/ 1-3 dagen/ <1 week/ > 1 week
SCALP score:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol wolfsprooi

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Sectienummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Veldvalidatie

Verricht door: Datum:
Vertegenwoordiger Faunafonds (bij gehouden dieren):
Omgevingssporen: keutels/ haar/ prenten
Preventieve maatregelen:
Veehouder/Waarnemer:
Contactgegevens:
BRS-nummer van DR:

Soort: Geslacht:
Dode of nog levende prooi:
Bestemming nog levende prooi:
Omschrijving vindplaats: weiland, straat/bos/open terrein/ anders:

Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's omgeving, geheel dier, kop, poten, externe wonden:

Veldsectie: ja/nee Dier getransporteerd door:

Transponder: ja/nee Transponder nummer:
Oormerk:
Leeftijd geschat:
Bijzondere kenmerken:
Sleepspoor naar dekking:

Veldsectie prooidier

Bijtwonden (afstand tussen hoektanden): Krabsporen:
Versleping lichaamsdelen:
Vraatbeeld (buikholte geopend, ingewanden, botten, bloedingen etc.):
Conditie prooi:
Vermoedelijke datum/tijd van predatie:
Uitslag: Predator zeker/onzeker:

DNA monster naar Alterra/Naturalis: Ja/ Nee
Monster doorgestuurd aan (ISPRA/Senckenberg):
Uitslag DNA-analyse Alterra:
Uitslag DNA-analyse Naturalis:

SCALP score:

Huisdier (hond)/vee: verwijderen
wilde fauna: terug in natuur (cameraval)

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol gevangen wolf/aangereden wolf

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:
Gemeld door:
Volgnummer:

Veldvalidatie
Verricht door: Datum:
Foto's:
Waarnemer:
Contactgegevens:
Personeel dierenambulance:
Geautoriseerd dierenarts:
Dier gevangen door (ontheffing Ff-wet; CITES):

Soort: Geslacht:
Omschrijving plaats vangst/aanrijding: straat/bos/open terrein/ anders:
Plaats:
Waarnemingsdatum:
Coördinaten: X Y
Foto's plaats vangst/aanrijding:
Foto's wolf:
Foto's geheel dier, kop, poten, externe wonden:

Aangereden wolf:
A.
Dier ter plekke gedood (afschot)/geëuthanaseerd:
Gedood (afschot)/geëuthanaseerd door:
Kadaver wolf naar DWHC: sectie standaard protocol Bijlage 1.

B.
Nog levend dier getransporteerd/behandeld door (bevoegdheid):
Gesedeerd:
Ogen beschermd:
Wolf gerevitaliseerd:
Transponder: Ja/Nee Transponder nummer:
Plaats waar gewonde wolf is opgevangen:
Plaats waar gewonde wolf is teruggezet:

Gevangen wolf:
Gechipt:
Chipnummer:

Lichaamsmaten aangereden/gevangen wolf
Gesedeerd:
Ogen beschermd:
Leeftijd geschat:

Lengte (cm):
Kop-staart zonder pluim: Gewicht:
Staart zonder pluim:
Achterpoot:
Borstomvang:
Halsomtrek:
Oor:
Afstand Canini (spits-spits cm): Boven: Onder:
Uiterlijk vacht (kleur en vorm):
Staart:
Schoudervlek:
Oren:
Poten
Wolfsklauwen achterpoten:
Ectoparasieten:
Conditie:
Voortplantingsstatus:
Bijzondere kenmerken (incl. wonden):

Monsters
DNA bloedmonster:
Monster doorgestuurd aan:
Uitslag DNA-analyse:

Monsters -20 °C
Isotopenonderzoek (herkomstgebied)
Uitwerpselen:
Urine:
Bloed:
Monsters doorgestuurd aan:

Voorzien van zender
Type:
Frequentie:
Volgnummer:
Zender functionerend:

Opmerkingen:
Relatie overige protocollen: ja/nee

TAXATIERAPPORT WOLF

A. Grondgebruiker / veehouder

1. Naam _____
2. Adres _____
3. Postcode / woonplaats _____
4. Telefoon mobiel _____
5. Email _____
6. Relatienummer _____
7. IBAN nummer _____

B. Datum en tijd

1. Constatering schade _____
2. Ontvangst melding _____
3. Taxatie _____

C. Vindplaats

1. Plaats: _____
2. Coördinaten (X/Y): _____
3. Omschrijving locatie: O weiland O tuin O bos O dekking
   O anders, namelijk _____

D. Prooi

1. Diersoort en ras _____
2. Geslacht O man O vrouw O onbekend
3. Leeftijd _____
4. Transpondernummer O ontbreekt O _____
5. Oormerknummer O ontbreekt O _____
6. Schadeberekening O stamboek O drachtig O dubbel ARR O zwoeger
   _____
   totaal € _____

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt O ja O nee
2. Prooi van locatie verplaats O ja O nee
3. Status prooi O dood O levend
4. Fotomateriaal O omgeving O geheel dier O externe wonden O kop
   O poten O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

7. Halsslagaderbloeding aanwezig O ja O nee
8. Onderhuidse bloedingen O ja O nee
9. Sleepspoor prooi naar dekking O ja O nee
10. Versleping lichaamsdelen O ja O nee
11. Vraatbeeld _____
12. Medebenutting door aaseters O ja, aaseter(s)_____ O nee
13. Geschatte datum/tijd van predatie _____
14. Bijzondere kenmerken _____
15. Conclusie predatie O ja, predator_____ O nee

F. <u>DNA-monsters</u>

1. DNA-monster(s) bijtwond(en) nummer(s)_____ foto('s)_____
2. DNA-monster(s) omgevingssporen nummer (s)_____ foto('s)_____
3. Uitslag DNA-analyse _____
4. SCALP score (C1, C2, C3) _____

G. <u>Vervolgstappen</u>

1. Bestemming dode / levende prooi O Alterra O DWHC O dierenarts O Rendac
2. DNA monsters als pakket opsturen naar:

   Alterra – Wageningen UR
   p/a [redacted]
   Droevendaalsesteeg 3 a
   6708 PB Wageningen

H. <u>Overige aanwijzingen en opmerkingen</u>

Overige sporen, zoals zicht/prooi/keutel/ huilen/sporen (ander protocol invullen)

_____
_____
_____

Aanwijzingen veehouder / waarnemer

_____
_____
_____

Overig

_____
_____
_____

Eventuele (met redenen onderbouwde) bedenkingen aangaande deze taxatie kunt u binnen 8 dagen schriftelijk kenbaar maken aan het Bestuur van het Faunafonds, Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht.

Preventieve maatregelen

Deze preventieve maatregelen zijn overgenomen uit het "voorstel voor een wolvenplan" (Groot Bruinderink & Lammertsma, 2013). Voor meer uitleg wordt verwezen naar hoofdstuk 7 van dit rapport. Er is een nieuw rapport over preventieve maatregelen in voorbereiding (Houben & van Bommel, *in prep*.). Deze bijlage zal t.z.t. vervangen worden door de informatie die daarmee beschikbaar komt. De Commissie Onderzoek van BIJ12/Unit Faunafonds is voornemens de effectiviteit van preventieve maatregelen in Nederland te laten monitoren.

Ad hoc maatregelen ter preventie van wolvenschade

Voor het tijdelijk verjagen c.q. conditioneren van wolven zijn de volgende mogelijkheden beschikbaar:

1. optisch (vlaggetjeslijn, meestal rood).

2. akoestisch (vuurwerk, gaskanonnen).

3. mobiel waakhondenteam.

4. mobiel schriknet.

5. geur en smaak (geurgordijn, prooi behandelen met Bitrex, Conditioned Taste Aversion).

6. lichamelijk (paintball, rubberkogels, halsband GPS met elektroshock en virtual fence).

Permanente maatregelen ter preventie van wolvenschade

1. (5 draads, linten) elektrisch raster > 90cm en afstand tot de grond <20cm of

2. 90 cm hoge flexinetten (omheiningen van netten die stroom voeren) V>2000-3000V/ 1J, afstand tot de grond <20 cm of 3. gaas >1,20 m op de bodem met een spandraad afgespannen.

Lijst van opvangcentra



Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Lijst met opvangcentra die voldoen aan de beleidsregels			
Opvangcentrum	**Adres**	**Plaats**	**Diersoorten**
Friesland			
Stichting Fûgelpits Lauwersmar	Mosselbankweg 1	Moddergat	Vogels, hoefdieren, marterachtigen, 'overige zoogdieren'*
De Fûgelhelling	De Faert 1	Ureterp	Vogels, marterachtigen, reeen en 'overige zoogdieren'*
Groningen			
Stichting Dierennoodhulp en Faunaopvang	Nieuwe Kijk in't Jatstraat 18	Groningen	Vogels, marterachtigen, hoefdieren en wilde zwijnen, overige zoogdieren
Dierenopvangcentrum Groningen	Oude adorperweg 8	Groningen	Alle diersoorten, m.u.v. zeezoogdieren
Faunavisie Wildcare	D. Wierengastraat 21	Westernieland	Vogels, marterachtigen, vossen, reeen, wilde zwijnen, bevers, eekhoorns, egels, hazen en konijnen
Stichting Zeehondencrèche Lenie 't Hart	Hoofdstraat 94A	Pieterburen	gewone en grijze zeehond, klapmuts, zadel en ringelrob
Reeënopvang Westerwolde	Kanaalweg 2	Sellingen	Herten (incl. reeën)
Drenthe			
Stichting Egelopvang 't Egelhuus	Otto Zomerweg 65	Hollandscheveld	Egels
Ooievaarsbuitenstation De Lokkerij - Reestdal	Schiphorsterweg 28	De Schiphorst	Ooievaars
Overijssel			
Egelopvang Nieuwleusen	Ruitenveen 4	Nieuwleusen	Egels
Stichting Dierensteunpunt Oost-Twente	Lonnekerbrugstraat 114 A	Enschede	Vogels,marterachtige, vossen, herpetofauna en 'overige zoogdieren'*
Stichting Vogel- en Egelasiel Kampen	Bovensingel 86	Kampen	Vogels, vleermuizen en egels
Egelopvang Caspar	De Nieuwe Aanleg 24	Diepenveen	Egels
Gelderland			
Dierenambulance Nijmegen e.o.	Thijmstraat 121	Nijmegen	Vogels, eekhoorns, egels, hazen en konijnen
Ooievaarsstation Ons Genoegen	Burchtstraat 22	Rossum	Ooievaars
Roofvogelopvang Barchem	Schoneveldsdijk 10	Barchem	Roofvogels, uilen, hazen en konijnen
Stichting Eekhoorn en zijn vrienden	Van Dijkhuizenstraat 15	Nijkerkerveen	Eekhoorns, egels, hazen en konijnen
Stichting Opvang Noach	Altenseweg 21	Halle	Vogels en zoogdieren, m.u.v. zeezoogdieren
Stichting "Al wat leeft onder de Regenboog"	Vlissingsestraat 20	Eck en Wiel	Vogels, marterachtigen, vossen en 'overige zoogdieren'*
Stichting Roofvogel-, Uilen en Egelopvangcentrum	Bergakker 30	Kapel Avezaath	Roofvogels, uilen en egels
Stichting Das & Boom	Rijksstraatweg 174	Beek-Ubbergen	Dassen
Stichting S.O.S Dolfijn	Strandboulevard Oost 1	Harderwijk	Zeezoogdieren, de tandwalvissen (bruinvissen e.d.)
Flevoland			
Utrecht			
Stichting Reeënopvang Soestduinen	Soesterbergsestraat 137	Soest	Reeën & edelherten
Vogelopvang Soest	Eemweg 2E	Soest	Vogels
Stichting Vogelopvang Utrecht	Rotsoord 24a	Utrecht	Vogels
Stichting "Mens, Dier en Natuur"	Voskuilerdijk 12	Woudenberg	Vogels
Noord-Holland			
De Toevlucht	Bijlmerweide 1	Amsterdam	Vogels, marterachtigen, vossen en 'overige zoogdieren'*
Ecomare	Ruijslaan 92	De Koog (Texel)	Vogels & zeehonden
Egelopvang Dikke Prik	Westfriesedijk 35, bungalow 58	Warmenhuizen	Egels
Stichting Vleermuisopvang Noord-Holland	Middenweg 258	Heerhugowaard	Vleermuizen
Stichting Vogelrampenfonds	Kweektuinstraat 1	Haarlem	Vogels
Vogelopvang De Strandloper	Vreekesweid 34	Broek op Langedijk	Vogels
Stichting Egelbescherming Nederland	Amsterdamsestraatweg 29E-1 hoog	Naarden	Egels
Stichting Eekhoornopvang Nederland	Amsterdamsestraatweg 29E-1 hoog	Naarden	Eekhoorns
Stichting tot Instandhouding van Vogel- en Dierenopvang in Westfriesland	Broerdijk 32A	Midwoud	Vogels, marterachtigen, vleermuizen, hazen, konijnen en egels
Vogelopvangcentrum Zaanstad	Busch 2	Krommenie	Vogels en egels
Vogelasiel De Paddestoel	Jan Verfailleweg t.o. nr. 15	Den Helder	Vogels en 'overige zoogdieren'*
Stichting Egelopvang Haarlem eo	Van Oosten de Bruijnstraat 64	Haarlem	Egels
Zuid-Holland			
Stichting Vogelklas Karel Schot	Afrikaanderplein 37	Rotterdam	Vogels, marterachtigen en 'overige zoogdieren'*
Dierenambulance Gouda & Omstreken	Ambachtsstraat 11	Gouda	Vogels, egels en vleermuizen
Egelopvang Den Haag	Vivienstraat 16	Den Haag	Egels
Stichting Egelzorg Sliedrecht	Baanhoek 457	Sliedrecht	Egels
Vogel- en egelopvang Delft e.o.	Linnaeuspad 5	Delft	Vogels, herpetofauna en 'overige zoogdieren'*
Stichting ter Ondersteuning van de Dierenambulance - Vogelasiel Regio Leiden	Haarlemmerstraatweg 12	Oegstgeest	Vogels, vleermuizen, hazen en egels
Stichting Egelopvang Zoetermeer en omstreken	Spectrumsingel 50	Zoetermeer	Egels
Stichting Vogelasiel De Houtsnip	Tasmanweg 145	Hoek van Holland	Vogels
Stichtin Egelopvang Boskoop en Omstreken	Beemd 29	Boskoop	Egels
Vogelasiel "De Wulp"	Heliotrooplaan 15	Den Haag	Vogels en 'overige zoogdieren'*
Zeeland			
"De Mikke" (Vogel- en zoogdieropvang Zeeland)	Koudekerkseweg 131	Middelburg	Alle diersoorten, m.u.v. zeezoogdieren, reeen, wilde zwijnen en vossen
Noord-Brabant			
Vogelrevalidatiecentrum Zundert	Luitertweg 36A	Zundert	Vogels en 'overige zoogdieren'*
Stichting Vogelasiel Someren e.o.	Philipsbosweg 7	Lierop	Vogels
Stichting Egelopvang Roosendaal	Lavadijk 297	Roosendaal	Egels
Stichting Vleermuisopvang Oss	Vilderdijk 50	Oss	Vleermuizen
Limburg			
Stichting Egelopvang Peel & Maasstreek	Kockerseweg 81	Venlo	Eekhoorns, egels, hazen en konijnen
Stichting Reeënopvangcentrum De Leigraaf	Burg. Geradtsstraat 95	Posterholt	Reeën
Vogelasiel Bergen	Siebengewaldseweg 108	Bergen	Vogels

* Met 'overige zoogdieren' worden alle zoogdieren bedoeld die niet behoren tot de zeezoogdieren, hoefdieren, marterachtigen of vossen.
Laatst bijgewerkt: 31 maart 2014

Verklarende woordenlijst

Wolven in Nederland Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van een aantal natuurorganisaties die de eventuele komst van de wolf in Nederland op een zorgzame manier wil begeleiden. Wolven in Nederland bestaat sinds 2008. Het samenwerkingsverband bestaat uit de volgende organisaties: ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Zoogdiervereniging, Koninlijke Jagersvereniging, Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid (IVN), Natuurmonumenten, Rewilding Foundation en Studio Wolverine.

NDFF De Nationale Databank Flora en Fauna is een natuurdatabank die gegevens van planten en dieren in Nederland beheert. Momenteel bevat deze databank meer dan 90 miljoen waarnemingen. Het Natuurloket verzorgt het beheer en de exploitatie van de Nationale Databank Flora en Fauna in opdracht van BIJ12. Aan de Nationale Databank Flora en Fauna werken veel verschillende organisaties mee.

DWHC Het Dutch Wildlife Health Centre is het nationaal wildziekten centrum dat ziekten onder in het wild levende dieren in Nederland signaleert en onderzoekt, de opgedane kennis verspreidt en adviseert over eventuele risico's voor mens en dier. Het DWHC wordt op dit moment gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken (EZ), het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), en de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht.

Alterra Alterra is een kennisinstituut voor de groene leefomgeving. Alterra maakt deel uit van Wageningen University & Research Centre en levert expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan.

SCALP- Criteria Standaardaanduiding van de waarschijnlijkheid dat een waarneming betrekking heeft op een bepaalde diersoort (in dit geval de wolf). De aanduiding is ontwikkeld in het kader van het project "Status and Conservation of the Alpine Lynx Population". De volgende codes en omschrijvingen worden gebruikt:

C1: harde feiten. Een bewezen waarneming (doodvondst, levend vangst, genetisch, door een deskundige bevestigde foto van gehele dier zijkant of voorkant plus kop, telemetrie).
C2: bevestigde waarneming (door een deskundige bevestigde waarneming van sporen, prooi, uitwerpselen, foto, koor huilen).
C3: onbevestigde waarneming. Alle aanwijzingen waarbij een wolf als mogelijke veroorzaker niet is aan te wijzen of uit te sluiten (eventueel onder te verdelen in mogelijk of onwaarschijnlijk).
F: uitgesloten dat er sprake is van een wolf-gerelateerde waarneming.

WiN Wolven in Nederland is een samenwerking van Natuurmonumenten, ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Koninklijke Jagersvereniging, IVN, IFAW, Studio Wolverine, Rewilding Foundation en de Zoogdiervereniging. Wolven in Nederland zet zich in om draagvlak voor de wolf te creëren.

Wolvenmeldpunt Plaats waar waarnemingen van wolven gemeld kunnen worden. Wolven in Nederland zal verzocht worden om dit Wolvenmeldpunt in te richten en beheren.

Voorstel: Ronde Tafel Wolf

Tijdens het DvhN-debat van maandag 16 april 2018 heeft gedeputeerde Henk Jumelet aangekondigd om verder in gesprek te willen gaan over wat ons met elkaar te doen staat nu de wolf zich laat zien in onze provincie. Deze ronde tafel zal plaatsvinden op woensdagavond 23 mei 2018 in het provinciehuis.

Ronde tafel

Waarom: De wolf is een beschermde diersoort en tegelijkertijd is er zorg bij schapenhouders over de schade. De provincie Drenthe wil met betrokkenen kennis delen en in gesprek gaan over een maatregelenpakket qua beschermen én het voorkomen van schade.

Resultaat: Na deze ronde tafel hebben we in beeld welke zorgen en knelpunten er zijn en welke verwachtingen er ten aanzien van de provincie(s) leven. De input die wij deze avond ophalen, kunnen we als bouwstenen aanbieden aan IPO. Daarnaast kunnen we vaststellen wat wij, en partners, nu al zelf kunnen doen.

Deelnemers:

- Henk Jumelet, gedeputeerde provincie Drenthe, portefeuille Natuur en Toekomstgerichte Landbouw
- [redacted] LTO Nederland
- Jan Bloemerts, regiobestuurder LTO Noord, regio Noord
- [redacted] Stichting Behoud Drentse Schaapskudden
- [redacted] schaapskudde Het Stroomdal
- [redacted], Lid van de werkgroep van het Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders, [redacted]
- Schapenhouder [redacted] (Tiendeveen, heeft 4 doodgebeten schapen)
- Schapenhouder [redacted] uit Leek (heeft kuddewaakhonden)
- [redacted] Staatsbosbeheer [redacted]
- [redacted] Wageningen University & Research
- [redacted] BIJ12/Faunafonds
- [redacted] provincie Drenthe/ lid IPO werkgroep Lupus.

Wanneer: woensdag 23 mei, 19.30 – 21.30 uur (inloop vanaf 19.00 uur)

Voorstel programma

- Voorzitter Henk Jumelet opent de ronde tafel, heet iedereen welkom en geeft doel en opzet van de avond aan
- Korte voorstelronde:
  Wie zitten er aan tafel (rol/belang) en waar zou hij/zij het vanavond over willen hebben?
- Kennisdeling:
  - [redacted] (werkgroep Lupus): wat komt er op ons af en hoe zijn de rollen en taken in ons land verdeeld?
  - [redacted] (BIJ12/Faunafonds) beleid en procedures + de praktijk: ik heb een dood schaap en dan?
  - [redacted] (WUR): DNA-onderzoek: hoe gaat dat?
- Bespreken:
  - Welke zorgen en knelpunten én verwachtingen ten aanzien van de provincie(s) leven er? Bijvoorbeeld:
    - Provincie/BIJ12/Faunafonds/WUR: wat vindt men van de samenwerking, de rollen, de snelheid van taxatie, de hoogte van het schadebedrag, etc.?
    - Preventieve maatregelen:
      - Wat werkt? Wat werkt niet?
      - Wie betaalt de kosten?
    - Kennisdeling:
      - Hoe zorgen we dat de schapenhouders in Drenthe op een hoger kennisniveau komen? Welke kennisbronnen zijn er al? En willen de partners die ook mee helpen verspreiden?
- Conclusies en afspraken
  - Wat kan/wil de provincie Drenthe zelf doen en wat moet in IPO verband?
  - Zelf: uitleen elektrische rasters, hangende DNA onderzoek?
  - Zelf: digitaal platform op website voor uitwisseling informatie/documenten?
  - Zelf: herhaling enquête schapenhouders (conform ffbp) in 2019 of 2020.
  - Zelf: najaar 2018/voorjaar 2019 bijeenkomst praktische voorlichting schapenhouders? (en/of bezoek met een delegatie aan Duitsland?)
  - IPO: inbreng in discussie nieuw draaiboek m.b.t. vergoeding preventiemateriaal

Wat kunnen/willen partners voor hun rekening nemen? LTO onderzoek naar indirecte schade? Voorlichting schapenhouders? Afsluiting

Aandachtspunten ter voorbereiding:

- *Wat doen we met het signaal van indirecte schade ook vergoeden?* Wordt nu bij geen enkele andere faunaschade vergoed. Nog niet objectief meetbaar, daarmee al gauw in conflict met staatssteun. Ik voorzie in IPO verband lastige discussies met andere provincies waar andere diersoorten (ook) indirecte schade veroorzaken. Sector zelf kan onderzoek (laten) doen naar een systeem om dit meetbaar te maken. Uitkomsten daarvan kunnen de provincies op termijn meewegen in beleid.
- *Welk bestuurlijk standpunt wil Drenthe innemen m.b.t. vergoeding preventie?* Gedeputeerde Limburg heeft al gezegd dat die zich sterk wil maken voor een subsidie voor preventieve maatregelen. Wat wil Drenthe? In Limburg (als enige provincie) wordt preventie al vergoed, bijvoorbeeld raster tegen Wild zwijn bij de Meinweg. Limburg betaald het waterschap ook mee voor beverbeheer enz. Daarom is deze stap voor Limburg niet zo groot om buiten de wettelijke taken mee te willen financieren. Groningen vindt het bestuurlijk een verantwoordelijkheid van de boeren zelf. Kortom, provincies zitten lang niet op 1 lijn. Vanuit Drenthe zou ik een positieve grondhouding adviseren. Er zitten heel veel haken en ogen aan, ook met staatssteun. Dus, vanuit een positieve grondhouding voor cofinanciering bereidheid om samen met andere provincies te kijken wat er haalbaar is.
- *Willen we net als Limburg en in diverse Duitse deelstaten elektrische rasters (preventieve maatregel) uitlenen* aan schapenboer die net doodgebeten schapen heeft, gedurende periode van DNA-onderzoek? Op verschillende plaatsen in Duitsland gebeurt dit ook. Voornaamste effect: positieve houding naar overheid (biedt concrete ondersteuning aan) en gemoedsrust na de eerste schrik.
- *Wil Henk met deze groep ergens heen waar we zien hoe het er in de praktijk aan toegaat?* Welke praktijk? Kuddewaakhonden? Afrasteringen?
- *Willen we een aanbod doen om bijvoorbeeld in het najaar een bijeenkomst over preventieve maatregelen te houden voor alle schapenhouders in Drenthe?* Net als de bijeenkomst die op 18 mei wordt georganiseerd in Nijverdal? Lijkt mij nuttig om te doen. Er komen ook Duitsers naar Nijverdal om over hun ervaringen te vertellen. Die aanpak kan je ook kiezen in plaats van naar het buitenland reizen om daar te kijken.
- *Wat kan de provincie doen om schadeafhandeling proces te versnellen?*
  Zijn de verwachtingen steeds realistisch?
  Hoe snel gaat dat met andere faunaschades? Bij gewassen vindt een eindtaxatie na schademelding vaak pas maanden later plaats. Naar mijn idee gaat het bij wolven juist razendsnel.

- Welke informatie over het resultaat van 23 mei brengen wij naar buiten? Wordt de pers actief geïnformeerd? Om een 'veilige' gespreksomgeving te borgen wordt geadviseerd om pers op 23 mei niet in de zaal te laten meeluisteren. Er kan wel na afloop worden teruggekoppeld over het resultaat.

Wolf verblijft al langere tijd in Midden-Drenthe

22 mei 2018

Een wolf (Canis lupus) verblijft sinds enige maanden in natuurgebieden in Midden-Drenthe. Ook rond het Drents-Friese Wold is al enige tijd een wolf aanwezig. De langdurige aanwezigheid van de wolf in Drenthe is mogelijk de opmaat naar de definitieve vestiging van de wolf in Nederland, maar het kan ook zijn dat een wolf na een paar maanden alsnog weer verder trekt. Er is pas sprake van een territorium als de wolf langer dan een half jaar in een bepaald gebied verblijft.



Nader onderzoek

Om te bepalen of er sprake is van een mogelijk verblijf van een wolf is nader onderzoek nodig. Er zijn meerdere waarnemingen van een wolf in de omgeving van Midden-Drenthe. Het kan bij iedere waarneming om hetzelfde dier gaan, maar het kan ook steeds om een andere wolf gaan. Dat is momenteel nog niet duidelijk. Wolvendeskundige [redacted] "Er zijn meerdere camera's geplaatst om het vermoeden te bevestigen van de

meer permanente aanwezigheid van de wolf. Maar pas bij zogenaamde ‘territoriale markeringen’ zoals keutels kan er via DNA vastgesteld worden welke individuele wolf of wolven het betreft, en kan met zekerheid meer gezegd worden over een langdurig verblijf."

Beleid

Provincie Drenthe is nauw betrokken bij het verdere onderzoek naar de aanwezigheid en mogelijke vestiging van de wolf in Drenthe. De provincie is ook verantwoordelijk voor het beleid ten aanzien van de wolf in de provincie. De precieze locatie van de waarnemingen wordt niet bekend gemaakt om te voorkomen dat mensen het dier gaan zoeken en het daarmee verstoren.

Leefwijze wolf

De wolf leeft in roedels die bestaat uit een ouderpaar en hun nakomelingen van een of twee jaar oud. In hun tweede levensjaar, en soms al in het eerste, gaan wolven op zoek naar een eigen territorium en maken ze soms enorme omzwervingen op zoek naar een geschikt leefgebied en partner. Het menu van de wolf bestaat voornamelijk uit middelgrote hoefdieren zoals ree, wild zwijn en jonge edelherten. Grotere prooien zijn een te groot risico voor wolven. Een trap van bijvoorbeeld een paard kan een wolf dodelijk verwonden. Daarnaast wordt vooral door zwervende wolven ook vee, voornamelijk schapen, gegrepen. Territoriale wolven laten vee vaak met rust omdat ze hun leefgebied goed kennen en daar dan voornamelijk jagen op wilde prooien.

Schadeafhandeling

De Provincies hebben de schadeafhandeling aan vee ondergebracht bij het Faunafonds/BIJ12. Hier kunnen de schapenhouders terecht die gedupeerd zijn door schade toegebracht door wolven.

Meer informatie

Voor meer informatie over de wolf, zie de website van Wolven in Nederland.

Overleggen Wolf

nderwerp: Voorbereiding wolf

Begin: vr 19-6-2020 09:30
Einde: vr 19-6-2020 11:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Organisator van vergadering

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Wolf

Begin: wo 9-12-2020 08:00
Einde: wo 9-12-2020 09:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Organisator van vergadering

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Online bijeenkomst: preventie tegen wolf aanvallen

Begin: ma 22-3-2021 19:15
Einde: ma 22-3-2021 21:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Organisator van vergadering

Organisator: [redacted]
Verplichte deelnemers: [redacted]; Henk Jumelet; [redacted]@Staatsbosbeheer.nl; [redacted]@upcmail.nl; [redacted]@home.nl; [redacted]@[redacted].nl; [redacted]@gmail.com; [redacted]@wur.nl; [redacted]@staatsbosbeheer.nl
Optionele deelnemers: [redacted]@ooststellingwerf.nl; [redacted]@gmail.com

SkypeTeamsProperties:
{"cid":"19:meeting_ZDMxMDlmZmQtNTZmNS00ZTAyLTlhZmMtYjA1Y2RlYmVmN2Zm@thread.v2","rid":0,"mid":0,"uid":null,"private":true,"type":0}
SkypeTeamsMeetingUrl: https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_ZDMxMDlmZmQtNTZmNS00ZTAyLTlhZmMtYjA1Y2RlYmVmN2Zm%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%2208e4167c-81cc-4337-b0c6-d6efe55676c9%22%7d
SchedulingServiceUpdateUrl: https://api.scheduler.teams.microsoft.com/teams/c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13/08e4167c-81cc-4337-b0c6-d6efe55676c9/19_meeting_ZDMxMDlmZmQtNTZmNS00ZTAyLTlhZmMtYjA1Y2RlYmVmN2Zm@thread.v2/0
OnlineMeetingConfLink:
conf:sip[redacted]@drenthe.nl;gruu;opaque=app:conf:focus:id:teams:2:0!19:meeting_ZDMxMDlmZmQtNTZmNS00ZTAyLTlhZmMtYjA1Y2RlYmVmN2Zm-thread.v2!08e4167c81cc4337b0c6d6efe55676c9!c79a514efddd4604a413d82f1aa74b13
TeamsVtcTenantId: c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13
TeamsVtcConferenceId: 1297973207

Microsoft Teams-vergadering
Neem deel via uw computer of mobiele app
Klik hier om deel te nemen aan de vergadering <https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_ZDMxMDlmZmQtNTZmNS00ZTAyLTlhZmMtYjA1Y2RlYmVmN2Zm%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%2208e4167c-81cc-4337-b0c6-d6efe55676c9%22%7d>
Join with a video conferencing device
867217344@t.plcm.vc
Videovergaderings-id: 129 797 320 7
Alternatieve instructies voor bellen <https://dialin.plcm.vc/teams/?key=867217344&conf=1297973207>
Meer informatie <https://aka.ms/JoinTeamsMeeting> | Opties voor vergadering <https://teams.microsoft.com/meetingOptions/?organizerId=08e4167c-81cc-4337-b0c6-d6efe55676c9&tenantId=c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13&threadId=19_meeting_ZDMxMDlmZmQtNTZmNS00ZTAyLTlhZmMtYjA1Y2RlYmVmN2Zm@thread.v2&messageId=0&language=nl-NL>

Onderwerp: Wolf pagina

Begin: do 15-4-2021 08:00
Einde: do 15-4-2021 09:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Organisator van vergadering

Organisator:

Onderwerp: Even over Het Groot Drents Natuurkwartet (actuele versie bijgevoegd)
Locatie:Kantine

Begin: ma 11-3-2019 11:30
Einde: ma 11-3-2019 12:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator:
Verplichte deelnemers:

Onderwerp: Wolfentafel

Begin: vr 5-6-2020 13:00
Einde: vr 5-6-2020 14:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: overdracht
Locatie:TEL

Begin: do 11-6-2020 14:00
Einde: do 11-6-2020 14:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator:
Verplichte deelnemers:

Hoi

Even een momentje voor overdracht. is bereid de wolf over te pakke.

Groet,

Onderwerp: Wolf in poho

Begin: ma 22-6-2020 11:45
Einde: ma 22-6-2020 12:15

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Geannuleerd: Geannuleerd: Overleg iz. de wolf; gebiedscommissie, communicatie en hoe om te gaan met de wolf tijdens het zomerreces
Locatie:Teams ; link in notities

Begin: di 30-6-2020 17:00
Einde: di 30-6-2020 17:30
Tijd weergeven als: Vrij

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Nog niet gereageerd

Organisator: Henk Jumelet
Verplichte deelnemers: @drenthe.nl;

Urgentie: Hoog

Net met Henk afgestemd ; de afspraak komt eerst te vervallen.

en stemmen morgen met Henk af en zullen er op terug komen.

Onderwerp: Woordvoeringslijn wolf

Begin: di 14-7-2020 09:00
Einde: di 14-7-2020 13:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Woordvoeringslijn wolf

Begin: ma 20-7-2020 09:00
Einde: ma 20-7-2020 11:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: wolf

Begin: di 21-7-2020 09:00
Einde: di 21-7-2020 11:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Overleg Wolf-[redacted]/Jordan
Locatie:Kamer A.0.02

Begin: ma 27-7-2020 11:00
Einde: ma 27-7-2020 11:45

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator: Jordan Jumelet
Verplichte deelnemers: [redacted]
Optionele deelnemers: [redacted]

Hallo [redacted],

Op verzoek van Jordan een overleg voor jullie ingepland.

5.1.2e [redacted] moest ik deze datum kiezen.

Groetjes [redacted]

Onderwerp: Wolf

Begin: wo 2-9-2020 09:00
Einde: wo 2-9-2020 11:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Teamsessie DE WOLF
Locatie:Beginpunt-Westerbroeken, Elp (Inclusief Lunch)

Begin: do 3-9-2020 11:00
Einde: do 3-9-2020 13:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator: Jordan Jumelet
Verplichte deelnemers: Jordan Jumelet; [redacted]

Optionele deelnemers: [redacted]

Beste mensen,

Om 11 uur beginnen we onze teamsessie bij de uitkijktoren Holmers-Halkenbroek. buiten reikwijdte [redacted]

[redacted] Tijdens onze sessie wil ik met jullie andere ogen naar dit gebied kijken; namelijk die van de wolf.

Tijdens een korte wandeling langs een aantal relevante locaties neem ik jullie mee in het verhaal van de wolf in Drenthe; het beest zelf, onze rol vanuit de provincie, wat de komst van de wolf betekent voor de inwoners van Drenthe en hoe we daarop anticiperen. Daarnaast wil ik heel graag met jullie in gesprek over de dilemma's die de komende tijd gaan spelen; bijvoorbeeld hoe pakken we het aan als we vanuit de provincie aan de ene kant gaan sturen op meer natuurbegrazing, terwijl we aan de andere kant ook verantwoordelijk zijn voor de wolf die in datzelfde gebied rondloopt. Maar boven alles is het de bedoeling dat we een gezellige ochtend hebben met z'n allen en bijpraten over wat ons bezig houdt.

Het is de bedoeling dat we rond 12 uur weer terug zijn bij ons startpunt om een lunch te genieten.

buiten reikwijdte [redacted]

Tot dan!

[redacted]

buiten reikwijdte [redacted]

buiten reikwijdte [redacted]

[redacted]

Onderwerp: Wolf

Begin: wo 16-9-2020 09:00
Einde: wo 16-9-2020 10:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Voorbereiding wolf RTV

Begin: ma 21-9-2020 10:00
Einde: ma 21-9-2020 10:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Organisator van vergadering

Organisator: [redacted]
Verplichte deelnemers: [redacted]

Onderwerp: Overleg Aanpak Wolf (Gewijzigde versie)
Locatie:Kamer A.0.06 (LET OP wijziging kamer)

Begin: wo 23-9-2020 13:00
Einde: wo 23-9-2020 13:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator: Jordan Jumelet
Verplichte deelnemers: [redacted]

Hallo Ladies,

21-09; Half uurtje eerder en kamer gewijzigd.

Tevens een MS-teams link in de afspraak gezet voor [redacted]

21-09; gewijzigde datum op verzoek, tevens wijziging kamer.

Groetjes [redacted]

Deelnemen aan Microsoft Teams-vergadering <https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_Mzk3NjJjYmQtMmU1NC00NzA4LWJjZTEtYjU1NzQ2YzJiNjkz%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%2278bd5dc4-b0b9-4649-80d8-da8a89e5a880%22%7d>

Meer informatie over Teams <https://aka.ms/JoinTeamsMeeting> | Opties voor vergadering <https://teams.microsoft.com/meetingOptions/?organizerId=78bd5dc4-b0b9-4649-80d8-da8a89e5a880&tenantId=c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13&threadId=19_meeting_Mzk3NjJjYmQtMmU1NC00NzA4LWJjZTEtYjU1NzQ2YzJiNjkz@thread.v2&messageId=0&language=nl-NL>

Onderwerp: Projectoverleg Wolf
Locatie:MS Teams

Begin: do 8-10-2020 11:00
Einde: do 8-10-2020 12:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator: [redacted]
Verplichte deelnemers: [redacted]

N.a.v. overleg. 23 september.

Deelnemen aan Microsoft Teams-vergadering <https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_MTk5N2U1MWItOTYxZi00MjhlLTliYTQtOTdhMjVjNmJmZDE5%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%22187baf9b-865b-4607-a2c0-069183f5552a%22%7d>
Meer informatie over Teams <https://aka.ms/JoinTeamsMeeting> | Opties voor vergadering <https://teams.microsoft.com/meetingOptions/?organizerId=187baf9b-865b-4607-a2c0-069183f5552a&tenantId=c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13&threadId=19_meeting_MTk5N2U1MWItOTYxZi00MjhlLTliYTQtOTdhMjVjNmJmZDE5@thread.v2&messageId=0&language=nl-NL>

Onderwerp: Wolf

Begin: wo 4-11-2020 09:00
Einde: wo 4-11-2020 10:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Uitnodiging Wolf

Begin: wo 2-12-2020 11:00
Einde: wo 2-12-2020 13:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Wolf

Begin: wo 3-2-2021 13:00
Einde: wo 3-2-2021 14:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Wolf

Begin: do 18-2-2021 08:00
Einde: do 18-2-2021 09:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: poho wolf

Begin: ma 1-3-2021 11:40
Einde: ma 1-3-2021 12:10

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: wolfbijeenkomst voorbereiden

Begin: wo 10-3-2021 10:00
Einde: wo 10-3-2021 12:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Wolf bevestiging

Begin: di 16-3-2021 13:00
Einde: di 16-3-2021 14:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Voorbereiding wolf bijeenkomst 22 maart
Locatie: Microsoft Teams-vergadering

Begin: wo 17-3-2021 16:00
Einde: wo 17-3-2021 17:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Organisator van vergadering

Organisator: [redacted]
Verplichte deelnemers: Harry Oosterman; [redacted]@wur.nl; [redacted]

Dag allen,

Op maandag 22 maart staat de bijeenkomst over de wolf gepland voor Drentse schapen-en geitenhouders. Het lijkt me goed om vóór die tijd even samen af te stemmen wie wat gaat vertellen en hoe. Zodat we alle aanwezigen goed kunnen voorzien van de juiste informatie. Daarom stuur ik jullie deze uitnodiging voor een overleg.

Hartelijke groeten,

[redacted]

Provincie Drenthe

Microsoft Teams-vergadering

Neem deel via uw computer of mobiele app

Klik hier om deel te nemen aan de vergadering <https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_NWY5NTA4N2ItMjQ5OC00NjRmLTgxNDctYTQ2NjVjYjI1MWYz%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%2208e4167c-81cc-4337-b0c6-d6efe55676c9%22%7d>

Join with a video conferencing device

867217344@t.plcm.vc <mailto:867217344@t.plcm.vc>

Videovergaderings-id: 125 779 819 4

Alternatieve instructies voor bellen <https://dialin.plcm.vc/teams/?key=867217344&conf=1257798194>

Meer informatie <https://aka.ms/JoinTeamsMeeting> | Opties voor vergadering <https://teams.microsoft.com/meetingOptions/?organizerId=08e4167c-81cc-4337-b0c6-d6efe55676c9&tenantId=c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13&threadId=19_meeting_NWY5NTA4N2ItMjQ5OC00NjRmLTgxNDctYTQ2NjVjYjI1MWYz@thread.v2&messageId=0&language=nl-NL>

Onderwerp: Regiodeal en wolf

Begin: do 24-6-2021 10:30
Einde: do 24-6-2021 11:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: wolf en Regiodeal

Begin: do 24-6-2021 10:30
Einde: do 24-6-2021 12:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Overleg wolf
Locatie: Microsoft Teams-vergadering

Begin: ma 15-11-2021 15:00
Einde: ma 15-11-2021 15:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator: [redacted]
Verplichte deelnemers: [redacted]

Microsoft Teams-vergadering

Deelnemen op uw computer of via de mobiele app

Klik hier om deel te nemen aan de vergadering <https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_ZWYwZTg5ZTgtNGU4OS00ZWUwLWJmM2YtNGVkNzczMjI0NjBh%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%22763486b0-d556-456d-acc6-3ec0fc22dd21%22%7d>

Deelnemen met een apparaat voor videovergaderingen

867217344@t.plcm.vc <mailto:867217344@t.plcm.vc>

Videovergaderings-id: 127 673 612 0

Alternatieve VTC-instructies <https://dialin.plcm.vc/teams/?key=867217344&conf=1276736120>

Meer informatie <https://aka.ms/JoinTeamsMeeting> | Opties voor vergadering <https://teams.microsoft.com/meetingOptions/?organizerId=763486b0-d556-456d-acc6-3ec0fc22dd21&tenantId=c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13&threadId=19_meeting_ZWYwZTg5ZTgtNGU4OS00ZWUwLWJmM2YtNGVkNzczMjI0NjBh@thread.v2&messageId=0&language=nl-NL>

Onderwerp: Wob wolf

Begin: di 7-12-2021 15:00
Einde: di 7-12-2021 16:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Wolf

Begin: di 14-12-2021 15:30
Einde: di 14-12-2021 16:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Overleg WOLF-rollen/taken (Gewijzigde versie)
Locatie: Microsoft Teams-vergadering

Begin: wo 15-12-2021 12:30
Einde: wo 15-12-2021 13:00
Tijd weergeven als: Voorlopig

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Nog niet gereageerd

Organisator: Jordan Jumelet
Verplichte deelnemers: [redacted]

Hallo [redacted] en Jordan,

09-12; Helaas moet ik het overleg verplaatsen naar volgende week. Helaas is er geen ander moment waarop jullie agenda's overeenkomen.

Op verzoek van [redacted] een overleg Wolf ingepland. MS-teams link is bijgevoegd.

Groetjes [redacted]

Microsoft Teams-vergadering

Deelnemen op uw computer of via de mobiele app

Klik hier om deel te nemen aan de vergadering <https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_MTE4YzBiNWQtMDg2ZS00ZTI2LWJiZDEtYWQ5NDhjOGQxZDk4%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%2278bd5dc4-b0b9-4649-80d8-da8a89e5a880%22%7d>

Deelnemen met een apparaat voor videovergaderingen

867217344@t.plcm.vc <mailto:867217344@t.plcm.vc>

Videovergaderings-id: 126 802 358 1

Alternatieve VTC-instructies <https://dialin.plcm.vc/teams/?key=867217344&conf=1268023581>

Meer informatie <https://aka.ms/JoinTeamsMeeting> | Opties voor vergadering <https://teams.microsoft.com/meetingOptions/?organizerId=78bd5dc4-b0b9-4649-80d8-da8a89e5a880&tenantId=c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13&threadId=19_meeting_MTE4YzBiNWQtMDg2ZS00ZTI2LWJiZDEtYWQ5NDhjOGQxZDk4@thread.v2&messageId=0&language=nl-NL>

Onderwerp: Wolf

Begin: di 21-12-2021 11:00
Einde: di 21-12-2021 12:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator: [redacted]

Onderwerp: Info en comm wolven (belt)

Begin: do 18-6-2020 15:00
Einde: do 18-6-2020 16:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Organisator van vergadering

Organisator:
Verplichte deelnemers

Onderwerp: Wolvenstuk communicatie

Begin: wo 24-6-2020 09:00
Einde: wo 24-6-2020 10:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Wolventafel

Begin: vr 26-6-2020 13:00
Einde: vr 26-6-2020 14:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Organisator:

Onderwerp: Teamsessie DE WOLF
Locatie: Beginpunt-Westerbroeken, Elp (Inclusief Lunch)

Begin: do 3-9-2020 11:00
Einde: do 3-9-2020 13:30

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator: Jordan Jumelet
Verplichte deelnemers: Jordan Jumelet;

[redacted]
Optionele deelnemers: [redacted]

Beste mensen,

Om 11 uur beginnen we onze teamsessie bij de uitkijktoren Holmers-Halkenbroek. buiten reikwijdte [redacted]

[redacted] Tijdens onze sessie wil ik met jullie andere ogen naar dit gebied kijken; namelijk die van de wolf.

Tijdens een korte wandeling langs een aantal relevante locaties neem ik jullie mee in het verhaal van de wolf in Drenthe; het beest zelf, onze rol vanuit de provincie, wat de komst van de wolf betekent voor de inwoners van Drenthe en hoe we daarop anticiperen. Daarnaast wil ik heel graag met jullie in gesprek over de dilemma's die de komende tijd gaan spelen; bijvoorbeeld hoe pakken we het aan als we vanuit de provincie aan de ene kant gaan sturen op meer natuurbegrazing, terwijl we aan de andere kant ook verantwoordelijk zijn voor de wolf die in datzelfde gebied rondloopt. Maar boven alles is het de bedoeling dat we een gezellige ochtend hebben met z'n allen en bijpraten over wat ons bezig houdt.

Het is de bedoeling dat we rond 12 uur weer terug zijn bij ons startpunt om een lunch te genieten.

buiten reikwijdte [redacted]

Tot dan!

[redacted]

buiten reikwijdte [redacted]

[redacted]

[redacted]

Onderwerp: Wolvenoverleg
Locatie: MS-Teams

Begin: do 5-11-2020 13:00
Einde: do 5-11-2020 14:00

Terugkeerpatroon: (geen)

Vergaderingsstatus: Geaccepteerd

Organisator: [redacted]
Verplichte deelnemers: [redacted]

Vervolg van overleg 8 oktober

Microsoft Teams-vergadering
Neem deel via uw computer of mobiele app
Klik hier om deel te nemen aan de vergadering <https://teams.microsoft.com/l/meetup-join/19%3ameeting_Y2QzMzZmNjgtZDJkOC00YWFmLWIzZDAtNWM3NGYwNTU0Yjky%40thread.v2/0?context=%7b%22Tid%22%3a%22c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13%22%2c%22Oid%22%3a%22187baf9b-865b-4607-a2c0-069183f5552a%22%7d>
Meer informatie <https://aka.ms/JoinTeamsMeeting> | Opties voor vergadering <https://teams.microsoft.com/meetingOptions/?organizerId=187baf9b-865b-4607-a2c0-069183f5552a&tenantId=c79a514e-fddd-4604-a413-d82f1aa74b13&threadId=19_meeting_Y2QzMzZmNjgtZDJkOC00YWFmLWIzZDAtNWM3NGYwNTU0Yjky@thread.v2&messageId=0&language=nl-NL>

Date : 16-9-2019 09:12:11
From : "[redacted]"
To : "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Wolfcenter Dörverden

https://www.wolfcenter.de/

Ik stel voor dat we op 2 oktober naar Duitsland gaan. Het is ongeveer 3 uur rijden, dus als we om 8 uur vertrekken kunnen we er redelijkerwijs voor de eerste rondleiding zijn.

[redacted] wil jij het vervoer verzorgen?

Groet, [redacted]

II.2.2.1 Het hoofddoel identificeren (merken) van dieren
De Wet op de dierproeven is niet van toepassing op 'praktijken die als hoofddoel hebben het identificeren van het dier (artikel 1b,7e). In het veldonderzoek is 'merken/identificeren' van dieren één van de belangrijkste en misschien wel de meest gebruikte onderzoeksstrategie. Voor een juiste interpretatie van dit artikel is het van belang wat de wetgever heeft bedoeld met 'praktijken', 'hoofddoel' en wat onder 'identificeren' dient te worden verstaan.
Met 'praktijken' (de vertaling van het Engelse 'practices') worden 'handelingen' bedoeld.
Voor de interpretatie van 'hoofddoel' wordt uitgegaan van de situatie dat als er bij het doel van de handeling sprake is van één van de 'Wod-doelstellingen' in artikel 1c 'identificeren' niet als hoofddoel wordt beschouwd. Bij het merken van wilde dieren in het kader van de doelstelling ' fundamenteel onderzoek', 'onderzoek gericht op de bescherming van een soort' of 'bescherming van het milieu in het belang van de gezondheid of het welzijn van mens of dier' is 'identificeren' dus niet het hoofddoel maar 'het middel'.
Onder 'hoofddoel identificeren' valt in ieder geval wel het identificeren/merken van niet experimentele dieren in het kader van kolonie- en kudde beheer/regulaire dierhouderij. Situaties waarbij er bij het merken van wilde dieren in hun biotoop sprake is van 'hoofddoel identificeren' komen niet of slechts zeer zelden voor.

Als het identificeren/merken van het dier uitgevoerd wordt in het kader van één van de doelen zoals beschreven in artikel 1c van de Wod (paragraaf II.2.3) is er geen sprake van 'hoofddoel identificeren' geldt artikel 1b,7e dus niet en is de Wod dus wel van toepassing.

Op het moment dat er wel sprake is van hoofddoel identificeren (artikel 1b lid 7 is van toepassing) is er geen sprake van een vergunningplichtige dierproef zelfs in de situatie dat er voor dit 'identificeren' gebruik gemaakt wordt van anesthesie en/of met dit 'identificeren' de ongerief drempel volgens de definitie van een dierproef wordt overschreden.
Voorbeeld: Het aanbrengen van een oormerk bij een in het wild lopende Schotse Hooglander valt buiten de kaders van de Wod (verplicht onderdeel van 'reguliere houderij'). Het aanbrengen van een oormerk bij een in het wild levend wild zwijn/hert zou wel als dierproef worden aangemerkt.

II.2.3 Doelstellingen waarvoor dierproeven mogen worden uitgevoerd.
Artikel 1c beschrijft de doelen waarvoor dierproeven mogen worden uitgevoerd (dikgedrukt zijn de voor veldwerk meest relevante doelen).
Artikel 1c
Onverminderd artikel 2, tweede en derde lid, worden dierproeven slechts in verband met de volgende doeleinden verricht:
a. fundamenteel onderzoek;
b. translationeel of toegepast onderzoek met een van de volgende doelstellingen:
– de vermijding, voorkoming, diagnose of behandeling van ziekten, gezondheidsstoornissen of andere afwijkingen, dan wel de gevolgen daarvan, bij mensen, dieren of planten,
– de beoordeling, opsporing, regulering of wijziging van fysiologische toestanden bij mensen, dieren of planten, of
– het welzijn van dieren en de verbetering van de productieomstandigheden voor dieren die met het oog op landbouwdoeleinden worden gefokt;
c. elke in onderdeel b genoemde doelstelling, tijdens de ontwikkeling, vervaardiging of beproeving van de kwaliteit, doeltreffendheid en veiligheid van geneesmiddelen, levensmiddelen en diervoeders en andere stoffen of producten;
d. bescherming van het milieu in het belang van de gezondheid of het welzijn van mens of dier;

e. onderzoek gericht op het behoud van de soort;
f. hoger onderwijs of opleiding voor het verwerven, op peil houden of verbeteren van beroepsvaardigheden;
g. forensisch onderzoek.

Uit het wolvenplan:

4.4.2.2 Wet op de dierproeven

In verband met vangen en eventueel zenderen van een wolf is deze wet niet van toepassing volgens artikel 1b lid 7e, indien identificatie (achterhalen herkomst) het hoofddoel is of het zenderen noodzakelijk is om op basis van het gedrag als overheid te kunnen beslissen over verdere stappen. Provincies vermelden in voorkomende gevallen in de ontheffing Wet natuurbescherming dat vangen en verdoven en vervolgens DNAafname en zenderen ten behoeve van nadere identificatie en gedragsbeoordeling wordt toegestaan. Als er sprake is van het vangen en zenderen van een wolf voor puur wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden dan kan de Wet op de dierproeven wel van toepassing zijn. Het Rijk is in die situatie bevoegd gezag voor het verlenen van toestemming.

De discussie draait dus om de vraag of het vangen/zenderen tbv identificatie een doel is of een middel. De handreiking maakt m.i. niet voldoende duidelijk hoe het begrip “identificatie” wordt uitgelegd. In onze benadering is identificatie primair gericht op de vraag: is het dier een wolf en zo ja, welk individu? Als de uitkomst daarvan bekend is kan de provincie besluiten over verdere stappen. Onderzoek is niet op voorhand het plan.

Volgens het wolvenplan zou het zenderen voor gedragsbeoordeling mogelijk zijn, dit kan ook worden uitgelegd als **d. bescherming van het milieu in het belang van de gezondheid of het welzijn van mens of dier;**

MEMO

Aan : gedeputeerden Munniksma en Brink
Afschrift : Charles Hussels, Bert Gosselink
Van : [redacted] (toestelnummer: [redacted]
Datum : 7 mei 2014
Onderwerp : anticiperen op komst van de wolf

Begin april zijn er in Duitsland, dicht bij de Nederlandse grens, twee zekere waarnemingen van wolven verricht. Hierover is al het nodige in de pers bericht.
Gelet op de actieradius van een wolf is de kans groot dat ze binnen afzienbare tijd ook in Drenthe opduiken.

De provincies (IPO) en EZ hebben vorig jaar een wolvenplan laten maken door Alterra. Daar vloeien acties uit voort voor de korte en langere termijn. Het Rijk richt zich op het wettelijk borgen van de bescherming van de wolf, de provincies staan aan de lat voor o.a. schadevergoeding en communicatie.

Communicatie

Ik voorzie dat de wolf wellicht sneller verschijnt dan een interprovinciaal communicatieplan. Om onze communicatiemedewerkers niet met de mond vol tanden te laten staan heb ik een documentje dat is gemaakt door IPO-EZ voor de Drentse situatie wat aangevuld en aangepast. Dat stuur ik mee ter informatie. Met EZ is afgesproken dat dit nu nog niet “actief” naar buiten gaat (dus niet op een website zetten) maar dat dat pas aan de orde is als er daadwerkelijk een 100% zekere waarneming van een wolf in Nederland is gedaan.

Schadevergoeding

Uitgangspunt (geld voor alle faunaschade): Eigenaar zelf verantwoordelijk voor preventieve maatregelen.
Uitleggen verschil tussen nieuw en oud beleid. Relatie fauna fonds en huidige stand van zaken.

Bij (landbouw-)schade bestaat de mogelijkheid om deze via het faunafonds te laten taxeren en vergoeden. Daarbij Landbouwers hoeven nu ook nog geen preventieve maatregelen te nemen om voor een schadevergoeding in aanmerking te komen als een wolf vee heeft gedood.

Argumenten om iets extra’s te doen

Tussen het moment van melding (bijvoorbeeld vondst doodgebeten schaap) en het moment dat uitkomst van onderzoek bekend is (is een schaap daadwerkelijk door een wolf gedood?) zal de nodige tijd zitten. Er moet door middel van DNA-analyse en ander sporenonderzoek worden vastgesteld of een claim op een wolvenaanval terecht is of dat het dier op andere manier is omgekomen.
Het is onbekend hoe lang dit onderzoek kan duren, ik reken op minstens een week, mogelijk langer.
De kans bestaat dat in deze onderzoeksperiode maatschappelijke onrust ontstaat.
Een dergelijke onrust kan mogelijk worden verkleind door als provincie concreet te tonen dat we op de komst van de wolf hebben geanticipeerd. Dat doen we door elektrisch gaas beschikbaar te stellen.

VTH kan binnen 24 uur elektrische flexnetten met een schrikdraadapparaat plaatsen waarmee een gebied effectief kan worden beschermd tegen aanvallen van een wolf. Dit materiaal kan gratis worden uitgeleend aan schapenhouders die in afwachting zijn van nader onderzoek aan een dood schaap. Daarmee voorkomen we dat op dezelfde plaats binnen korte tijd herhaalde aanvallen kunnen plaatsvinden en heeft de veehouder in kwestie wat dat betreft ook even “rust”. Zo ontstaat er bij een eventuele wolf ook geen leereffect (“hier kan je gemakkelijk een prooi vinden”). Na uitslag van het onderzoek wordt het gaas weer ingeleverd.

Vraag aan gedeputeerden

Instemmen met deze aanpak

MEMO

Aan : gedeputeerden Munniksma en Brink
Afschrift : Charles Hussels, Bert Gosselink
Van : [redacted] (toestelnummer [redacted]
Datum : 7 mei 2014
Onderwerp : anticiperen op komst van de wolf

Begin april zijn er in Duitsland, dicht bij de Nederlandse grens, twee zekere waarnemingen van wolven verricht. Hierover is al het nodige in de pers bericht.
Gelet op de actieradius van een wolf is de kans groot dat ze binnen afzienbare tijd ook in Drenthe opduiken.

De provincies (IPO) en EZ hebben vorig jaar een wolvenplan laten maken door Alterra. Daar vloeien acties uit voort voor de korte en langere termijn. Het Rijk richt zich op het wettelijk borgen van de bescherming van de wolf, de provincies staan aan de lat voor o.a. schadevergoeding en communicatie.

Ik voorzie dat de wolf wellicht sneller verschijnt dan een interprovinciaal communicatieplan. Om onze communicatiemedewerkers niet met de mond vol tanden te laten staan heb ik een documentje dat is gemaakt door IPO-EZ voor de Drentse situatie wat aangevuld en aangepast. Dat stuur ik mee ter informatie. Met EZ is afgesproken dat dit nu nog niet “actief” naar buiten gaat (dus niet op een website zetten) maar dat dat pas aan de orde is als er daadwerkelijk een 100% zekere waarneming van een wolf in Nederland is gedaan.

Bij (landbouw-)schade bestaat de mogelijkheid om deze via het faunafonds te laten taxeren en vergoeden. Landbouwers hoeven nu ook nog geen preventieve maatregelen te nemen om voor een schadevergoeding in aanmerking te komen als een wolf vee heeft gedood.

Tussen het moment van melding (bijvoorbeeld vondst doodgebeten schaap) en het moment dat uitkomst van onderzoek bekend is (is een schaap daadwerkelijk door een wolf gedood?) zal de nodige tijd zitten. Er moet door middel van DNA-analyse en ander sporenonderzoek worden vastgesteld of een claim op een wolvenaanval terecht is of dat het dier op andere manier is omgekomen.
Het is onbekend hoe lang dit onderzoek kan duren, ik reken op minstens een week, mogelijk langer.
De kans bestaat dat in deze onderzoeksperiode maatschappelijke onrust ontstaat.
Een dergelijke onrust kan mogelijk worden verkleind door als provincie concreet te tonen dat we op de komst van de wolf hebben geanticipeerd. Dat doen we door elektrisch gaas beschikbaar te stellen.

VTH kan binnen 24 uur elektrische flexnetten met een schrikdraadapparaat plaatsen waarmee een gebied effectief kan worden beschermd tegen aanvallen van een wolf. Dit materiaal kan gratis worden uitgeleend aan schapenhouders die in afwachting zijn van nader onderzoek aan een dood schaap. Daarmee voorkomen we dat op dezelfde plaats binnen korte tijd herhaalde aanvallen kunnen plaatsvinden en heeft de veehouder in kwestie wat dat betreft ook even “rust”. Zo ontstaat er bij een eventuele wolf ook geen leereffect (“hier kan je gemakkelijk een prooi vinden”). Na uitslag van het onderzoek wordt het gaas weer ingeleverd.

MEMO

Aan : gedeputeerden Munniksma en Brink
Afschrift : Charles Hussels, Bert Gosselink
Van : [redacted] (toestelnummer [redacted])
Datum : 7 mei 2014
Onderwerp : anticiperen op komst van de wolf

Begin april zijn er in Duitsland, dicht bij de Nederlandse grens, twee zekere waarnemingen van wolven verricht. Hierover is al het nodige in de pers bericht.
Gelet op de actieradius van een wolf is de kans groot dat ze binnen afzienbare tijd ook in Drenthe opduiken.

De provincies (IPO) en EZ hebben vorig jaar een wolvenplan laten maken door Alterra. Daar vloeien acties uit voort voor de korte en langere termijn. Het Rijk richt zich op het wettelijk borgen van de bescherming van de wolf, de provincies staan aan de lat voor o.a. schadevergoeding en communicatie.

Communicatie

Ik voorzie dat de wolf wellicht sneller verschijnt dan een interprovinciaal communicatieplan. Om onze communicatiemedewerkers niet met de mond vol tanden te laten staan heb ik een documentje dat is gemaakt door IPO-EZ voor de Drentse situatie wat aangevuld en aangepast. Dat stuur ik mee ter informatie. Met EZ is afgesproken dat dit nu nog niet “actief” naar buiten gaat (dus niet op een website zetten) maar dat dat pas aan de orde is als er daadwerkelijk een 100% zekere waarneming van een wolf in Nederland is gedaan.

Schadevergoeding

Uitgangspunt voor alle faunaschade): Eigenaar zelf verantwoordelijk voor preventieve maatregelen.
Uitleggen verschil tussen nieuw en oud beleid. Relatie fauna fonds en huidige stand van zaken.

Bij (landbouw-)schade bestaat de mogelijkheid om deze via het faunafonds te laten taxeren en vergoeden. Daarbij Landbouwers hoeven nu ook nog geen preventieve maatregelen te nemen om voor een schadevergoeding in aanmerking te komen als een wolf vee heeft gedood.

Argumenten om iets extra’s te doen

Tussen het moment van melding (bijvoorbeeld vondst doodgebeten schaap) en het moment dat uitkomst van onderzoek bekend is (is een schaap daadwerkelijk door een wolf gedood?) zal de nodige tijd zitten. Er moet door middel van DNA-analyse en ander sporenonderzoek worden vastgesteld of een claim op een wolvenaanval terecht is of dat het dier op andere manier is omgekomen.
Het is onbekend hoe lang dit onderzoek kan duren, ik reken op minstens een week, mogelijk langer.
De kans bestaat dat in deze onderzoeksperiode maatschappelijke onrust ontstaat.
Een dergelijke onrust kan mogelijk worden verkleind door als provincie concreet te tonen dat we op de komst van de wolf hebben geanticipeerd. Dat doen we door tijdelijk elektrisch gaas uit te lenen.

VTH kan binnen 24 uur elektrische flexnetten met een schrikdraadapparaat plaatsen waarmee een gebied effectief kan worden beschermd tegen aanvallen van een wolf. Dit materiaal kan gratis worden uitgeleend aan schapenhouders die in afwachting zijn van nader onderzoek aan een dood schaap. Daarmee voorkomen we dat op dezelfde plaats binnen korte tijd herhaalde aanvallen kunnen plaatsvinden en heeft de veehouder in kwestie wat dat betreft ook even “rust”. Zo ontstaat er bij een eventuele wolf ook geen leereffect (“hier kan je gemakkelijk een prooi vinden”). Na uitslag van het onderzoek wordt het gaas weer ingeleverd.

Deze tijdelijke uitleen is nadrukkelijk een proef. We doen hiermee technische/organisatorische ervaring op met het (snel) plaatsen van dit materiaal na een (vermoedelijke) wolvenaanval. Verder doen we ervaring op met het effect van zo’n maatregel op de maatschappelijke beleving en tot slot leren we of herhaalde aanvallen uitblijven, ook als het gaas later weer is weggehaald.

MEMO

Aan : gedeputeerden Munniksma en Brink
Afschrift : Charles Hussels, Bert Gosselink
Van : [redacted] (toestelnummer [redacted])
Datum : 22 april 2014
Onderwerp : anticiperen op komst van de wolf

Begin april zijn er in Duitsland, dicht bij de Nederlandse grens, twee zekere waarnemingen van wolven verricht. Hierover is al het nodige in de pers bericht.
Gelet op de actieradius van een wolf is de kans groot dat ze binnen afzienbare tijd ook in Drenthe opduiken.

De provincies (IPO) en EZ hebben vorig jaar een wolvenplan laten maken door Alterra. Daar vloeien acties uit voort voor de korte en langere termijn. Het Rijk richt zich op het wettelijk borgen van de bescherming van de wolf, de provincies staan aan de lat voor o.a. schadevergoeding en communicatie.

Ik voorzie dat de wolf wellicht sneller verschijnt dan een interprovinciaal communicatieplan. Om onze communicatiemedewerkers niet met de mond vol tanden te laten staan heb ik een documentje dat is gemaakt door IPO-EZ voor de Drentse situatie wat aangevuld en aangepast. Dat stuur ik mee ter informatie. Met EZ is afgesproken dat dit nu nog niet “actief” naar buiten gaat (dus niet op een website zetten) maar dat dat pas aan de orde is als er daadwerkelijk een 100% zekere waarneming van een wolf in Nederland is gedaan.

Bij (landbouw-)schade bestaat de mogelijkheid om deze via het faunafonds te laten taxeren en vergoeden. Landbouwers hoeven nu ook nog geen preventieve maatregelen te nemen om voor een schadevergoeding in aanmerking te komen als een wolf vee heeft gedood.

Tussen het moment van melding (bijvoorbeeld vondst doodgebeten schaap) en het moment dat uitkomst van onderzoek bekend is (is een schaap daadwerkelijk door een wolf gedood?) zal de nodige tijd zitten. Er moet door middel van DNA-analyse en ander sporenonderzoek worden vastgesteld of een claim op een wolvenaanval terecht is of dat het dier op andere manier is omgekomen.
Het is onbekend hoe lang dit onderzoek kan duren, ik reken op minstens een week, mogelijk langer.
De kans bestaat dat in deze onderzoeksperiode maatschappelijke onrust ontstaat.
Een dergelijke onrust kan mogelijk worden verkleind door als provincie concreet te tonen dat we op de komst van de wolf hebben geanticipeerd.

Ik stel daarom voor om op elk van de drie provinciale steunpunten (Rogat, Schoonebeek, Kloosterveen) voor veehouders (schapenhouders) elektrische flexnetten met een schrikdraadapparaat beschikbaar te stellen waarmee telkens 1 ha effectief kan worden beschermd tegen aanvallen van een wolf. Dit materiaal kan gratis worden uitgeleend aan schapenhouders die in afwachting zijn van nader onderzoek aan een dood schaap. Daarmee voorkomen we dat op dezelfde plaats binnen korte tijd herhaalde aanvallen kunnen plaatsvinden en heeft de veehouder in kwestie wat dat betreft ook even “rust”. Zo ontstaat er bij een eventuele wolf ook geen leereffect (“hier kan je gemakkelijk een prooi vinden”). Na uitslag van het onderzoek wordt het gaas weer ingeleverd.

De kosten bedragen per flexnet met schrikdraadapparaat ca € 1.000,- en uitgaande van twee sets per steunpunt in totaal voor heel Drenthe ca € 6.000,-. Dit materiaal kan zeker zolang er nog geen vast verblijvende wolven in Drenthe zitten beschikbaar blijven, ik reken op ten minste de komende 10 jaar.

Date : 26-11-2019 08:45:22
From : "[redacted]@drenthe.nl
To : [redacted]@drenthe.nl
Cc : "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Wolven agenderen voor POHo

Hai!

Nu de wolf weer actief is... merk je direct een toename aan vragen. Zou jij daarom aankomende maandag een update in het PoHo kunnen geven over de acties rondom het wolvendraaiboek? Hoe staat het met het proces dat [redacted] loopt en de afspraken die daarbij nog bestuurlijk gemaakt moeten worden. Wat mij betreft kan het mondeling hoor (zonder memo)

Dank alvast!

Met vriendelijke groet,



Team Communicatie Provincie Drenthe

T: 059[redacted]
M: 06-[redacted]

Wolven Hooghalen

[redacted]
nav vraag [redacted] Drents Landschap
3 april 2019

Vrijdag 29 april zijn er op het Grote Zand bij Hooghalen schapen aangevallen en gedood. Faunabeheer is komen kijken en heeft geconstateerd dat er mogelijk een wolf in het spel is. Daarom zijn monsters genomen voor DNA-onderzoek.

Grote Zand is een terrein van Drent Landschap. Deze organisatie heeft nog niet eerder te maken gehad met een wolf. Dat verklaart waarom nu de vraag is gesteld om gezamenlijk op te trekken in de communicatie. DL is misschien niet op de hoogte van het communicatiebeleid.

<u>Communicatie over wolf:</u>
Alleen communiceren als er bewezen is dat er sprake is van een wolf. Dan nog communiceren we passief. Op de website van BIJ12 Wordt bijgehouden naar welke gevallen onderzoek wordt gedaan en wat de uitslag is.
Zolang het niet duidelijk is of het om een wolf gaat, geen communicatie.

<u>Onderzoek</u>
Onderzoek wordt uitgevoerd door WER in Wageningen. Omdat een DNA-onderzoek duur is (zo'n 1500 euro) is landelijk afgesproken dat WER monsters uit het hele lande verzamelt gedurende een maand en dan in één keer de onderzoeken uitvoert.
Momenteel is nog niet bekend wanneer de uitslag van het onderzoek Grote Zand bekend is.

Als er uit komt dat het inderdaad om een wolf gaat, is de volgende stap uitzoeken om welke wolf het gaat. WER doet één keer per kwartaal een dergelijk onderzoek.

<u>Overleg met natuurorganisaties over communicatiebeleid</u>
Afgesproken me [redacted] om een bijpraatsessie te houden met de natuurorganisaties over het communicatiebeleid rond de wolf. Niet alle organisaties zijn voldoende op de hoogte, blijkt nu. SSB is wel goed op hoogte, heeft al vaak met de wolf te maken gehad.

<u>Praktisch</u>
Faunabeheer is een onderdeel van BIJ12
BIJ12 houdt op website bij welke onderzoeken er lopen en de uitslagen
Wageningen Environmental Research (WER) doet voor BIJ12 de onderzoeken
1x per maand DNA-onderzoek (wanneer dat precies is, is bij ons niet bekend)
1x per kwartaal: uitzoeken om welke wolf het gaat.

Date : 20-9-2019 09:23:17
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@zoogdiervereniging.nl"' [redacted]@zoogdiervereniging.nl, "[redacted]@zoogdiervereniging.nl"' [redacted]@zoogdiervereniging.nl, "[redacted]@wur.nl"' [redacted]@wur.nl, "[redacted]@wur.nl"' [redacted]@wur.nl, '[redacted]@gelderland.nl"' [redacted]@gelderland.nl, "[redacted]@prvlimburg.nl"' [redacted]@prvlimburg.nl', "[redacted]@drenthe.nl
Subject : Wolvenafstemmingsoverleg
Attachment : image001.png;

Goedemorgen,

Onderstaand de opties voor de nieuwe ronde voor bovenstaand overleg. Graag jullie reactie.

	28 oktober 15.00 – 17.00	5 november 13.00 – 17.00 uur	6 november 13.00 – 15.30 uur	7 november 13.00 – 15.00 uur
[redacted]				

[redacted]
Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl
T +31 (0)85 486 22 22 | F +31 (0)85 4862233 | E [redacted]@bij12.nl
Mobile 06[redacted]
Werkt voor provincies



Werkt voor provincies

Date : 10-9-2019 13:55:34
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@zoogdiervereniging.nl"" [redacted]@zoogdiervereniging.nl, "[redacted]@zoogdiervereniging.nl"" [redacted]@zoogdiervereniging.nl, "[redacted]@wur.nl"" [redacted]@wur.nl, "[redacted]@wur.nl"" [redacted]@wur.nl, "[redacted]@gelderland.nl"" [redacted]@gelderland.nl, "[redacted]@prvlimburg.nl"" [redacted]@prvlimburg.nl', "[redacted]@drenthe.nl
Subject : wolvenafstemmingsoverleg
Attachment : image001.png;

Goedemiddag,

Onderstaand een aantal opties voor het inplannen van bovenstaand overleg. Graag jullie mogelijkheden aangeven als het kan met enige spoed in verband met het vollopen van de agenda's.

Mochten er vragen zijn hoor ik dat graag.

Gr.
[redacted]

[redacted]	24 september 11.30 – 13.30 uur	Dinsdag 8 oktober 10.00 – 12.00 uur	Maandag 14 oktober 09.00 – 11.00 uur

[redacted]
Leidseveer 2, 3511 SB Utrecht | www.bij12.nl

T +31 (0)85 486 22 22 | F +31 (0)85 4862233 | E [redacted]@bij12.nl

Mobile 0[redacted]

Werkt voor provincies



Werkt voor provincies

Werkt voor provincies

Met [redacted]olvenplan is Nederland goed voorbereid

Het geven van heldere en eenduidige voorlichting als er weer een wolf is in Nederland. Dat is het doel van het wolvenplan Nederland, opgesteld in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en BIJ12/Faunafonds. Met het plan is Nederland goed voorbereid op de (terug)komst van de wolf.

Vrijwel overal in Europa gaat het de laatste tijd goed met de wolf. In veel gebieden keren wolven terug, na generaties afwezigheid. Zo ook in Duitsland. De terugkeer van wolven in Duitsland sinds 2000, en de snelle groei van de populatie daar vormde de aanzet voor een wolvenplan voor Nederland. De contouren van een wolvenplan zijn in 2013 gepubliceerd (rapport Alterra) en nu verder uitgewerkt in een draaiboek. De provincies zullen dit wolvenplan-draaiboek gebruiken om eenduidig en effectief te kunnen handelen als er in Nederland rondzwervende wolven opduiken.

In maart vorig jaar werd Nederland bezocht door een jonge wolf uit Duitsland. Er is toen veel praktijk ervaring opgedaan over de te nemen stappen en maatregelen. Deze ervaringen zijn in het wolvenplan verwerkt, dat toen al in voorbereiding was.

De wolf is een beschermde diersoort in Nederland. Dat houdt in dat het doden, verwonden of vangen van wolven verboden is. Maar hoe dan wel om te gaan met de wolf? Wat gebeurt er bij de vondst van een dode wolf of bij schade veroorzaakt door een wolf? Onder meer dat staat beschreven in het wolvendraaiboek. Er wordt beschreven welke handelingen er in verschillende situaties nodig zijn en wie daarbij betrokken zijn.

Het wolvendraaiboek is opgesteld in opdracht van het Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP). Onderszoeksbureau Alterra, Wolven in Nederland, Ministerie van Economische Zaken, de provincies Utrecht, Drenthe, Limburg en Groningen en BIJ12 hebben een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit plan. Het wolvendraaiboek is geen dichtgetimmerd plan. Het voorziet alleen in richtlijnen voor de omgang met rondzwervende wolven. In de komende tijd zal het verder worden uitgebreid naar een draaiboek waarin ook de omgang met (eventuele) territoriale wolven of roedels wordt beschreven.Op basis van praktijkervaringen met zwervende wolven kan aanpassing van dit draaiboek noodzakelijk zijn. Het draaiboek moet daarom ook worden gezien als groeidocument.

Het wolvenplan is hier te downloaden.

Noot voor de redactie (niet voor publicatie): voor meer informatie kunt u contact opnemen met het Communicatieteam van BIJ12/Faunafonds, telefoonnummer 085 – 486 22 22, [redacted]@bij12.nl

Ede, 6 november 2014
diverse auteurs vanuit WiN; contactpersoon [redacted]

Wolven in Nederland

Inleiding

Een vertegenwoordiging van het IPO heeft Wolven in Nederland gevraagd in beeld te brengen wat Wolven in Nederland kan betekenen voor de implementatie van het wolvenbeleid in Nederland.
Wolven in Nederland is een coalitie van een aantal organisaties die Nederland wil voorbereiden op de komst van de wolf. In opdracht van het ministerie van EZ, het Interprovinciaal Overleg en het Faunafonds heeft Alterra een aanzet gegeven voor een wolvenplan. Wolven In Nederland heeft daar destijds hard aan meegewerkt. Het rapport bevat veel nuttige informatie, protocollen en denkbare oplossingen bij tal van zich mogelijk voordoende situaties. Daar kunnen we nu al veel gebruik van maken.
Deze nota gaat in op de vraag wat Wolven in Nederland kan doen in tijden waarin er (nog) geen wolven zijn en wat wanneer dat wel het geval is.
Tevens proberen we in beeld te brengen wat daarvoor grofweg aan middelen nodig is.
Bedacht moet hierbij worden dat de aangesloten organisaties uit eigen beweging al veel doen en gedaan hebben.
Denkbaar is dat bij de uitwerking van een mogelijke overeenkomst de opdrachtnemer rechtspersoon is. In dat geval kan een van de aangesloten organisaties de juridisch-financiële intermediaire functie vervullen. Ook is denkbaar dat WiN zelf rechtspersoon wordt (stichting).

De coalitie Wolven in Nederland wil fungeren als loket voor waarnemingen en vragen, wil de dialoog gaande houden en probeert middelen te verwerven voor monitoring, voorlichting en schadepreventie. In de coalitie zitten niet alleen natuurorganisaties als de Zoogdiervereniging, IVN en Natuurmonumenten, maar ook de Koninklijke Jagersvereniging. Er zijn ook goede contacten met LTO en twee organisaties voor schapenhouders, maar deze maken nog geen deel uit van Wolven in Nederland. Integratie van schapenhouders in Wolven in Nederland zou een goede stap daarin zijn. Tot die tijd treft de coalitie van Wolven in Nederland de schapenhouders in de zogenaamde wolvenplatformbijeenkomsten, waarover later meer.

De partijen die in Wolven in Nederland samenwerken, hebben een gezamenlijk missie-statement geformuleerd. Dit missie-statement is als bijlage bijgevoegd.

Wolven breiden zich sterk uit in Duitsland. Wat 14 jaar geleden begon als een enkel wolvenpaar in de Lausitz dat voor het eerst sinds 150 jaar jongen kreeg in Duitsland is nu uitgegroeid tot een brede band van wolventerritoria van de Lausitz in de oosten van Duitsland tot aan Cuxhaven in het noordwesten van Duitsland. Van 600km van Nederland verwijderd tot nog geen 150 km verwijderd. In drie jaar tijd is het aantal wolvenparen in Niedersachsen gegroeid van één naar zes in 2014. Na eerdere wolvenwaarnemingen in Zeeuws-Vlaanderen en bij Duiven, worden de laatste twee jaar bij Meppen en meer recent ook bij Nordhorn pal over de grens met Duitsland wolven waargenomen. Meldingen duiden erop dat beide wolven ook in Nederland geweest zijn, maar bewijzen ontbreken vooralsnog. Duidelijk is evenwel dat we aan de vooravond staan van de spontane herkolonisatie van Nederland door wolven vanuit Duitsland. Tegelijkertijd is vanuit Frankrijk en de Alpenlanden een noordwaartse kolonisatie gaande, maar die loopt vanuit Nederland gezien iets achter op de Duitse wolven. Gezien de ontwikkelingen in Niedersachsen gaat het niet lang meer duren voordat wolven een vaste voet op Nederlandse bodem hebben. Ook in Denemarken ging het snel: in circa drie jaar tijd van 0 naar nu 11 verschillende

mannelijke territoriale wolven. Het is dus nu de tijd om Nederland verder voor te bereiden op de nabije komst van wolven.

1. Wolvenloket

Onderzoek naar het voorkomen van wolven in Nederland is van belang voor diverse doeleinden. Van een actueel overzicht van de aanwezigheid van deze dieren tot en met voorlichting. Registratie van meldingen die bij het Wolvenloket binnenkomen vormen hiervoor een belangrijke basis. De registratie kan worden aangevuld met informatie afkomstig van jagers (vertegenwoordigd door Koninklijke Jagersvereniging), particuliere terreineigenaren schapenhouders, natuurverenigingen en terreineigenaren (TBO's) (zie Monitoring).

Wolven in Nederland vervult sinds een aantal jaren de rol van 'loket' voor vragen en meldingen omtrent wolven. Bijna wekelijks komen er meldingen binnen bij Wolven in Nederland van mogelijke waarnemingen van wolven. Alle meldingen worden serieus genomen en gevalideerd op waarschijnlijkheid. Tot op heden heeft het grootste deel van de meldingen aantoonbaar betrekking op honden. Meldingen die binnenkomen via Wolven in Nederland worden gearchiveerd in waarneming.nl en gaan (nog) niet door naar de NDFF (immers: het zijn (nog) geen bevestigde waarnemingen van een wolf). Naast waarneming.nl kunnen meldingen binnenkomen via Telmee.nl. Naar schatting komt momenteel 90% van de mogelijke meldingen van wolven binnen rechtstreeks via de e-mail of telefoon bij WiN of één van haar partners.

De registratie van meldingen is van belang om een actueel overzicht m.b.t. het voorkomen van (mogelijke) wolven in Nederland. Wolven houden zich bovendien niet aan (lands)grenzen en kunnen plotseling in nieuwe gebieden verschijnen. Het is daarom belangrijk om een actueel overzicht te hebben en deze informatie snel en gemakkelijk uit te kunnen wisselen met contactpersonen in de aangrenzende Duitse deelstaten Niedersachen en Nordrhein-Westfalen. Overigens wordt ook contact onderhouden met het Kontaktbüro Wolfsregion Lausitz en Büro LUPUS. WiN volgt de actuele ontwikkelingen rond de wolf daarmee op de voet.

Een actueel en centraal overzicht van het mogelijke voorkomen van de wolf in Nederland is daarnaast van belang om te kunnen anticiperen met schadepreventie, voorlichting en voor het initiëren of uitvoeren van terreinbezoeken. Door terreinbezoeken kan meer zekerheid verkregen worden over de mogelijke aanwezigheid van een wolf: door het verzamelen van keutels (voor DNA-analyse), prooiresten en eventueel door het plaatsen van cameravallen.

De data die het centrale meldpunt verzameld kan o.a. gebruikt worden voor de 6-jaarlijkse rapportages in het kader van de Habitatrichtlijn (zie ook het hoofdstuk Monitoring). Voor het valideren van meldingen zijn de volgende activiteiten noodzakelijk:

- Goede bereikbaar voor melders met vragen (via e-mail of telefoon),
- validatie van meldingen bij voorkeur binnen 24 uur (een snelle eerste beschrijving is heel belangrijk om de 'goede' kenmerken onbevooroordeeld genoteerd te krijgen), en
- in samenwerking met Faunafonds (zie hoofdstuk schadepreventie) opzetten van netwerk om snelle verificatie van meldingen en monstername mogelijk te maken bij vermeende schade aan (landbouw)huisdieren door wolf.

Het WiN Loket wordt nu bemand door getrainde vrijwilligers en ondersteund door professionals van WiN-partners. Meldingen komen nu passief binnen. De verwachting is dat de komende jaren het aantal meldingen fors zal toenemen als meer bekendheid wordt gegeven aan het mogelijke voorkomen van de wolf in Nederland. Om de afhandeling van serieuze meldingen te coördineren is betaalde ondersteuning een noodzaak.

De jaarlijkse kosten die gemoeid zijn met een professionele ondersteuning van een Wolvenloket zijn lastig in te schatten en afhankelijk van het aantal meldingen en de daadwerkelijke aanwezigheid van een wolf of wolven binnen of vlakbij de Nederlandse landsgrenzen. Voor een overzicht van de kosten wordt daarom onderscheid gemaakt in twee verschillende situaties:

- Wolven hebben zich nog niet in Nederland gevestigd en Nederland wordt slechts bezocht door zwervende individuen, en
- de eerste wolven vestigen zich permanent in Nederland of pal over de grens.

Door het onderscheid tussen beide scenario's bestaat de mogelijkheid om pas op te schalen als het nodig is.

2. Wolvenplatform

Wolven in Nederland streeft naar vreedzaam samenleven van wolven en mensen in Nederland. WiN wil met een brede vertegenwoordiging uit de samenleving regelmatig in overleg om aan de bovenstaande missie uitvoering te geven.
Doel van het platform is het het samenbrengen van alle relevante maatschappelijke partijen met betrekking tot wolven in Nederland: wolvenexperts, natuurorganisaties, dierenbeschermers, terreinbeheerders, jagers, veehouders en afhankelijk van het onderwerp ook het Faunafonds en/of besluitvormers (rijk, provincies).
De bijeenkomsten van het platform vormen een plek waar de dialoog kan worden aangegaan over pijnpunten en mogelijke oplossingen. Het is een plek waar samengewerkt wordt met als wens consensus te bereiken over de te nemen stappen in het beleid, schadevergoedingen, etc. en om aldus met alle partijen stap voor stap dichterbij een conflictarm samenleven met de wolf in Nederland te komen. Vanuit het overleg komen gevraagd en ongevraagd adviezen aan de overheid met betrekking tot bijstellingen van het wolvenplan of concrete invullingen daarvan, zoals de wijze van schadecompensatie en de stimulering van preventieve maatregelen.
In Wolven in Nederland (WiN) zijn al veel van de bovengenoemde partijen vertegenwoordigd, maar niet allemaal. WiN wil naast inhoudelijke inbreng ook de smeerolie zijn in het proces om gezamenlijk tot een breed gedragen standpunt te komen van de verschillende maatschappelijke partijen en besluitvormers. Net als binnen het samenwerkingsverband Wolven in Nederland laat deze bundeling van belangen in het wolvenplatform ons uitstijgen boven het individuele. Tijdens de bijeenkomsten willen we gezamenlijk bijvoorbeeld effectieve en werkbare schadepreventiemaatregelen opzetten ter voorkoming van wolvenschade. Dit vergroot mede de acceptatie van wolven, die sterk samenhangt met het beperken van de schade die de dieren veroorzaken bij gehouden dieren als schapen, geiten, runderen en paarden. Bovendien kunnen er middels het wolvenplatform goede contacten onderhouden worden met zoogdieronderzoekers, natuurorganisaties, terreinbeheerders, bosbouwers, jagers, faunabeheereenheden en schapenhouders. Ook om zo snel mogelijk meldingen van wolven te krijgen en zo tijdig actie te kunnen ondernemen waar en wanneer dit nodig is. Samen met andere partners in het wolvenplatform kan WiN zo haar proactieve werk beter vorm geven.

Genodigde deelnemers:

- Vertegenwoordigers van WiN
- Onafhankelijk voorzitter van WiN als dagvoorzitter
- LTO Nederland, vakgroep schapenhouderij
- Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders
- Professionele schapenhouders
- Staatsbosbeheer
- Federatie Particulier Grondbezit
- Faunafonds

- (IPO/Provincies)
- (Alterra)

De organisatie van de platform bijeenkomsten wordt uitgevoerd door WiN in nauwe samenwerking met andere partijen. In het geval van de aankomende platformbijeenkomst in najaar 2014, over preventieve maatregelingen wordt het programma gezamenlijk samengesteld met de LTO en professionele schapenhouders.

3. Onderzoek en inventarisatie en informatie

Het registeren van meldingen en het verzamelen en registeren van sporen is een activiteit die goed onder te brengen is bij een Wolvenloket. Registratie van meldingen die bij het Wolvenloket binnenkomen vormen hiervoor een belangrijke basis. Aangevuld met informatie afkomstig van jagers, particuliere terreineigenaren (vertegenwoordigd door Koninklijke Jagersvereniging), schapenhouders, natuurverenigingen en terreineigenaren (TBO's).

Monitoring vraagt om een verdergaande en vooral gestructureerde aanpak, waarbij zowel vrijwilligers en professionals ingezet moeten en kunnen worden. Monitoring van de wolf zou bij voorkeur moeten aansluiten bij het Netwerk Ecologische Monitoring (NEM), maar kan ook (deels) gefinancierd worden vanuit de WOT.
Voor een gedegen monitoring zijn de volgende activiteiten noodzakelijk:

- Voorlichting mbt herkenning en hoe te handelen. Zie bij onderdeel Communicatie en educatie,
- Voorlichting over het lopende monitoringsprogramma/meetnet,
- Voorlichting / uitleg hoe actief bijgedragen kan worden aan de monitoring,
- Werving en training van deelnemers (vrijwilligers),
- Data inzamelen en controle,
- Onderhouden database,
- Terugkoppeling van resultaten (jaarlijkse rapportages, etc.),
- Coördinatie van het meetnet/meetprogramma,
- Wolven in Nederland rapporteert jaarlijks over de jongste stand van zaken en brengt hierover een persbericht uit.

Onderzoek naar het voorkomen van wolven is van belang om te kunnen anticiperen met schadepreventie en voorlichting (zie Wolvenloket). Het is belangrijk dat informatie op een centraal punt terechtkomt en dat van daaruit ook centraal vragen feitelijk onderbouwd beantwoord kunnen worden.

Registratie van meldingen die bij het loket binnenkomen vormen hiervoor een belangrijke basis. Aangevuld met informatie afkomstig van jagers (vertegenwoordigd door Koninklijke Jagersvereniging), particuliere terreineigenaren , schapenhouders, natuurverenigingen en terreineigenaren (TBO's). Deze data vormen een onmisbare basis voor rapportages (o.a. status wolf, rapportages EU en mogelijk ook FBE-beheerplannen).

Wolven in Nederland wil hieraan werken met voorlichting naar bovenstaande groepen waarin aandacht voor herkenning, hoe te handelen en als contactpunt (Wolvenloket) te functioneren. WiN werkt hierin graag samen met overheden en onderzoeksinstituten (….). Het wolvenloket kan daarnaast ook als vraagbaak dienen voor vragen vanuit de samenleving over wolven en hun voorkomen in Nederland of vlak over de grens.

Net als bij het Wolvenloket wordt er onderscheid gemaakt tussen twee verschillende situaties waardoor de mogelijkheid bestaat om direct te kunnen opschalen. 1) Wolven hebben zich nog niet in Nederland gevestigd en Nederland wordt af en toe bezocht door zwervende individuen en 2) de eerste wolven vestigen zich permanent in Nederland of dusdanig dicht bij de Nederlandse

grens dat wolven plaatselijk zeer regelmatig Nederlands grondgebied bezoeken en hun jongen vrijwel zeker ook over Nederlands grondgebied uit zullen zwerven.

4. Communicatie en educatie

Onze hoofdboodschap is dat de wolf bij de Nederlandse natuur past en hierin een belangrijke rol speelt en dat wolf en mens goed kunnen samenleven.
We willen daarbij een nuchtere en rationele kijk op de wolf uitdragen en daarmee het streven van Wolven in Nederland naar een conflictarm samenleven van wolf en mens uitdiepen.
Begripsbepaling: onder communicatie verstaan we het informeren van de doelgroep (één- of tweerichting; bijv. met behulp van een folder of presentatie). Educatie gaat een stap verder dan informatieoverdracht, en gaat om het betrekken van de doelgroep in hoofd, hart en handen (kennis, houding en gedrag).

Fase 1. Huidige situatie, er zijn nog geen territoriale wolven in Nederland Via het wolvenloket zijn wij bereikbaar voor het beantwoorden van vragen en het doorgeven van waarnemingen. Daarnaast verzorgen we met enige regelmaat lezingen voor publiek en specifieke groepen (bij voorbeeld voor jagers in de grensstreek). Daarbij benutten we sociale media via onze Facebookpagina (32000 personen) en Twitteraccount (2400 volgers).

Onze ambitie voor de toekomst is om met additionele financiering de volgende activiteiten uit te breiden:

- meer lezingen geven voor specifieke doelgroepen (bijv. schapenhouders, recreatieondernemers),
- het actualiseren (inhoud en vormgeving) van de website Wolven in Nederland,
- ontwikkelen van folders/brochures voor een breed publiek alsook gericht op specifieke doelgroepen,
- aandacht genereren door aan te haken op bestaande landelijke evenementen en campagnes, zoals de Kinderboekenweek en de Natuurwerkdag, en
- het bevoegd gezag te ondersteunen met het beantwoorden van inhoudelijke informatieve vragen van bijvoorbeeld leden van de Provinciale Staten of de media.

<u>Educatie</u>
Er is al veel geïnvesteerd in de ontwikkeling van materiaal voor spreekbeurten en werkstukken. We ontwikkelen momenteel een reizende tentoonstelling met natuurmuseum Tilburg. Onze ambitie is om met additionele financiering de volgende activiteiten uit te breiden,:

- het opzetten van intensieve participatie-trajecten met voornaamste stakeholders,
- ontwikkelen van thema-excursies door IVN-getrainde excursieleiders, en
- ontwikkelen/samenstellen van aanvullend educatief materiaal, zoals lespakketten en programma's voor zowel basis- als voortgezet onderwijs.

Fase 2. Territoriale olven hebben zich in Nederland gevestigd Als de wolf zich in Nederland vestigt, breiden we de activiteiten van fase 1 uit, met specifieke focus op die gebieden waar de wolf zich heeft gevestigd. Uitgangspunt daarbij is dat er sprake is van additionele financiering, voldoende kennis over de betreffende streek, duidelijkheid over de rolverdeling tussen Wolven in Nederland en (lokale) overheden en over denkbare oplossingen bij eventuele problemen. We denken daarbij aan:

- uitbreiding van algemene communicatie in het gebied, gericht op bewoners (o.a. jeugd en jongeren via scholen) recreanten en toeristen,
- uitbreiding van communicatie en participatietrajecten met specifieke doelgroepen en/of stakeholders, zoals boeren, jagers, recreatieondernemers en natuurbeheerders, en

- opzetten van een educatieprogramma voor specifieke doelgroepen over hoe te handelen in bijzondere situaties (protocol), bijvoorbeeld bij de vondst van doodgebeten dieren.

4. Schadepreventie

De acceptatie van wolven hangt sterk samen met het beperken van de schade die de dieren veroorzaken bij schapen, geiten, runderen en paarden. Het voorkomen van schade is essentieel om draagvlak te krijgen en te behouden. Wolven in Nederland kan daarin geen afwachtende houding aannemen. Ook het publiek verwacht actie van ons. Door schadepreventie te stimuleren en voorbereidingen daartoe te faciliteren zonder er zelf al te veel uren in te stoppen kunnen we een belangrijke slag slaan en tegelijkertijd voldoen aan de verwachting die er leeft.

Er zijn momenteel al goede contacten met LTO en twee organisaties voor schapenhouders, maar deze maken geen deel uit van Wolven in Nederland. Wel nemen deze organisaties deel aan het Wolvenplatform.

Hoewel de belangen van de diverse groepen deelnemers uiteen lijken te lopen, vinden ze elkaar in de noodzaak om schade door wolven tot een minimum te willen beperken. Een goede schadepreventie is daarvoor essentieel en daar schort het momenteel nog aan. Schapenhouders en hun organisaties wachten op wat komen gaat en het wolvenplan is op dit vlak nog onvoldoende toegespitst op de lokaal zeer verschillende situaties in Nederland. Wolven in Nederland wil hier een stimulerende rol spelen en dit onderwerp in samenwerking met schapenhouders en het Faunafonds oppakken. Op verzoek van het Faunafonds kan Wolven in Nederland ook meehelpen met de identificatie van door wolven gedode schapen.

Fase 1. Huidige situatie, er zijn nog geen territoriale wolven in Nederland
Activiteiten:

- uitzoeken van voor Nederland geschikte beschermingsmaatregelen samen met schapenhouders en Faunafonds,
- organisatie regelmatig afstemmingsoverleg (wolvenplatform),
- eerste voorlichting op het gebied van schadepreventie en herkenning van wolvenschade in samenwerking met het Faunafonds en organisaties van schapenhouders,
- schapenhouders en vrijwilligers met elkaar in contact brengen
- op verzoek van en in samenwerking met het Faunafonds een snelle reactie op meldingen van door wolven gedode schapen,
- in samenwerking met het Faunafonds en organisaties van schapenhouders een mobiel team kuddebeschermingshonden opzetten en stand-by houden. Dit hondenteam kan bij de eerste problemen met wolven in Nederland (of honden) tijdelijk soelaas bieden totdat definitieve beschermende maatregelen genomen zijn, en
- ondersteuning Faunafonds waar zij dit gewenst is: ook voor het faunafonds is het de wolf nieuw. WiN kan ondersteuning bieden aan het Faunafonds indien noodzakelijk met de nodige aanwezige expertise (op gebied van preventie maar ook schadebeoordeling en advisering).

Momenteel voert Wolven in Nederland dit programma uit met beperkte subsidie van de provincie Limburg, gelden van Postcodeloterij en eigen middelen. Zo kan Wolven in Nederland wel snel iemand sturen naar een schaap dat waarschijnlijk door een wolf gedood is om binnen 24 uur monsters te nemen, maar heeft zij niet de (financiële) middelen om het DNA te laten analyseren of reiskosten en gemaakte uren te vergoeden. Zolang er nog geen wolven zijn, zullen deze kosten beperkt zijn. Een bijdrage van het IPO komt de volledigheid en continuïteit van de bovenstaande activiteiten ten goede en zal een grotere inzet tot gevolg hebben. Om klaar te zijn voor fase 2 is bovendien een stevige basis met ervaren krachten nodig. Die kan alleen opgebouwd worden als er ook continuïteit in financiering is.

Fase 2. Territoriale wolven hebben zich in Nederland gevestigd
De activiteiten verschillen inhoudelijk niet zo veel van fase 1, maar zullen lokaal in en om het wolventerritorium veel intensiever zijn dan in fase 1.
Activiteiten:

- Evaluatie gebruikte beschermingsmaatregelen samen met schapenhouders en Faunafonds,
- organisatie regelmatig afstemmingsoverleg (wolvenplatform),
- intensieve voorlichting in wolvenleefgebied op het vlak van schadepreventie en herkenning van wolvenschade in samenwerking met het Faunafonds en organisaties van schapenhouders,
- schapenhouders en vrijwilligers met elkaar in contact brengen en vrijwilligers werven in wolvenleefgebied,
- op verzoek van en in samenwerking met het Faunafonds een snelle reactie op meldingen van door wolven gedode schapen,
- het gebruik van kuddebeschermingshonden (met rasters) door schapenhouders waar mogelijk stimuleren, en
- ondersteuning Faunafonds waar dit gewenst is (op gebied van preventie, maar ook schadebeoordeling en advisering).

Juist in deze fase is een verhoogde inzet noodzakelijk. Hiervoor is de huidige vrijwillige inzet en beperkte eigen middelen onvoldoende om het effect te sorteren dat de samenleving van overheid en NGO's verwacht: weinig schade en een proactieve houding.

5. Begroting

Globale begroting.
In deze paragraaf bieden we een indicatieve begroting aan. Pas nadat in de gesprekken tussen IPO en WiN duidelijkheid is gegeven over de rol die WiN bij de implementatie van het wolvenbeleid zou kunnen gaan vervullen, kunnen de verschillende onderdelen goed worden begroot.
De inzet van WiN is gebaseerd op het zoveel als mogelijk inzetten op deskundige en bevlogen vrijwilligers. Die moeten dan wel in voldoende mate worden toegerust op hun taak. We zien hier vooral veel kansen op het gebied van Voorlichting, Communicatie en Educatie.
Er zijn en blijven ook activiteiten waarbij de inzet van professionals onmisbaar is.

Wolvenplatform
Uitgaande van twee bijeenkomsten per jaar die goed worden voorbereid gaan we uit van €11.200.
Dit zijn kosten van voorbereiding door projectleider en medewerker, externe sprekers, verslaglegging, vergaderlocatie en consumpties.

Wolvenloket
Fase 1. Huidige situatie, er zijn nog geen territoriale wolven in Nederland Bemannen wolvenloket (professionals): 5.1.2f
Training vrijwilligers: 5.1.2f
Materialen (DNA-sets, cameravallen): 5.1.2f
Reis- en onkosten: 5.1.2f
Totaal €14.500,- ex btw

Fase 2. Territoriale wolven hebben zich in Nederland gevestigd
Bemannen Loket (professionals): 5.1.2f
Training vrijwilligers: 5.1.2f
Onderzoeksmaterialen (DNA-sets, cameravallen): 5.1.2f

Reis- en onkosten: 5.1.2f
Totaal €25.000,- ex btw

N.B. In de bovenstaande berekening is géén rekening gehouden met het uitvoeren van DNA-analyses. Alleen de materiaal- en reiskosten voor het verzamelen zijn opgevoerd.

Onderzoek, monitoring en inventarisatie
De jaarlijkse kosten die gemoeid zijn met monitoring van wolven zijn lastig in te schatten en is (wederom) afhankelijk van de aanwezigheid van wolven. Net als bij het wolvenloket worden verschillende fases gepresenteerd:

1. Geen vestiging, mogelijk zwervende individuen, *passieve* monitoring door middel van camera-vallen en verzamelen van sporen voor DNA-analyse (keutels). Wel centrale opslag, verwerking en validatie van monitoringsgegevens.

2a. Structurele aanwezigheid van zwervers in Nederland(mogelijk als gevolg van vestiging in Duitse grensregio). Actieve monitoring door middel van camera-vallen en actief verzamelen van sporen voor DNA-analyse. Centrale opslag van data, coördinatie en afspraken over rapportages.

2b Vestiging van wolven in Nederland. Actieve monitoring door middel van camera-vallen, actief verzamelen van sporen voor DNA-analyse en gerichte monitoring van ecologie van de individuen en prooidieren. Centrale opslag data, coördinatie van meetnet, jaarlijkse rapportages, samenwerking met onderzoekers/onderzoeksinstellingen.

	scenario 1	scenario 2	scenario 3
Coördinatie meetnet & contact opdrachtgever	5.1.2f		
Coördinatie en motivatie vrijwilligers			
Verwerven, controleren en verwerken gegevens			
Analyse en rapportage			
Overige kosten			
Onderhoud database			
Totaal	€ 14.000,00	€ 20.000,00	€ 50.000,00
BTW 21%	€ 2.940,00	€ 4.200,00	€ 10.500,00
	€ 16.940,00	€ 24.200,00	€ 60.500,00

Communicatie en educatie.
Dit begrotingsonderdeel is opgebouwd uit vier elementen:
<u>Jeugd en school</u>
Ingezet wordt op de ontwikkeling van lesmateriaal, leskisten en bijzondere programma's (in de huid van de wolf). Uitgaande van 40 door professionals, training vrijwilligers, materialen en onkosten komt dit uit op totaal 5.1.2f
<u>Website</u>
Ontwerp, vernieuwing en actualisering: 5.1.2f
Folders en brochures:
schrijven, vormgeving, drukken: 5.1.2f ; deze schatting is natuurlijk afhankelijk van vormgeving, oplage,e.d.
<u>Lezingen en presentaties</u>
20 lezingen in 5 provincies, inclusief onkosten, uren, inzet vrijwilligers): 5.1.2f
Totaal: €24.000
Reizende Wolf tentoonstelling ism Brabants Natuurmuseum te Tilburg
Bijdrage in ontwikkelingskosten, materialen, huur, verzekering, uren. 5.1.2f (optioneel, stelpost).

Schadepreventie
Ook dit onderdeel valt uiteen in vier componenten:
Demonstratie materialen om bij voorlichtende bijeenkomsten te tonen: Type hek, aantal draden, hoogte, bevestiging, linten, etc. 5.1.2f
Beschermingsmaatregelen: 5.1.2f uur inzet: 5.1.2f
Mobiel team kuddebeschermingshonden: 5.1.2f uur en 5.1.2f aan onkosten: 5.1.2f
Ondersteuning Faunafonds: 5.1.2f uur: 5.1.2f
Materiaal voor schadebepaling: 5.1.2f
Totaal: €18.000

Totaal overzicht

Wolvenplatform	5.1.2f
Wolvenloket	Fase 1: 5.1.2f, fase 2: 5.1.2f
Monitoring:	Fase 1: 5.1.2f / fase 2a 5.1.2f / fase 2b: 5.1.2f
Communicatie en educatie	5.1.2f
Schadepreventie	en meer afhankelijk van komst en aantallen wolven
Totaal:	€66.900

NB1
De eerste kolom heeft betrekking op werkzaamheden in de huidige situatie waarin zich nog wolven gevestigd hebben in Nederland. Indien dat wel het geval is worden extra kosten verwacht bij het loket, bij de monitoring en bij de schadepreventie. Ook kan het nodig zijn dan de communicatie en voorlichting verder te intensiveren

NB 2
Voor zover BTW op onderdelen van toepassing is, zijn die niet verwerkt. De begroting is dus exclusief BTW, nog nader te bepalen onderdelen zijn vrijgesteld van BTW.

NB 3
Delen van de begroting zijn gebaseerd op “het eerste jaar”. Uitgaande van een cyclus van bij voorbeeld vier jaar (na vier jaar staan we weer voor de opgave van vernieuwing, actualisering en aanvulling) keren sommige kosten niet terug. Dit betreft de leskisten en onderwijsmateriaal, de vernieuwing van de website, e.d. Tezamen leidt dat tot een reductie van ongeveer €17.000.
Dus als de situatie mbt wolven blijft zoals die nu is, worden de jaarlijkse kosten begroot op circa €50.000, maar (afhankelijk van aanwezigheid wolven en de verschillende scenarios die daarbij horen) kan dit oplopen tot ca €100.000

Wolvensymposium 19 juni 2013 Alterra Wageningen

Enkele aantekeningen [redacted] (programma bijgevoegd), voornaamste punten even onderstreept

[redacted], Wolvenbureau Saksen Duitsland

In Duitsland werd de komst van de wolf aanvankelijk stil gehouden, de overheid was op de hoogte maar informeerde de bevolking daar niet over. Flinke inschattingsfout, want toen dat uitkwam lag er meteen een vertrouwenscrises richting overheid. Via een centraal punt (wolvenbureau) wordt nu alle beschikbare informatie verzameld en gedeeld (sinds 2008) werkt goed. Het wolvenbureau wordt gezien als een onafhankelijke en betrouwbare bron/speler.
Er ligt daar zowel een wolvenplan (inhoudelijk) als een communicatieplan. Verschillende deelstaten in Duitsland hebben ondertussen ook hun eigen wolvenplannen opgesteld. Voor Nederland van belang om ook met een wolvenplan te anticiperen op de komst van de wolf zodat je niet, zoals aanvankelijk in Duitsland, achter de feiten aanloopt.
Er zijn in Duitsland geen grote problemen met wolven, geen incidenten met mensen en landbouwschade (vooral schaap, geit) is goed beheersbaar.

[redacted]

Onderzocht 135 Europese studies naar de attitude van bevolking naar de wolf. Er is verschil tussen gebieden waar de wolf leeft (of altijd al leefde) en waar de wolf is/was uitgeroeid. De gemiddelde houding is nergens negatief maar positief tot neutraal. Waar geen wolven leven is de attitude van mensen gemiddeld positiever dan in wolvengebieden. In de tijd gezien is de houding van mensen in gebieden waar (nog) geen wolven zijn teruggekeerd licht positief als er nog geen sprake is van terugkeer, stijgt de populariteit van de wolf als terugkeer reëel in beeld komt, daalt deze tot licht positief als de wolf er echt is en neigt de houding naar neutraal als de wolf er al langere tijd zit.
Mensen gaan uiteindelijk aan de wolf wennen als “gewoon” onderdeel van hun omgeving. In Zweden bleek de houding van bevolking steeds positiever naarmate ze daadwerkelijk verder van de wolven leefden met ca. 200 km vanaf een wolvengebied als grens (nog verder weg wonen maakte dus niet meer uit).
Er is een rechtstreeks verband tussen kennis over de wolf en de attitude. Voor alle doelgroepen (burgers, jagers, landbouwers) blijkt dat mensen die meer over de wolf weten er gemiddeld ook positiever over denken. Het delen van kennis is daarmee een belangrijk instrument om de wolf te accepteren.

[redacted] **(IPO)**

In zijn bijdrage vrij veel aandacht voor door de wolf overdraagbare ziektes (op vee of mensen) waarvoor ook een wettelijke meldingsplicht bestaat en tal van instituten zijn betrokken. Er moet in elk geval een goed protocol komen voor onderzoek naar dode wolven in Nederland (bijvoorbeeld na verkeersaanrijding). Duidelijk is wel dat de wolf geen enkele ziekte draagt of kan dragen die niet nu ook al bij de huidige fauna voorkomt. De wolf voegt daarmee geen extra risico toe.

[redacted] (jurist)

Door universiteiten van Tilburg en Maastricht is gekeken naar de wettelijke/europese beschermingsregels voor de wolf.
Duidelijk is dat de wolf valt onder de hoogst denkbare bescherming. Afschot is onder geen enkel argument in Nederland denkbaar want voor de soort is er sprake van een ongunstige staat van

instandhouding. Hybride wolven (kruising wolf x hond) komen soms voor, zijn Europees ook beschermd, mogen niet worden gedood maar wel worden gevangen en in een dierentuin worden geplaatst (argument: genetisch zuiver houden van de wolf is in het belang van instandhouding van de soort). In Duitsland is dit gedaan, daar was aanvankelijk een roedel met hybride dieren, die zijn nu uit het wild gehaald. Alleen een hondsdolle wolf zou in belang van openbare veiligheid geschoten mogen worden.
In het algemeen bleek dat in Europese verdragen en uitleg daarvan door Europees hof er ook veel zwaarder wordt getild aan het benutten van alternatieven (voor afschot) dan de uitleg van diverse Nederlandse rechtbanken (bij andere dieren). Waar in Nederland nog wel eens is gesteld dat een alternatief om wildschade te voorkomen niet realistisch is (hoge kosten) stelt Europa dat je die kosten dan toch gewoon moet maken/accepteren.
Huidige situatie in Nederland is dat het faunafonds bij komst van een wolf 100% schade aan landbouwers zal vergoeden.
De wolf heeft ook invloed op aanwijzing natura2000/habitatrichtlijn gebieden. Omdat het een prioritaire soort is kwalificeert elk gebied waarin wolven zich vestigen zich per definitie onder de Europese richtlijn (voor deze soort, dus geen invloed op andere biotopen/soorten) en moet het gebied voor de wolf die beschermingsstatus krijgen. Dat kan ook een gebied buiten EHS zijn, de wolf kiest zelf zijn plek.
Discussie nog over de vraag wanneer je mag spreken van vestiging. Een rondzwervende wolf is geen vestiging, een solitaire territoriale wolf ook niet. Huidige definitie (in Nederland) is dat een soort zich pas heeft gevestigd vanaf 10 jaar na 1e succesvolle voortplanting in een gebied. Voor Nederland zou dat betekenen dat als er over pakweg 10 jaar voor het eerst ergens jonge wolven worden geboren (eerder wordt niet echt verwacht), een gebied pas over 20 jaar zal kwalificeren. (Vergelijk kraanvogel in het Fochteloerveen, jaarlijkse broedvogel sinds 2001, wordt dus pas vanaf 2011 beschouwd als gevestigd, in het Dwingelderveld sinds enkele jaren ook broedvogel, maar daar dus nog niet beschouwd als gevestigd).

[redacted]
Uitleg over proces en planning. Doel is om eind 2013 een wolvenplan te hebben. Resultaat van dit symposium wordt meegenomen in het plan.

[redacted] (wolvenonderzoeker uit Slovenië)
Diverse roedels in het land (totaal in hele land ca 30-40 wolven) met territoria die elkaar niet of nauwelijks overlappen. Vreemde wolven worden uit een territorium verjaagd of door de territoriumhouders gedood. Territorium van een roedel (pack) gemiddeld 35.000 ha groot (dat is de oppervlakte van de gemeente Emmen), omvat bos en natuurgebied maar ook agrarische gebieden. Voornaamste prooidieren Edelhert, ree, wild zwijn.
Een roedel bestaat uit een α-man en α-vrouw met jongen uit meerdere jaren. Alleen de α-dieren krijgen jongen (anders zou sprake zijn van inteelt). Per jaar worden 4-5 jongen geboren waarvan 1-2 het 1e jaar overleven en bij de roedel komen. De omvang van de roedel is afhankelijk van de beschikbare prooi in het territorium en grootte van de prooidieren. In west-midden Europa groeit een roedel tot maximaal 6-10 dieren, daarboven zwerven de oudste jongen weg. In gebieden met veel grotere prooien (Eland, Bizon) zijn de roedels wat groter om effectief op die grotere prooi te kunnen jagen.
Landbouwhuisdieren, vooral schapen en geiten worden gepakt, veulens en kalveren niet/nauwelijks. Van alle schapenhouders in het land bleek ca 10% daadwerkelijk met regelmaat vee te verliezen aan wolven. In het verleden forse compensatie (tot 3 x waarde schaap) leidde tot misbruik, aanvallen door honden werden veelvuldig als wolf geclaimd, totale compensatie kwam uit op ca. € 200.000,- / jaar. Daarnaast werd er op wolven geschoten (landelijk tot 10/jaar). Afschot bleek totaal niet effectief, door

wegvallen van dieren uit een roedel kan deze minder effectief jagen op herten en worden juist vaker schapen het doelwit. Focus is gelegd op die agrarische bedrijven waar de meeste schapen werden gepakt. Met elektrisch gaas (140m hoog) rondom bleek het zeer effectief mogelijk om te verliezen totaal te voorkomen.
Kanttekening: uit nadere landen zijn ook resultaten waarbij dergelijk gaas niet steeds effectief is. Van belang is dat de ene roedel de andere niet is (roedels hebben hun voorkeuren/specialisatie op prooi) en beschikbaarheid van wilde prooidieren ook niet overal gelijk is. Goede natuurlijke prooidichtheden zijn belangrijk in voorkomen van landbouwschade door wolven.
Dispersie: in Slovenië zijn vrij veel wolven met GPS zenders uitgerust, territoria worden daarmee heel goed in kaart gebracht maar ook wegtrek van jonge dieren. 1 jong mannetje trok weg door Kroatië, Oostenrijk, Italië tot voorbij Venetië (> 1000 km gelopen, ook over rivieren, autosnelwegen, bewoond gebied enz) en heeft daar een nieuw territorium gevestigd met een vrouwtje uit een populatie van de Apennijnen (hemelsbreed ook 200 km van huis). Nederland ligt gemakkelijk binnen het bereik van de huidige roedels in Duitsland om zich te kunnen vestigen.
Agressie t.o.v. mens. Wolf is bang voor mensen en ziet ons niet als potentiële prooi. Prachtig voorbeeld waren dia's van Miha van een wolvennest met pups in een grot waar hij zonder enige voorzorg/wapens naar binnen ging om de jongen te onderzoeken terwijl de volwassen wolven buiten bij de ingang maar wat zenuwachtig heen en weer liepen. Je zou verwachten dat ze hun jongen fel zouden beschermen, maar de angst voor mens is gewoon te groot.
Attitude: in Slovenië zijn van alle doelgroepen (burgers, boeren, jagers) de jagers veruit de meest positieve over de wolf. De wolf blijkt geen negatief effect te hebben op de wildstand in het algemeen en pakt vooral vrouwelijke edelherten. Gevolg is dat er voor hertenjagers verhoudingsgewijs meer bokken te schieten zijn en dat is voor jagers leuker (gewei als trofee en grotere herten). Verder pakt de wolf selectiever ziek/zwak wild waardoor de gemiddelde kwaliteit van het wild ook beter is.

Werkgroepen

Ik ben aangeschoven bij het werkgroepje wolf en mens (communicatie). Werkgroep heeft in middagsessie wat aandachtspunten geformuleerd om mee te nemen in het wolvenplan.

Twee sporen, communicatie en participatie.
Participatie/dialoog: burgers en steakholders praten en denken mee over beleid en oplossingen.
Communicatie: meer 1-richtingverkeer van informatie.

Van belang: fasering in tijd (pre-wolf periode, aankomstperiode, al langer aanwezig periode) geeft andere soort informatiebehoefte.

Bij participatie: vooraf: wat is de speelruimte voor oplossingen? Geef niet de indruk dat alles mogelijk bespreekbaar is als er wettelijke grenzen zijn (bijvoorbeeld: doden wolf is onder alle omstandigheden uitgesloten, kan dus geen onderwerp van discussie zijn).

Organiseren boodschap (inhoud, middel) en boodschappers (zenders, steunzenders, stoorzenders) en ontvangers (doelgroepen).

Date : 27-7-2014 14:37:14
From : "[redacted]"
To : "[redacted]@prvlimburg.nl, "[redacted]@drenthe.nl, [redacted]@minez.nl"[redacted]@minez.nl, [redacted]@bij12.nl"[redacted]@bij12.nl
Subject : wolvenweetjes

Heren !

Ik zou nog even terugkoppelen van de wolvenbijeenkomst van afgelopen donderdag.

Verhaal van [redacted] over de geschiktheidskaart voor vestiging kwam grotendeels overheen met z'n onderzoeksrapport. Ik heb het niet zo op die modellen. Bij de aantalstoename was uitgegaan van een startpopulatie van 50 wolven ! Het is nog maar de vraag of we ooit 50 wolven in Nederland gaan meemaken, laats staan dat we kunnen zien dat die populatie door kan groeien.

Het verhaal van [redacted] vond ik was wel boeiend. Enkele punten uit zijn verhaal:

Herten voeden zich met alle soorten boomspruiten in het "oerbos", maar bij hoge begrazingsdichtheid hebben Haagbeuken kennelijk een voordeel. Dat wordt verklaard door het grote regeneratie vermogen ook als ze telkens aangevreten worden blijven ze vitaal en is de kans groot dat er in het centrum van zo'n "bonzai; haagbeuk" toch een scheut kans ziet om uit te groeien tot een boom.

Dichtheid van hoefdieren wordt voor een belangrijker deel bepaald door de temperatuur (als "motor" voor de plantengroei dan door predatie. Daardoor verwacht [redacted] dat toename van predatie als het gevolg van de rijke plantengroei in Nederland nauwelijks invloed heeft op hoefdierenstand.

In Bialowieza komen wolven en lynxen overal voor, maar sommige gebieden (de kerngebieden) worden frequenter gebruikt.

Wilde zwijnen raken niet verontrust bij confrontatie met wolvenkeutels. Edelherten vertonen gedragsverandering: ze worden veel alerter en stoppen met foerageren.

"Escape impedements" hebben binnen wolvenkerngebied invloed op foerageergedrag. Als er meer boomstammen (1m. hoog en 10 m. lang) liggen in een wolvenkerngebied heeft dat invloed op het "browse" gedrag. De verklaring zou kunnen liggen belemmering van de vluchtweg.

[redacted] vroeg me voorafgaand aan deze bijeenkomst om uitleg te geven over de voortgang met de uitwerking van het Voorstel voor een wolvenplan. Ik was daar natuurlijk niet echt op voorbereid en heb verteld wat de BAC VP besloten heeft. Dat de wolf inmiddels beschermd is conform de Flora- en faunawet. Dat we vorderingen maken met het verwerken van de aanbevelingen uit het Alterra-rapport en dat er tijdens de zomer al een start gemaakt gaat worden met een Communicatieplan.

Interessant is het om te weten da[redacted] ook voorzitter wordt van het landelijke IVN. In die hoedanigheid krijgen we dan ook met hem te maken.

Groeten, en prettige zondag verder,

[redacted]

Woordvoeringslijn en communicatiestrategie Wolf in Drenthe

(Nieuwe) situatie Wolf

Wolf GW1261 is gesignaleerd nabij Dorpen in Duitsland. Dat hebben Duitse instanties aan de WUR laten weten op basis van DNA analyse.

Wat voor gevolgen heeft dat voor het vaststellen van het leefgebied van de wolf in Drenthe?

De provincie heeft de WUR gevraagd om onderzoek te doen naar de zichtwaarnemingen en route van de wolf GW1261 en advies te geven over het 'risicogebied' van de wolf in Drenthe. Ook al is de wolf in Duitsland gesignaleerd, we gaan door met dit onderzoek. Als provincie vinden wij het belangrijk om geiten-en schapenhouders te ondersteunen bij het nemen van preventieve maatregelen tegen een mogelijke wolvenaanval. In het verleden zijn er meerdere ' zwervende' wolven in Drenthe geweest. Op basis van die zichtwaarneming en schademeldingen kan de WUR redelijkerwijs een gebied aanwijzen dat hoogstwaarschijnlijk een aantrekkelijk leefgebied is voor de wolf. En waar dus de behoefte voor het nemen van preventieve maatregelen het grootst is. Zodra de onderzoeksresultaten en het advies van de WUR beschikbaar zijn, zal Gedeputeerde Staten het leefgebied van de wolf in Drenthe vaststellen.

Hoe zit het met de preventieve maatregelen?

De gebiedscommissie gaat daarnaast aan de slag met een gebiedsgericht schadepreventieplan. Daarin staat een maatwerkaanpak per locatie en bedrijf met welke preventieve maatregelen redelijkerwijs nodig is.

Subsidieregeling
(info nog toevoegen op basis GS stuk)

(Oude)Situatie

Mannetjeswolf GW1261m lijkt een territorium te hebben in Drenthe. Met alleen DNA is er geen periode van zes maanden aangetoond, maar een wolf is, ook recent nog, een paar keer opgedoken voor wildcamera's in Midden-Drenthe. Er is er van een vestiging bestuurlijk gezien nog geen sprake, want het zou ook een andere wolf kunnen zijn.

Vestigt GW1261m zich in Drenthe, dan is dat de eerste wolf in ruim twee eeuwen tijd die Drenthe als territorium uitkiest. Volgens het Interprovinciaal Wolvenplan (IPO, 2019) heeft Provinciale Staten in zo'n geval de mogelijkheid een Gebiedsplan op te stellen en de Gebiedscommissie in te stellen. GS en PS heeft daarop vooruitlopend vóór de vestiging van de wolf een gebiedscommissie ingesteld.

De gebiedscommissie bestaat uit vertegenwoordigers van de schapensector, landbouw- en natuurorganisaties en heeft Harry Oosterman als onafhankelijk voorzitter. De leden zijn: [redacted] (Staatsbosbeheer, mede namens Natuurmonumenten en Het Drentse Landschap), [redacted] (LTO Noord), [redacted] (Stichting Behoud Drentse schaapskudden) en [redacted] (Platform kleinschalige schapen- en geitenhouders). [redacted] is secretaris.

Communicatiestrategie

- Hoe stellen we ons op? Neutraal, geen voor of tegenstander, de wolf is er gewoon
- Hoe staan we erin?
- Wat vinden we belangrijk?

Bovenstaande nader afstemmen, ook in lijn met onderstaande

Woordvoering

Alle persvragen worden doorverwezen naar de communicatieadviseur en/of bestuursadviseur. Zij bekijkt eerst of de vraag beantwoord moet worden door de provincie of door een andere betrokken partij.

Vraag over	Woordvoering bij	Contactpersoon
Begrenzing leefgebied	Gebiedscommissie/Provincie	[redacted]
Monitoring algemeen	Gebiedscommissie/Provincie	[redacted]
Monitoring specifieke terreinen	Terreinbeheerder	NM: [redacted] (06 [redacted]) HDL: [redacted] (06 [redacted]) SBB: [redacted] (06 [redacted])
Afhandeling schade aan kuddes	BIJ12	Naam?
Beschermende maatregelen schapen algemeen	Provincie	[redacted] (06 [redacted])
Beschermende maatregelen schapen in specifieke terreinen	Terreinbeheerder	
Leefwijze en gedrag wolf	Wolven in Nederland	[redacted] (06 – [redacted])
DNA-onderzoek vee	Bij12	085 – [redacted]

Kernboodschap bij vestiging wolf

De uitspraak is te verwachten vanaf 1 september 2020

De wolf is een beschermde diersoort. Provincie Drenthe heeft de taak om de wolf te beschermen, net als andere beschermde diersoorten. Wij luisteren ook goed naar de zorgen

die schapenhouders hebben. Wij kunnen ons geen Drenthe voorstellen zonder schapen. Vanuit deze rol achten wij het ook van belang om preventieve maatregelen door schapenhouders te stimuleren. Het voorkomen van faunaschade vergroot de kans op effectieve soortenbescherming en verkleint de kans op maatschappelijke discussie.

De provincie heeft een Gebiedscommissie Wolf opgericht. Nu de wolf gevestigd is in Drenthe, is de volgende stap het vaststellen van het leefgebied van de wolf. Dat gebeurt op basis van DNA-vondsten (prooien, keutels) eventueel aangevuld met zichtwaarnemingen of cameravalwerk. De vaststelling van het leefgebied gebeurt door de Gedeputeerde Staten van Drenthe en is belangrijk om vervolgens in gesprek te gaan met gemeenten, terreineigenaren en schapenhouders in het gebied. De gebiedscommissie gaat daarnaast aan de slag met een gebiedsgericht schadepreventieplan. Daarin staat een maatwerkaanpak per locatie en bedrijf met welke preventieve maatregelen redelijkerwijs nodig is.

Gebiedscommissie Wolf
De Gebiedscommissie heeft een startbudget van 50.000,- gekregen van Provincie Drenthe in een zogenaamde voorlopersregeling. Dit budget is bedoeld om schapenhouders te ondersteunen bij het nemen van preventieve maatregelen, zoals de aanschaf van wolf werende rasters. Dit budget is beschikbaar vooruitlopend op structurele regeling waarbij door de vestiging van de wolf nu aan gewerkt wordt. Zodat schapenhouders die nu al problemen ervaren of maatregelen willen nemen hier niet op hoeven te wachten. Tot slot gaat de commissie voorlichting geven aan schapenhouders. Harry Oosterman, burgemeester van de gemeente Weststellingwerf, is aangesteld als onafhankelijk voorzitter.

De provincie Drenthe heeft daarnaast een aantal noodsets beschikbaar met wolfwerende hekwerken om schapenhouders te ondersteunen bij het beschermen van hun dieren. Schapenhouders met dieren in een gebied waar een aanval is geweest, kunnen hierover contact opnemen met de provincie.

Nog noemen:
- Verantwoordelijkheid van de veehouders zelf? (in principe zijn zij zelf ook verantwoordelijk voor beschermen van vee)
- Nog iets toevoegen over hoe we tegenover aantallen wolven in Drenthe staan?
- Zie ook eerdere opmerking van Jumelet over ‘gecontroleerd beheer’ wat is ons statement?
- Eventueel nog: het moet duidelijk worden in welke uitzonderlijke gevallen een wolf gedood mag worden

Rol en positie provincie Drenthe
De provincie is verantwoordelijk voor de bescherming van de wolf. Anderzijds wil de provincie schapenhouders ondersteunen bij het nemen van preventieve maatregelen tegen de wolf. De rol en taken van de provincie is samen te vatten in de volgende punten:

1. Soortenbescherming: bescherming van de wolf
2. Monitoring: daar hoort ook het opdracht geven voor onderzoek bij, onderzoek naar sporen maar ook naar bijvoorbeeld een door een wolf gedood schaap. Door DNA te

verzamelen of camerabeelden weten we welke wolven het betreft en of er bijvoorbeeld nieuwe wolven of wolfjes bij zijn gekomen
3. Tegemoetkomingen in faunaschade in de landbouw: de provincie vergoedt schade door de wolven aan vee. In ieder geval tot 2022 wordt de schade volledig vergoed. De provincie heeft Bij12 gemandateerd om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming in schade bij gehouden vee, veroorzaakt door wolven.
4. Verlenen van ontheffingen: (toelichting?)
5. Voorlichting geven aan schapenhouders over preventie. Dit onderdeel is belegd bij de gebiedscommissie.
6. Grenzen instellen van het leefgebied van de wolf: De gebiedscommissie maakt hiervoor een advies

Rol Bij12

De gezamenlijke uitvoeringsorganisatie BIJ12 van de provincies heeft uitvoeringstaken op het gebied van monitoring, databeheer, onderzoek, preventie en afhandeling van faunaschades. Bij12 draagt daarnaast zorg voor voorlichting over schadepreventie.

Rol wolvenloket (Bij12)

Het wolvenloket van BIJ12 is verantwoordelijk voor het (doen) uitvoeren van door de provincies gemandateerde wettelijke taken met betrekking tot de wolf. BIJ12 is daarvoor een centraal landelijk aanspreekpunt voor alle meldingen van (vermoedelijke) wolven en (vermoedelijke) wolvenschades en verzorgt/ coördineert daarnaast een stuk monitoring, onderzoek en communicatie.

Q en A

Wanneer is er sprake van vestiging van de wolf?
Conform Reinhardt et al. (2015) wordt er uitgegaan van een territoriale wolf als het aannemelijk is dat een zelfde wolf gedurende zes maanden in een gebied aanwezig is. 30 In principe zijn twee zekere waarnemingen van één individu over een tijdspanne van minimaal zes maanden hiervoor voldoende. Indien er een territoriale wolf geconstateerd of vermoed wordt, dan is er vanaf dat moment intensievere (actieve) monitoring noodzakelijk.

Is het wolvenplan niet verouderd?
Antwoord; Het zou goed zijn het Interprovinciale wolvenplan te evalueren. Dit hebben wij binnen ons Bestuurlijke Advies Commissie Vitaal Platteland inmiddels aangekaart en hierover gaan we nader in gesprek.

Was het niet veel beter geweest dat al voor de komst en vestiging van de wolf duidelijk was geweest hoeveel wolven we in Drenthe gaan toestaan?
Antwoord; Op basis van de huidige Europese regelgeving is dit niet mogelijk.

Hoe denkt de provincie de komst van de wolf en meer schaapskuddes te gaan combineren?s
Antwoord; Dit zullen we in samenspraak met de gebiedscommissie moeten monitoren. Er zijn goede voorbeelden van kuddes die met nachtweiden, nachtkralen en verplaatsbare draad- en gaasrasters hun dieren effectief beschermen tegen de wolf.

Is wolfwerende afrastering slecht is voor de Drentse natuur?
Antwoord De Drentse natuur zou niet gebaat zijn bij de barrière werking van vaste gaasrasters, maar

dit soort vaste rasters een van de mogelijkheden om om natuurbegrazers te beschermen tegen aanvallen van wolven.

Als de wolf zich heeft gevestigd in Drenthe met een of meer roedels en de schapen worden inmiddels goed beschermd, hoe ziet het vervolg er dan uit? Gaat de wolf dan over op reeën en muizen? Antwoord; Het is de ervaring in de ons omringende landen en in Gelderland dat als wolf eenmaal gevestigd is in een bepaald gebied en weet waar hij wilde prooi kan vinden, hij daaraan de voorkeur geeft. Dit beeld wordt ook bevestigd in de literatuur.

Is het een standpunt van GS dat de wolf in Drenthe "gecontroleerd beheerd zou moeten worden", zoals gedeputeerde Jumelet aangaf op 6 mei jongstleden?
Antwoord; De wolf is binnen de huidige regelgeving een zwaar beschermd diersoort. Het is daarom nu vooral van belang om in te zetten op de preventie van schade. We volgen de Europese regelgeving op de voet. Wij hebben daarom op 6 mei aangegeven dat we bij de komst van meerdere roedels in Drenthe ook na zouden kunnen denken over gecontroleerd beheer.

Hoe staat het met het wolvenplan? In welke fase zitten we nu?
Antwoord: We zitten nu bij de fase waarin de wolf is gevestigd. Maar we hebben ons daar goed op voorbereid door alvast een aantal stappen te nemen. Zo hebben we de gebiedscommissie alvast aangesteld. Nu gaan we onderzoeken wat het leefgebied van de wolf is. Daarna volgt een gebiedsgerichte schadepreventieplan (zie ook nieuwsbericht)

Hoe gaat het onderzoek naar de leefgebied van de wolf in zijn werk?
Antwoord: Wageningen University doet onderzoek naar het leefgebied van de wolf, het is voor ons belangrijk dat een onafhankelijke partij hiernaar kijkt. Zij analyseren het leefgebied van het dier op basis van alle gegevens die we nu beschikbaar hebben; schadegevallen, DNA onderzoeken en (zicht)waarnemingen van het Wolvenmeldpunt. Op basis van deze gegevens wordt gekeken wat het leefgebied van de wolf zou kunnen zijn. In het onderzoek naar het leefgebied van de wolf wordt ook nagegaan of het dier wellicht nog in andere provincies of buurlanden gesignaleerd is. Op basis van het rapport van de WUR stelt Gedeputeerde Staten het leefgebied van de wolf vast. Het is belangrijk om dit goed te onderzoeken zodat mensen binnen dit gebied goed geholpen kunnen worden bij het nemen van preventieve maatregelen. In het leefgebied wordt een gebiedsgericht schadepreventieplan opgesteld door gebiedscommissie.

Wolven in Duitsland steken de grens over: is er contact met Duitse collega's hoe zij het wolvenbeleid hebben? Is er contact met Gelderland?
Antwoord: ja dat contact is er. We houden nauw contact met onze Duitse collegas over welke wolven daar rondlopen. Bovendien hebben we "transboundary" overleggen met de provincies en vertegenwoordiging van de Duitse deelstaten over onderwerpen op beleidsniveau. Bijvoorbeeld over hoe we om moeten gaan met wolven met een grensoverschrijdend leefgebied.

De wolvenafrastering voor schapenhouders: afdoende? Moet er een structurele oplossing komen?
Antwoord: na het vaststellen van het leefgebied gaat de Gebiedscommissie aan de slag met een gebiedsgericht schadepreventieplan. Daarin wordt gekeken welke stappen er nodig zijn voor specifieke gevallen.

Nu pakken wandelende wolven vaak nog een schaap. Is de optie om toch het groot wild (edel-; damhert en wild zwijn) toe te laten? Kortom; het 0-beleid opnieuw te bezien?
Antwoord: De nulstand hanteren we ivm verkeersveiligheid en schade aan landbouwgewassen. Met de komst van de wolf zijn we voornemens om een ecologisch onderzoek uit te voeren naar de betekenis voor de wolf in relatie tot andere dieren. Zodra dit onderzoek is uitgevoerd en de resultaten hiervan bekend zijn, zullen wij u en anderen hierover informeren.

Do's/ Don'ts

Wél:

- We gaan de komende jaren ervaren hoe de wolf zich ontwikkelt in Drenthe.
- We werken samen met provincies, deskundigen en instanties voor monitoren van gedrag en leefomgeving van de wolf
- We tonen begrip voor de emoties die het dier losmaakt bij mensen en veehouders.
- Schieten van wolf mag niet: het is een beschermd dier.
- Wolvenplan en gebiedscommissie: Ons uitgangspunt van handelen is het wolvenplan. We hebben de gebiedscommisie de vraag gesteld te komen met advies voor aanpak preventie en voorlichting
- Kennis, voorlichting geven over gedrag van de wolf aan veehouders, maar ook aan groter publiek

Niet:

- Mengen in de discussie of de wolf wél of niet welkom is: hij is er en het is volgens de wet een beschermd diersoort
- Uitspraken doen over toelaten van bepaald aantal wolven in Drenthe: pas als we meer weten over gedrag, voorkeuren etc
- Niet speculeren over aantallen wolven, vorming van roedel in Drenthe en ontwikkeling van wolven

Oneliners

- De terugkeer van de wolf is een natuurlijk proces, er is expliciet geen sprake van een herintroductie van deze soort in Nederland.
- Een wolf is een roofdier, geen knuffel, die met respect behandeld moet worden, maar vormt niet op voorhand een bedreiging voor mensen.
- Wij kunnen ons geen een Drenthe zonder schapen niet voorstellen
- We snappen de onrust onder schapenhouders en willen hen helpen hun dieren te beschermen.
- Provincies blijven in ieder geval de komende 3 jaar de schade door wolven vergoeden, zowel voor bedrijfsmatige als hobbyhouders
- Of en wanneer we in Nederland een gewenst maximaal aantal wolven kunnen vaststellen en dan gaan ingrijpen in de stand is nog niet duidelijk. Om die afweging in de toekomst onderbouwd te kunnen maken is internationale afstemming nodig, de provincies trekken daarin samen op met het Rijk.

- Het is verboden om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te doden, te vangen of te verstoren. Verder is het verboden om de voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van deze dieren te beschadigen of te vernielen.

Toon en inhoud

Neutraal over keuze van de wolf voor Drenthe.
Wolvendraaiboek als uitgangspunt nemen
Begrip tonen voor mensen die het ook spannend vinden.
Begrip tonen voor (hobby)boeren en hun dieren/vee.
Feitelijk blijven als het om de gevolgen van de wolf gaat en de ontwikkeling.
Niet meegaan in de vele als dan vragen die komen. Hou het reëel en feitelijk.

Bovenstaande vergt nadere afstemming

Acties

- **Voorlichtingsbijeenkomst voor schapenhouders: online en offline**

Date : 3-10-2021 17:51:51
From : "[redacted]@bij12.nl
To : "[redacted]@ipo.nl, [redacted]@gelderland.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, "[redacted]@provinciegroningen.nl, [redacted]@fryslan.frl" [redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@fryslan.frl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@drenthe.nl, "[redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@overijssel.nl, "[redacted]@brabant.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, [redacted]@prvlimburg.nl" [redacted]@prvlimburg.nl, "[redacted]@flevoland.nl" [redacted]@flevoland.nl, [redacted]@zeeland.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@bij12.nl, "[redacted]@minlnv.nl, "[redacted]@minlnv.nl" [redacted]@minlnv.nl
Subject : WWG maandag 4 oktober
Attachment : Memo Discussie beslispunten WP22 v031021.docx;

Beste deelnemers IPO Wolvenwerkgroep,

Hierbij een discussie notitie beleidspunten wolvenplan 2022. Hiermee voor nu voldoende, moeten we maar mee van start!
Ik ga er vanuit dat jullie het huidige wolvenplan, de FFS en JA en evaluatie notities kennen om de discussie over de onderwerpen aan te gaan.

Beter laat iets aangeleverd, dan niets, de versnelling die we nodig hebben begint al goed, maar dat neemt niet weg dat wij de beleidspunten, met name de richting van de inhoud, voor het nieuwe wolvenplan dienen te benoemen.
Aan de hand van in de notitie verwoorde stellingen kunnen we de discussie aangaan. Let op dit zijn puur tbv de discussie neergezette stellingen.

Dat kost tijd, kost overleg en afstemming en vraagt om voorwerk: dus nogmaals denk na waar u zelf een bijdrage kunt aanleveren. Vrijwillig aanbod wordt erg op prijs gesteld.

Tegelijkertijd zal er simultaan begonnen moeten worden aan het schrijfwerk. Meer beleidsarmere teksten kunnen al gemaakt gaan worden.

agenda:
- Opening/welkom
- Mededelingen
- Discussie beleidspunten
- Rondvraag
- Sluiting

tot morgen met vriendelijke groet,
[redacted]

Werkt voor provincies

Memo

Van	[redacted]
Afgestemd met	[redacted]
Aan	IPO Wolvenwerkgroep
Datum	3 oktober 2021
Onderwerp	Discussienotitie beleidspunten -> beleidskeuzes Wolvenplan 2022
Bijlage(n)	FFS en JA

Discussienotitie beleidspunten Wolvenplan 2022 (WP22)

Beleidsmatige gevolgen
Met het verschijnen van de Juridische analyse en de factfinding study wordt ook duidelijke waar (op-) nieuw(e) beleidskeuzes dienen te worden gemaakt. Daarom worden u onderstaand een aantal beleidspunten voorgelegd waarover uitspraak dient te worden gedaan om verwerkt te kunnen worden in het nieuwe wolvenplan. Respectievelijk, daaruit volgend, de handelingsprotocollen (als uitwerking daarvan). Idem m.b.t. eventuele punten voor monitoringsprotocollen, taxatierichtlijn e.d. Uiteraard is het huidige wolvenplan 2019 het vertrekpunt, op basis waarvan tot eventuele andere/nieuwe beleidskeuzes kan worden gekomen. Ook de 'Evaluatie ervaringen wolf" zijn hiervoor input.

Daarover dient in ons overleg van 4 oktober (en vast ook nog daarna) te worden gesproken.
De wolvenwerkgroep dient dus stapsgewijze te bepalen:
1. Welke beleidspunten in het wolvenplan 2022 komen -> wijzigen kan nog.
2. Welke richting daaraan wordt meegegeven -> beleidskeuze maken.
3. Uiteindelijk zal dit resulteren in een tekstvoorstel voor het WP22 -> schrijvers voor deelteksten benoemen.

De deelteksten zullen verder worden verwerkt ([redacted]) tot een concept tekst voor het WP22.

Onderstaand wordt ingegaan op:
- *Status doel WP22*
- *Beschermingsaspecten*
- *Input op handelingsprotocollen (zie aparte notitie)*
- *Tegemoetkomingsregeling en subsidie preventieve maatregelen*
- *Internationale aspecten*
- *Specifieke onderwerpen*
- *Meer algemenere beleidsvragen*

Beleidspunten
Onderstaande aandachtspunten vragen om een beleidskeuze.
Indicatief wordt er nu gedacht om de volgende aandachtspunten, waar beleidskeuzes op kunnen volgen, in het Interprovinciaal wolvenplan 2022 op te nemen.

1. Status en doel van het Interprovinciale wolvenplan

2. Omgang/afwijkingen van het beschermingsregime wolf: vrijstellingen/ontheffingen
3. Omgang met handelingsprotocollen -> aparte uitwerking -> documenten HP
4. Vrijstelling voor verjagen
5. Omgang nooddoding en beheer wolven
6. Duiding levensfasen, zwervende wolf en gevestigde wolf

7. Insteek soorten bescherming
8. Staat van instandhouding wolf (omvang aantal populatie, genetische variatie, internationale aspecten etc.)
9. Omgang, bescherming, beheer hybride wolven
10. Hoe om te gaan met gewonde wolf en evt. wolvenopvang
11. Inzet actieve soortenbescherming/beschermingsmaatregelen wolf
    Verkeersmaatregelen?
12. Verhouding tot faunabeheer activiteiten

13. Insteek gebiedenbescherming
14. Of en wanneer (na 10 jr 1e reproductie?) aanwijzing N2000 doelstelling wolf gebieden
15. Natuurlijk verspreidingsgebied/geschiktheid leefgebied/landelijk gebied.
16. Aanwijzen go/no go area's/corridors/leefgebieden
17. Aanwijzen leefgebieden/rustgebieden/beperken toegang/zonering

18. Internationale samenwerking (bij landsgrensoverschrijdende situaties)
19. Internationale afstemming staat van instandhouding wolf
20. Internationaal wolvenmanagementplan wolf

21. Inzet/eisen preventieve maatregelen (prikkels)
22. Deelnamebereidheid
23. Subsidie preventieve maatregelen
24. Verjagingsmethoden
25. Financiering werkbudget; regels/voorwaarden tegemoetkomingsregeling

26. Inzet instrumentarium: programma?
27. Gevolgen voor tegemoetkomingsregeling?
28. Gevolgen voor monitoringsplan?
29. Samenwerking betrokken partijen o.a. rollen en verantwoordelijkheden.
30. Interprovinciale samenwerking bij grensoverschrijdende situaties
31. Gebiedsproces/maatwerkaanpak?

32. Positie provinciale wolven cie's en LOW
33. Communicatie
34. Benoemen kennisleemtes, onderzoeksvragen, praktijkproeven
35. Benoemen vervolgacties (na wolvenplan 2022)
36. Aanvullende uitvoeringsdocumenten: Handelingsprotocollen/taxatie/richtlijn/etc.

Toelichting per onderwerp: ter bespreking!

Vooruitlopend op een vervolg discussie onderstaand een aanzet voor de invulling van de te maken beleidskeuzes. De bedoeling is dit werkende weg nader uit te schrijven. Enerzijds kan dit leiden ot beleidsmatige/bestuurlijke beslispunten anderzijds leidt dit tot inhoudelijke teksten voor het WP22.

1. Status en doel van het Interprovinciale wolvenplan (zie ook doel discussie inhoudsopgave)

- Is het Interprovinciale wolvenplan (WP22) een soortenbescherming plan of is het beleidskader(stellend). Dient en een SBP per provincie en/of landelijk SBP te komen?

Stelling: WP22 is een beleidsplan, vormt interprovinciaal beleidskader.
Dus wel gezamenlijke beleidskaders, maar geen instandhoudingsplan of soortenbeschermingsplan.

Resteren nog wel vervolgvragen te nadere uitwerking:
Indien geen SBP dan is het een beleidsplan en geeft dan wel kaders aan voor vervolgplannen.

- Maar soortenplan wolf moet dat landelijk of provinciaal? Willen we een extra planlaag?
- Bij een SBP is internationale afstemming en bepaling GsvI ook van belang
- niet verplicht? wel willen dan?
- zo ja of zo ja dat speelt een rol daarin/biedt het kader voor: invulling geven aan de eisen die hieraan gesteld worden.
- weergave van de te nemen maatregelen (om doel te bereiken)…
  "Lidstaten zullen de nodige concrete en specifieke beschermingsmaatregelen moeten nemen, inclusief het vaststellen van coherente en preventieve maatregelen(actieve soortenbescherming)…" Ap7

v.a. 2. Juridisch kader
Stelling: We richten ons op de (komende) Omgevingswet-> Besluit activiteiten leefomgeving (Bal)
(als vervolg op de Wet natuurbescherming)
- Systeem van strikte bescherming bijl. IV Hrl in natuurlijke verspreidingsgebied

Beschermingsregime(s)

Stelling: Het verspreidingsgebied van de wolf is dat gebied wat de wolf 'doorkruist'.
De habitat van de wolf is geen vast en onveranderlijk afgebakend territorium: niet beperkt door plaats, ruimte of habitat.

Vervolg uitwerking:
Beschermingsregime duiding m.b.t.:
a) opzettelijk vangen of doden
b) opzettelijk verstoren, m.n. tijdens voortplanting, overwintering en trek
c) opzettelijk vernielen wolvenhol
d) beschadiging of vernieling van voortplanting- en rustplaatsen

Bescherming via: verbodsbepalingen m.b.t. individu en verblijfplaats
Doel: is het bereiken en behouden van de GsvI

Middelen: (soorten) bescherming individuele exemplaren en (gebieden) bescherming voortplantings-, rust- en verblijfplaatsen.

Rustplaatsen: zowel bewoonde als niet(meer) bewoonde; potentiële locaties zijn daarmee nog niet beschermd. d.w.z. nog geen uitspraak over.

<u>Vrijstellingen en ontheffingen</u>
Stelling: vanuit de WWG komen we met een aantal gezamenlijk opgestelde 'formats' vrijstellingen en ontheffingen die desgewenst per provincie kunnen worden gebruikt.

Vervolg uitwerking:

1. Wil NL vrijstellingen, ontheffingen e.d. 'op de plank hebben liggen' in het geval zich acute situaties voordoen?
    a. Zo ja, bij welke situaties?

Voorbeelden

a. vrijstellingen inregelen voor het vangen van wolven na problematische situaties? (herhaaldelijk vee aanvallen, dichtbij mensen etc). Afhankelijk van of vangen een logische stap is bij die situatie.
b. Wil NL vooraf vrijstellingen ontheffingen op de plank hebben liggen, die het mogelijk maakt om een wolf te doden bij acuut gevaar?
c. Vrijstelling/ontheffing voor vervoer wolf bij aanrijding // als er welpen gevonden worden nadat de moederwolf dood is // .. (> zie algehele ontheffing WENR).

<u>Vorm en mate van bescherming</u>
Alleen **passieve** bescherming d.m.v. verboden onvoldoende
Ook **actieve** bescherming nodig bij HR-soorten: concreet, specifiek, soortenbeschermingsplan met gerichte beheermaatregelen; plus coherente preventieve maatregelen. Bijv. voldoende verbindingszones en passende landschapselementen die bijdragen aan migratie en genetische uitwisseling

<u>v.a. 7 Soortenbescherming</u>
Stelling: we volgen de in FFS/JA gedane uitspraak m.b.t. vertrekpunt SvI. -> Grensoverschrijdende populatie midden Europa.

Vervolg uitwerking:
Insteek soortenbescherming: Staat van instandhouding wolf
Doel is het bereiken en behouden van deze GsvI
Gunstige staat van instandhouding = Juridisch én is ecologisch te definiëren

- Een beschrijving van wat Nederland verstaat onder een gunstige staat van instandhouding (art 1 en i Hrl) (verspreidingsgebied, populatie, leefgebied (pm), toekomstperspectief)
- Soortbescherming **SvI?**: Geconcludeerd kan worden dat NL op zich géén gunstige SvI heeft, dat dit alleen internationaal kan worden beoordeeld. En dat ook in dat geval niet sprake is van een gunstige staat van instandhouding.
- WP2.0 geeft aan hoe de gsvi te bereiken en/of in stand te houden.

Strikte bescherming geldt voor de wolf "altijd' daar waar deze zich bevindt!
middelen: (soorten) bescherming individuele exemplaren en (gebieden) bescherming voortplanting, rust- en verblijfplaatsen.

11. Actieve soortenbescherming
Inzet (actieve) beschermingsmaatregelen

- Inzet van **actieve beschermingsmaatregelen**? Is/zou onderdeel zijn van wettelijke kader en handreikingen.
- Zo nee, waarom niet?
- Zo ja waarom wel, en zo ja wat zouden we dan kunnen doen en wie moet dat doen?

Wat is denkbaar:
Actieve beschermingsmaatregelen: strikte bescherming op basis van behoeften en de SvI van de wolf - maatregelen onderling door provincies afgestemd zodanig dat tezamen de doelstellingen voor heel Nederland worden bereikt. Stimuleren (van) de staat van instandhouding.
Dit is van invloed op het evt. rechtvaardigen van uitzonderingen mbt de strikte bescherming
- bescherming door instelling rustgebied d.m.v. toegangsbeperking (bijv. rondom voortplantingsplek)
- vaststelling van samenhangende en gecoördineerde maatregelen van preventieve aard (voorzorgsbeginsel/beginsel van preventief handelen)
binnen N2000
beheerplan (per provincie?) dient aan te sluiten op nationaal. internationaal beschermingsplan wolf.
afsluiting van gebieden (tijdelijk, geheel beperken toegang voorplanting e.d.

Buiten N2000:
- voorlichtingscampagne
- regulatie economische activiteiten": wolfwerende rasters, KBH
- gedragscodes
- opleiding: wildaanrijding afhandelaren, boswachters, jagers
- mitigerende maatregelen

Beoordeling SvI:
cumulatief:
beoordeling SvI – algemeen/breed – biogeografische regio, indien ook grensoverschrijdend.
op grondgebied van de lidstaat
op effecten lokaal niveau

9. Hybride wolven
Stelling: we willen hybridiseren voorkomen, hybride wolven worden bij voorkeur uit de populatie verwijderd. Nader te bepalen waar 'de grens ligt'.
"De beheersinstanties moeten er voor zorgen dat hybriden duidelijk en ondubbelzinnig onder hun nationale wetgeving vallen, hetzij als wilde dieren hetzij als huisdieren' *citaat pm*

Vervolg uitwerking:

"De beheersinstanties moeten er voor zorgen dat hybriden duidelijk en ondubbelzinnig onder hun nationale wetgeving vallen, hetzij als wilde dieren hetzij als huisdieren' Ap9

Bepalen van beschermde status van hybride wolven.
- Afbakenen wat wij verstaan onder een hybride wolf (zie FFstudie)
- Afbakenen wanneer/of een hybride beschermd is in NL
- Bepalen, adhv bepaalde beschermingsregime, wat wel en niet mag bij hybriden.
- Bedenken hoe een hybride evt. uit de populatie gehaald wordt (want hoe is dit individu te vinden / herkennen/ te duiden?)

Advies is om hybriden te beschermen als wolven -> m.i. in tegenspraak met FFS...
beleidsmatig zouden we dat ook niet moeten willen… toch?

10. Wolvenopvang
Stelling: We gaan in Nederland niet voor een wolvenopvang. Zie FFS ecologische overwegingen.
Stelling: we hanteren… zie FFS

Vervolg uitwerking:
Het wel of niet opvangen van gewonde wolven wordt een onderdeel in bepaalde handelingsprotocollen.

1. Willen wij wolven opvangen?
2. Wat te doen als een wolf wordt aangereden en beoordeeld is dat deze te zwak is voor het loslaten in het wild, maar – bij opvang – op te lappen is?
3. Wat te doen met gevonden welpen nadat duidelijk is dat de moederwolf aangereden/dood is?
   De vraag is of invulling van de zorgplicht ook zover moet gaan dat actief naar de welpen zou moeten worden gezocht. Juridisch relevant blijft dat bij het zoeken naar eventuele welpen relevante verbodsbepalingen zullen moeten worden overtreden, zoals mogelijk vernielen, of beschadigen en verstoren van de voortplantingsplaats, het vangen van wolven en bezitten van wolven, hetgeen zal moeten worden gerechtvaardigd door besluiten op basis van de Omgevingswet.
   Ook zal de vraag moeten worden beantwoord wat er vervolgens met de welpen moet worden gedaan en hoe zij moeten worden gehouden.
   Daarbij zal ook de vraag moeten worden beantwoord in hoeverre deze wolven een 'wolfwaardig' bestaan kan worden geboden.

13. Gebiedenbescherming
Stelling: we gaan in NL nog niet over tot gebiedenbescherming tbv de wolf.
Stelling: we zetten wel in op 'mitigerende maatregelen'

Vervolg uitwerking:

- Gebiedsbescherming: willen wij beschermde gebieden t.b.v. de wolf aanwijzen?

- Conform Bijlage II Hrl, incl Bijl III richtlijn N2000 (art 4 1e lid) HRl: dienen beschermde gebieden te worden aangewezen en instandhoudingsdoelstellingen te worden bepaald voor de wolf.
- Willen wij dat zo nee, waarom niet, zo ja waarom wel en wie (de provincie) moet dat dan doen? pas na 10 jaar aaneengesloten aanwezigheid, v.a. moment van voortplanting…-> dus nu niet. Eerste reproductie was in 2019 een feit. Dus na 10 jaar; in 2029 N2000-gebied aanwijzen?

Gebiedenbescherming is begrensd gebied: geografisch afgebakend, vanuit: natuurlijke verspreidingsgebied = waar deze zich van nature ophoudt respectievelijk uitbreidt
dit natuurlijke verspreidingsgebied maakt onderdeel uit van de beoordeling van de gunstige staat van instandhouding.

Daarvoor nodig een 'Stelsel van verbodsbepalingen'

Via Natura2000 is de wolf toe te voegen aan instandhoudingsdoelstelling cq. is het denkbaar een nieuw gebied aan te wijzen door provincies (aanwijzing op zich m.i. geen onderdeel WP, wel te duiden als beleidsoptie/mogelijkheid).

- willen provincies gebieden identificeren als geschikt voor wolf? bijv. de leefgebieden zoals nu?
- willen provincies corridors aanwijzen als positieve bijdrage aan gsvi
- willen provincies het instrument 'programma' inzetten ?

27. Tegemoetkomingsregeling en subsidie preventieve maatregelen

Stelling: we gaan door met de huidige rolverdeling: vergoedingsregelingen voor de inzet van preventieve maatregelen vallen hierbuiten. Dit is een bevoegdheid van de afzonderlijke provincies resp. provinciale gebiedscie's die voor wolvenleefgebieden actief zijn.

Stelling: we gaan door met de huidige tegemoetkomingsregeling.
In aanmerking komen voor een tegemoetkoming.

- **bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren**.
- **niet-bedrijfsmatig** gehouden **schapen en geiten**
- het moet gaan om **directe schade** veroorzaakt door een natuurlijk in het wild levende diersoort.
- Dit houdt in dat **vervolgschade en bijkomende schade niet** voor een tegemoetkoming in aanmerking komt. : geen indirecte schade: arbeid, materiaal etc.
- ook de kosten van de **dierenarts** en de kosten van **de kadaver ruiming** beschouwd als directe schade en **vergoed**.
- Er wordt **géén eigen risico berekend** én evt. **leges** (behandelbedrag) worden **terugbetaald.**
- we **actualiseren taxatierapport/taxatierichtlijn** (nav evaluatie, documentatie, waardering)

Schade door wolf aan landbouw(huis)dieren
Vervolg uitwerking:
Aandachtspunten hierbij kunnen zijn:
- geen nadere voorwaarden aan de tegemoetkoming te stellen.
- geen wijzigingen aan te brengen in de kostenposten waarvoor tegemoetkoming mogelijk is.
- geen wijzigingen aan te brengen in de (categorieën) van diersoorten waarvoor tegemoetkoming is voorzien.
- Verbeterde documentatie: vastlegging van preventie en verjagingsmethoden dit in relatie tot gegeven dat verjaging vooral gelinkt moet worden aan het gedrag van de wolf t.o.v. het vee. Bij verjaging voor mens is dat niet het vee maar iets van de mens…

inzet/eisen preventieve maatregelen

- Wat verstaan wij onder 'goed beschermd vee'. Zeker als een wolf herhaaldelijk 'bij goed beschermd vee' schade veroorzaakt en er alleen dan actie tegen de wolf ondernomen mag/kan worden.
- Wat verstaan wij onder 'herhaaldelijk'? Hoe vaak 'accepteren' wij aanvallen op vee voordat er actie ondernomen wordt?
- Welke acties worden dan toegestaan en wanneer welke (>handelingsprotocol)

financiering/regels tegemoetkomingsregeling
subsidie preventieve maatregelen
Waar nodig zullen wijzigingen eveneens verwerkt dienen te worden in de door BIJ12 opgestelde 'Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade' respectievelijk het taxatieformulier.

25. Financiering
Vervolg uitwerking:
pm bepalen welke kostenposten we in beeld willen brengen…
EU gelden??

v.a. 18. Internationale samenwerking/ Internationaal WMP

Stelling: Nederland gaat zich stimulerend initieel inzetten voor internationale samenwerking op het wolf dossier. Dit is zowel ecologische als juridisch noodzakelijk. Uiteindelijk moet dit leiden tot een internationaal wolvenmanagement plan.

Vervolg uitwerking:
Internationale samenwerking
Ook al benoemd in het huidige wolvenplan zal nu specifieker ingevuld dienen te worden.
Nodig omdat:
- GsvI te bepalen > population level management t.b.v. 'beheer' van wolven (afschot op basis van quota)
Beleidskeuzes:
- willen wij opname NL in de EU referentielijst N2000-gebieden? kan/moet dat?

Internationaal WMP
Duidelijk blijkt uit zowel de Juridische Analyse als de FFS dat er vanuit internationaal verband naar de bescherming in casu het beleid, het beheer van de wolf dient te worden gekeken. Ook in het vorige IPO WP stond al genoemd dat het komen tot een internationaal wolvenmagementplan gewenst was…….etc. Uit de rechtsvergelijking tussen Europese landen blijkt ook dat vrijwel alle landen de behoefte hieraan onderkennen…

Gezamenlijk managementplan voor grensoverschrijdende (deel-)populaties
In ieder geval nodig zodra GsvI is bereikt… dan evt. sprake van populatiebeheer.

GsvI: op het niveau van grondgebied van de lidstaat of, in voorkomend geval op niveau van betrokken biogeografische regio wanneer de grenzen van die lidstaat verscheidene biogeografisch regio's bestrijden, of in die het natuurlijk verspreidingsgebied van de soort dit vereist en voor zover mogelijk op grensoverschrijdend niveau.
Internationaal kader:
Verdrag van Bern
Habitatrichtlijn in overeenstemming met VvBern
Hrl: art 12 en art 16 HRl Wolf is bijlage IV Hrl
in NL = art 3.5 ev Wnb
Wolf=bijlage II Verdrag van Bern = strikt beschermde soort
p 7/8 t&B
uitleg zijn richtsnoeren uitleg verdragsbepalingen= niet juridische bindend
Omgevingswet:
art 5.1 -> Bal art 11.46 e.v.

Wat zou er internationaal dienen te worden meegenomen in management plan
In WP 2.0 kunnen we wensen meegeven die wij hebben?
zie reeks: populatieomvang, genetische samenstelling etc.
populatie samenstelling
actuele leefgebieden
GsvI

Check LNV : Instandhoudingsdoelstellingen voor de wolf vast te stellen door Ministerie van LNV!? Hoe zit dat nu?
Rol RVO -> wie ,waar , wat -> check, in beeld brengen bij HP?

Landsgrensoverschrijdende samenwerking
Vervolg uitwerking:

33. Communicatie
Vervolg uitwerking:
pm zie communicatieplan
duiding transparantie, snelle communicatie, tussenrapportage,

Organisatie en interprovinciale samenwerking
Stelling: Bij provinciegrensoverschrijdende leefgebieden wolf, neemt de provincie met het grootste deel van het leefgebied het voortouw.
In dat geval komt er een grensoverschrijdende (interprovinciale) wolven cie.

Monitoring
Vervolg uitwerking:
p.m. er is monitoringsplan dat is voor nu voldoende
vraag: extra aandacht voor 'onbekende gebieden'

34. Benoemen kennisleemtes, onderzoeksvragen, praktijkproeven
Vervolg uitwerking:
Onderzoek
dieetonderzoek wolf
ecologische draagkracht
zendering
preventieve maatregelen
Aanpassing genetische methoden
Met name indien de monsteraantallen voor periodieke monitoring toenemen, valt nog winst te behalen in met name de doorlooptijd en kostenefficiëntie. Een overstap naar analyse via zogenaamde High-throughput sequencing (HTS) lijkt hiervoor het meest kansrijk, en biedt de kans om in 1 analyserun een groter aantal monsters te verwerken. Daarbij kan per monster direct een combinatie van verschillende typen DNA merkers geanalyseerd worden, waarmee meerdere onderzoeksvragen tegelijk worden beantwoord: merkers voor soortsbepaling, merkers voor individuele herkenning en een gerichte set van SNP merkers voor detectie van hybriden. Deze methodiek wordt steeds goedkoper en een overstap is wellicht binnen enkele jaren zinvol

35. Benoemen vervolgacties (na wolvenplan 2022)
Bij de vaststelling van het Wolvenplan 2022 zijn wellicht nog vervolgacties te benoemen. In dat geval deze opnemen in een planning en evt. begroting.
p.m.
Vervolg uitwerking:

Algemeen proces gang
WP22
vaststelling via IPO lijn zie planning
totstandkoming WP22 communicatie, participatie alleen LOW – apart te benoemen in com plan.
Vervolg uitwerking: pm

Overig
Vervolg uitwerking: pm
inzet instrumentarium: programma?

Gevolgen voor tegemoetkomingsregeling?
Gevolgen voor monitoringsplan en monitoringsprotocollen?

Afhandelverzoek

Zaak

Onderwerp SPOED: Graag terugbellen: Wolf werende omhijning bij schapen VAM-berg Noord (voorbij het blinkertje) [ref:_00D20DPXP._5003X2EKHAH:ref]

Beschrijving

-Doorgezet naar Jeroen de Boer

Dag [redacted]

Mevrouw belde opnieuw omdat zij verse sporen hebben gevonden, gisteren.
De eerste verse sporen waren afgelopen maandag, VAM-berg Noord.
Gisteravond weer gekeken, op het zelfde stuk weer sporen gevonden. Wij hebben het idee dat de wolf hier al enige tijd gevestigd is.
==========

Mevrouw zei, dat zij vanuit de provincie Friesland vrijwilleger is bij stichting Wolf Nederland.
5.1.2e [redacted] Ze hoort 5.1.2e [redacted] van de boer dat hij een wolf ziet over steken 5.1.2e [redacted] zo nu en dan.
Daar staan ook schapen en het lijkt mevrouw goed dat daar een wolf werende omhijning wordt geplaatst.
Zij hebben ook al 6 wolvensporen gevonden, ze vermoed dat daar al enige tijd een wolf gevestigd zit. Wil jij haar terugbellen?

Openingsdatum/-tijd 28-07-2021 om 12:29 uur
Zaakherkomst Telefoon
Prioriteit Spoed
Type Vraag

Klant

Naam [redacted]
Organisatienaam Stichting Wolf Nederland
Telefoon 06 [redacted]
Doorkiesnummer
Mobiel
Privé
E-mail

Postadres
Nederland

Afhandelverzoek

Zaak

Onderwerp	SPOED: Gaat over een dode wolf [ref:_00D20DPXP._5003X2AuhYH:ref]
Beschrijving	Dag [redacted] Of je meneer met spoed terug wil bellen. Hij is onderweg naar het dier, en wij zijn bevoegd gezag.
Openingsdatum/-tijd	28-05-2021 om 15:35 uur
Zaakherkomst	Telefoon
Prioriteit	Spoed
Type	Vraag

Klant

Naam	[redacted]
Organisatienaam	Staatsbosbeheer
Telefoon	
Doorkiesnummer	
Mobiel	06[redacted]
Privé	
E-mail	
Postadres	
	Nederland

Aanvraagformulier bijdrage kosten preventie wolvenschade Drenthe

Naam: [redacted]
Adres: [redacted]
Postcode: [redacted]
UBN: [redacted]
Telefoon: 06[redacted]
Rekeningnummer (IBAN): xxxxxxxxxxxxx

Woonplaats: [redacted]
E-mail: [redacted]@hotmail.com

Aantal schapen en/of geiten
Kopieën van stallijsten in I&R Dieren op peildatum toevoegen.

Peildatum	Aantal schapen	Aantal geiten
1-2-2019	5.1.2e [redacted]	
1-5-2019		
1-8-2019		
1-11-2019		
gemiddeld		
Totaal schapen + geiten		

Vaste percelen
Let op: geeft alleen het aantal strekkende meters van de afrastering op langs de buitenzijde van het weiland op het perceel. De eventuele binnen-afrasteringen om het perceel in meerdere vakken te verdelen buiten beschouwing laten.

Plaats	Kadastraal nummer	Lengte afrastering [m]
[redacted]	BLN00-W-75	827 m
	BLN00-W-117	800 m
	BLN00-U-48	747 m
	BLN00-W-74	736 m
	BLN00-W-12	240 m
	ASN00-AD-121	379 m
Totale omtrek		3779

Verplaatsbare afrastering op niet-vaste percelen (indien van toepassing)

Type verplaatsbare afrastering: Flexinetten / Draden / Anders .....

Komt u in aanmerking voor een vergoeding voor een autowinder draadoprolsystteem: ja / nee.
(alleen bij meer dan 100 dieren)

Ondertekening

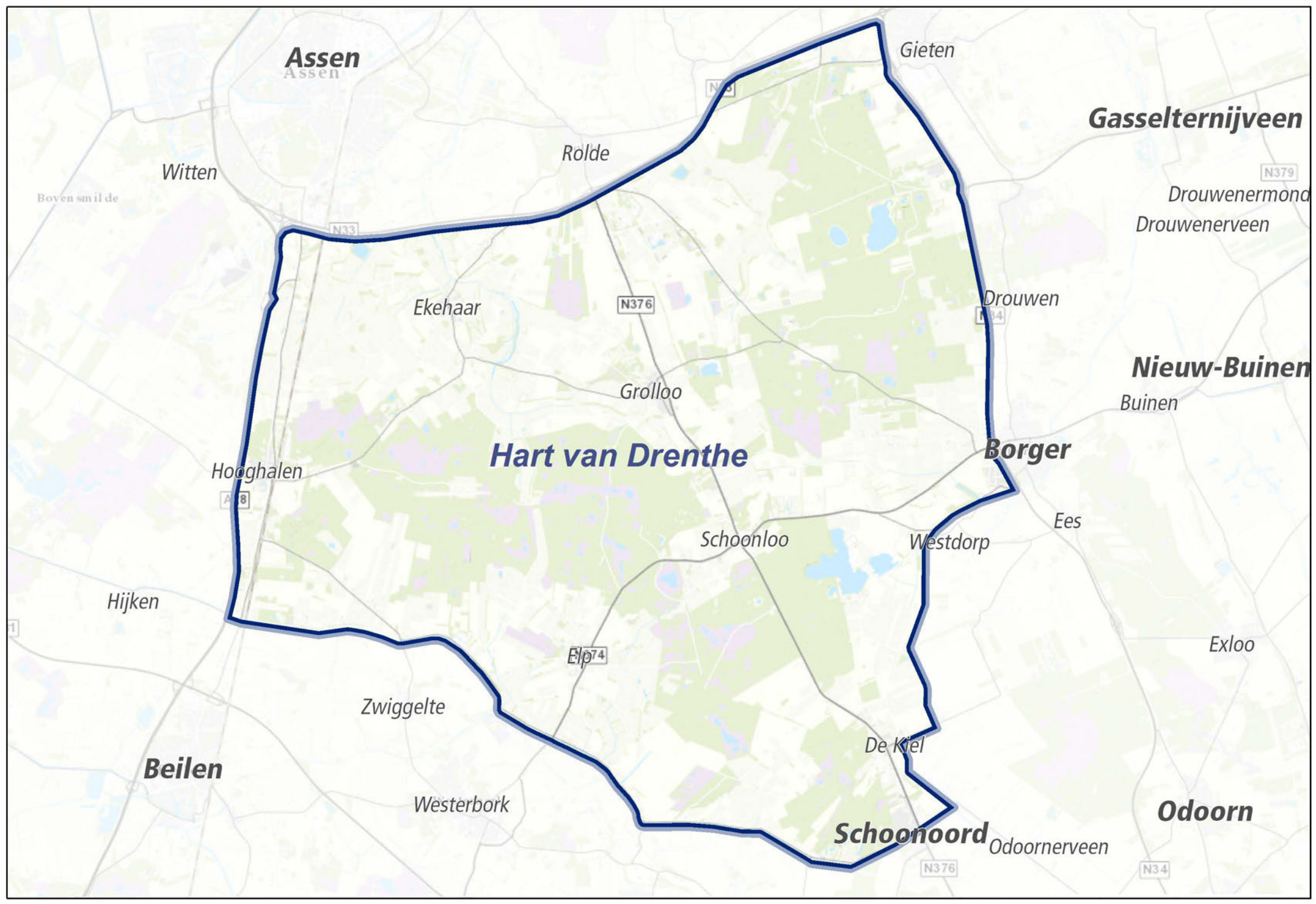
Hierbij verklaar ik deze aanvraag naar waarheid te hebben ingevuld:

Datum: 19-04-2020

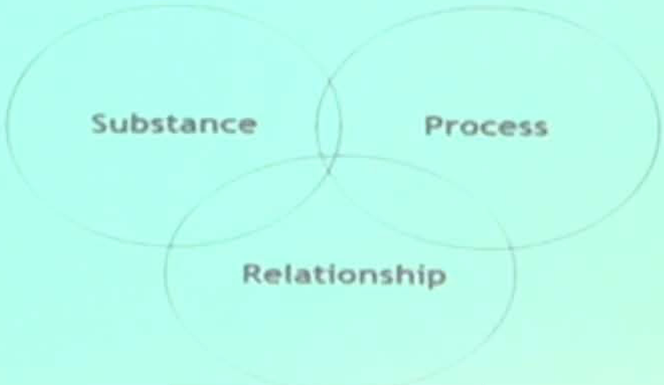
Naam: [redacted]

Handtekening:

[redacted]


Assen
Gieten
Gasselternijveen
Rolde
Witten
Drouwenermond
Drouwenerveen
Ekehaar
Drouwen
Nieuw-Buinen
Grolloo
Buinen
Hart van Drenthe
Borger
Hooghalen
Ees
Schoonloo
Westdorp
Hijken
Exloo
Elp
Zwiggelte
De Kiel
Beilen
Westerbork
Odoorn
Schoonoord
Odoornerveen
N33
N376
N379
N34
A28

Human-Wildlife Conflict meets Negotiation Theory



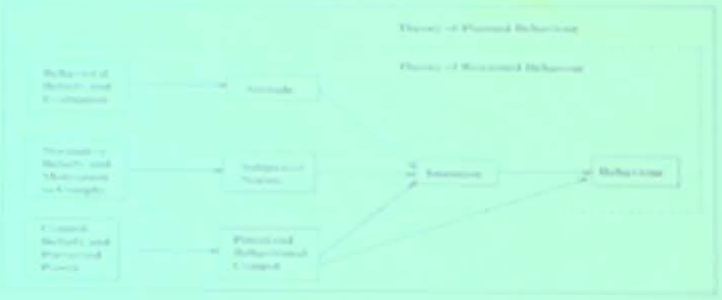
[redacted]

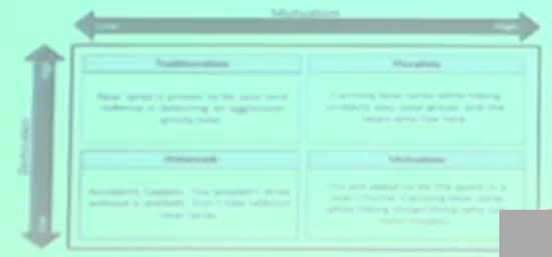
The Handbook of Dispute Resolution, Harvard Law

DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN

Values
Beliefs
Social Norms
Attitudes
Behaviours
etc, etc...







DER ACHTERMANN
DER ACHTERMANN

Levels of Conflict

Dispute

Losses: crops damaged, livestock killed, income lost

Underlying conflict

Losses
+ a recurring issue not satisfactorily resolved

Deep-rooted conflict

Losses
(+ a recurring issue not satisfactorily resolved)
+ social identity or values threatened

Madden & McGuinn (2014); Zimmerman (2014);
Canadian Institute for Conflict Resolution (CICR) (2001)



DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN

Addressing underlying or deep-rooted conflicts:

- Parties need to be heard; all views are heard as valid
- Focus on building relationships (not so much on the topic)
- Address & discuss the history, past unresolved issues

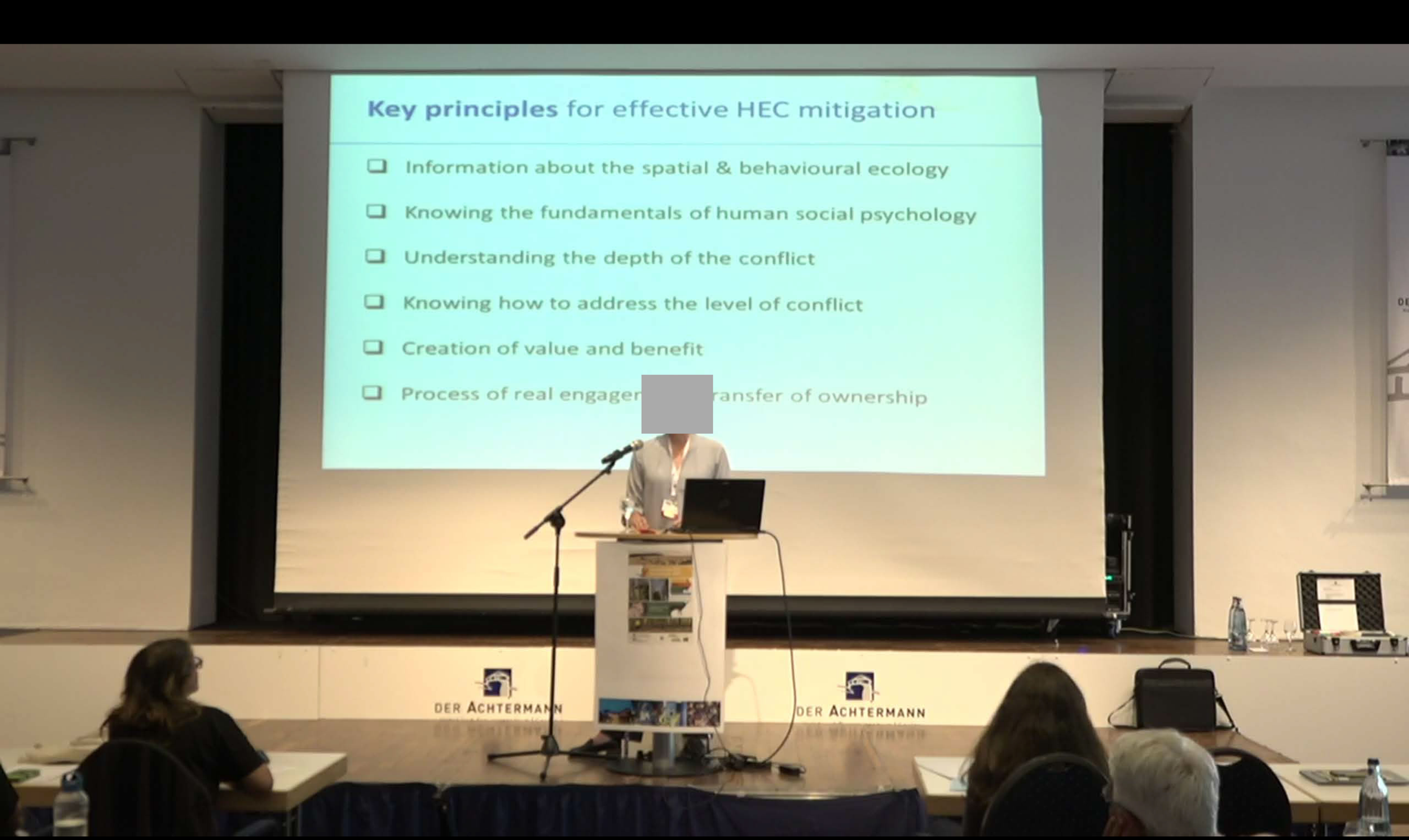


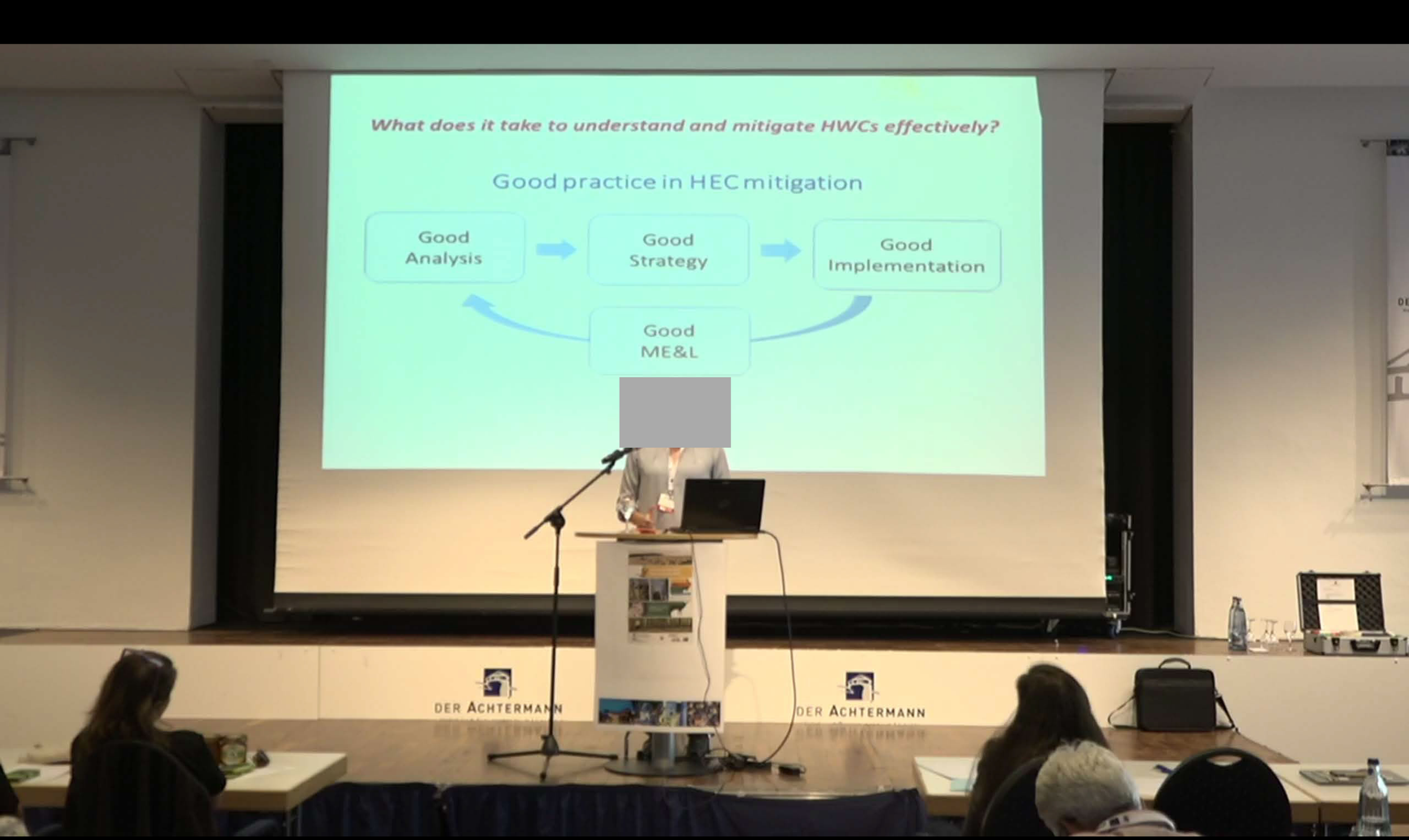
DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN

Key principles for effective HEC mitigation

- ❑ Information about the spatial & behavioural ecology
- ❑ Knowing the fundamentals of human social psychology
- ❑ Understanding the depth of the conflict
- ❑ Knowing how to address the level of conflict
- ❑ Creation of value and benefit
- ❑ Process of real engager[redacted]ransfer of ownership




What does it take to understand and mitigate HWCs effectively?
Good practice in HEC mitigation
Good Analysis
Good Strategy
Good Implementation
Good ME&L
DER ACHTERMANN
DER ACHTERMANN

Results:

- No wolf jumped over a correctly installed fence
- Wire fence (25 & 60 cm) was not overcome
- Wire fence (35 & 80 cm) was overcome below and between
- Wolves explore the fence perseveringly
- 40cm deep pits



agridea

DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN

Review predation events

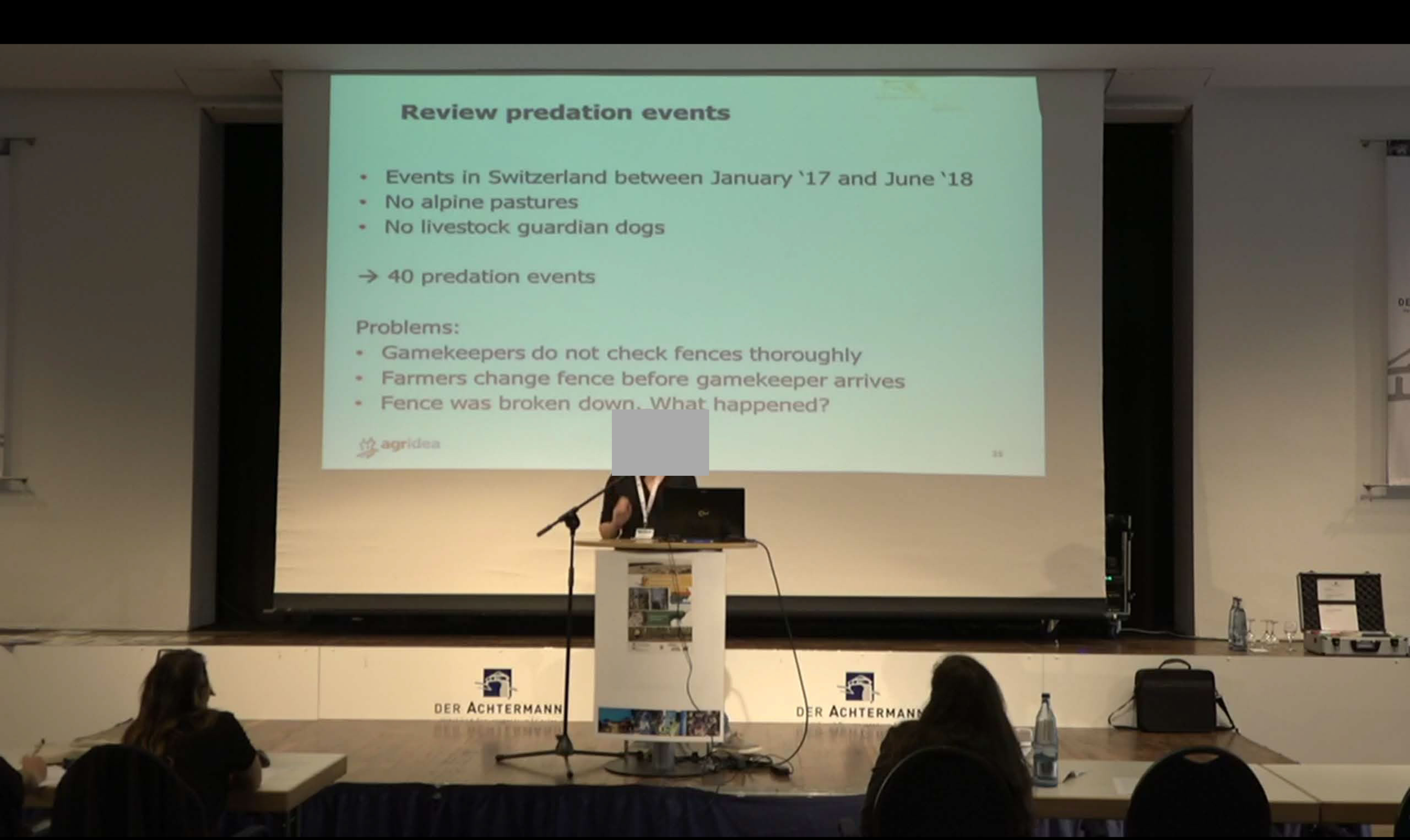
- Events in Switzerland between January '17 and June '18
- No alpine pastures
- No livestock guardian dogs

→ 40 predation events

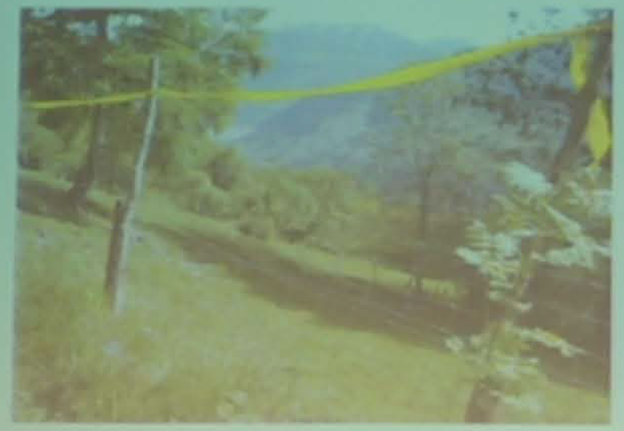
Problems:

- Gamekeepers do not check fences thoroughly
- Farmers change fence before gamekeeper arrives
- Fence was broken down. What happened?

agridea



Unelectrified fences





agridea

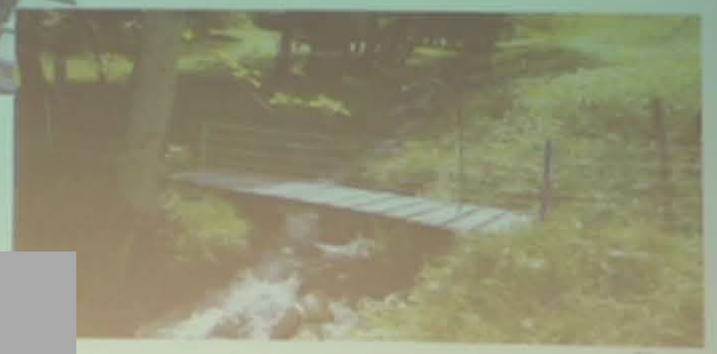
DER ACHTERMANN

DER ACHTERM

Good fences, but...



... unelectrified gates



...water streams

agridea

DER ACHTERMANN

Farm visits/regional analysis

- Predation numbers are very low in regions where flock nets are common
- Many farmers don't know the protection standards
- Some farmers don't change the system before predation happens
- Correct fence setup needs
  - knowhow
  - good material
  - attentive work

agridea

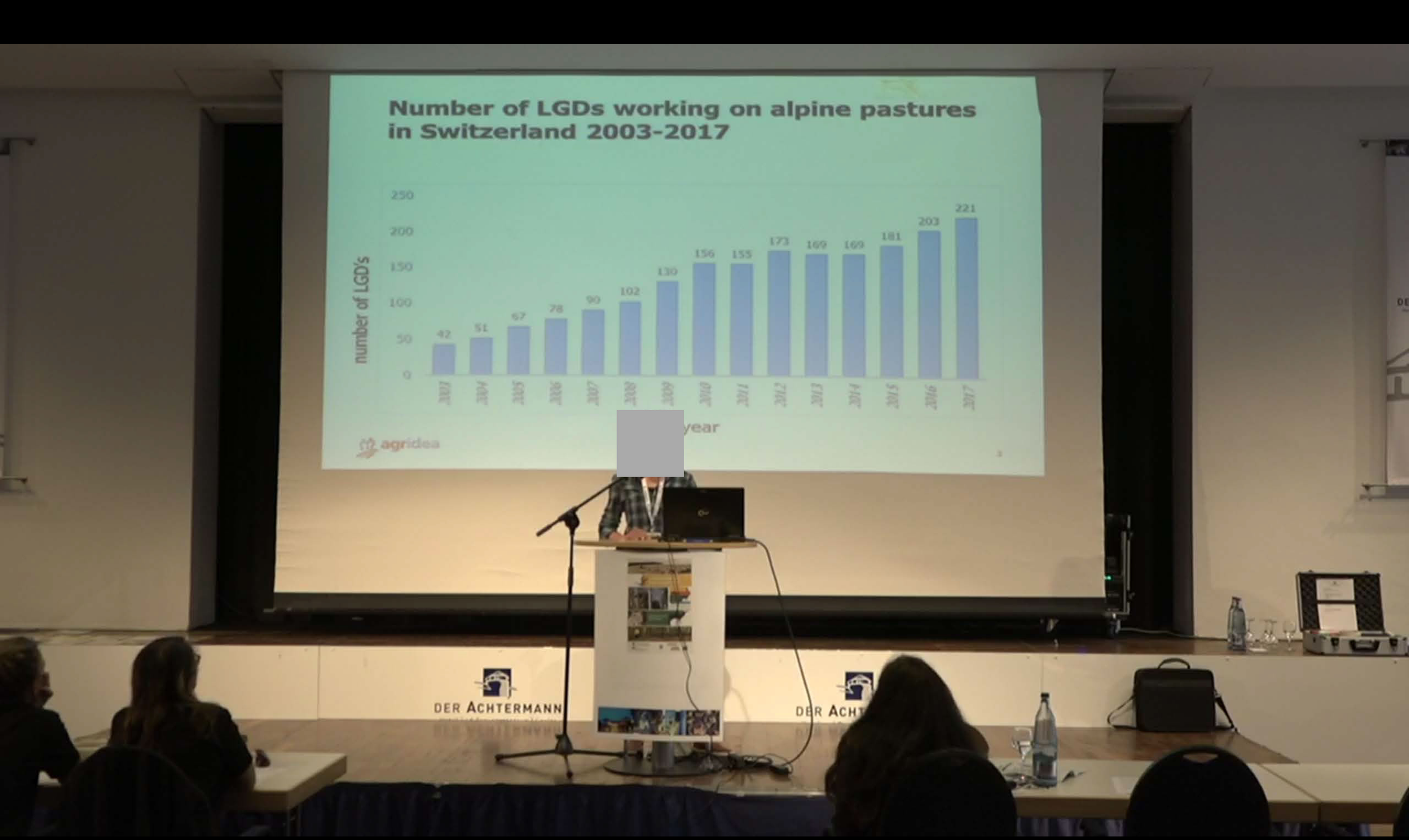


Livestock guardian dogs (LGDs) in Switzerland

- First wolf in 1995
- First LGDs in 1999
- 2003-2014 *best practice*
  (coordination at AGRIDEA, project based)
  → gaining of experiences
- Since 2014: Swiss system for LGDs
  funded by Federal Office for Environment (FOEN)






Number of LGDs working on alpine pastures in Switzerland 2003-2017
number of LGDs
250
200
150
100
50
0
42
51
67
78
90
102
130
156
155
173
169
169
181
203
221
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
year
agridea
DER ACHTERMANN

Swiss System for LGDs

Federal Office for Environment (FOEN)
- funding

Association HSH-CH
- breeding
- training

Farmers

Livestock protection consulting of Canton

Department of Agriculture

AGRIDEA: office for LGDs
- Exam of LGD
- Placement of LGD
- Monitoring
- Controlling after Placement
- Information for tourists, sensitization of the public

Office+ 6 local consultants (dog experts and sheep keeper)

agridea

Swiss System for LGDs – How to receive a LGD?

Farmer wants to protect livestock...

⇩

Cantonal consultant visits farm

⇩

If LGDs required and the Canton gives its OK...

Other measures

Fences, lamas, foxlight, etc.

Canton

AGRIDEA

agridea

DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN

Incidents and claims because of LGDs

- Investigation of each incident (biting, damage despite of LGDs) and claim (straying, barking)

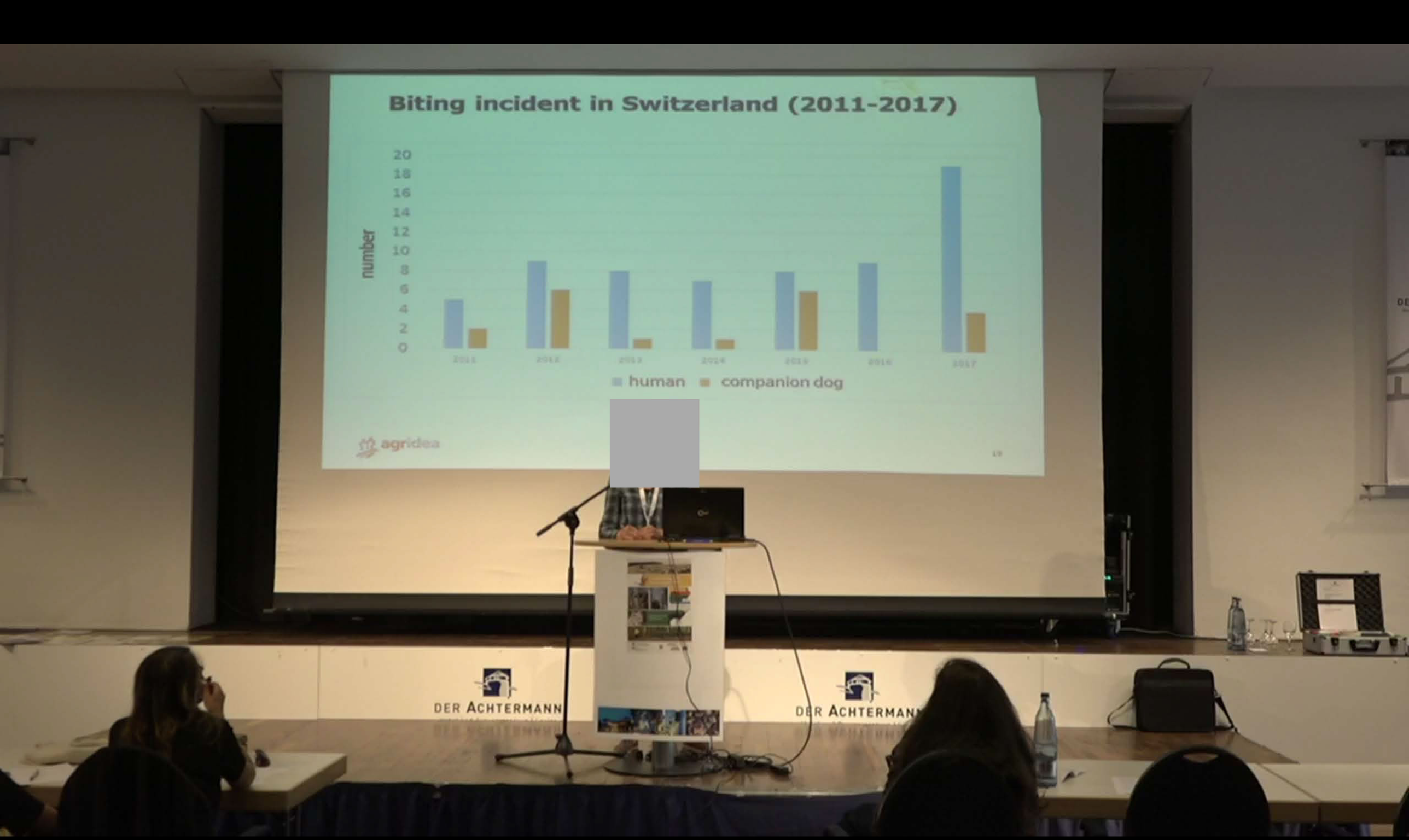
→ What happend?
→ Why? (problem with dog, person, management, bad luck?)
→ Changes needed? Solutions?
→ Controlling of LGDs, data collection and support for farmers



agridea

DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN


Biting incident in Switzerland (2011-2017)
number
20
18
16
14
12
10
8
6
4
2
0
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
human
companion dog
agridea
19
DER ACHTERMANN
DER ACHTERMANN

Alpine pasture systems

Free range



Rotation range



Herd by shepherd



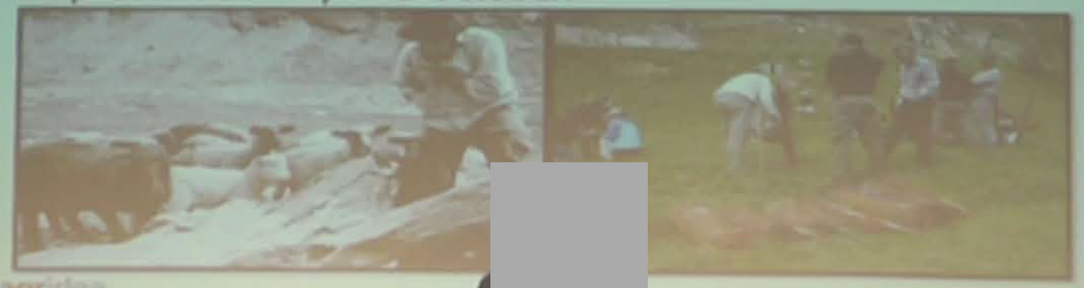
agridea

DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN

Civilian service as support in livestock damage prevention

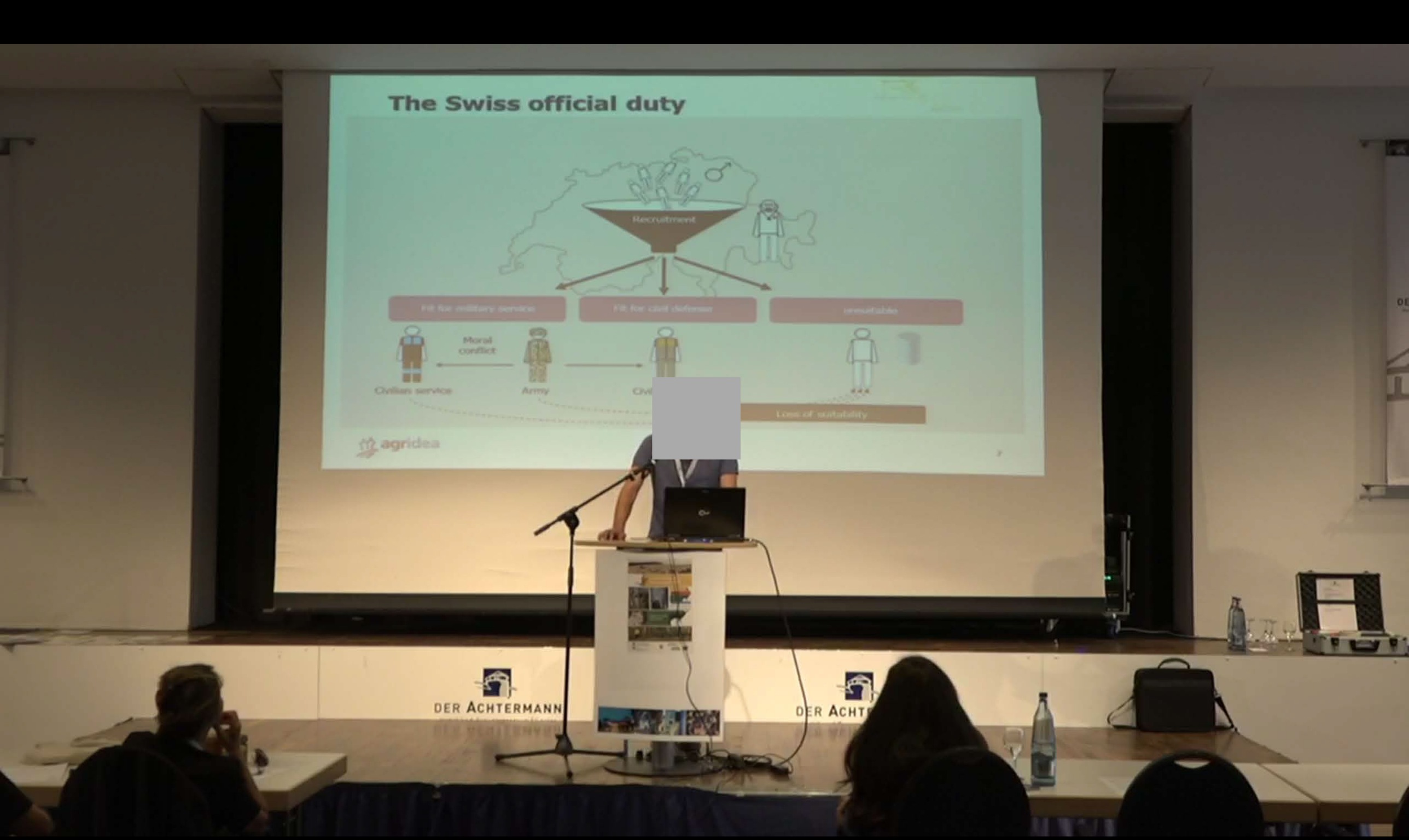
- Since 2010
- The department for livestock protection of AGRIDEA employs and coordinates young **P**eople doing their **C**ivilian **S**ervice (PCS).
- Farmers of alpine pastures, which have a higher workload due to wolf predation pressure, can apply for civilian service help between May and October.



agridea

[redacted]

DER ACHTERMANN

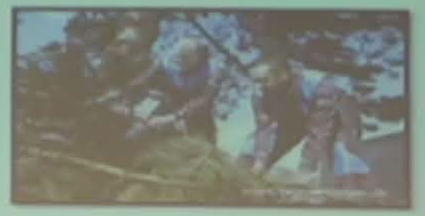

The Swiss official duty
Recruitment
Fit for military service
Fit for civil defense
unsuitable
Moral conflict
Civilian service
Army
Civil
Loss of suitability
agridea
DER ACHTERMANN

Civilian Service

- Since 1996
- 47 000 PCS
- 5000 firms
  - Public health service
  - Welfare
  - Environment
  - Nature Conservation

❖ AGRIDEA
  - 4-5







agridea

DER ACHTERMANN

Farmers satisfaction



agridea

14

DER ACHTERMANN

Emergency assistance goes civilian service

- Since 2017
- No mobile emergency assistance
- Farmers «wait» for assistance
- CPS do:
  - Prevention work
  - Emergency work
- Lead now at Cantons
- Not enough LGDs
- Transport complicated
- Time per pasture limited
- More than one case
- Pasture system short time more important than presence of LGDs

10.2e

agridea

DER ACHTERMANN

DER ACHTERMANN

C. Vindplaats

1. Plaats: _____
2. Coördinaten (RD); X_____ Y: _____
3. Omschrijving locatie: O weiland O tuin O bos O dekking
   O anders, namelijk _____
4. Afrastering 0 schapengaas 0 electrisch draad 0 geen/sloot (foto's maken)

D. Prooi

1. Diersoort en ras _____
2. Geslacht O man O vrouw O onbekend
3. Leeftijd _____
4. Transpondernummer O ontbreekt O _____
5. Oormerknummer O ontbreekt O _____
6. Schadeberekening O stamboek O drachtig O dubbel ARR O zwoeger

_____

totaal €

aug 24 Reageren

Onderdeel afrastering nog nader uitwerken, wordt later relevant ivm eisen aan preventieve maatregelen.

@ Verzenden

D. Prooi

1. Diersoort en ras _____
2. Geslacht O man O vrouw O onbekend
3. Leeftijd _____
4. Transpondernummer O ontbreekt O _____
5. Oormerknummer O ontbreekt O _____
6. Schadeberekening O stamboek O drachtig O dubbel ARR O zwoeger

_____

totaal € _____

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt O ja O nee
2. Prooi van locatie verplaatst O ja O nee
3. Status prooi O dood O levend

[redacted] aug 24 Reageren ×

Jong, subadult, adult ipv open?

Reactie toevoegen...

6. Schadeberekening O stamboek O drachtig O dubbel ARR O zwoeger

totaal € _____

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt O ja O nee
2. Prooi van locatie verplaatst O ja O nee
3. Status prooi O dood O levend
4. Fotomateriaal O omgeving O geheel dier O externe wonden O kop
   O poten O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen

ug 24 Reageren

Werkpaard?

Reactie toevoegen...

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt — O ja — O nee
2. Prooi van locatie verplaatst — O ja — O nee
3. Status prooi — O dood — O levend
4. Fotomateriaal — O omgeving — O geheel dier — O externe wonden — O kop — O poten — O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te _____,

ug 24 Reageren

Nog ergens toevoegen of er ook honden aanwezig zijn geweest, ik herinner me van dit voorjaar dat een boer met een hond achter de wolf aanging en ook op een erf een dood schaap lag waarbij er ook honden op het erf liepen.

@ Verzenden

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt — O ja — O nee
2. Prooi van locatie verplaatst — O ja — O nee
3. Status prooi — O dood — O levend
4. Fotomateriaal — O omgeving — O geheel dier — O externe wonden — O kop — O poten — O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te _____,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

aug 24 Reageren

Is duidelijk door wie? Boer, consulent, iemand anders?

@ Verzenden

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt O ja O nee
2. Prooi van locatie verplaatst O ja O nee
3. Status prooi O dood O levend
4. Fotomateriaal O omgeving O geheel dier O externe wonden O kop
   O poten O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te _____,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

aug 24 Reageren

+ door wie

@ Verzenden

4. Fotomateriaal O omgeving O geheel dier O externe wonden O kop
O poten O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te _____,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

[redacted] aug 24 Reageren ×

Wellicht dit checklijstje voor fotos onder een afzonderlijke letter opnemen, net als voor de DNA-monsters?

@ Verzenden

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt — O ja — O nee
2. Prooi van locatie verplaatst — O ja — O nee
3. Status prooi — O dood — O levend
4. Fotomateriaal — O omgeving — O geheel dier — O externe wonden — O kop — O poten — O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te _____,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

[redacted] aug 24 Reageren

Ik zou afstand tussen gaten bij bijtwond hier expliciet als apart punt binnen de veldsectie opnemen.

@ Verzenden

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt O ja O nee
2. Prooi van locatie verplaatst O ja O nee
3. Status prooi O dood O levend
4. Fotomateriaal O omgeving O geheel dier O externe wonden O kop
   O poten O bijtwonden (incl. meetlat)
5. Omgevingssporen _____
6. Conditie prooi _____

Aldus opgemaakt d.d. _____ - _____ - _____ te _____,

Naam taxateur _____ Handtekening taxateur _____

[redacted] aug 24 Reageren

Ook hier zou ik een apart punt van maken, met een afstreeplijstje. Keutels, haren, etc.

@ Verzenden

7. Halsslagaderbloeding aanwezig O ja O nee
8. Onderhuidse bloedingen O ja O nee
9. Sleepspoor prooi naar dekking O ja O nee
10. Versleping lichaamsdelen O ja O nee
11. Vraatbeeld _____
12. Medebenutting door aaseters O ja, aaseter(s)_____ O nee
13. Geschatte datum/tijd van predatie _____
14. Bijzondere kenmerken _____
15. Conclusie predatie O ja, predator_____ O nee

[redacted] ug 24 Reageren ×

Hoe verschilt dit van punt 3 status prooi?

@ Verzenden

7. Halsslagaderbloeding aanwezig O ja O nee
8. Onderhuidse bloedingen O ja O nee
9. Sleepspoor prooi naar dekking O ja O nee
10. Versleping lichaamsdelen O ja O nee
11. Vraatbeeld _____
12. Medebenutting door aaseters O ja, aaseter(s)_____ O nee
13. Geschatte datum/tijd van predatie _____
14. Bijzondere kenmerken _____
15. Conclusie predatie O ja, predator_____ O nee

F. DNA-monsters

[redacted] aug 24 Reageren ×

Agv keelbeet? Is toeval als dat gebeurt; wolf dood de prooi niet door de slagader kapot te scheuren, maar door verstikking. Ik zou het vervangen door 'keeltrauma'

@ Verzenden

7. Halsslagaderbloeding aanwezig O ja O nee
8. Onderhuidse bloedingen O ja O nee
9. Sleepspoor prooi naar dekking O ja O nee
10. Versleping lichaamsdelen O ja O nee
11. Vraatbeeld _____
12. Medebenutting door aaseters O ja, aaseter(s)_____ O nee
13. Geschatte datum/tijd van predatie _____
14. Bijzondere kenmerken _____
15. Conclusie predatie O ja, predator_____ O nee

F. DNA-monsters

1. DNA-monster(s) bijtwond(en) nummer(s)_____ foto('s)_____
2. DNA-monster(s) omgevingssporen nummer (s) foto('s)

[redacted] ug 24 Reageren ×

Bij "ja" schatting afstand noteren

@ Verzenden

F. DNA-monsters

1. DNA-monster(s) bijtwond(en) nummer(s)_____ foto('s)_____
2. DNA-monster(s) omgevingssporen nummer (s)_____ foto('s)_____
3. Uitslag DNA-analyse _____
4. SCALP score (C1, C2, C3) _____

G. Fotos

Bijtwonden Fotos gemaakt ja/nee Nummer(s):

etc

H. Omgevingssporen

Keutels ja/nee Aantal: Lokatie ten opzichte van:

aug 24 Reageren

Apart onderdeel maken? Niet perse gekoppeld aan DNA. Dat biedt ook iets meer ruimte hier voor het opschrijven van de DNA-monsternummers

@ Verzenden

F. DNA-monsters

1. DNA-monster(s) bijtwond(en) nummer(s)_____ foto('s)_____
2. DNA-monster(s) omgevingssporen nummer (s)_____ foto('s)_____
3. Uitslag DNA-analyse _____
4. SCALP score (C1, C2, C3) _____

G. Fotos

Bijtwonden Fotos gemaakt ja/nee Nummer(s):

etc

H. Omgevingssporen

Keutels	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:
Haren	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:
Pootafdrukken	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:

[redacted] aug 24 Reageren ×

Volgt pas weken later. Toch opnemen op dit formulier? Dan dus pas later te completeren.

Reactie toevoegen...

F. DNA-monsters

1. DNA-monster(s) bijtwond(en) nummer(s)_____ foto('s)_____
2. DNA-monster(s) omgevingssporen nummer (s)_____ foto('s)_____
3. Uitslag DNA-analyse _____
4. SCALP score (C1, C2, C3) _____

G. Fotos

Bijtwonden Fotos gemaakt ja/nee Nummer(s):

etc

H. Omgevingssporen

Keutels	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:
Haren	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:
Pootafdrukken	Ja/nee	Aantal:	Lokatie tov prooi:

H. Vervolgstappen

aug 24 Reageren

Dit valt niet echt onder de DNA-monsters, denk ik? Ik weet ook niet zeker waar. Wellicht helemaal onderaan als algemeen eindoordeel ofzo?

Reactie toevoegen...

In 2015 dook de wolf – na ruim 150 jaar afwezigheid – weer op in ons land, sindsdien neemt het aantal meldingen van solitaire wolven toe. Wageningen Environmental Research (WEnR) maakte begin juli bekend dat uit aanvullend DNA-onderzoek is gebleken dat Nederland het afgelopen halfjaar bezocht is door 6 verschillende wolven. Met een toename in het aantal meldingen van wolven neemt de kans ook toe dat een dier zich op den duur gaat vestigen in Nederland, of in Drenthe. Dit betekend dat we veel vaker met deze diersoort te maken krijgen.

Omdat de wolf voor ons nieuw is missen we vaak de kennis en ervaring om meldingen te duiden of sporen te herkennen. Wanneer is het loos alarm, wanneer moet je in actie komen en wat zijn de wegen die je moet bewandelen als er wat speelt? Dergelijke, en meer vragen spelen bij veel mensen die in de natuur actief zijn.

Daarom nodigen wij u graag uit voor een

[redacted] aug 2 Reageren ×

Betekent (betekend = verleden tijd)

Reactie toevoegen...

@ Verzenden

Dit najaar wolvenplan afgerond (kopie van wolvenplan Duitsland). Organisatiestructuur is daar anders. Uitgangspunt in Duitsland is: laten lopen. Daar worden wolven verdoofd en gezenderd, niet vanuit onderzoek maar voor effectief opsporen.
In wolvenplan elkaars standpuntbepaling doen. Wie is op welk schaalniveau verantwoordelijk.
In NL is er een wolvenwerkgroep. Zij kan ambtelijk advies maken. Geen belangengroepen die adviseren. Wel mogen zij info geven, maar geen advies.

Hoever is het nu als er nu een wolf komt en er is nog geen wolvenplan. Grootste hindernis was het ministerie. Discussie over dierproef (zenderen is geen dierproef). ~~Zuiver kijken naar Wet dierproeven. We mogen de wet niet anders interpreteren en de wet niet gebruiken voor identiteit vaststellen.~~
Rijk (RVO) en provincies kijken anders naar deze wet, uiteindelijk zal in een voorkomend geval een rechtbank eventueel moeten beslissen welke interpretatie de juiste is. Het gaat vooral om een wel overwogen, en goed beargumenteerde, keuze te maken.



Dit najaar wolvenplan afgerond (kopie van wolvenplan Duitsland). Organisatiestructuur is daar anders. Uitgangspunt in Duitsland is: laten lopen. Daar worden wolven verdoofd en gezenderd, niet vanuit onderzoek maar voor effectief opsporen.
In wolvenplan elkaars standpuntbepaling doen. Wie is op welk schaalniveau verantwoordelijk.
In NL is er een wolvenwerkgroep. Zij kan ambtelijk advies maken. Geen belangengroepen die adviseren. Wel mogen zij info geven, maar geen advies.

Hoever is het nu als er nu een wolf komt en er is nog geen wolvenplan. Grootste hindernis was het ministerie. Discussie over dierproef (zenderen is geen dierproef). ~~Zuiver kijken naar Wet dierproeven. We mogen de wet niet anders interpreteren en de wet niet gebruiken voor identiteit vaststellen.~~
Rijk (RVO) en provincies kijken anders naar deze wet, uiteindelijk zal in een voorkomend geval een rechtbank eventueel moeten beslissen welke interpretatie de juiste is. Het gaat vooral om een wel overwogen, en goed beargumenteerde, keuze te maken.

Ook hiervoor goed onderbouwd verhaal maken (wolvendraaiboek). Van daaruit werken. Dan zal

ug 19 Reageren ×

Bindend

@ Verzenden

Hoever is het nu als er nu een wolf komt en er is nog geen wolvenplan. Grootste hindernis was het ministerie. Discussie over dierproef (zenderen is geen dierproef). ~~Zuiver kijken naar Wet dierproeven. We mogen de wet niet anders interpreteren en de wet niet gebruiken voor identiteit vaststellen.~~ Rijk (RVO) en provincies kijken anders naar deze wet, uiteindelijk zal in een voorkomend geval een rechtbank eventueel moeten beslissen welke interpretatie de juiste is. Het gaat vooral om een wel overwogen, en goed beargumenteerde, keuze te maken.

Ook hiervoor goed onderbouwd verhaal maken (wolvendraaiboek). Van daaruit werken. Dan zal blijken of het boek goed is.

Politie heeft nu zenderband klaarliggen voor volgende wolf. Hoe ga je dat doen? Verdovingspijl of trekkerspijl (investeren hierin).

aug 19 Reageren

Wel of geen

Reactie toevoegen...

bijken of het boek goed is.

Politie heeft nu zenderband klaarliggen voor volgende wolf. Hoe ga je dat doen? Verdovingspijl of trekkerspijl (investeren hierin).
Het moet duidelijk zijn wie er een verdovingsgeweer heeft en wie er zulke pijlen heeft.
Wat betreft zenderen: in IPO-overleg ervoor zorgen dat bv Altrerra zenders heeft. Wat pijlen betreft nog niet duidelijk (politie of dierenarts). Geen verdoving/zenderen voor onderzoeksdoeleinden.

Er komt een draaiboek voor heel Nederland. Op regioniveau draaiboek verder invullen. Is voor iedere provincie verschillend.

[redacted] aug 19 Reageren ×

IPO gaat met Alterra overleggen dat die een zenderband hebben klaarliggen. De politie heeft die niet.

Er komt een draaiboek voor heel Nederland. Op regioniveau draaiboek verder invullen. Is voor iedere provincie verschillend.

- Er komt op landelijk niveau een draaiboek
- Op operationeel niveau komt draaiboek
- Er komt een intern draaiboek
- Draaiboek mee laten lezen door de betrokkene partijen (op regionaal niveau). Ook veiligheidsregio in plan. Zorgen voor goede samenwerking hierin. Gezamenlijk draaiboek maken (voor juridisch verhaal, voor technisch/praktische gedeelte.
- Er kan op voorhand geen ontheffing aangevraagd worden. Kan alleen door gecertificeerde partijen, bv. door Alterra.
- Suggestie meenemen over verbreding. Het hebben over wild ipv. alleen wolf. Bv. zeearend, wilde zwijnen, buizerd die fietsers aanvalt (is meer voor gemeente)
- Zorgen voor goede communicatie. Naast wolvenplan ook communicatieplan. Provincie communiceert (
- Kijken naar technisch/praktisch plan
- Lijnen met politie openhouden. Bestuurders hierin meenemen.
- vil in Niedersachsen zowel ambtelijk als inhoudelijk zijn contacten daar uitbreiden.
- Politie zal informeren naar prijskaartje van gecombineerde pijlen (zijn pijlen met verdoving en zendertje)

aug 19 Reageren

Door een provincie omdat een ontheffing op de wet dierproeven alleen wordt geleend aan gecertificeerde onderzoeksinstellingen.

@ Verzenden

Onderbouwingsvragen van de fracties D66 en VVD

1. Is GS bereid de preventieve maatregelen per direct in te laten gaan? Zo niet, wanneer wel (op welke datum)?

Antwoord;
Ja

2. Zo ja, kan dit in samenspraak met de Werkgroep Wolf? Zo nee, waarom niet?

Antwoord;
Gedeputeerde staten is in gesprek met vertegenwoordiging van de sector via het ronde tafel overleg en de in te stellen gebiedscommissie. Beide zullen bij het bij het vervolgproces betrokken blijven.

jun 4 Reageren

Ik ga ervanuit dat ze hier de in te stellen gebiedscommissie bedoelen of de rondetafel.

4. In interviews heeft gedeputeerde Jumelet aangegeven veel meer schapen en kuddes te willen in Drenthe om de heide in stand te houden. Hoe wil het college dit bewerkstelligen in combinatie met de wolf.

Antwoord;

Fractie Forum voor Democratie

1. Is het college van GS het met de bovengenoemde constatering eens? Zo niet, wat is dan uw visie op de huidige situatie en de in de naaste toekomst te verwachte ontwikkeling

[redacted] un 4 Reageren ×

[redacted] Misschien invullen met het antwoord van vraag 4 VVD

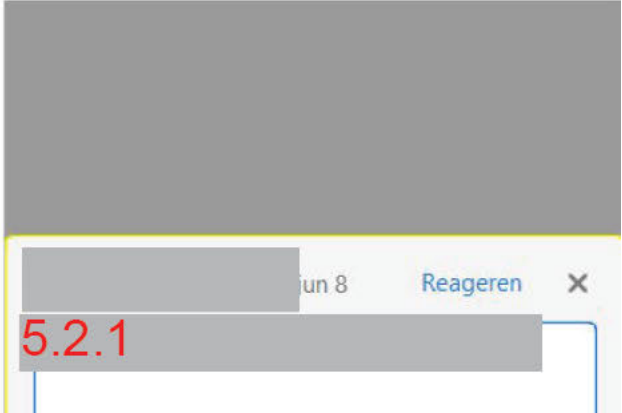
Fractie Forum voor Democratie

1. Is het college van GS het met de bovengenoemde constatering eens? Zo niet, wat is dan uw visie op de huidige situatie en de in de naaste toekomst te verwachte ontwikkeling

Antwoord;



2. Bent u van mening dat schapenhouders en andere kleinveehouders die getroffen worden door de vraatzucht van de wolf op de kortst mogelijke termijn op enigerlei wijze door de overheid beschermd en/of gecompenseerd dienen te worden?



2. Bent u van mening dat schapenhouders en andere kleinveehouders die getroffen worden door de vraatzucht van de wolf op de kortst mogelijke termijn op enigerlei wijze door de overheid beschermd en/of gecompenseerd dienen te worden?

Antwoord;

Ja, dierhouders ontvangen op dit moment al een vergoeding wanneer hun dieren aangevallen of gedood zijn door een wolf

[redacted] un 4 Reageren ×

Passage toevoegen; dat we in gesprek zijn met de sector over hoe we dierhouders helpen met bespreming?

3. Is het college bereid, indien de hiervoor gesignaleerde trend doorzet, om in navolging van Duitsland, de beschermde staten van de wolf ter discussie te stellen, zodat de wettelijke mogelijkheid geopend wordt om wolven die ernstige schade aanrichten af te schieten.

Antwoord

Ja, het college herkent echter ook dat het aanpassen van Europese wet en regelgeving een strategie is die langer kan duren en waarbij succes niet verzekerd is, terwijl de sector nu de behoefte heeft om hun schapen te beschermen, daarom wordt er door het college ook ingezet op de preventie van schade.

[redacted] jun 4 Reageren ×

Geantwoord in lijn met het CDA standpunt.
[redacted] Henk: deze toevoegingen opnemen?

Fractie VVD

1. Wat is de reden dat er niet meer gecommuniceerd is met de inwoners en PS van Drenthe.

Antwoord

Voorafgaand aan interprovinciale besluitvorming hebben Gedeputeerde Staten een avond georganiseerd met vertegenwoordigers van de schapensector om het concept draaiboek door te spreken. De uitkomsten van die avond zijn leidend geweest in het standpunt van GS over het draaiboek. Dit standpunt is via een statenbrief met Provinciale Staten gedeeld. Ook is er een informatiebijeenkomst geweest voor Provinciale Staten over het draaiboek. Inwoners van Drenthe zijn op de hoogte gehouden via de persberichten en de media. Dit leek op dat moment voldoende.

[redacted] un 4 Reageren ×

Moet ik hier heel agressief de data en nummers opnemen?

2. Is het college het met de VVD eens dat het vastgestelde wolvenplan niet actueel meer is.

Antwoord;
Het college is het eens met de VVD dat het goed zou zijn het wolvenplan te evalueren. Waar het gaat over aanvallen op koeien en paarden….

3. Was het niet veel beter geweest dat al voor de komst en vestiging van de wolf duidelijk was geweest hoeveel wolven we in Drenthe gaan toestaan.

[redacted] un 5 Reageren ×

Hier duiden ze in de voorgaande tekst op, meenemen?

3. Was het niet veel beter geweest dat al voor de komst en vestiging van de wolf duidelijk was geweest hoeveel wolven we in Drenthe gaan toestaan.

Antwoord

Op basis van de Europese regelgeving is het niet vast te stellen hoeveel wolven in Drenthe kunnen worden toegestaan, daarnaast is het vaststellen van een aantal wolven lastig te handhaven geweest.

[redacted] jun 5 Reageren ×

Aanvullen!

PVV

a. Vindt GS deze kosten wel te verantwoorden?

Antwoord

b. Als de wolf zich heeft gevestigd in Drenthe met een of meer roedels en de schapen worden inmiddels goed beschermd, hoe ziet het vervolg er dan uit? Gaat de wolf dan over op reeën en muizen?

Antwoord;

Ja. Het is de ervaring in de ons omringende landen en in Gelderland dat als wolf eenmaal gevestigd is in een bepaald gebied en weet waar hij wilde prooi kan vinden, hij daaraan de voorkeur geeft. Dit beeld wordt ook bevestigd in de literatuur.

[redacted] un 5 Reageren

CDA standpunt is dat een deel van de kosten voor verantwoordelijkheid is van de dierhouder? Dat zo opnemen?

@ Verzenden

c. Is het aannemelijker dat deze vervolgens jonge runderen (kalveren en veulens) als prooi zal gaan nemen zoals recent reeds in N. brabant is gebeurd? Gaan we die dan ook preventief beschermen?

Antwoord
Nee, wanneer dit wel lijkt te gebeuren zullen wij het gesprek over preventie starten.

d. Wat dan? Kinderen als prooi?

Antwoord
Nee

jun 5 Reageren ×

Deze zin is hoe we het nu met de mensen die ons bellen becommuniceren.

Nee

e. Heeft het consequenties voor hondsdolheid? Zal de permanente vestiging van wolven in Drenthe geen verhoogde risico's geven voor de volksgezondheid?

Antwoord
Nee

f. Gezien de problemen onder a, b en c en gezien dat ecologen in Drenthe al warmlopen … Dat mag wettelijk gezien toch?

Antwoord
Onder de huidige regelgeving van de Europese Habitatrichtlijn en Wet natuurbescherming is alleen in uitzonderlijke gevallen beheer in de zin van vangen, verplaatsen of doden van een wolf mogelijk als er geen andere bevredigende alternatieven zijn uitgeput.

PvdD

1. Bent u het met de Partij voor de Dieren eens dat het gevaarlijk is om roofdieren te demoniseren?

Antwoord

[redacted] jun 8 Reageren

De "maximale vossendichtheid" van de WHO wordt vaak verkeerd geinterpreteerd en komt voor uit een onderzoek naar het effect van afschot op hondsdolheid stand, waarbij de vossendichtheid in een gebied niet is meegenomen. De directeur van het WHO-centrum heeft later verklaard dat zij hiermee nooit een norm voor vossenstand in een gebied hebben bedoelen te geven.

De kans om Rabies te krijgen in nederland is erg klein, in de afgelopen 40 jaar zijn er 5 mensen aan hondsdolheid overleden, Al deze patienten zijn besmet in het buitenland (RIVM)

Reactie toevoegen

3. Bent u het met de PvdD eens dat schapenhouders zich aan het Besluit houders van Dieren dienen te houden.

Antwoord

Ja.

4. Bent u het met de PvdD eens dat de NVWA zou moeten toezien op de naleving van de beschermingsplicht van veehouders.

Antwoord

Ja

[redacted] jun 5 Reageren ×

Toevoegen dat we de dierhouders bij het overgaan naar een nieuwe situatie faciliteren?

4. Bent u het met de PvdD eens dat de NVWA zou moeten toezien op de naleving van de beschermingsplicht van veehouders.

Antwoord

~~Ja~~

5. Is het een standpunt van GS dat de wolf in Drenthe "gecontroleerd beheerd zou moeten worden", zoals gedeputeerde Jumelet aangaf op 6 mei jongstleden?

Antwoord;

~~Ja~~

[redacted] jun 5 Reageren ×

Toevoegen overgangssituatie?

5. Is het een standpunt van GS dat de wolf in Drenthe “gecontroleerd beheerd zou moeten worden”, zoals gedeputeerde Jumelet aangaf op 6 mei jongstleden?

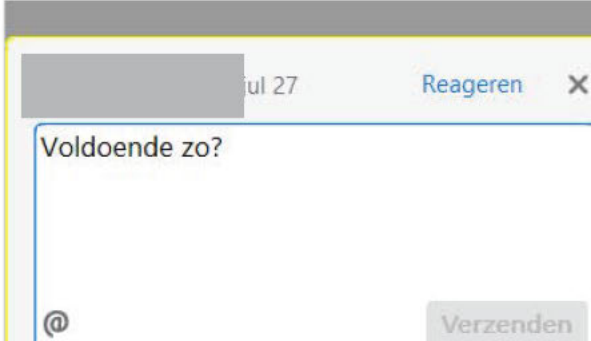
Antwoord;

Ja

[redacted] jun 8 Reageren ×

Aanname

Referaat NL
Vanaf 2015 komen er weer in toenemende mate wolven voor in Nederland en sinds 2019 is er weer sprake van een roedel met jongen, de eerste in circa 150 jaar. De overheid is voornemens om het huidige interprovinciaal Wolvenplan te herzien waarmee in 2021 zal worden gestart. In dit voorliggende rapport wordt antwoord gegeven op 25 onderzoeksvragen die zijn opgesteld door de overheid. De vragen hebben betrekking op vijf thema's, te weten (1) verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht; (2) gedrag en wolf-mens relatie; (3) beleid, schade, monitoring en beheer; (4) ecologie; (5) genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa. Voor de beantwoording van deze vragen is gebruikt gemaakt van de nieuwste inzichten vanuit wetenschappelijk onderzoek en monitoringsprogramma's. De kennis die in dit rapport is verzameld kan worden ingezet voor het maken van wetenschappelijk onderbouwde beleidskeuzes ten aanzien van de wolf.



Referaat UK

Since 2015 wolves more often visit the Netherlands and since 2019 the first pack was a fact including a litter with cubs, the first since 150 years. Although there is already a management plan for wolves, the authorities will start with an update in 2021. This present report contains the answers to 25 questions that were drafted by the authorities. The questions contain five theme's, 1: distribution, presence, origin and carrying capacity; 2: behavior and wolf-human relations; 3: policy, damage, monitoring and management, 4: ecology and 5: molecular methods and international exchange of data. The knowledge that was used for answering the questions is based on facts, originating from ongoing monitoring and scientific research. Therefor it can be used to come to motivated policy decisions.

[redacted] jul 29 Reageren ×

Check Engels!

Reactie toevoegen...

Dankwoord

Dit rapport is tot stand gekomen in een relatief korte tijd en dat kon met name dankzij de directe en indirecte hulp van vele betrokkenen. Grote dank zijn we verschuldigd aan de geweldige ondersteuning van [redacted] (ecoloog bij het LUPUS Institut, für Wolfsmonitoring und -forschung, Duitsland) en [redacted] ~~(jurist Natuurbescherming aan de Universiteit van Tilburg)~~ op het gebied van ecologische- respectievelijk juridische kennis. [redacted] heeft het ook mogelijk gemaakt om enkele figuren beschikbaar te maken wat de kwaliteit van dit rapport ten goede komt. Daarnaast willen we [redacted] en [redacted] RuG) en [redacted] (Zoogdiervereniging) bedanken voor hun bijdrage over hun lopende onderzoeken naar het dieet van wolven en effecten van wolven op ecosystemen. [redacted] TU Dresden; wolvenonderzoeker te Mecklenburg-Vorpommern) en [redacted] (Landesamt für Umwelt; wolvenonderzoeker te Brandenburg) waren behulpzaam in het verstrekken van informatie over wolven die uit deze deelstaten Nederland aandeden. Met name het ter beschikking stellen van de telemetriedata van door de TU Dresden gezenderde wolven die Nederland aandeden is bijzonder waardevol gebleken. [redacted] Platform voor de Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders) en [redacted] (schaapherder Staatsbosbeheer op de Veluwe) willen we bedanken voor hun kennis en inzichten over schapenrassen en het herderschap. We willen ook de opdrachtgevers cq. betrokken contactpersonen bedanken bij BIJ12, de provincies, het IPO en het ministerie van LNV. Dank voor de

[redacted] aug 6 Reageren

Vervangen door nieuw versie van [redacted]

constructieve overleggen en het gebruik van de dataset. Die dataset kan alleen bestaan dankzij de vele mensen die de informatie daarvoor aanleveren. Wij zijn daarvoor de vele vrijwilligers die via het wolvenmeldpunt gegevens veiligstellen, verifiëren en eventueel DNA bemonsteren, en ook de betrokken terreinbeheerders, erkentelijk. Tevens dank aan de taxateurs die DNA veiligstellen bij schadegevallen aan landbouwhuisdieren. Ook willen we de collega's van het CEwolf consortium bedanken voor het uitwisselen van kennis en informatie over wolven zodat het mogelijk is om snel te achterhalen waar een wolf vandaan komt en waar het dier is gebleven. Ten slotte willen we de genetici bedanken die hebben bijgedragen aan de enquête en workshop om de moleculaire methoden te bespreken en na te denken over toekomstige ontwikkelingen voor de genetische monitoring van wolven.

ul 28 Reageren

Missen we nog mensen?

Waar moet dit?

Hoofdstuk 5: verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht.

5.1 De wolf is sinds jaar en dag een inheemse diersoort, waarvan de verspreiding enkele eeuwen geleden heel Europa omvatte maar steeds verder werd beperkt door jacht en vervolging. Als gevolg van onder andere betere bescherming breidt de wolvenpopulatie de laatste decennia weer op natuurlijke wijze uit en worden regio's waar de soort was verdwenen weer gekoloniseerd. Daarbij is rond 2000 weer een Centraal-Europese populatie ontstaan in West-Polen en aangrenzend Duitsland. Van oorsprong komen deze wolven uit de Baltische staten. Deze populatie breidt zich gestaag verder uit in westelijke richting, waarbij recent ook achtereenvolgens in Denemarken, Nederland en België zich wolven uit deze populatie hebben gevestigd. Op basis van genetisch onderzoek is aangetoond dat veruit de meeste van de 34 (tot en met april 2021) in Nederland waargenomen wolven afkomstig zijn uit de Centraal-Europese populatie. Af en toe wordt er een wolf uit de Alpiene populatie waargenomen. Van deze 34 wolven is ongeveer een kwart in Nederland gebleven, is bijna de helft weer vertrokken richting Duitsland of België, zijn vier wolven in Nederland doodgereden en zijn vier wolven vermist. Het is zeer waarschijnlijk dat deze vermiste individuen zijn overleden, al is onduidelijk wat de oorzaak daarvan is geweest. Zij kunnen een natuurlijke dood zijn gestorven op een plek waar zij lastig vindbaar zijn, maar op basis van buitenlands onderzoek naar dergelijke 'verdwenen' wolven lijkt ook illegale vervolging een reële optie.

[redacted] aug 5 Reageren ×

Hierbij kan het aantal ook gegeven worden

Hoofdstuk 5: verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht.

5.1 De wolf is sinds jaar en dag een inheemse diersoort, waarvan de verspreiding enkele eeuwen geleden heel Europa omvatte maar steeds verder werd beperkt door jacht en vervolging. Als gevolg van onder andere betere bescherming breidt de wolvenpopulatie de laatste decennia weer op natuurlijke wijze uit en worden regio's waar de soort was verdwenen weer gekoloniseerd. Daarbij is rond 2000 weer een Centraal-Europese populatie ontstaan in West-Polen en aangrenzend Duitsland. Van oorsprong komen deze wolven uit de Baltische staten. Deze populatie breidt zich gestaag verder uit in westelijke richting, waarbij recent ook achtereenvolgens in Denemarken, Nederland en België zich wolven uit deze populatie hebben gevestigd. Op basis van genetisch onderzoek is aangetoond dat veruit de meeste van de 34 (tot en met april 2021) in Nederland waargenomen wolven afkomstig zijn uit de Centraal-Europese populatie. Af en toe wordt er een wolf uit de Alpiene populatie waargenomen. Van deze 34 wolven is ongeveer een kwart in Nederland gebleven, is bijna de helft weer vertrokken richting Duitsland of België, zijn vier wolven in Nederland doodgereden en zijn vier wolven vermist. Het is zeer waarschijnlijk dat deze vermiste individuen zijn overleden, al is onduidelijk wat de oorzaak daarvan is geweest. Zij kunnen een natuurlijke dood zijn gestorven op een plek waar zij lastig vindbaar zijn, maar op basis van buitenlands onderzoek naar dergelijke 'verdwenen' wolven lijkt ook illegale vervolging een reële optie.

aug 5 Reageren ×

Is van vier wolven de locatie onbekend

aanvullende informatie over een vraag eenvoudig kan worden gevonden.

Hoofdstuk 5: verspreiding, voorkomen, herkomst en ecologische draagkracht.

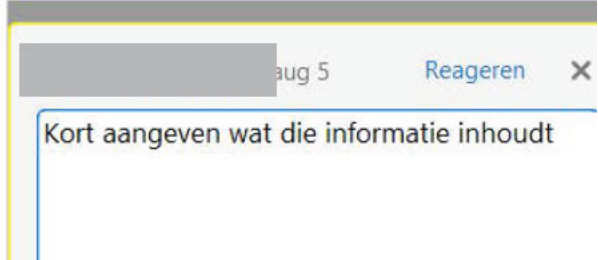
5.1 De wolf is sinds jaar en dag een inheemse diersoort, waarvan de verspreiding enkele eeuwen geleden heel Europa omvatte maar steeds verder werd beperkt door jacht en vervolging. Als gevolg van onder andere betere bescherming breidt de wolvenpopulatie de laatste decennia weer op natuurlijke wijze uit en worden regio's waar de soort was verdwenen weer gekoloniseerd. Daarbij is rond 2000 weer een Centraal-Europese populatie ontstaan in West-Polen en aangrenzend Duitsland. Van oorsprong komen deze wolven uit de Baltische staten. Deze populatie breidt zich gestaag verder uit in westelijke richting, waarbij recent ook achtereenvolgens in Denemarken, Nederland en België zich wolven uit deze populatie hebben gevestigd. Op basis van genetisch onderzoek is aangetoond dat veruit de meeste van de 34 (tot en met april 2021) in Nederland waargenomen wolven afkomstig zijn uit de Centraal-Europese populatie. Af en toe wordt er een wolf uit de Alpiene populatie waargenomen. Van deze 34 wolven is ongeveer een kwart in Nederland gebleven, is bijna de helft weer vertrokken richting Duitsland of België, zijn vier wolven in Nederland doodgereden en zijn vier wolven vermist. Het is zeer waarschijnlijk dat deze vermiste individuen zijn overleden, al is onduidelijk wat de oorzaak daarvan is geweest. Zij kunnen een natuurlijke dood zijn gestorven op een plek waar zij lastig vindbaar zijn, maar op basis van buitenlands onderzoek naar dergelijke 'verdwenen' wolven lijkt ook illegale vervolging een reële optie.

5.2 Er zijn geen aanwijzingen dat de wolven die nu aanwezig zijn in Centraal-Europa of het Alpengebied afkomstig zijn van illegale uitzettingen. De genetische structuur en samenstelling van de huidige Europese wolvenpopulaties is goed te verklaren door spontane en goed wetenschappelijk gedocumenteerde uitbreiding vanuit wilde populaties.

[redacted] aug 5 Reageren

Of: niet uit te sluiten

5.7 en 5.9: De verwachte ontwikkeling van de aantallen wolven in Nederland in ruimte en tijd is op dit moment niet te beantwoorden. De hoofdzakelijk informatie voor het enigszins nauwkeurig beantwoorden van de vraag is op dit moment niet voorhanden. Indien de draagkracht bereikt zou worden bij circa 16- 50 roedels kan de populatie in Nederland die aantallen over 4 tot 18 jaar in theorie bereiken. Wolven kunnen zich naar verwachting in principe in vrijwel alle typen landschappen in Nederland tijdelijk of permanent vestigen. Wel hebben ze een voorkeur voor gebieden die grote eenheden natuur kennen, met voldoende rustgebieden. De grotere bosgebieden in Nederland, met name op de Veluwe, zullen naar verwachting de belangrijke gebieden vormen voor wolven. Tolerantie door de mens speelt hierbij een belangrijke rol, die lastig te voorspellen is.



5.10 en 5.11: Voor een levensvatbare populatie van wolven zijn 1000 roedels nodig. Het is niet waarschijnlijk dat er in Nederland een wolvenpopulatie van die omvang kan bestaan. Vandaar dat het van belang is dat er voldoende onderlinge uitwisseling mogelijk is tussen de verschillende deelpopulaties van wolven in Europa om genetische uitwisseling op peil te houden.

[redacted] aug 5 Reageren ×

(Zeer) onwaarschijnlijk

6.3 Het doden van meer landbouwhuisdieren dan dat er van gegeten wordt is het gevolg van een onnatuurlijke situatie. Met name schapen zijn veelal niet in staat hun natuurlijke vluchtgedrag uit te oefenen. Roofdieren benutten dergelijke buitenkansen door meerdere prooien te doden. In de natuur zou daar ook goed van gegeten worden, maar in een menselijke leefomgeving kan de dreiging voor de wolf er toe leiden dat het dier snel weer vertrekt.

[redacted] ug 6 Reageren ×

Dit is nog de 'oude samenvatting'. Inmiddels al iets herschreven

6.5 Het directe effect van de aanwezigheid van de wolf in Nederland op de verkeersveiligheid is momenteel zeer gering; in de periode 2015- juli 2021 zijn er in Nederland vijf aanrijdingen met wolven op verkeerswegen geweest. Indirecte effecten, zoals een verandering in het aantal aanrijdingen met prooidieren van de wolf, zijn onbekend. De verwachting is dat, hoewel het aantal aanrijdingen met wolven zal toenemen naarmate de populatie groeit, het directe effect op de verkeersveiligheid gering zal blijven. Enerzijds omdat het verwachte aantal aanrijdingen met wolven relatief gering blijft in vergelijking met bijvoorbeeld het aantal hoefdieren dat jaarlijks wordt aangereden, anderzijds omdat er goede mogelijkheden zijn – met rasters en faunapassages – om aanrijdingen te voorkomen. Over eventuele indirecte effecten van de aanwezigheid van wolven op de verkeersveiligheid zijn vooralsnog geen uitspraken te doen. Enerzijds kunnen wolven de dichtheden van hoefdieren reduceren, waardoor het aantal aanrijdingen met deze dieren zou kunnen dalen, anderzijds kan het habitatgebruik van hoefdieren worden beïnvloed wat zou kunnen leiden tot het vaker oversteken van (spoor)wegen en daarmee een verhoogde kans op aanrijdingen. Onderzoek – in binnen- en buitenland – ontbreekt om hierover onderbouwde uitspraken te doen.



7.5. Het faunabeheer wordt gedaan om schade aan gewassen, bosbouw of natuurwaarden te beperken en daarnaast vanuit verkeersveiligheid. Met de terugkeer van de wolf is het wel van belang om vanuit het faunabeheer van hoefdieren rekening te houden met de wolf. ~~Dit wordt ook juridisch onderstreept.~~ Zodoende is het wenselijk om de huidige faunabeheer(-plannen) nog eens onder de loep te nemen m.b.t. de effecten van het afschot van wild op de prooidierenbeschikbaarheid van de wolf. Vv nog in uitwerking vv

Hoofdstuk 8: Ecologie

8.1 Het is waarschijnlijk dat het dieet van Nederlandse wolven overeenkomt met wat is vastgesteld in Duitsland en Vlaanderen. Ree vormt daarin het belangrijkste aandeel van het dieet. Dit wordt aangevuld met andere wilde hoefdieren zoals wild zwijn en edel-/damherten, afhankelijk wat er in het

aug 6 Reageren ×

pleiten voor nader onderzoek hiernaar, ook is desbetreffende paragraaf..mag herten blijven, bedoeld wordt ook damherten..

Hoofdstuk 9: genetische methodieken en uitwisseling van data in Europa

9 Ten behoeve van dit rapport werd op basis van een enquête en een workshop een verkenning uitgevoerd onder een internationale groep van onderzoekers betrokken bij genetische monitoring van wolven populaties in diverse delen van Europa. Op deze wijze werd een beeld verkregen in hoeverre een verbetering van de huidige methoden voor soortsbepaling, individuele herkenning en detectie van hybriden wenselijk en mogelijk is. Hieruit kwam naar voren dat de methoden die de afgelopen decennia de standaard zijn geweest en die ook in Nederland, België en Duitsland worden toegepast, betrouwbare resultaten bieden. Indien de monsteraantallen voor periodieke monitoring toenemen, valt echter nog winst te behalen in met name de doorlooptijd en kostenefficiëntie. Voor de toekomst lijkt een overstap naar analyse via andere apparatuur en methodieken daarvoor van belang.

[redacted] aug 5 Reageren ×

NB. Elders wordt niet zo diep in gegaan op de gehanteerde methodiek

In 2012 is door Wageningen Environmental Research (WENR) in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en BIJ12 de eerste 'Fact Finding studie' met betrekking tot de wolf uitgevoerd (Groot Bruinderink et al. 2012). Dit rapport werd geschreven als voorbereiding op de waarschijnlijke terugkeer van de wolf in Nederland. Inmiddels is het negen jaar later, hebben meerdere wolven zich officieel in Nederland gevestigd en is zelfs reproductie een feit. Door de groeiende populatie wolven in Europa en het in toenemende mate opduiken van zwervende wolven in Nederland, is er ook in toenemende mate sprake van interacties tussen mens en wolf in Nederland. Dergelijke interacties roepen zeer uiteenlopende reacties op in de maatschappij, variërend van enthousiast tot negatief. Belangrijk daarbij is dat er bij veel mensen nog weinig bekendheid is met de wolf. Reacties en standpunten zijn dan ook niet altijd gebaseerd op kennis of ervaring. Dit wordt

[redacted] aug 5 Reageren ×

Let op naamgeving in rapport. factfinding study, factfinding studie, factfindingstudie, fact-finding-study, Fact Finding studie etc..(Hier kan het voorwoord dan ook op aangepast worden)

3. Verklarende woordenlijst en afkortingen

[redacted] ul 15 Reageren ×

Allen: voeg termen toe indien je denkt dat dat gewenst is, of verwijder,,, of vul aan...

natuurlijke verspreidingsgebied behoord.

- **Habituatie**: ook wel gewenning, zie H6.1 voor definities
- **Leefgebied**: Beleidsmatige versie van territorium. Een door de overheid aangewezen gebied waar een wolf, of paar of roedel zich heeft gevestigd en waar de overheid conform het IPO wolvenplan middels beleid co-existentie vormgeeft.
- **Predator / prederen**: definitie die veel wordt gebruikt om roofdieren mee te beschrijven. Prederen is dan het doden van andere dieren om te eten. Echter vele niet-roofdieren doden ook andere dieren om te eten, zoals een eekhoorn of een merel.
- **Rendez-vous site**: een veilige plek in het territorium van wolven waar vaak de jongen worden achtergelaten terwijl de volwassen wolven op pad zijn

[redacted] aug 6 Reageren ×

Let op termen. Hierna wordt 'leefgebied' ook gebruikt om de door de provincies aangewezen gebieden aan te duiden. (dus de bestuurlijk vastgestelde leefgebieden)
Misschien 'Aangewezen leefgebied' noemen.

- **Territorium**: leefgebied wat sterk wordt verdedigd tegen vreemde soortgenoten.
- **Wolvenmeldpunt**: het meldpunt dat zich richt op het verzamelen en valideren van wolvenmeldingen. Dit is door BIJ12 belegd bij steunstichting VZZ; vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming; www.zoogdiervereniging.nl).



daarna een ‘n (man) of ‘t (vrouw).

- **HR:** Habitat Richtlijn
- **INBO:** Instituut Natuur- en Bosonderzoek (bijlage 4)
- **IPO:** Interprovinciaal Overleg
- **LCIE:** Large Carnivore Initiative for Europe
- **LNV:** Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
- **SGN:** Senckenberg Gesellschaft für Naturforschung (bijlage 4)
- **WENR:** Wageningen Environmental Research (voorheen Alterra en onderdeel van de WUR;

[redacted] aug 9 Reageren ×

Habitatrichtlijn

4. Basisinformatie wolven

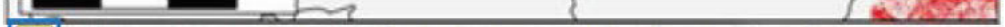
[redacted] aug 5 Reageren ×

Prima herindeling zo en inleiding op komende onderwerpen (vanaf H5).

Omdat wolven grote afstanden afleggen, en daarnaast, waarschijnlijk als gevolg van eeuwenlange intensieve vervolging, mensen veelal uit de weg gaan, is onderzoek aan wolven niet eenvoudig. Als je al een wolf te zien krijgt is het vaak kortstondig en op grote afstand. Eén van de belangrijkste wolvenonderzoekers, [redacted] geeft aan dat hij gedurende zijn carrière maar moeizaam een gehele jachtpartij kon observeren (Mech, 2020). Meestal was het een klein stuk daarvan. Dit wordt bevestigd door de Nederlandse Bioloog [redacted] die eind jaren '60 het jachtgedrag van wolven in Canada bestudeerde middels sporenonderzoek (Frijlink, 1977). Daarnaast was ook het aantal waargenomen interacties tussen verschillende roedels wolven op één hand te tellen. Dit veranderde toen wolven in Yellowstone National park werden uitgezet in 1995. Dit park heeft als voordeel dat er grote vlaktes zijn met heuveltoppen die zich goed lenen als observatiepunten. Daarnaast wordt er niet gejaagd op wolven, wat maakt dat ze iets minder schuw zijn. Dit heeft ertoe geleid dat de populatie wolven in Yellowstone de best onderzochte is ter wereld. Vrijwel alle individuen van elke roedel zijn bekend en jaarlijks worden er per roedel enkele dieren gevangen en van een zender voorzien. Voor de

[redacted] aug 6 Reageren ×

Kunnen [redacted] en [redacted] als prominenten, ook een plek krijgen in de introductie



Figuur 4.2.1. De verspreiding van de Centraal-Europese wolvenpopulatie (okergeel) ten opzichte van aangrenzende Baltische populaties en Karpaten-populatie. Enkel regio's met gevestigde wolven of regelmatig voorkomen zijn op kaart weergegeven. De Alpiene populatie (niet getoond op kaart, maar zie H5.1) heeft geïsoleerde uitlopers tot in Noordoost-Frankrijk (Meurthe-Moselle, Vosges) en Zwitserland. Kaart is aangepast naar Szewczyk et al. (2021).

[redacted] aug 5 Reageren ×

Fijn dat de figuren op deze manier (groot) zijn afgebeeld!

3. Migratie

De meeste jongen wolven verlaten vroeg of laat de ouderlijk roedel om zelf een territorium te vinden en aan voortplanting te doen, ook wel dispersie genoemd. Dit gebeurt meestal als jaarling in het 2e levensjaar, maar kan al vanaf 10 maanden oud. In die fase staan jonge wolven er alleen voor; de 'lone wolf'. Sommige zoeken een vrij territorium nabij de ouderlijke roedel, maar wolven kunnen daarbij ook honderden km's afleggen, zie ook 4.6 en 6.5. Dit noemen we de dispersiefase; de fase dat een wolf de ouderlijk roedel verlaat op zoek naar een eigen territorium. Niet alle wolven verlaten overigens de ouderlijk roedel.

aug 5 Reageren ×

De koptitel vervangen door dispersie? (Migratie doet mij overkomen als seizoensgebonden bewegingen ipv ongestuurde beweging zoals dispersie)

@ Verzenden

beschikbaar gekomen vanuit bijvoorbeeld Duitsland waar nu inmiddels ruim 125 roedels bestaan en jaarlijks circa 500-600 wolvenjongen worden geboren (DBBW.de). Maar ook vanuit Nederland zelf waar sinds 2015 weer wolven voorkomen. Nederland kent inmiddels een aantal beleidsmatig onderkende leefgebieden voor de wolf (Noord-Veluwe, Midden-Veluwe, Zuidwest Veluwe, Groote Heide; Jansman et al, 2019). Daarnaast is er een uitgewerkt risicogebied in Drenthe. Dit is geen leefgebied geworden omdat de officieel gevestigde wolf, GW 1261m, in het najaar van 2020 weer naar Duitsland is vertrokken (Jansman & Sanders, 2020). In deze regio's is bevoegd gezag conform het IPO wolvenplan actief om co-existentie tussen menselijke belangen en wolven vorm te geven, mede omdat



Van de 28 wolven die minstens 6 maanden geleden voor het eerst in ons land werden aangetroffen is bekend dat een kwart nog altijd (levend) in Nederland aanwezig is. Bijna de helft (13 individuen) verliet ons land door ofwel terug te keren naar Duitsland ofwel door te lopen naar België. Vier individuen kwamen met zekerheid om in Nederland als gevolg van verkeersongevallen. Van vier andere wolven is vooralsnog de locatie onbekend. Het is zeer waarschijnlijk dat deze individuen zijn overleden, al is onduidelijk wat de oorzaak daarvan is geweest. Zij kunnen een natuurlijke dood zijn gestorven op een plek waar zij lastig vindbaar zijn, maar op basis van buitenlands onderzoek naar dergelijke 'verdwenen' wolven lijkt ook illegale vervolging een reële optie.

Uitwerking

1. Methode genetische identificatie en monitoring van individuen

Om de herkomst van wolven in Nederland te bepalen wordt gebruik gemaakt van genetisch onderzoek. Hiervoor wordt materiaal verzameld waarvan de verwachting bestaat dat dit DNA van

[redacted] aug 5 Reageren ×

(Dit kan ook in het buitenland hebben plaatsgevonden; de dieren kunnen immers 'onder de radar' doorgelopen zijn naar buurlanden.)

verandert de volgorde waarin de resultaten getoond worden. De eerste overeenkomsten gebruiken als een identificatie ("Mongoolse wolf") is wetenschappelijk onjuist en mogelijk zelfs misleidend. Xx Toch lijkt dit een frequente praktijk bij commerciële laboratoria. Dit voedt vervolgens het nepnieuws omtrent de verspreiding van wolven (bijvoorbeeld https://www.foodagribusiness.nl/vraagtekens-bij-herkomst-noorse-wolven/). CEwolf-laboratoria gebruiken een referentielijst van bekende haplotypes van wolven, met een naamgeving die overeenkomst met Pilot et al. (2010), zie ook bijlage 3. Daar hebben de Europese wolven haplotypes HW01 tot HW22. Op deze manier is het haplotype van GW1625m (wolf van de Grootte Heide) als HW22 geïdentificeerd.

aug 9 Reageren ×

Ik begreep dat de tekst al was aangepast

ook enkele honden. Naargelang er nieuwe DNA-sequenties aan de databank worden toegevoegd, verandert de volgorde waarin de resultaten getoond worden. De eerste overeenkomsten gebruiken als een identificatie ("Mongoolse wolf") is wetenschappelijk onjuist en mogelijk zelfs misleidend. Xx Toch lijkt dit een frequente praktijk bij commerciële laboratoria. Dit voedt vervolgens het nepnieuws omtrent de verspreiding van wolven (bijvoorbeeld https://www.foodagribusiness.nl/vraagtekens-bij-herkomst-noorse-wolven/). CEwolf-laboratoria gebruiken een referentielijst van bekende haplotypes van wolven, met een naamgeving die overeenkomst met Pilot et al. (2010), zie ook bijlage 3. Daar hebben de Europese wolven haplotypes HW01 tot HW22. Op deze manier is het haplotype van GW1625m (wolf van de Grootte Heide) als HW22 geïdentificeerd.

aug 5 Reageren ×

Is hier een bron voor te geven?

Figuur 5.1.1: Indicatie van de opdeling van het verspreidingsgebied in de 10 wolvenpopulaties die door het LCIE worden herkend en op basis van hun genetische samenstelling van elkaar te onderscheiden zijn. De figuur is overgenomen uit De Groot et al. (2016), gebaseerd op het verspreidingsgebied zoals gepresenteerd in Chapron et al. (2014). Inmiddels is het verspreidingsgebied van met name de Centraal-Europese populatie westwaarts uitgebreid, zie figuur 4.2.2 en 5.1.2
Wat betekent de pijl in het figuur?

aug 5 Reageren

De CE is aangeduid met geel; dat is best moeilijk te zien (helemaal als je z/w print :-)) en is zonde omdat het net 'onze' populatie is. Maar goed, waarschijnlijk is dit moeilijk aan te passen @

Verzenden

Niedersaksen vele malen hoger is dan in Nordrhein Westfalen (Figuur 4.2.2). In zeven gevallen betrof het een wolf afkomstig uit een roedel in een van de Oost-Duitse deelstaten (3x Mecklenburg-Vorpommern, 2x Brandenburg, 2x Saksen). De teef GW960f die inmiddels gevestigd is op de midden Veluwe is afkomstig uit Niedersaksen. Van het wolvenpaar dat op de Noord-Veluwe een roedel heeft gevestigd is de reu (GW893m) eveneens afkomstig uit Niedersaksen en de teef (GW998f) uit Brandenburg (zie Tabel 5.1.1). Inmiddels zijn zeven individuen in Nederland aangetoond die in Nederland zijn geboren als nakomelingen van dit ouderpaar. Voor de resterende vier individuen afkomstig uit de Centraal-Europese populatie kon vooralsnog geen roedel van herkomst worden vastgesteld, om een van de in de vorige paragraaf genoemde redenen.

[redacted] aug 5 Reageren ×

Voorkeur voor wolvin.

(40%, een aanzienlijk hoger percentage dan in Nederland en elders in Duitsland). Drie daarvan raakten vermist in Schleswig-Holstein en zijn mogelijk weggetrokken naar andere delen van Duitsland, voor de overige 11 individuen is dit onwaarschijnlijk en is vrijwel zeker sprake van overlijden. Welke oorzaak aan dit overlijden ten grondslag ligt, is in deze gevallen onbekend. Het is mogelijk dat dieren op natuurlijke wijze zijn overleden op een rustig plekje waar zij niet snel gevonden worden. Het mortaliteitscijfer is echter opvallend hoger dan bekend uit andere landen, en eigenlijk alleen te verklaren door aan te nemen dat deze dieren slachtoffer zijn geworden van illegale vervolging (Sunde et al. 2021). Een andere recente studie, op basis van gevestigde (territoriale) wolven, in de Scandinavische populatie (Liberg et al. 2020) liet zien dat daar ruim 42% van de gevestigde wolven na verloop van tijd vermist raakte, en concludeert op basis van een uitgebreide analyse van mogelijke oorzaken dat het merendeel van deze vermissingen het gevolg moet zijn geweest van illegale

aug 5 Reageren

Bewust vermist er in laten staan? Voorkeur gaat naar locatie onbekend

Reactie toevoegen...

4. Wettelijke status illegaal uitgezette wolven

De Wet Natuurbescherming verbiedt het illegaal uitzetten van dieren. Vanuit Europese wetgeving is de status van illegaal uitgezette wolven minder duidelijk. [redacted] meldt dat daarover nog geen absolutie duidelijkheid is gegeven, maar dat bij twijfel het in het voordeel van de soort moet worden beschouwd. "In geval van dieren die genetische dermate afwijken dat ze een bedreiging vormen voor de genetische integriteit, of voor wolven uitgezet buiten hun historische verspreidingsgebied is, biedt de wetgeving de mogelijkheid om in te grijpen" [redacted] persoonlijke mededeling). Ongeacht de herkomst van wolven zijn alle individuen beschermd krachtens de Habitat Richtlijn. In de huidige situatie in Europa zou de impact van bijkomende illegale uitzettingen (of ontsnappingen) op de genetische samenstelling van populaties verwaarloosbaar zijn, wat niet wegneemt dat het aan te bevelen valt om niet-autochtone wolven die ontsnappen uit gevangenschap weg te vangen of op andere manieren uit te schakelen. Dieren die langdurig in gevangenschap hebben geleefd zijn gewend aan mensen, en de kans lijkt groter dat zulke exemplaren problematisch gedrag kunnen vertonen naar mensen toe. Zie 5.1

[redacted] aug 6 Reageren ×

weglaten ergens verwijzen naar [redacted]

@ Verzenden

De wettelijke status van hybriden is in Nederland niet geheel duidelijk. Het is aangewezen ze dezelfde beschermde status toe te kennen als zuivere wolven, teneinde illegale verdelging van "hybride" wolven te voorkomen. De Europese Commissie beveelt aan om bevestigde hybriden van overheidswege te elimineren uit de populatie, ter bescherming van de genetische integriteit van wolven.

Uitwerking

1 Hybridisatie tussen wolf en hond

aug 5 Reageren

Anders verwoorden

Letse wolf, een Russische wolf, een Mongoolse wolf en een wolf uit de dierentuin".
(https://www.foodagribusiness.nl/vraagtekens-bij-herkomst-noorse-wolven/). Dit is een schoolvoorbeeld van een gammele toewijzingsanalyse waarbij de som van de toewijzingsscores veel groter is dan 100%, wat een wiskundige onmogelijkheid is. Onafhankelijk geverifieerde studies komen daarentegen tot de conclusie dat er geen enkele grond is voor deze claims (Pilot et al. 2006, 2010; Kardos et al. 2018, Smeds et al. 2021). Recent hebben Harmoinen et al. (2021) een verbeterde toewijzingsmethodiek ontwikkeld voor hybriden, waarbij ze gebruik maken van genetische merkers die

aug 5 Reageren

5.2.1

specifiek geïdentificeerd zijn op basis van het onderscheid tussen honden en wolven. Met die methodiek, die volledig openbaar toegankelijk is, is het mogelijk om hybriden tot in de derde generatie terugkruising met hoge zekerheid te onderscheiden van wolven. Ook de genotypes van de referentiepopulaties zijn publiek toegankelijk, waardoor deze methodiek als een gouden standaard kan beschouwd worden voor de detectie van recente hybridisatie tussen honden en wolven.

[redacted] aug 5 Reageren ×

Let op dat de tekst niet te veel 'gekleurd' wordt.

specifiek geïdentificeerd zijn op basis van het onderscheid tussen honden en wolven. Met die methodiek, die volledig openbaar toegankelijk is, is het mogelijk om hybriden tot in de derde generatie terugkruising met hoge zekerheid te onderscheiden van wolven. Ook de genotypes van de referentiepopulaties zijn publiek toegankelijk, waardoor deze methodiek als een gouden standaard kan beschouwd worden voor de detectie van recente hybridisatie tussen honden en wolven.

3. Gevallen van hybride wolven in Nederland en omliggende landen

Van alle wolven die tot nu toe in Nederland geregistreerd zijn kennen we de oorsprong nauwlettend via genetische identificatie van elk individu, en toewijzing van het genotype aan de roedel van oorsprong, waarbij ook de ouders bekend zijn. In vele gevallen zijn ook de grootouders bekend en zijn deze ook weer geïdentificeerd als zuivere wolven, en kunnen we aldus een hybride oorsprong ook op

[redacted] aug 5 Reageren ×

Het is voor mij niet helemaal duidelijk hoe die toewijzingsscores zijn opgebouwd en waarom bij het voorbeeld over de 100% gegaan wordt.

@ Verzenden

bijlagen A en B (waaronder de wolf) tot in de vierde generatie terugkruising van dezelfde beschermingsstatus genieten als de oudersoort (Trouwborst 2014). Ook in Duitsland wordt dit doorvertaald in de relevante wetgeving (Bundesnaturschutzgesetz), tenminste tot in de vierde generatie. Dit betekent dat zelfs honden die nog 6% DNA van wolf bevatten in principe nog steeds als wolven worden beschouwd. De Europese Commissie adviseert echter om hedendaagse hybriden tussen wolven en honden te verwijderen uit de populatie (EC-aanbeveling 173, 2014), teneinde de genetische integriteit van wolven niet te compromitteren. In de meeste Europese lidstaten is dit dan ook het gevoerde beleid. Concreet vereist dit een gerichte ontheffing vanwege de bevoegde overheid tot het verbod op het verstoren of doden van dat specifieke individu, zelfs als dit een bevestigde hybride betreft.

jul 26 Reageren

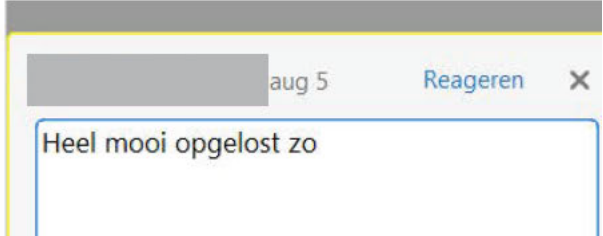
Mgl gaat juridische deel eruit.

@ Verzenden

uitkomst van de hotspotanalyse. Naast de twee hier gebruikte definities van een hotspot zijn er nog (veel) andere definities te bedenken. Welke definitie het meest geschikt is, hangt af van het doel van de hotspotanalyse en de normering die men kiest, wat een beleidskeuze is (zie ook *Aanbevelingen*). In de kaders *Methodiek identificatie activiteitsgebied* en *Methodiek identificatie hotspots* is de hier gebruikte methode nader beschreven.



Methodiek identificatie activiteitsgebied



Het activiteitsgebied van wolven in Nederland is bepaald op basis van alle waarnemingen van wolven die in de periode maart 2015-april 2021 zijn gedaan (bron: BIJ12 database, WENR database telemetrisch onderzoek). Het betreft in totaal 1.187 waarnemingen, waarvan er 674 en 513 zijn geclassificeerd als een C1 respectievelijk C2 waarneming. De in de analyse betrokken waarnemingen omvatten registraties van (1) schade aan landbouwhuisdieren (n=191), (2) prooiresten van wilde fauna (n=17), (3) zichtwaarnemingen (n=346), (4) loopsporen/pootafdrukken van wolven (n=35), (5) uitwerpselen (n=590), (6) verkeersslachtoffers (n=5) en (7) telemetrisch onderzoek (n=@).
Voor het bepalen van het activiteitsgebied is een MCP (Minimum Convex Polygon) geplot rondom de waarnemingen. Met deze techniek worden in een puntenwolk van waarnemingen alle buitenste punten met elkaar verbonden, onder voorwaarde dat de binnenhoeken niet groter zijn dan 180 graden. Zijn deze binnenhoeken wel groter, dan worden de betreffende waarnemingen dus 'overgeslagen' bij het trekken van de buitengrens. Deze analyse is gedaan op basis van alle waarnemingen (MCP100 genoemd) en 95% van de waarnemingen (MCP95 genoemd). Bij de MCP95 zijn de 5% waarnemingen buiten beschouwing gelaten die het verst verwijderd zijn van het middelpunt van het op basis van alle waarnemingen bepaalde activiteitsgebied. Op deze wijze zijn dus (incidentele) verre uitstapjes van wolven buiten beschouwing gelaten, waardoor een beter beeld ontstaat van het kerngebied waarin wolven actief zijn geweest.

[redacted] ug 5 Reageren ×

Zoals eerder aangegeven en ter info vindt er deze zomer een eindvalidatie plaats rondom deze gegevens. Dat heeft tot gevolg dat sommige waarnemingen (die niet obv DNA zijn bevestigd) en die niet afdoende bewijsstukken hebben, afgeschaald kunnen worden naar C3. Dit heeft als consequentie dat de database die hier geduid staat, andere aantallen kent dan die straks door BIJ12 openbaar wordt gemaakt.

@ Verzenden

Voor het bepalen van het activiteitsgebied is een MCP (Minimum Convex Polygon) geplot rondom de waarnemingen. Met deze techniek worden in een puntenwolk van waarnemingen alle buitenste punten met elkaar verbonden, onder voorwaarde dat de binnenhoeken niet groter zijn dan 180 graden. Zijn deze binnenhoeken wel groter, dan worden de betreffende waarnemingen dus 'overgeslagen' bij het trekken van de buitengrens. Deze analyse is gedaan op basis van alle waarnemingen (MCP100 genoemd) en 95% van de waarnemingen (MCP95 genoemd). Bij de MCP95 zijn de 5% waarnemingen buiten beschouwing gelaten die het verst verwijderd zijn van het middelpunt van het op basis van alle waarnemingen bepaalde activiteitsgebied. Op deze wijze zijn dus (incidentele) verre uitstapjes van wolven buiten beschouwing gelaten, waardoor een beter beeld ontstaat van het kerngebied waarin wolven actief zijn geweest.

[redacted] jul 30 Reageren ×

Hierin nog niet telemetriewaarnemingen opgenomen want ik heb data nog niet van GISafdeling

@ Verzenden

natuurgebied De Zwarte Dennen en omgeving zijn in dit scenario niet als hotspot aangemerkt omdat de waarnemingen in deze gebieden afkomstig zijn van minder dan drie wolven. In de vier overige hotspots uit scenario 1 is de drempelwaarde van drie wolven wel gehaald. In en rond hotspot 2 en 5 zijn vier verschillende wolven waargenomen, in en rond hotspot 3 zijn zeven verschillende wolven waargenomen en in en rond hotspot 1 zijn elf verschillende wolven geregistreerd.

De hotspots betreffen gebieden waar zwervende wolven langere tijd verbleven en/of waar de dieren zich hebben gevestigd. Bij interpretatie van de kaarten moet bedacht worden dat een deel van deze

[redacted] aug 5 Reageren

Dat hoeft toch niet? Ze kunnen er ook door heen getrokken zijn en max 1 spoor achtergelaten hebben.

Reactie toevoegen...

@ Verzenden



Figuur 5.4.2. Hotspots van activiteit van de wolf in Nederland over de periode maart 2015 – april 2021 op basis van scenario 1 (links) en scenario 2 (rechts).

aug 5 Reageren

Links en rechts? Ik zie 1 kaart

Reactie toevoegen...

@ Verzenden

Het merendeel van de in Nederland waargenomen wolven zijn voor het eerst in de provincies Drenthe en Overijssel geregistreerd. Er is dus duidelijk sprake van een noordelijke route voor binnenkomst vanuit Duitsland. Deze observatie sluit aan op het gegeven dat de dichtstbijzijnde territoria van wolven in Duitsland ten oosten van deze noordelijke provincies liggen en dat het habitat daar als geschikt is beoordeeld (figuur x H5.6). Ten oosten van de provincies Gelderland en Limburg is in Duitsland veel gebied juist als ongeschikt voor wolven beoordeeld, mede door de sterke mate van verstedelijking. Dit betekent niet dat wolven hier Nederland niet kunnen binnekomen, zie bijvoorbeeld GW1920m en GW1625m (figuur 3), maar de verwachting is dat dit minder frequent zal gebeuren. Figuur x (H5.6) laat ook zien dat, hoewel het aantal territoria van wolven er nog beperkt is, het Duitse Eifelgebied, als zeer geschikt leefgebied is beoordeeld. Dat geldt ook voor de aangrenzende gebieden in België (Ardennen) (Schockert et al., 2020). Het is dan ook de verwachting dat hier op termijn een vergelijkbare route voor binnenkomst tot stand komt. Daarnaast zit ook België in de vroege vestigingsfase en zullen wolven vanuit roedels die daar ontstaan de Nederlandse grens kunnen gaan passeren. Een voorbeeld hiervan is wolf GW2089m die in april 2020 is gesignaleerd in Zeeland. De

aug 5 Reageren

Maakt het uit dat het beoordeeld is als geschikt? Door bezetting door wolven is het (ongeacht beoordeling) geschikt voor wolven.

@ Verzenden

De afgelopen jaren fungeert Nederland vooral als doortrekgebied voor wolven. Vestiging verloopt tot op heden mondjesmaat, waarbij vooral solitaire wolven zich vestigen en voortplanting tot op heden alleen plaats vindt op de Veluwe. De Nederlandse populatie bevindt zich in de vestigingsfase, met een kleine, stichtende populatie. De Nederlandse wolvenpopulatie maakt deel uit van een grensoverschrijdende populatie met onderlinge uitwisseling. Het is niet te voorzien of in Nederland een balans tussen sterfte en voortplanting wordt bereikt, of dat de populatie netto afhankelijk zal blijven van immigratie van wolven uit omliggende landen. Dat er met regelmaat grensoverschrijdende uitwisseling zal zijn van wolven is wel zeker.

aug 5 Reageren

Kunnen wij al spreken van een populatie? Behoren de zwervers dan ook tot de populatie?

Fig 5.6.1: Habitatgeschiktheidsanalyse van Duitsland voor wolven, met daarin de territoria van gevestigde wolven in jaar 2018-2019 geplot als stip. Er zijn twee modellen geplot en daarvan ook de gemiddelden. Globaal betekend donkerblauw het gemodelleerde kerngebied voor wolven (optimaal leefgebied), met in groen de potentieel geschikte leefgebieden. Het gemodelleerde kerngebied in donkerblauw komt goed overeen met waar nu ook de gevestigde wolven (cirkels) zich bevinden. Bron: Kramer-Schadt et al, 2020.

Het aantal potentiële territoria voor wolven in Duitsland is in dit model geschat op 700-1400. Deze studie vermeld dat duidelijk is geworden dat grote delen van Duitsland als leefgebied geschikt zijn voor wolven. Ook leefgebieden die voornamelijk uit agrarisch cultuurlandschap bestaan, maar wel enkele veilige dagrustplaatsen als bosjes herbergen, zijn geschikt voor wolven. Voor het beheer geeft het rapport dan ook mee dat er niet alleen met doortrekkende wolven rekening moet worden gehouden, maar ook met vestiging en dus in het bijzonder met de effectieve bescherming van vee.

[redacted] ug 6 Reageren

Wat houdt het 'kerngebied' in? Betekent dit onmiskenbaar geschikt leefgebied? Zoals te lezen is aan de kleuren, is dit kerngebied dus iets anders dan potentieel geschikt leefgebied.
@

Verzenden

leefgebied), met in groen de potentieel geschikte leefgebieden. Het gemodelleerde kerngebied in donkerblauw komt goed overeen met waar nu ook de gevestigde wolven (cirkels) zich bevinden. Bron: Kramer-Schadt et al, 2020.

Het aantal potentiële territoria voor wolven in Duitsland is in dit model geschat op 700-1400. Deze studie vermeld dat duidelijk is geworden dat grote delen van Duitsland als leefgebied geschikt zijn voor wolven. Ook leefgebieden die voornamelijk uit agrarisch cultuurlandschap bestaan, maar wel enkele veilige dagrustplaatsen als bosjes herbergen, zijn geschikt voor wolven. Voor het beheer geeft

ug 6 Reageren ×

(In Noordoost Duitsland)



Figuur 5.6.3: Habitatgeschiktheidsanalyse voor Nederland (A), met daarbij de verspreiding van potentiële territoria van wolven conform twee modelberekeningen (B & C; zie de tekst hierna voor

aug 6 Reageren

Hoe zijn hier de kms in de legenda te interpreteren?



Figuur 5.6.3: Habitatgeschiktheidsanalyse voor Nederland (A), met daarbij de verspreiding van potentiële territoria van wolven conform twee modelberekeningen (B & C; zie de tekst hierna voor toelichting). Bron: Lelieveld 2012.

[redacted] ug 6 Reageren ×

Lastig verschil te zien door grootte afbeelding (te klein)

Reactie toevoegen...

8. De gemiddelde omvang van een wolventerritorium in Nederland

De gemiddelde omvang van een wolventerritorium bedraagt in onze regio ca 200km², met een range van circa 80-400km² afhankelijk van de hoeveelheid dagrustplaatsen, hoefdierdichtheid, onderlinge concurrentie en sociale status van de wolven. Een roedel heeft iets meer ruimte nodig dan een solitair dier, en een territorium in een verzadigde regio is kleiner door onderlinge concurrentie dan in een nog leeg gebied. In cultuurlandschap met kleine eenheden natuur, omgeven door grote eenheden agrarisch cultuurlandschap en woonkernen kan de territoriumomvang flink groter zijn. Dit wordt veroorzaakt omdat het territorium dan grote oppervlakten minder tot niet geschikt terrein omvat en die terreinen worden voornamelijk door wolven benut om van het ene geschikte leefgebied naar het

aug 6 Reageren

Onze regio = NL, B, D?

Uitwerking

In H4.5 en H5.6 is uitgewerkt welke typen leefgebied geschikt zijn voor wolven, en is gebleken dat wolven dermate habitatgeneralisten zijn dat ze in vele typen landschap wel een plek weten te vinden. Wel is duidelijk dat hoe bosrijker en rustiger een gebied is, hoe hoger de overleving van wolven (lager risico op aanrijdingen en illegale vervolging; zie ook H4.5 en H5.1). In Duitsland zijn met name militaire oefenterreinen van groot belang gebleken voor de herkolonisatie van de wolf omdat die niet alleen veel bos en hoefdieren kennen, maar ook weinig wegen en menselijke activiteit (Reinhardt et al, 2019).

aug 6 Reageren

Let op termen. Hierna wordt 'leefgebied' ook gebruikt om de door de provincies aangewezen gebieden aan te duiden. (dus de bestuurlijk vastgestelde leefgebieden)

@ Verzenden

Figuur 5.9.1: Basiskaart van Nederland met daarin de [illegible]uurlijk vastgestelde leefgebieden voo
wolf op de Veluwe (1 en 2) en in Noord-Brabant (3)[1], en het risicogebied wolf (4) in Drenthe.

In figuur 5.9.1 zijn de grotere natuurgebieden weergegeven en daarnaast de vele wegen en gro
oppervlakten menselijk bewoond en benut gebied. Op de Veluwe is door de provincie Gelderlanc

[redacted] aug 9 Reageren ×

Zie tekstvoorstel?

Figuur 5.9.1: Basiskaart van Nederland met daarin de bestuurlijk vastgestelde leefgebieden voo
wolf op de Veluwe (1 en 2) en in Noord-Brabant (3)[1], en het risicogebied wolf (4) in Drenthe.

In figuur 5.9.1 zijn de grotere natuurgebieden weergegeven en daarnaast de vele wegen en gro
oppervlakten menselijk bewoond en benut gebied. Op de Veluwe is door de provincie Gelderland
2019 leefgebied aangewezen voor de roedel op de Noord Veluwe en aangrenzend de solitaire w

[redacted] aug 6 Reageren ×

Hier heeft de Veluwe 2 leefgebieden itt inleiding waar gesproken wordt over 3 op de Veluwe. Termen gelijk proberen te houden

de Midden Veluwe (nummer 1 in de figuur). In 2021 is daarnaast leefgebied aangewezen op de Zuidwest Veluwe voor de aldaar gevestigde wolf (nummer 2 in de figuur). In Noord-Brabant is leefgebied aangewezen voor de gevestigde wolf op de Groote Heide (nummer 3 in de figuur). In Drenthe was formeel ook een wolf gevestigd in oktober 2020, maar dit individu is vervolgens we naar Duitsland vertrokken. Desondanks heeft de provincie Drenthe wel een gebied aangewezen, leefgebied, maar een risicogebied (nummer 4 in de figuur). In dit gebied kan ook subsidie voor preventieve maatregelen verkregen worden.

[redacted] ug 6 Reageren ×

Zie opm hierboven/voetnoot

Reactie toevoegen...

Drenthe was formeel ook een wolf gevestigd in oktober 2020, maar dit individu is vervolgens weer naar Duitsland vertrokken. Desondanks heeft de provincie Drenthe wel een gebied aangewezen, geen leefgebied, maar een risicogebied (nummer 4 in de figuur). In dit gebied kan ook subsidie voor preventieve maatregelen verkregen worden.

[redacted] aug 6 Reageren

Dit geldt ook voor Veluwe. Daarnaast gelieve tekst zo schrijven dat voor deze gebieden op dit moment / 2021 / tijdens schrijven rapport subsidie verkregen kan worden.

@ Verzenden

[1] Voor de Groote Heide geldt dat dit gebied tijdens het schrijven van dit rapport nog niet officieel als leefgebied is vastgesteld. Naar verwachting wordt dit leefgebied in het najaar van 2021 door de provincie Noord-Brabant forme bestuurlijk aangewezen en vastgesteld.

wolvenpopulaties

De Europese Habitatrichtlijn en de Conventie van Bern streven naar een gunstige staat van instandhouding van wolven, als een minimale toestand eerder dan als een streefcijfer. Elke lidst kan zelf interpreteren wat een gunstige staat van instandhouding inhoudt, en is verantwoordelij het behalen van deze toestand. Voor soorten met populaties die politieke grenzen ruimschoots overschrijden vereist dit feitelijk een gecoördineerde aanpak tussen lidstaten om verantwoordelijkheden te verdelen en doelstellingen aan elkaar af te toetsen.

[redacted] aug 6 Reageren ×

Of streefaantal

voorkomen binnen hun geschikte referentiegebied (op basis van wat we nu als gunstig leefgebied beschouwen). Worden de schattingen qua leefgebiedsgeschiktheid van Kramer-Schadt et al. (2020) beschouwd als een maatstaf, dan kan verwacht worden dat omstreeks 2040 het geschikte referentiegebied voor wolven in Duitsland bezet zal zijn (uitgaande van de huidige r-waarde van 1.30), en er kan gesproken worden van een gunstige staat van instandhouding voor Duitsland. Wat betreft de Alpiene populatie kan gesteld worden dat deze wel functioneel verbonden is met rest van de Italiaanse populatie: Mech et al. (2016) vermelden een effectief aantal migranten tu de alpiene en de Apennijnse populaties van 2.6 migranten per generatie, wat volstaat om te spr van een verbonden metapopulatie (1 effectieve migrant per generatie; Mills & Allendorf 1996). tellen deze circa 2400 wolven (ongeveer 480 roedels; bron: Office Française de la Biodiversité; & Salvatori 2019). Ook deze waarde is nog steeds lager dan de genetische drempelwaarde van

[redacted] aug 6 Reageren ×

Of voor de CE populatie?

Reactie toevoegen...

[redacted] ~~geeft aan dat een lidstaat in principe de populatie op eigen grondgebied moet beoordelen. Indien het een grensoverschrijdende populatie betreft, dan mag die alleen als zodanig beschouwd worden als er internationaal formeel concrete afspraken zijn gemaakt over beheer, d aantallen en verdeling. In elk geval geld dat zolang dat niet formeel internationaal is vastgelegd nationale situatie als uitgangspunt geld (Trouwborst & Fleurke, 2019).~~

[redacted] aug 6 Reageren ×

verwijzen naar [redacted], hier weglaten...
afhankelijk van overleg ma dag

Uitwerking

Het is niet waarschijnlijk dat er in Nederland een wolvenpopulatie van circa 1000 roedels kan bestaan, gezien de verwachte draagkracht van het huidige Nederlandse landschap voor wolven (zie H5.6 en 5.10). De Nederlandse wolven maken echter allen deel uit van de Centraal-Europese populatie, waardoor een zelfstandige (geïsoleerde) Nederlandse populatie niet noodzakelijk is.

Meer onderzoek naar genetische randvoorwaarden voor een metapopulatie van wolven, oftewel populatie die bestaat uit meerdere deelpopulaties die onderling uitwisselen middels migratie, is uitgewerkt in Laikre et al (2016). Zij onderzochten dit voor de Fennoscandinavische populatie va

[redacted] ug 6 Reageren ×

Ik vind dit nog wat mild uitgedrukt. Is het niet (zeer) onwaarschijnlijk dat NL ooit 1000 roedels zal krijgen

Meer onderzoek naar genetische randvoorwaarden voor een metapopulatie van wolven, oftewel
populatie die bestaat uit meerdere deelpopulaties die onderling uitwisselen middels migratie, is
uitgewerkt in Laikre et al (2016). Zij onderzochten dit voor de Fennoscandinavische populatie va
wolven. Deze Fennoscandinavische populatie bestaat uit enkele deelpopulaties die onderling ma
matig uitwisselen. Vooral de Zweeds-Noorse deelpopulaties is geïsoleerd en kent een hoge mate

[redacted] aug 9 Reageren ×

GW1625m = Alpiene wolf; dus bijna alle NL-wolven

Meer onderzoek naar genetische randvoorwaarden voor een metapopulatie van wolven, oftewel een populatie die bestaat uit meerdere deelpopulaties die onderling uitwisselen middels migratie, is uitgewerkt in Laikre et al (2016). Zij onderzochten dit voor de Fennoscandinavische populatie va wolven. Deze Fennoscandinavische populatie bestaat uit enkele deelpopulaties die onderling ma matig uitwisselen. Vooral de Zweeds-Noorse deelpopulaties is geïsoleerd en kent een hoge mate inteelt. Zij vermelden dat het uitgangspunt voor een lange termijn levensvatbare populatie of

aug 6 Reageren ×

Noodzakelijk voor: ...

In Duitsland is in een aantal gevallen ontheffing verleend voor het afschieten van een wolf die ongewenst gedrag vertoonde richting mensen, of vanuit ondragelijk leiden cq niet zelfstandig in het wild kunnen overleven. Aanleidingen waren ziekte of een aandoening zoals blindheid (1x) en extreme habituatie in combinatie met ongewenst gedrag (2x) (Reinhardt et al 2020). Aanvullend zijn afschotvergunningen afgegeven voor wolven die herhaaldelijk goed beschermd vee aanvielen, m
name recent in Neder-Saksen.
Tot nu toe werden 14 derogaties verleend, waarvan 12 in Neder-Saksen (4 geschoten wolven), Brandenburg (0 geschoten wolven) en 1 in Schleswig-Holstein (0 geschoten wolven).

[redacted] ug 9 Reageren ×

(...dan zou je dus alle wolven die je ziet mogen afschieten?)

Polen
In Polen komen drie populaties van wolven voor, die een beperkte bescherming kennen krachtens de HR als Bijlage V-soort: ten westen van de Vistula is er de centraal-Europese populatie, in het noorden is er de Baltische populatie en in het Oosten de Karpatenpopulatie. Desondanks deze lichtere bescherming die in principe actief beheer van populaties toelaat worden derogaties over het hele territorium voornamelijk verleend voor niet-economische redenen: om probleemwolven uit te schakelen en/of om bevestigde hybriden uit te schakelen. Tussen 2016 en 2018 werden zo dero verleend voor afschot van 36 individuen, waarvan er 12 werden gedood (Boisseaux et al. 2019)

Oostenrijk
In Oostenrijk is afschot van wolven niet toegelaten, maar afschrikken van wolven is sinds 2018 toegelaten met niet-lethale munitie (rubberen kogels).

[redacted] ug 9 Reageren ×
Ipv de 'strengere' IV
@ Verzenden

explodeert de populatie niet maar stagneert de populatie-omvang: eerst lokaal (beperkt tot de grootte van een roedel), later ook regionaal (wanneer in alle geschikte gebieden territoria bevatten). De grootste sterfte onder wolven wordt in zulke gevallen van een stagnerende populatie-omvang veroorzaakt door directe competitie tussen wolven, inclusief als gevolg van directe agressie voor territoria (Cubaynes et al. 2014). Bij hoge sterfte (bv ten gevolge van afschot) kan een roedel e extra sterfte deels compenseren (Murray et al. 2010), onder meer door per roedel meerdere reproducerende wijfjes te hebben, grotere nesten te hebben, zich voort te planten op jongere le en de sekseratio bij geboorte te verschuiven naar meer wijfjes (Sidorovich et al. 2007; Schmidt 2017). In populaties die zich onder het regionale ecologische draagvlak bevinden, gebeurt deze compensatie bovendien via verminderde mortaliteit die het gevolg is van agressie tussen soortgenoten. In Wit-Rusland, waar elke winter een hoge jachtdruk op wolven plaatsvindt, zijn t

[redacted] aug 9 Reageren ×

Toelichten/voetvoot/verklarende woordenlijst

@ Verzenden

~~Nederland. De habitatrichtlijn geeft bijvoorbeeld aan dat het aan de wolf zelf is om de geschiktheid van gebieden voor vestiging te bepalen. Het op voorhand aanmerken van bepaalde gebieden als ongeschikt voor de wolf, laat staan het fysiek afsluiten van potentieel leefgebied, staat daar haaks op (Trouwborst, 2018: Wolves not welcome? Zoning for large carnivore conservation and managen under the Bern Convention and EU Habitats Directive. RECIEL. 2018;27:306–319. DOI: 10.1111/reel.12249].~~

Nederland kent momenteel twee situaties waarbij middels een afrastering over grote lengte gep
wordt om de wolf buiten te sluiten. Om Nationaal Park De Hoge Veluwe, tevens Natura 2000-ge

[redacted] aug 6 Reageren ×

via [redacted] laten beschrijven, verwijzen.

in Friesland wat de intentie heeft om de vestiging van de wolf te voorkomen (https://wolvenhekfryslan.nl/). Vanuit het perspectief van vitale ecosystemen en natuurlijke uitwisseling van dieren bezien is dit een conflicterende ontwikkelingen. Tevens is het zeer de vraag of dergelijk beleid juridisch standhoudt.

[redacted] aug 9 Reageren

Gelieve te koppelen aan een datum/periode. Aangezien de stavaza van dit hek snel kan veranderen en dit rapport lang mee gaat

@ Verzenden

4. Ervaringen in andere landen met wolvenbeheer zo verjagingsmethodes

4. Ervaringen in andere landen met wolvenbeheer zo verjagingsmethodes

Verjaging van wolven heeft als doel het vertoonde ongewenste gedrag in de toekomst te ontmo

[redacted] aug 6 Reageren ×

Het wordt ook wel gezien als 'proefhek' /pilot. Deze zin klinkt wellicht wat te zwaar

Reactie toevoegen...



Uitwerking

Of er een effect van het gevoerde faunabeheer is, is afhankelijk van een aantal factoren. Ten ee
hoeveel hoefdieren wolven als voedsel nodig hebben per jaar, en dus waar de hoefdierpopulatie
moet voldoen. Ten tweede, gedegen inzicht in de hoefdierpopulatie qua aantallen, samenstelling
dynamiek. Ten derde wat er jaarlijks via beheer wordt verwijderd uit de hoefdierpopulatie. In
onderstaande paragrafen is dit nader uitgewerkt.

[redacted] aug 9 Reageren ×

Dit is (dus) ook voor GW1625m zo te zeggen, ondanks zijn aanvallen aan het vee?
Gevoelig punt; hoefdier is immers ook landbouwhoefdier

[https://www.faunabeheereenheid.nl/gelderland/NIEUWS/ArticleID/22763/FAUNABEHEEREENHEID-GELDERLAND-PUBLICEERT-WERKPLANNEN-GROTE-HOEFDIEREN-SEIZOEN-2021-2022]
Daarin wordt aangegeven dat om de biodiversiteit te behouden, en daarnaast verkeersrisico's en landbouwschade te voorkomen, de doelstanden van hoefdieren drastisch worden verlaagd. Voor edelherten is voorzien dat de stand wordt verlaagd van ca. 4600 naar 1600 herten, voor zwijnen van ca. 10.000 naar 1350, en voor damherten van ca. 1117 naar 414. Er is dus voorzien om ca. 80% de wilde hoefdieren (exclusief ree) te verwijderen middels afschot. Het is aannemelijk dat een dergelijke forse reductie van het prooibestand van invloed is op de aanwezige wolven en/of toekomstige ontwikkeling van de wolvenpopulatie. Of dat gaat resulteren in ander gedrag of die wolven, en of die effecten wetenschappelijk waarneembaar zijn is vooralsnog de vraag.
Het is niet duidelijk hoe de bepaling van de nieuwe doelstanden tot stand is gekomen en of daar zorgvuldig rekening is gehouden met het leefgebied van de wolf.

[redacted] aug 6 Reageren ×

Geen aparte kadertekst, problematiek benoemen en oproepen tot nader onderzoek, te veel detail, moet gewoon eens worden uitgezocht.

@ Verzenden

Wolven kunnen wel een indirect effect hebben op het beheer van hoefdieren. In gebieden waar wolven leven passen hoefdieren hun gedrag aan. Dit wordt minder voorspelbaar voor de wolf, maar ook voor de mens (jager). Dit kan eventueel in een aantal situaties vragen om aanpassingen in de gangbare werkwijze van wildtellingen en afschotrealisatie. Of het vervolgens nodig is om op grond van de aanwezigheid van de wolf te komen tot een aanpassing van het faunabeheerplan wordt in samenspraak tussen de provincie en de faunabeheereenheid bekeken. In gebieden met territoriale wolven zal in het faunabeheerplan speciale aandacht moeten worden gevraagd voor gedetailleerde monitoring van hoefdieren, afschot en prooionderzoek.

[redacted] nrt 1 Reageren ×

Verwaarloosbaar kleine invloed

Wolven kunnen wel een indirect effect hebben op het beheer van hoefdieren. In gebieden waar wolven leven passen hoefdieren hun gedrag aan. Dit wordt minder voorspelbaar voor de wolf, maar ook voor de mens (jager). Dit kan eventueel in een aantal situaties vragen om aanpassingen in de gangbare werkwijze van wildtellingen en afschotrealisatie. Of het vervolgens nodig is om op grond van de aanwezigheid van de wolf te komen tot een aanpassing van het faunabeheerplan wordt in samenspraak tussen de provincie en de faunabeheereenheid bekeken. In gebieden met territoriale wolven zal in het faunabeheerplan speciale aandacht moeten worden gevraagd voor gedetailleerde monitoring van hoefdieren, afschot en prooionderzoek.

[redacted] mrt 1 Reageren ×

Nee, het aanbod van wilde hoefdieren is niet bepalend, het gaat om de bereikbaarheid van vee.

[1] Zie bijvoorbeeld: http://www.wolf-sachsen.de/de/streckenentwicklung

Verder in het plan van Alterra:

Om inzicht te krijgen in potentiele conflictgebieden, bijvoorbeeld bij afwezigheid van wilde hoefdieren en ruime aanwezigheid van gehouden schapen, zou inzich spreiding in gehouden dieren ook in beeld gebracht kunnen worden.

[redacted] mrt 1 Reageren ×

Als dat aanbod al niet bij aanvang goed is zal de wolf zich op zo'n plek toch niet vestigen?

@ Verzenden



[redacted] mrt 1 Reageren

Mee eens

De beelden zijn gemaakt op 22 juni j.l. Het filmpje duurt zo'n 10 seconden. Op dit moment is onduidelijk of het dier nog steeds in Drenthe is, en om welke wolf het gaat. Om daarachter te wordt DNA-materiaal gezocht, dat goed te vinden is in uitwerpselen of bijtwonden van prooid

[redacted] jun 24 Reageren ×

Toevoegen door SBB

opdrachtgever is.

Veehouders in de regio kunnen deze preventieve maatregelen nemen om eventuele schade d
wolf te beperken of te voorkomen.

[redacted] un 25 Reageren ×

Link naar Fauna Preventiekit (BIJ12.nl):
https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazake
n/schade-voorkomen/module-wolven/

Wolf gesignaleerd nabij Drents-Fries Wold

[redacted] jun 24 Reageren

Kunnen eventueel ook Zuidwest Drenthe zeggen (op verzoek van Staatsbosbeheer)
Maar dat is wel weer wat onduidelijker, zeker voor de dierhouders

In opdracht van

Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP)

Auteurs

[redacted] (Provincie Utrecht)

[redacted] BIJ12/Unit Faunafonds)

[redacted] (Ministerie van Economische Zaken)

[redacted] sep 16 Reageren

Aanvullen met auteurs van communicatieplan indien we dit plan opnemen als hoofdstuk 5.

Reactie toevoegen...

helder is. Wanneer duidelijk is dat een wolf zich gevestigd heeft dan gaat draaiboek fase 2 in werking. Omdat het niet bekend is of volgende fases snel zullen volgen wordt echter geadviseerd om ook voor de fases 2 tot en met 4, als er vestiging van wolven heeft plaatsgevonden, al voorbereidingen te treffen.

De fase waarin een territoriale wolf zich in een gebied voordoet wordt beschouwd als het mo
dat er sprake is van wolvenleefgebied.

Pagina

[redacted] sep 15 Reageren

Wie bepaalt dat fase 1 is afgerond en dat fase 2 is aangebroken?

@ Verzenden

Op basis van praktijk ervaringen met zwervende wolven kan aanpassing van dit operationeel draaiboek noodzakelijk blijken te zijn. Het draaiboek dient daarom ook gezien te worden als een groeidocument, waarin naast tekstuitbreiding voor de volgende fasen van vestiging, ook aan[illegible] en correcties zullen worden aangebracht. Er is in dit draaiboek uitgegaan van de vigerende F[illegible] faunawet. Met de inwerkingtreding van de Wet Natuurbescherming in 2016, zullen er meer bevoegdheden bij de provincies belegd worden. Dit zal ongetwijfeld ook aanpassingen in een volgende versie vergen.

[redacted] ep 18 Reageren ×

Ik weet niet wat er uit jullie bespreking is gekomen, maar stel voor om ze wel op te nemen omdat gebruikers van dit draaiboek niet altijd de ingang van het taxatierapport zullen kiezen.

Reactie toevoegen

1. Aanwezigheid

Waarnemingen / Meldingen

Het is zinvol om een vaste plaats te hebben waar waarnemingen van wolven gemeld kunnen v
Daarom wordt er een wolvenmeldpunt, ingericht. WiN wordt verzocht hier invulling aan te ge
BIJ12/Unit Faunafonds is opdrachtgever en zal door middel van een overeenkomst duidelijkhe
scheppen over de taken en bemensing van dit wolvenloket. Voor de definitieve beoordeling v

[redacted] sep 15 Reageren ×

Verder uitwerken

@ Verzenden

Indien een wolf gevangen wordt of anderszins in handen komt, kan het aanbrengen van een zender veel informatie verschaffen over het ruimtelijk gebruik door de wolf. In eerste instantie dragen de provincies de kosten voor het beschikbaar hebben van een zender. Voor de noodzakelijke vergunningen en ontheffingen [illegible] hoofdstuk #.

Bij persuitingen zoveel mogelijk aansluiten bij standaard omschrijvingen van de waarschijnlijk[illegible] de waarneming werkelijk een wolf beterft (SCALP-criteria; zie verder verklarende woordenlijst Persuitingen altijd uitgeven in overleg met de grondeigenaar / terreinbeheerder.

Validatie

Validatie van waarnemingen of meldingen kan op verschillende niveaus plaatsvinden. Voorda[illegible]

[redacted] sep 18 Reageren

Ik ga er van uit dat BIJ12 dat regelt in de bovengenoemde overeenkomst. Maar als dat niet duidelijk is dan zullen we hier een zin opnemen. Bijvoorbeeld "Dit wordt vastgelegd in de overeenkomst tussen WiN en BIJ12/Unit Faunafonds".

@ Verzenden

Verwerking en opslag van data

Een onderzoek dat in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken door Alterra uitgevoerd wordt zal duidelijkheid verschaffen op welke wijze snel en effectief uitwisselen van materiaal en data voor moleculair onderzoek het best uitvoerbaar is. Hieruit zal ook moeten blijken welke rollen Senckenberg Research Institute in Duitsland en ISPRA in Italië vervullen bij nadere analyses of ook in Nederland kan plaatsvinden. Hierbij hoort ook het bevorderen dat referentiesystemen Europees niveau zijn afgestemd en de informatie op een efficiënte manier kan worden gedeel

[redacted] sep 15 Reageren ×

Zie mail [redacted] / dierenbescherming van 24-8-2015

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de EC. De dataverzamelin volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die nie verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwe wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschik stellen aan het Rijk.

sep 15 Reageren

Wat is het standaard protocol?

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de EC. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwe
wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschik
stellen aan het Rijk.

[redacted] sep 18 Reageren ×

Inzicht in het ruimtelijk gebruik is ook van belang in verband met openbare veiligheid. Het lijkt me niet dat we dat hier al te gedetailleerd zouden moeten formuleren.

Reactie toevoegen...

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de EC. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwervende wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschikbaar stellen aan het Rijk.

[redacted] sep 15 Reageren

Welke?

Reactie toevoegen...

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de EC. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwervende wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschikbaar stellen aan het Rijk.

[redacted] ep 15 Reageren

Definitie

@ Verzenden

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de EC. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwervende wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschikbaar stellen aan het Rijk.

[redacted] sep 15 Reageren

Wordt dit ook in het communicatieplan genoemd?

@ Verzenden

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de EC. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwervende wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFF en het daarvan beschikbaar stellen aan het Rijk.

[redacted] sep 15 Reageren

Zelfde gegevens verzamelen als in taxatierapport prooidier wolf van het Faunafonds?

Reactie toevoegen...

Maatregelen

Bevoegd gezag om maatregelen toe te staan of te laten nemen zijn de colleges van gedeputeerde staten van de provincies. Zij kunnen op grond van de Flora- en faunawet (of de Wet natuurbescherming, na de inwerkingtreding van deze wet) beslissen om het vangen of doden toe te staan wanneer bijvoorbeeld de openbare veiligheid in het geding is. Voor er dergelijke maatregelen genomen kunnen worden dienen andere bevredigend oplossingen te worden afgewogen. Indien die niet voorhanden zijn, dan is ingrijpen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door een wolf te vangen. Het is daarbij een optie om het dier te voorzien van een zender waardoor bij noodzaak de wolf snel opgespoord kan worden. Voor het vangen en zenderen wordt de wolf in principe verdoofd. Dit dien

[redacted] sep 15 Reageren

Welk onderzoek? Is dit al uitgevoerd?

Maatregelen

Bevoegd gezag om maatregelen toe te staan of te laten nemen zijn de colleges van gedeputeerde staten van de provincies. Zij kunnen op grond van de Flora- en faunawet (of de Wet natuurbescherming, na de inwerkingtreding van deze wet) beslissen om het vangen of doden toe te staan wanneer bijvoorbeeld de openbare veiligheid in het geding is. Voor er dergelijke maatregelen genomen kunnen worden dienen andere bevredigend oplossingen te worden afgewogen. Indien die niet voorhanden zijn, dan is ingrijpen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door een wolf te vangen. Het is daarbij een optie om het dier te voorzien van een zender waardoor bij noodzaak de wolf snel opgespoord kan worden. Voor het vangen en zenderen wordt de wolf in principe verdoofd. Dit dient altijd in aanwezigheid van een dierenarts te gebeuren om adequaat te kunnen handelen bij problemen.

[redacted] sep 15 Reageren ×

Hoe waarborgen we dat DNA-materiaal ook voor andere bureaus beschikbaar is?

De enige uitzondering is een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, waarbij situatie zodanig acuut is dat het niet mogelijk is dat gedeputeerde staten een afweging maken. In zo'n geval kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (gemeentewet art 175 en 176) optreden. Doden kan met een dodelijke injectie of met het geweer plaatsvinden.

Voor gevangen wolven die niet direct teruggezet kunnen worden dient een opvanggelegenheid beschikbaar te zijn. Hoewel opvangen voor een volwassen wolf moeilijker kan zijn wordt in eerste instantie toch gekozen voor opvang. Een lijst met door het ministerie erkende opvangadressen is opgenomen als bijlage #. Voor er tot vangen wordt overgegaan dient een opvangmogelijkheid geregeld te zijn om bij noodzaak de wolf direct daarheen te kunnen brengen.

sep 18 Reageren

Zin zou ongewijzigd moeten blijven. Naturalis heeft dat al aangegeven en daardoor wordt gewaarborgd dat het materiaal ook voor andere onderzoekers beschikbaar komt. Is namelijk een taak van dit nationale museum.

optreden. Doden kan met een dodelijke injectie of met het geweer plaatsvinden.

Voor gevangen wolven die niet direct teruggezet kunnen worden dient een opvanggelegenheid beschikbaar te zijn. Hoewel opvangen voor een volwassen wolf moeilijker kan zijn wordt in eerste instantie toch gekozen voor opvang. Een lijst met door het ministerie erkende opvangadressen is opgenomen als bijlage #. Voor er tot vangen wordt overgegaan dient een opvangmogelijkheid geregeld te zijn om bij noodzaak de wolf direct daarheen te kunnen brengen.

[redacted] ep 18 Reageren ×

Ik stel voor om de deze paragraaf te laten vervallen en de laatste twee zinnen in te passen in de vorige paragraaf.

Monitoren, mogelijk conditionerings en habituatiesprobleem, hybridisatie, letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf verjagen en eventueel zenderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	M W C
Ongevaarlijk/ oppassen	Geen/ oppassen voor	n.v.t.	M

[redacted] ep 15 Reageren

Alterra vraagt ontheffing aan voor het zenderen. Hieraan hangt een plan van aanpak, waarin o.a. staat welke dierenarts(en) ingezet wordt.

Wolf benadert meermaals	Mogelijk sterke voerconditionering	Kritisch, kans op habituatie,	Wolf verjagen en eventueel zenderen,	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang	M g

[redacted] sep 15 Reageren

Alterra vraagt ontheffing aan voor het zenderen. Hieraan hangt een plan van aanpak, waarin o.a. staat welke dierenarts(en) ingezet wordt.

mensen	en habituatie	agressief gedrag en letsel mens	publiek waarschuwen niet te voeren, indien geen resultaat verwijderen	van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	publiek? Criteria zenderen: zie elders
Wolf reageert	Extreme habituatie	Gevaarlijk	Wolf verwijderen	Art 67.1.a	

sep 15 Reageren

De gewonde wolf valt hier uit de lucht; we zitten in het stukje "maatregelen". Is dat wel logisch?

			resultaat verwijderen		
Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme habituatie, hondsdolheid	Gevaarlijk	Wolf verwijderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	W b

[redacted]ep 15 Reageren

Idem, dit gaat over gewonde dieren, toch?

Reactie toevoegen...

@ Verzenden

Wolf en honden	Wolf benadert meermaals mensen met honden	Ziet in hond soortgenoot	Monitoren, gevaar voor hond niet uitgesloten	Wolf verjagen en eventueel zenderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor huisdieren?
	Wolf benadert meermaals	Ziet in hond soortgenoot die zijn	Kritisch, kans op letsel hond,	Wolf verwijderen	Op welke juridische grond? Geen titel voor

[redacted]ep 15 Reageren

We hebben overwogen om de aanduiding probleemwolf te beperken tot extreme risico's voor mensen. Omdat dit afwijkt van het voorstel voor een draaiboek zal [redacted] de betreffende protocollen nog bekijken. Vervolgens een besluit nemen en de tekst eventueel aanpassen.

3. Communicatie

Aandachtspunten uit andere onderdelen:

Communicatie over de vondst van een dode wolf.

Voorlichting in relatie tot tegemoetkomingen.

[redacted] sep 15 Reageren

Nog maken

3. Communicatie

Aandachtspunten uit andere onderdelen:

Communicatie over de vondst van een dode wolf.

Voorlichting in relatie tot tegemoetkomingen.

[redacted] sep 15 Reageren

Andere term gebruiken

Reactie toevoegen...



sep 15 Reageren

Staat het er nu goed?

Reactie toevoegen...





[redacted]ep 22 Reageren

Verwerpingspercentage vergelijken met gem. van bijv. vijf voorgaande jaren.

Reactie toevoegen



[redacted] sep 22 Reageren

Dit hoort onder het kopje schade

De kosten die WiN en Alterra maken om taken uit te voeren samenhangend met verantwoordelijkheden van de provincies en het Faunafonds zullen door de provincies vergoed worden worden geraamd op € 10.000 per jaar.Het ministerie van EZ is verantwoordelijk voor het onderzoek en wetenschappelijk werk dat nodig is voor de instandhouding van de wolf in Nederland. Op grond hiervan vragen de provincies aan het ministerie om zorg te dragen voor de financiering van de werkzaamheden van Alterra ten aanzien van wolven, voor zover deze niet vallen onder de verantwoordelijkheid van de provincies.

[redacted] sep 15 Reageren

Moeten we hier nog iets zeggen over de Wet natuurbescherming en verschuiving van bevoegdheden naar de provincies?

Reactie toevoegen...

De kosten die WiN en Alterra maken om taken uit te voeren samenhangend met verantwoordelijkheden van de provincies en het Faunafonds zullen door de provincies vergoed worden worden geraamd op € 10.000 per jaar.Het ministerie van EZ is verantwoordelijk voor het onderzoek en wetenschappelijk werk dat nodig is voor de instandhouding van de wolf in Nederland. Op grond hiervan vragen de provincies aan het ministerie om zorg te dragen voor de financiering van de werkzaamheden van Alterra ten aanzien van wolven, voor zover deze niet vallen onder de verantwoordelijkheid van de provincies.

[redacted] sep 15 Reageren

Tekst over transport wordt door [redacted] aangeleverd.

Reactie toevoegen...

De kosten die WiN en Alterra maken om taken uit te voeren samenhangend met verantwoordelijkheden van de provincies en het Faunafonds zullen door de provincies vergoed worden worden geraamd op € 10.000 per jaar.Het ministerie van EZ is verantwoordelijk voor het onderzoek en wetenschappelijk werk dat nodig is voor de instandhouding van de wolf in Nederland. Op grond hiervan vragen de provincies aan het ministerie om zorg te dragen voor de financiering van de werkzaamheden van Alterra ten aanzien van wolven, voor zover deze niet vallen onder de verantwoordelijkheid van de provincies.

[redacted] sep 22 Reageren

Ik stel voor om dit niet uit te werken in dit draaiboek. Zal in de praktijk blijken en een volledige lijst is misschien wel utopie.

@ Verzenden



sep 22 Reageren

Vervoersbewijs op basis van artikel 63 van de Flora- en faunawet is gekoppeld aan een preparateur. Wie kan er iets zeggen over de noodzaak om dat hier ook te regelen. Alterra beschikt wel over een ontheffing om beschermde inheemse diersoorten onder zich te hebben. Is dat niet voldoende ?

Reactie toevoegen...

6. Vervolg

De fase van territoriale wolven zal wellicht sneller actueel wordt dan we tot voor kort voor mogelijk
hielden. In Niedersachsen is de populatie in 5 jaar toegenomen van 1 naar ten minste 5 roedels + no

[redacted] sep 15 Reageren ×

Vervoersbewijs politie noodzakelijk?

De fase van territoriale wolven zal wellicht sneller actueel wordt dan we tot voor kort voor mogelijk hielden. In Niedersachsen is de populatie in 5 jaar toegenomen van 1 naar ten minste 5 roedels + nog 4 territoriale paren/dieren, in de afgelopen 2 jaar zijn daar 42 pups geboren die binnen de komende jaar op zoek zullen gaan naar nieuw leefgebied. Daarom bevelen we aan om op korte termijn ook ee operationeel draaiboek te laten opstellen voor de volgende fases.

[redacted] sep 15 Reageren ×

Alterra zoekt aanvullende info afstandsverklaring en handelsdocument

Hoewel er in het voorliggende plan van uit gegaan is dat de dichtheid aan wilde prooidieren niet van belang is in de fase van een zwervende wolf, verdient het aanbeveling om voor een volgende fase hierover in contact te treden met de Faunabeheereenheden en informatie over de verspreiding en dichtheid van de belangrijkste prooidiersoorten te bepalen. Het aanpassen van het beheer van prooidiersoorten kan mogelijk een bijdrage leveren aan het beperken van schade aan landbouwhuisdieren.

[redacted] sep 15 Reageren ×

Bron: mail NVWA

Indien zich in Nederland wolven vestigen en wellicht voortplanten kunnen deze niet los gezien worden van de grote Europese populaties. Voor in Nederland voorkomende dieren ligt het voor de hand om de dieren te beschouwen als onderdeel van de Pools-Duitse-populatie. Daarom is aansluiting bij de al bestaande initiatieven in Duitsland en Polen om een grensoverschrijdend beheerplan op te stellen.

[redacted] sep 22 Reageren

[redacted] kun jij aangeven of jouw inschatting 'overruled' wordt het advies Wolf van de Centrale Commissie Dierproeven (augustus 2015)?

Stroomschema

Stroomschema of beslisboom toevoegen als tekst gereed is. Opnemen onderdelen die voor alle provincies gelden en aangeven waar een provinciale invulling noodzakelijk is.

Situatie	Wie	Wat	Wanneer	Waar
Vondst gehouden prooi dood				
Vondst gehouden prooi levend				

[redacted] sep 15 Reageren

Herhaling [redacted]

Vondst gehouden prooi levend

Vondst dode prooi dood

Vondst dode prooi levend

Zenderen van een wolf. Dierenarts, Onderzoeker. Alterra vraagt ontheffing op voorhand aan.

[redacted] sep 15 Reageren ×

Verwerpingspercentage vergelijken met gem. van bijv. vijf voorgaande jaren.

Vondst dode prooi dood

Vondst dode prooi levend

Zenderen van een wolf. Dierenarts, Onderzoeker. Alterra vraagt ontheffing op voorhand aan.

Doden van een wolf bij acuut gevaar. Dierenarts. Na instemming burgemeester.

[redacted] sep 15 Reageren

Dit hoort onder het kopje schade

[redacted] 13:00

[redacted] 13:00

Zenderen van een wolf. Dierenarts, Onderzoeker. Alterra vraagt ontheffing op voorhand aan.

Doden van een wolf bij acuut gevaar. Dierenarts. Na instemming burgemeester.

[redacted] sep 15 Reageren

[redacted] kijkt naar orde van grootte in Duitse plannen.

Met wolvenplan is Nederland goed voorbereid

Het geven van heldere en eenduidige voorlichting als er weer een wolf is in Nederland. Dat is het doel van het wolvenplan Nederland, opgesteld in opdrach van het Ministerie van Economische Zaken, het Interprovinciaal Overleg (IPO) en BIJ12/Faunafonds. Met het plan is Nederland goed voorbereid op de

jun 16 Reageren

Term wolvenplan is verwarrend. De BACVP heeft toch een wolvendraaiboek vastgesteld?

Reactie toevoegen...

In maart vorig jaar werd Nederland bezocht door een jonge wolf uit Duitsland. Er is toen veel praktijk ervaring opgedaan over de te nemen stappen en maatregelen. Deze ervaringen zijn in het wolvenplan verwerkt, dat toen al in voorbereiding was.

De wolf is een beschermde diersoort in Nederland. Dat houdt in dat het doden, verwonden of vangen van wolven verboden is. Maar hoe dan wel om te gaan met de

[redacted] jun 16 Reageren

Nee we werden niet verrast, zijn al sinds 2010 bezig met het wolvendraaiboek omdat we dit zagen aankomen.

naar een draaiboek waarin ook de omgang met (eventuele) territoriale wolven of roedels wordt beschreven.Op basis van praktijkervaringen met zwervende wolven kan aanpassing van dit draaiboek noodzakelijk zijn. Het draaiboek moet daarom ook worden gezien als groeidocument.

Het wolvenplan is hier te downloaden.

jun 16 Reageren

Wetgeving is toch helemaal niet aan de orde?

De provincie heeft een Gebiedscommissie Wolf opgericht. Nu de wolf gevestigd is in Drenthe, is de volgende stap het vaststellen van het leefgebied van de wolf. Dat gebeurt op basis van DNA-vondsten (prooien, keutels) eventueel aangevuld met zichtwaarnemingen of cameravalwerk. De vaststelling van het leefgebied gebeurt door de Gedeputeerde Staten

[redacted] jul 23 Reageren ×

Klopt dit of is dit al gedaan inmiddels?

cameravalwerk. De vaststelling van het leefgebied gebeurt door de Gedeputeerde Staten van Drenthe en is belangrijk om vervolgens in gesprek te gaan met gemeenten, terreineigenaren en schapenhouders in het gebied. De gebiedscommissie gaat daarnaast aan de slag met een gebiedsgericht schadepreventieplan. Daarin staat een maatwerkaanpa per locatie en bedrijf met welke preventieve maatregelen redelijkerwijs nodig is.

[redacted] jul 27 Reageren ×

Opdracht geven aan WUR voor vaststellen leefgebied.

voor aanpak preventie en voorlichting

- Kennis, voorlichting geven over gedrag van de wolf aan veehouders, maar ook aan groter publiek

Niet:

Jordan Jumelet jul 29 Reageren ×

Dit kan leiden tot extra vragen. Wat verstaan wij dan onder gecontroleerd beheer?

- Het is verboden om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te doden, te vangen of te verstoren. Verder is het verboden om de voortplantingsplaatsen of rustplaatsen van deze dieren te beschadigen of te vernielen.

on en inhoud

Jordan Jumelet jul 29 Reageren

Ik weet niet of we dit zelf moeten gaan doen. We kunnen wel budget beschikbaar stellen om hier iemand voor in te huren.